Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Костянтин Івангородський

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

(український, білоруський і російський дискурси)

Черкаси – 2018

УДК 930.1:94(477)(=16)
І–18

Рекомендовано до руку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Протокол № 3 від 17 грудня 2018 р.)

Науковий редактор:

Віталій Масненко, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ярослав Калакура, доктор історичних наук, професор
Дмитро Карєв, доктор історичних наук, професор
Віталій Яремчук, доктор історичних наук, професор

І–18 **Івангородський К. В.**
Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси) : [монографія] / К. В. Івангородський. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2018. – 422 с.
ISBN 978–966–920–403–5

У монографії розглядається наукове осмислення генези та етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби у сучасних українській, російській і білоруській історіографіях. Здійснено комплексний компаративний аналіз історіографічної рефлексії сучасними дослідниками розвитку історичної науки пострадянського періоду. На основі застосування полідисциплінарної теоретично-методологічної бази, з'ясовано джерельний потенціал етноісторичних реконструкцій щодо східнослов'янських спільнот, їхню когнітивну притомність і концептуальну евристичність. Особлива увага звертається на новітні історично-етнологічні концепції відносно східнослов'янської минувшини, запропоновані в останні десятиліття українськими, російськими та білоруськими істориками. З ними порівнюються також етноісторичні гіпотези, сконструйовані представниками суміжних дисциплін (лінгвістів, антропологів, генетиків).

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться етнічною історією слов'ян.

УДК 930.1:94(477)(=16)

ISBN 978–966–920–403–5

© К. В. Івангородський, 2018

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ I. Концептуальний вимір етноісторіографічного студіювання 12
1.1. Методологія дослідження «сучасної історіографії» . . 12
1.2. Теоретичні засади етноісторичних реконструкцій . . 25
1.3. Джерельна база 41

Розділ II. Спостереження за спостереженнями: історіографічний аналіз проблеми 46
2.1. Рівні автоінтерпретації білоруських дослідників 46
2.2. Саморефлексія російської історіографії 57
2.3. Розробленість проблеми в українській гуманітаристиці 74
2.4. Рецепція сусідських поглядів на проблему в «східнослов'янських» історіографіях 85

Розділ III. Інтерпретації джерельної бази етнічної історії слов'ян 110
3.1. Проблеми білоруської історичної науки 110
3.2. Верифікація джерел російськими істориками 116
3.3. Джерелознавчі підходи українських учених 128

Розділ IV. Когнітивні моделі в методологічній і теоретичній проекціях 138
4.1. Білоруський дуалізм і «неорадянська» стагнація 138
4.2. Концептуальні труднощі російської гуманітаристики 163
4.3. Етнотеоретична притомність української історіографії 183

Розділ V. Східнослов'янська етноісторія в білоруській історіографії: панорамний огляд 206
5.1. Археологічні реконструкції 206
5.2. Концепція етногенезу східних слов'ян Е. Загарульського 221
5.3. Історико-етнологічні версії 227
5.4. Погляди на проблему суміжних дисциплін 241

Розділ VI. Новітні проекти «слов'янщини» російських гуманітаріїв 253
6.1. Концепція В. Сєдова 253
6.2. Російська археологія: «московські» vs «німерські» . . . 263
6.3. Пошуки альтернативних схем істориками 280
6.4. Лінгвістичні та генетико-антропологічні студії 290

Розділ VII. Східні слов'яни в етноісторичній оптиці українського дискурсу 301
7.1. Гіпотези археологів 301
7.2. Осмислення проблеми в історично-етнологічному ракурсі 319

Висновки 345

Бібліографія 354

Список скорочень 412

Іменний покажчик 414

Summury 421

ВСТУП

Сучасні історіографічні дискурси в країнах, які не так давно перебували у складі Радянського Союзу, демонструють дві магістральні тенденції розвитку. З одного боку, все активніше інтегруючись до світової історичної науки, в їхніх межах формується усвідомлення потреби антропологізації пізнання минулого та якісного переоснащення теоретичних і методологічних позицій. З іншого – посилюється значення «прагматичної» історії, основним завданням якої вбачається активне долучення до формування державних ідеологій, відповідних історичних пам'ятей і національних свідомостей. Однією з обов'язкових процедур творення нових «націоналізованих» версій історії та фундаментальним легітимаційним сюжетом цих нових історіографічних канонів стало виведення тяглості сучасної національної самобутності від давніх «слов'янських» спільнот, які за звичкою сприймалися як носії «загальнослов'янської» етнічної ідентичності. Проте, досить швидко стало очевидним, що цей вельми модерний «етногенетичний міф» про «спільне походження» має насамперед інструментальну природу та потребує кардинального етноісторичного переосмислення. Водночас дотепер неподоланою перешкодою для гуманітаріїв залишаються головні теоретичні питання: в чому полягає сутність «етногенезу» та історична механіка цього процесу; що розуміється під такими поняттями, як «слов'яни», «слов'янство», «східні слов'яни»; як встановити етнічну специфіку та етнічну ідентичність дописемних спільнот? Поряд із цим, все помітнішою в новітній гуманітаристиці стає тенденція застосування конструктивістських методик аналізу давньої історії, з акцентом на ситуативності тогочасних ідентичностей та неможливості наукових реконструкцій етнічних процесів, що становить неабиякий виклик для сучасної історіографії.

Залишаючись завжди особливо актуальною, проблема етнічної історії давніх слов'ян упродовж останніх двох століть зумовила появу величезної кількості історіографічного матеріалу. Не став винятком у цій традиції й сучасний етап, що вперше в історії набув вигляду окремого інтелектуального функціонування трьох «східнослов'янських» гуманітарних дискурсів, а відтак, значно розширив межі для збагачення дискусії відносно етноісторичних реконструкцій минулого слов'янських спільнот. Зважаючи на це, ми впевнені у назрілій необхідності історіографічної рефлексії відносно новітніх тенденцій у сфері дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, що сформувалися впродовж трьох останніх десятиліть у межах української, білоруської та російської історіографій, які презентують та уособлюють нині три «східнослов'янські» нації. Саме науковий аналіз цієї проблематики набуває неабиякого значення на тлі відчутної заідеологізованості та політичної ангажованості окресленої те-

матики, а також, з урахуванням відсутності подібного історіографічного дослідження (тим більше ґрунтованого на широкому компаративному підході) дотепер. Окрім відсутності наукового діалогу з цього приводу між істориками України, Білорусі та Росії, зумовленого істотним зниженням рівня комунікації через погіршення сучасних політичних відносин між цими державами, пропоноване дослідження виглядає вкрай своєчасним і на тлі загальної необізнаності фахівців із тими новітніми концептуальними напрацюваннями, що відносяться до царини слов'янської етноминувшини. Саме тому чимало з них продовжують нарікати, що етногенетичні процеси у середньовічному слов'янському світі дотепер залишаються чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою.

Загалом, прагнення дотримуватися ідеологічних конотацій у ході саме етноісторичних реконструкцій процесів давнини залишається характерною рисою всіх трьох новітніх «східнослов'янських» історіографій, що ускладнюється водночас тривалою інерцією радянських етнологічних і етноісторичних догм і схем, а також теоретичною та методологічною аморфністю студій. Більшість їхніх авторів дотепер некритично та інтуїтивно тримаються примордіалістського та позитивістського підходів відносно експлікації етнічних феноменів дописемної та доби середньовіччя, переважно ігноруючи при цьому будь-які модерні теоретичні новації, наявні у світовій гуманітаристиці. Паралельне із цим ігнорування ними ж історіографії проблеми, зумовлює відчутну евристичну стагнацію, котра виявляється дотепер у пошуках (доволі ефемерних з етноісторичного погляду) окремого етносу «слов'ян», їхньої сакральної «прабатьківщини», суто «слов'янських» археологічних культур, окремого племені «русів» тощо.

Доволі часто сучасні дослідники проблеми аналізують її в традиціях ще першої половини XIX ст., згідно схеми словацького філолога П. Шафарика, котрий першим зокрема запропонував гіпотетично ототожнювати «слов'ян» із «венедами» римських джерел. За іронією долі, саме лінгвістичний метод побудови спорідненості мов у вигляді дерева найбільше вплинув на археологів, котрі з тих пір прагнуть побудувати таке саме етногенетичне родословне дерево, наївно та помилково розцінюючи стародавні культури за біологічними параметрами живого організму, для якого мають бути батьки, місце народження, молодість, старість і смерть. Саме популярність у романтичну добу дарвінівської теорії біологічної еволюції вплинула на лінгвістику, де також зародилося уявлення про тривалий еволюційний шлях розвитку сучасних мов від єдиного «першопредка», що дозволило групувати мови в «сім'ї» та за зразком генеалогії малювати відповідне «мовне дерево» від такого, багато в чому уявлюваного предка. Позитивістське ж уявлення про тотожність мов і етносів спровокувало водночас появу хибного стереотипу, коли останній сприймають як окрему біологічну популяцію, витоки якої можна, начебто, відшукати, дослідивши лише витоки певної мови. На жаль, більшість пострадянських учених-гуманітаріїв досі перебувають у полоні цієї романтичної традиції інтерпретації етноісторичної специфіки людства, коли певний «народ» сприймається винятково гомогенною в расовому та культурному відношенні спільнотою, котра має спільне походження, мешкає на певній території із «сивої давнини», говорить увесь цей час однією мовою та перетворюється в модерну епоху на конкретну «націю».

Проте, сьогодні вже добре відомо, що не існує окремих расового, антропологічного чи генетичного типу будь-якого етносу, а тим більше лінгвістичної категорії, до якої і належать так звані «слов'яни». Не існувала ніколи в останніх ні єдина матеріальна культура, ні тим більше духовна. Так, уже в епоху позитивізму з'явилося чимало ефемерних термінів і понять, які й сьогодні багато в чому визначають і науковий дискурс, і повсякденну свідомість членів «слов'янських» націй – «старожитності слов'ян», «слов'янська культура», «слов'янський етногенез», «слов'янський етнос», «слов'янська ідентичність», «слов'янський світ», «слов'янство», – які потребують кардинальної деконструкції. В цілому, якби не було спорідненості слов'янських мов (яка,

між іншим, останнім часом все більше ставиться філологами під сумнів), то проблема походження «слов'ян» взагалі б не з'явилася в науці. Втім, навіть встановлення мовної спорідненості в жодний спосіб не може ототожнюватися з етногенезом такої спільності, що тривалий час грає з істориками злий жарт, заводячи їх на манівці у пошуках стародавніх першопредків «слов'ян». Однак домінування лінгвістичної методології у так званій «слов'янській археології» визначилося від самого початку її існування, що яскраво виявилось вже у студіях початку XX ст., авторства чеського славіста Л. Нідерле. Саме за топонімічними назвами він першим розташував прабатьківщину слов'ян у Прип'ятському Поліссі, чим поклав початок так званій «вісло-дніпровській теорії», котру польські та радянські дослідники міжвоєнного періоду «розширили» до Одера.

Як не дивно, але дотепер більшість археологів (і не лише «східнослов'янські») навіть не намагаються задатися питанням: чи можливою взагалі була поява (а тим більше трансляція впродовж багатьох століть) консолідованої етнічності та окремої етнічної спільноти на таких гігантських географічних обширах і чому до VI ст. н. е. про це немає жодних писемних згадок? Наприклад, у сучасній історіографії саме в такому контексті багато в чому домінує «концепція слов'янського етногенезу» В. Сєдова, котрий також виводить слов'ян із венедів і «заселяє» ними поступово всю Центральну та Східну Європу, включно навіть із Поволжям. При цьому ключові тези московський археолог підкріплює, як правило, саме лінгвістичними аргументами, що створює враження, начебто видобуті з ґрунту кераміка та прикраси, спілкувалися з ним слов'янською. Проте, крім некоректності й неможливості ототожнення етносу та мови (в тому числі сприйняття останньої як достеменної етнічної ознаки), ще більш проблематичним є одночасне ототожнення практично всіма археологами з етносом певної археологічної культури, котрій вони (причому роблять це завжди (!) довільно) приписують певну етнічну ідентичність і мову. Без будь-яких достовірних свідчень археологи тим самим фактично створюють ілюзію наявності етнічної самосвідомості для певної групи матеріальних артефактів, від яких без будь-яких наукових коливань проводять ще й пряму лінію до сучасних етносів або націй.

Показово, що після Другої світової війни і німецькі, і решта гуманітаріїв відмовилися від подібної практики, але радянські, а тепер і пострадянські вчені дотримуються цієї хибної методики дотепер. Відтак, багато в чому сучасну історіографічну ситуацію щодо етнічної історії спільнот східних слов'ян визначають радянські (в більшості заідеологізовані та політизовані) стереотипи, які сформувалися в атмосфері геополітичної напруженості середини XX ст. Домінування на цьому етапі в радянській гуманітарній науці поглядів, близьких до біологічного примордіалізму (коли етнічне сприймається винятково в рамках кровної спорідненості, що зумовлює, начебто, довічну непорушність етнічних зв'язків усередині групи), та марризму в мовознавстві, дозволило археологам прямо оголошувати окремі археологічні культури «слов'янськими». Вельми красномовним при цьому варто визнати той факт, що такий теоретичний підхід по суті був продовженням одіозного для радянської ідеології «вчення Косінни» – німецького археолога першої третини XX ст., який був родоначальником нацистської «пропагандистської археології» й автором теорії «індогерманців» на основі «расової нордичної гіпотези» (саме вона була використана для «науково-історичного» обґрунтування німецької агресії на Схід). Утім, саме йому належить і концепція, згідно якої всі археологічні культури відображають територію заселення конкретних етносів або племен [1520, p. 209].

Саме йому належала й ідея, що права народу на територію визначаються та вимірюються давниною його перебування на ній, що більше права на неї мають ті, хто раніше володів нею, а тому саме археологічні артефакти є законними аргументами у територіальних суперечках. З цього моменту археологія фактично стала зброєю зовні-

шньої політики та засобом її виправдання, джерелом обґрунтування територіальних претензій і агресії, полем для національних конфліктів. Уся косіннівська археологія була зосереджена на доведенні переваги «власної» нації над іншими, отримавши надзвичайно широкий вихід і підтримку в міжвоєнній Німеччині. При цьому панівним ідеологічним стрижнем вчення Г. Косінни була расова теорія [548, с. 179–180, 210]. Визнання біологічної зумовленості духовних якостей і культурних досягнень підвело теоретичну базу під ув'язку культур із расами, а встановлення нерівноцінності рас, поділ на вищі та нижчі, принцип початкової переваги нордичної раси над усіма іншими згодилися для пояснення культурної переваги давніх германців і успіхів германських культуртрегерів. В межах німецько-польських націоналістичних суперечностей розпочалася і відома археологічна баталія стосовно «історичних прав» на спірні території (Сілезія, Помор'я), котру з польського боку очолив учень Г. Косінни Ю. Костшевський. Застосовуючи методи вчителя, він спорудив етногенетичну конструкцію постійного замешкування слов'янами цих земель, повністю витіснивши з них стародавніх германців і оголосивши лужицьку культуру «праслов'янською» [1554; 1555, p. 92–101]. Його «автохтонна концепція» етногенезу слов'ян була домінуючою в Польщі до 1970-х рр., хоча традиції цієї «націоналізованої» археології до сих пір мають вагоме місце в польській історіографії.

Невдовзі такий підхід опанували й радянські вчені. Під час війни з нацистами, Й. Сталін, як відомо, намагався мобілізувати всі можливості радянської пропаганди для підняття патріотичних почуттів населення СРСР (і в першу чергу, «слов'янського») та протидії історичній й «археологічній пропаганді» агресорів. За таких умов, «прабатьківщина» слов'ян мала бути тільки автохтонною, а відтак, була «закріплена» за Подніпров'ям, а, приміром, переважно «германська» (готи) черняхівська культура, відразу стала винятково «слов'янською». Після війни «принцип історичного права народу на певну територію» залишався домінуючим у радянській археології, котра намагалася не тільки максимально задавнити витоки східних слов'ян, але й розширити їхній ареал (звідси, до речі, й приписування «венетсько-слов'янської» ідентичності лужицькій культурі, що охоплювала тоді країни «соцтабору» – НДР, Чехословаччину та Польщу [1538, p. 56–57]). Зрештою, квінтесенцією цього етногенетичного міфу стала гіпотеза Б. Рибакова про можливість участі у слов'янському етногенезі населення енеолітичної трипільської культури та зображення скіфів як «благородних предків» слов'ян [1574, p. 571–572; 1127, с. 18–29].

Поступово в повоєнній радянській історіографії і поняття «східні слов'яни» почало заміщуватися «*<русским>** *народом*», за зразком російської імперської історіографії. Останнє, зрештою, стало підґрунтям для появи концепції так званої «давньоруської народності» (ДРН), що мала декларувати єдиного етнічного предка для сучасних східнослов'янських народів. Лише за «хрущовської відлиги» в радянській історіографії, згідно влучного спостереження Л. Клейна, поступово ослабла гострота зіткнень «предків» різних етносів (передусім, германців і слов'ян) на палеоісторичних мапах, стихла боротьба за «палеоісторичні права» сучасних «етносів» на ті чи інші території, а міграції втратили відцентрову спрямованість (із Росії в усі боки). Поступово й довіра до автохтоністських схем етногенезу, що здавалися авторитетними та непохитними, неухильно танула [547, с. 24–25]. Почали з'являтися нові версії й «слов'янського» етногенезу (М. Брайчевський, В. Сєдов, М. Щукін), але в царині «етногенетики» києво-руського періоду директивно-домінуючою залишалася концепція «спільної колиски».

Надалі ми матимемо змогу переконатися, що навіть ці, схематично накреслені постулати відносно радянської моделі етнічної історії слов'ян, донині зберігають досить міцні позиції в усіх трьох новітніх «східнослов'янських» історіографіях. На жаль,

---

* Тут і далі написання російських і білоруських слів, які наводяться без перекладу, взято в кутові дужки.

це й надалі дозволяє окремим політичним силам експлуатувати міфи і про «слов'янську етнічну єдність», і про «державу східних слов'ян», і про «триєдиний *<русский>* народ», які при цьому досі примітивно позиціонуються заледве не як біологічні родичі з часів бронзового віку. Проте, ми впевнені, що дотримання принципів всебічності, системності, неупередженості й об'єктивності, за проведення історіографічного аналізу сучасного бачення етнічної історії спільнот східних слов'ян у межах українського, білоруського та російського дискурсів, дозволить побачити глибоку помилковість і нежиттєздатність як означених, так і інших історичних міфів і стереотипів, що консервують і архаїзують історичну науку у «східнослов'янських» країнах. Потреба в деконструкції «слов'янського міфу», що творився в останні кілька століть, має непересічне значення не лише в межах цих країн, але й для всієї європейської гуманітаристики. Тим більше, що він становить лише одну із пануючих досі в Європі етногенетичних легенд. Приміром, не менш впливовим і проблематичним в її науковому просторі залишається «кельтський міф». Останній також містить і етнічні, і расові, і політичні виміри у сучасному європейському дискурсі [1433; 1557; 1572, с. 657] й безсумнівно також потребує переосмислення та деконструкції в історіографічному контексті.

Актуальність обраної теми зумовлена також суттєвими конструктивними змінами безпосередньо епістемологічної ситуації у світовій історичній науці та водночас істотним переформатуванням і динамічністю інтелектуального простору пострадянських держав. Процеси переосмислення та переструктурування всієї новітньої гуманітаристики позначені появою нових теоретично-методологічних підходів, проблемно-тематичних пріоритетів і ракурсів, антропологізацією історичних знань. Відтак, з'явилася об'єктивна необхідність їхньої наукової систематизації, глибокого внутрішнього аналізу особливостей сучасного історієписання, вдосконалення методики класифікації джерел, інсталювання до історіографічного простору інноваційних тенденцій. Зокрема, глибокого осмислення потребує методологічний плюралізм, властивий сучасній парадигмі історичної науки, уособлюючи поєднання різноманітних епістемологічних теорій та прикладних пізнавальних технологій і будучи основою неупередженого історіографічного аналізу. Лише за таких умов історіографія зможе повноцінно виконувати свої дисциплінарні функції, насамперед експертну та ідентифікаційну, формуючи відповідні науковий мікроклімат і суспільну свідомість у найширшому вимірі (в тому числі, національну, історичну, громадянську тощо).

Безпосередньо, з погляду нашої дослідницької перспективи, істотною історіографічною проблемою є також з'ясування того, наскільки трансформувалися у сучасній історичній науці України, Білорусі та Росії парадигмальні уявлення відносно «слов'янської» етнічної історії, котра до кінця 1980-х рр. назагал для них мала вигляд доволі гомогенного (і по суті декларативного) комплексу схем та ідеологем, а звідси – чи позбулися вони за три останні десятиліття насправді статусу «пострадянських»? У цій же площині заслуговують на увагу й такі аспекти стосовно озвученої проблематики, як конкретний приріст джерельного масиву (та, відповідно, нового історіографічного знання), визначення «точок дотику» та «векторів розходження», і чи зберігається для цих історіографій евристичний потенціал дослідницьких практик, скерований на етноісторичні реконструкції «східнослов'янського» минулого? Таким чином, все викладене вище переконливо засвідчує своєчасність і наукову доцільність пропонованого дослідження.

Об'єктом дослідження є сучасні історичні знання кінця XX – початку XXI ст., представлені українським, білоруським і російським соціогуманітарними дискурсами, які відображає сукупність опублікованих історіографічних джерел різних видів і походження, присвячених науковій реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян у домонгольський період. Предмет дослідження – провідні тенденції й особливості розвитку наукових історіографічних знань щодо генезису, етнокультурних ознак, таксономічної сутності, розселення та ідентичності тих етнічних спільнот, які в нау-

ковій літературі класифікують як «східнослов'янські», на основі методу порівняльного аналізу синхронного розвитку сучасних українського, білоруського та російського історіографічних процесів у цій сфері.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, на основі компаративного вивчення історіографічних джерел, концепцій попередніх етапів, новітніх теоретично-методологічних засад і джерелознавчого аналізу, дослідити історіографічні концепції осмислення генези та етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби у сучасній українській, російській і білоруській історичній науці. Для реалізації поставленої мети передбачається вирішити такі завдання: дослідити стан наукової розробки теми, її фактологічні пріоритети, сформувати репрезентативну джерельну базу, опрацювати концептуальні та методологічні засади дослідження; з'ясувати гомогенність пострадянських «східнослов'янських» історіографій у сфері дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян і можливість їхньої комплементарності у форматі міждисциплінарного діалогу; узагальнити наукові рефлексії й інтерпретації напрямів і специфіки розвитку «сусідських» історіографій у поглядах істориків із протилежного суспільно-наукового середовища; визначити теоретичну специфіку проведення етноісторичних реконструкцій, з урахуванням основних тенденцій розвитку етнологічної науки; охарактеризувати джерелознавчі підходи в новітніх українській, білоруській і російській історіографіях, а також простежити потенціал відповідної верифікації джерел істориками в ході дослідження ними «слов'янської» етнічної історії; проаналізувати теоретичні, методологічні моделі та труднощі їхнього застосування у конкретних етноісторичних реконструкціях щодо східнослов'янських спільнот, пропонованих сучасними українськими, білоруськими та російськими науковцями; розглянути новітні концептуальні підходи до етнічної історії спільнот східних слов'ян у білоруському соціогуманітарному просторі; розкрити специфіку етноісторичних схем і гіпотез відносно генези та розвитку східнослов'янських етнічних спільнот у працях сучасних російських гуманітаріїв; виділити найбільш значущі історично-етнологічні версії східнослов'янської минувшини, запропоновані в межах українського історіографічного дискурсу кінця XX – початку XXI ст.; порівняти наукові підходи до реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян представниками різних наукових дисциплін (історія, археологія, лінгвістика, антропологія, генетика) та відповідні новації в інтерпретації цієї проблематики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець 1980-х – кінець 2010-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений тим, що з кінця 1980-х рр. розпочався якісно новий етап розвитку української, білоруської та російської історіографій, визначений впливом радикальних трансформацій, пов'язаних із формуванням цілковито нових методологічного, інтелектуального та суспільно-політичного середовищ, а також початком інтеграції білоруського й українського історіографічних дискурсів до світового наукового простору. Верхня хронологічна межа має більш гнучкий параметр і визначається поточним станом функціонування історіографічного процесу. Крім окресленого виміру, пов'язаного із історіографічним процесом сучасності, можна виділити також безпосередньо вимір, пов'язаний із етнічною історією східних слов'ян. У цьому випадку, нижню хронологічну межу визначити доволі проблематично, оскільки, в залежності від наукової аргументації різних фахівців, вона коливається від гіпотетичної появи балто-слов'янської мовної спільності в бронзовому віці (кінець III тис. до н. е.) – до перших писемних згадок про «склавинів» у творах візантійських авторів (VI ст. н. е.). Верхня ж межа визначена нами серединою XIII ст., що пов'язано з монгольською навалою на землі Русі, яка кардинально вплинула на перебіг етногенетичних і етносоціальних процесів у середовищі східнослов'янських спільнот наступних періодів.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у тому, що вперше в історичній науці проведений комплексний компаративний історіографічний аналіз етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасних українському, білоруському та російському гума-

нітарних дискурсах. Попри значну наукову та суспільно-політичну актуальність окресленої теми, вона дотепер не була окремим предметом саме монографічного історіографічного дослідження, причому не лише стосовно новітнього етапу її розвитку на пострадянських теренах, але й не студіювалася в жодній із історіографічних традицій попередніх періодів, не виходячи за межі загальних контурів її окреслення окремими вченими. Відносно траєкторії розвитку безпосередньо української історіографії, варто відзначити, що проведене нами дослідження, вперше вводить до її комплексу ґрунтовний аналіз специфіки та спрямованості сучасної білоруської історіографії, зокрема й стосовно етноісторичних версій слов'янського минулого, пропонованих сьогодні останньою. Проте, і з ракурсу історичної науки Білорусі пропоноване дослідження також є цілковито новаторським, адже, крім «сусідської» рецепції історіографічного процесу в її межах, може стати в нагоді як для змістовнішого ознайомлення білоруськими фахівцями з новітніми параметрами осягнення слов'янської етноісторії, так і для налагодження міжнаціонального наукового діалогу відносно порушених проблем і в історіографічній, і в історичній, і етнологічній, і решті полідисциплінарних площинах. Сподіваємося, що й російські гуманітарії відкриють для себе нові грані щодо власної етноісторіографічної рефлексії, яка вплине на переосмислення нею «слов'янської» етнічної історії. Вельми важливим вбачається створення білоруськими та російськими істориками власних аналогічних рецепцій озвученої проблеми в історіографічному форматі, що вивело б відповідний дискурс на якісно вищий рівень.

Крім цього, пропоноване дослідження є першим історіографічним досвідом на пострадянському просторі, в якому, на основі методологічного плюралізму та компаративного методу, розглядається спільна для трьох сучасних «східнослов'янських» історичних дискурсів проблема, що має відчутний міждисциплінарний характер і водночас виступає засадничим елементом конструювання міфологічного канону національних історіографій України, Білорусі та Росії. Упевнені, тільки позаідеологічне й аполітичне студіювання названої теми дозволяє препарувати її у форматі, максимально наближеному до наукової об'єктивності, та неупереджено підійти з цих позицій до деконструкції застарілих (і переважно заполітизованих) «етногенетичних» схем, міфів, ідеологем і стереотипів. З огляду на це, ми також прагнули якомога ширше увиразнити основні больові точки сучасної гуманітаристики, сфокусованої на етноісторичних реконструкціях східнослов'янської минувшини. Зокрема детальний аналіз верифікації наявних джерел, а також окреслення слабких місць у теорії, методології й термінології, які залучаються до вирішення цієї проблеми, дозволив нам глибше розкрити сутність новітніх концепцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, запропонованих сучасними українськими, білоруськими та російськими вченими, виділити основні дослідницькі стратегії в цій царині, синхронно порівнюючи розвиток відповідної історичної думки в ареалах різних національних історіографій.

Розділ I

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР ЕТНОІСТОРІОГРАФІЧНОГО СТУДІЮВАННЯ

1.1. Методологія дослідження «сучасної історіографії»

Епістемологічна основа нашого дослідження ґрунтується на методологічному плюралізмі, зумовленому міждисциплінарною сутністю проблематики етнічної історії. Означений ракурс вимагає від дослідника залучення якомога ширшого методичного та теоретичного арсеналу, пропонованого сучасними дисциплінами соціогуманітарного спрямування, що дозволить максимально продуктивно проаналізувати джерельну базу та накреслити історіографічну модель, відповідну меті пропонованого дослідження. Основні аспекти наших методологічних принципів у більшості розосереджені безпосередньо в тексті монографії. Відтак, у цій частині ми окреслюємо переважно загальні міркування відносно специфіки концепту «сучасності», її впливу на магістральні шляхи розвитку історичної науки та історіографії, з'ясовуючи сутність, функціональні властивості, методологічну притомність (зокрема у сегменті міждисциплінарного потенціалу), теоретичну та термінологічну інклюзивність останньої. Іншою складовою методологічного базису нашого студіювання є корпус конкретних наукових принципів і дослідницьких методів.

Специфіка дослідження «сучасної історіографії» пов'язана передусім із усвідомленням «текучості» (З. Бауман) цього хронологічного відтинку та відповідної «розмитості» його меж. Дослідникам також добре відома й та обставина, що зміст будь-якої історичної студії визначається поставленою істориком проблемою, котра, зрештою, продиктована йому саме «сучасністю». Тобто, історики здатні питати в минулого лише про те, що їх цікавить як сучасних людей, а відтак, історичне пізнання починається не з минулого, а з теперішнього, причому зображення історії залежить винятково від сучасного історика [304, с. 215]. З другого боку, коли історія перекомпоновується на сучасність, остання відразу отримує тавро минувшини [35, с. 80]. Так само й Ф. Арьєс зауважує, що явища, які ще вчора вважалися нашою сучасною історією, стрімко стають минулим, занурюючись в океан «іншого» [Цит. за: 667, с. 25]. Таким чином, й історіографія, зберігаючи та вдосконалюючи свій науково-дослідницький інструментарій, починає сприймати себе як діалог, в якому завжди бере участь теперішнє. Нині історик уже спокійно визнає свою приналежність до сучасного світу, а його праці так чи інакше відповідають на хвилювання, якими переймаються його сучасники [53, с. 246].

На думку відомого знавця новітньої історіографії К. Рохаса, сьогодні історія припинила бути та ніколи вже не буде «наукою, що досліджує минуле», перелякано відго-

роджуючись від фактів і подій теперішнього. Навпаки, відтепер історична наука завжди звернена до теперішнього, вона занурена в нього цілковито, знаходячи в ньому не лише джерело тем для досліджень, але й сприяючи його розумінню та діагнозу в найширшій часовій перспективі [1120, с. 109]. Переконані, історіографія як історія історичної науки так само залежить від подібних трансформацій, з огляду на що, варто наголосити на дедалі більшому зростанні наукової актуальності історіографії саме сучасності. Адже, попри складність відповідної наукової діагностики та пояснення теперішнього в історіографічних поняттях, все ж така дослідницька тактика є важливою процедурою безпосередньої взаємодії з живою реальністю, котру до того ж можна активно конструювати власноруч.

Релятивістськи налаштовані науковці стверджують, що не можна здійснити аксіологічно нейтрального, тобто об'єктивного й правдивого дослідження близького минулого. Тому, начебто, нетенденційна новітня історія (в тому числі, очевидно, й історичної науки) є неможливою, а близьким минулим мають займатися інші дослідники сучасності – соціологи, антропологи, економісти, політологи. Втім, ми пристаємо в полеміці до думки відомого польського історіографа В. Вжосека, щодо неправомірності окресленого погляду. Тим більше дослідження якраз сучасної історіографії фактично уособлює процес дослідження культурою самої себе, а історичне пізнання є авторефлексією культури, її самосвідомістю [188, с. 165, 257, 263]. Посилаючись на думку П. Рікера, Х. Кьолнер наголошує, що «теперішнє» – взагалі єдина річ, яка справді існує й навіть минуле є лише спосіб існування теперішнього. Саме тому ми постійно знаходимо себе у важливому світі наративу та теорії наративу, адже саме він конфігурує певні форми реальних або уявних подій так, щоб у підсумку породити відчуття присутності у стабільному теперішньому [354, с. 98]. З цього приводу М. Блок доречно зауважив, що незнання минулого не лише шкодить пізнанню теперішнього, але й ставить під загрозу будь-яку спробу діяти в теперішньому [133, с. 25].

Дослідження сучасних історичних знань і уявлень дозволяє краще усвідомити й специфіку епохи, насамперед її інтелектуальну культуру. Останнє набуває непересічного значення особливо у форматі співставлення кількох культур, або як у нашому випадку – кількох історіографічних традицій, присвячених ключовій, з погляду національних історій, проблемі. Методологія ж нової культурної історії та постановка проблеми діалогу сучасних культур дозволяє по-новому презентувати весь новітній історіографічний процес, відмовившись від його однолінійної, «прогресистської» інтерпретації, краще збагнути його природу, «повороти», якими характеризується його сучасний розвиток, пояснити стрімке збагачення проблематики та предметного поля, методологічної оснащеності, підвищення наукового статусу історіографічних студій, урізноманітнення дослідницьких стратегій і процедур. Скрізь призму «діалогу свідомостей» історіографія тепер уявляється складовою культурного діалогу й інтелектуальної взаємодії конкуруючих традицій [1101, с. 274]. При цьому варто пам'ятати, що сучасність – це той рубікон, в якому закладений досвід та енергетика майбутнього, його ідеали, носіями яких виступає конкретна національна свідомість, власники котрої з кожним новим поколінням не втомлюються шукати відповідь на питання «хто ми такі?» [1338, с. 11].

Зростання популярності «історії сучасності» кидає нині виклик традиційній методології історії, а важливість досліджень недавнього минулого змушує теоретиків серйозно розмірковувати стосовно проблеми своєрідності «сучасності» як окремого об'єкта історіографічного аналізу. При цьому в розумінні «сучасності» як повноцінного історичного періоду домінують не хронологічні категорії, а епістемологічні, що визначають особливості самого процесу вивчення та пізнання цього етапу. Звідси, сама категорія «сучасність» для істориків різних наукових шкіл має поки різні смислові наповнення [127, с. 5, 33], а подекуди дослідники відзначають і різні виміри цього понят-

тя [1105, с. 438]. Одним із найбільш проблемних питань у цьому контексті залишається визначення того, коли власне починається «сучасна епоха». У нашому випадку ця проблема не має такої напруженості, оскільки зникнення Радянського Союзу є досить чітким вододілом для визначення саме сучасного етапу. Втім, відсутність статичності хронологічних меж сучасності диктується вже тим фактом, що й кінцева її точка знаходиться у стані постійної зміни, що надає цим межам властивості гнучкості та пластичності. Отже, слідом за Р. Козеллеком, можна підсумувати, що на рівні нашої теоретичної формалізації так звана історія сучасності аж ніяк не відрізняється від інших типів історії, що відбувалися чи зображувалися раніше [578, с. 277].

В останні десятиліття відбулося чимало змін в історичній науці, а розвиток методологічних напрямів сучасної історіографії свідчить про засвоєння нею більшості аспектів так званого «постмодерністського виклику», що дозволяє глибше зрозуміти й процеси, котрі визначали на цьому етапі розвиток власне історичного знання та встановити їхні нові виміри у ширшому інтелектуальному контексті. Наприкінці XX ст. історична думка загалом пережила доволі бурхливий період ломки традицій і стереотипів, що зумовило появу нових підходів до історичних досліджень. Розширилися уявлення щодо інтерпретаційних можливостей відносно минулого, прийшло усвідомлення неможливості реконструкції «єдиної історії», тим більше на основі єдиної теорії чи методології. Звісно, новітня українська історіографія також перебуває на стадії глибокої теоретичної та методологічної трансформації [137, с. 275–318]. Нову ситуацію багато в чому визначає й світовий «поліцентризм історіографічних інновацій» і наявність множинності альтернативних напрямів історичних досліджень, що, згідно спостережень К. Рохаса, змінило модальність функціонування та визначило нову модель взаємодії локальних і національних історіографій у всьому світі. Це означає, що тепер у будь-якому національному історіографічному просторі виникають інноваційні напрями досліджень а твір будь-якого автора може стати «класикою» історіографії III тисячоліття [1120, с. 117–118].

Сьогодні по суті спостерігається процес формування нової історіографічної культури, покликаної створити й новий образ історичної науки та по-новому інтерпретувати природу історичного пізнання. Водночас це може дозволити глибше зрозуміти поточні тенденції та зосередити увагу на найбільш продуктивних із них, посиливши у такий спосіб роль історіографічної критики як інструмента оновлення та наступного розвитку безпосередньо й української історичної науки в майбутньому [1338, с. 7]. Прикладом такого успішного методологічного переобрамлення національної історіографії може бути сучасна польська історична думка, в межах якої дослідники зуміли критично переосмислити виклики епохи постмодерну та «десакралізувати історичні знання» [1584, с. 305]. Позитивним наслідком реакції на цей виклик з боку світової історичної науки необхідно визнати й «новий союз між історичними та соціальними науками у контексті постмодерністської критики» [445, с. 394], що вселяє істотний оптимізм відносно подальшого дослідження в тому числі й різних аспектів етноісторичного спрямування.

Однак доводиться водночас констатувати, що у сфері методології історіографії дотепер залишається чимало прогалин, нерозв'язаних питань, які потребують подальшого вирішення. На переконання Я. Калакури, найбільшою проблемою є з'ясування ролі історіографії як специфічної форми мислення та рефлексії, покликаної відстежувати інтелектуально-пізнавальну діяльність історика, проникати в таємниці його наукової лабораторії та ремесла історіописання, глибше осягати просторово-часовий вимір процесу нарощування історичних знань [488, с. 263]. Крім цього, на наш погляд, актуальним завданням у царині історіографічної методології залишається сприяння щодо уніфікації наукового апарату не лише історичної науки, але й узгодження його з глосарієм решти соціогуманітарних дисциплін, особливо враховуючи посилення значення у

новітній гуманітаристиці методологічного плюралізму, що безперечно вимагає узгодженої й єдиної дисциплінарної мови. Необхідно також враховувати, що, попри збереження статусу основного засобу формування та підтримання колективної ідентичності національною історією, світова історіографія дедалі більше демонструє тенденцію до порушення проблем, які виходять за її межі, але зосереджені на соціально-територіальних структурах інших рівнів – від локальних до глобальних, які не вписуються у рамки націй або держав, хоча це не означає, що вони ігнорують ці феномени [1103, с. 10–11].

Пропоноване нами дослідження якраз добре унаочнює таку специфіку, зокрема засобом паралельного розгляду кількох історіографічних традицій відносно єдиної проблематики, але в динаміці їхнього розвитку. Такий підхід, скажімо, надає доволі рідкісну, з погляду історика, можливість «контролювати» свідків, що дозволяє максимально повно інтерпретувати знання відносно конкретної історичної проблеми та стає первісним осягненням епохи, яка невдовзі перетвориться на минуле. Близькість до подій і персон, які досліджуються, звісно, накладає певні моральні зобов'язання, але саме дискурс сучасності являє собою своєрідну методологічну лабораторію, а дискусії щодо її особливостей роблять чималий внесок до епістемології історіографії загалом. Отже, методологічні підходи до вивчення сучасності мають свої специфічні нюанси, оскільки «історія сучасності» – це «ера свідка» й історія живих очевидців. Завдяки цьому, особливого значення набуває й безпосередній життєвий досвід самого дослідника [127, с. 69, 119]. Водночас необхідно брати до уваги й специфічні умови сьогодення – глобалізацію, формування інформаційного суспільства, всесвітню мережу Інтернет, які щосекунди збільшують «джерельну базу» для дослідження сучасності, в тому числі й у царині історіографії будь-якого спрямування.

На окрему увагу заслуговує проблема потужної інструменталізації історії різноманітними політичними силами на сучасному етапі, що покладає саме на історіографію своєрідну роль арбітра у сфері відносин «історик – влада». Остання, як свого часу влучно зауважив М. Фуко, розглядає історію переважно як власний дискурс. Тому історик завжди балансує на межі об'єктивності та ангажованості, але з другого боку, лише він здатний поставити бар'єр на шляху використання минулого як матеріалу для політичних аспірацій або творення неправдивих історичних міфів [1102, с. 25]. Відтак, перед істориком завжди стоїть вибір: підганяти минуле під потреби сьогодення, чи використовувати наукові здобутки сьогодення для кращого розуміння минулих історичних станів. Тому цей вибір, як видається, завжди є вибором між Сциллою і Харибдою, між наукою та політикою [422, с. 83]. Водночас можна погодитись із Й. Рюзеном, що й деполітизація історії насамперед небезпечна для політики, котра не може обійтися без певної історичної орієнтації та від легітимаційної опції історії. Крім цього, відмова від історії призведе лише до посилення антиісторичних аргументів і принципів у політиці [354, с. 229–230]. Отже, не можна просто так відмовитися від історії, котра має «статус стабілізатора соціального порядку та легітимізатора влади» [355, с. 14].

В історіографічному вимірі, зважаючи на окреслену проблему, постає відтак питання стосовно ступеню можливої та необхідної критики тих праць, які містять відвертий наліт ідеологічної упередженості або їхні автори висловлюють свідомо чи ні заполітизовані думки. Делікатність цієї ситуації ускладнена насамперед тим, що по суті ангажованість певного історика має встановлювати також ангажований (хоч і по-іншому) історик, хоча обидва переконані в об'єктивності своїх суджень. Солідаризуємося відносно цієї ситуації з В. Вжосеком, адже визначальним щодо випадкової ангажованості історика є вживання історично й культурно партикулярної кваліфікації сенсу історичного явища у такий спосіб, що він постає незгідним зі світом визнаних ним (прикладних) історіографічних метафор. У результаті, випадково ангажований історик опиняється в незгоді з методологією й методикою історичного дослідження, яким він надає перевагу. Звідси, кваліфікації сенсу історичних явищ виникають не з визнаної візії

історичного світу, а безпосередньо зі світоглядних цінностей [188, с. 208]. Як переконують Г. Іггерс і Е. Ван, це не означає, що історик не мусить прагнути бути правдивим, це означає, що він має усвідомлювати свої власні упередження [445, с. 25].

Погоджуємося й з Ф. Анкерсмітом, що немає необхідності та підстав вимагати від історика, аби він відкинув усі свої етичні та політичні переконання, адже саме це є вирішальним фактором найширшого наративу. Приміром, саме моральне засудження тоталітаризму багато в чому поглибило наше історичне знання щодо цього явища [34, с. 339]. Звідси виникає й зворотний зв'язок, адже в минулому ми відзначаємо передусім ті моральні цінності, до яких прагнемо у сучасності. З огляду на це, перед історіографом стоїть завдання стосовно розвінчання історичних викривлень і міфів, а оскільки його реалізація можлива лише частково, постільки історіографія є по суті безперервним діалогом, що пропонує не якесь винятково єдине бачення, а різні, ще й такі, що часто поміж собою конфліктують, інтерпретації. Відтак, «кожний історик має право сповідувати певні моральні чи політичні переконання, що так чи інакше визначають його сприйняття історії, але це в жодному разі не дозволяє йому винаходити минуле» [445, с. 38].

За сучасних умов, коли зростає інтерес до історії з боку різних представників суспільства (у тому числі й владної еліти), гострих дискусій і масового історієписання, саме історіографія набуває особливого значення як самодостатнє явище науки, повсякчас демонструючи свою успішність. Одним із основних її критеріїв є вже доведена спроможність критично осмислювати надбання історичної науки, їх систематизацію, визначати прогалини та вузькі місця, актуалізовувати недосліджені проблеми, прогнозувати подальший поступ історичної науки [488, с. 25]. Будучи спеціальною сферою історичних знань, історіографія, звісно, має власні специфічні об'єкт і предмет дослідження. Вона дозволяє з'ясувати загальне становище історичної науки, інтерпретувати ступінь вирішеності її ключових аспектів і питань, концептуального осмислення окремих проблем, акцентуючи увагу на прорахунках, хибах у певному сегменті історичного пізнання. Новітні трансформації всієї інтелектуальної системи гуманітарної науки зокрема вимагають насамперед від історіографії встановлення в межах історичної науки змін фундаментальних принципів, категорій, методів, змісту пізнання, вивчення процесів становлення та розвитку історичної свідомості, стилю історичного мислення, засобів і форм наукового дослідження.

За сучасних умов постмодерних впливів, що зумовили суттєве «подрібнення» історичної науки [781, с. 35–43], саме історіографія покликана стати своєрідним «силовим полем, яке організовує хаотичний фрагментарний матеріал» [1100, с. 49]. Водночас новітні трансформації поставили перед історіографією також завдання розкрити своєрідність феноменів, що досліджуються, не стільки в еволюційній перспективі, скільки в їхній неповторній своєрідності, виходячи з того, що людина минулого не просто чимось відрізнялася від нас, але могла бути принципово іншою за внутрішнім світом. При цьому напруженість діалогу з минулим, зрозуміло, зростає й кінцева мета цього діалогу з історичними пам'ятками – не стільки реконструкція реальних пертурбацій минулого, скільки наше власне осмислення і цих пертурбацій, і окремих їхніх складових, тобто наше смислопокладання [1099]. Тим більше, що «історіографія – ще одна сфера утвердження необхідності історії як особливого погляду на буття людей у часі» [665, с. 5].

Не варто при цьому нехтувати й чималою інтегруючою здатністю історіографії відносно решти галузей історичного пізнавального процесу. Якщо історія, згідно слушного зауваження Т. Попової, – це самопізнання та самоідентифікація особистості, то історіографія – це спосіб самопізнання та самоідентифікація історика та безпосередньо історичної науки. Відтак, перспективи розвитку цієї дисципліни полягають не в її подрібненні на окремі фрагменти історіографічного знання, але у визначенні її смислового ядра, стрижневої ролі в розумінні та вибудовуванні єдиної картини історіографіч-

ного процесу, в усвідомленні широкого проблемного поля та значного діапазону методів [1053, с. 58]. Стрімкий же розвиток епістемологічних досліджень на сучасному етапі й явне посилення уваги з боку професійного співтовариства саме до історіографії – не лише наслідок деонтологізації історичного пізнання, але й один зі способів подолання труднощів у процесі фахової комунікації, пов'язаних із шаленим зростанням кількості інформації [1390, с. 69]. Фактично історіографія є багатогранним діалогом, який постійно оновлює власні перспективи, що збагачують розуміння минулого.

В епістемологічному ракурсі історіографія виступає окремою науковою дисципліною, а історіографічне дослідження, поряд із окремими спільними ознаками з історичним, має чимало особливостей і відмінностей, на які, згідно спостереження Я. Калакури, необхідно постійно звертати увагу та неодмінно враховувати в науковій роботі [488, с. 40]. Насамперед варто враховувати те, що історіографічне дослідження є вищою формою рефлексії на розвиток історичного знання й аналізу не конкретно-історичних фактів, а історіографічних джерел, а відтак – створення якісно нового знання. Отже, однією з головних функцій історіографічного дослідження є інтерпретація історіографічних джерел, з метою встановлення ступеня дослідженості певної проблеми, рівня приросту нових наукових знань, розкриття внутрішніх особливостей і закономірностей розвитку історичної науки.

Дедалі важливішою стає методологічна функція історіографії, пов'язана з критичним осмисленням та відбором методологічних принципів історичного пізнання й ефективних методів дослідження [489, с. 18]. Водночас ця функція орієнтована на створення нормативів діяльності історика, визначення механізмів і тенденцій процесу розвитку історичного пізнання. Попри різноманітні визначення сутності поняття «історіографія» в різних національних історіографічних традиціях, більшість дослідників погоджуються з тим, що однією з найважливіших її складових є якраз статус «методології історії» [782]. Крім цього, фахівці відзначають і ряд інших важливих функцій, притаманних історіографії. Зокрема, можна відзначити також конструктивну, парадигмальну, світоглядну функції, вичерпно охарактеризовані І. Колесник [589, с. 18, 27]. Певне зацікавлення зумовлює й пропозиція польської дослідниці Е. Доманської виділяти також «пророчу» функцію історіографії, пов'язану з «розпізнаванням пророчих елементів, що існують у сучасному історіописанні, елементів, які можуть бути визнані за знаки майбутнього» [355, с. 76–77].

Дослідження сучасної історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби дозволяє нам запропонувати ще одну важливу функцію, котру виконує історіографічна наука. Ми пропонуємо називати її *«імагологічною»* (імагологія – від лат. *imago* – образ), а її сутність полягає у встановленні «образів Іншого» на рівні етноісторичних реконструкцій істориків і відповідній трансляції цих «образів» до сучасної (історичної, національної, етнічної, політичної тощо) свідомості. Звісно, зображення такої етнічної картини світу буде різним і в різні епохи, і в різних спільнот, але саме така дискретність може посприяти у визначенні певної етнічності та її специфіки/властивостей, а також допомогти й у деконструкції (в першу чергу, особливо деструктивних) етнічних стереотипів. За такого підходу, певною мірою можна відштовхуватися від поняття «етнічна імагологія», що позначає «комплексне дослідження генези та функціонування ендо- й екзоуявлень і образів щодо етнічних спільнот на колективних, групових і особистісному рівнях» [902, с. 12–13]. Однак у такій проекції проблематика «ми – вони», «свій – чужий», що нерозривно пов'язана з конструюванням ідентичності, саме в історіографічному сегменті досліджена недостатньо, зокрема і в її «етнологічній» складовій. Відтак, сподіваємося, наші висновки та пропозиції за результатами проведеного дослідження, сприятимуть розширенню розуміння того, як у сучасній історіографії формуються образи етнічного «чужого», «свого» (та навіть «чужого свого») та наскільки інструментальним потенціалом сьогодні володіють подібні категорії.

Відомо, що історики доволі часто мислять стереотипами, котрі можуть мати форму «образів». Однак до найважливіших їхніх професійних стереотипів відносяться передусім ті, що не стосуються їхньої етнічної (чи національної) приналежності, оскільки, за спостереженням В. Вжосека, такі стереотипи мають глибинний характер, а тому вони й об'єднують істориків, «незалежно від національності». Натомість дезінтегруючий вплив мають якраз різноманітні етнічні стереотипи, вкорінені в національній історіографічній традиції. Таким чином, етнічна перспектива, починаючи вже з античності, набувши з Нового часу ще й «національний» складник, є невід'ємною рисою історіографії [189, с. 9–10]. Поряд із цим, варто враховувати ту обставину, що уявлення того чи іншого етносу про себе самого та про інші, передусім сусідні, спільноти та, навпаки, останніх про цей етнос становлять надзвичайно складний, багатозначний історико-психологічний феномен, складність якого в межах сучасного доволі розгалуженого соціокультурного дискурсу (зокрема й в історіографіях цих спільнот) поки не набула всебічного та системного вивчення.

Застосування нових методологічних підходів і методик для інтерпретації розвитку історіографічного процесу, таким чином, дозволяє, крім іншого, подолати й однобічні уявлення щодо нього як лінійного процесу звичайного накопичення знань у сфері історії історичної науки. Відтак, потребує перегляду й уявлення про те, що історіографія лише науково описує шлях послідовного руху до абсолютно істинного знання, тоді як вона радше становить своєрідну межу між історією науки й аналізом колективних уявлень, відображених у різноманітних текстах. Переконливо цей факт підтверджує й методологічний плюралізм, якого дотримується сьогодні більшість історіографів, у тому числі й деякі представники пострадянських наукових шкіл. З другого боку, дотримання відповідних методологічних принципів дозволяє сучасній історіографії позбутися образу субдисципліни, котрій властиві описовість, бібліографічність або звичайна констатація опублікованих праць із викладенням їхнього змісту. Спираючись на загальну теорію як цілісну систему наукового пошуку та дотримуючись чітких наукових принципів пізнання, історіографія сьогодні здатна давати відповіді на виклики сучасності, виступаючи головним експертом в царині історичної науки.

Актуальність подальшої розробки методологічних проблем історіографії зумовлюється, на переконання Я. Калакури, ще й тим, що серед певної частини дослідників побутує недооцінювання значення методології в науковому пізнанні, ігнорування набутого досвіду, трафаретне трактування методологічних принципів, методів, прийомів і способів дослідження. Часто лунають і голоси, що, нібито, звертання до методологічних проблем є даниною минулому, але досить переглянути деякі новітні дисертації, аби пересвідчитися в методологічній безпорадності та розмитості підходів їхніх авторів [488, с. 10]. Аналізуючи в наступних розділах нашого дослідження окремі когнітивні моделі відносно реконструкції східнослов'янської етноісторії, ми також побачимо, що більшості істориків досі властива епістемологічна невизначеність, теоретична та методологічна аморфність, що робить пропоновану нами історіографічну рефлексію надзвичайно актуальною та своєчасною, відкриваючи нові можливості для пізнання зокрема заявленої проблематики.

Загалом, траєкторія розвитку історичної науки наприкінці XX – на початку XXI ст. демонструє істотну контрпродуктивність відчуження «практикуючих» істориків від теоретичних побудов і узагальнень, від серйозного аналізу категоріального апарату й обговорення проблем епістемології та методології. Історіографічна ситуація сучасності засвідчує також потребу максимальної теоретичної рефлексії істориків над проблемами історичного дослідження. Відрадно, що труднощі цієї пізнавальної переорієнтації та відповідної перебудови професійних конвенцій, необхідність теоретичного переосмислення власної історіографічної практики усвідомлюється й артикулюється провідними історіографами сучасності [190; 820; 1099]. Таким чином, теорія надзвичайно важливий аспект будь-якого історичного й історіографічного дослідження.

Недосконалість теоретичних і методологічних конструкцій сучасних історичних досліджень (і не лише в межах пострадянських історіографій) засвідчує й істотна криза системи базових історичних понять і категорій, якими досі оперують дослідники. Деякі з них цілком резонно наголошують, що настав час для переосмислення категоріального апарату, але водночас констатують неготовність до такої операції. На думку, приміром Н. Копосова, справа не лише в тому, що процес «конденсації» нового соціального досвіду в нові поняття поки не дав результатів, але й у тому, що «ми погано уявляємо собі, як влаштовані та функціонують наявні поняття й відповідно – ми не можемо точно сказати, що саме підлягає в них модифікації» [635, с. 115]. Історики і надалі користуються переважно понятійно-логічними конструкціями, що ґрунтуються на узагальненні емпіричного матеріалу та мають небагато спільного з конкретною історичною реальністю, хоча як веберівські «ідеальні типи» допомагають її зрозуміти [427, с. 147]. Сучасна понятійна криза зумовила й відчутний бум творення неологізмів, який не змінив ситуацію якісно, але натомість з'явилося надто багато пост-, прото-, мета-, квазі- чи псевдопонять, що, як правило, не позначають нічого нового або взагалі є вигаданими абстракціями. З діагнозом сучасної «поняттєвої катастрофи» як нестачі або неадекватності старих понять, на чому акцентує увагу Д. Хапаєва, згідні всі, але міркування стосовно причин такої ситуації та що станеться, коли старі поняття остаточно «відмовлять», залишаються радше випадковою грою розуму, але не є предметом серйозного дослідження. Доводиться, зрештою, погодитись зі згаданою дослідницею, що «можливо, особливість моменту історії, котрий ми переживаємо сьогодні, якраз і полягає в тому, що старі поняття більше не в змозі описувати світ, що змінився, а нові ще виникли?» [1371].

Українські фахівці також наголошують на розширенні наукового словника істориків від 1990-х рр., що, на жаль, стало своєрідною напівінтелектуальною модою, випукливши кричущу нестачу термінологічної культури. Втім, і сьогодні не часто зустрічаються історики, котрі пояснювали б зміст базових понять, якими вони оперують. Справжньою епідемією, з погляду Г. Касьянова, стала звичка жонглювати звучними, зовні привабливими наукоподібними термінами, що доволі часто взагалі не відповідають смислу викладеного. Залишається лише сподіватися, що найближчим часом почнеться перехід від методологічного неофітства, з його захопленням формальною термінологією, до справді фундаментального, систематизованого оволодіння методологією аналізу історичних джерел, з відповідним переосмисленням проблем історії [510, с. 504–505]. В розрізі заявленої тематики нашого дослідження необхідно також відзначити, що значно складнішою є ситуація з поняттєвою оснащеністю сучасної білоруської історіографії [870; 1376]. Однак більш детально проблеми термінології сучасних «східнослов'янських» історіографій аналізуватимуться нами окремо в наступних частинах праці.

Певне методологічне навантаження в нашій роботі має безпосередньо й історіографічний термінологічний апарат, що дає змогу організувати відповідний емпіричний матеріал, які містять залучені джерела. Щоправда доводиться погодитись із фахівцями, що «дизайн терміносистеми історіографії залишається незавершеним і понині» [586, s. 75]. При цьому історик як «мовна особистість» перебуває в особливій диспозиції, адже мусить володіти і мовою епохи, котру досліджує, і тієї доби, в якій він живе. Відтак, він має усвідомлювати конвенційний характер понять, якими оперує, пояснювати їх зміст, значення, історичний і лінгвістичний контексти, що передбачає їхню обов'язкову експлікацію, а не механічне застосування в тексті. Оскільки ж мова історіографії конвенційна, постільки її поняттєвий апарат – це гнучка комунікативна система, в межах якої значення термінів «прояснюється» в процесі обговорення та взаємодії різноманітних «дискурсивних практик» [586, s. 74, 76]. Тому історіограф свідомо відбирає поняття, мовні звороти, лексичні елементи, в тому числі й зі суміжних галузей

знання, верифікуючи їх на матеріалах історії історичної науки, а отже, категоріальний інструментарій історіографії має міждисциплінарний характер, що засвідчує її інтелектуальну гнучкість і відкритість до сучасних «викликів» [588, с. 64].

У пропонованому дослідженні використано когнітивні можливості низки історіографічних термінів – «історіографічний процес», «історіографічний факт», «історіографічне джерело», «концепт», «дискурс» тощо. Безпосередньо поняття «історіографія» в роботі розуміється у широкому значенні та стосується процесу розвитку етноісторичних знань відносно реконструкцій формування спільнот східних слов'ян домонгольської доби, охоплюючи відповідну сукупність історичної літератури сучасного періоду, опубліковану білоруськими, російськими й українськими істориками. Цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань визначає поняття «історіографічний процес», на специфіку якого в нашому випадку впливають сучасні соціокультурні чинники. Під «історіографічним фактом» ми розуміємо факт історичний, який переходить у ранг історіографічного на етапі перетворення інформації, здобутої з джерела, на історичне знання. Як правило, такими фактами є окремі явища історії історичної науки, що залишили помітний слід і служать своєрідними маркерами у розвитку історичних знань. Категорія «концепт» сприймається нами як певна аналітична структура, за допомогою якої інформація з джерела фіксується, осмислюється, накопичується, внаслідок чого утворюються нові смисли та знання, що стають засобами інтерпретації та репрезентації реальності.

Поняття «дискурс» визначається як цілісний феномен культури, що обіймає мову науки, засоби наукової комунікації, норми, цінності, цілі, методологію й методику наукової діяльності, традиції та інновації наукового пізнання, прагматику науки та її соціокультурне оточення. Проте «науковий дискурс» не тотожний «науці». Дискурс, як наголошує С. Ягодзінський, формується там, де є необхідність в обговоренні, де результат наукового дослідження потребує не лише наукової оцінки, а й суспільної легітимації, де мовна гра у співтоваристві вчених безпосередньо впливає на формування наукової картини світу та визначення напрямів суспільного прогресу [1486, с. 11]. Таким чином, науковий дискурс являє собою наукову сферу, взяту в усій багатоманітності її проявів і впливів на суспільні процеси, разом із мережею комунікацій та системою контролю за діяльністю наукового співтовариства.

Специфіка методологічного підходу, що застосовується в нашому дослідженні, зумовлюється вирішенням основних епістемологічних проблем, а також розумінням предмета та проблемного поля наукового пошуку. Обрані методологічні засади дозволили простежити еволюцію історіографічних дискурсів у межах пострадянських «східнослов'янських» країн, зокрема їхні структурні та інституційні форми впродовж 90-х рр. XX – початку XXI ст. Загалом, потрібно відзначити, що пострадянський історіографічний простір позначений відходом від методологічного монізму, яскраво виражених ідеологічних уподобань, утвердженням методологічного плюралізму, запозиченням наукових концепцій, запропонованих західною історичною думкою. Автор одночасно свідомий тієї обставини, що, даючи оцінку історичним творам, він не вільний від власних уявлень стосовно розвитку історіографічного процесу, тому намагається від початку максимально чітко висловити свої теоретичні та методологічні позиції. Останні зумовлюються, в першу чергу, специфікою об'єкту та предмету нашого дослідження, до яких включена сукупність історіографічних джерел, верифікація котрих передбачає міждисциплінарний характер. Зі свого боку, це дозволяє прагнути наукової об'єктивності, але радше як бажаної мети, а не окремого дослідницького принципу.

В окресленій проекції ми дотримувалися також підходу, котрий визначається як методологічний релятивізм, з урахуванням останнього поняття як антиподу епістемологічного абсолютизму, тобто враховуючи, що не існує абсолютного знання, оскільки все воно релятивне. У залучених нами до роботи методологічних засобах є також певні

елементи, пов'язані з так званою постмодерністською деконструкцією, але домінуюче значення мають все ж таки традиційні принципи, підходи та методи історіографічного дослідження. Варто також спеціально наголосити, що вжитий нами термін «деконструкція» трактується (слідом за пропозицією Г. Касьянова), як такий, що до певної міри тотожний терміну «аналіз» і не означає руйнування [512, с. 212]. В нашому випадку – це не заперечення чогось, а спроба з'ясування понятійної генеалогії. Так, і І. Колесник закликає не сприймати поняття «деконструкція» з негативним маркуванням і не плутати його з «деструкцією» [590, с. 351]. Навпаки, деконструкція в історіографічному контексті несе позитивний заряд і означає створення нових смислів. Фактично – це когнітивна процедура, що вивищує роль суб'єкта пізнання, завдяки якій із хаосу та розмаїття значень народжуються нові смисли.

Методологічну основу дослідження склали також загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, наступності, ціннісного та системного підходів. При вирішенні завдань дослідження нами застосовувалися також принципи міждисциплінарності, контекстуалізації, сцієнтизму, сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного й логічного, інтерпретації, єдності змістовного та формально-логічного аналізу. Центральним, з-поміж названих, є *принцип історизму*, який передбачає розгляд будь-якого явища в його саморозвитку під впливом різноманітних факторів. Дотримання цього універсального правила історіографічного пізнання передбачає зокрема аналіз й інтерпретацію будь-якої наукової концепції, з урахуванням конкретно-історичних умов її появи, а також її оцінювання, порівняно із попереднім станом історичної науки в ракурсі відповідної етноісторичної проблематики. Завдяки цьому, було розкрито спадковість розвитку знань з порушеної в дослідженні проблематики, тобто історію формування та подальший розвиток окремих концептуальних підходів стосовно етнічної історії спільнот східних слов'ян у домонгольську добу.

Однією з базових методологічних засад нашого дослідження є *принцип міждисциплінарності*, зумовлений насамперед з'ясуванням етнічної й історичної специфіки формування та розвитку тих спільнот, які в історіографії класифікуються, як «слов'янські» або вужче – «східнослов'янські», й що передбачає залучення не лише суто історіографічного, але й у значній мірі теоретично-методологічного інструментарію етнології. Загалом, на сучасному етапі історіографічна наука має вже досить широке предметне поле, розгалужені напрями пошуків і галузі історіографічного знання. Відтак, вона змушена враховувати множинність поглядів, оцінок, підходів, що досить часто робить предметом її зацікавлення саме міждисциплінарні сюжети та дозволяє залучати до пошуку методики інших наукових галузей. Солідаризуємося і з І. Колесник, що, крім іншого, принцип міждисциплінарності означає здатність історика створювати власний ідейно-методологічний простір, у межах якого стає можливим значно глибше розв'язання певної дослідницької проблеми чи наукового завдання [584, с. 29]. До того ж дослідники, націлені на діалог з іншими дисциплінами, формують широке коло спілкування з представниками інших наукових напрямів, створюючи тим самим розгалужену мережу комунікацій у науковому полі історичної науки [641, с. 36]. В результаті, істотно вдосконалюється традиційний дослідницький інструментарій і розширюється джерельна база, створювана вже власне такими істориками.

Таким чином, міждисциплінарність є окремим важливим концептом історіографії, завдяки чому вся історична наука по суті отримує зв'язки з іншими дисциплінами. З огляду на останнє, сучасна практика історичних досліджень визнає не лише евристичну здатність власного дослідного поля, але й адекватну варіативність у цьому процесі інших наукових підходів. Враховуючи досвід інших дисциплін, історія поступово перетворюється на сферу пізнання людського суспільства в усій його просторово-часовій динаміці. Відрадно, що й українська історіографія повністю відображає окреслену тенденцію, що на думку Л. Зашкільняка, демонструють тенденції зближення й інтеграції

історичних досліджень з такими соціально-гуманітарними науками, як етнологія, соціологія, економіка, антропологія, лінгвістика, психологія, культурологія тощо, а методи та інструментарій цих наук дають змогу історикам отримувати більш повне та всебічне уявлення про зміни поведінки людських спільнот у часі та просторі, виводячи наслідки людських діянь зі стану індивідуальної та колективної свідомості [433, с. 5].

Принцип системності орієнтував нас на врахування багатофакторності етноісторичного й історіографічного процесів, а відтак, і на комплексне осмислення відповідних історичних знань. На основі принципу об'єктивності були залучені ті джерела, що максимально адекватно відображають науковість історичної думки в усіх її компонентах, адже історіографічний аналіз не позбавлений суб'єктивного сприйняття й оцінки тих чи інших праць. Посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, який передбачає аналіз всієї сукупності історіографічних джерел, а також врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Водночас принцип об'єктивності дозволив аналізувати порушену проблематику в усій цілокупності її емпіричної бази, через неупереджений підхід до поглядів сучасних фахівців, зі з'ясуванням наукової вартісності цих поглядів у конкретних етноісторичних реконструкціях. У свою чергу системний принцип був спрямований на зображення цілісності сучасного історіографічного процесу з озвученої проблеми, з урахуванням специфіки розвитку сучасних «східнослов'янських» національних історіографій і окресленням багатоманітності зв'язків думок фахівців з етноісторичного минулого «слов'янських» спільнот. Здійснюючи історіографічний аналіз наукової літератури, присвяченої етнічній історії спільнот східних слов'ян, нами застосовано також класичний проблемно-тематичний підхід, без якого з'ясовувати «нове (сучасне) історіописання», особливо за умов методологічного плюралізму, неможливо. Нарешті, правило ціннісного підходу націлює дослідника на пошук і виявлення таких ідей, положень і уявлень в історичній думці, які не втратили свого значення для її сучасного та майбутнього розвитку.

З огляду на специфіку об'єкту і предмету пропонованого нами дослідження, застосування всіх зазначених принципів досягається через залучення загально-, спеціально- та конкретно-наукових методів. До першого блоку відносяться аналіз, синтез, дедукція та індукція. Водночас залучені такі методи, як історико-генетичний, історико-типологічний, історіографічно-ситуаційний, текстологічний, ретроспективний, типологізації, класифікації, періодизації тощо. Так, типологічний метод сприяє встановленню видового та жанрового розмаїття джерел. Хронологічний метод дозволяє, за параметрами виявлення відповідних джерел, вибудувати їх у відповідній послідовності появи. Застосування культурно-антропологічного методу в історіографічному дослідженні сприяє розкриттю позиції автора конкретного історіографічного джерела, за постановки проблеми та підборі аргументів на захист своєї схеми. Синхронний метод застосований для аналізу праць одного історичного періоду, але з протилежними методологічними підходами. Просопографічний метод дозволяє ґрунтовніше дослідити біографії окремих вчених як невід'ємної складової історії історичної науки. Натомість метод дискурсивного аналізу передбачає встановлення кореляції між змістом історіографічного джерела, результатами наукового дослідження та соціокультурним контекстом розвитку історичних подій і процесів.

Процес пізнання від зовнішніх явищ, неістотних деталей і виділення сутності предмету чи певного явища дозволяє виділити зокрема наукові поняття, що відображають загальні властивості та зв'язки явищ дійсності в історіографічній або етнологічній сферах, чому плідно сприяє зокрема метод абстрагування. Проблемно-хронологічний метод дозволив виділити у сучасному історіографічному процесі декілька основних періодів слов'янської етноісторії, які складають предмет вивчення фахівців, але водночас і декілька проблемних ніш цього етноісторичного процесу – етногенез слов'ян, їхня «прабатьківщина», етнодиференціація, розселення, «літописні племена», «давньорусь-

ка народність» тощо. Серед методів історіографічного синтезу в дослідженні чималу роль відіграє сцієнтистський метод, завдяки якому наголос ставиться на усвідомленні внутрішньої логіки історіографії, механізмів виникнення та зміни етноісторичних ідей і концепцій. Пізнання специфіки сучасного історіографічного процесу, зокрема в царині етноісторичних реконструкцій, значно збагачують і різноманітні міждисциплінарні методи (антропологічний, соціологічний, культурологічний тощо).

Одним із найбільш евристичних засобів став антропологічний метод «включеного спостереження» (participating observation), що можливий винятково для дослідження історії (й історіографії) сучасності, в якій дослідник виступає не лише спостерігачем, але й учасником подій, а відтак, й об'єктом історіографічного аналізу. З погляду епістемології, у такий спосіб сучасність стає тією епохою, в межах якої неможливо відділити об'єкт спостереження від спостерігача, а світогляд історика безпосередньо є ключовим елементом наукового історичного дискурсу. Включене спостереження фактично спрямовується на встановлення й означення зовнішніх реалій буття певного співтовариства (у нашому випадку – професійного, істориків) і їхнього впливу на змістове наповнення відповідних структур діяльності (приміром, наукових поглядів, концепцій). Такий підхід дозволив нам аналізувати розвиток і динаміку сучасних історіографічних процесів у трьох «східнослов'янських» соціогуманітарних дискурсах із позицій так званої «історіографії другого рівня», коли рефлексія спрямовується передусім на деконструкцію й аналіз наративів, а не явищ, які вони описують.

Головним же методом нашого дослідження є *компаративний* (порівняльний), який дозволив зіставити розвиток історичних знань стосовно однієї проблематики у різних історіографічних дискурсах. Під історіографічною компаративістикою ми загалом розуміємо особливу методику, побудовану на інструменті порівняння як універсальному засобі реконструкції й інтерпретації розвитку історичної науки, що передбачає з'ясування умов, масштабів і цілей зіставлення двох або більше історіографічних систем. Крім цього, лише завдяки порівнянню сучасної історіографії з попередньою традицією історієписання, поглядів різних істориків (і за генерацією, і за «національністю»), напрямів, шкіл, монографічних досліджень, можна встановити реальний приріст наукових історичних знань, новизну й оригінальність трактування окремих проблем, а також відповідні слабкі місця та перспективи подальшого студіювання.

Компаративний метод дає також можливість виходити за межі явищ, які досліджуються, та, на основі аналогій, робити широкі історіографічні узагальнення, встановлювати паралелі, що набуває неабиякого значення в контексті реконструкції етноісторичних процесів, які реалізовувалися в масштабному просторово-часовому форматі. Зрештою, він допускає застосування усіх інших історичних та історіографічних методів, не зумовлюючи суперечностей і конфліктних зіткнень поміж ними. Порівняльний метод корисний і за аналізу фундаментальних праць, дозволяючи звертатися до інших, зіставних праць, в тому числі й тих, на які вони містять реакцію, і за розбору статей, які спричиняють дискусії. Компаративний інструментарій у такий спосіб дозволяє скласти цілісну картину, побачити, як із протиставлення різних підходів до трактування суто історичного матеріалу та різних способів аргументації з'являлися нові елементи уявлень про етнічне минуле східнослов'янських спільнот зокрема.

Порівняння історіографічних процесів належить безсумнівно до фундаментальних евристичних процедур, оскільки приводить до появи нових смислів, які непомітні у кожному зіставному об'єкті окремо. Подібний ефект виникає завдяки новому контексту, що виникає за рахунок конотативного шлейфу, котрий створюють порівнювані події й явища. Компаративний дискурс у такий спосіб поєднує референтні феномени (те, що порівнюється) із семантичними явищами писемності (риторичні фігури) та репрезентується в особливому типі наративу, котрий, на думку Ю. Троїцького, можна позначити як *компаратив* [1329, с. 32]. Останній поєднує наративні частини з генера-

лізуючими описами, що прагнуть до метафоричного типу семантичної організації. Таким чином, в історичній компаративістиці перевага надається контекстуальним підходам, на чому наголошують і західні фахівці [1510, p. XIX–XXI]. Такий прийом сприяє водночас і зростанню комунікативності в межах історіографічних дискурсів, що відображається в посиленні «діалогу культур», визнанні «культурного поліморфізму», «теоретичного екуменізму» й актуалізації уваги до локального та національно-регіонального [583, с. 15].

Істотне значення окреслена методика покликана відіграти саме в межах розвитку сучасної української історіографії, особливо враховуючи, що деінсталяція окремих «ексклюзивістських» складових новітнього національного канону має відповідати реаліям європейських інтеграційних процесів [428, с. 149; 423, с. 9; 294, с. 436; 507, с. 65; 263, с. 81–91]. Істотний потенціал саме української історії в межах методології *histoire croisee* відзначає зокрема А. Каппелер [1546, p. 64]. Суголосною така ситуація є й заклику німецького методолога історії Й. Рюзена щодо створення міжкультурної компаративної історіографії, котрий передбачає максимально «щільний опис» національних історіографій. Тим більше цей воістину грандіозний задум, вірогідно, не позбавлений присмаку утопії, приваблює окресленням контуру довготермінової програми співтворчості істориків у межах планетарного наукового співтовариства [1122, с. 535]. Позаяк реалізація такої ідеї може надати і значно відчутнішу динамічність дослідженням в галузі безпосередньо української історії та її прискореній інтеграції до широкого тла загальноєвропейського та світового історичного контекстів. Відтак, компаративний підхід здатний відіграти вагому роль у формуванні нових історичних мислення та свідомості. Хоча, звісно, не варто забувати й про відповідні труднощі, що зумовлює така методологія. Насамперед, це якраз позиція «включеного спостерігача», що не дозволяє цілковито абстрагуватися від об'єкта дослідження (як мовно, так і категоріально). Ускладнює завдання й «текучість» (динамічність) періоду «сучасності», адже компаративістика передбачає порівняння об'єктів якраз у статиці, проте, вивчати динаміку всього, що відбувається у теперішній час і впливає на об'єкти порівняння, надзвичайно складно [127, с. 113]. Важко рефлексується в межах класичної компаративістики й усвідомлення характеру взаємодії об'єктів порівняння, оскільки різні суспільства сьогодні активно взаємодіють і змінюють одне інше, а прискорення сучасних процесів набагато важче піддаються фіксації.

Разом із тим, поєднання різних методів у нашому дослідженні дозволило глибше проникнути у сутність предмету дослідження, чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми та сформувати вмотивовану стратегію дослідження. Залучена сукупність методів позитивно вплинула на ґрунтовний аналіз сучасного історіографічного процесу, присвяченого реконструкціям етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби. Врахування різноманітних (у тому числі й позанаукових) факторів сприяло також розширенню кола історіографічних фактів відносно заявленої проблематики. Наявний методичний арсенал дав можливість охарактеризувати не лише специфіку формування сучасних історіографічних дискурсів у пострадянських «східнослов'янських» країнах, але й розкрити їхні складові, зокрема еволюцію теорій, концепцій, ідей, тлумачень, інтерпретацій, трансформацію інституцій та парадигм. Оскільки сьогодні зросла необхідність переосмислення методологічних основ реконструкції етнічної історії, збільшується й значення ідентифікаційної функції власне історіографії. Водночас малоартикульованою проблемою залишається ставлення істориків до етнологічної теорії як основи таких реконструкцій, а отже, цілком логічним з нашого боку буде окреслення ситуації і в цьому сегменті наукового пізнання, зокрема й аналіз основних етнологічних понять, якими оперують дослідники сьогодні.

1.2. Теоретичні засади етноісторичних реконструкцій

Сучасний стан етнологічної науки.

Теоретичне пояснення «етнічного» становить сьогодні одну із ключових проблем у масштабі світової гуманітаристики. Незважаючи на популярність концепцій, які заперечують історичну реальність існування етнічних спільнот у минулому і тепер, якраз «вибух» етнічності кінця XX – початку XXI ст. засвідчив цілковиту безпорадність такого релятивістського підходу до цієї сфери, зокрема в емпіричному вимірі. На сучасному етапі процеси «етнічного ренесансу» та одночасної їм «глобалізації» зумовлюють істотне переосмислення існуючих теоретичних схем, методологічних принципів, які раніше визначали «етноісторичне» бачення науковців і тим більше вирішення в політико-ідеологічному дискурсі так званого «національного питання». З огляду на це, дотепер актуальним залишається теоретичне обґрунтування чималої кількості явищ і феноменів, пов'язаних зі сферою етнічного буття людських спільнот як у сучасному світі, так і в перспективі їх історичного становлення та розвитку.

Методологічні трансформації в межах гуманітарних дисциплін, пов'язані зі змінами філософських світоглядних установок другої половини минулого століття, дозволяють, принаймні, констатувати неможливість створення єдиної універсальної теорії, котра б визначала все антропологічне пізнання минулого і теперішнього, а до того ж «узгодити» в єдиній матриці всі вияви етнічного, соціального та біологічного в життєдіяльності людини та людських спільнот. Крім відчутної полідисциплінарності, етнологія позначається й помітною поліваріантністю наявних на сьогодні теоретичних концепцій та інтелектуальних моделей, які можна згрупувати у дві наукові парадигми – примордіалізм і конструктивізм. Безперечно, кожна з них має і позитивні, і негативні сторони, але це радше свідчить не про неспроможність кожної із них пізнати «етнічне», а лише про недосконалий евристичний інструментарій, наявний на нинішньому етапі наукового розвитку. Переконані, потрібні кардинально якісні перетворення у цьому сегменті епістемології, адже й надалі ситуація перебуватиме в «глухому куті», коли «політична актуальність» проблеми провокує «модний дискурс», який замість наукових результатів веде до надмірного «перевиробництва» (приміром, неймовірне зростання кількості «теорій націоналізму» в західній гуманітаристиці останніх десятиліть) знання.

Аналіз розвитку етнологічної думки переконує нас у тому, що в пострадянських «східнослов'янських» історіографіях досі багато в чому її теоретично-методологічний рівень пізнання є по суті продовженням історіософських концепцій німецького романтизму кінця XVIII – середини XIX ст., зокрема гердерівських уявлень про «душу народу» (Volksselle) та «дух народу» (Volksgeist), що перетворило «народ»/«етнос» на окремий суб'єкт історії. Уявлення про ці спільноти як окремий «організм» (іноді навіть як «біологічний») зумовило істотний вплив на етнологію XIX–XX ст. саме природничих концепцій – еволюціонізму (А. Бастіан, І. Бахофен, Л. Морган та ін.) та дифузіонізму (Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, Л. Еліот-Сміт та ін.). Істотно розвинули етнологічну теорію й погляди представників інших гуманітарних наук, передусім, соціології та психології. Втім, у межах західної науки окремої науки етнології так і не з'явилося, а відповідну проблематику тут досліджують представники різних відгалужень антропології – соціальної та культурної.

Натомість у вітчизняній науці з імперських часів формується окрема дисципліна – «етнографія», що в радянський період розвивалася надзвичайно нерівномірно й лише з 1960-х рр. отримала можливість формувати власне теоретичне бачення сфери етнічного, в межах необхідності обґрунтування «нової історичної спільності» – «совєтського народу», котрий прагнула «сконструювати» комуністична партія Радянського Союзу. Результатом стала поява так званої «теорії етносу», основним автором якої був *Юліан Бромлей* (1921–1990). Показово, що попри надмірне соціальне навантаження

феномену «етносу», вченому, зрештою, також не вдалося уникнути його біологізації, передусім, у запровадженні однієї з ключових його ознак у вигляді ендогамії. Цілковито біологічну сутність етносу визначав у власних конструкціях і Л. Гумільов, що змусило зокрема В. Козлова відзначити: «Ця концепція не лише не просуває вперед дослідження етнологічних проблем, але й заважає їхньому науковому вирішенню» [579, с. 85]. Критикує цей дослідник і «теорію» Ю. Бромлея, котрий «за своїми науковими якостями не зовсім відповідав такій ролі, а у своїй книзі "Нариси теорії етносу" він змушений був якби приховувати помилковість роздумів "нарисовою" формою викладу» [580, с. 40]. Крім цього, суцільна ангажованість політично-ідеологічними аспектами та евристична обмеженість винятково принципами марксистської методології не дозволили радянським ученим істотно вплинути на світову етнологічну думку.

Як не дивно, але саме «теорія етносу» досі залишається найбільш вживаною дослідниками етнічного минулого в межах пострадянських історіографій [449, с. 327], щоправда без переосмислення її основних постулатів, зокрема й її примордіальної сутності. Адже в такому ракурсі «етнос» розуміється як початково визначена група людей із певними культурними особливостями (мова, звичаї, самоназва, самосвідомість), але й зумовлену біологічними аспектами (популяція, ендогамія, кровна спорідненість). Однак спроби біологічної інтерпретації етнічності в теорії етносу, наявні на нинішній момент в академічному дискурсі, навряд чи можна визнати переконливими, що яскраво демонструє їхня цілком справедлива критика з боку опонентів, хоча це й не означає, буцімто, така теорія не має права на існування [1348, с. 207]. Проте, адепти «біологічної теорії етносу» так і не змогли досі обґрунтовано пояснити, що вони взагалі розуміють під терміном «етнос» (тим більше в предметній області біології) та які форми руху живої матерії треба вважати саме «етнічними» процесами. З другого боку, адепти «соціологічної теорії етносу» трактують останній цілковито в іншому ключі, що робить полеміку обох таборів безпредметною та взаємно нівелює теоретичні постулати обох напрямів. Показовою в такому ракурсі можна визнати позицію російського етнолога С. Чешко [1401, с. 21–22; 1402, с. 179], котрий категорично заперечує приналежність «теорії етносу» до примордіалізму, лише на підставі її несхожості із концепцією П. ван ден Берге, так, начебто цим автором західна течія примордіалізму й обмежується.

Паралельно, у західній гуманітаристиці (переважно в межах соціокультурної антропології) сформувалися діаметрально інші підходи до трактування феномену «етнічного». Крім «примордіального» розуміння, тут набув популярності так званий «конструктивістський підхід», який вважає це явище ситуативним у дійсності та штучно сконструйованим у візії дослідників або політиків, які у такий спосіб прагнуть використовувати відповідні «конструкти» у власних цілях. Не сприймаючи категорії «етнос» як окремого універсального типу «етнічної спільноти», західні вчені натомість оперують значно абстрактнішим поняттям – «етнічність», що розуміється то як «етнічна група», то як «етнічна ідентичність», то як своєрідна форма соціальної організації культурних відмінностей.

Звернення до відповідної теоретично-методологічної основи у пострадянській російській етнології пов'язане насамперед із наступником Ю. Бромлея на посаді директора Інституту етнології та антропології РАН В. Тішкова [1280]. Критикуючи теорію попередника, він відзначає, що «совєтська теорія етносу значною мірою підлаштовувалася під державну національну політику», що зумовило чимало невідповідностей і схоластичність теоретичних побудов [1281, с. 41]. З огляду на це, він закликав відмовитися від визначення та сприйняття «етносу» як «певної епохальної соціальної форми», оцінюючи його радше як інтегративну соціальну функцію [1282, с. 59–60, 116]. Втім, амбівалентність трактування поняття «етнос» і суперечливість конструктивістської позиції цього автора зустріли чимало критичних відгуків на його інновації [1195; 965]. Загалом, ситуація у сучасних пострадянських історіографіях, присвячених теоретичним постулатам етнологічної проблематики виглядає доволі невтішно. З одного боку,

відмовившись від «совєтської теорії етносу», дослідники так і не запропонували нічого нового, але з іншого – вони в більшості так і не сприйняли підходів, пропонованих західною антропологією.

Остання, зрештою, також не є настільки добре розробленою, щоб стати взірцем для оновлення етнологічної теорії. Тим більше, як зауважує Е. Сміт, «те, що ні науковий, ні еклектичний різновиди глобальної культури не знайшли широкого й тривалого резонансу, наводить на думку, що умови для постмодерної відміни націоналізму ще не настали» [1215, с. 125]. Характерним прикладом критики інтелектуальних контрверсій у сучасній філософії постмодерну щодо цього є й праця американських фізиків А. Сокала та Ж. Брікмона [1219], що закликає уважніше підходити до дослідницької компетентності в царині «деконструкцій» окремих наукових концепцій і концептів та до релятивістичної світоглядної позиції в гуманітарних науках зокрема. Західні інтелектуали відзначають також банальну неуважність до відповідної «етнологічної» термінології, передусім, у сегменті, пов'язаному з теоретичним обґрунтуванням «націоналізму» [298, с. 28; 299, с. 160], але водночас – і небажання дослухатися один до іншого, аби знайти спільні точки доступу між своїми етнологічними концепціями [1466, с. 169].

Не в останню чергу це стосується, приміром, доволі плутаного розуміння дослідниками поняття «примордіалізм» (primordial – первісний, споконвічний), коли мова йде винятково про біологічну сутність феномену «етнічного». Проте, до таких поглядів належать і ті вчені, котрі займають винятково соціологічну позицію, але наполягають на одвічному існуванні етнічних груп, заперечуючи їхню так звану «штучну сконструйованість» пізнішими інтелектуалами. Приміром, до такої когорти дослідників належав і відомий американський культуролог К. Гірц, наполягаючи, що етнічна специфіка більше належить до сфери підсвідомого, аніж є результатом соціалізації людини [509, с. 85]. Зокрема вчений відзначає: «В кожному суспільстві майже в усі часи деякі прив'язаності беруть свій початок більше з відчуття природної близькості, ніж із соціальної взаємодії» [1533, p. 110]. За такого підходу, етнічна специфіка по суті передається від покоління до покоління та виступає для спільноти як головна її ідентичність – етнічна. Отже, примордіалісти розглядають етнічність насамперед як вроджену властивість людської ідентичності, що має своє об'єктивне підґрунтя або в природі, або в суспільстві. Тим самим етнічність розуміється як фундаментальний аспект ідентичності людини – безумовний і такий, що не підвладний змінам. Крім цього, послідовники примордіалістського підходу пов'язують етнічну спільноту та культуру й звідси – етнічна ідентичність повинна мати певне об'єктивне підґрунтя – мову, звичаї, релігію тощо.

Всі примордіалістські теорії загалом можна умовно об'єднати в дві течії: культурно-історичну та соціобіологічну. Найбільш відомим представником останньої є американський соціолог П. ван ден Берге, котрий запропонував розуміти етнічність як наслідок генетичної схильності людини до родинного відбору, що в соціобіології має назву «непотизм». Окрім цього, він оцінює етнічність як розширену форму природного відбору та вихідний інстинктивний імпульс, що закладений у генетичному коді людини [1507, p. 18, 25]. Відтак, саме родинний відбір відіграв вирішальну роль у формуванні етнічних груп і власне феномена етнічності, хоча в процесі еволюційного розвитку розширених кровноспоріднених груп родинні зв'язки поступово розмивалися й ставали дедалі більш фіктивними. Проте, сформована цією спорідненістю колись група й надалі має почуття, що у сучасному світі іменують етноцентризмом, націоналізмом або расизмом. Відтак, сучасне поняття «нації» являє собою лише продовження «родинного відбору» та є новітнім утіленням етнічної спільноти. Останню дослідник виводить із невеликого «племені», що колись було пов'язане кровною спорідненістю та являло по суті «надродину». Культурна специфіка останньої вибудувала ту модель, яка поширилася згодом на значно більші спільноти. Причому розвиток первинного (примордіального) етноцентризму, на думку П. ван ден Берге, у формі родинного відбору тривав якщо не мільйони, то сотні тисяч років [1506, p. 403–404; 126, с. 91–92].

Течія соціобіологічного примордіалізму найбільш критикована у сучасній антропологічній літературі, в тому числі й представниками історико-культурного його напряму. Найбільш вразливим є постулат щодо «підсумкової пристосованості», зумовленої генетичною спорідненістю, адже ми ніколи не знаємо, з ким (крім, нашої родини) та якою мірою пов'язані генетичною спорідненістю й якщо ми запрограмовані на допомогу тільки тим, хто нам генетично рідний, то як ми впізнаємо цю «спорідненість» [1578, p. 148]? Так само й уявлення про те, що індивідуальний родинний відбір повільно еволюціонував у ході переростання сімейності на етноцентризм і в етнічні групи, виглядає правдоподібним здогадом лише за умови, що до уваги береться решта факторів – завоювання, міграції, шлюби з представниками інших етнічних груп, які, з погляду П. ван ден Берге, підривають роздільність і «біологічну» чистоту розширених угруповань чи невеликих етнічних спільнот. Упродовж часу, згідно справедливого зауваження Е. Сміта, індивідуальний «родинний відбір» все більше стає рудиментарним фактором і щоб збагнути вплив і пристрасть етнічних зв'язків, нам варто звернутися до чогось ще. Точкою відліку для цього, британський фахівець вважає іншу версію примордіалізму – культурну [1210, с. 277–278]. Неприпустимим при цьому є й ігнорування суто історичних аспектів формування етнічних спільнот, у тому числі й модерних націй [1212, с. 28].

Хоча деяка критика натуралістичних версій примордіалізму має серйозні підстави, вона безпідставно проминає (або в кращому разі применшує) тривкість і пов'язувальну здатність багатьох етнічних спільнот й їхню вперту живучість упродовж століть. Вона також проминає або применшує сильні почуття учасників або членів цих спільнот, що становлять важливі вихідні факти для будь-якого дослідження смислу етнічності [1213, с. 55]. Показовим у цьому контексті може бути епізод із особистого життя відомого американського (але вірменського походження) конструктивіста Р. Суні, який змушений був визнати, що «неможна зводити побудови ідентичності примордіалістами просто до помилки, самообману чи неправдивих уявлень». До такого висновку вченого підштовхнув випадок його «денаціоналізації» під час перебування в Єревані 1997 р., де через теоретичне заперечення реального існування етнічності, він був названий «співплемінниками» зрадником, «непатріотом» і чужаком: «Я пам'ятаю як мені було прикро та як я розгубився, але... чому переконаний конструктивіст, – запитує сам у себе професор Мічиганського університету, – переживав це так, начебто були розбиті найпотаємніші почуття?» [1586; цит. за: 1234, с. 53–54, 78].

Відповідь, на нашу думку, полягає в теоретично-методологічній та історико-хронологічній обмеженості того напряму західної гуманітаристики, що іменується «конструктивізмом» («модернізмом»), котрий зосереджений насамперед на феномені «нації» та яку не вважає пов'язаною з етнічною спільнотою домодерної доби, але натомість наполягає на «модерному» (з XIX ст.) інтелектуальному (тобто, штучному) конструюванні обох цих явищ. Найвідомішими представниками цієї течії є Б. Андерсон, Ф. Барт, П. Брасс, Е. Ґеллнер, Е. Ґобсбаум, Д. Ґоровіц, Л. Грінфелд та ін. Згідно їхніх переконань, етнічність є уявним або вигаданим феноменом, має мінливий, ситуаційний характер і є соціальною реакцією на модерні процеси глобалізації [502, с. 18]. Проте, як і у випадку з Р. Суні, інші конструктивісти також досить часто ставлять себе у суперечливе становище, заперечуючи онтологічність етнічного, але водночас зауважуючи його повсякчасну присутність в донаціональну епоху. Приміром, Дж. Бройї, схиляючись до визнання можливості погляду Е. Сміта на домодерну етнічну ідентичність як важливу «підоснову» модерної нації, з одного боку, не вважає «цей підхід надто корисним для розуміння націоналізму», але з іншого – визнає: «Мало би існувати *дещо таке* (курсив Дж. Бройї. – К. І.), до чого націоналісти могли б апелювати» [154, с. 206, 208]. На жаль, англійський дослідник чомусь не наважується сказати, чим же було це «дещо таке».

Навіть «класик» конструктивізму Е. Ґеллнер визнавав, що вже у Стародавній Греції ті, хто називав себе «еллінами», розуміли контраст «своєї» та культури варварів і мали

«відчуття єдності» – своєрідний «грецький шовінізм» [249, с. 48]. Крім цього, британський соціолог не заперечує, що й «у рамках доіндустріальних структур існували націоналістичні почуття» [309, с. 186]. Не відкидає вчений і реального існування феномену «етнічності», котра засобом політизації в модерному суспільстві стає все тим же «націоналізмом», але формується вона саме в «доіндустріальних цивілізаціях» як суто культурна специфіка [250, с. 96]. Разом із тим, Л. Грінфелд вважає, що Е. Ґеллнер взагалі підходить до суспільства та історії з позицій біологічного еволюціонізму [291, с. 105–106]. Схожі погляди демонструє й Е. Ґобсбаум, будучи філософом-матеріалістом і наголошуючи винятково на модерній «соціальній інженерії» щодо «створення націй». Однак, відштовхуючись так само тільки від політичного фактору в цьому процесі, він, зрештою, не заперечує існування в минулому «етнічності в геродотовому сенсі», яка «була, є і може бути чимось, що зв'язує разом людей у *щось** (? – К. І.), що можна назвати *протонаціями* (? – К. І.)» [265, с. 17, 87]. Таким чином, не важко помітити, що однією з базових проблем конструктивістських схем є все та ж нерозробленість етнологічної термінології. Те саме можна сказати й про концепцію Л. Грінфелд, яка переконує, що «основою колективної солідарності є *народ*», але замість пояснити, що вона має на увазі під цим поняттям, вдається до ще більшого абстрагування, заявляючи – «народ – є маса населення» [292, с. 8].

Понятійна неузгодженість істотно ускладнює дискусію поміж примордіалістами та модерністами. Проте, навіть якщо «нація» була вигадана, то сам факт, що цей процес тривав століттями й чимало етносів, змінюючись, зберігали впізнавані риси, засвідчує, що не можна ігнорувати наявність і вплив «протонаціональних спільнот» Е. Ґобсбаума на сучасні нації. Тільки пильніша увага до культурних витоків сучасного націоналізму, на чому наголошує О. Хаванова, здатна пояснити, чому досі стільки людей ототожнюють себе з певною нацією [1370, с. 68]. І чому інші соціальні зв'язки не можна порівняти за атрактивністю із почуттям приналежності навіть до «уявленої спільноти» (відомий концепт Б. Андерсона [30, с. 22])? Якщо основний постулат Е. Ґеллнера «саме націоналізм винаходить нації, а не навпаки» покликаний наголосити не лише «штучність», але й другорядність цієї спільноти, то конструктивістська візія Б. Андерсона зовсім не означає, що такої спільноти в реальності не існує [851, с. 71]. З другого боку, його концепція, зосереджуючись на «націоналізмі» як на своєрідному заміннику релігії, зрештою, так і не пояснює той факт, чому люди настільки пристрасно готові померти за етнічну спільноту або націю, що зумовлює «доволі високі ставки національного уявлення» [59, с. 273].

Не зовсім переконливим є і такий аргумент конструктивістів, як «винайдені традиції» (Е. Ґобсбаум) [509, с. 111–112], особливо у випадку переконання щодо штучного створення «етнічної ідентичності». Скажімо, має рацію Г. Хутінк, коли зауважує, що всі традиції винайдені, а будь-яка культурна чи соціальна категорія становить людську «конструкцію», бо жодним чином не дані Богом чи визначені біологією. Проте, вже самі терміни «конструкція» чи «винайдення» викликають роздратування, адже передбачають присутність «конструкторів» чи «винахідників», які проектують «реальність» згідно власних потреб чи інтересів, начебто реальність можна сприймати, уявляти чи винаходити в інших поняттях, начебто «наш» світ є лише одним із можливих, а наші сприйняття не становлять його частини, начебто наша ретроспективна реконструкція того, як образ реальності втілювався в житті, надавала би нам «достовірну» історичну альтернативу. Однак, – резюмує нідерландський соціолог, – «у дійсності вдаваний привілей вибору належить історику, котрий вдивляється в минуле через темне скло» [1379, с. 99]. Важко не погодитись і з англійським антропологом Дж. Пілом, який запитує: чи компетентні сучасні антропологи, аби вивчати історію як минуле, а не як пояснення

---

* Тут і далі виділення курсивом у цитатах наші, якщо спеціально не зазначено, що це зробив відповідний автор.

сучасних проблем [1559; цит. за: 1369, с. 183]? Отже, варто запобігати й спрощеному погляду на історію як на сучасний конструкт.

Одним із найбільш суперечливих постулатів конструктивізму, що істотно обмежує його евристичний потенціал, на нашу думку, є якраз ігнорування його адептами фактору історії в процесі формування людських спільнот. Прихильники конструктивістської концепції виступають, перш за все, проти історико-культурної реальності етносу, який, на їх думку, є певна наукова абстракція. Остання, згідно слушного спостереження І. Зарінова, містить у собі певну кількість соціальних зв'язків людей, які інколи знаходять необхідність самоідентифікації в історико-культурному смислі. Однак чому так відбувається й що лежить в основі цієї необхідності – про це конструктивісти мовчать [419, с. 4]. Відтак, вони виступають передусім проти примордіалістської (за суттю – історичною) складової етносу, елімінуючи в такий спосіб історію розвитку людського суспільства, зокрема й одну з форм цього розвитку – етногенез [420, с. 23–24]. Поруч із цим, і пояснення складного соціального феномену етнічності в категоріях лише перманентного ситуативного вибору виглядає однобоко та явно суперечить соціальній практиці [1128, с. 5]. Показово, що найбільше поширення течія конструктивізму набула переважно в «емігрантських» країнах (США, Канада, Австралія та ін.) [1138, с. 98]. Цю обставину якраз можна пояснити відсутністю історичної вкоріненості домінуючих в них нині етнічних спільнот (або націй), що й сприяє стереотипу про їхнє «винайдення».

Труднощі зі сприйняттям конструктивізму полягають також у тому, що він не лише суперечить онтологічному підходу, котрий представлений різними позитивістськими школами, в тому числі й марксистськими інтерпретаціями, але й наштовхується на глибоко вкорінену в науці структуралістську формулу аналізу етнічності за дихотомією «ми – вони», котра передбачає існування глибоких культурних опозицій для відтворення акту етнічної самосвідомості та групової консолідації [1553, p. 303]. Крім того, конструктивізм не може пояснити такі характерні властивості етнічності, як атрибутивність (етнічність знаходить себе як атрибут особистості – вона може бути виражена більш-менш сильно, але є у кожного), як сталість (етнічне надто глибоко вкорінене в людині й тому досить стале, існуючи незалежно від позаетнічних соціальних умов), і як інтенсивність (емоційний заряд і значимість етнічної детермінації, що може бути досить високою) [1128, с. 4]. У межах сучасної російської етнології, що прагне звільнитися від примордіалістських категорій «етнос» і «етнічна свідомість», також доволі швидко стало зрозумілим, що конструктивістська парадигма не може запропонувати переконливої концептуалізації альтернативних категорій. Приміром, пропонуючи єдину суто суб'єктивну ознаку етнічної діагностики – «*етнічну* ідентичність» – конструктивісти так і не зуміли зрозуміло пояснити: а в чому власне полягає її *етнічність* [1348, с. 213]?

Загалом, конструктивісти надто переоцінюють значимість свідомої діяльності людей у процесі виникнення етнічних спільнот [197, с. 7]. Причому спроби широкої екстраполяції конструктивістських методів у формування етнічності, є не стільки теоретично сумнівними, скільки практично небезпечними. Повне або часткове ігнорування природного (примордіального) перебігу розвитку етнічності та надмірна захопленість конструктивізмом цілком можуть привести до спокуси розробити таку «національну політику», котра буде насильно примушувати людей до «сконструйованих» форм поведінки, або й «пробіркового» відтворення потрібної етнічності, що цілком під силу тоталітарним режимам, – на чому слушно наголошує М. Губогло [303, с. 36]. Дзеркальним відображенням подібної маніпуляції може бути й теза В. Тішкова щодо «спеціального» плекання ідей примордіалізму в американській гуманітаристиці, заради легітимізації розпаду СРСР і проголошення сучасного конфлікту РФ і Чечні саме в контексті «національно-визвольного руху» [1279, с. 16–17].

Попри, здавалося б, непримиренні позиції обох напрямів, дедалі більше науковців схиляються до необхідності пошуку цілком інших теоретично-методологічних прин-

ципів дослідження феномену етнічного та формування етнічних спільнот. Характерною стосовно цього є думка, скажімо, конструктивіста П. Брасса, згідно якої, один із можливих способів поєднання концепцій примордіалістів та інструменталістів може полягати просто в тому, щоб визнати, що етнічні спільноти відрізняються живучістю та багатством своїх культурних традицій, а ще більше – стійкістю своїх традиційних установ і суспільних структур [152, с. 233]. Не важко, загалом, переконатися, що більшість концепцій етнічності фактично не спростовують одна іншу, що залишає надію на створення в майбутньому єдиної теорії, причому з куди істотнішим врахуванням саме історичного контексту розвитку етнічних спільнот. Слід, напевно, погодитися й з І. Заріновим, що така метатеорія навряд чи може бути простою сумою найбільш цінних концептуальних напрацювань етнології, але передбачає виступити їхнім синтезом, який виводить теоретично-методологічний компендіум наук, пов'язаних із етнічною проблематикою, на новий рівень і в нову якість, де не буде домінування якоїсь єдиної моделі інтерпретації етнічного феномену [421, с. 238].

Доволі продуктивним у такому контексті можна визнати теоретичний підхід британського історика та соціолога Е. Сміта. Не вважаючи процес націєтворення нарочитим «вигадуванням», він закликає колег займатися реконструкцією давніх етнічних взаємозв'язків і почувань, із подоланням «блокувального презентизму», тобто прилаштовуванні подій минулого винятково до переконань та інтересів нинішнього покоління. Адже, історично обмежений презентистський погляд просто не витримує перевірки історичною наукою. Натомість етнічні основи сучасних націй можна зрозуміти тільки через вивчення колективних культурних ідентичностей упродовж *la longue durée* (тривалого часу) [1215, с. 79–80]. У такому ключі не витримує критики й погляд на «націю» як на «винайдену традицію», адже ніхто не здатен пояснити, чому цей «винахід» настільки часто та в різних культурних і суспільних умовах здатний торкатися найпотаємніших струн, відзвук яких так довго триває. Це водночас перекреслює й тезу про «горезвісну штучність» винятково сучасного образу нації, адже чимало істориків наголошують: лише «націоналізм» є сучасним явищем, але основи націй як спільнот простежуються в доволі глибокому минулому, приміром, в добу античності [1211, с. 256–257], а ще більше – у середньовіччі [1581, p. 195].

При цьому доволі слушною виглядає теза, що й пропонований конструктивістами образ виняткової сучасності «нації», за сутністю також є міфом – «міфом модерної нації» – «напівідеологічною теорією націй і націоналізму, яка відповідає модерним настановам і потребам» [1213, с. 64]. Проте, нації і націоналізм не більш «вигадані», ніж решта елементів культури, соціальної організації або ідеології. Якщо націоналізм становить частину «духу доби», він не меншою мірою залежить від попередніх мотивів, візій та ідеалів [1582, p. 71]. Нелогічною тому виглядає відмова конструктивістів від усвідомлення домодерних «етнічних коренів» націй, як це робить, приміром Е. Ґеллнер, свідомо уникаючи навіть терміну «етнічність» відносно так званих «агропись-менних суспільств» [852, с. 22], тоді як Е. Сміт, опонуючи йому, слушно наголошує, що неможливо створити націю з нічого – для цього потрібен культурний матеріал і загальний історичний багаж [642, с. 54]. Отже, головним недоліком більшості конструктивістів, на думку останнього, є «зацикленість на сучасності», з цілковитим ігноруванням широкої історичної перспективи [1217, с. 175].

В розрізі основної проблематики нашого дослідження – аналізу сучасних реконструкцій етнічної історії спільнот східних слов'ян – концепція Е. Сміта, як своєрідна культурологічна спроба поєднання примордіалістського та конструктивістського підходів, названа ним «перенніалізмом» (perennial – вічний) [1580, p. 12–15], становить на сьогодні найбільш оптимальну (але далеко не безгрішну) теоретичну версію історико-етнологічного пізнання. Власну концепцію «етнічних витоків націй» вчений обґрунтовує насамперед тим, що вже в «домодерні епохи, навіть у стародавньому світі,

присутні вражаючі паралелі з "модерною" ідеєю національної ідентичності та характеру, зокрема в поглядах давніх греків, римлян, єгиптян і біблійних народів» [1580, p. 11]. Відтак, він аналізує зв'язки націй із попередніми типами «етно-політичних ідентичностей» – містами-державами, імперіями, племінними союзами та іншими етнічними спільностями. Їхнє переростання в нації дослідник пов'язує насамперед із такими «символічними» процесами, як групове самовизначення, плекання символів, усвідомлення сакральності території спільного проживання, формування спільної культури, в тому числі міфів про спільне походження, золотий вік, обраність, що становить комплекс «міфу-символу». Останній визначає «етнічне ядро» спільноти та служить їй своєрідним «двигуном» («mythomoteur»), який зберігає, поширює та передає відповідну етнічність майбутнім поколінням [1580, p. 15].

Зважаючи, що англійська мова не має потрібних термінів для позначення «етнічної спільноти», окрім довільного та розмитого «people» (народ), таким самим неоднозначним Е. Сміт вважає й грецьке «етнос». Відтак, найбільш прийнятним для цього він називає французький термін «ethnie» («етнія») [1580, p. 22], що навряд можна назвати вдалим вибором, хоча б тому, що лінгвістично він походить все одно від давньогрецького «етносу». Не має він чіткого обґрунтування власне й у сучасній французькій гуманітаристиці [1349, с. 52–53]. Крім цього, базовими термінами, котрими оперує британський історик, є більш звичні для східноєвропейської етнологічної традиції – «етнічний», «етнічна ідентичність», «етнічне походження» («ethnic origin»), «етноцентризм» і «етніцизм» [1216, с. 213]. Стосовно «етносу» як етнічної групи Е. Сміт відзначає наступні властивості – «це тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфові про походження та історичній пам'яті, вирізняючись кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями». Такі спільноти «історичні» в двох розуміннях: по-перше, історична пам'ять доконечна для їхнього тривалого існування, а по-друге, кожна з етнічних груп є продуктом певних історичних сил і може зазнавати змін та розпаду [1214, с. 29; 1579, p. 13].

Характеризуючи теоретичні основи «перенніалізму», Е. Сміт зауважує зокрема, що не визнає, буцімто, етнічні спільноти є «даностями», оскільки вони є винятково історичними та соціальними, а не природними феноменами. У той же час етнічні спільноти є незмінною та фундаментальною властивістю людського суспільства впродовж усієї писаної історії й саме через це здаються їхнім членам одвічними («перенніальними») [1578, p. 159–160]. Крім себе, до прихильників такого підходу, британський учений зараховує також Дж. Фішмана, У. Коннора, Д. Ґоровіца, Дж. Армстронга. Аналізуючи їхні погляди, український історик Г. Касьянов слушно наголошує, що вони висувають вагому низку аргументів, із якими важко не погодитись, і передусім, стосовно відчуття кожною людиною з дитинства духовного зв'язку з членами своєї етнічної спільноти, котрий несе велике емотивне значення, залишаючись упродовж усього життя, незалежно від того, усвідомлений він чи ні. З другого боку, дискусії поміж примордіалістами та конструктивістами триватимуть і надалі, допоки не буде знайдений баланс між факторами, котрі є визначальними для представників обох цих етнологічних напрямів [509, с. 86–89, 91].

Етноісторичні реконструкції.

Одним із базових понять нашого дослідження є «*етнічна історія*», під якою ми розуміємо, по-перше, процеси формування та подальшого розвитку конкретних етнічних спільнот, які згадуються як в писемних, так і усних джерелах, а по-друге – як субдисципліну історичної науки, що базується на полідисциплінарній теоретично-методологічній основі, залучаючи зокрема надбання, крім власне історії й етнології, також археології, етнографії, демографії, лінгвістики, антропології, генетики тощо. Водночас ми чітко розмежовуємо поняття «етнічна історія» та «етногенез», оскільки останній є

лише частиною (етапом) першого. Тобто, етнічна історія включає весь історичний час існування певної етнічної спільноти та весь спектр етнічних процесів як на внутрішньому, так і на зовнішньому (міжетнічна сфера) рівнях, що дозволяє простежити в історичному контексті різноманітні трансформації відповідної спільноти (спільнот), їхню динаміку та міжетнічні взаємовпливи. Відтак, предметом етнічної історії виступає етнічна спільнота (етнос) в її історичному розвитку, а по суті її історія, а об'єктом є міжетнічні відносини в довготривалій історичній перспективі (від первісності до сучасності). Наукове дослідження етнічної історії однієї (або кількох) спільноти, включаючи й процес її (їхніх) етногенезу, ми позначаємо поняттям «*етноісторична реконструкція*».

Для сучасної гуманітаристики дотепер головною теоретичною проблемою залишається невизначеність сутності поняття «*етнос*» як явища та людської спільноти, а також з'ясування історичної втіленості феномену етнічності. На цьому тлі невирішеним завданням залишається також типологізація та класифікація різних етнічних таксонів, якими оперують дослідники (приміром таких, як «рід», «плем'я», «союз племен», «народність» тощо), узгодження їхніх етнічних параметрів із конкретними історичними спільнотами (в тому числі, «слов'янськими»). Потребує істотного вдосконалення як «вітчизняний» етнологічний понятійний апарат, так і його сутнісне узгодження із категоріальною специфікою західної антропології, зокрема ґрунтовніше інтегрування до етнології концепцій «етнічності», «етнічної ідентичності», а також подолання метафізичного сприйняття суб'єктності етнічних спільнот, їхньої невиправданої (а радше, декларованої, а не аргументовано доведеної) біологізації, врахування можливої ситуативності етнічності та її мобілізаційного потенціалу в межах окремих маніпуляцій політичних еліт як минулих, так і сучасної епох. Нарешті, варто більшу увагу приділити реальному (а не постульованому) міждисциплінарному синтезу в межах вироблення когерентної теорії етнічного.

На наш погляд, заперечувати історичну реальність етносів недоцільно, попри те, що на теоретичному рівні інтерпретувати це багатовимірне явище складно. В такому контексті має рацію, скажімо, П. Бєлков: «Можна було б сформулювати думку про те, що етноси різняться один від іншого особливостями мов та культури. Це цілком відповідає істинному стану справ, але проблема, котра стоїть перед етнологією, в тому й полягає, що дослідників, зрештою, цікавить не характер відмінностей між окремими етносами, а визначення етносу як такого. Забуття цієї обставини, іншими словами, підміна питання про етнос питанням про етноси виступає джерелом парадоксальної ситуації, в якій ми постійно апелюємо до досвіду (засобом індукції), але саме в ньому не знаходимо засад нашому знанню про етнос як єдність ознак» [116, с. 59]. Водночас варто пам'ятати, що всі спроби інтерпретації сутності етносу як суто соціального чи як суто біологічного явища зазнали краху.

Виваженим має бути і категоріальний підхід, чим далеко не завжди може похвалитися (як ми побачимо далі) й сучасна пострадянська історіографія. Однією з основних похибок дослідників є синонімічне застосовування таких понять, як «етнос», «народ», «нація» та навіть «плем'я», «народність», які хоч і стосуються «етносу» безпосередньо, проте далеко не тотожні йому. Доводиться визнати слушним застереження Ю. Бромлея, що «застосування терміну "етнос" дозволяє уникнути багатозначності слова "народ"» [155, с. 44–45]. Хоча більшість істориків і надалі застосовують поняття «етносу», як правило, інтуїтивно, без будь-якого пояснення змісту, котрий вони в нього вкладають, що відчутно ускладнює й сприйняття їхніх етноісторичних реконструкцій. Натомість фахівці мали б давати уточнення, котрі мають здійснюватися, на думку В. Лісового, шляхом формулювання деяких теоретичних настанов, що визначали б загальні параметри застосування цього терміну, а дослідник, який має справу з конкретними історичними ситуаціями, має взагалі здійснювати конкретизацію ad hoc, аби такі концепції були евристичними [729, с. 48].

Переконані, попри всю справедливу критику «совєтської теорії етносу» та її в цілому слабку придатність у рамках емпіричних досліджень етнічної історії конкретних спільнот, не варто все ж таки беззастережно відмовлятися безпосередньо від поняття «етнос». При цьому, ми наполягаємо на тому, що останній не є суто примордіальним (ані в біологічному, ані в соціальному вимірі), але існує як історичний феномен, зумовлений різними зовнішніми та внутрішніми чинниками, внаслідок процесу, відомого в етнології як «етногенез». Відтак, не можна говорити, що «етнос» є універсальною спільнотою в межах людської історії, але й не виступає її окремим суб'єктом, будучи, радше, способом самоорганізації людей. Важливе уточнення: така спільнота не є сталою та незмінною, а відтак, зазнає постійних метаморфоз і може припинити окреме існування через дію несприятливих чинників. Етнос не визначають (і тим більше не формують) окремі ознаки, але натомість він володіє певною сукупністю останніх, наділяючи їх «етнічним» змістом, внаслідок чого вони стають його зовнішнім виявленням.

Поєднання «етносу» із соціальною системою («соціум») зумовлює історично різні типи «етносоціальних» спільнот на різних історичних етапах – «плем'я», «народність», «нація» тощо (це, втім, не означає обов'язкової та саме такої стадіальності, хоча й не заперечує її). Формально можна висловити гіпотезу, що останні три типи етносоціальних спільнот (у жодному випадку вони не можуть бути класифіковані як «етнос», оскільки радше є соціумами, «колонізованими» етнічністю) властиві тим «типам суспільства», що відомі в історичній науці, як первісне (плем'я), аграрне (народність) та індустріальне (нація). Звісно, це припущення потребує окремого, більш ґрунтовного дослідження та розширеної аргументації. Заслуговує на увагу також погляд, згідно якого саме в первісності етнос став своєрідним способом адаптації груп людей до навколишнього середовища, оскільки через соціалізацію людський вид втратив біологічну здатність передачі цієї функції, що спостерігається в решти тварин. Не виключено, що, внаслідок поступового збільшення кількості носіїв етнічної ідентичності, її істотного територіального розширення, ущільнення мережі інфозв'язків (особливо в модерну епоху), «етнос» перетворюється на «уявлювану спільноту», а в дійсності залишається тільки його «етнічність» (ethnicity) і сформований століттями «комплекс міфів», який оприявнюється в історичній і національній свідомостях.

Саме історичні дослідження останніх двох століть переконливо довели, що вже зі стародавньої доби людство структурувалося за різними видами етнічних спільнот. Це засвідчили й тисячі етнонімів, які дійшли до наших днів у різноманітних писемних джерелах, а також терміни в різних мовах, які з'явилися на позначення того феномену, що ми його іменуємо «етносом» (у слов'янських мовах – це «народ», у греків, крім «етносу», також «ethnikos» і «gens», у латинян – «natio», у євреїв – «goyim» тощо). Примордіальна цінність первісного способу соціальної організації людства у вигляді родини зумовила наступне психологічне та соціокультурне сприйняття «своєї» етнічної групи (в який би спосіб вона не утворилася) як такої, що також заснована на кровній спорідненості, посилену, як правило, міфом про «спільного предка».

В цьому контексті ми погоджуємося з аналогією Д. Ґоровіца, котрий відзначив сприйняття етнічних спільнот їхніми членами як «надродин» із вигаданим спільним походженням і пов'язаністю зі спільними предками [1543, p. 81]. Схожим чином «етнос» («етнію») визначає й Е. Сміт – «група людей, яка має спільне ім'я, спільні міфи про походження, культуру, пов'язана з певною територією та має почуття солідарності» [1580, p. 32]. На думку У. Коннора, навіть сучасна нація відчуває «спадкову спорідненість» і також становить собою по суті «розширену родину» [1511, p. 202]. При цьому етнічні зв'язки в ній відносяться до сфери психології та є нераціональними, що й зумовлює надзвичайно емоційні почуття до «своєї» етнічної/національної спільноти, демонстрація яких може доходити навіть до бажання померти за неї. Не можна не погодитись із Е. Смітом, що, зрештою, «потрібні глибокі практичні дослідження етнічної

спорідненості, а не просто твердження про апріорно природний чи емоційний зміст таких зв'язків» [1215, с. 55].

Одним із головних аспектів озвученої проблематики, котрий потребує докладного з'ясування, залишається процес етногенезу, чому, як це не дивно на перший погляд, практично не приділяється увага фахівцями з різних дисциплін. Поки ж доводиться погодитися з М. Брайчевським, що «походження народів – одна з тих історичних проблем, які можна визнати вічними й яка досі далека від остаточного розв'язання» [144, с. 173]. Формально етногенез позначає формування певного етносу та подальший розвиток змін, зумовлений взаємодією етнічних спільнот. Фактично ж *етногенез* – це нелінійний процес, що становить первинну фазу в історії етносу, позначений рекомбінацією соціальних, культурних, духовних аспектів у межах окремої групи людей, яка усвідомлює своє уявне (або реальне) спільне походження, й об'єднаної спільними господарськими та екологічними інтересами на певній території, котрій приписується сакральний статус.

Проблема етногенезу становить собою окрему сторінку людської історії, котра не може бути зведена винятково до розвитку мовних процесів, расоутворення чи культурогенезу. Очевидно, що етнічність містить у собі, поряд із соціальним, і надсоціальний (або позасоціальний) зміст, що робить етнос особливим соціумом, який також зберігає певну природно-біологічну складову. Остання, на думку І. Зарінова, є наслідком етногенезу, що в історичному контексті становить поступову трансформацію кровної спорідненості в соціокультурну [420, с. 19]. Основною ознакою етнічності виступає етнічна самосвідомість, яка визначається самоназвою етносу та відповідною ідентичністю. Деформація цих компонентів призводить до зникнення етносу, що з погляду А. Мильнікова, можна класифікувати як процес «деетногенезу» та настання «феномену постетнічності» [900, с. 40]. На жаль, в історіографії досі немає комплексного дослідження феномену етногенезу ані на теоретичному, ані на емпіричному рівнях. Усі невеличкі розвідки в цьому напрямі етнологів, антропологів і археологів суто гіпотетичні та опубліковані ще в радянський час на початку 1980-х рр. У цьому контексті важливими видаються студії В. Алєксєєва з приводу психологічних особливостей давніх людей, які могли вплинути на початок етногенезу [13, с. 37–38, 48] та С. Арутюнова відносно революційного впливу в добу палеоліту так званої «сапієнтації» [49, с. 62–63].

Таким чином, *етнічність* – це не просто продовження колишньої спорідненості, а спосіб, яким створюється колективна ідентичність, коли відданість спорідненості, традиціям і решті засобів загальної культури виходить на значно ширшу арену, де більша частина взаємин не організується вже тією ж спорідненістю та культурою, чого достатньо всередині групи [494, с. 93]. Має рацію в цьому контексті й Л. Клейн, який вважає, що етнос не є категорією ані соціології, ані біології, але соціальної психології. Людей об'єднує в етнос ідея спільного походження, але ця ідея не окремого вождя чи дослідника, а «народна». І вже потім до цієї ідеї підшукують матеріальні ознаки (мова, культура, релігія тощо), що й робить етноси різними та такими, що не мають універсального комплексу ознак [1468]. Психологічна складова проблеми етносу полягає також у тому, що суб'єктивна приналежність до такої спільноти задовольняє по суті відразу дві потреби: в самобутності та груповому захисті, що й формує емоційну глибину етнічної ідентичності. Саме цей феномен аффіліації часто веде до біологічного редукціонізму сутності етносу, коли, за словами білоруського культуролога Ю. Чернявської, «спокуса "кровної спорідненості" і потужна, і зручна як утопія спільної крові для визначення єдиної форми того, що нею не володіє – множинності різних людей» [1398, с. 211].

Навіть деякі конструктивісти визнають, що в доіндустріальну епоху саме спорідненість (тобто, уявлення про неї) солідаризувала більшість груп людей і полягала в основі найбільш життєздатних форм етносоціальної організації. Звісно, в цьому розумінні «спорідненість» виступає винятково корисною метафорою, а тому деякі су-

часні намагання таких дій людей пояснювати лише біологічними категоріями в корні невірні. Хоча на думку шведського етнолога Т. Еріксена, можна однозначно стверджувати, що «спорідненість» і «родина» передбачають основоположні й універсальні способи осмислення (та встановлення) зв'язку людини та суспільства. При цьому дослідники часто забувають, що «спорідненість» не є суто біологічним або суто соціальним феноменом – «як і більшість явищ людського життя, вона являє собою "рагу" з природи та культури, в якому важко розділити інгредієнти». На жаль, наука в XX ст. отримала не зовсім вірний напрям, і замість вивчення динамічної взаємодії культури та природи, вчені сперечалися, протиставляючи їх, а тому результат часто був тупиковим, у стилі «або те, або це», а варто було би слідувати логіці «і те, і це», наближаючись до розуміння сутності [1466, с. 138, 156, 169]. Так само, навіть якщо невдовзі біологічні основи нашої життєдіяльності будуть досить добре досліджені, аби стати фундаментом наук про людину, немає жодних підстав хвилюватися, що «гуманітарні» науки зникнуть чи перетворяться на окремі галузі біології [1219, с. 153].

Окреслена проблематика, зі свого боку, вкотре переконує у відчутній полідисциплінарності осягнення феномену етнічного. Усвідомлює таку специфіку й більшість учених, причетних до цієї галузі. Втім, не важко передбачити, що представники різних наук і різних галузей знань, навряд чи швидко зможуть виробити спільну термінологію, а тим більше створити загальну теорію етнічності. Як зауважує У. Альтерматт, навіть під час дебатів щодо цього відсутня спільна мова серед істориків, а міждисциплінарна мова взагалі перебуває ще в стадії зародження [28, с. 61]. Варто звернути увагу й на ту обставину, що попри компаративний потенціал різних гуманітарних наук, відсутність спільної позиції часто використовується політичними елітами, в ході їхнього звернення до теорій різних «авторитетів-етнологів» як до «джерела наукової легітимності» [310, с. 33], в тому числі й новітніх національних проблем.

Отже, етнічна історія – це наука, що застосовує комплексний метод, а будь-який учений, котрий на цьому спеціалізується, має більш-менш рівномірно володіти знаннями з етнології, етнографії, археології, лінгвістики, антропології тощо [115, с. 180]. Інтеграція названих і решти наук вимагає також і досконалого синтезу різноманітних джерел [549, с. 17]. Однак кожна із цих дисциплін має власну специфічну методику та джерела, що далеко неоднозначно висвітлюють проблематику етногенезу, але на практиці, як правило, дослідники віддають перевагу якомусь одному із типів джерел, чим мимоволі спрощують реальну картину минулого. Відтак, попри неодноразові заклики до комплексного підходу, в дійсності спеціалісти, які займаються етногенетичною проблематикою, аналізують відповідні питання досить однобоко. Нижче ми неодноразово переконаємося, що подібні пустопорожні декларації досі є характерною рисою пострадянських історіографій і відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян. Враховуючи, що більша частина останньої знаходиться поза межами писемної історії, проблема міждисциплінарного синтезу джерел набуває взагалі першорядного значення.

Об'єктивною причиною такого становища сучасних історіографій і надалі залишається цілковита нерозробленість самого поняття комплексного підходу та пов'язаної з ним методики, яку досить часто підміняють банальним і механічним сполученням висновків, пропонованих різними дисциплінами, нерідко ще й із відбором більш «зручних» для конкретної схеми результатів [850, с. 24]. Особливо небезпечно, коли замість методологічної та теоретичної обережності, представники суміжних наук намагаються нашвидкуруч вирішувати далекі від їхнього предметного поля проблеми. Приміром, сьогодні така ситуація спостерігається у відносно молодій російській генетиці, де, за словами Є. Балановської, «часто бере гору молодечий запал, який кавалерійською атакою прагне розрубати гордіїв вузол старих проблем в історії людства». При цьому, «можливості є величезні, але наслідки можуть бути жахливі, особливо якщо всі зацікавлені науки не будуть разом оцінювати вірогідності тих чи інших гіпотез» [1469]. З другого боку, ігноруван-

ня висновків суміжних дисциплін є шляхом до наукової самоізоляції та обмеження евристичних потенцій власної науки. Приміром, згадуваний вище П. ван ден Берге вже у 1980-х рр. констатував, що відмова соціології від співпраці з соціобіологією, призвела першу по суті до втрати науковості, перетворивши на «числофренію» [1276, с. 87].

Нерелевантними доводиться визнати й концепції, присвячені аналізу етнічності (частіше – націоналізму), взагалі сконструйовані в позаісторичному контексті та з ігноруванням методики історичної науки, що особливо поширено у сучасній західній гуманітаристиці, передусім у межах все тієї ж соціології. Найбільш опукло подібний підхід сьогодні демонструє Р. Брубейкер, однозначно наголошуючи, що не визнає ні етнічні групи, ні нації історично сформованими спільнотами, а «їхня колективність є надуманою». В той же час він вважає, що радянська влада штучно та довільно розділила СРСР на різні етнонаціональні групи та території [157, с. 29, 33–34]. Однак кожен історик (особливо пострадянський) чудово розуміє, що зробила вона це не на порожньому місці, адже для цього в неї були, зрештою, реальні (!) етнологічні підстави, а не прагнення надати якісь «статуси» по суті «зі стелі». Таке ж враження залишає й спроба американського соціолога аналізувати етнічність «поза етнічними групами», з метою будь-що заперечити існування такого феномену, на підставі анкетування мешканців одного (!) з сучасних румунських містечок [156], що мимоволі нагадує ситуацію, коли «за деревами не бачать лісу».

Втім, без відповіді залишається питання, чому тамтешні люди називають себе (а головне – чому інші люди їх так називають) «румунами» або «мадярами», але не «французами», «німцями», «ірокезами» тощо. Значно притомнішою в такому ракурсі є думка румунського історика Б. Стефанеску, котрий наводить численні «румунські приклади», за якими й етнічний, й націоналістичний дискурси передують романтичній ідеології XIX ст., а не є похідними від неї. З цього, на його переконання, виразно випливає те, що «національна свідомість в Румунії вперше з'являється *як етнічна свідомість* ще в XIV ст.» [1227, с. 555]. Таким чином, потрібний більш реалістичний погляд на подібні речі, а не безапеляційне заперечення очевидного, з оголошенням його якимось науковим затьмаренням, вигадкою, забобоном. Тому головний недолік модерністського підходу до пояснення сучасних націй і націоналізмів зумовлений передусім історичною поверховістю відповідної методики дослідження, а подекуди й банальним її ігноруванням. Ось як, наприклад, у цій площині розуміє ситуацію «класик» конструктивізму Е. Ґобсбаум: «Націоналізм відноситься до політичної історії (тобто, політології. – К. І.), а принцип етнічної приналежності – до соціології» [1375, с. 336], а ось науці історії не лишається нічого. Саме тому, на слушне переконання Е. Сміта, конструктивістські концепції неспроможні пояснити історичну глибину та просторову тяглість зв'язків, які скріплюють сучасні нації із попередньою етнічністю [1578, p. 46].

Істотною проблемою в царині етнологічної реконструкції специфіки спільнот дописемного періоду є їхня археологічна верифікація, що набула популярності саме у східноєвропейських історіографіях та пов'язана насамперед із не зовсім правомірним ототожненням стародавніх етносів із окремими археологічними культурами. Щоправда після Другої світової війни археологам і представникам суміжних дисциплін, зацікавлених у дослідженнях проблематики етногенезу, довелося істотно переглянути застарілі підходи та методики. Втім, кардинально ситуація в означеній галузі не змінилася дотепер, хоча нові підходи помітно дискредитували претензії археології на «самоврядність» у проблематиці етногенезу. Зокрема значно був підважений так званий ретроспективний метод, усвідомлюваний археологами переважно в лінгвістичному ключі – як пошук попереднього культурного предка певної археологічної культури. Однак, на відміну від певної мови, будь-яка культура має не одного, а багато предків і визначити їх лише засобами археології, звісно, неможливо. Відтак, претендуючи на висування цілісних концепцій етногенезу, археологи фактично реконструювали винятково куль-

турогенез, який хоч і може сприяти у дослідженні етногенезу, далеко не вичерпно охоплює його проблематику [549, с. 16].

У сучасних пострадянських історіографіях, зокрема й присвячених етнічній історії спільнот східних слов'ян, багато в чому продовжують панувати принципи, котрі Л. Клейн визначив як «палеоетнологія» й «археологічна етногенетика» [547, с. 43–45], базовані на інтуїтивних припущеннях учених, що викопні матеріальні артефакти дають можливість реконструювати історію певного етносу, хоча жодних об'єктивних джерел для цього просто не існує. Попри ненауковість і безпорадність такої методики, вона і досі домінує в «східнослов'янській» археології, претендуючи на етноісторичну унікальність відносно дописемних спільнот, які довільно конструюються археологами. Останні ж безпідставно наділяють етнічними ідентичностями такі фантоми, як «слов'яни», «балти», «фіно-угри», «кельти», «германці», «іранці» тощо. Проте, навіть радянські археологи досить швидко усвідомили, що тотожність «археологічна культура = етнос» є доволі вразливою, а відтак і сумнівною в теоретичному вимірі, особливо коли мова йде про «поліетнічні культури».

Спрощене ж розуміння процедур реконструкції давнього етносу та побудована на цьому розумінні методика археологічних досліджень вступає у суперечності й зі сучасними уявленнями про етнос і етнічні процеси. Оптимізм же археологів, підчас упевнених у безумовних можливостях вивчення етногенезу дописемних періодів історії, уявляється, зрештою, значною мірою перебільшеним [447, с. 156]. Своєю чергою, й студіювання сучасних етноархеологів доводять, що необхідно відмовитися від спрощеного погляду на етнічну реконструкцію давніх спільнот [390, с. 19–20; 516, с. 4, 71]. Насправді ж, в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична (а тим більше етнічна) інформація, а відтак, можливості археологів «безпосередньо» виділяти етнічні спільноти виглядають оманливими. Не витримує критики й досі (як не дивно) популярний принцип німецького археолога початку XX ст. Г. Косінни: «ein Volk – ein Topf» («один народ – один горщик») [531, с. 147]. У «слов'янській» археології це особливо помітно під час встановлення «племінної» приналежності культур, згідно так званих скроневих кілець, мова про що детальніше йтиме нижче. Особливо ситуація ускладнюється з врахуванням тієї обставини, що дотепер археологи не мають однозначного трактування тієї категорії, котру іменують як «археологічна культура» [540, с. 214–219], а тим більше немає жодного теоретичного пояснення її тотожності «етносу» – дефініція якого також досі залишається палко дискутованою.

Серйозні теоретично-методологічні труднощі пострадянської «слов'янської» археології, в тому числі їхня чимала політична ангажованість, доволі резонно критиковані сьогодні американським археологом румунського походження Ф. Куртою. З другого боку, його студії становлять добрий приклад для подолання застарілих проблем у сучасних «східнослов'янських» історіографіях, передусім відносно етнічної інтерпретації формування та розвитку спільнот, які стали базовими для сучасних етносів і яких відносять до східних слов'ян. Безперечно, пропонована ним концепція не є бездоганною, але все ж таки становить собою непогану альтернативу для вивчення цієї сторінки історії Східної Європи, котру він подекуди не зовсім коректно оголошує «Західною Євразією». Сутність його теорії зводиться до того, що «слов'ян» у розумінні сучасної історіографії не існувало до VI ст., коли вони були «винайдені (invention)» візантійськими книжниками, заради класифікації «нових» варварів, які стали тоді в Подунав'ї помітною військовою силою, будучи поліетнічним конгломератом, але який з часом прийняв цей етнонім. Звідси, історик пояснює й доволі пізню появу окремої «слов'янської свідомості» (вперше – у Повісті минулих літ, початок XII ст.), що теж була лише інтелектуальним конструктом [1520, p. 344–350].

Частково застосовуючи інструменталістську етнологічну теорію стосовно маніпуляцій елітами етнічністю, Ф. Курта в першу чергу прагне деконструювати міф про сло-

в'ян як одвічну спільноту, що зародився в романтичній науці другої половини XIX ст., але остаточно сформувався у радянській історіографії повоєнної доби. При цьому автор наполягає на домінуванні дотепер лінгвістичного бачення проблематики «походження» слов'ян, що своєю чергою стало потужним інструментом для радянської «культурної політики». Не змінили такий дискурс й новітні археологічні дослідження, котрі досі виводять «слов'ян» із тацитових «венедів» початку I тис., але й прагнуть максимально задавнити їхні витоки в залізному й навіть бронзовому віці, конструюючи так звану «прото-балто-слов'янську спільноту», неправомірно виводячи «етногенез» з індоєвропейської мовної сім'ї [1520, p. 6–11]. Водночас серед сучасних лінгвістів зростає дедалі більше сумнівів у наявності в минулому окремої «прабатьківщини» праслов'янської мови і ця концепція теж варта переосмислення [1521, p. 130; 1505, p. 30].

Відтак, археологи та історики мусили коритися лінгвістичній версії, а їхнім завданням були лише відповідна ілюстрація цієї схеми та підлаштовування під неї відомих подій і фактів ранньосередньовічної історії. Така методика радянських фахівців кваліфікується американським археологом як примордіалізм, за яким учені не мали пояснювати виникнення «слов'янської» етнічної специфіки, але тільки описувати її, шукаючи певні матеріальні артефакти. Остаточно радянська археологія стала «наукою про етногенез» із появою теорії етносу Ю. Бромлея й «відтепер, тривалість зразків матеріальної культури систематично інтерпретуються як етнічна безперервність». Тому сучасна історіографія досі пересичена впевненими припущеннями про стародавні етноси, більшість із яких спирається на теоретично недосконалі уявлення щодо етнічності та її сутності [1520, p. 28, 34]. Дивує дослідника й той факт, що радянські археологи базували свої дослідження по суті на теорії Г. Косінни про тотожність етносу як раси й археологічної культури, висновки якого були доволі неоднозначно залучені до нацистської ідеології в Німеччині 1930–40-х рр. [1514, p. 218]. Водночас американський славіст зауважує прихильність до таких теоретично-методологічних принципів і серед частини сучасних західних гуманітаріїв [1512, p. 2507].

Ігнорування писемних джерел VI ст. змусило археологів шукати «слов'ян» у болотах Прип'яті та вигадувати міграції, в результаті яких вони, начебто, опинилися згодом на Балканах, хоча жодні джерела це не підтверджують. Щоправда Ф. Курта не стверджує однозначно, буцімто «винайдення» слов'ян візантійськими авторами було суто белетристикою, а отже, не варто відкидати «реального» етносу з ім'ям «склавини», що міг бути відомим і візантійцям [1517, p. 56–57, 59]. Так само заслуговує на увагу й погляд цього археолога відносно невиправданого скепсису, пов'язаного з можливостями археології бути допоміжним джерелом в етноісторичних реконструкціях, а тому він закликає розцінювати матеріальну культуру як важливий елемент у встановленні етнічної ідентичності давніх спільнот [1512, p. 2508, 2509]. Причому дедалі більше археологів на Заході усвідомлюють важливість дослідження стародавньої етнічності, а відповідні новітні спроби демонструють уникнення вченими в таких студіях крайнощів і примордіалізму, і конструктивізму. Розвитку цього дискурсу сприяють і дослідження впливу археологів як наукової еліти на сучасні націоналістичні концепції та рухи [1515, p. 537, 541].

Досить показовою в такому сенсі є й дискусія поміж Ф. Куртою та німецьким археологом С. Братером, яка розгорнулася в останні роки, з приводу того, що останній у категоричній формі заперечує будь-які можливості археології допомогти встановлювати етнічну ідентичність «племен» [1508; 1509; 1513; 1518]. Критикує позицію німецького фахівця і Л. Клейн, наголошуючи, що попри окремі позитивні аспекти конструктивізму для археології, загалом, як наукова концепція – він помилковий [535, с. 154–155]. І. Гаріпзанов, П. Гірі, П. Урбаньчик також схиляються до того, що цілковите заперечення будь-якої етнічності в ранньому середньовіччі неможливе та недоцільне, адже неможливо проігнорувати величезний пласт накопичених на сьогодні і археологічних, і джерельних доказів її присутності [1531, p. 14; 1532]. Дж. Холл також вважає надто ради-

кальним заперечення ролі археології у встановленні етнічної приналежності давніх спільнот, але водночас закликає докорінним чином переглянути цю роль. Приміром, артефакти все ж таки можуть застосовуватися як емблематичні знаки для встановлення етнічних кордонів, як це дозволяють зробити дослідження мовних і релігійних маркерів [1540, p. 142.]. Не позбавлена сенсу й думка Ф. Курти, що етнічність у середньовіччі (зокрема й поміж слов'ян) була як і нині також «соціально-культурною формою соціальної мобілізації, що використовувалася для досягнення конкретних політичних цілей». Водночас вона була й аспектом щоденної практики, яку П. Бурдьє називає «габітусом», хоча й він був пов'язаний із маніпуляціями матеріальною культурою [1522, s. 33–34].

Покращити евристичні можливості східноєвропейських історіографій у царині дослідження етнічного минулого спільнот східних слов'ян міг би й досвід інших західних концепцій. Скажімо, істотний потенціал у такому ракурсі мають дослідження Дж. Холла щодо специфіки етнічної ідентичності в Античній Греції [1540] або проблема міграції й ідентичності остроготів, аналізована П. Еморі [1501]. Сподіваємося, в майбутньому більшу увагу пострадянських науковців привернуть і напрацювання так званої «Віденської школи історичної етнології» та полеміка з її баченням специфіки ранньосередньовічного етногенезу «варварських племен», пропонована сьогодні прихильниками конструктивістської теорії. Загальний історіографічний огляд розвитку теоретичних концепцій представників цієї школи нещодавно запропонував зокрема А. Шпірт [1444].

Віденська школа почала формуватися ще в 1960-х рр., з метою розвінчання телеологічних інсинуацій «вчення Косінни» відносно стародавніх спільнот і мала від початку доволі помітний конструктивістський потенціал. Її фактичним засновником був Р. Венскус (1916–2002), який переконував, що етнічність ранньосередньовічних «племен» («gens») мала не біологічний, а ситуативний і суто інструментальний характер, залежний від політичного моменту, тому такі спільноти мали гетерогенний характер і постійно видозмінювали ідентичність. Гуртувалися ці «племена» навколо харизматичного вождя та включали істотну кількість «іноетнічних» воїнів-дружинників, які й виробляли відповідний етногенетичний міф про походження такої спільноти. Цей етнічний дискурс учений називав «Gentilismus» і вважав, що він охоплював те населення, котре підпадало під владу такої еліти [1593]. Попри сучасну критику цієї концепції істориками, погоджуємося з Д. Алімовим, що її реальний аналіз саме в етнологічному контексті досі залишається desiderata майбутніх студіювань [26, с. 102].

На сучасному етапі ідеї Р. Венскуса розвивають його не менш відомі у світовій гуманітаристиці учні – Ґ. Вольфрам [221; 1594; 1595] і В. Поль [1568; 1569]. Однак їхні погляди доволі різко критикуються представниками так званої «торонтської школи» [1531, p. 2–3], які наголошують, у першу чергу, на сумнівній адекватності «етнічної» реальності, котра вміщена в пізньоантичних писемних джерелах і заперечують найменшу етнічну субстанціональність у минулому. В такому ключі зокрема висловлюються В. Гоффарт [1539], А. Мюрей [1558], до яких приєднуються сьогодні також А. Джилєтт [1534, p. 243, 249; 1535], П. Хізер [1541, p. 33–35], Р. Касперський [1548, p. 220–223, 240; 1549, s. 429]. Зі свого боку, В. Поль дивується такій явно запізнілій реакції західного наукового світу на теоретичні постулати «віденців», як і намаганням звинуватити його та колег у дотриманні примордіалістського бачення, покликаного, буцімто, продовжувати доведення стародавньої «германської» етнічної ідентичності в «косіннівському» дусі [1570, p. 221–223]. Показово, що на конструктивістському підході В. Поля та Ф. Курти до ранньосередньовічної етнічності останнім часом побудовано кілька досліджень російських істориків. Хоча не всі їхні спроби доводиться визнати вдалими. Приміром, доволі неочікувано їхні напрацювання інтерпретує П. Стефанович, заявляючи, що «ідея "давньоруської народності" як етносу *зберігає цінність* (? – К. І.) і сьогодні» [1228, с. 48, 50–51].

Не наважується остаточно відійти від постулатів примордіалістів (зокрема поняття/явища «етногенезу») й Д. Алімов [27, с. 7–8, 11]. Дослідження останнього багато в

чому перегукується зі схожою монографією австралійського історика Д. Джино [1526; 24; 345], котрий зі свого боку відзначив, що надихнув його на її написання твір щодо «винайдення слов'ян» Ф. Курти. Дотримуючись конструктивістської методології, дослідник спробував нетрадиційно дослідити походження ідентичності хорватів, заперечуючи при цьому версію міграції слов'ян у Далмацію (і взагалі на Балкани) періоду переселення народів [1526, p. 40–42]. При цьому він намагається деконструювати й попередню історіографію стосовно етногенезу хорватів, яку іменує «іллірійським метанаративом». Основна ідея Д. Джино полягає в тому, що слов'янська мова та ідентичність хорватів сформувалися завдяки перебуванню Далмації та її населення кілька століть під владою Аварського каганату, в межах якого існував своєрідний «аварський культурний континуум». У цьому контексті він також наслідує ідею Ф. Курти, який намагається реанімувати гіпотезу Г. Ланта й О. Пріцака, що саме слов'янська мова була lingua franca і в Аварському каганаті, і на підлеглих йому теренах [1521, p. 132–133]. Окреслений підхід може посприяти зокрема й у розвитку ідеї стосовно первинного формування «слов'янської ідентичності» саме в Центральній Європі (Моравія), звідки «слов'янська свідомість» уже транслювалася й у межі спільнот «східних слов'ян».

Насамкінець потрібно відзначити, що однією з істотних проблем сучасної історіографії залишається невиправдана політизація стародавньої етнічності, причому в контексті сучасних міжнаціональних відносин. Доволі часто дослідники некоректно біологізують давні етноси, в тому числі й «слов'янські», уникаючи одночасно будь-яких теоретичних роздумів з приводу феномену етнічної ідентичності в давнину та можливостей її реконструкції засобами сучасної науки. Недостатньо артикульованими залишаються й суто термінологічні проблеми, приміром трактування таких понять, як «рід», «плем'я», «союз племен», «вождівство», «народність» тощо. Подальшого вдосконалення вимагає й теоретичний базис етнологічної науки, покликаний допомогти міждисциплінарним студіюванням етнічної специфіки спільнот, які мешкали в ранньому середньовіччі та в дописемний період своєї історії. Наявні дискусії з цього приводу у новітньому гуманітарному просторі дозволяють дивитися з оптимізмом на подальший розвиток цієї галузі пізнання.

1.3. Джерельна база

Основною передумовою реалізації мети дослідження стосовно аналізу етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасних історіографічних дискурсах України, Білорусі та Росії є формування репрезентативної джерельної бази. Без цього принципово неможливо сподіватися на досягнення поставленої мети та виконання дослідницьких завдань. Залучені джерела відповідають авторській концепції та методологічним засадам визначеної тематики, а їхній відбір та інтерпретація здійснювалися з урахуванням міждисциплінарної специфіки. Проблема репрезентативності вирішувалася шляхом залучення максимально адекватної сукупності джерел, представлених трьома історіографічними традиціями.

Забезпечення відповідної джерельної повноти досягалося завдяки встановленню історіографічної евристики в наявних наукових публікаціях та формуванню дворівневої джерельної бази. Перший рівень становлять історіографічні джерела, що відображають безпосередньо процес наукових етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян на етапі до монгольської навали. Інший рівень містить джерела, що дозволяють репрезентувати своєрідність саме сучасної інтелектуальної культури й умов, за яких відбувається дослідження означеної проблематики та які визначають її новітній історіографічний контекст у трьох «східнослов'янських» історичних дискурсах.

Класифікуючи джерельну базу пропонованого дослідження, ми виходили з того, що всі історіографічні джерела містять історіографічні факти, тобто відомості, що доз-

воляють реконструювати історію історичної науки та відтворити конкретну історіографічну ситуацію. При цьому історіографічні джерела відтворюють і характеризують історіографічний процес у нерозривному зв'язку з реаліями, з конкретним розвитком сучасного суспільства, що надає додаткові можливості для пізнання історіографічної ситуації й осмислення її впливу на продукування історичних знань. Історіографічні джерела відразу виступають готовими носіями наукових знань, хоча й далеко не рівнозначних за своїм рівнем і достовірністю інформації. Тим не менше, у сукупності вони створюють ґрунт, на якому, за належного «обробітку», можуть «проростати» нові знання, цього разу про розвиток самої історичної науки або дослідницький процес у певній її сфері [488, с. 199]. Проте, сучасна історіографічна наука поки ще не виробила універсальної схеми класифікації історіографічних джерел, оскільки для кожного історичного періоду властиві свої специфічні їхні різновиди.

Основу джерельної бази нашого дослідження становлять передусім опубліковані джерела, тобто конкретні твори істориків, пропоновані у найрізноманітнішому вигляді – монографії, статті, рецензії, доповіді на наукових конференціях та інших форумах, виступи в дискусіях, дисертації, їхні автореферати, навчальні підручники, посібники, словники. При цьому нами враховувалася специфіка окремих джерел, позначена позанауковими впливами (зокрема ідеологічного характеру), що вимагало додаткових зусиль із їхньої верифікації. Певну суб'єктивність джерельна інформація набуває також під впливом культурної специфіки «свого часу» та суспільних уявлень, що також деформує сприйняття в ній історичної дійсності. Однак будь-який текст, внаслідок цих процесів, не втрачає статусу історіографічного джерела, навіть коли проблема інтерпретації таких джерел усвідомлюється автором як проблема інтерпретації інтерпретацій. Застосування наявної джерельної бази дозволило враховувати нам важливу пізнавальну цінність усіх видів історіографічних джерел, які дозволяють простежити розвиток новітньої історичної науки, влив на різні історіографічні дискурси, встановити евристичний потенціал окремих концепцій в межах визначеної проблематики, зокрема й відносно етноісторичних реконструкцій давнього минулого, внесок конкретних істориків у розвиток історичної науки.

Окремо необхідно відзначити, що, оскільки специфіка пропонованого нами історіографічного дослідження зумовлена вивченням періоду сучасності, постільки вона характеризується «безархівністю» доступної джерельної бази. Крім цього, особливість такої хронологічної ситуації дозволяє виділити й інші своєрідні нюанси притаманні їй у джерелознавчому контексті. Так, історіографу сучасності доступні для аналізу «найновіші» (підчас, у режимі «on-line») матеріали преси, телебачення, радіо, web-мережі, масові інтерв'ю, дискусії, опитування тощо. Хоча, з другого боку, варто враховувати й ту обставину відносно «джерельної бази сучасності», що для неї навіть поки не існує всіх можливих джерел, позаяк більшість учасників теперішнього історіографічного процесу живі та перебувають в активному творчому процесі, а відтак, приміром, мемуари, спогади не написані, листи та щоденники не опубліковані, багато інтерв'ю ще не проведено тощо. Попри достаток інших видів джерел, які компенсують досліднику сучасності відсутність архівних матеріалів, названа специфіка створює й інші труднощі, приміром, це вимагає обрання коректного вектору наукового дослідження для здійснення максимально репрезентативної вибірки джерел, з урахуванням критичного підходу. За таких умов, дослідник зіштовхується ще й з ефектом лавиноподібного наростання кількості джерел, а відтак, приречений на те, аби не «втопитися» в усе зростаючому їхньому обсязі, виробити механізм відбору ключових текстів і відсіювання другорядних.

Зважаючи на спрямованість нашого дослідження реконструювати історіографічні дискурси сучасності, акцент, зроблений саме на опублікованих працях, підкреслює якраз важливість цього виду джерел, що дозволяють інтерпретувати порушену проблематику в контексті відносно тривалої традиції. Адже тільки опубліковані матеріали окрес-

люють загальну територію відповідного наукового дискурсу, тоді як неопубліковані ресурси (приміром, чернетки або щоденникові записи) стосуються переважно внутрішнього світу історика та не мають безпосереднього впливу на сучасний історіографічний процес. Тим більше кількість новітньої друкованої літератури, присвяченої проблематиці слов'янської етнічної історії має надзвичайно розлогий обсяг і навіть звичайна її бібліографія зайняла б окремий солідний том. Відтак, ми свідомо прагнули визначити все ж таки магістральні праці та блоки окремих сюжетів, хоча й не вважаємо цю спробу остаточною й ідеальною. Звісно, при цьому, в роботі враховувався максимально широкий спектр авторів, які пропонують новаторські погляди та нетривіальні підходи до окресленої тематики. Особливу увагу ми намагалися приділяти і дискусіям, присвяченим окремим епізодам етноісторичних аспектів слов'янської минувшини, що також характеризують спрямованість новітнього історіографічного дискурсу в цій сфері. Враховуючи масштабність проблематики, ми не прагнули створення вичерпного каталогу всіх наявних із теми творів і відстеження всіх історіографічних подій, але натомість – зосередження на вузлових моментах і тих історіографічних сюжетах, що інтерпретуються як найбільш репрезентативні з погляду етноісторичної реконструкції минулого спільнот східних слов'ян.

Окрім поділу залученої джерельної бази на два рівні, означених нами вже вище, в роботі застосовано ще два класифікаційні критерії, що дозволяють розподілити наявні джерела за функціональним і принципом походження. Так, за формально-функціональною ознакою, джерела поділяються на монографії, колективні праці, статті, дисертації, автореферати дисертацій, матеріали різного рівня наукових форумів, рецензії, відгуки, посібники тощо. За критерієм походження, джерела групуються відповідно на українські, білоруські та російські, що зумовлено окремими дискурсивними практиками новітніх національних історіографій у пострадянських країнах, що й зумовлює їхній сучасний історіографічний контекст, який визначає певну «національну» спрямованість джерел.

Домінуючу за кількістю та найважливішу за інформативністю частину джерел становить їхня перша («опорна») група, де зосереджені власне ті праці, що присвячені конкретним спробам етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян у сучасних історіографічних дискурсах. До неї входять опубліковані твори різних жанрів таких авторів: *а) «українська» група* – В. Балушок, В. Баран, М. Брайчевський, І. Винокур, Я. Дашкевич, Л. Залізняк, Я. Ісаєвич, Д. Козак, О. Комар, С. Конча, М. Котляр, Б. Магомедов, О. Моця, С. Пачкова, С. Плохій, О. Приходнюк, О. Сухобоков, Р. Терпиловський, О. Толочко, П. Толочко, Н. Юсова; *б) «білоруська» група* – А. Бєлий, В. Бєлявець, С. Віцязь, В. Вяргей, А. Дзєрмант, А. Єгорейченко, М. Єрмаловіч, Е. Загарульський, Я. Звяруга, Р. Казлова, А. Кравцевич, А. Латишонак, О. Лявко, П. Лисенко, І. Марзалюк, В. Мартинов, А. Мікуліч, А. Мєдвєдєв, В. Насєвіч, М. Піліпенко, С. Рассадін, А. Рогалєв, І. Салівон, Г. Сємянчук, Л. Тєгако, С. Тємушев, І. Чаквін, В. Шадиро, Г. Штихов; *в) «російська» група* – Р. Агєєва, Т. Алєксєєва, Є. Балановская, О. Балановскій, М. Васільєв, І. Гаврітухін, А. Горскій, І. Данілєвскій, С. Іванов, І. Ісланова, Л. Клейн, В. Конєцкій, А. Кузьмін, А. Лаушкін, Г. Лєбєдєв, Н. Лопатін, Д. Мачінскій, А. Назаренко, А. Обломскій, В. Пєтрухін, В. Пузанов, С. Санкіна, В. Сєдов, О. Трубачов, А. Фурасьєв, Є. Шмідт, М. Щукін.

Цифрові технології сучасності дозволяють нам виділити в окрему групу джерел *електронні публікації* як названих вище, так і інших авторів. Загалом варто звернути посилену увагу на цю глобалізаційну тенденцію, адже початок на сучасному етапі «цифрової ери» неминуче впливає й на творчість істориків, що в джерелознавчому контексті мусить враховувати й історіографія. Адже люди дедалі все менше залишають писемні тексти, але натомість шаленими темпами зростають обсяги електронної (в тому числі й наукової) інформації, істотна та важлива частина якої сьогодні вже не фіксується в паперовому вигляді, оскільки передається новітніми засобами комунікації (e-mail,

телефон, смс тощо), що відчутно нівелює традиційні поняття «історичне джерело» або ж «опубліковане історіографічне джерело». Для джерелознавства та історичної методології загалом така ситуація становить серйозний виклик і вимагає якнайшвидшого переосмислення поняття «електронне джерело», з відповідними теоретичними контекстами його верифікації.

Відтак, комп'ютер і мережа Інтернет сьогодні стають все вагомішими засобами наукового розвитку, істотно допомагаючи в дослідженні та прискорюючи його. У статусі нового виду джерел зокрема вже сьогодні можна застосовувати офіційні сайти державних і наукових інституцій, що надають швидкий доступ до документації, котра має аналогічне значення з писемною. Водночас Інтернет все активніше використовується як майданчик для наукових форумів, доступного для усіх бажаючих, що формує цілковито інший інтелектуальний простір, зокрема пропонуючи новий формат для дискусій поміж ученими, адже руйнує адміністративні, географічні кордони та дозволяючи організувати справді масштабну колективну роботу гуманітаріїв для вирішення різноманітних дослідницьких проблем. Важливим видом «електронного джерела», що застосовувався нами в пропонованій праці, стала так звана «інтернет-періодика», хоча й досі не здійснений багатофакторний аналіз особливостей і властивостей матеріалів мережевої періодики як історичного чи історіографічного джерела. Крім цього, необхідно враховувати також той факт, що інтернет-простір є банком не лише текстових джерел, але й відео-, фото-, фономатеріалів, які містять важливу інформацію в тому числі й щодо заявленої нами проблематики (приміром, інтерв'ю, коментарі, виступи на конференціях дослідників тощо).

Разом із тим, переважну частину джерел, залучених нами до дослідження історіографічного дискурсу відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян, становлять традиційні опубліковані твори істориків, з-поміж яких доволі важливу групу становлять *рецензії* на праці, присвячені цій проблематиці. Як відомо, для вивчення історії історичної науки рецензія є джерелом першорядного значення [1499, с. 106]. При цьому рецензії дають можливість дослідникові реконструювати та проаналізувати як етично-психологічні особливості взаємин між ученими в академічному середовищі, так і основні тенденції науково-історичного процесу, специфіку пізнавальної ситуації, поширення наукової інформації, рецепцію різноманітних теорій, методологічного інструментарію. Поліфункціональність цього виду публікації водночас не тільки відображає творчі зацікавлення дослідника, його індивідуальні нахили й особисті взаємини з колегами, а й виявляє провідні тенденції історіографічного процесу, фіксує пізнавальну ситуацію, показує стереотипи й упередження, що мають місце в інтелектуальному середовищі, виявляє новітні ідеї та підходи.

Схожі функції виконують також матеріали круглих столів і дискусій, особливістю котрих як історіографічних джерел із заявленої проблематики є участь у деяких із них представників всіх трьох сучасних історіографічних дискурсів, що надає ширшу перспективу для компаративної інтерпретації окремих дослідницьких тенденцій, принципів концептуалізації та особливостей позиціонування українських, білоруських і російських істориків у відповідних трендах. У такому контексті доволі важливим необхідно визнати, скажімо, матеріали круглого столу «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», проведеного за ініціативою редколегії провідного часопису «Український історичний журнал» 2000 р. у Києві. В роботі цього «круглого столу», крім українських фахівців, взяли участь, що надзвичайно важливо, й представники російської та білоруської новітніх історіографій (Д. Козак, О. Моця, Р. Терпиловський, О. Толочко, В. Ричка, А. Горскій, В. Сєдов, Г. Штихов, Е. Загарульський та ін.). Показово, що обрана тематика для обговорення становить чи не найбільш контроверсійну для східноєвропейської історичної науки тему – плин етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі, що, звісно, зафіксувала розмаїття поглядів і підходів

істориків із різних країн, але водночас і окреслила стан і перспективи подальших студіювань цієї проблематики.

Серед жанрів історіографічних джерел, не менш важливе значення, порівняно з іншими, мають і дискусії. Виникаючи завдяки професійній історичній комунікації, дискусія сама сприяє її інтенсифікації, безумовно впливаючи на процес досягнення наукою відповідної мети. Водночас окремі дискусії, включені нами до джерельної бази, містять чималий інформативний потенціал, сприяючи глибшому осягненню поля дискурсу відносно специфіки етноісторичного минулого східнослов'янських спільнот. У такому ключі зокрема нами аналізувалися полемічні висловлювання, котрі спричинила концепція етнічного розвитку середньовічного населення в межах білоруських теренів, запропонована 2003 р. могилівським істориком І. Марзалюком. У межах української історіографії подібного звучання набула дискусія поміж археологом Л. Залізняком та історіографом Н. Юосовою, з приводу науково-історичної евристики радянського концепту «давньоруська народність» у межах саме новітньої гуманітаристики.

Другий рівень джерельної бази, покликаний з'ясувати інтелектуальну атмосферу сучасного історіографічного процесу та його контексти в різних національних традиціях, утворює комплекс наукових досліджень, аналіз яких дозволяє встановити розуміння загального становища сучасних історіографічних дискурсів у Білорусі, Росії, Україні та основних імпульсів, які визначають відповідний концептуальний мікроклімат у межах озвученої етноісторичної проблематики. До цієї когорти належать зокрема праці, присвячені методологічним і теоретичним аспектами етнологічного та етноісторичного спрямування, а також твори, якими сучасні дослідники препарують особливості новітнього історіографічного процесу як у загальному вимірі, так і стосовно нинішніх наукових спроб етнічних реконструкцій слов'янської минувшини. Важливим джерелом у такому ракурсі стали твори таких учених, як В. Акудовіч, С. Арутюнов, Т. Вілкул, І. Вєдюшкіна, І. Гирич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, І. Зарінов, Я. Калакура, Д. Карєв, Г. Касьянов, А. Кібінь, І. Колесник, В. Масненко, Є. Мєльнікова, Л. Рєпіна, А. Смалєнчук, Г. Сагановіч, Ю. Чернявська, С. Чешко, В. Шнірельман, О. Шутова, Н. Яковенко, В. Яремчук та багато інших.

Окрему групу в межах цього блоку становлять праці, зосереджені на верифікації відповідної джерельної бази пропонованих етноісторичних реконструкцій, у межах якої можна також відзначити частину, зосереджену на перекладах, публікації та коментуванні писемних джерел іноземного походження, в яких містяться відомості стосовно етногенетичних процесів середньовічної доби, в тому числі й у середовищі спільнот східних слов'ян. Не менш важливий сегмент другого рівня джерельної бази становлять студії, переважно теоретично-методологічного характеру, опубліковані сучасними «несхіднослов'янськими» авторами, але які дозволяють більш рельєфно усвідомити специфіку етноісторичних реконструкцій у межах саме сучасних «східнослов'янських» етноісторіографічних дискурсів. Зокрема, мова йде про (в тому числі й перекладені східнослов'янськими мовами на сучасному етапі) праці таких учених, як Ф. Анкерсміт, Ф. Барт, В. Вжосек, Е. Ґеллнер, Е. Ґобсбаум, М. Грох, Е. Доманська, Т. Еріксен, Г. Іггерс, У. Коннор, Ф. Курта, Р. Лінднер, Й. Рюзен, Е. Сміт та ін.

Таким чином, можемо констатувати, що залучена до дослідження джерельна база, сформована джерелами різного походження та характеру, є достатньо представницькою і може бути основою для досягнення визначеної мети та вирішення конкретних дослідних завдань. Загалом, джерела, на яких побудовано пропоноване дослідження, репрезентативні та різноманітні, а їхня інформативність далеко не вичерпана.

Розділ II

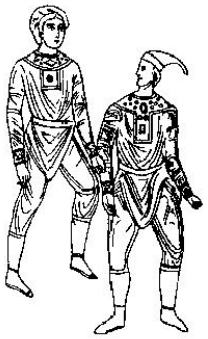

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА СПОСТЕРЕЖЕННЯМИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

2.1. Рівні автоінтерпретації білоруських дослідників

Будучи не лише однією з найважливіших, але водночас і однією з найгостріше дискутованих тем білоруської історіографії, етнічна історія східних слов'ян дотепер не набула у межах сучасної білоруської гуманітаристики ґрунтовної історіографічної рефлексії. Переконані, наявність останньої передусім дозволила би багатьом фахівцям у цій царині побачити в цілокупності напрями розвитку означеної проблематики, можливі хибні підходи, вади категоріального інструментарію та шляхи його нормалізації, основні «білі плями», котрі заслуговують першочергової дослідницької уваги та чимало іншого. Втім, на їхній захист мусимо невтішно констатувати відсутність подібних рефлексій і в решті сучасних східнослов'янських національних історіографіях – і російській, і українській.

Ситуація ускладнюється також супутніми світоглядними змінами у становленні цього сегмента науки пострадянської доби. Білоруські історики, як і решта дослідників східнослов'янських старожитностей, зіштовхнулися зі значною кількістю проблем, причому і джерелознавчого, і теоретично-методологічного характеру. Внаслідок цього, сьогодні з'явилося чимало контроверсійних (а подекуди й просто фантазійних) поглядів, що зумовлює дискомфортну строкатість у репрезентації окресленої тематики. Крім того, що білоруські дослідники досить поверхово аналізують цей пласт власної історіографічної рефлексії, доводиться також відзначати і майже цілковите незнання (а почасти й відверто свідоме ігнорування) ними здобутків і проблем у цій галузі української та російської сучасних історіографій. Актуальність же проблеми особливо виопуклюється на тлі тієї відчутної політизації, що завжди мала місце відносно етногенетичної специфіки слов'янських спільнот.

Звісно, буде помилковим стверджувати, буцімто сучасні білоруські дослідники не свідомі тих проблем, з якими вони сьогодні зіштовхнулися, в тому числі й у сфері етнічної проблематики. Проте, на превеликий жаль, лише окремі фахівці розуміють необхідність розширення меж дослідницького поля у цьому напрямі та поглиблення діалогу між представниками і різних історіографічних шкіл, і різних наукових дисциплін. Скажімо, таку позицію демонструє С. Віцязь: «Однозначний результат має натуральний методологічний висновок: вивчення етногенезу білорусів необхідно рішу-

че виводити за традиційні межі, принципово спрямовуючи увагу на дослідження генезису, рухів, впливів і т. д., що очевидно потребує скоординованих полідисциплінарних зусиль і розгорнутої міжнародної взаємодії» [211, с. 33].

Аналіз білоруської наукової літератури щодо етнічної історії східних слов'ян, зокрема й етногенезу білорусів, дозволяє деяким білоруським ученим інтерпретувати цей напрям як дотепер актуальний. Так, І. Чаквін резонно наголошує: «Коли ж виник білоруський народ як осібна слов'янська етнічна спільнота, де його етногенетичні корені, які стародавні племена заклали його етногенетичне підґрунтя, якою мірою він близький чи споріднений з іншими слов'янськими народами і що стало причиною виникнення етнічної своєрідності білорусів – ці питання визначають суспільну й наукову актуальність зазначеної проблеми і в наш час» [1387, с. 6]. При цьому фахівці зауважують також дворівневість цієї проблематики. З одного боку, ситуацію ускладнює надто бідна джерельна база, з іншого – суб'єктивний рівень, пов'язаний із методологічними позиціями, «особливо у питаннях етнічної ідентифікації населення східної Європи». На думку Г. Сємянчука, «вирішення цієї проблеми на теперішній момент має першопочаткове значення» [1198, с. 9].

Сьогодні фактично відбувається переінсталяція білоруського національного проекту, зокрема в частині його національної історичної науки, що неминуче веде до її посиленої «етнізації» (тобто, пошуку власної етнічності в історії). Це явище помітне й у спробах розглядати всю білоруську історію з позицій «етнічності». А. Кравцевич взагалі пропонує для її періодизації застосовувати тільки «етнічний критерій»: «Країна під назвою "Білорусь" має місце в історії людства тільки завдяки існуванню білоруського етносу. Тому основна періодизація історії цієї країни не може бути нічим іншим як хронологією етнічної історії білорусів» [660, с. 175]. Це доволі сумнівна пропозиція, а тому слід погодитись із С. Куль-Сяльвестровою, яка опонуючи А. Кравцевичу зауважила: «Коли робиться періодизація, то що залучається в якості критерію функціонування, існування білоруського етносу? Що є етнос? Що є білоруськість? тощо» [660, с. 179]. Окрім цього, не зовсім зрозуміло, як бути з історією Білорусі, що таки мала місце до часу формування білоруського етносу?

На наше переконання, подібна «етнізація» історії приховує в собі й інші небезпеки, в тому числі можливість надміру «політизувати етнічність», що криє істотний конфліктогенний потенціал. Прикладом подібної політизації теми етногенезу східних слов'ян можуть бути тези, висловлені нещодавно А. Дзєрмантом і С. Саньком: «Розгадка нашого (білоруського. – К. І.) етногенезу допоможе в розгадці етногенезу росіян і решти слов'ян. І що якщо це якраз та сама голка, на кінці якої – смерть... російського мондіалістського міфу?» [342, с. 233]. Або: «Етнічна історія Білорусі надто щільно пов'язана з перипетіями політичної історії Східної Європи і, треба думати, ще довгий час буде знаходитись у самій гущі ідеологічних війн в умовах зіткнення цивілізацій» [342, с. 235]. Загалом важко уявити, яким чином етногенез білорусів може зумовити «зіткнення цивілізацій» (у контексті теорії С. Ґантінгтона), але переконувати російських «мондіалістів» доцільніше не гучними політологічними гаслами, а чіткими науковими доказами. Загалом можна констатувати значну заідеологізованість сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, як, зрештою, й продовження традиції вести наукові дискусії в дусі політично-ідеологічної доцільності.

Амбівалентність сучасної білоруської національної ідентичності позначається й на розвитку історичної науки. Ситуацію ускладнює й офіційна політика стосовно історичної пам'яті, котра безпосередньо пов'язана з ім'ям Президента Білорусі А. Лукашенка. Частково радянський стереотип історичного мислення після здобуття Білоруссю незалежності вдалося деконструювати, але формування нового так і не завершилося. Деякі дослідники вважають, що за час його правління сталося повернення до радянських історіографічних поглядів, у результаті чого посилився розкол між науковою

та офіціозною історіографією [655, с. 84]. У свою чергу гродненський історик Д. Карєв також вважає головною драмою білоруської історії XX ст. незавершеність процесу національно-культурного Відродження, котрий обірвався в середині 1990-х рр., внаслідок «спроби влади влити "нове вино у старі БРСР-івські міхи"» [498, с. 259].

Визначені нами межі проблеми дозволяють відзначити, що саме цей дослідник чи не єдиний, хто сьогодні здійснив спробу порівняльної інтерпретації білоруської й української історіографій у контексті їхніх націотворчих функцій, щоправда лише для XIX – початку XX ст. Відзначаючи істотне зростання інтелектуальної активності зокрема сучасних білоруських гуманітаріїв, які, «схоже, виходять зі стану летаргічного сну», Д. Карєв натомість змушений констатувати, що при цьому «робляться інтенсивні, але поки ще поверхові спроби створення концептуальної моделі історичного минулого білоруського етносу». Успіх у цій сфері залежатиме від збалансованості підходів до найважливіших проблем білоруської «мінуўшчины» (в тому числі від коректності та обґрунтованості їхнього методологічного й історіографічного опрацювання). «На жаль, – резюмує фахівець, – цього сьогодні якраз катастрофічно не вистачає багатьом історичним працям білоруських дослідників» [498, с. 9–10]. Не менший сум, на думку Д. Карєва, викликає і те, що більшість ключових питань так і залишилася без відповідей. Причому, «вражаючи летом фантазії та таким, що дивує серце "невіглаством" у питаннях етнології, гносеології та теорії історичного пізнання, політичної історії феодальної Білорусі, ряд "відповідей" породжує нові питання, наприклад такі, як щодо професійної компетенції й елементарної сумлінності деяких авторів відносно історичних фактів» [498, с. 23].

Складну ситуацію в царині методологічного становища сучасної білоруської історіографії як окремої наукової дисципліни демонструє й аналіз Т. Будзянковою «історіографічних» дисертацій. В межах новітньої білоруської гуманітаристики вона констатує «відсутність теоретично-методологічних основ історіографії як спеціальної історичної дисципліни» та закликає колег якомога швидше звернути на це увагу задля «підвищення наукового статусу історіографії» [159, с. 12]. Одна з небагатьох дослідників становища сучасної білоруської історіографії О. Шутова також змушена констатувати невтішну картину. Білоруські історики, на її небезпідставну думку, «якщо й визнають необхідність існування історіографії (але тільки як історії історичної науки й у жодному випадку не як епістемології), то цікавляться тільки власне білоруською історіографією, або в кращому випадку – вивченням історії Білорусі за кордоном» [1453, с. 142]. Безпосередньо все це стосується й сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян.

Прикрою очевидністю є той факт, що більшість дослідників цього сегменту минувшини, як правило, уникають серйозного історіографічного аналізу проблеми або й відверто ігнорують цю засадничу частину будь-якого історичного дослідження, посилаючись на масштабність і складність відповідного студіювання. Наприклад, один із найавторитетніших фахівців у галузі слов'янської етнічної історії сучасної Білорусі, мінський археолог Е. Загарульський у власній підсумковій праці з означеної проблеми прямолінійно заявляє: «Автор вирішив не давати окремого історіографічного опису навіть основних праць, для чого була б потрібна окрема книга» [401, с. 6]. При цьому він відсилає зацікавлених у такому «опису» до монографій московського археолога В. Сєдова, в яких, зауважимо забігаючи дещо наперед, анонсований історіографічний огляд вельми скромний і стислий, і жодного уявлення про сучасний стан проблеми (тим більше в білоруській гуманітаристиці) не дає.

Незнання історіографії проблеми, що досліджується, а тим більше її свідоме уникнення відразу ставлять під сумнів висновки, пропоновані в такій праці, одночасно нівелюючи й її епістемологічну адекватність, тим більше, коли етногенетичну концепцію презентує не-історик і не-етнолог. Симптоматичною у такому ракурсі є, скажімо, позиція гомельського філолога А. Рогалєва: «За здійснення однієї з багатьох спроб звернен-

ня до витоків існує небезпека у відволіканні від головної мети й у перетворенні історичної праці на полемічний трактат. Аби уникнути такої спокуси, – резюмує вчений, – ми відмовляємося від історіографії проблеми» [1113, с. 12]. Небажання автора дискутувати з іншими концептуальними підходами (у цьому випадку відносно білоруського етногенезу) дозволяє також припустити його некомпетентність у цій сфері або ж тотальну телеологічність, спрямовану не на наукову об'єктивність, а на жорстку доктринальність.

Останнє, на жаль, все ж таки присутнє у сучасному гуманітарному просторі Білорусі. Наприклад, видавець і редактор альманаху «Деды» А. Тарас, якого відомий мовознавець П. Садовський іменує «зухвалим популяризатором історії» [1136; 1137], доволі агресивно постулює: «Історіографії сусідніх держав не лише даремні для нас (тобто, білорусів. – К. І.), але й шкідливі!» [1243, с. 18]. При цьому він навіть не приховує той факт, що це потрібно для користі його праці, аби був зручний «кінцевий результат» – «завдання національно орієнтованої історіографії – показати хід подій на землі Білорусі», тоді як «будь-який іноземний автор», з погляду А. Тараса повсякчас чинить так само, як він – досліджує історичні проблеми винятково з метою політичної ангажованості.

Втім, у цьому випадку ми не можемо говорити про якусь дослідницьку позицію, адже для А. Тараса на першому місці стоїть не науковий пошук, а ідеологічна декларативність. Навіть обрана ним назва «Краткий курс...» недвозначно натякає, на що орієнтувався автор – створення міфологічної схеми зі статусом загальнообов'язкового єдиноправильного вчення, котре апріорі не сприймає будь-які інші версії, завідомо неправильні, незрозумілі, а відтак – ворожі та шкідливі, чим властиво й був сталінський однойменний твір 1938 р. На підтвердження наводимо одну із сентенцій щодо проблеми слов'янського етногенезу та його історіографії, пропоновану А. Тарасом: «Хочу підкреслити, що *всі теорії та концепції*, які називають "слов'янами" племена та народи, котрі жили до нашої ери, *є спекулятивними*» [1244, с. 5]. Проте небажання сучасних білоруських істориків займатися історіографічним аналізом й у цьому випадку свідчить про цілковите нехтування ними подібних випадків, адже поки що не помітно жодної рефлексії щодо «творів» А. Тараса та його прибічників, навіть у жанрі рецензії.

Негативним явищем можна визнати і формальний підхід дослідників до сучасної історіографії проблеми, котрий виявляється у поверхових, абстрактних згадках як правило, кількох праць з означеної проблематики. У такому стилі подані зокрема невеликі статті А. Литвинського [721–725]. С. Тємушев, досліджуючи утворення «Давньоруської держави», приміром, виділяє окремий підпункт – «Сучасна історична наука щодо проблеми». Однак, запропонована білоруським істориком сучасна історіографія у виданні 2014 р. на п'яти сторінках обмежується працями винятково 1990-х рр. При цьому ним не згадана жодна праця білоруських авторів, а з української історіографії названі тільки твори двох відвертих прихильників концепції «давньоруської народності» – М. Котляра та П. Толочка [1256, с. 102–107]. Характерно, що у своїй рецензії на дослідження української вченої Н. Юсової щодо формування цієї концепції, С. Тємушев картає її за некоректність і не виваженість в аналізі історіографії й «передусім це помітно в розгляді праць сучасних (! – К. І.) авторів» [1253, с. 267]. Очевидно, аби залишатися «виваженим» і бездоганно «політкоректним» в оцінках, білоруський фахівець у власному дослідженні вирішив залишити осторонь будь-який аналіз сучасної історіографії.

Симптоматично показовою у цьому контексті є й праця, спеціально присвячена історії етнологічних досліджень білорусів, презентована як окремий (третій) том десятитомного видання про етнічну сутність цієї спільноти, підготовленого провідними фахівцями Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору Академії наук Білорусі. Згаданий том опублікований 1999 р., а його автором і редактором виступив В. Бандарчик [109]. Втім, у структурі свого дослідження останній навіть не виділив окремим етапом період незалежного існування сучасної білоруської історіографії проблеми, включивши натомість її у попередній – радянський, окресливши як етап 1920–90-х рр.

Подібне ноу-хау можна пояснити якраз тим, що цей «провідний» академічний історіограф на момент публікації відповідного тому виявився цілковито необізнаним із новітніми трактовками етногенезу білорусів. Адже весь період 1990-х рр. у цьому майже 400-сторінковому фоліанті форматом А-4 вмістив згадки аж про дві монографії (етнолога М. Піліпенка (колеги В. Бандарчика та співробітника того ж Інституту) і філолога Т. Мікуліч), а також одну колективну синтезу, поспіхом видану в 1994 р. співробітниками білоруського Інституту історії. Багато про що промовляє й відсутність бібліографії наприкінці цього тому, присвяченого якраз історіографічній проблематиці.

Не стала кращою справа й за два роки, коли у цій серії з'явився 4-й том, зосереджений на витоках і етнічному розвитку білорусів, одним із авторів якого виступив згаданий М. Піліпенко. Останній також цілком проігнорував аналіз не лише сучасної, а й усієї історіографії означеної проблематики, закономірно посилаючись при цьому на вже здійснену відповідну роботу своїм колегою В. Бандарчиком (коло замкнулося?). Втім, не можна не здивуватися тій обставині, що М. Піліпенко відсилає нас не до вище згаданої праці у вигляді третього тому серії «Беларусы», а до колективної монографії «Етнографія білорусів» [1467], виданої за редакції В. Бандарчика ще в 1985 р. Не менш загадково виглядає й заключення білоруського етнолога відносно історіографічної специфіки об'єкта його дослідження: «Про походження та розвиток білоруського етносу висловлено багато думок, існує кілька поглядів» [1028, с. 6], але, на жаль, автор не пояснює, чим у цьому випадку різняться думки від поглядів, не говорячи вже про те, що невідомим залишилося, ким і коли вони висловлені.

Абстрактністю вирізняється й аналіз сучасної білоруської історіографії етнічної історії слов'ян, поданий у другому томі шеститомної «Історії Білорусі», що побачив світ у 2008 р. Автор відповідного нарису Г. Галєнчанка переконує, що цією проблематикою чомусь займаються переважно етнографи (В. Бандарчик, І. Чаквін, П. Терешкович, М. Піліпенко та ін.), а «їхні дослідження дають підстави для наукових узагальнень широкого тематичного профілю». Водночас він жалкує, що «сучасна історіографія цієї проблеми значною мірою обмежена емпіричними розвідками та відповідними публікаціями», а тому «дві основні проблеми – зародження білоруського етносу та формування "білоруської народності" – багато в чому залишаються суперечливими» [247, с. 34–35]. Не вносить ясності і його декларування, що білоруська історична наука має помітні досягнення в дослідженні історичних основ і самого процесу формування білоруського етносу (народу, народності, нації) [246, с. 9]. Нещодавно й О. Дєрнович, намагаючись подати короткий нарис етнічної історії Білорусі, на жаль, також максимально коротко підходить до сучасної історіографії цієї теми – обмежуючись одним реченням [334, с. 183], яким констатується, що така історіографія присутня.

Загалом єдиною сучасною спробою дослідження питання історіографії етногенезу білорусів став згаданий вище третій том багатотомного видання «Білоруси», хоча він не надто відрізняється від попередньої спроби, здійсненої ще в радянські часи у також вже згаданій колективній монографії «Етнографія білорусів» [1467, с. 18–40]. Ось як, скажімо, відгукнулися білоруські фахівці на появу цієї книги: «В основу третього тому покладено три праці його автора (В. Бандарчика. – К. І.), опубліковані у 60–70-х рр. XX ст. Більшість конкретного фактичного матеріалу в томі присвячено білоруській етнографії XIX ст., а XX ст., особливо його друга половина, показані побіжно й однобічно. Автор аналізує лише праці написані співробітниками відділу етнології (та й то далеко не всі) і зовсім випадають з його поля зору роботи білоруських етнологів – співробітників кафедр вузів, музеїв тощо. В. Бандарчик, як і раніше, використовує класовий підхід, у межах якого дає й характеристики тих чи інших досліджень» [908, с. 172–173].

Більше «пощастило», таким чином, фахівцям минулих епох, яким сучасні білоруські вчені, хоч і не багато, але приділяють частину своєї уваги. Однак доробок дослідників XIX–XX ст. подається в них, як правило, з моноідеологічної позиції, тобто у

дусі боротьби радянської історіографії з «буржуазними націоналістичними фальсифікаціями». Цим зокрема характеризуються і праці В. Бандарчика, присвячені «досучасній» історіографії етнічної історії білорусів. Проте й у сучасній Василь Кирилович бачив тільки фальсифікаторів, які, не маючи як він високого академічного статусу, у пострадянський час спробували переосмислити проблеми етнічної історії слов'ян, чим, на його переконання, відразу ж «викривили справжню історію білоруського етносу» [80, с. 49–53; 109, с. 304]. Особливо дражливою для члена-кореспондента була концепція М. Єрмаловіча, котру він поіменував звичайною вигадкою.

Демонструючи тривалий час відверту опозиційність радянській історіографічній традиції, останній, зрештою, на початку 1990-х рр. потужно вплинув на процес формування новітньої національної білоруської історіографії. Можна погодитись із А. Грицкевічем, що «за рівнем знань Микола Іванович міг бути академіком, коли б це звання давалося не з політичних, а з наукових міркувань» [301, с. 71]. Свою концепцію давньої історії Білорусі та білоруського етносу М. Єрмаловіч почав розробляти ще наприкінці 1950-х рр., що знайшло своє перше втілення у книзі «Слідами одного міфу» (1968 р.). Вона не була спочатку опублікована, але завдяки самвидаву була знана в інтелектуальних колах упродовж 20 років [174, с. 36]. Вперше друком ця праця вийшла у видавництві «Навука і тэхніка» 1989 р., а роком раніше з'явилася його не менш популярна книга «Стародавня Білорусь». На думку А. Мяснікова, це була не просто публікація, а «вибух білоруської історичної науки», адже «в ній багато що стверджувалося вперше, багато що переглядалося, переоцінювалося» [907, с. 66]. Ще далі у своїх оцінках іде А. Бєлий, вважаючи, що саме наукове обґрунтування нової «концепції історичного розвитку білоруського народу» на початку 1990-х рр. «вивело Миколу Івановича на перший план ідеологічної боротьби національно-визвольного руху, який починав тоді розгортатися в Білорусі» [121, с. 14–38].

Отже, деякі фахівці все ж таки демонструють прагнення проаналізувати доробок своїх колег, але ґрунтовних студіювань саме сучасного білоруського історіографічного дискурсу означеної проблематики поки що нема. Несприйняття ж альтернативних концепцій з боку частини «академічних» білоруських дослідників породжує у сучасному історіографічному середовищі щодо етнічної історії східних слов'ян відчутний вакуум. Це яскраво демонструє і стаття І. Чаквіна, опублікована в провідному українському часописі з етнології й присвячена саме аналізу сучасної білоруської історіографії проблеми етногенезу білорусів [1387, с. 6–13]. З її наповнення складається враження, що в білоруській гуманітаристиці дотепер існує тільки концепція давньоруської народності, хоч і в модифікованому її трактуванні М. Піліпенком. Зокрема позиція останнього, про що ми вже зауважували вище, «отримала високу наукову оцінку, наприклад у монографії В. Бандарчика, в якій автор, відзначаючи послідовність концепції М. Піліпенко, критикував інші етногенетичні схеми» [1198, с. 9]. Своєю чергою І. Чаквін про «ці схеми» у власному ревю щодо сучасної білоруської історіографії зазначеної проблеми взагалі не згадує, натомість уся вона в його візії охопила доробок лише трьох дослідників, причому запропонована ним «критика» знову ж таки надзвичайно подібна до «істматівської» методології пізнання, коли уваги достойні лише праці з «єдиноправильною» інтерпретацією того чи іншого питання.

Білоруські вчені з Національної академії наук Білорусі, як не важко помітити, обмежують свій історіографічний аналіз проблеми слов'янської етнічної історії працями тільки представників свого, «академічного» кола. Тому, скажімо, І. Чаквін нахвалює М. Піліпенка, а останній – І. Чаквіна, хоча не забуває Михайло Федорович відзначити і себе самого, як дослідника, котрий (у досить невеличкій монографії 1991 р. [1018]) – не більше, не менше – «розробив *нові теоретичні підходи* до вивчення проблеми білоруського етногенезу», а також «по-новому аргументовано відповів на питання, як виник білоруський етнос» [1030, с. 84], на чому власне його історіографічний аналіз су-

часної інтерпретації проблеми й завершується. Уважний розгляд його так званої «нової концепції» змушує однак засумніватися не тільки у новаторстві поглядів на походження білорусів, але, передусім, у «теоретичних підходах», про що детальніше мова піде трохи нижче. Так само й А. Рогалєв, аналізуючи «нову концепцію» М. Піліпенка, справедливо наголошує, що її можна визначити все ж як «традиційну», бо «насправді нового в концептуальному плані тут небагато, за винятком кількох приватних думок» [1117, с. 109].

За відсутності у білоруській науці комплексних історіографічних досліджень праць пострадянської доби щодо етнічної історії східних слов'ян, ми мусимо звертатися до відповідних реакцій на праці окремих фахівців. Певною мірою це також демонструє відповідний рівень інтерпретації сучасної історіографії означеної проблеми, так би мовити, у нуклеарному вимірі. Окрім, розглянутих вище «персоналізованих» підходів до доробку своїх колег, поданих, як правило, у глорифікованому вигляді, можна відзначити й інші форми такої репрезентації. Зокрема мова йде про такі стилістичні жанри, як передмови до монографій, рецензії на окремі праці, критичні зауваження безпосередньо у дослідницьких текстах, присвячених конкретним питанням у рамках теми. Наприклад, доволі інформативною можна визнати передмову до другого видання монографії Л. Поболя «Старожитності Турівщини», авторка якої О. Лявко аналізує становище слов'янської археології у сучасній Білорусі та препарує відповідний внесок дослідника до цього сегменту знань [715]. Важливими є й погляди дослідників (підчас доволі гостро-критичні) на один об'єкт вивчення. Скажімо, як це засвідчує конструктивна критика з боку М. Лошенкова дослідження милоградської археологічної культури, запропонованого С. Рассадіним [745, с. 6, 30–32].

Традиційно важливим історіографічним джерелом виступають рецензії на окремі праці з означеної проблематики, що дозволяє водночас скласти й певне уявлення про рівень історіографічної культури сучасних білоруських фахівців. Так, із рецензії відомого археолога А. Мєдвєдєва, наприклад, ми дізнаємося, що книга А. Квятковської «Ятвязькі могильники Білорусі» (1998) – взагалі перша спроба в історіографії монографічного дослідження цієї категорії старожитностей [906, с. 303]. Безумовно це є вельми важливим, з огляду на дискусійність теми так званого балто-слов'янського симбіозу, наслідком якого буцімто стала етнічна специфіка спільноти сучасних білорусів.

Істотне значення мають і рецензії білоруських дослідників, присвячені зарубіжній історіографії, зокрема польській, литовській, шведській, в яких присутні сюжети з етнічної історії слов'ян і безпосередньо щодо білоруського етногенезу. В такому контексті заслуговують на увагу тексти А. Катлярчука [513] (присвячене «норманській» концепції В. Дучка), А. Першая [994] (аналіз і критика дослідження польського історика А. Латишонка щодо національної ідентичності білорусів), В. Корбута (порівняння підходів до балто-слов'янського симбіозу в працях литовських і білоруського (А. Кравцевича) дослідників) тощо. Активне прагнення останнього впродовж 1990-х рр. довести, що Велике князівство Литовське було винятково державою білорусів, які в етнічному сенсі по суті є слов'янізованими балтами, зумовило, на думку В. Корбута [640, с. 112], втрату до цього історика довіри й серед білоруських колег, й у сусідніх історіографіях також. У цьому ж контексті важливою є й монографія А. Катлярчука, присвячена шведському фактору білоруської історії, в якій автор дотримується «норманістського» бачення появи імені «русь» [514, с. 1–7].

Значним викликом для пострадянських історіографій (і не лише для білоруської) стала поява так званої псевдонаукової літератури, в тому числі (якщо не передусім) присвячена етногенетичним фантазіям відносно формування східнослов'янських етнічних спільнот. Реакція на подібні позанаукові тексти становить собою ще один рівень інтерпретації сучасного гуманітарного дискурсу. Варто також відзначити, що, порівняно з російським, у білоруському інформаційному просторі ця проблема все ж таки не набула настільки загрозливого масштабу, але її присутність, зрештою, змушує фахівців

реагувати на багато в чому провокативні концепції з боку, як правило, істориків-аматорів, які роблять це з різних причин й які ми плануємо проаналізувати дещо згодом.

Білоруськими авторами, котрі претендують на «сенсаційні» відкриття в етнічній історії східних слов'ян і закликають відкинути всю наявну наукову літературу з цього предмета, сьогодні є В. Деружинський (журналіст, редактор газети «Секретные исследования»), письменник М. Голдєнков, філософи А. Дзєрмант, С. Санько і згадуваний уже вище видавець А. Тарас – «давно відомий видатною здатністю доводити головні висновки тексту, що ним редагується, до крайньої межі скандально-притомної однозначності» [296]. З усіх них найбільше критикується дилетантська позиція В. Деружинського, побудована на доволі сумнівному теоретичному ґрунті тотальної біологізації етнічності, його інтерпретації антропологічних і геногеографічних досліджень.

Достатньо фахово такі погляди спростовують провідні білоруські антропологи І. Салівон [1142] і Л. Тєгако [1247]. Не менш гостро критикують вони і свого колегу, генетика та доктора біологічних наук А. Мікуліча, котрий також демонструє прагнення засобами біології задавнити існування білоруського етносу до бронзової доби, оголошуючи його «автохтоном» на території сучасної Білорусі, незважаючи при цьому на дослідження ні археологів, ні істориків, ні етнологів, ні лінгвістів, концепції яких говорять про цілком інші речі. Помилки, що допускаються при цьому, згідно міркувань Л. Тєгако, пов'язані з нерозумінням відмінностей між біологічними та соціальними спільнотами людей і можливостями біологічних і гуманітарних реконструкцій [1247, с. 64].

З урахуванням наявності у сучасній білоруській історіографії двох своєрідних таборів, які умовно можна визначити як «офіціозний» і «нонконформістський» (або ж «литвинський»), критика їхніх представників один одного також може розглядатися як своєрідна історіографічна рефлексія новітніх поглядів у межах досліджуваної проблематики. В останні роки найбільш помітною була дискусія відносно творчого доробку історика І. Марзалюка та його поглядів щодо новітнього історіописання, котре він визначає як «міфи відродженської історіографії» [796]. Один із представників останньої – А. Дзєрмант – вважає, що могилівському досліднику не вдалося науково спростувати, зокрема і його теорію «балтської спадщини у Білорусі», тому він, буцімто, «обмежився винятково ідеологічною контраргументацією», згідно якої, групу «відродженців» він звинуватив у національній зраді [344].

Критичні аспекти аналізу І. Марзалюка представники протилежного табору звісно не сприймають, називаючи їх недоречними. Зі свого боку історик слушно дивується, чому близькі до його за звучанням і смислом погляди та гіпотези істориків-білорусистів із Польщі (зокрема Я. Мірановіча, А. Латишонка) у «відродженців» ніколи не викликають обурення та заперечення і чомусь їх, як це робить наприклад А. Смалєнчук відносно І. Марзалюка, не записують у шерег «неозахіднорусів» [788, с. 104]. У рецензії на монографію І. Марзалюка «Люди давньої Білорусі» А. Бєлий досить влучно підкреслив, що чимало висновків цього історика можуть викликати заледве не больовий шок у тих, хто схильний вважати білоруський національний міф окресленим назавжди. Водночас дослідник переконаний: названа книга І. Марзалюка – свідчення того, що білоруська історична наука позбавляється романтичних ілюзій, поглядів через «рожеві окуляри» та переходить до більш тверезого, критичного усвідомлення історичної реальності [120, с. 136].

Закликаючи опонентів до конструктивного діалогу, А. Бєлий виступає на захист концепції І. Марзалюка, позиція котрого «не має нічого спільного з ренегатством і не несе загрози втрати білоруської національної ідентичності, про що поспішили оголосити деякі сполохані його критики; навпаки, без засвоєння цієї традиції білоруська національна ідентичність, відмінна від російсько-радянських поглядів, не має шансів утвердитися у стереотипах масової свідомості». Виживання національної ідеї білорусів можливе, на переконання А. Бєлого, тільки через співробітництво, діалог та динаміч-

ний компроміс двох виразно відмінних, хоч і багато в чому близьких культурних традицій – «русинської» та «литвинської». Важливо, щоб обидві традиції були виразно артикульовані й озвучені у власних термінах, а не у штучних, аморфних і внутрішньо суперечливих евфемізмах. А. Бєлий вважає, що принаймні русинська традиція в особі І. Марзалюка свій рішучий крок у цьому напрямі вже зробила, тому залишається сподіватися, що незабаром і «литвинська» традиція виявить себе так само відкрито та послідовно [120, с. 139].

Зазнають справедливої критики й «етнологічні» погляди І. Марзалюка. На думку Ю. Несцяровіча, цей історик запропонував нову (пропонує називати її «русинською») концепцію етногенезу білорусів, яка далеко не бездоганна не тільки в частині етноісторичної термінології та з погляду теоретично-етнологічного, але й з боку інтерпретації історичних джерел. Могилівський історик спробував обґрунтувати тезу, буцімто білоруський етнос у XIV–XVII ст. мав самоназву «русини». При цьому він відкидає концептуальні положення В. Насєвіча, згідно яких ендоетнонімом тогочасних білорусів був термін «литвини» [928, с. 196]. Не менш дискусійною є й інша пропозиція І. Марзалюка, який хоч і не сприймає термін «давньоруська народність», все ж таки має її на увазі, маскуючи під вельми сумнівною категорією «метаетнополітична спільнота». Таку позицію критикує й Ю. Несцяровіч, адже, коли виходити з визначення народності як етнополітичної спільноти, то термін «давньоруська» все ж таки відповідає фактам етнічної історії. Однак, оскільки згідно І. Марзалюка населення Білорусі зберігало племінну самоідентифікацію до середини XII ст., він фактично визнає одночасну наявність і етнічної, і етнополітичної свідомостей, пропонуючи до того ж визначати білоруські «союзи племен», згідно теорії Ю. Бромлея, як етнікоси [928, с. 199].

Окремі аспекти доволі розлогої в проблемному спектрі теми етнічної історії східних слов'ян, які в контексті критики привертають увагу білоруських фахівців, також дають певне уявлення про нинішній історіографічний дискурс стосовно неї. Скажімо, той же ж І. Марзалюк критикує погляд «деяких істориків» (на жаль, конкретних творів він не згадує), які переконують, що вже в XV–XVII ст. населення Білорусі не сприймало Київську Русь як початковий етап формування білоруської державності, а натомість першою державою оголошують Полоцьке князівство. Історик цілком слушно порушує питання, чому ніхто з цих дослідників навіть не робить спроби «запитати» тогочасних полочан, які етнополітичні та соціокультурні погляди панували в їхньому середовищі? Вчений упевнений, що у такий спосіб відбувається довільне перенесення уявлень зі свідомості сучасної людини на реалії раннього середньовіччя. Відтак, дослідники, які тримаються таких позицій, мимоволі починають створювати історичні деформації та міфи, що не мають нічого спільного із «реаліями далекого минулого» [792, с. 3–4].

Дослідження етнонімічної специфіки давнього населення Білорусі теперішніми істориками зумовлює критичні зауваги й у Г. Галєнчанка. Сьогодні для них, на його думку, найбільш характерними є бездоказовість і незнання джерел і те, в чому легко розбиралося тогочасне населення, несподівано стало проблемою для сучасників. Одночасно науковий аналіз ускладнюють наївні та ідеологізовані спроби ототожнення чи підміни цілісних і цілком розгорнутих ендоетнонімів основних етнічних утворень, характерних для середніх віків, етнічними формами регіонального чи локального генезису – кривичі, полочани, дреговичі, валашчани тощо. До того ж з методологічного та історичного погляду було би помилкою заперечувати певне співіснування загальних ендоетнічних уявлень з іншими формами етнічної, соціальної, політичної свідомості в ментальності тогочасних людей [247, с. 35; 246, с. 11].

Намагаючись простежити генезу етнічної самосвідомості білорусів доби середньовіччя, молодий політолог Д. Мєльянцов констатував відсутність ґрунтовних праць із цієї тематики в білоруському історіографічному просторі, хоча зацікавленість у відповідних студіюваннях простежується на рівні її присутності у наукових статтях і деяких

аспектах, уміщених у дисертаціях і монографіях. На жаль, як і більшість його колег Д. Мєльянцов так само безособово узагальнює означену тенденцію в білоруській історіографії. Основна причина складності та заплутаності проблеми етнічної самоідентифікації білорусів полягає, на думку політолога, «у схильності більшості дослідників змішувати ендоетнонімію та екзоетнонімію білорусів, що призводить до серйозних непорозумінь і кардинально протилежних висновків» [841, с. 60]. На жаль, що має автор на увазі під «непорозуміннями» та «протилежним висновками» у межах білоруської історіографії цієї теми, також залишаться незрозумілим.

Дискусії стосовно етнічних інтерпретацій старожитного населення на теренах сучасної Білорусі та його матеріальних артефактів між нинішніми археологами, своєю чергою становить ще один із сегментів сучасного історіографічного дискурсу. Попри важливі відомості, котрі містять подібні розвідки і щодо роботи окремих учених, і аналіз їхніх реконструкцій, і підходи до визначення етнічності окремих археологічних культур, усе ж таки цей історіографічний сегмент залишається доволі фрагментованим і не дозволяє скласти цілісне враження зокрема про розвиток сучасної білоруської археології (в тому числі й так званої слов'янської археології). Підчас білоруські археологи (скажімо В. Вяргей) й самі змушені констатувати таку концептуальну розпорошеність, наголошуючи, що досліджувані ними питання «ще не мають остаточного вирішення», а їхні праці «містять низку дискусійних положень і висновків, особливо щодо проблем хронології й етнічної історії» [50, с. 9]. Проте, і сьогодні деякі білоруські історики констатують, що «серед фахівців немає єдності щодо хронологічних меж і етапів слов'янського етногенезу, а їхні погляди визначаються апріорними уявленнями сутності слов'янства» [725, с. 163]. При цьому ані археологи, ані історики в Білорусі навіть на мить не замислюються: а що власне є це «слов'янство»?

Головним предметом наукових дискусій у середовищі сучасних білоруських археологів в межах проблематики етнічної історії слов'ян виступає теорія так званого «балтського субстрату», згідно якої етнічне поєднання (мікст) спільнот слов'ян і балтів у залізному віці на білоруських теренах заклало основи специфіки сучасного етносу білорусів. Спектр думок стосовно цієї гіпотези досить широкий і включає як спроби цілковитого заперечення такого процесу, так і тотальне заперечення етнічного «слов'янства» білорусів і визначення їх «балтським» етносом. Так, на першому варіанті проблеми наполягає зокрема В. Бандарчик, критикуючи «хиби» колег з Інституту історії в їхніх «Нарисах історії Білорусі» (1994), котрі «сліпо пішли за теорією балтського субстрату В. Сєдова» [109, с. 310–311].

Схожу позицію демонструє й М. Піліпенко, наголошуючи, що в доказах «балтської» концепції є істотні суперечності, а «чимало фактів, на які посилаються її прихильники, характерні не тільки для балтів і білорусів» [1028, с. 6–7]. Досить категорично до формування спільноти кривичів як наслідку балтсько-слов'янського симбіозу в концепції археолога Г. Штихова поставився й Е. Загарульський. З цього приводу він зауважує: «Слідуючи неправдивій тезі про появу білорусів у результаті змішування балтів і слов'ян, Г. Штихов "прабілорусами" називає вже носіїв банцеровської та колочинської культур середини I тис., в яких слов'янського нічого не було. Ніякої іншої етнічної основи, крім слов'янської, у формуванні білорусів бути не могло» [401, с. 324]. Гомельський археолог А. Макушнікав також переконаний, що «в літературі явно перебільшене значення балтського субстрату у формуванні середньовічного населення Білорусі», а «розвиваючи гіпотезу В. Сєдова, деякі його послідовники гіперболізували її положення» [780, с. 5]. Проте, в чому полягають ці «перебільшення» та «гіперболізація» гіпотези дослідник не повідомляє, що дозволяє вже нам припустити відверту схематичність теоретичного підґрунтя його власного дослідження. Чимало критикують сучасні білоруські фахівці й теорію, згідно якої білоруси – слов'яномовні балти, на чому ми ще будемо зупинятися більш докладно в ході нашого аналізу.

Загалом доводиться констатувати, що й власне проблематика білоруського етногенезу поки не стала предметом окремого аналізу, зокрема у частині інтерпретації її досліджень у сучасній історіографії. Як правило, дослідники обмежуються лаконічними характеристиками поглядів їхніх колег, згадуючи ті чи інші концепції з проблематики, що досліджується. Так, А. Макушнікав в межах одного абзацу перелічує дослідників, які вивчали специфіку розселення дреговичів і радимичів. Мимохідь він, разом із тим, зауважує, що на початку 2000-х рр. мало місце посилення уваги до історико-археологічних процесів на території Білоруського Подвіння та Верхнього Подніпров'я. Хоча посилається при цьому він на аналіз новітньої історіографії, проведений О. Лявко [780, с. 10; 714, с. 282], й згідно якого, в ній простежуються концептуальні зміни, пов'язані з новими відкриттями археологів. Щоправда дослідниця слушно зауважила й відносно етнічних інтерпретацій археологічних культур на теренах Білорусі, які потребують все ж таки більш виважених визначень.

Досить прямолінійно до характеристики сучасної історіографії проблеми етногенезу білорусів підходить Е. Загарульський, вважаючи, що «на жаль, в історичній літературі проблема виникнення білоруського народу висвітлюється не завжди правильно, поза зв'язком із законами етногенезу (на жаль, мінський археолог не говорить, що це за «закони». – К. І.) та реальними історичними обставинами». Крім цього, вчений відзначає відсутність фундаментальних, теоретично обґрунтованих розробок, базованих на широкому джерельному матеріалі, але вважає, що сьогодні читачу в основному пропонують «міркування чи припущення, далекі від науки, висловлені колись непрофесіоналами на любительському рівні» [401, с. 322]. Втім, як ми неодноразово відзначали, про кого конкретно та які припущення йде мова й у цьому випадку залишається невідомим. Хоча можна припустити, що мова йде про так звану «балтську» концепцію, запропоновану С. Саньком у 1993 р. [1150]. Проте «слабкість» цієї версії, на думку В. Корбута, полягає в тім, що вона так і не була верифікована в науковій полеміці, залишившись публіцистичною декларацією, хоча й провідні білоруські етнологи теж не створили переконливої концепції [640, с. 102].

Критикує білоруських етнологів (зокрема М. Грінблата та М. Піліпенка), які досі не спромоглися дати чітку інтерпретацію етнонімам і типу спільнот, відомих як дреговичі, радимичі та кривичі, й Е. Загарульський. З погляду останнього, це були не племена, а «територіальні групи давньоруського населення, що етнічно між собою не відрізнялися» [401, с. 325], але звідки така упевненість і чому вона не підкріплена теоретичним підґрунтям задекларованих автором «законів етногенезу» знову ж таки лишається загадкою. У схожому ключі критикує погляди стосовно спорідненості білоруського етносу з кривичами, дреговичами та радимичами й М. Піліпенко [1018, с. 124–125]. Крім цього, доволі гостро він заперечує й так звану «фінську» гіпотезу походження білорусів, запропоновану І. Ласковим, на думку якого, предками білорусів були слов'яни та фіно-угри. Справедливо М. Піліпенко не погоджується і з філологом А. Рогалєвим, який припускає, що основним моментом у появі етносу білорусів був якийсь «космічний поштовх». Адже «міркування А. Рогалєва про космічний «штуршок» неможливо підтвердити фактами, а така з'ява не виявлена фізичною наукою не лише у відносинах на момент формування білорусів, але й для періоду існування людства взагалі» [110, с. 6–8].

Отже, аналіз історіографічної рефлексії з боку сучасних білоруських дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян у межах новітнього гуманітарного дискурсу в Білорусі засвідчує, що поки цей сегмент історичної науки залишається поза серйозною увагою, не має більш-менш цілісного відображення та потребує окремого спеціального дослідження. Білоруські фахівці доволі поверхово та, як правило, фрагментарно й вибірково цікавляться доробком своїх колег у цій царині, не прагнуть простежити основних тенденцій, властивих означеній етноісторичній проблематиці, ні на теоретичному, ні емпіричному рівнях. Чимало праць мають застарілу однобічну мето-

дологічну оснащеність, а їхні автори, будучи явно ангажованими ідеологічними постулатами, швидше не аналізують різні погляди та підходи до тих чи інших версій етногенетичного спрямування, а виступають у ролі суддів і борців із фальсифікаціями. Втім, навіть за фрагментованими рефлексіями відповідного наукового доробку, нам вдалося виділити деякі рівні історіографічного осягнення проблеми слов'янської етнічної історії в межах сучасного білоруського гуманітарного дискурсу, що в майбутньому може стати відправним пунктом у більш глибокому студіюванні цієї проблеми.

2.2. Саморефлексія російської історіографії

Рівень розробленості проблеми.

Проведений нами аналіз сучасної російської історіографії, присвяченій етнічній історії східних слов'ян домонгольського періоду, засвідчує, що означена тематика досі є для неї надзвичайно актуальною та деякою мірою визначальною. Попри це, в її межах дотепер немає комплексного дослідження саме історіографічного блоку проблеми ні щодо поглядів нинішніх авторів, ні щодо дослідницького процесу попередніх періодів. Як правило, російські дослідники проблеми обмежуються лапідарними історіографічними оглядами, в яких згадуються лише ті студії, що стосуються конкретної дослідницької перспективи, але ігнорується ширший історіографічний контекст, який дозволив би значно ґрунтовніше оцінювати ситуацію. Доводиться із сумом констатувати також той факт, що більшість російських дослідників у своїх студіях взагалі оминають історіографічний аспект проблеми.

В результаті, поза увагою російських учених залишається і чималий пласт відповідної наукової літератури, продукований сьогодні поза межами Росії – передусім, в Україні та Білорусі, історіографічні здобутки яких до того ж сприймаються доволі тенденційно та однобоко. Попри це, певне уявлення стосовно сприйняття сучасними російськими фахівцями новітньої історіографії означеної проблеми певною мірою надають рецензії на окремі видання, дискусії поміж науковцями, критика деяких концепцій, які в той чи інший спосіб присвячені етнічній історії східних слов'ян. Відсутність же фундаментальних досліджень сучасної історіографії цієї проблеми, зокрема й у російському соціогуманітарному просторі, істотно звужує рамки його сприйняття самими ж істориками з Росії, котрі повсякчас акцентують на необхідності подолання цієї історіографічної прогалини.

Певною мірою така ситуація пов'язується ними з крахом радянської методологічної моделі, що зумовило кризу російської історіографії й усвідомленням принципової неможливості заміни такої моделі будь-якою іншою універсальною теорією, в тому числі й єдиноправильної концепції наукового історичного пізнання. Згідно І. Данілєвского, «відмова від марксизму як єдиної наукової парадигми змусила російських істориків терміново шукати паліатив, здатний хоча б якоюсь мірою компенсувати цю важку теоретичну, методологічну та методичну втрату» [314, с. 6]. На жаль, не можна сказати, що новітня російська історіографія «втратила» разом із цим і ту систему історичної міфології, котра сформувалася в ній за імперського та радянського періодів. Зокрема це стосується і міфів про стародавність походження та давніх предків, про варягів-завойовників і боротьбу з ними «за незалежність». Підважені чималим державно-політичним пієтетом, подібні міфи у межах російської історичної науки дотепер набувають своєрідної системи «доказів».

Відтак, як наголошує Ф. Грімберг, вибудовується думка, що «"*<русские>*" існували "дуже давно", "майже завжди"; і в цьому міфічному просторі "майже завжди" мали "*<исконные земли>*, які боронилися від ворогів"; і – найважливіше – вже "дуже давно" існувала по суті така ж "національна свідомість", як та, що насправді, реально сформувалася лише на кінець XVII ст. ...Але, незважаючи на абсурдність [таких] концеп-

туальних побудов.., [російські] історики фактично змушені працювати саме в цих рамках» [290, с. 7]. Звідси й у межах «хворобливого питання щодо варягів і російської давнини», віднесеного у більшості випадків до лінгвістичних конструкцій, виходу досі немає, адже, попри відсутність, і надалі вимагаються докази того, що літописний Рюрик – мав бути винятково слов'янином [290, с. 8]. Проблема ж етнічної історії східних слов'ян у цілому так само частіше вирішується російськими істориками в подібному телеологічному ключі, аніж на основі джерел.

Причому ту обставину, що ця проблема є далекою від вирішення російські вчені зрозуміли ще в 1960-х рр. Так, Л. Клейн, вивчаючи історію радянської археології, зауважив, що П. Трєтьяков, закликаючи досліджувати одночасно зі слов'янами їхніх сусідів – балтів, германців, фракійців, фіно-угрів, заявляв: «Інакше етногенетичні пошуки не вийдуть з глухого кута», – а отже, визнавав, що вони в глухому куті [539, с. 253]. В останньому перебуває й сучасна історіографія цієї проблематики, зокрема й у російській гуманітаристиці. Навіть настільки «вагома» для неї тема, як «історія Київської Русі», донедавна також залишалася без помітної історіографічної рефлексії. Незважаючи на величезний обсяг наявної наукової літератури щодо цієї проблематики, її «гносеологічну та суспільно-політичну значимість», як зауважив В. Пузанов, «в історіографії досі відсутні не лише навчальні, але й узагальнюючі наукові видання щодо неї» [1083, с. 20]. А. Дворніченко також констатує: «Історіографія Київської Русі ще не написана, але цей факт не викликає здивування, оскільки у нас немає ще й історіографії вітчизняної історії загалом» [326, с. 9].

Дослідник з Удмуртії водночас пов'язує це з «динамічністю історіографічної ситуації на пострадянському просторі, зумовленої зміною наукових парадигм і загостренням національних, соціальних і політичних суперечностей» [1082, с. 12]. Своєю чергою Є. Мєльнікова та А. Щавєльов переконують, що вже настав час для підведення у межах цієї теми історіографічних підсумків: «Це тим більше актуально нині, – зауважують науковці, – оскільки необхідність узагальнення наших знань щодо найдавнішого періоду російської історії об'єктивно назріла. Атмосфера 1990-х рр. породила потужну хвилю публікацій з історії ранньої Русі, особливо з проблеми її походження. З-поміж їхніх авторів були й професіонали, й любителі... в найгіршому розумінні (розгул паранауки торкнувся й гуманітаристики)» [839]. Втім, далі закликів до історіографічного аналізу, в тому числі й проблематики етнічної історії слов'ян, справа в російській гуманітаристиці поки що не йде.

Більше того, як відзначалося вище, домінуюча кількість фахівців у цій галузі, як правило, банально ігнорує будь-який історіографічний аналіз, зокрема й сучасного етапу. При цьому дехто прямо заявляє, що свідомо уникає цієї дослідницької практики. Показовою є позиція найавторитетнішого російського «етнослов'янознавця» кінця XX – початку XXI ст. В. Сєдова, котрий у своїй останній фундаментальній (50 друк. арк.) монографії відзначив: «У праці немає історіографічної частини. Розділ "Історія знань про давніх слов'ян" є в моїй книзі "Слов'яни в давнину" (1994), і поки у мене немає до неї *яких-небудь істотних доповнень*» [1189, с. 7]. Ознайомлення з цією попередньою монографією, до якої відсилає автор, засвідчує, що останньою проаналізованою ним працею з проблеми став звід джерел, опублікований 1991 р. [1185, с. 53]. Тобто, виходить, упродовж наступних 11 років, з погляду В. Сєдова, до історіографії проблеми етнічної історії слов'ян так і не сталося «яких-небудь істотних доповнень»?! Переконані, саме дослідницька самовпевненість, недбалість, неуважність і зверхність до праць інших фахівців якраз і є причинами подібних історіографічних курйозів. Такий підхід м'яко кажучи дивує, враховуючи наступну після цього ремарку московського археолога: «Разом із тим *уявляється доцільним* написання *окремої монографії* з більш ґрунтовним висвітленням розвитку знань про слов'ян» [1189, с. 7].

Схожий шлях обрали й інші археологи, котрі у колективній монографії 1993 р. (показово, що вона була опублікована в серії «Археологія СРСР», коли два роки такої

держави вже не було), присвяченій слов'янському етногенезу, підтримали рішення одного з її головних редакторів – І. Русанової проігнорувати історіографічний аналіз цієї проблематики. Так, у вступі до неї доволі амбівалентно заявлено: «Виклад історіографії слов'янського етногенезу не входить у завдання тому (? – К. І.), але без загального уявлення щодо *сучасного стану* питань, які стосуються часу складання слов'янської спільноти, прабатьківщини слов'ян і їх найдавніших доль, важко висвітлити історію слов'ян на межі та на початку нашої ери» [1125, с. 5]. Не менш показовим при цьому є те, що для ознайомлення із «сучасним станом питання» зацікавлених відсилають до праці П. Трєтьякова, виданої 1953 р. [1327]. (тобто, 40-річної давнини), в якій доволі поверховий історіографічний нарис завершується підтримкою «розгрому», влаштованого Й. Сталіним Н. Марру!

Єдиним більш-менш ґрунтовним дослідженням, що з'явилося не так давно у межах російської гуманітаристики, присвяченим у тому числі й сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов'ян стала захищена 2015 р. кандидатська дисертація аспіранта Московського державного обласного університету Ю. Кучіна. В ній аналізуються погляди радянських і пострадянських дослідників на «етнічні утворення слов'янського населення Східної Європи раннього середньовіччя», а простіше кажучи на «літописні племена» східних слов'ян. Крім іншого, автор відзначив цілковиту відсутність історіографічного висвітлення цієї тематики в межах російської історичної науки, як і те, що етнічна історія східних слов'ян поки «не стала предметом окремого дослідження, публікація окремих історіографічних оглядів не є регулярною, а тому значна частина наукової спадщини [відносно проблеми] ще потребує ретельного дослідження» [693], з чим важко не погодитись.

У контексті нашого дослідження поява цієї праці є доволі позитивним явищем, оскільки дозволяє побачити рецепцію російського історіографічного процесу ним самим, так би мовити зсередини. Відносно пропонованого дослідження Ю. Кучіна можна відзначити декілька принципово важливих деталей. Насамперед, можна констатувати цілковиту тяглість радянської історіографії до новітнього російського гуманітарного простору і на концептуально-теоретичному рівні, і на рівні окремих дослідників. Подібний підхід зумовив і певний історіографічний парадокс у названій дисертації. Її автор неодноразово наголосив, що його предметне поле присвячене винятково російській історіографії, але, скажімо, він постійно апелює до праць українських дослідників (П. Толочко, Н. Юсова, Л. Залізняк), включаючи їх в орбіту «вітчизняних» (тобто, сучасних російських – для нього) студій. Попри те, що він у своїй роботі формально виділяє два історіографічні періоди – вони, з його погляду, все одного «пов'язані спадковістю в розвитку джерельної бази, діяльності багатьох істориків і дослідницьких шкіл у висвітленні генезису слов'ян Східної Європи, уявлень про "давньоруську народність"» [693, с. 252–253].

Продовження традицій радянського історіописання присутнє і в праці самого молодого московського дослідника, котрий, скажімо, справедливо відзначаючи, що досі немає жодного наукового критерію чи аргументу на користь штучно сконструйованої гіпотези «давньоруської народності», все одно вважає, що їх потрібно шукати, а проблему цього «етноісторичного фантому» досліджувати далі. На жаль, автор обійшов увагою й компаративний аспект, цілковито проігнорувавши погляди не-російських фахівців на проблему «літописних племен» східних слов'ян, у тому числі українських і білоруських. З другого боку, це лише яскравіше продемонструвало ефект цілковитої залежності сучасної російської історіографії проблеми від радянської традиції. Дослідження Ю. Кучіна дозволяє сподіватися на продовження пошуків у напрямі осягнення історіографічного багажу знань у царині з'ясування етноісторії слов'ян. Принаймні, це демонструють публікації автора в науковій періодиці [688–692], а також поява його монографії [694], що містить (хоч і в дещо скороченому вигляді) основні положення дисертації. Певний спонукальний момент до поглиблення досліджень у цьому напрямі

містить і стаття німецького історика Д. Шорковіца, присвячена огляду пострадянської російської історіографії щодо походження східних слов'ян, зокрема контексту її подальшої політизації [1440, с. 3–4; 1574, s. 569–570].

Констатують фахівці й не зовсім коректні спроби порівняльної історіографії щодо політогенезу давньоруської доби, що демонструє зокрема недавня дискусія відносно книги «Свічада та химери» [326] (де перші – власне російська історіографія, а інші – безплідні та шкідливі для науки концепції) петербурзького історика А. Дворніченка. Попри те, що вона по суті є єдиним подібним історіографічним твором у сучасній Росії [245, с. 416], її автор, згідно В. Пузанова, «не стільки намагається реконструювати об'єктивну історіографічну картину, скільки б'ється з химерами, під які "підганяє" ті концепції та праці, що не вписуються в "демократичну концепцію політогенезу", якої дотримується сам автор» [1087, с. 418]. Втім, чимало сучасних російських істориків взагалі уникають будь-яких історіографічних студій щодо етнічної історії східних слов'ян, посилаючись на надмірну кількість відповідної наукової літератури. Приміром, так підходить до питання А. Кузьмін, оголошуючи, що «література стосовно слов'янської прабатьківщини величезна й розглянути її повністю неможливо навіть у спеціальній праці» [674, с. 113]. Відхрещуються від цього й деякі російські історики-аматори, котрі взагалі наївно плутають історіографію з бібліографією [683]. Не більш креативні й деякі лінгвісти, зокрема К. Максімовіч, з'ясовуючи походження етноніму «русь», вважає, що відповідна «наукова література надзвичайно широка», тому «ми не ставили своїм завданням дати її повний і всебічний аналіз» [779, с. 14]. Однак автор все одно не дає ні загального, ні окремого історіографічного аналізу проблеми.

Загалом сучасні російські історики змушені констатувати доволі слабкі позиції власної історіографії проблеми слов'янства та початку Русі. Згідно з міркуванням А. Кузьміна, «в цій галузі наші знання все ще вельми обмежені», тоді як «суперечки досі тривають в основному навколо одних і тих же фактів і аргументів, що й три століття тому, а "авторитетні" думки часто підміняють і факти, і наукові концепції». Складність дослідження цієї тематики зумовлюється також тим, що вона завідомо не може бути вирішена в межах однієї окремої науки. Водночас кожна з них, хоч і претендує на виняткову об'єктивність, рідко коли навіть пояснює вибір вихідних критеріїв «для побудови концепції, що претендує на вирішення питання» [676, с. 430].

Істотною проблемою є й теоретично-термінологічне розуміння проблеми етнічної історії східних слов'ян. Слушне спостереження з цього приводу наводить зокрема Ю. Кучін, констатуючи «відсутність у науковому співтоваристві [сучасної Росії] щодо вивчення етнічного аспекту слов'янської історії однозначного розуміння об'єктів дослідження – етнічних спільнот та їхніх видів (типів, форм), єдиного трактування їхньої співвіднесеності й асоційованості». Особливо помітне при цьому критичне сприйняття багатьма російськими дослідниками етнокатегорії «народність», у першу чергу «її понятійна незрозумілість і відсутність визнаного термінологічного еквіваленту, що ускладнює дослідження етнічних утворень середньовіччя». Через це, він вважає необхідним, широке наукове обговорення і проблеми розуміння поняття «етнічна спільнота», і проблеми трактування її видів на різних стадіях історичного розвитку людства із формуванням відповідної наукової концепції [693, с. 86–87].

Не можна не погодитись із С. Івановим, який вірно вказує, що в російській історіографії більшість фахівців відразу та некритично погоджуються з реконструкцією слов'янського етногенезу В. Сєдова, тоді як «його гіпотеза не єдина та не в усьому бездоганна». Принаймні, не меншу доведеність має й гіпотеза М. Щукіна, котрий пропонує шукати «колиску слов'янства» в південній частині лісостепової зони Східної Європи [444, с. 24]. Останній зі свого боку не менш слушно зауважує, що жодна із запропонованих гіпотез в історіографії проблеми не несе цілковитого задоволення, жодна не позбавлена суперечностей і невідповідностей, але кожна привнесла і свої відкриття,

і вірні спостереження, відтак кожна з них відображає певною мірою й реальний хід процесів. Проте пояснення всіх наявних фактів у рамках цих гіпотез не відбувається, а отже, потрібно шукати якісь інші підходи [1461, с. 118].

Як уже відзначалося, погане володіння історіографією проблеми, передусім новітньої, не дозволяє російським ученим побачити і чимало інших недоліків у версіях В. Сєдова, М. Щукіна, Г. Лєбєдєва та ін. археологів. Оскільки нових писемних джерел відносно етногенезу східних слов'ян за останнє століття не було знайдено, постільки довільні етнічні інтерпретації археологів матеріальних культур залізного віку вже у 1990-х рр. дозволили стати не менш популярним у російському суспільстві позанауковим фантазіям у стилі «слов'ян-арійців» або «гіперборейської прабатьківщини слов'ян», які заради матеріальної вигоди досі продукують різноманітні шарлатани. Шкодить історіографічному процесу і небажання більшості російських істориків переосмислювати минуле за новими методологічними критеріями та консервативне підтримування старих заідеологізованих історичних міфів.

В. Мєркулов, скажімо, небезпідставно вважає, що «офіційна (хоча він і не каже, що саме він вкладає в це означення. – К. І.) [російська] історіографія боїться вводити до наукового обігу нові документи, вважаючи за краще тиражувати усталені історичні схеми. Боїться вона, очевидно, – продовжує вчений, – і нових постановок проблем, здатних змінити існуючий погляд на події минулого. В цьому, – на його думку, – полягає головна причина того, що першорядна для вітчизняної історії проблема – початку та становлення Русі – так само далека від вирішення, як і три століття тому» [846, с. 61]. У підсумку, історичні оцінки принципово не змінюються століттями, а облуди все більше вкорінюються у свідомості не лише любителів історії, але й самих істориків [845, с. 3].

Істотно шкодить при цьому російській історіографії означеної проблеми й так званий «вірус сучасності», коли історик прагне зрозуміти минуле, керуючись сучасним своїм досвідом, а потім застосовує це реконструйоване минуле для пояснення сьогодення. На думку В. Шнірельмана така ситуація часто зумовлює «псевдопояснення й неминуче веде до актуалізації історії», причому дехто це робить через наївність, але інші (зокрема й політики) свідомо займаються актуалізацією історії, очікуючи від цього певних дивідендів [1438, с. 317].

Важливим аспектом, яким також досить часто нехтують сучасні дослідники етнічної історії східних слов'ян у новітній російській історіографії, є потреба в розширенні теоретично-методологічного арсеналу відповідних студій і насамперед у царині етнологічної теорії та її валідного застосування у суто історичному дослідженні. Наявні застарілі концепції, базовані, як правило, на радянській теорії етносу, навряд чи покращать ситуацію у найближчому майбутньому. Зрештою, на чому акцентує увагу й А. Кузьмін, проблеми етногенезу поки що розроблені не настільки, щоб висновки та концепції авторів могли застосовуватися як більш-менш надійні підстави у спеціальних працях щодо певного етносу [676, с. 430–431].

В. Соловєй також вважає, що в домінуючій більшості праць з російської історії «фактор етнічної специфіки взагалі відсутній або має допоміжний характер, допомагаючи затикати концептуальні проріхи основних пояснювальних схем відсиланням до "російського національного характеру" – поняття не лише вкрай невизначеного, але й містифікованого». Більше того, на думку цього дослідника, російська історіографія цурається теоретизування та навіть концептуальної зрозумілості, спонтанно тримаючись позитивістської позиції, що багато в чому знецінює її досягнення [1222, с. 21, 89]. На схожих небезпеках зупиняє увагу й «головний етнолог» сучасної Росії В. Тішков: «На жаль, у російській літературі щодо трактування етнічності... інтелектуальні пошуки всі ці роки (від розпаду СРСР. – К. І.) йшли назад – до "філософського пароплава" й російського космізму, до гумільовсько-бромлеївської інтерпретації етнічного та національного» [1283, с. 13–14].

Не дивує відтак та гостро негативна реакція російських науковців на книгу американського археолога Ф. Курти, який запропонував суто конструктивістську версію відносно «етногенезу» слов'ян у стилі «винайденої традиції/ідентичності» [1520]. Доволі слушною є й критика вченого теоретичних постулатів сучасних російських і українських археологів, для яких етнічність припустима лише в контекстах, визначених такими термінами, як «історія», «процеси» та «ситуація». Внаслідок цього, слов'яни виглядають у їхніх працях як біологічно задана група з легко впізнаваними культурними практиками в мові, матеріальній культурі, соціальній та політичній організації, за якими вони можуть бути упізнані [682, с. 136, 137]. Показово, що чимало російських фахівців сприйняли «нетипову» книгу Ф. Курти досить агресивно, розцінюючи її заледве не як концепцію, що посягнула на «священну» візію російської історіографії на слов'ян як давній етнічній моноліт [1451], який через «єдність» так званої «давньоруської народності» втілений тепер у нації/етносі росіян. Втім, як зауважив у підсумку дискусії сам Ф. Курта, його книга становить не окрему концепцію, а лише вірогідну модель, покликану перевірити та покращити наше сучасне розуміння давнини [1519, p. 172].

Окреслений епізод вкотре засвідчує надзвичайну заполітизованість сучасної російської історіографії, й передусім тієї її частини, що стосується етнічного становлення слов'янських спільнот, яка за імперською традицією й досі іменується в ній частіше, як «початки Русі». Наголошують на такій специфіці й деякі сучасні російські науковці. Приміром, Л. Клейн підкреслює той факт, що розвиток археології в Росії ще з імперських часів визначався передусім «загальною ситуацією в країні», яка визначає й очікування від неї – «а отже, атмосфера в археології залежить від політики» [538, с. 23]. Сучасна ж наука в РФ, на думку пітерського археолога, взагалі «цілковито підігнана під владу та хиріє на очах» [542, с. 7].

В радянську епоху політична складова російської археології яскраво виявилася в позиції Б. Рибакова, котрий доводив проживання найдавніших слов'ян на території майбутньої Київської Русі, наявність докиївської державності східних слов'ян і їхній зв'язок зі скіфами. Звідси бере початок і його гіпотеза про стародавність міста Києва, всі заперечення якої не могли лунати, оскільки на її основі уряд СРСР вирішив пишно святкувати півторатисячолітній ювілей столиці України [538, с. 86]. Однак у пострадянський час ідеї Б. Рибакова стали впливовими якраз поза археологією, що виявилося в межах «ультрапатріотичних рухів, як поміркованого, так і відверто фашистського напрямів». На думку Л. Клейна, «для них усіх академік Рибаков, з його вірою в російську національну винятковість і у споконвічну велич російської державності, став науковим орієнтиром і опорою. Цікаво, – продовжує вчений, – що він потрапив в одну обійму з ненависним йому до того Левом Гумільовим. Крайнощі сходяться. Тут вони зійшлися на ґрунті націоналізму» [539, с. 217].

На сучасному етапі від російської археології влада та суспільство чекають переконливих доказів етнічної та політичної «первинності» північних центрів східного слов'янства, насамперед Ладоги та Новгорода, що за своєрідною іронією йде наперекір озвученій вище «києвоцентричній» гіпотезі Б. Рибакова. Однак далеко не всі російські археологи погоджуються із такою інтерпретацією, закликаючи не заперечувати «самостійного центру формування владних відносин» у Середньому Подніпров'ї. Одночасно вони виступають проти погляду на Київську Русь як полікультурне середовище, непереконливо заявляючи, що вона все ж таки була культурно одноманітною [773, с. 501, 502]. Є. Мєльнікова взагалі вважає, що сьогодні в історіографії відбувається подолання «росієцентричного» погляду на минуле Східної Європи, коли єдиним об'єктом дослідження виступала Київська Русь. Утім дотепер «якої-небудь повної картини етнокультурних взаємодій і взаємовпливів у Східній Європі періоду утворення Давньої Русі поки ще немає, хоча не викликає сумнівів, що від початку Давньоруська держава... формувалася на поліетнічній основі» [833, с. 193].

Натомість М. Свєрдлов вважає, що вже з часів В. Татіщева давньоруська історія досліджувалася винятково з урахуванням зовнішньополітичних зв'язків Русі й саме тому «велике суспільне значення набуло питання етногенезу російського народу та слов'ян». Уже на думку В. Татіщева та М. Ломоносова це мало встановити «найдавніше історичне коріння Росії» [1157, с. 18–19]. А. Щавєльов іде ще далі, вважаючи, що вже «в перших *слов'янських історіографічних творах* відбувся "сплав" (? – К. І.) християнських епістем історичної інтерпретації та міфопоетичної традиції *слов'янського світу* (? – К. І.)» [1455, с. 178]. Щоправда той таки М. Свєрдлов подібну ангажованість російської історіографії пояснює куди простіше – вже від середини XIX ст. (внаслідок поразки Росії в Кримській війні) відбулося усвідомлення «відсталості Росії від західних держав», а отже, на науковому рівні почав запроваджуватися принцип – «ми теж великі, але не такі». Остаточно російська історіографія стала політичним інструментом у період сталінського режиму, коли «історія Київської Русі, відповідно з ідеологемами догматичного марксизму, перетворилася Сталіним на обґрунтування терористичного режиму особистої влади» [1156, с. 16, 21].

Нещодавно іжевський історик В. Пузанов припустив, буцімто, «однією з важливих особливостей пострадянської історіографії є та обставина, що вона розвивається за нових етнополітичних умов, зумовлених розпадом СРСР і становленням, на основі колишніх союзних республік незалежних національних держав». Звідси, на його переконання, в кожній із них має бути створена власна «національно-орієнтована» історіографія [1083, с. 109]. Дивує, що дослідник, який вигадав якусь «сучасну східнослов'янську історіографію», досі вважає відсутніми такі «національні історіографії» в пострадянських країнах, але при цьому не зауважує тієї обставини, що якраз у сучасній Росії досі відсутні навіть натяки на процес формування якраз «національно-орієнтованої історіографії», а тим більше красномовно мовчить про причини її відсутності.

Аналіз праць окремих вчених.

Поява незалежних держав, у яких домінуючими етносами є «східнослов'янські спільноти», звісно, зумовила нові тенденції наукового переосмислення їхньої етнічної історії, які далеко не завжди відзначаються неупередженістю. Крім відвертої політичної заангажованості деяких поглядів, пошуку істини в цьому напрямі істотно шкодять також бажання певних авторів «відшукати» у слов'янській давнині етнічні сенсації, а з іншого полюсу – небажання вести конструктивні дискусії з представниками різних наукових таборів щодо цієї, дійсно непростої проблематики. Зайвим тому підтвердженням є зокрема відсутність серйозної історіографічної рефлексії з цього приводу й у російській історичній науці.

Вище можна було побачити, що сучасні російські дослідники не цілком ігнорують історіографію етнічного розвитку східних слов'ян, але, на жаль, ґрунтовного аналізу цього сектору поки немає. Як правило, ця тематика згадується між іншим (хоча постійно при цьому наголошується її «особлива важливість») і розглядається поверхово. Характерним прикладом може бути студія І. Данілєвского з приводу Київської Русі у сучасних російських дослідженнях, у якій він обмежується з приводу її етнічного розвитку лише одним реченням: «*Особливо варто підкреслити* дослідження з етнічної історії Давньої Русі, опубліковані в останнє десятиліття» [317, с. 12]. Проте, на увагу дослідника, судячи з його посилань, заслуговують лише чотири праці (трьох авторів), що з'явилися на сучасному етапі. Симптоматично, що всі згадані історики є російськими, але ж новітня російська історіографія проблеми етнічного розвитку східних слов'ян представлена все таки значно ширше.

Безперечність останнього зумовлена фундаментальністю та засадничістю цієї сторінки минулого для всіх спільнот східних слов'ян, а тому «в межах розвитку національних слов'янських історіографій упродовж XVIII–XX ст. історія "давніх" слов'ян

до IX–X ст. неминуче ставала вступною частиною до узагальнюючих національних історій» [16, с. 3]. Дотепер багатьох російських істориків хвилює багато в чому «легендарна» проблема так званої «прабатьківщини слов'ян», пошуки якої ведуться не одне століття. Так, Ю. Дєнісов з цього приводу слушно зауважує: «Деякі версії були відкинуті з різних причин, у тому числі через їхню неспроможність, інші не отримали підтвердження в результаті археологічних досліджень, але і сьогодні, в XXI ст. кількість версій походження слов'ян залишається досить значною» [330, с. 4]. До цього варто додати ще й не завжди адекватне теоретичне наповнення інтерпретації слов'янського етногенезу. Тому з кожним новим поколінням істориків ситуація заплутується ще більше.

Окреслена невизначеність багато в чому пояснюється й відсутністю належної історіографічної репрезентації озвученої проблематики. Характерним прикладом цьому може бути поверхове (на шести сторінках) історіографічне ревю – «Огляд версій походження слов'ян», – запропоноване тим же Ю. Дєнісовим [330, с. 5–10]. До нього, поряд із такими авторитетними славістами, як П. Шафарик, М. Погодін, О. Трубачов, В. Ґензель, К. Годловський, В. Сєдов та ін., потрапили в один ряд і такі новітні псевдонаукові махінатори, як А. Асов (твердить, буцім, предками слов'ян, які вийшли з Трої, були хетти), В. Гобарєв (тут предками виступають скіфи-сколоти), В. Дьомін (виводить слов'ян від аріїв з Гіпербореї), Ю. Шилов (слов'яни є прямими нащадками аріїв з трипільської цивілізації). Рівень історіографічної «обізнаності» автора (який взявся реконструювати етнічну історію слов'ян не більше не менше – від Ельби до Волги) підтверджує і той факт, що відомий російський лінгвіст Б. Горнунг у нього кілька разів поіменований як «Гортунг» тощо.

Вичерпно характеризує ситуацію з історіографічними дослідженнями проблематики етнічної історії східних слов'ян й та обставина, яку нещодавно зауважив молодий російський історик М. Жих: «На сьогодні найповніші історіографічні *нариси* зі слов'янського етногенезу належать В. Сєдову» [379, с. 137–138]. Проте, як ми могли переконатися вище, ці «нариси» (хоч і безумовно важливі для загальної історіографії проблеми, ще й враховуючи по суті їхню одиничність для сучасної російської гуманітаристики), обмежуються насамперед аналізом поглядів учених XIX – середини XX ст. і лише в останній монографії археолога 2002 р. з'явився невеликий підрозділ, присвячений історії знань про давніх слов'ян за «останні десятиліття XX ст.», у якому, втім не згадано жодної праці, що була опублікована після 1991 р.

З'ясувати ж сприйняття російськими фахівцями власної історіографії етнічної історії східних слов'ян можна лише засобом точкового аналізу персональної критики одних дослідників іншими, що спорадично та фрагментарно виявляється у рецензіях, дискусіях, замітках з приводу ювілеїв, некрологах або ж у ході полеміки на сторінках студій із означеної проблеми. Чи не найбільше уваги в такому ракурсі приділено зокрема гіпотезам В. Сєдова. Приміром В. Пєтрухін звертає увагу на джерелознавчі невідповідності припущення останнього щодо існування «потужної держави початкової слов'янської русі у Середньому Подінпров'ї», згідно радянської традиції, але не у форматі «старожитностей антів», а в ареалі волинцевської археологічної культури, де він гіпотетично розмістив так званий Каганат русів [1008, с. 136]. В. Пузанов також відзначає «доволі суперечливу картину», яку вимальовує В. Сєдов на археологічному матеріалі, позначену щодо східних слов'ян ще й «ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом», що стало зручною мішенню для його опонентів [1078, с. 193].

На всі три найбільші монографії В. Сєдова, опубліковані в 1990-х рр., відгукнувся з доволі ґрунтовними рецензіями у відомому часописі «Славяноведение» М. Васільєв. Фундаментальність першої з них, згідно з останнім, визначається великою кількістю фактичного матеріалу, хоча ми не можемо погодитись із тим, що у цій авторській концепції «поставлена та *вирішена* "рокова" для слов'янознавства проблема походження слов'ян» [177, с. 97]. У наступній праці В. Сєдов запропонував власне бачення етніч-

ної історії слов'ян у період раннього середньовіччя, провідним мотивом якої стала гіпотеза про слов'янський характер іменьківської культури. У цьому випадку ми солідаризуємося із рецензентом стосовно того, що, зрештою, це багато в чому бездоказове припущення московського археолога не витримує наукової перевірки. Слушною необхідно визнати також заувагу щодо уникнення В. Сєдовим пояснення базових етнологічних категорій (зокрема «етнос» і «народність), якими він оперує відносно археологічного матеріалу давнини [178, с. 106, 107]. Схожий дисонанс зумовлює й третя праця археолога, присвячена «давньоруській народності» [176, с. 109–115], яка теж позбавлена етнологічної складової співвіднесеності етнічних феноменів із матеріальними артефактами середньовіччя.

Найбільше уваги життю та творчості В. Сєдова, паралельно зі звеличуванням його концепції етнічної історії слов'ян, у російській історіографії сьогодні приділяє петербурзький історик М. Жих. Щоправда його оцінки характеризуються передусім надмірним пафосом, відсутністю будь-якої наукової об'єктивності та, звісно, будь-якої критики гіпотез свого наукового кумира. Навпаки, він доволі наївно упевнений, що тільки В. Сєдов явив нам «цілісну картину етнічного розвитку слов'янського світу з найдавніших часів до монгольського нашестя», яка «не може бути оскаржена на сучасному етапі», «дав науці *повноцінний "скелет"* (? – К. І.) слов'янської історії», а також різноманітні аргументи на користь власних припущень, які, звісно, «ніким досі не спростовані», тоді як критичні погляди його опонентів, звісно, «не виходять за межі здогадок і не мають серйозної аргументації» [379, с. 131, 140, 158] тощо.

Захищаючи погляди В. Сєдова, М. Жих піддає критиці й концепції його опонентів. Зокрема його не влаштовує гіпотеза неслов'янської (балтської) етнічної атрибуції культури довгих курганів, якої дотримуються Г. Лєбєдєв, С. Лаул, Є. Шмідт та ін. Не влаштовує петербурзького дослідника й концепція Н. Лопатіна та А. Фурасьєва, котрі, слідом за П. Трєтьяковим, пов'язують витоки слов'ян із нащадками зарубинецьких племен. За «політизацію» та критику проблеми Каганату русів у візії В. Сєдова дісталося й археологу С. Воронятову [379, с. 140–142, 151–152], котрий зі свого боку, навпаки, відзначив можливу політичну тенденційність у приписуванні цієї «держави» волинцевській культурі. Неправим виявляється й «один із основних опонентів В. Сєдова» – М. Щукін, який застосував так званий «буковий аргумент» (буцімто, спростований лінгвістом Ю. Ростафінським ще в минулому столітті) проти вісло-одерської концепції прабатьківщини слов'ян [380, с. 112, 114]. Втім, навряд чи коректно тільки через це говорити, що гіпотеза «лісової» прабатьківщини слов'ян Мачінского-Щукіна не має будь-яких серйозних підстав.

Певну історіографічну інформацію щодо етнічної історії східних слов'ян містять і вітальні статті, присвячені науковцям, які займаються цією проблематикою. Як правило, подібні відомості представлені їхніми однодумцями чи колегами, котрі умовно складають певні наукові напрями та школи в межах російського гуманітарного дискурсу. Приміром, доволі інформативною є розвідка стосовно історіографічного значення творчості Л. Клейна [1278]. Показовою може бути й характеристика того ж таки Д. Мачінского, котрий входить до так званої «лєнінградської (петербурзької) археологічної школи». Її відомі представники – Г. Лєбєдєв, М. Щукін і В. Зуєв – вважають, що їхній колега «належить до того рідкісного типу вчених, для яких зовнішня, формальна сторона наукової діяльності є глибоко байдужою», а тому «він не має звань і не обіймає науково-адміністративних посад, але багато наукових ідей, які збагатили археологію, пов'язані саме з його ім'ям» [440, с. 7]. Однак далеко не всі поділяють подібний пієтет. Так, намагання Д. Мачінского приписати Ладозі столичний статус зустріли цілком справедливу критику з боку археологів Є. Носова, В. Яніна та філолога А. Гіппіуса, які вважають, що цій спробі «надано спекулятивно-політизоване звучання, далеке від академічної науки» [941, с. 10].

Ще один представник «лєнінградської школи» – археолог В. Булкін переконаний, що «майбутні історіографи безсумнівно зупинять свій погляд на петербурзькій славістиці», в тому числі й на працях Д. Мачінского та М. Щукіна [163, с. 96]. Зі свого боку, Д. Мачінскій не так давно скрушно зізнався, що сучасні російські дослідники, «втративши здатність до уважного читання», його працями нехтують, а виняток становлять лише праці деяких петербурзьких учених, серед яких названі все ті ж М. Щукін, В. Булкін, Г. Лєбєдєв, В. Єрьомєнко, В. Кулєшов, хоча й їхні розвідки знаходять досить слабкий відзвук у студіях «московських колег». Водночас у працях І. Гаврітухіна він знаходить доволі близькі до своєї концепції паралелі, хоча московський археолог навіть не згадує цих поглядів на празьку культуру М. Щукіна та Д. Мачінского [817, с. 31, 33]. Отже, у самому середовищі російських археологів існує проблема відсутності діалогу відносно схожих проблем, зокрема й щодо етнічної історії слов'ян.

Зазнають критики з боку колег і російські історики, особливо старшої генерації. Скажімо, доволі неоднозначно сприймаються погляди І. Фроянова відносно так званих «суперсоюзів племен» східних слов'ян IX ст. як попередників міст-держав XI–XII ст., один із яких містився навколо Києва, а інший – в районі Ладоги. Подібне уявлення «про Русь як феодальну монархію», засновану суперсоюзом полян, критикують сьогодні зокрема А. Поляков [1046, с. 53] і В. Пузанов [1078, с. 190]. Спробу І. Фроянова проаналізувати радянську історіографію Київської Русі [1365] М. Свєрдлов назвав аналізом, позбавленим об'єктивних критеріїв, який суб'єктивізує уявлення щодо наукового прогресу теми [1157, с. 12]. Натомість Є. Шинаков відзначає, що сьогодні І. Фроянов полишив тему «Київської Русі», бо за власним зізнанням, «він усе сказав у цій сфері», а М. Свєрдлова при цьому іменує «останнім адептом теорії "державного феодалізму"» [1425, с. 47, 56] в російській історіографії.

Необхідно відзначити і порівняно слабку реакцію сучасної російської історіографії на появу останнім часом величезної кількості паранаукових версій етнічної історії слов'ян/русі, хоча більшість фахівців, звісно, категорично заперечують подібні фантазії. Пропоновані «псевдопроблеми» (на кшталт так званої «нової хронології» тощо) піднімаються у дилетантських творах і спрямовані на непоінформованого читача, заманюючи його відкриттям якихось «таємниць». Проте, як слушно відзначає А. Горскій, у дійсності вони породжені «напівзнанням», виходячи з якого автори таких творів «бачать проблему» там, де для фахівця, котрий володіє всією доступною інформацією, її не існує. Тоді як історія Русі не потребує вигаданих невігласами проблем, адже в ній більш ніж досить проблем реальних [285, с. 6–7]. Те саме стосується й проблем етногенезу, складність реконструкцій якого в давнину, за справедливим зауваженням А. Формозова, незліченні дилетанти також не усвідомлюють, а відтак, готові шукати предків росіян у кам'яному та бронзовому віках, а це справа марна [1362, с. 6].

Спроби поверхового вирішення складних етнічних проблем, пов'язаних із «давніми слов'янами», також не залишаються поза увагою російських фахівців. Показовою у цьому випадку є рецензія самарського археолога Н. Ліфанова на працю згадуваного вище М. Жиха, присвячену доведенню гіпотези В. Сєдова (хоча вперше вона була висловлена Г. Матвєєвою) щодо слов'янської ідентичності іменьківської археологічної культури, «популярної сьогодні передусім у навколонауковій публіцистиці» та заснованій «на загальних міркуваннях, без істотних археологічних аргументів» [727, с. 749]. Автор рецензії відзначає зокрема слабкий рівень знайомства з археологічними джерелами нового прибічника означеної гіпотези, та впевнений: «М. Жих видає бажане за дійсне». Відтак, безапеляційна заява останнього, що «іменьківська культура пов'язана переважно з районами, які займали [пра]слов'яни, й передусім – з регіоном Верхнього Подністров'я» [386, с. 15], на думку Н. Ліфанова, взагалі «виглядає безглуздо».

При цьому вся «археологічна частина» монографії, згідно влучного спостереження науковця із Самари, передбачає лише одну мету – будь-що підтримати гіпотезу

В. Сєдова, а її автор навіть не розглядає альтернатив цій ідеї, будучи завчасно впевненим в її істинності. Між тим, сучасними спеціалістами відзначено чимало суперечливих моментів щодо неї, тоді як М. Жих неправдиво запевняє, що ця гіпотеза «підтримана більшістю археологів» і свідомо вводить читача в оману, називаючи серед останніх зокрема В. Генінга, А. Смірнова, О. Щеглову, котрі нічого подібного ніколи не стверджували, а відтак, єдиним прихильником цієї візії залишився В. Сєдов. На жаль, – відзначає Н. Ліфанов, – такий самий тенденційний підхід петербурзький дослідник застосовує й відносно лінгвістичних матеріалів. Зрештою, рецензент змушений, крім іншого, констатувати цілковиту відсутність у монографії М. Жиха оригінальних наукових ідей. Адже, «взявши за основу вельми сумнівні з погляду археології гіпотези В. Сєдова та С. Кляшторного, доповнивши їх відвертими фантазіями Є. Галкіної, автор написав твір у дусі студентського реферату», тому «розцінювати цю публікацію як наукову рецензент не може» [727, с. 749–750, 755].

Показово, що відповідаючи на цю критику, М. Жих у властивому для себе ключі проігнорував концептуальні зауваження, зосередившись на загальних (багато в чому науково абстрактних) моментах теми, і, очевидно, для власної самовпевненості чомусь вирішив, буцімто «критика Н. Ліфанова зависає у повітрі» [384]. Хоч радше цей ефект властивий телеологічній дослідницькій стратегії самого М. Жиха, за якою доволі яскраво простежується тенденційна мрія його наукового кумира будь-що «прописати» прабатьківщину слов'ян на Волзі, тобто у межах сучасної території Росії після розпаду СРСР.

Загалом, подібний державний патріотизм традиційно властивий багатьом концепціям слов'янського етногенезу в межах російської історіографії, зокрема й сучасної. Доволі помітним він є, скажімо, й у версії відомого лінгвіста О. Трубачова. Так, з погляду його колеги по цеху А. Назаренка, «в пошуках О. Трубачова, за всього їхнього суворого академізму, завжди відчутно була присутня та їх одухотворяла інтуїція історичної гідності предків: Росії, Русі, слов'янства та далі в глиб часів» [910, с. 361]. Не в останню чергу це зумовило й пошуки ним індоарійського коріння етноніму «русь», навіть усвідомлюючи, що представники «паранауки» відразу приєднають його до колективного портрету сучасного так званого «антинорманіста», котрий сьогодні визначають ті, хто має доволі смутне та пристрасне уявлення про історичну (а тим більше лінгвістичну) науку. Тим не менше, А. Назаренко все одно вимальовує «чіткий профіль» О. Трубачова, «не просто як глибокого дослідника», але й «*<гражданина Рускаго мира>*», в якому «власне наукова, логічна частина їства була органічно сплавлена з приналежністю до свого роду-племені, до слов'янського, *<русского мира>*». Резюме А. Назаренка також красномовно характеризує «наукове їство» О. Трубачова, адже словами поета про нього можна сказати: «І тут кінчається наука, і дихає ґрунт і доля» [910, с. 369–372].

При цьому Олег Миколайович щиро дивувався, що опоненти «ставлять мені за докір як щось порочне та необ'єктивне саму любов до предмета дослідження» [1334, с. 255]. З цього приводу С. Іванов слушно зауважує: якщо предметом тут є галузь знань, а не сам об'єкт дослідження, тоді незрозуміло, чим заважає об'єктивність, але якщо О. Трубачов зізнається, що йому мила його теорія, то що заперечити? Погоджуємося і з наступним твердженням історика відносно аналізованої «концепції»: «Ніякої "*<исконности>*" земель і народів не існує, а ті вчені, котрі наукоподібними побудовами обслуговують націоналістичні амбіції, чинять передусім гріх непрофесіоналізму» [444, с. 26]. Переконані, багатьом російським дослідникам, які звикли винятково негативно аналізувати, скажімо всю українську історіографію, через призму концепції М. Грушевського, наголошуючи її національну ангажованість (на цьому детальніше ми зупинимося дещо згодом), варто було б уважніше вивчати «концепції» деяких сучасних російських учених, про які зокрема йшлося трохи вище та які мають не лише націоналістичне забарвлення, але й прагнуть підігнати під ці схеми всю давню історію Східної та Центральної Європи.

Історіографічні репрезентації окремих проблем.

Можна виділити два великих блоки проблем, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, історіографічний аналіз яких присутній у сучасному російському соціогуманітарному дискурсі – пошуки прабатьківщини слов'ян і проблема «русі» як окремого етнічного утворення. Приміром М. Васільєв звертає увагу на істотну «методологічну трудність» в історіографії слов'янського етногенезу, пов'язану з тим, що три провідні дисципліни у цій царині – археологія, мовознавство й етнологія – від початку вкладають у поняття «слов'яни» різний зміст. Якраз концепція В. Сєдова (окремий слов'янський етнос вперше сформувався у межах підкльошової культури) характерний приклад того як дослідники ігнорують теоретичне розведення всіх трьох аспектів проблеми [177, с. 99].

Ще один історіографічний парадокс констатує А. Кузьмін, звертаючи увагу на те, що в літературі слов'ян одночасно відносять до «архаїчних» і «молодих» народів, відштовхуючись від однакових лінгвістичних даних. Зі свого боку, можемо відзначити теоретичний парадокс уже в цій пояснювальній схемі, де етнологічні категорії некоректно ототожнюються з явищами лінгвістичними, тобто етнос і мова. Так, російський історик вважає, що у цьому випадку треба говорити не про «"молодість" *народу*, а про труднощі встановлення доби, коли в межах початкової *прамови* сформувалися нові якості та можна було б відзначити його як нову *мову*» [679, с. 11–12]. Проте, і «пра-», і «слов'яни» – це не окремі давні етноси, а штучно згруповані лінгвістичні категорії – доволі абстрактна цілісність носіїв давньої мови, а отже, і археологічні, і етнологічні пошуки таких «народів» мають нульову вірогідність.

Коротко характеризує А. Кузьмін і інші гіпотези відносно прабатьківщини слов'ян, наявні у сучасній історіографії, керуючись означеним відносно них дуалізмом – «архаїчні–молоді». Апріорно відкидаючи концепцію початкової балто-слов'янської спільності, він у той же спосіб заперечує й можливу «молодість» (V–VI ст.) слов'ян, вважаючи, що їх витоки мають сягати епохи бронзи або раннього залізного віку. У такій системі координат він відкидає концепцію І. Русанової, яка виводить слов'ян із пшеворської культури (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.) та В. Сєдова – виводить слов'ян з ареалу західних балтів, суміжного із лужицькою культурою, що в V–II ст. до н. е. трансформувалася в підкльошову. Не більш вірогідною, на його думку, є і концепція Трєтьякова-Рибакова, за якою слов'яни сформувалися в межах тшинецької культури (1450–1100 рр. до н. е.), в межиріччі Одра та Дніпра. Більш привабливою він вважає концепцію Тереножкіна-Трубачова, тобто ототожнення з праслов'янами чорноліської культури X–VII ст. до н. е. на середньодніпровському правобережжі [677, с. 56–57, 62].

За цією версією, предки праслов'ян, буцімто, в часи тшинецької культури мігрували з альпійсько-дунайського регіону в Подніпров'я, де створили культуру чорноліську. Відродивши по суті наприкінці XX ст. «дунайську концепцію», О. Трубачов переконує, що «думка про слов'янський вихід із Середнього Дунаю – це велика ідея без автора» та «можна впевнено стверджувати, що вона вже була до нас» [1335, с. 387]. Попри пафосно заявлену безособовість цієї «великої ідеї», російський лінгвіст все ж виводить її історіографію від багато в чому «романтичних» поглядів П. Шафарика, натякаючи, що тільки позитивістська методологія, домінуюча в європейській науці наприкінці XIX ст., не дозволила його «дунайській теорії» прабатьківщини слов'ян стали провідною вже на тому етапі.

Після цього в історіографії множилися лише теорії, що встановлювали її ареал тільки північніше від Дунаю – Дніпро, Прип'ять, Двіна, Німан. Критикує О. Трубачов і сучасних прихильників вісло-одерської концепції – В. Мартинова та В. Сєдова, як і її основний постулат щодо початкової балто-слов'янської спільності мови [1335, с. 433, 435–436]. Натомість, скажімо М. Жих, надто оптимістично наполягає, що якраз «концепція вісло-одерської прабатьківщини» є однією з найпоширеніших в історіографії,

причому доволі курйозно в перелік її сучасних апологетів потрапили такі українські «автохтоністи», як В. Баран, Д. Козак і Р. Терпиловський [385, с. 125]. Хоча пошуки міфічних «праслов'ян» і досі популярні в російській історіографії, що демонструє зокрема книга С. Алєксєєва. Останній цілком апріорно та безпідставно виводить їх не лише з доволі сумнівної «балто-слов'янської» спільноти, але й записує в цей «етнос» безпосередньо балтів, оголошуючи прабатьківщиною «балтослов'янщини» (термін московського історика) все те ж Вісло-Одерське міжріччя I тис. до н. е. та вигадуючи для них навіть окреме «лужицьке венетське наріччя» [15, с. 6, 47–48, 55–56, 59].

В узагальненому вигляді сучасні російські фахівці репрезентують і історіографію етнічної історії східних слов'ян відносно давньоруського періоду. На думку А. Горского, значна кількість суперечностей у цьому сегменті зумовлена трьома основними причинами. Передусім, це мала кількість джерел, а також пізньосередньовічні деформовані уявлення щодо давніх народів, які перейняли пізніші історики та створили на їхній основі міфи, «побудовані на піску», що у XVIII–XX ст. перетворилися на «наукову традицію» [285, с. 6]. Зі свого боку, М. Свєрдлов до цього додає ще й слабкий теоретичний рівень російської історіографії, де останнім часом «все більше поширюється компілятивність за походженням і змістом теорій, ілюстративне використання джерел та їхня цілеспрямована інтерпретація» [1158, с. 319]. На ще один аспект у цьому сенсі звернув увагу А. Назаренко: «Біда не втому, що існуючі гіпотези походження Русі суперечать одна іншій, а в тому, що кожна з них змушена ігнорувати ті чи інші дані, що не вписуються в неї. Ось чому, – на думку лінгвіста, – в історії ранньої Русі, попри відносне багатство свідчень про неї, залишається чимало загадкового» [916, с. 38].

Однак, як і у XVIII ст., у сучасній російській історіографії цієї проблеми провідною залишається лише одна тенденція – продовження пошуків тих витоків початкової русі, котрі відрізнялися б від літописної історії, що виводила русь від закликаних заморських варягів, тобто пошук винятково «слов'янської русі». Новітні спроби у цьому контексті (зокрема й гіпотези В. Сєдова), на думку В. Пєтрухіна, можна було б віднести до «наукової інерції», якби ними не створювалася ілюзія практично безмежних можливостей для локалізації цієї «слов'янської русі» від Середнього Поволжя до Подунав'я – «варто лише сумістити спроби несумісних лінгвістичних реконструкцій, що виводять ім'я *русь* з "індоарійських компонентів" у Північному Причорномор'ї (О. Трубачов), або тих, що пов'язують це ім'я з певним народом *ruzzi*, назва якого відобразилася в топонімі *Ruzaramarcha* в Баварії (А. Назаренко)» [1008, с. 128–129]. Проблема, втім, ускладнюється тим, що етнікон *ruzzi* (вперше згаданий у «Баварському географі» кінця IX ст.), згідно лінгвістики, мав виникнути не пізніше кінця VI ст., а це безнадійно відриває його від історичної русі.

У 1999 р. відомий петербурзький археолог Л. Клейн опублікував статтю «Норманізм – антинорманізм: кінець дискусії» [543], в якій стверджував, що після зникнення радянської влади та її підтримки концепції антинорманізму відповідна заполітизована дискусія припинилася. Проте подальший розвиток російської історіографії продемонстрував кардинально протилежну тенденцію – зростання доволі агресивного «неоантинорманізму», котрий у сучасній Росії уособлюють чл.-кор. РАН, директор (у 1993–2010 рр.) Інституту російської історії РАН А. Сахаров і липецький професор В. Фомін. Відтак, суто наукова проблема знову набула в Росії, хоч і гострого, але винятково штучного етнополітичного підтексту. І хоч у середовищі прихильників «норманської версії» на сучасному етапі «етнічний аспект проблеми втрачає наукову значимість, а акценти зміщуються у сферу формування владних структур» [497, с. 18], для новітніх антинорманістів «етнічний аспект» досі має головне значення – «альтернативою скандинавському є південнобалтійське слов'янське походження варягів і терміну "русь"» [1373, с. 35].

Попри те, що значна частина сучасних російських істориків відзначають необхідність подолання архаїчних підходів до аргументів норманізму й антинорманізму та

врахування сильних і слабких сторін обох напрямів історіографії, чимало дослідників (переважно «антинорманістів») дотепер застосовують в аналізі проблеми емоційно-різкі, з відверто-негативним контекстом висловлювання щодо наукової неспроможності норманської теорії, звинувачуючи опонентів у непатріотизмі, продажності Заходу, низькопоклонству перед ним і навіть у расизмі. Доходить навіть до абсурдних заяв, що «нормани взагалі не мали до історії Русі жодного відношення» [1360, с. 474]. Історик А. Кузнєцов в одному з інтерв'ю зауважив, що коли «Сахаров і Фомін знову повели атаку на норманістів.., знову запахло середньовіччям... Ось як Сахаров охарактеризував теперішніх норманістів: "Небезпечна єдність, що вкриває задушливим туманом <*русскую*> науку. Причому <*русскую, не российскую*> "» [670].

Через десять років після появи вищезгаданої статі Л. Клейна, він вирішив опублікувати свою книгу з «варязького питання», написану ним ще в 1960 р. і відому в радянський час тільки у самвидавчому форматі. Звісно, нове видання було суттєво перероблене, доповнене новими матеріалами та являє собою аналіз трьохсотлітньої суперечки в російській історіографії щодо етнічної приналежності варягів й їхньої ролі в історії Давньої Русі, зокрема чи були вони норманами чи ні. У передмові автор зауважив, що поспішив оголосити це питання завершеним в історіографії, а рукопис неочікувано знову набув наукової та суспільної актуальності – «в країні мобілізувалися сили, яким виявилася потрібна прикрашена вітчизняна історія, вони підтримують настрої "ультра-патріотизму", а цей вірус зачіпає і спеціалістів» [546, с. 7–8]. Має рацію петербурзький учений і відносно того, що «ніякого норманізму немає ні у світі, ні у Росії» й немає ніякої «норманської теорії», котру вигадали ті, хто іменує себе «антинорманістами», програма яких «ґрунтується на національному комплексі меншовартості та приниженні, коріння якого полягає у відставанні Росії з петровських часів» [537, с. 337; 541, с. 346].

У межах сучасної російської історіографії Л. Клейн найбільше критикує «антинорманістські» заполітизовані інвективи вже згадуваних вище А. Сахарова і В. Фоміна. Відносно першого він зокрема відзначає: «За Сахаровим, Рюрик був не скандинавом, а нашим, рідним калінінградським, тобто південнобалтійським слов'янином.., а таке толкування дозволяє підсунути уряду "неспростовний аргумент" у відстоюванні прав на Калінінградську область. Усе це було б просто анекдотичним особистим захопленням літнього членкора.., але його антинорманізм войовничий». Йому «підспівує», як зауважує петербурзький дослідник, «більш молодий», але «сучасний лідер антинорманізму В. Фомін», у п'ятсотсторінковій праці якого «навіть уже зародження норманізму набуло смисл особливої заполітизованості» [546, с. 8–9, 201, 216], з огляду на те, що, буцімто, його запровадили не німці Байєр і Міллєр, а швед (!) Пєтрєй (Пер Перссон) – придворний історіограф короля Карла IX.

Не важко помітити, що пострадянський «антинорманізм» реалізує не якусь нову концептуальну парадигму, а так само намагається, хоч і на оновленій джерельній базі (як текстовій, так і археологічній), підтвердити ідеї, висловлені ще М. Ломоносовим, С. Гедеоновим та ін. Закономірним наслідком цього, на думку А. Хлєвова, є й дотепер надзвичайно архаїчний методологічний і аргументаційний арсенал представників цієї течії [1374, с. 200–203]. Історик Є. Пчєлов, характеризуючи «норманське питання» як «прокляття» російської історіографії, також вважає, що воно «являє собою не те що вчорашній, а позавчорашній день історичної науки», тим більше будучи «заручником політичних пристрастей, далеких від науки» [1090, с. 68]. Показовою є й позиція Є. Носова, котрий переконаний, що за нормального (природного) розвитку російської історіографії це питання було б забуте вже в 1930-х рр. і тим більше не визначалося б більше кордонами політичних систем [943, с. 153; 944, с. 113].

Ремінісценції «неоантинорманізму» з попереднім стилем історіописання зауважує Є. Мєльнікова: «Сучасний антинорманізм позиціонує себе як "єдиноправильне" вчен-

ня, що наводить на роздуми... В історичній же науці, як правило, співіснують різні погляди на одне явище» [835, № 3, с. 58]. На її думку, цей напрям сучасної російської історіографії був реанімований за зразком XIX ст. А. Кузьміним у 1970-х рр., а сьогодні «піднятий на щит його учнями та послідовниками» як «наївна (в межах наукового дискурсу) спроба "слов'янізувати" вітчизняну історію». Проте, як і попередня версія, він лише звужує дослідницький простір, зводячи його все до тих же «етимологічних» і «етнічних» питань. Найбільш же хвилюючим серед них для сучасних «антинорманістів» є «слов'янське vs скандинавське походження слова "варяг"» [837, с. 50].

Відзначає Є. Мєльнікова й такі негативні прикмети сучасного антинорманізму, як довільне трактування джерел; надмірне захоплення «народним етимологізуванням», коли зі словом «русь» ототожнюють будь-який європейський етнонім, що починається на *ру-/ро-* (рутени, руги, руяни, росомони тощо); немотивована агресивність, відсутність коректної академічної полеміки та лайливі образи опонентів («з легким відтінком наклепництва»), а до того ж ще й така «дивовижна риса», як «"середньовічність" свідомості», що робить безплідними будь-які дискусії з ними – «ми говоримо різними мовами» [835, № 5, с. 55–57], – підсумовує науковець. Має до певної міри рацію й К. Цукерман, зауважуючи, що сучасний російський «антинорманізм» надто ускладнює наукову дискусію, зводячи її до другорядних питань і створюючи дивну атмосферу, в якій завданням історика є боротьба з джерелами, «котрі всі, як з'ясовується, перебували на службі норманської інтриги» [1384, с. 350].

Своєю чергою, В. Пєтрухін також дивується відродженню антинорманізму в сучасній російській історіографії, відзначаючи, що вже радянські історики (Д. Авдусін, І. Шаскольський), які «поклали чимало сил на боротьбу з буржуазним вченням норманізму», в 1980-і рр. констатували «безперспективність традиційного напряму антинорманістського дискурсу». Однак ця констатація виявилася передчасною й «на наших очах реанімуються історіографічні схеми, що відносяться до XVIII ст., а по суті – до середньовічної історіографії». Називаючи В. Фоміна «епігоном Гедеонова», В. Пєтрухін стверджує, що він (як і решта таких «епігонів») свідомо йдуть на прямі містифікації джерел і не зважають на критику, навіть коли їхні підлоги викривають публічно. Зауважує дослідник і неприховану політизацію цього напряму – «Пруссія (а її східна частина – це сучасна Калінінградська область РФ. – К. І.) знову стає конфліктним регіоном після розпаду СРСР», а «прусське походження Рюрика та слов'янське походження русі покликано дати відповідь на питання "хто був першим у Прибалтиці" (формулювання А. Кузьміна) в усі часи» [1011, с. 230–232].

Непересічність цього відзначив і С. Іванов, коли у 2002 р. з Адміністрації Президента РФ В. Путіна до Є. Мєльнікової надійшла пропозиція провести саме в Калінінграді «патріотичну» конференцію, в ході якої російські історики мали «довести, що Рюрик був слов'янином, а Східна Пруссія – наша <*исконная*> земля». З погляду професійної етики, дослідниця тоді відмовилася від цього «держзамовлення». Натомість з радістю його виконав А. Сахаров, який свого часу працював інструктором ідеологічного відділу ЦК КПРС, а тому відразу збагнув чого від нього чекають. Причому його підсумкову статтю з «монументальною» назвою «Рюрик і долі російської державності» [1152] було невипадково опубліковано на шпальтах офіційної «Російської газети». Головна ж мета публікації полягала в тому, аби довести: «Варяги, включаючи Рюрика, були слов'янами і прийшли не зі Швеції, а з Пруссії, але не з германської, а ще слов'янської. Коли так, то Калінінградська область дісталася нам не за сумнівним правом завоювання, а за невід'ємним правом успадкування, причому безпосередньо від самого Рюрика» [443].

Досить стримано характеризує сучасних російських «антинорманістів» і В. Пузанов, вважаючи зокрема, що «праці В. Фоміна являють цінність з погляду зібрання історіографічних фактів, з яких деякі були відкриті вперше або перевідкриті». З другого боку, головним недоліком цього дослідника та його «соратників» у боротьбі з нормансь-

кою теорією, він також вважає перенесення наукової дискусії у сферу політики та нав'язування уявлення про «норманістів» як ворогів російського народу. Не лишилася поза увагою й їхня стилістика: «Навішування ярликів, уїдливість (в оригіналі – <*ёрничанье*>. – К. І.), окарикатурювання погляду опонента та наступне висміювання власноруч намальованої карикатури, перехід на особистості, пересмикування фактів», – ось перелік засобів із арсеналу неоантинорманістів, наведений В. Пузановим [1083, с. 16].

Піддає він критиці і «корінну суперечність системоутворюючої тези, на якій тримається увесь їхній войовничий ентузіазм». Мова йде про категоричне несприйняття ними саме «норманського» (тобто, скандинавського) походження «русі», що, буцімто, рівнозначно визнанню неспроможності східних слов'ян до державотворення, через що «антинорманісти» відпускають чимало гнівних філіппік і звинувачують опонентів у непатріотизмі (водночас учений дивується, звідки така монополія на патріотизм?!). Натомість А. Кузьмін і його послідовники виводять «русь» від кого завгодно – кельтів, іранців, західних слов'ян, а відтак, постає закономірне питання: чому за «норманського» походження русі слов'яни стають неспроможними до державотворення й це непатріотично, а за «іранського» чи «кельтського» – ні [1083, с. 16–17]?

Риторика «неоантинорманістів» в «аналізі» сучасної російської історіографії цієї проблеми, справді, більше нагадує боротьбу на ідеологічному фронті, аніж пошук наукової об'єктивності. Показовим є зокрема підхід А. Сахарова: «Пріоритети штучно підганяються під західні моделі, слов'янський світ виявляється розірваним, що суперечить *історичній правді* (? – К. І.)... В останні двадцять років цей бік норманізму пристрасно й агресивно відстоює невелика (? – К. І.) група вчорашніх філологів-перекладачів... Їх підтримують деякі археологи... Кон'юнктурний розрахунок лежить в основі цієї небезпечної єдності... Спорудивши на хисткій і суб'єктивній (? – К. І.), в основному філологічній, часом тенденційній основі, історичні конструкції, ці "фахівці" прагнуть монополізувати історію давньої Русі та по всякому дискредитувати своїх наукових опонентів... Знову чутні голоси щодо привнесення *скандинаво-германськими елементами* в слов'янські землі потужних начал. Історіографія неначе повертається у зворотному напрямі» [1153, с. 12].

Тут же А. Сахаров подає і приклад, як потрібно «не дискредитовувати» своїх опонентів: «Найбільш *лютим* і найбільш *невіглаським* захисником норманістських концепцій виступає Є. Мєльнікова... У галузі історії давньої Русі *наша історіографія* з часів <*отпетых*> норманістів XIX ст. не знала нічого подібного. Ми знову повертаємося в епоху... *засмиканих кліше минулого* й *амбіційного нахабства*. Саме Є. Мєльніковій належить така <*галиматья*>, як твердження, що літописець протиставляв русь і варягів...». Саме тому, з погляду А. Сахарова, найбільшу «підтримку новітні норманісти мають серед деяких учених Заходу, а також у деяких державних структурах Скандинавських країн... Невипадково праці норманістів активно підтримуються закордонними грантами» [1153, с. 13]. Безсумнівно, відшукати науково конструктивний діалог відносно цієї сторони середньовічної етнічної історії східних слов'ян у сучасній російській історіографії поки що неможливо, а відтак, доводиться констатувати, що й нічого нового така «гібридна полеміка» поки не привносить.

Інші адепти сучасного російського антинорманізму все ж таки намагаються оперувати більш виваженими науковими аргументами, хоча ідеологічний градус протистояння так чи інакше властивий і їхнім працям. Згідно В. Мєркулова, «безумовним корифеєм у цьому напрямі є професор Аполлон Григорович Кузьмін, який створив окрему наукову школу, послідовники котрої сьогодні практично наодинці (? – К. І.) *намагаються протистояти норманській експансії* в Росії» [844, с. 5]. Водночас він відзначає й ту обставину, що вже кілька століть ці дискусії принципово не змінюють оцінок подій і процесів, оскільки джерельна база залишається без змін, а «тема слабко забезпечена комплексом історіографічних матеріалів» [843].

Не покращує сприйняття позиції антинорманістів й застосування ними застарілої радянської тенденційної стилістики. Типовий приклад демонструють зокрема роздуми А. Кузьміна: «Суперечка норманістів і антинорманітстів не може бути прямолінійно пов'язана з методологічними розходженнями позитивістської та діалектико-матеріалістичної науки, хоча норманізм, як правило, живлять *тільки буржуазні світоглядні концепції*» [674, с. 28]. На цій основі він також заявляє: «Сучасні норманісти далекі не лише від діалектики пізнання, але й від позитивізму. Вони йдуть від зовні привнесеної презумпції: спочатку проголошується, що варяги – скандинави, а потім підтягуються аргументи» [675, с. 249].

Загалом, аналіз аргументів представників обох напрямів наштовхує на думку, що суперечка поміж ними відбувається навколо відмінних об'єктів, що й зумовлює цілковите нерозуміння один одного, а також веде лише до подальшого накопичення історіографії проблеми без будь-яких якісних зсувів у її вирішенні. Приміром А. Горскій, взагалі переконаний, що ніякої дискусії між норманістами й антинорманістами з XVIII ст. дотепер немає, через те, що немає спільного питання для обговорення [284, с. 21]. Доцільно зголоситися й з В. Пузановим, що «норманська проблема» набагато ширше, «якщо можна так висловитися, "етноісторіографічного номіналу"», оскільки в ній відображається весь спектр проблеми утворення Київської Русі [1078, с. 184–185]. З огляду на це, необхідно й справді розділяти два окремі об'єкти цієї дискусії – по-перше, етнічну приналежність варягів-русі (до того ж враховувати три складові – етнологічну, історичну та лінгвістичну) та, по-друге, – безпосередній вплив різноманітних факторів на утворення державотворчих потенцій у межах східнослов'янських спільнот.

Таким чином, можна констатувати, що, попри важливість і актуальність теми етнічної історії східних слов'ян, у сучасному російському гуманітарному просторі дотепер немає фундаментальних досліджень, присвячених ні безпосередньо російській, ні комплексній історіографії цієї проблеми. Наявні історіографічні студіювання мають несистематичний характер, з'являються спонтанно, характеризуються спрощено-оглядовим і описово-бібліографічним характером, а відтак, не містять ґрунтовних висновків і серйозних порівнянь різних історіографічних традицій, передусім сусідніх країн. Як правило, деяку історіографічну інформацію щодо рецепції проблеми етнічної історії східних слов'ян у сучасному соціогуманітарному дискурсі Росії представляють невеликі рецензії на праці окремих фахівців, або оглядові ревю в конкретних історичних працях, а також підходи до окремих сторінок середньовічної етноісторії слов'ян, в яких автори полемізують з поглядами своїх колег.

Стосовно сучасної російської історіографії такими основними проблемами є пошуки «прабатьківщини» слов'ян, теоретична класифікація та визначення специфіки «літописних племен» східних слов'ян, «варязьке питання» у ракурсі етнічного навантаження поняття «русь». Втім, і за цими сегментами ніхто з-поміж нинішніх російських фахівців не спромігся проаналізувати чи порівняти сучасні східнослов'янські історіографії. У цьому ж контексті необхідно відзначити, що, в цілому, «сусіднім» історіографіям, зокрема й поглядам у них на етноісторію східних слов'ян, у нинішній Росії також приділяється не так багато уваги.

* * *

Аналіз саморефлексії російської історіографії етнічної історії східних слов'ян у сучасному соціогуманітарному дискурсі в цілому демонструє, що, попри актуальність і важливість цієї проблематики, в історичній науці нинішньої Росії йому практично не приділяється спеціальної та систематичної уваги. Історіографічні огляди в рамках означеної теми, пропоновані російськими дослідниками, мають переважно побіжний і випадковий характер. Згадуються, як правило, окремі концепції, критикуються певні нюанси, пов'язані з етнічною історією слов'ян. Разом із тим, варто наголосити й на

інших аспектах цієї проблематики, котрі залишаються неартикульованими російськими фахівцями.

Так, непокоїть передусім рівень верифікації джерельної бази, що залучається до досліджень етноісторичного минулого окремими дослідниками. Так само залишається у своєрідному історіографічному затінку аналіз теоретично-методологічного рівня сучасних досліджень, присвячених етнічній історії східних слов'ян. На тлі досить помітної методологічної стагнації новітньої російської історіографії, ніхто не звертає уваги й на понятійно-категоріальний апарат, який застосовується дослідниками до реконструкції середньовічної етнічної історії. Водночас не можна не відзначити й істотну політичну та ідеологічну ангажованість чималої кількості фахової російської літератури з означеної проблеми, що також не сприяє її об'єктивному ґрунтовному дослідженню. Те саме стосується й сприйняття сучасним російським соціогуманітарним дискурсом історіографічного процесу у сучасних Україні та Білорусі, до якого російські дослідники підходять доволі вибірково або (що значно частіше) взагалі ігнорують.

2.3. Розробленість проблеми в українській гуманітаристиці

Виходячи з доволі слабкого ступеню авторефлексій білоруської та російської історіографій етнічної історії східних слов'ян, аналіз яких подано нами вище, можна упевнено стверджувати, що в межах сучасного українського гуманітарного дискурсу ця тематика має найбільш артикульоване вираження. Водночас не можна однозначно визнати задовільну розробленість і систематизованість озвученої проблематики в її межах – радше навпаки – помітна кількість відповідних студій далеко не відповідає очікуваній якості пропонованого історіографічного аналізу, зокрема й стосовно новітніх неукраїнських сегментів цього дослідницького процесу.

Не зайвим буде зауважити й той факт, що у пропонованих історіографічних працях українських авторів основна увага, як правило, приділяється або суто етногенезу української спільноти, або окремим фрагментам досліджуваної проблематики. На цьому тлі доводиться констатувати й такі самі «родові» недоліки сучасної української історіографії, означені вже нами відносно решти «східнослов'янських історичних наук». Мова йде про цілковите ігнорування відповідного історіографічного багажу сучасними українськими дослідниками, незнання ними ані «своєї», ані «сусідніх» літератур у цій царині, а також переважання бібліографічної стилістики в побіжних і поверхових описах останніх.

Створення систематизованої праці відносно етнічної історії слов'ян у сучасних східнослов'янських історіографіях (як і її непересічна важливість для всієї історичної науки) усвідомлюється сьогодні й українськими істориками. Причому вже у перших «новітніх» працях вони були змушені визнати істотну плутанину радянської історіографії відносно українського етногенезу та необхідність переосмислення теми [1340, с. 12]. На спеціальному дослідженні її історіографії наполягав зокрема П. Толочко [1324, с. 47]. Важливість української рефлексії у цій сфері визнають і російські фахівці. Показово, що І. Данілєвскій саме в межах дискусії з В. Ричкою щодо розвитку новітньої української історіографії відносно східнослов'янської етноісторії наголосив на необхідності розроблення соціокультурного тезаурусу в межах києворуської проблематики і відзначив, що у цьому контексті передусім «необхідна колосальна праця щодо аналізу історіографії» [1109, с. 45]. Між тим, не можна не погодитись із В. Ричкою й у тому, що перебіг етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі дотепер продовжує залишатися чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою [1109, с. 33].

Тим не менше у значній кількості досліджень, спеціально присвячених етнічній історії східних слов'ян, досить часто доводиться відзначати цілковиту відсутність будь-якого аналізу історіографії – як загальної, так і сучасної. Деякі дослідники взагалі свідомо

відмовляються від такої операції, вважаючи її цілковито незаслужено й помилково такою, що позбавлена сенсу. Промовистим у такому контексті зокрема є пасаж етнолога В. Балушка, який недалекоглядно вважає, що «детальний історіографічний огляд *сам по собі* (?! – К. І.) не набагато наблизить нас до розв'язання проблеми українського етногенезу». Втім, з другого боку, він сам же ж наголошує, що «історіографія походження українського етносу заслуговує на самостійне дослідження, причому не одне» [68, с. 9]. Нещодавно вчений змінив свій підхід, запропонувавши під тиском колег, зрештою, невелику розвідку, присвячену історіографії етногенезу українців [69, с. 239], яка, втім охоплює лише незначний сегмент порушеного питання.

Чимало інших відомих істориків також свідомо уникають аналізу історіографії озвученої проблеми, посилаючись то на її надмірну обширність (відтак, начебто, її треба досліджувати окремо), то на брак місця в пропонованих публікаціях (навіть формату окремої монографії), то на відповідний доробок колег (хоча підчас це хибні відсилання). Стосовно останнього, приміром, подібне переадресування з боку українського археолога О. Сухобокова [1240, с. 38] до історіографічних «розборів» етнокультурної ситуації в Лівобережній Україні І тис. у доробку його московського колеги В. Сєдова виглядає не зовсім коректно, оскільки, як ми вже зауважували вище, вони є доволі обмеженими та майже не торкаються сучасної історіографії проблеми.

Не менш колоритною виглядає відмова від аналізу історіографії О. Моці, який вже за умов незалежності України зауважив, що «нема необхідності наводити детальну історіографію вивчення історичної спільності східних слов'ян», адже «це було зроблено в спеціальній монографії, де відображені всі праці, що вийшли друком до середини 1970-х рр.» [890, с. 103]. Застарілість пропонованої ним синтези на 1993 р. була вже очевидною. Не можна не дивуватися й тому, що «вимушено обмежений обсяг» останньої монографії М. Котляра «не дозволив [йому] вдатися до докладних оглядів наукової літератури», оскільки «історіографія Давньої Русі є надзвичайно обширною», через що в книзі «відсутній мало не обов'язковий (? – К. І.) історіографічний вступ» [647, с. 6]. Неконструктивність і контрпродуктивність такої дослідницької позиції очевидна та не потребує зайвих коментарів, але водночас вона ще помітніше звужує межі можливого історіографічного дискурсу в межах сучасних дискусій з приводу зокрема етносоціальних процесів давньоруської доби.

Звідси, очевидно, доволі симптоматичним доводиться визнати факт того, що чимало сучасних дослідників, у тому числі тих, хто намагається інтерпретувати й етнічну історію східних слов'ян, демонструють по суті необізнаність із історіографією (передусім, сучасною) цієї проблеми. На жаль, не рідкісними тому сьогодні є курйози, коли в окремих працях «сучасним російським істориком» називають Б. Грекова [465, с. 22], або переконують, що досі панівними в історіографії є погляди на антів, запропоновані Б. Рибаковим у 1953 р., а в етнології «панує формула Сталіна» щодо поняття «нація» [166, с. 101, 447]. Небажання дослідників знайомитися з новітньою літературою позначається й на відповідній якості подібних «праць». Приміром, навіть у другому виданні книги, присвяченій «ранньослов'янському суспільству», В. Ідзьо постійно скаржиться на сучасну історичну науку, яка багато чого поки не встановила. Однак у пропонованому читачам науковому апараті цього «дослідження» «найпізнішим» посиланням є праця видана в 1991 р. (!), тоді як решта – винятково радянські трактати [466]. Таку ж ситуацію спостерігаємо й у працях «метрів» радянської української історіографії, що публікуються ними (за інерцією?) на третьому десятку років української незалежності [див., напр. : 645].

Загалом, сучасній українській історіографії, як, зрештою, білоруській і російській (на чому вище ми вже також акцентували увагу) досі властивими є рудименти радянського історичного мислення. Причому процес виходу професійної спільноти українських істориків на нові рубежі явно затягнувся, що викликає справедливі нарікання на-

лаштованих на зміни вчених. В. Яремчук, з огляду на це, справедливо вважає перспективним історіографічне відстеження циркуляції схем тоталітарного періоду в сучасній історичній науці [1493, с. 1; 1494, с. 7, 477]. Не є історіографічним секретом і той факт, що й у контексті реконструкції етноісторії слов'ян чимало українських дослідників дотепер, за влучним означенням Л. Залізняка, дивляться «очима Москви та Петербургу» [406, с. 70]. Навіть лінгвісти змушені констатувати, що в українській гуманітаристиці досі живучими залишаються «ортодоксальні погляди на етномовну ситуацію у східних слов'ян періоду середньовіччя, насаджувані заангажованою радянською наукою та підтримувані найвищими партійними інстанціями» [1022, с. 3]. Багато в чому «радянською» залишається й загальна «структура української науки» [1488, с. 277], що досі є гальмівним чинником й для розвитку історіографії.

Здавалося б, суто наукова проблематика, котрою є етногенез спільнот східних слов'ян у середньовіччі, по суті за радянською «традицією» так само дотепер містить чималий політизований та ідеологізований контексти. Ще у середині 1990-х рр. Я. Ісаєвич стосовно цього закликав «протиставити колишнім політизованим схемам не просто інші схеми, а всебічні конкретні дослідження проблем етногенезу та етнічної та історії народів Східної Європи» [473, с. 15]. З другого боку, цей же історик переконує, що не варто й радикально «відкидати традиційні історіографічні схеми та концепції» [471, с. 136–137]. Проте, чимало українських істориків і надалі тримаються саме радянської схеми щодо цього питання, навіть не намагаючись переосмислювати власні погляди. Більше того – надалі інтерпретуючи етноісторичну проблематику в політизованому ключі.

Найяскравіше подібний підхід демонструє творчість і громадсько-політична діяльність П. Толочка. Останній, залишаючись апологетом радянського етноісторіографічного міфу про так звану «давньоруську народність» як спільну колиску українців, росіян і білорусів, крім цього, вважає, що Україну та етнос українців у жодному разі не можна «виймати з *історичного контексту* (? – К. І.) Росії та Радянського Союзу» [1321, с. 16–17]. Водночас, за власним зізнанням, він переконує московського патріарха Кіріла (Гундяєва), що має «вітчизну» більшу, ніж Україна, й яка становить усю «Давню Русь» [1299], та називає себе «єдиним, хто зараз (2016 рік. – К. І.) на *спільному нашому східнослов'янському просторі* (? – К. І.) намагається *це* (?; очевидно, мова про радянське історичне мислення та ідеологію "спільної колиски". – К. І.) втримати» [1298].

На прикладі творчості цього українського академіка, доводиться, на жаль, констатувати ще один прикрий аспект у межах сучасної української історіографії окресленої проблематики, котрий Н. Юсова означила як «безцеремонність в історіографічних питаннях». Мова йде стосовно того, що наприкінці 2005 р. молода київський історіограф запідозрила П. Толочка в плагіаті її власного історіографічного бачення генезису «концепції ДРН». На її думку, це яскраво відобразилося в тексті монографії вченого «Древнерусская народность», опублікованої того ж року в Санкт-Петербурзі, але в якій немає посилань на її студії з цього питання. Так само вона відзначила й відсутність посилань на явно запозичені думки з «історіографічного огляду формування концепції давньоруської народності, зроблені свого часу петербурзьким професором І. Фрояновим у книзі "Київська Русь. Нариси вітчизняної історіографії" (1990)». Відтак, дослідниця небезпідставно припустила, що «історіографічна добросовісність (або "правдивість") не властива українському академіку» [1475, с. 190, 200–201]. Показово, що жодної публічної реакції з боку Петра Петровича відносно цих заяв так і не було. Водночас і Наталія Миколаївна, хоч і надміру емоційно, але з розумінням поставилася до цього епізоду, в чому зокрема переконує її надзвичайно розлогий дарчий надпис до власної монографії, презентованої черкаському історику В. Масненку. В ньому, окреслюючи цю колізію, вона дистанційно навіть дякує П. Толочку «за популяризацію тих ідей, що їх вважаю правильними»*.

---

* Власний архів Віталія Масненка.

Втім, не можна не погодитись із П. Толочко, що своєрідна теперішня «історіографічна приватизація» Київської Русі позбавлена і наукового, і політичного сенсу, особливо без урахування подібних претензій з боку Білорусі [376, с. 197], національна історіографія якої сьогодні в більшості також залишається невідомою ані російським, ані українським дослідникам. Має рацію й Г. Касьянов, відзначаючи, що поєднання наукового забезпечення ідеологічних форм і ретрансляція цих форм у наукові конструкції – залишається однією з помітних рис сучасного стану української історіографії [512, с. 112]. На противагу цьому, не можна не відзначити, що загалом хибним було б визначати (як на цьому тенденційно наполягають деякі представники сусідніх історіографій) всю сучасну українську історіографію як зумовлену політично чи ідеологічно. Більше того, на чому справедливо зауважує й В. Яремчук, новітня історична наука в Україні лише частково корелюється з траєкторією потреб політиків і настроїв суспільства, але значною мірою відхиляється від неї [1495, с. 235]. Безперспективність спроб політикуму впливати на зміст новітнього українського історіописання яскраво засвідчив і провал «регіоналів» наприкінці 2000-х рр., які прагнули переписати підручники з історії України за кремлівськими стандартами [257, с. 245–246].

Підтверджують означену обставину й теперішні намагання все більшої кількості українських гуманітаріїв застосовувати новітні методологічні підходи, зокрема й у царині інтерпретації етноісторії слов'янства. Наголошують на цьому й українські історики. Так, скажімо, В. Арістов слушно закликає застосувати нові моделі конструювання «української історії» в означеній сфері. Адже, чим більш інклюзивною, поліетнічною та менш телеологічною буде «наша історія», тим менше буде й невиправданих прагнень українізації Русі [45, с. 32]. Остання ж досі знаходиться в полоні різноманітних «великих пояснювальних схем» і старих історіографічних традицій. Водночас не можна не погодитись із тим, що «історіографія Київської Русі розрослася в обсягах настільки, що перетворюється у не менш цікаву сферу досліджень, ніж сама давньоруська минувшина, а окремі історіографічні традиції цієї сфери мають розглядатися як самостійні предмети спеціальних інтелектуальних розслідувань» [41, с. 481, 482]. На наше глибоке переконання, до таких тем належить безпосередньо й етнічна історія спільнот східних слов'ян.

Нові нетрадиційні підходи до останньої у межах сучасного гуманітарного дискурсу відзначає й Л. Залізняк, доволі позитивно відгукуючись зокрема щодо матеріалів дискусії, проведеної в Києві 2000 р. і матеріали якої за рік були опубліковані в першому випуску часопису «Ruthenica» [417, с. 94]. Втім, далеко не всі представники радянської генерації українських істориків сприймають сучасні зміни в історіографії озвученої проблематики позитивно. Приміром, академік П. Толочко не погоджується з «особливою, амбіційною думкою нинішнього покоління істориків, котра претендує на перегляд усієї початкової історії Давньої Русі» [1317, с. 100; 1311, с. 6–7]. Однак не так давно якраз представник молодої генерації українських істориків опублікував монографію, котра не залишає сумнівів у тому, що сучасним східнослов'янським історіографіям вкрай потрібно якомога швидше переосмислити саме етнічні та політичні «початки русі» [1291]. Посилюють такі переконання й новітні студії С. Плохія [1034; 967; 1035; 1037], базовані на західних етнологічних концепціях, й насамперед монографія щодо походження домодерних «слов'янських націй» – української, білоруської та російської [1567; 1036].

Теоретично-методологічні проблеми новітньої української історіографії у цьому контексті ще наприкінці 1990-х рр. досить вдало окреслив Г. Касьянов, наголосивши на домінуванні в ній «етніцистських» концепцій, зумовлених популярністю відроджених народницьких традицій і тривалістю інерції радянських етнологічних догм. За таких обставин досі найпоширенішою, на думку дослідника, є «примордіалістська версія етногенезу українців як безпосередньої передумови та основи їхньої націогенези» [509, с. 260, 264, 266]. Одночасно інтелектуалами перебільшується або абсолютизується фактор

безперервності в українській «етнонаціогенезі» та навіть не допускається можливість конструювання на рівні історіографії етнічних або національних спільнот [505, с. 84].

Зі свого боку, мусимо наголосити на тому, що методологічні постулати так званого конструктивізму далеко не є панацеєю відносно досліджень етнічних процесів домодерного періоду, що, зрештою, неодноразово відзначається Г. Касьяновим в аналітичній презентації «модерністських» теорій націй. Має рацію відносно цього й Г. Казакевич, критикуючи на конкретних прикладах «конструктивістські» спроби американського археолога Ф. Курти приписати «винайдення» «слов'ян» середньовічним візантійським історикам – адже, «міркування прихильників цього підходу (конструктивістів. – К. І.) доволі часто вступають у суперечність із конкретним джерельним матеріалом» [477, с. 49–50, 55]. Отже, дискусія в цьому розрізі, напевно, триватиме й далі, але є всі підстави гадати, що вона матиме помітну користь для новітньої української історичної науки.

Загалом, аналізуючи сучасну українську історіографію проблеми східнослов'янської етнічної історії, можна відзначити доволі ґрунтовне просування у напрямі її об'єктивізації, позбавленої упередженості та телеологічних інсинуацій. Про це йдеться й у вступному слові від Редколегії «Українського історичного журналу» до «круглого столу», проведеного 2000 р. на тему – «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі» [377, с. 3], – до речі, єдиному поки що (наскільки нам відомо) науковому заході подібного рівня, в межах якого обговорювалися новітні підходи до означеної проблематики представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Опубліковані в часописі тексти (а також їхня розширена перепублікація в збірнику «Ruthenica» у 2002 р.) засвідчили, з одного боку, розмаїття поглядів і підходів учених із України, Білорусі та Росії до характеру, змісту та сутності етнічних процесів на Сході Європи за доби середньовіччя, а з іншого – своєрідно окреслили стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у країнах означеного регіону.

Етногенез українців, так чи інакше пов'язаний з історією східних слов'ян, досі становить центральне питання всієї української національної історіографії. Після зникнення комуністичної ідеології в науковій думці відбулася й актуалізація питання щодо визначення власного національного «Я» й окреслення «образу Іншого» [506, с. 15]. У межах пострадянських історіографій такими «іншими» насамперед виявилися саме спільноти східних слов'ян та їхня етнічна історія. Крім доволі слабкого й уривчастого наукового діалогу між сучасними східнослов'янськими вченими, зокрема й стосовно етнічної історії, варто наголосити також на тому, що дотепер відсутня й ґрунтовна історіографічна рефлексія відносно етногенезу східних слов'ян, у тому числі й у сучасній українській гуманітаристиці.

Не можна не відзначити й наявний доробок у цій царині, представлений, як правило, лапідарними характеристиками тих дослідницьких практик, які формують новітній образ української історіографії означеної проблематики. До них передусім відносимо опубліковані студії історіографічного жанру, в яких ці питання обговорюються спеціально, а також характеристики праць окремих вчених, або окремих проблем, які відносяться до шерегу явищ, пов'язаних з етноісторичною специфікою східнослов'янської минувшини, рецензії, передмови, вітальні нариси, некрологи тощо. Певною мірою історіографічний аналіз проблеми присутній безпосередньо у студіях тих сучасних українських науковців, які спеціально присвятили дослідження етнічній історії спільнот східних слов'ян. До них належать праці таких фахівців, як В. Баран, Л. Залізняк, Д. Козак, С. Макарчук, О. Моця, В. Ричка, Р. Терпиловський, П. Толочко та ін. Окремо необхідно виділити спеціальні історіографічні дослідження у цій царині Н. Бондаренко [138] та Н. Юсової [1478], де у відповідних підрозділах подано аналіз і сучасних студіювань відносно слов'янського етногенезу та концепції давньоруської народності. Втім, щодо сучасної історіографії проблеми він викликає досить суперечливі враження.

На загалом слушну думку Н. Бондаренко, сучасну українську історіографію можна охарактеризувати «як якісно новий етап у розвитку етноісторичних досліджень в українській історичній науці». Вірно дослідниця також наголошує, що у сфері вивчення питань загальнослов'янської та національної етноісторії українською наукою накопичений значний досвід, який може бути з успіхом творчо використаний також білоруськими та російськими фахівцями [138, с. 5, 212]. У цьому контексті досить симптоматичною можна визнати репліку одного з учасників наукового форуму з приводу діалогу російської й української історіографій середньовіччя: «Давайте згадаємо, що у нас є ще один "претендент на давньоруську спадщину" – Білорусь. Давайте інколи заглядувати і туди. Вони теж щось роблять і щось могли б сказати. Принаймні, послухаємо та будемо знати, що вони про нас думають» [1109, с. 40].

Характеризуючи українську історіографію етногенезу східних слов'ян 1990-х рр., Н. Бондаренко виділяє чотири основні тенденції її розвитку. Перша, представлена «межами академічної науки», зберігає спадкоємність із розробками попередніх десятиліть. З другого боку, деяка частина «історико-археологічного співтовариства» почала «пропагувати псевдонаукові погляди, які до абсурду почали задавнювати та міфологізувати походження українського народу». Зрештою, на противагу і «обережному консерватизму академічної еліти», і «некомпетентності націоналістично налаштованих фальсифікаторів» в Україні склався напрям етноісторичних і пов'язаних із ними досліджень, який орієнтується на норми сучасної європейської науки (Я. Грицак, О. Толочко, Н. Яковенко), хоча «цілісної концепції українського а тим більше давньоруського та слов'янського етногенезу вони не створили». Ще одним окремим напрямом, на думку Н. Бондаренко, який склався в умовах незалежної України, під впливом англо-американської традиції, стали дослідження, «орієнтовані на осмислення минулого та сучасного України в глобально-цивілізаційному контексті» [138, с. 322–323].

Стосовно останнього, то наступне десятиліття, на наш погляд, не виявило особливого розвитку цивілізаційно-глобалістської теорії відносно дослідження етнічної історії східних слов'ян, відтак не зовсім доречним є його виділення в окремий напрям розвитку сучасної української історіографії зазначеної проблематики. Водночас не можна не погодитись із тим, що історіографічна спадкоємність за творчого переосмислення вітчизняної спадщини та досягнень сучасної західної науки може бути запорукою майбутніх досягнень української етноісторичної науки. Натомість О. і П. Толочко переконують, що для української історіографії 1990-х рр. характерним стало успадкування «практично всіх традицій історичної думки дожовтневого періоду». Причому «йдеться не лише про альтернативність висновків учених щодо проблеми етнічного розвитку Київської Русі, а й про систему аргументацій», яка базується «на емоційному сприйнятті явищ історії, апріорній переконаності в незмінній етнічній ситуації від середньовіччя до наших днів або й просто на політичних переконаннях» [1295, с. 293]. На цій специфіці сучасної української історіографії зауважує й О. Моця: «Між концепціями існує й певна подібність: і при ствердженні наявності давньоруської народності, і про появу окремих східнослов'янських народів ці етнічні структури розглядаються як щось стабільне та незмінне у своєму розвитку» [894, с. 5].

Не менш проблемною тенденцією, «своєрідним "каменем спотикання"» (В. Ричка) для сучасної української (і не тільки для неї) історіографії є так звана «давньоруська народність». Спектр думок щодо цього сягає від повного несприйняття власне самого цього концепту – до обережних суджень про незавершеність формування «давньоруської етнокультурної спільності» й її невиразності [1109, с. 33]. Навіть найбільший апологет концепції «реального» існування «давньоруської народності» серед нинішніх українських істориків П. Толочко змушений визнати: «Ми різні сьогодні тому, що різними були завжди, в тому числі й у часи Київської Русі. Найбільшою мірою ця тенденція характеризує новітню українську історіографію, але помітна також у російській і біло-

руській» [1305, с. 12]. Вчений змушений також констатувати і різні завдання щодо етнічної історії східнослов'янських спільнот, які ставлять перед собою сьогодні українські, білоруські та російські історики, сумніваючись в «історичності давньоруської народності». Особливої гостроти полеміка з приводу концепції давньоруської народності набула в другій половині 2000-х рр. – у межах дискусії поміж археологом Л. Залізняком і історіографом Н. Юсовою, перервана, на жаль, через смерть молодої київської дослідниці.

Аналізуючи сучасну українську історіографію проблеми, дослідники цілком слушно критикують і погляди колег щодо «пізнього» етногенезу українців. Так, наприклад, С. Макарчук зауважує: «Деякі зі сучасних українських істориків пишуть, що [лише] у XV ст. "з аморфної Русі" почав вичленовуватися "український народ" (тут критикуються погляди Н. Яковенко. – К. І.)... При цьому [вчені] припускаються серйозної методологічної помилки. Вони ніби хочуть обґрунтувати одними і тими самими історичними фактами як процеси формування політичної думки і політичних структур, так і етнічний розвиток народу» [774, с. 461]. Тобто, мова йде про помилкове ототожнення етногенезу та політичних процесів, які практично ніколи не збігаються у дійсності. На цьому тлі простежується й тенденція зростання ролі етноцентризму для сучасних східнослов'янських історіографій. Досліджуючи цю обставину, Ю. Павленко дійшов висновку, що саме з відмовою від системи радянського істмату філософсько-історичне розуміння руху людства в «нашому суспільстві» на початку 1990-х рр. зазнало певної, напівсвідомої редукції до рівня розгляду етнічної історії. Під впливом політичних пристрастей поширилось уявлення про те, що змістом історичного процесу є саме етнічний процес: ствердження націй та їхнє державне конституювання [977, с. 10].

Частково уявлення про сучасну історіографію етнічної історії східних слов'ян додержавного періоду містять праці археологів – як правило, невеликі за обсягом оглядові нариси відповідної наукової літератури [91, с. 5–27; 84, с. 203–210.; 97, с. 75–83; 658, с. 166–197; 1262, с. 15–20; 1309, с. 231–240]. Корисні вони також тим, що означена проблематика в історіографічному розрізі подається в загальному контексті розвитку етноісторичної думки від набуття нею наукових форм, тобто починаючи з XIX ст. У такому ж ключі варто відзначити й студіювання як окремих аспектів східнослов'янської етнічної минувшини, так і авторських наукових концепцій на різних етапах розвитку історичної науки теперішніми істориками, що загалом свідчить про актуальність цієї тематики та евристичний підхід учених до її інтерпретації саме в історіографічному ракурсі.

Так, можна відзначити порівняльно-історичний аналіз процесу зародження та розвитку уявлень з української етногенетичної проблематики в інтелектуалів (літописців, хроністів, книжників та дослідників цієї доби) Центрально-Східної Європи XII – середини XIX ст., проведений А. Момриком [872]. Проблеми історії слов'янських спільнот в історичній думці України кінця XVII – початку XX ст. ґрунтовно охарактеризовано С. Копиловим [633; 634]. Заслуговує на увагу й серія публікацій щодо початкового етапу впровадження етнологічних практик в археологічні дослідження наприкінці XIX – на початку XX ст., запропонованих В. та І. Скирдою [1200–1202]. Участь українських учених першої половини XX ст. у славістичному дискурсі (переважно в сегменті саме східнослов'янського етногенезу) є предметом історіографічних студіювань тернопільської дослідниці І. Федорів [1342–1344]. Специфіку інтерпретації початків формування Русі в радянській історичній науці об'єктом вивчення обрав С. Кириленко [521]. До цього шерегу належить і науковий доробок Н. Юсової, зосереджений навколо проблеми генезису концепції «давньоруської народності» в радянській історіографії [1473–1484; повна бібліографія дослідниці : 131].

Однак, поряд із цим, доводиться констатувати і значну кількість студій, присвячених безпосередньо окремим аспектам сучасної української історіографії відносно східнослов'янського етногенезу, котрі, на жаль, не відрізняються якісним і ґрунтовним

аналізом. Натомість такі праці демонструють дослідницьку поспішність, некомпетентність (історіографічну, археологічну, етнологічну, термінологічну) їхніх авторів, а звідси – поверховість, описовість, вибірковість, суперечливість і тенденційність, властиві пропонованим у них висновкам і матеріалам. У більшості, за своєю жанровою сутністю, вони становлять не аналітичні історіографічні студії, а поверхові анотовані бібліографічні описи праць інших дослідників, механічно сортованих за нічим не обґрунтованими критеріями. Особливо прикро, що подібна наукова профанація цілком щиро прикривається високим академічним статусом та презентується як заледве не останнє слово в науці.

Означену ситуацію в новітній українській історіографії з кінця 2000-х рр. зумовлюють передусім численні публікації керівника (Ю. Фігурного) та працівників (судячи з авторефератів – більшість його колишні аспіранти) відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України – М. Шостак, О. Шакурової (Лєбєдєвої), О. Чирка та ін. Скажімо, пропонуючи «фаховий (? – К. І.) аналіз проблеми походження українців», Ю. Фігурний відносно сучасної історіографії обмежується лише згадкою доробку археолога Л. Залізняка (виявляється, він «одним із перших почав *фахово* (?!; хоча що це означає залишається загадкою. – К. І.) вивчати проблему походження українського народу») та... відповідної інформації у «Вікіпедії», де «оприлюднюються основні погляди на цю проблему» (посилання на гасло «Етногенез українців») [1356; 1357]. На цьому «фаховий аналіз» сучасної історіографії озвученої проблеми, на думку Ю. Фігурного, можна завершити, що він і робить. Хоча далі він ще згадує концепцію В. Балушка, але лише для того, щоб голослівно звинуватити фахівця-етнолога в москво- та радянофільстві, через, начебто непатріотичність радянської теорії етносу, до котрої він звертається [1356, с. 42, 45–46] (показово, що за такого «фахового аналізу», зрештою, немає навіть згадки про внесок учених національного етнологічного інституту до розробки теми «україногенези», хоча орієнтири щодо цього в літературі присутні [1204, с. 106]).

Доволі красномовною та переконливою вважаємо реакцію В. Балушка на подібний виверт, який аналізуючи наявну історіографію проблеми етногенезу українців, слушно зауважив: «Серед наведених робіт, не називаю книжки Ю. Фігурного “Фаховий аналіз проблеми походження українців...”, адже даний публіцистичний опус є яскравим прикладом доволі незграбного маскування ідеології й політики під науку. Та й фахівцем з етнології Ю. Фігурного назвати аж ніяк не можна. Для публікацій цього автора характерна яскраво виражена неоромантична спрямованість, вельми вільне поводження з фактами і численні фантазування» [69, с. 250]. Подібний декларативно-пафосно-патріотичний стиль історіографічного «аналізу» Ю. Фігурний культивує й у своїх послідовників, які так само поверхово, але в більшості наївно намагаючись догодити «наставнику», повторюють практично слово в слово його прокламації. До того ж всі вони сходяться в одному: єдина правильна версія «україногенези» представлена сьогодні винятково працями Л. Залізняка. Проте, на превеликий жаль, жоден із них не почув головний меседж свого кумира, котрий за науковим амплуа є, передусім, знаним фахівцем з епохи мезоліту: «Мої публікації мають *науково-публіцистичний характер* і розраховані на широкі кола інтелігенції, а *не на академічне середовище*» [406, с. 70].

Відтак, ми не вбачаємо необхідності детально зупинятися на цих «студіях», хоч їхні назви [717–719; 1412–1417; 1441–1442] й створюють ілюзію глибокої історіографічної розробленості тематики українського етногенезу, зокрема й на рівні сучасного дискурсу. Крім цього, вони глибоко тенденційні, схематичні, описові, присвячені тільки певному колу дослідників, позбавлені будь-якого теоретично-методологічного базису (передусім, етнологічного) та не надають цілісного уявлення про сутність сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов’ян і не лише української. На противагу цьому, як приклад, можна навести хоча б «історіографічно-етнологічну»

дисертацію Ю. Кириченко, нещодавно захищену в Київському національному університеті та присвячену так само «концепціям українського етногенезу» та водночас «націогенезу» [522]. Попри всю її відчутну описовість, стихійний позитивізм і «примордіальну схильність» до «версії Грушевського», молода київський етнолог все ж зуміла значно опукліше виділити основні больові точки, передусім сучасної української гуманітаристики в контексті заявленої проблематики, та уникнути надмірного етноцентричного пафосу, базованого винятково на ідеологічній упередженості.

Найбільше дивує в цих та подібних згаданим працях українських молодих дослідників суцільна індиферентність до теоретичного складника прочитуваних ними концепцій українського етногенезу. Жоден навіть не намагається бодай поверхово пояснити ані сутність етнологічних понять (так само довільно жонглюючи ними, як і «об'єкти» їхніх студіювань), ані еволюцію етнологічних знань, у тому числі й в українській історіографії. Сумлінно переказуючи в конспективному стилі українознавчу бібліографію від XIX ст., хаотично змішуючи в одному розділі наукові монографії професійних істориків, антинаукові фантазування аматорів і патріотичних невігласів, сумнівні реконструкції філологів, у підсумку вони залишаються ні з чим – адже пропоновані ними висновки у стилі студентського реферату промовляють тільки про те, що написано в тих чи інших працях того чи іншого автора, але при цьому (а це, зрештою, таки найголовніше!) мовчать про те, чого там немає.

Сумнівна якість цього сегменту історіографічного знання властива й деяким іншим працям українських дослідників, що зумовлено, швидше за все, тривіальним небажанням аналізувати доробок колег і розбиратися в усіх концептуальних хитросплетіннях новітнього етноісторичного дискурсу. Скажімо, згадувана вже нами вище монографія Н. Бондаренко, спеціально присвячена історіографічному аналізу слов'янського етногенезу в працях українських учених, логічно містить окремий розділ, в якому представлено його сучасний етап. Проте, на більше як ста сторінках, крім окреслення паранаукових версій українського етногенезу, згадки кількох пізніх статей М. Брайчевського, критики «неноваторської» (?) концепції Д. Козака та незрозуміло для чого вплетеної сюди концепції «модерної української націогенези» Я. Грицака, дослідниця левову частку свого тексту присвятила переповіданню доволі сумнівної «етногенетично-цивілізаційної» схеми філософа Ю. Павленка [138, с. 215, 221–240, 245, 260–319], котра за сутністю є черговою есенціалістсько-телеологічною конструкцією, спорудженою на радянській теорії етносу. При цьому аксіологічна стилістика Н. Бондаренко недвозначно натякає, що ця схема має стати/є заледве не новим «єдиновірним вченням» для усіх українських істориків. Втім, дійсний рівень сучасної української історіографії зі «слов'янського етногенезу» так і лишився «за кадром».

Уривчасто та розрізнено фрагментарну інформацію стосовно озвученої сфери українського гуманітарного дискурсу подають праці, присвячені науковій творчості тих чи інших науковців, які сьогодні займаються слов'янознавчою тематикою. Проведений нами аналіз цього сегменту відповідної літератури засвідчив, що найбільше уваги приділяється студіюванням українських археологів, незважаючи на те, що в українській гуманітаристиці подекуди зустрічаються критичні закиди стосовно надмірної «археологізації» проблеми етногенезу східних слов'ян. Відносно останнього, можна зауважити, що в цьому «винні» насамперед не археологи, а саме історики, котрі зі свого боку часто зовсім некритично довіряють пропонованим археологічним висновкам із слов'янської етноісторичної проблематики, ретранслюючи їх і в історіографічний, і суспільний простори.

З другого боку, саморефлексія з боку українських археологів, спрямована на осягнення рівня сучасної археологічної науки, також є цінним джерелом для історіографічного студіювання проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян. Хоча й досі ситуація виглядає так, що більшість важливих свідчень міститься у некрологах і ювілейних статтях, зосереджених, як правило, у трафаретних фразах, тоді як варто й об'єктивно оцінювати наукову спадщину сучасників [980, с. 26]. Водночас, рецензуючи матеріали

цього круглого столу, Л. Клейн справедливо закликав українських колег пам'ятати, що історія археології є цариною не стільки останньої, як субдисципліною саме історії [533, с. 596]. Не можна в цьому контексті не погодитись із В. Отрощенко, що відсутність же дотепер дослідження під назвою «Історія української археології» є свідченням чималої недбалості нашої науки [973, с. 9]. Істотним чинником такої слабкості, що «поставила українську археологію на межу виживання», з погляду Л. Залізняка, є «катастрофічна нестача кваліфікованих фахівців у галузі археології», дефіцит яких, крім іншого, провокує також зростання праць із давньої історії, перенасичених «хворобливими фантазіями аматорів» [52, с. 5–6; 416, с. 48]. Однак і доволі «імпозантні вчені» потрапляють в тенета псевдоархеології [251, с. 111].

Тим не менше, сучасна українська археологія має солідний науковий багаж, зокрема й у царині дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян [1391–1393], зумовлений активними дослідженнями другої половини XX – початку XXI ст. Завдяки цьому, сьогодні можна говорити про цілком сформовану «українську національну багатогалузеву школу археологів» [164, с. 21]. Однією з провідних її частин є й «київська археологічна школа ранньослов'янської доби», представлена у сучасній історіографії працями В. Барана, Д. Козака, Р. Терпиловського та ін. вчених. Свого концептуального оформлення вона досить символічно набула якраз у 1991 р., із появою монографії «Походження слов'ян». Історіографічний аналіз проблеми навів київських дослідників на думку, що сучасна археологія проблеми має тенденцію до зближення поглядів, попри те, що ними самими одночасно впроваджувалася до «історіографічного обігу» цілком нова концепція етногенезу «етносу слов'ян» [91, с. 21, 26], що в етнологічному плані є доволі сміливим припущенням.

Основні віхи формування «київської школи» в її інституціональному вимірі доволі детально викладено в статті В. Барана та Н. Абашиної [83]. Основні джерельні та методологічні трансформації в інтерпретації етногенезу ранніх слов'ян у новітній історіографії проаналізував Д. Козак. На думку останнього, сучасні археологи намагаються уникати створення «загальної схеми слов'янського етногенезу», концентруючи увагу на якійсь конкретній ділянці цієї проблематики, але значно глибше аналізуючи її [576, с. 55]. Цінними потрібно визнати й компаративні підходи цього археолога до інтерпретації здобутків, крім київської, також московської і краківської археологічних шкіл, із зауваженням і позитивних, і негативних концептуальних підходів у їхніх межах. Звісно, він переконаний, що «на сьогодні найбільш прийнятною є концепція київських науковців» [567, с. 119].

Зі свого боку, Р. Терпиловський вважає передчасним вести мову про зближення поглядів археологів на давню історію слов'ян, наголошуючи також на помітній політизації та ідеологізації проблеми в уже різних історіографіях. При цьому археолог критикує насамперед своїх українських колег – Л. Залізняка та В. Барана, котрі намагаються через призму етнічної історії слов'ян будувати конструкцію сучасної «національної ідеї» [1264, с. 3; 1265, с. 25, 38–39]. Цінними можна визнати й історіографічні спостереження Р. Терпиловського щодо концептуального оформлення «київської школи», викладені в докторській дисертації [1272, с. 6–7] та в монографії за результатами цього дослідження [1262, с. 15–16]. Своєрідною рефлексією на сучасний український дискурс озвученої проблематики може бути визнана й критика окремих постулатів представників «київської школи», висловлена один відносно інших. Приміром, Р. Терпиловський далеко не в усьому погоджується із В. Бараном стосовно місця черняхівської культури у формуванні слов'ян [1260, с. 303–304; 1267, с. 18]. Однак і інші дослідники відзначають певні проблеми пропонованої конструкції, приміром, Л. Залізняк полемізує з Р. Терпиловським щодо початку етногенезу українців [417, с. 84].

Неоднозначно сприймаються постулати «київської археологічної школи» й у рецензіях на одну з головних публікацій її етноархеологічної концепції відносно етнічної історії населення давньої України, опубліковану як колективна монографія 2000 р. Мова

йде про книгу «Етнічна історія давньої України», котра, з погляду, скажімо Ю. Павленка, «не має теоретичної чіткості відносно заявленої проблеми, а відтак, не дозволила київським археологам накреслити переконливу картину етнічної історії України» [976, с. 21]. З другого боку, етнолог А. Пономарьов, дещо надміру пафосно заявляє, що поява цієї книги, по-перше, уособила успішне підведення підсумків тривалих дискусій з проблеми, а по-друге, «переконливо заявляє про вагому перемогу української наукової школи в археології» [1051, с. 128]. Критику окремих постулатів концепції «київської школи», як і зауваження безумовних її переваг, сучасні українські археологи пропонують і в рецензіях на окремі помітні публікації її представників. Показовою щодо цього є, приміром, реакція М. Любічева на монографію В. Барана, присвячену давнім слов'янам, що вийшла у серії «Україна крізь віки» [759; 760], адже харківський археолог зауважує в ній чимало важливих нюансів етнічного характеру, з якими важко погодитись. Деякі історики, навпаки, роблять закиди археологам, через небажання останніх робити етноісторичні реконструкції на основі знайдених артефактів [219, с. 194]. Частина рецензій має й доволі нейтральний характер, не містячи дискусійних положень [101; 1088; 1124].

Попри переважно панегіричну стилістику, певну інформацію про сучасний історіографічний процес у сфері реконструкції слов'янської етнічної історії містять і різноманітні ювілейні статті, присвячені доробку провідних фахівців у цій галузі. Зокрема варто відзначити відповідні есеї Є. Синиці про Р. Терпиловського [1199], В. Войнаровського про Д. Козака [212], В. Козюби про В. Петрашенко [582], Л. Баженова та В. Гуцала про І. Винокура [57; 308], Г. Івакіна про П. Толочко [460], або численні похвали на адресу Л. Войтовича [720; 1382; 1457]. У такому ж ракурсі доволі інформативним потрібно визнати й біографічний словник-довідник, присвячений відомим українським археологам, підготовлений не так давно волинськими фахівцями [207]. Найбільше ж уваги у сучасному гуманітарному дискурсі України приділено науковій творчості М. Брайчевського, зокрема і його дослідженням етноісторичного минулого східних слов'ян [472; 684; 136; 1241; 248; та ін.]. На жаль, певна частина інформації щодо озвученої проблематики міститься й у некрологах [860; 757; 172].

Не залишаються без уваги погляди археологів на слов'янську етнічну історію й у працях українських істориків і етнологів, присвячених тій же тематиці. Так, ще у середині 1990-х рр. Я. Ісаєвич справедливо констатував, аналізуючи якраз історіографічний аспект дослідженості етногенезу українців, що саме представники археологічної науки, за умов Незалежності, найшвидше почали позбавлятися від ідеологічних впливів, притаманних цьому сектору східнослов'янської минувшини [473, с. 10]. Втім, на думку В. Рички, хоч від початку цього періоду й «було зламано чимало списів довкола етногенетичних процесів», деякі українські археологи все одно намагаються відшукати в давнині «момент виникнення українського етносу» [1109, с. 32]. У схожому ключі критикує деякі побудови археологів і В. Балушок [68, с. 12, 36, 40–41; 69, с. 240, 244–245]. Отримання ж археологами за останні десятиліття великої кількості нових матеріалів, хоч і дозволило істотно розширити горизонти уявлень про давніх слов'ян, згідно справедливих міркувань С. Кончі, так і не привело їх по суті до перегляду звичних уявлень у цій сфері [616, с. 23]. Щоправда проблему переважання гіпотетичності в реконструкціях слов'янського етногенезу чудово усвідомлюють й деякі українські археологи [643, с. 313].

Водночас варто зауважити, що, на жаль, у більшості випадків, сучасні археологи, якщо й згадують історіографію означеної теми, то обмежуються (як можна переконатися з наведеного вище аналізу) працями своїх колег, але фактично ігнорують при цьому студії власне істориків і етнологів. Своєю чергою, останні також приділяють уваги здобуткам окремих дослідників не більше за археологів. Приємним винятком у цьому ракурсі виглядає дискусія, що мала місце у другій половині 2000-х рр., поміж етнологом С. Макарчуком і археологом П. Толочко відносно етноісторичного минулого давньоруської доби, засвідчивши поляризацію сучасної української історіографії відносно

концепту «давньоруської народності» [774, с. 97–98; 775; 1304, с. 17–24]. У цьому ракурсі можна інтерпретувати й рецензію з боку археолога О. Моці на історіографічне дослідження генезису радянської концепції цієї «народності» в монографії Н. Юсової [893]. На цьому тлі ще більш промовистою вважаємо практично повністю відсутню реакцію сучасних українських істориків, археологів, етнологів на лінгвістичні конструкції в царині етноісторії спільнот східних слов'ян (тут можна згадати хіба що поодинокі відгуки на книгу Є. Наконечного [258; 321]).

Спорадичністю позначені й нечисленні та побіжні історіографічні характеристики окремих аспектів проблематики етнічної історії спільнот східних слов'ян, досліджуваних сучасними українськими фахівцями. Якщо в білоруській історіографії такими наріжними темами, як ми могли це бачити вище, виступають етногенез білорусів і теорія «балтського субстрату», а в російській – прабатьківщина слов'ян і норманська/антинорманська версії походження «русі», то в українській найбільше «історіографічної уваги» доробку колег за таким проблемним принципом приділяють (про що частково також мова йшла вище) етногенезу українців і валідності/міфологічності «давньоруської народності». Водночас відсутність історіографічної рефлексії в новітній історичній науці України позначає й тематику, котра поки що слабко артикульована в її гуманітарному дискурсі.

На наш погляд, такими темами є зокрема етнотеоретичні засади новітньої археології (в тому числі й теоретичне обґрунтування співвідношення понятійної дихотомії «археологічна культура – етнос»); етнічна історія неслов'янських індоєвропейських спільнот, які еволюціонували синхронно зі слов'янськими (германці, балти, кельти, іранці тощо); присутність у «слов'янському етногенезі» «неукраїнських» археологічних культур (зокрема тих, що розвивалися на теренах сучасних Білорусі та Росії); археологічні, історичні, етнологічні та лінгвістичні реконструкції «літописних племен» (полян, сіверян, древлян, кривичів, в'ятичів та ін.), причому не лише тих, які замешкували українські землі; вплив норманів, фіно-угорських і решти численних етносів того часу на етносоціальні процеси у середовищі спільнот східних слов'ян; формування «якої?» етнічної ідентичності відображають письмові пам'ятки давньоруської доби тощо.

Загалом, не важко переконатися, що аналіз сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольського періоду є переважно фрагментарним, як правило, поверховим, побіжним, стосуючись або доробку конкретного дослідника, або окремих аспектів з означеної проблематики. Крім цього, сучасним українським ученим досить часто не вдається уникнути надмірної емоційності у характеристиках поглядів колег. Ще одним не зовсім позитивним явищем необхідно визнати практичну необізнаність (чи свідоме ігнорування?) із сучасними напрацюваннями у сфері етногенезу східних слов'ян фахівцями із сусідніх країн.

2.4. Рецепція сусідських поглядів на проблему в «східнослов'янських» історіографіях

Білоруське бачення.

Враховуючи інертне ставлення до «власної» історіографії проблеми етнічної історії східних слов'ян сучасних білоруських вчених, не доводиться, на жаль, розраховувати на більш прискіпливе вивчення ними історичної думки сусідів. Зрештою, саме таку ситуацію й доводиться констатувати (щоправда й ці «сусіди» так само не надто глибоко вивчають праці білоруських колег), а відтак, у цій сфері пізнання минулого назріває суцільна «біла пляма». Не сприяє справі й теперішня політична криза, що виникла між трьома східнослов'янськими країнами, оскільки вона істотно посилила і без того відчутну ізоляцію конкретних дослідників, які нині помітно обмежені у фаховому спілкуванні, передусім у режимі «наживо».

Традиційні союзницькі відносини між Білоруссю та Росією в політичному плані, втім, не зуміли вплинути на ту частину білоруського інтелектуального середовища, котра свідома небезпек такого альянсу і намагається, своєю чергою, вплинути на білоруське суспільство, закликаючи не надто довіряти сусідським деклараціям, у тому числі й щодо історичних «істин». Сприйняття ж росіян сучасними білорусами, й у першу чергу інтелектуалами-гуманітаріями, не можна вважати аж надто однозначним. Так, відомий білоруський філософ В. Акудович, оцінюючи «етнологічні здатності» росіян, зауважує, що вони «ніколи не знали (і не шукали) своїх "етнографічних меж", і взагалі не були прив'язані до хоч якогось певного місця не землі» [12, с. 155].

Доволі промовистою у цьому контексті є етнографічна розвідка молодого псковського історика В. Лобача, присвячена з'ясуванню того, як упродовж останніх двох століть білоруси ставилися до росіян і як це відобразилося насамперед у творах фольклору. Висновки вченого з цього приводу наступні: «Протягом багатьох століть прибульці зі сходу, "москалі", розглядалися білорусами як одні з найнебезпечніших чужинців. Оскаржити цей висновок за допомоги наукових аргументів практично неможливо... І якщо в реальному житті "вікові сподівання простого народу" не проглядалися, то немає сенсу штучно підтримувати до крайнощів міфологізований образ "великої дружби" в минулому» [730, с. 272]. Натомість А. Гріцанов відзначив, що навіть десятиліття (1990-і рр.), коли російське суспільство прожило без ідеологічно нав'язаного йому «ворога», не змогло виправити ситуацію й теперішні російські політичні еліти спішно прагнуть надолужити ситуацію, шукаючи і ворогів, і єдиноправильну ідеологію [295, с. 53].

Відзначають білоруські дослідники й той факт, що російську наукову думку білоруська історія зовсім не цікавить, а звідси й цілковите нехтування тими концепціями слов'янського етногенезу, що з'явилися в Білорусі за роки незалежності. Зокрема А. Трафімчик щиро дивується, що «російських істориків чомусь не приваблює створення історичної панорами країни, яка ще недавно була західним "форпостом" їхньої держави (напевно, вичерпали свій ліміт ще в радянський час) :))» [1326, с. 65]. Своєю чергою П. Терешкович зауважує й інший аспект такого становища, вважаючи, що воно утворилося не через незнання російськими гуманітаріями не лише білоруської, але й української історіографій, а «швидше є результатом специфічного бачення або, що вірогідно буде точнішим, не-бачення російським академічним знанням білорусів і українців, Білорусі й України» [1257, с. 235–236]. Навіть побіжний погляд на тематику сучасних російських наукових публікацій засвідчує, на переконання білоруського етнолога, що Білорусь з Україною явно позбавлені уваги.

В такому ключі показовою є також репліка А. Смалянчука відносно колективної монографії за редакції російських істориків М. Долбілова й А. Міллєра «Західні окраїни Російської імперії» (2006 р.), висловлена білоруським дослідником на сторінках казанського часопису «Ab Imperio». Попри позитивні зрушення щодо переосмислення «імперського минулого» російськими фахіцями, презентовані у вказаному дослідженні, не менш очевидним є те, що між декларацією про відмову від імперського наративу та науковою спробою нової оцінки ситуації на білоруських землях – «дистанція величезного розміру». Відзначені А. Смалянчуком неточності та відсутність аналітичної глибини у висвітленні «білоруського сюжету», багато в чому зумовлені саме незнанням російських авторів цієї монографії білоруської історіографії. Більше того, на його думку, «ми маємо приклад ігнорування історіографії країни, землі якої становили важливий елемент окраїн колишньої імперії» [1218, с. 383].

Закликаючи російських фахівців ґрунтовно знайомитися з новітньою українською та білоруською історіографіями, А. Смалянчук цілком слушно підкреслює: «Ігнорування чи відсутність належної уваги до праць колег із "ближнього зарубіжжя" веде до спокуси знову перетворити надзвичайно гетерогенну в етнічному, культурному та конфесійному відношенні територію "західних окраїн" винятково на арену польсько-

російської боротьби, що сприятиме збереженню традиційного імперського наративу» [1218, с. 388]. Відрадно, що у відповіді на цю рецензію, один із редакторів названої монографії – М. Долбілов визнав, що, на жаль, автори таки не брали до уваги відповідні дослідження білоруських колег [351, с. 397]. Зі свого боку відзначимо, що подібна ситуація в більшості випадків залишається типовою – російська історіографія й надалі, як правило, ігнорує різні наукові концепції, запропоновані сучасними і українською, і білоруською історіографіями, в тому числі й відносно етнічної історії східних слов'ян як додержавної доби, так і періоду пізнього середньовіччя.

Далеко не позбавлені рації й ті репліки білоруських дослідників, які вважають, що з боку російських колег вже сама ситуація з існуванням незалежної національної історіографії в Білорусі сприймається як певна загроза. Скажімо, А. Ластовський з цього приводу стверджує: «Будь-яка спроба повернення до власної історії в Білорусі сприймається як пряма загроза Росії, її культурному та ментальному пануванню на цій землі. Поки що ми бачимо превентивну кампанію, але у випадку зростання суперечностей між Росією та Білоруссю всі ці штучні історичні конфлікти можуть перейти в інший статус – "живої" історії – для мобілізації емоцій, передусім, ненависті до сусідньої країни, як це вже відбулося у випадку України» [698, с. 12]. Так само й А. Смалянчук, дискутуючи під час конференції, присвяченій історичній науці в роки БРСР, із російськими колегами, відзначив, що вже на початку 1990-х рр., перебуваючи в Польщі, його вразило як по-справжньому цікавилися польські історики намаганнями білорусів створити національну історіографію. Водночас у Росії, на його переконання, від тих часів «білоруське переосмислення своєї історії зазвичай сприймається винятково як націоналізм» [260, с. 44], а отже, апріорі має заперечуватися та спростовуватися.

Промовистим прикладом цього є нещодавня поява (в 2017 р.) книжки «"Несвідома" історія Білої Русі», надрукованої в московському видавництві «Книжный мир», автором якої є нікому невідомий персонаж [439], але який пообіцяв «розвінчати білоруських національних героїв», створених місцевими «націоналістами». Водночас він пригрозив, що в разі переосмислення білорусами «*<общерусской истории>*», на них з боку Росії чекає «український сценарій». На думку редакції газети «Наша Ніва», під псевдонімом «Всєслав Зіньковський», цей опус написав російський шовініст К. Авєрьянов-Мінскій [168], з цілком очевидною метою маніпулювання історичною свідомістю білорусів, заради насаджування ідеології так званого «*<русского мира>*». На думку А. Тараса, остання є лише «новим виданням добре знайомого [білорусам] "західнорусизму"», котрий сьогодні «знову пропагують певні "агенти впливу" Москви та місцеві компрадори в Білорусі. Більше того, оцінюючи російсько-український конфлікт останніх років, цей білоруський історик-аматор зауважив «парадокс російської імперської концепції, відомої як "русскій мір" і "западнорусізм"», який полягає в тому, що теперішня «російська агресія стала невільним знаряддям прогресу, адже без неї міф про росіян і українців як "один народ" ще якийсь час продовжував би існування», проте «Путін показав усьому світу, що існують і Україна як держава, і українська нація», і водночас «означив ущербність нинішньої РФ з її фашистською атмосферою та стрімкою деградацією населення» [1245, с. 624, 632–633].

Звідси не доводиться дивуватися, що для мейнстриму сучасної російської історичної думки властивою є теза, згідно якої у сучасній Білорусі не існує ні власної трактовки історії, ні власної традиції історичної думки. Т. Чуліцька зокрема вважає, що ствердження при цьому своєї цілковитої історичної, методологічної та заледве не моральної правоти російськими дослідниками, супроводжується не новим, але «радісним» для деяких представників не лише російської, але й білоруської історичної науки сумнівом в існуванні білоруського етносу як такого [1407, с. 24–25]. Причини такого становища в невеликому есе проаналізував зокрема А. Казакевіч [478], прагнучи окреслити сучасну колоніальну ментальність білоруського суспільства та його залежність від Росії.

Відсутність спеціальних досліджень білоруськими фахівцями проблеми етнічної історії східних слов'ян у сучасній російській і українській історіографіях, на жаль, не дозволяє скласти цілісне враження відносно такої рецепції. В той же час певне уявлення щодо цього дає аналіз праць і поглядів окремих дослідників, присвячених дотичним до загальної тематики аспектам. Скажімо, для всіх сучасних східнослов'янських історіографій властива увага до концепції так званої «давньоруської народності». Відтак, її історіографічне дослідження, запропоноване українкою Н. Юсовою, зумовило відповідну реакцію і в білоруському, і в російському гуманітарному дискурсах. Так, білоруський історик С. Тємушев з цього приводу відзначив: «У російській науці немає такої категоричної відмови від схеми етнічного розвитку східного слов'янства, як це можна спостерігати у сучасній українській та (меншою мірою) білоруській історіографії» [1253, с. 266].

Певна критика з боку білоруських фахівців стосується й лінгвістичної концепції слов'янського етногенезу, запропонованої на початку 1990-х рр. О. Трубачовим. Наприклад, археолог С. Рассадін, заперечує його погляди, оскільки вважає, що вона провокує міждисциплінарний конфлікт, особливо в контексті паралельного існування концепції балто-слов'янського глотогенезу [1098, с. 228–229]. Хоча більше уваги білоруські археологи звертають увагу на дослідження російських колег, особливо, коли їхні дослідження безпосередньо стосуються старожитностей та культур, що мали місце на білоруських теренах.

Доволі помітним у такому ракурсі є несприйняття гіпотези, запропонованої ще в 1980-х рр. так званою «лєнінградською археологічною школою» (Д. Мачінскій, М. Щукін, Г. Лєбєдєв), згідно якої археологічна культура штрихованої кераміки пов'язується із праслов'янами або західними слов'янами. Проти цього виступають зокрема Я. Звяруга [436, с. 23] й А. Єгорейченко [368]. На думку останнього, запропонована зокрема Д. Мачінскім аргументація викликає низку заперечень, тим більше доводи російського археолога не містять однозначного етнокультурного трактування. Не можна при цьому провести й пряму лінію між культурами штрихованої кераміки та празькою, як власне не можна довести міграцію «штриховиків» у південно-західному напрямі до Прикарпаття, на чому наполягав фахівець із Лєнінграду. Не погоджується білоруський учений і з його апологетами, передусім із Г. Лєбєдєвим, який доводив існування на початку нашої ери у лісовій зоні Східної Європи «прото-балто-слов'янської» спільноти [368, с. 116–117].

Заперечував існування останньої й відомий московський славіст і археолог В. Сєдов, на чому наголошує А. Єгорейченко, будучи прихильником балтської ідентичності культури штрихованої кераміки. Однак далеко не всі сучасні білоруські дослідники погоджуються із концепцією В. Сєдова, котрою він фактично заклав основи (доволі популярної в сучасній білоруській історіографії) теорії «балтського субстрату» в етногенезі білорусів. Особливо гостро реагує на цю гіпотезу В. Бандарчик, вважаючи, що остання «побудована на непевних джерелах або їхній фальсифікації». Одночасно білоруський етнолог зауважує: «В. Сєдов помилково розглядає балтське населення як певний однорідний моноліт, що начебто об'єднав на своїй території прийшлих слов'ян. А між іншим, балтські племена були істотно різноманітними за своєю культурою та мовою. При цьому В. Сєдов не враховує, що на цьому етапі східні слов'яни перебували на більш високій стадії громадсько-економічного та культурного розвитку... Перебільшення В. Сєдовим етнокультурних зв'язків східних слов'ян із племенами балтів, віднесення цих зв'язків до категорії субстрату привели автора до помилкових висновків щодо визначальної ролі "балтського субстрату" у формуванні білоруського народу» [139, с. 61–62].

Схожу позицію демонструє й інший білоруський етнолог – М. Піліпенко, наголошуючи, що наведені В. Сєдовим факти для обґрунтування балтської концепції її не доводять. Чимало з рис білорусів, які московський археолог вважає балтськими, на думку фахівця з Білорусі, за територією поширення виходять за межі і балтської, і

слов'янської етнічних спільностей (хоча, з нашого погляду, істотною хибою є вже цей висхідний постулат, коли і балтів, і слов'ян кваліфікують як окремі «етноси»), і є ширшими європейськими традиціями. Критикує М. Піліпенко й лінгвістичні критерії теорії російського дослідника, зокрема так звані «гідронімічні джерела» – «цей аргумент не переконливий, – продовжує етнолог, – оскільки за даними гідронімії неможливо визначити хронологічні межі асиміляції балтів слов'янами» [1026, с. 9].

Фахові огріхи теорії «балтського субстрату» у візії В. Сєдова зауважують і білоруські археологи. Наприклад, Л. Поболь стверджує, що вчений з Москви безпідставно називає вироби з емалі – головними етновизначальними атрибутами «балтського субстрату у формуванні білорусів» і таке ствердження є «великим непорозумінням». Адже вироби з емалі мають значну історичну традицію і до етносу не відносяться, а вся «ідея» загалом не відповідає джерелознавчим реаліям, бо вироби з емалі були скрізь у тогочасній Європі [1038, с. 20]. Своєю чергою відомий смоленський археолог Є. Шмідт відзначає, що в працях В. Сєдова про «кривичів» взагалі чимало положень гіпотетичні та не є результатом детального аналізу археологічних джерел і по суті не мають обґрунтування фактичним матеріалом [1428, с. 22].

Важко погодитись із міркуваннями В. Сєдова й С. Рассадіну, особливо щодо пропонованих гідронімічної та етнічної мап, адже «знак рівності між ними можна поставити лише тоді, коли гідроніми набудуть докладної хронологічної атрибуції». Саме тому, з погляду білоруського вченого, для визначення етномовної приналежності зокрема населення милоградської культури дані вивчення топоніміки загалом не є кориснішими за дані лінгвогеографії, адже теж позбавлені хронологічної чіткості [1095, с. 20–21]. Відтак, мусимо погодитись зі ще одним білоруським археологом – Е. Загарульським і його твердженням, що «смілива та цікава гіпотеза В. Сєдова щодо ролі балтського етнічного субстрату у формуванні білорусів потребує більш докладного аналізу», тим більше «справа доходить тепер до абсурду, коли складний процес зводять до примітивної формули "слов'яни + балти = білоруси"» [401, с. 320].

Далеко не всі білоруські фахівці погоджуються і з баченням В. Сєдова етнічної історії безпосередньо слов'ян. Той таки Е. Загарульський, закидає російському колезі доволі сумнівний, з нашого погляду, докір за істотне «омолодження» в історичній перспективі спільноти слов'ян, адже сам переконаний в їхній появі ще в бронзовому віці. З його позиції, сєдовська теорія про підкльошову археологічну культуру (V–III ст. до н. е.) як перших слов'ян не припустима ні з погляду хронологічного, ні територіального, оскільки обіймала надто скромну як для слов'ян ойкумену [401, с. 146–147]. Натомість А. Макушнікав критикує В. Сєдова за «надто пізню» появу слов'ян на білоруських теренах у його концепції, тобто лише в IX ст., тоді як дослідження самого археолога з Білорусі свідчать про кінець VII ст. [780, с. 146].

Не залишається непоміченою білоруськими фахівцями й політико-ідеологічна складова концепції походження слов'ян авторства В. Сєдова. С. Рассадін зокрема наголошує на істотній політизації в ході «приписування» ним слов'янської ідентичності так званій іменьківській археологічній культурі, що розміщувалася в ранньому середньовіччі у Поволжі, заради створення ілюзії існування слов'янської прабатьківщини на теренах сучасної Росії [1098, с. 167–168]. Значною мірою дослідницька ангажованість московського археолога виявилася й у власній концепції «давньоруської народності» як «східнослов'янської етномовної спільноти X–XIII ст.». Однак, – резонно запитує Г. Штихов, – як же тоді бути з його попередніми висновками, що в білоруському ареалі асиміляція балтів слов'янами тривала від VIII до кінця XIII ст. [1449, с. 432–433]?

Зупиняються на такій зміні дослідницької орієнтації В. Сєдова й молоді білоруські філософи та історики-аматори А. Дзєрмант і С. Санько. Вони вважають, що заледве не найбільш показовим прикладом «чутливості» наукової інтуїції до ідеологічного клімату є якраз різка зміна позиції московського археолога, автора відомої метисної (суб-

стратної) теорії етногенезу білорусів, який під кінець життя став «стовпом» теорії «давньоруської народності». На їхню думку, теоретична еволюція цього дослідника помітно співпадає з основними поворотними пунктами розвитку радянської (а згодом і російської) політичної думки. За умов «відлиги» та відносних послаблень у сфері ідеології, з'явилася його «теорія балтського субстрату», в часи «перебудови» В. Сєдов міркував уже щодо автономності окремих частин східнослов'янського ареалу, акцентуючи, наприклад, західні зв'язки Новгорода та Пскова. Натомість в єльцинсько-путінську епоху, коли в російському суспільстві почала панувати ностальгія за втраченою «слов'янською єдністю», винуватець колишнього «балтського переполоху» переглянув етнічну атрибуцію археологічних культур, скрізь знайшов ознаки слов'янської міграції та почав стверджувати існування на обширі Східної Європи єдиної «давньоруської народності» [333, с. 509–510].

Загалом прагнення до «деконструкції» російських імперських і радянських історичних міфів є характерною ознакою лише «нонконформістського» сегменту сучасної білоруської історіографії, котрий можна з певною умовністю визначити як «неоромантичний» її напрям. Умовність ця насамперед зумовлюється тією обставиною, що його прихильники, як правило, не є професійними істориками, а представлені філософами, соціологами, політологами, журналістами, громадськими діячами. Однак саме ці представники білоруської гуманітаристики найбільш критично підходять до російської історичної думки і щодо її оцінок білоруської історіографії, і щодо бачення етнічної історії східних слов'ян, у тому числі етногенезу безпосередньо білоруської спільноти.

Один із небагатьох істориків, які дотримуються означеного напряму в білоруській історіографії, – А. Казакевіч – вважає, що більш властивим міфом для білорусів є визнання ВКЛ як білоруської держави, але натомість змушений констатувати посилення в останній час саме російських імперських міфів. В одному зі своїх інтерв'ю він зокрема зауважив: «Я переконаний, що державна політика сьогоднішньої білоруської влади проводиться навіть не Лукашенком, а надалі скеровується Москвою» [225, с. 256]. Прикметно, що водночас, як приклад, він наводить український досвід – «адже в Україні будується держава навколо національної концепції; і з цим мусять рахуватися сусіди, включно з росіянами». Зрештою, – резюмує білоруський історик, – поки самі білоруси не почнуть себе поважати, їх не будуть поважати й сусіди [225, с. 254].

Так само закликає білорусів не дозволяти переписувати історію сьогодні на російський імперський лад і канадський славіст білоруського походження З. Гімплевіч, критикуючи відповідні погляди А. Солженіцина, котрий стверджував, що білоруси – молодший рідний брат росіян [259, с. 315]. Натомість В. Грицкевіч переймається «стрижневим міфом про винятково месіанську, що значить рятувальну відносно всіх інших етносів, роль російського етносу та держави» [302, с. 132]. Збереження ж за сучасних реалій такої ідейної установки на повторне поширення сфери впливу Росії в межах всієї попередньої території Російської імперії–СРСР, на переконання А. Гріцанова, буде неминуче сприяти посиленню націоналізму в пострадянських республіках [295, с. 56]. Відповідно, й для білорусів «значення великого національного міфу не втрачає актуальності дотепер» [1135, с. 91], що підкреслює зокрема лінгвіст П. Садовський.

Попри публіцистичний стиль, найбільш гостро критикує заміфологізований російський гуманітарний простір В. Деружинський, у тому числі й щодо епохи Русі. Він переконаний, що відновлення справжньої історії Білорусі «розмиває» претензії Росії на роль «єдиного законного збирача Русі», що може зумовити в Росії якийсь свій «обвал міфів». Більше того журналіст не має сумнівів, що «зусилля російських ідеологів із "недопущення" повернення білорусів до історії своїх предків пов'язані в першу чергу зі страхом перед розпадом ідеологічних внутрішньоросійських міфів» [336, с. 38]. В іншій книзі В. Деружинський запевняє, що великою проблемою для російських ідеологів стала поява після розпаду СРСР у незалежних державах власних підручників з історії, де

викладені численні факти, на які в РФ накладено табу. Отже, відповідні підручники містять інформацію небезпечну (заборонену) для росіян [335, с. 307].

Ще одним важливим аспектом, який сприяє міфологізації сучасної російської історичної думки, згідно В. Деружинського, є досить активна боротьба з так званою «фальсифікацією історії». Адже під цим у Росії розуміють насамперед будь-які теорії та концепції, що хоч якось критикують ідею її «величі». Як приклад, він наводить «Єдиний підручник історії», розміщений на сайті Російського національного інституту розвитку сучасної ідеології, в якому всі такі спроби названі «ідеологічними диверсіями». Відтак, підкреслює В. Деружинський, не доводиться дивуватися настійливому прагненню російських ідеологів оголосити історіографію всіх своїх сусідів «фальсифікацією». Незважаючи на своєрідний натуралізм, його висновок можна все ж визнати дотепним: «Для людей, які міркують подібним чином, всі власники інших поглядів винятково “фальсифікатори” та “вороги російського народу”. Але це вже проблема не історична, а медична, нею мають займатися психіатри. Принципова нездатність сприймати інший погляд – це симптоми шизофренії й аутизму» [335, с. 301, 314].

Спроба деконструкції якогось міфу, як правило, має за кінцеву мету утвердження іншого/свого міфу. Саме це можна спостерігати й у схемі В. Деружинського, котрий бажає переконати своїх читачів у тому, що «насправді» східні слов’яни – «суто політична вигадка царських ідеологів», а «білоруси – це західні балти, котрі не могли вийти зі слов’янізованих фінів» [336, с. 35], під якими розуміється етнос росіян. Характерною у цьому ж контексті є також критика апологета неоромантичного міфу «білоруси – це балти» та видавця часопису неоязичницького спрямування «Друвіс» А. Дзєрманта своїх російських колег, видавців часопису такого ж стилю – «Атеней». З «багатьох зауваг» найбільш дивно виглядає закид, що його текстам властиві «квазінауковий пафос, псевдотрадиційна кічева “слов’янська” стилістика, а запозичені в європейських “нових правих” ідеї подаються у примітизованому вигляді» [341, с. 61]. Так само і Й. Лаурінавічюс «обурюється»: «Сьогодні гра ведеться за великим імперським рахунком. Чого варте лише видавництво “Вєчє” зі своїми десантниками інтелектуального спецназу, котрі в руслі євразійської стратегії А. Дугіна спеціалізуються на так званій “новій хронології”» [702, с. 43].

На жаль, мусимо констатувати, що з таким політично ангажованим підходом, білоруським гуманітаріям доведеться ще надто довго протистояти ідеологізованій міфологізації історії (в тому числі й самої Білорусі) з боку російської історіографії. Зрештою, подібні агресивні випади, позначені спрощеністю та поверховістю наукового аналізу, істотно шкодять загальному розвиткові сучасної білоруської історіографічної думки та зменшують якість дискусій зокрема й щодо етнічної історії східних слов’ян. Безпосередньо це стосується й несміливих спроб простежити «перетікання» російських імперських міфів у партійні доктрини радянської доби, котрі позначаються у працях сучасних білоруських авторів насамперед публіцистичною декларативністю, слабкою обґрунтованістю, спекулятивністю термінології (зокрема поняттями, похідними від давніх етнонімів), що нагадує заміну одних стереотипів іншими, не менш заангажованими відповідними гаслами. Передусім, це властиво творам таких дослідників, як А. Тарас, В. Деружинський, А. Дзєрмант. Відтак, на рівні фахової білоруської історіографії досі відсутні спроби теоретичного осмислення і радянського, і сучасного історіописання в царині етнічної історії східних слов’ян.

Звідси й обурення істориків-аматорів, публіцистів, опозиційних політичних діячів сучасної Білорусі щодо російського історіологічного мейнстриму та небажання останнього дослухатися до їхніх голосів. Однак лише розвинена історична наука спроможна дати гідну фахову відповідь на усі закиди, звинувачення, обра́зи, стереотипи, ідеологічні штампи, заангажовані ідеологією концепції та теорії, пропоновані сусідньою історіографією, а не поверхові, хоч і палкі, прокламації та скарги. Тому частково пра-

вий, скажімо, А. Трусов, зауважуючи: «Аби знову не опинитися у складі нової "євразійської" держави, нам треба добре знати свою історію» [1337, с. 51]. Проблема, втім, на наше переконання, має більший масштаб – бажано при цьому «знати» ще й історію сусідніх країн, у тому числі й їхню історіографію.

Якщо до російського історіописання, зокрема й теперішнього, білоруські дослідники (швидше за звичкою) все ж таки звертаються, то відносно української історіографії в царині етнічної історії східних слов'ян треба констатувати цілковите її незнання й ігнорування (на жаль, в українській історіографії можна спостерігати таку ж ситуацію відносно білоруської). Доволі симптоматичним можна визнати й іронічне припущення А. Бєлого в його рецензії на монографію І. Марзалюка щодо ідеологічних «небезпек», які вона містить. Зокрема він чомусь вважає, що головна з них – це «небезпека зближення з Україною, найбільш проєвропейськи орієнтованою державою з країн СНД, а отже, і дистанціювання від Москви» [120, с. 137], котра сьогодні вже не має імперських амбіцій відносно києворуської спадщини. Тобто, історіографія проблеми, що є об'єктом нашого дослідження, з білоруської перспективи містить, передусім, політизовані конотації. Прикметно, що саме так підходить до теми і П. Терешкович, несподівано намагаючись простежити конструктивістські ресурси книги Л. Кучми «Україна – не Росія» (2003) [1258, с. 5]. Однак навіть задекларована спроба компаративного аналізу сучасних української та білоруської гуманітаристики [1056], залишається на ділі, на жаль, пустопорожніми обіцянками [699, с. 140–141].

Частково етнологічна проблематика української історіографії присутня у білоруському дискурсі відносно ВКЛ, але навіть самі історики з Білорусі змушені констатувати, що «проблемою білоруської історіографії залишається часте ігнорування фактору України, в тому числі, стосовно етнополітичної структури ВКЛ» [346, с. 249]. Своєю чергою, В. Булгакав також вважає «тріумфом політики історичної амнезії» той факт, що «сьогодні руський народ ВКЛ розглядається білорусами як певна дивна реальність, присутня лише в текстах українських авторів» [161, с. 173]. Натомість Г. Галєнчанко у стилі своєрідної історіографічної абстрагованості вважає, що «у сучасній історіографії старожитних Білорусі й України (нерідко у зв'язку з прагматичними політичними цілями) виразно відчувається тенденція до виявлення глибинної історичної, політичної й етнічної спадщини білоруського й українського народів» [246, с. 10]. Хоча зустрічаються й певні обра́зи білоруських авторів відносно «зовнішніх» характеристик Білорусі українських гуманітаріїв [476, с. 118].

На жаль, цим і вичерпується рефлексія сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян з боку білоруських дослідників. Формально ж нами знайдена єдина студія спеціально присвячена цій проблемі в межах сучасної білоруської історіографії – невеличка рецензія С. Тємушева на історіографічну монографію Н. Юсової стосовно становлення в радянській науці концепції «давньоруської народності» [1253]. Проте, апологетичність самого автора рецензії щодо цієї «концепції», а також жанр пропонованої ним студії, на жаль, зовсім не дозволяють скласти цілісне враження, яким є рівень сприйняття української історіографії означеної проблеми у білоруській історичній думці.

Російська рефлексія.

Відсутність ґрунтовних студіювань власної історіографічної наповненості проблематики, пов'язаної з етнічною історією східних слов'ян, у сучасному російському гуманітарному дискурсі, не дозволяє сподіватися, що подібна увага приділяється ним відповідній історичній думці, що формується у так званому «пострадянському просторі», зокрема в країнах, де спільноти східних слов'ян становлять титульні нації – Україні та Білорусі. З другого боку, представники російського історичного цеху не можуть і повністю ігнорувати відповідні процеси, спорадично й, як правило, вельми по-

верхово реагуючи на появу окремих праць із окресленої проблематики в новітніх українській і білоруській історіографіях. Однак, залишаючись переважно в теоретично-методологічній (а нерідко й ідеологічній) матриці радянського історіописання, російські фахівці не можуть похвалитися неупередженим ставленням до останніх, реагуючи на процес зміцнення їхньої національної орієнтованості підчас доволі болісно, переводячи при цьому розгляд суто наукових питань у політичну площину. Звісно, це не стосується всіх істориків, але у більшості випадків їхній аналіз залежить усе ж таки від пріоритету особистого наукового світогляду – частіше це ідеологічні переконання, значно рідше – фахові.

Вище ми вже могли переконатися, наскільки «об'єктивно» та політично відсторонено сприймають сучасну російську історіографію етнічної історії східних слов'ян самі ж її представники. Відтак, не доводиться дивуватися тому, що й «сусідні» історіографії сприймаються дослідниками з Росії у схожому ракурсі – тобто, за власним прикладом, оголошуються суцільно заполітизованим ідеологічним інструментом, що (як ми матимемо змогу переконатися нижче) є далеко не так. Втім, створення подібних етноісторіографічних стереотипів/міфів, на наше глибоке переконання, шкодить винятково російському інтелектуальному простору, котрий у такий спосіб обмежує свою обмеженість (тут тавтологія застосована свідомо) ще більше.

Одним із таких міфів/стереотипів є, скажімо, наївна впевненість у тому, що заледве не вся сучасна українська історіографія, котра подолала радянський стиль історіописання, базується винятково на концепції історії України М. Грушевського, «буржуазний націоналізм» якого хоч уже й не наголошується відкрито, але й трепітно не переосмислюється. При цьому апелювання, як правило, йде до тієї когорти українських (подекуди й білоруських) істориків, які дотепер тримаються за «старі» схеми та дотримуються радянської версії репрезентації етноісторичного минулого слов'янських спільнот. Показовим треба визнати і той факт, що досі в деяких російських історіографічних студіях сучасні українські вчені оголошуються своїми «вітчизняними істориками». Причому мова не лише про відомих ще в радянській науці фахівців (П. Толочко, М. Котляр, В. Наулко та ін.), але й значно молодших, як наприклад О. Толочко [1086, с. 11], Н. Юсова, О. Комар [694, с. 78–79, 237].

Дехто взагалі підходить до цієї ситуації в парадоксальний спосіб, досі ілюзорно плекаючи надії на єдиний «східнослов'янський» історіографічний простір. Показовою щодо цього є наступна теза А. Дворніченка: «Пострадянська історіографія тепер розвивається в різних країнах, – цілком очевидно відзначає декан «пітерського» істфаку, – але *розділити історіографічний процес було би занадто штучним* (? – К. І.) – бо він довгі роки розвивався в єдиній державі. Тому логічно розглядати *цю історіографію* на всьому "*нашому* (? – К. І.) просторі"» [326, с. 287]. Зрештою, доводиться солідаризуватися зі скрушною констатацією А. Філюшкіна, що, попри бажання триматися за міф про «слов'янську єдність», ця ідея «сьогодні втратила позиції та волочить другорядне існування як всихаюча пам'ять про колишні часи», а «перспективи реанімації цієї ідеї в найближчому майбутньому не проглядаються» [1353, с. 33].

Російських дослідників, крім іншого, «турбує» передусім зміцнення у пострадянському історіографічному просторі традицій національного «східнослов'янського» історіописання. На думку Л. Горізонтова, проблемою чомусь є те, що в постсоціалістичний час заговорили про націоналізацію історії, а в міру її дерадянізації гору взяли саме національні пріоритети. В результаті, «за наявності загальних типологічних рис, у різних країнах склалися специфічні історіографічні ситуації, що наповнюють національність науки реальним змістом» [273, с. 7]. З огляду на це, можна констатувати, що й проблема етнічної історії східних слов'ян виходить по суті за рамки винятково фахової історії та перетворюється на цілком реальний інструмент конструктивістських концепцій сучасних національних історіографій.

Російський етнолог В. Шнірельман вважає, що «сучасні процеси у пострадянських державах неможливо збагнути, ігноруючи етніцизм, тобто постійне використання етнічного фактора в ідеології та політиці» [1437, с. 283; 1436, с. 22]. Схожі процеси спостерігаються й на рівні сучасних національних історіографій, у межах яких дедалі більше з'являються різноманітні етнічні стереотипи і відносно спільнот, історію яких вони репрезентують, і відносно сусідніх етносів. Як правило, наука сприймає їх із суспільного середовища, з попередньої наукової традиції та з політичної кон'юнктури. На думку Л. Горізонтова, такі «етноісторіографічні стереотипи становлять стійкі уявлення щодо історичної науки відповідно до її державної "прописки" та "національності"» [273, с. 6]. Попри те, що така проблема присутня в усіх сучасних східнослов'янських історіографіях, вона дотепер майже не досліджена, адже «уявлення того чи іншого етносу про самого себе та про інші, перш за все суміжні, народи та, навпаки, останніх про цей етнос являють собою складний, багатозначний соціокультурний та історико-психологічний феномен, комплексно з культурологічних позицій досліджений ще не достатньо та без урахування системного підходу» [901, с. 7].

Ситуацію, за зізнанням деяких російських істориків, у цьому контексті ускладнює в тому числі й їхня боязнь переосмислювати радянську історіографію проблеми. Так, на одній із конференцій у Мінську Л. Горізонтов зауважив: «Коли говориш з російськими колегами щодо перспектив дослідження історичної науки радянського періоду, вони, як правило, роблять виняток для останніх десятиліть. Чому? Тому що головні дійові особи того часу нерідко досі *утримують важливі позиції, що робить критику справою небезпечною* (звідси, очевидно, таке саме небажання досліджувати і сучасний період. – К. І.)... Думаю, це неправильно, – продовжує спеціаліст з Інституту слов'янознавства РАН. Існує необхідність швидше просуватися у вивченні історичної науки радянської доби, до її підсумків, які *принципово важливі для розуміння сучасної ситуації*» [260, с. 35].

Крім цього, він застеріг, що реставрація канонів радянської історіографії тепер уже неможлива, хоч у Росії «як не парадоксально, період радянської історіографії не вповні і навіть далеко ще не завершений», а тому «в "пострадянському" ще поки дуже багато "радянського"». Одним із наслідків цього він вважає і відсутність «традицій, власних наукових шкіл дослідження історії Білорусі та України в російській історичній науці», адже в радянський час вони мали місце тільки в союзних республіках. Щоправда Л. Горізонтов також шкодує про зникнення «того науково-інформаційного простору (напевно, разом зі столичним адміністративним контролем?! – К. І.), котрий існував у СРСР». Зокрема від нинішнього «порушення наукових контактів», як не дивно, на його думку, постраждали передусім російські історики, «котрі тепер *не можуть повноцінно вивчати* таку фундаментальну проблему, як формування *<русской нации>* (? – К. І.)» [260, с. 36, 37]. З одного боку незрозуміло, що він має на увазі під останнім етносоціальним фантомом і чому його не можна вивчати без сусідських історіографій, а з іншого – що саме заважає російським історикам на сучасному етапі, за умов глобальних комунікацій, контактувати з білоруськими чи українськими колегами або, принаймні, ґрунтовно чи повноцінно досліджувати історіографічний процес в Україні й Білорусі?

Нарікають на відсутність контактів, передусім із українськими вченими, й дослідники, котрі вирішують регіональні та локальні проблеми східнослов'янського етногенезу. Так, ростовські археологи шкодують, що немає спільного з харківськими колегами процесу вивчення роменської археологічної культури, що, з їхнього погляду, сприяло би кращому з'ясуванню етноісторичного розвитку так званих «донських слов'ян» [364, с. 90]. Отже, на чому акцентує Л. Горізонтов, «російські історики однозначно програють, ігноруючи українсько-білоруські аспекти» [273, с. 12]. Усвідомлюють це й інші дослідники, зокрема редактори збірки «Автопортрет слов'янина», наголошуючи, що «всі варіанти слов'янських автопортретів заслуговують на розгляд» [6, с. 9]. Втім, навіть неозброєним оком видно, що дотепер тема Росії в Україні (та й у Білорусі) і тема східнослов'янських сусідів у Росії далеко не одне й те саме.

Загалом, складається враження, що сучасні російські дослідники не можуть подолати психологічний бар'єр, пов'язаний із утворенням «інших» східнослов'янських історіографічних традицій, особливо якраз в межах дискурсу середньовічної етнічної історії спільнот східних слов'ян і давньоруського періоду. Приміром, А. Мартинюк характеризує цю ситуацію як «великий розкол східнослов'янської медієвістики» [807, с. 148], проводячи чомусь аналогію з розколом християнства у середині XI ст., наче історіографія – це релігійна доктрина. Замість намагатися переосмислювати застарілі міфологеми, породжені імперською та радянською історіографією, й опановувати новітні методологічні та теоретичні підходи до медієвістики, російські (але й частина білоруських з українськими) вчені досі ностальгують через неможливість одноманітного трактування «спільної спадщини трьох східнослов'янських народів», наївно вірячи в міф «загальносхіднослов'янської спорідненості» [1322, с. 20]. Шкодують вони і за втратою колишньої «*загальної перспективи* (? – К. І.) проблемного поля щодо східнослов'янського середньовіччя», що, буцімто, призведе і до зникнення «вельми поважної історіографічної традиції» [807, с. 148–149]. Остання також потребує переосмислення та нікуди не подінеться, проте переконані, за озвученої дослідницької стратегії, новітня російська гуманітаристика (для якої завжди існує лише своя «загальна перспектива») ще довго перебуватиме в стагнації, а от про конструктивний діалог поміж національними східнослов'янськими школами медієвістики й справді доведеться забути на довго.

Водночас окремі історики демонструють і приклади конструктивної критики (загалом, нетипової для російської історіографії) деяких спрощених підходів до етногенезу спільнот східних слов'ян у сучасних неросійських історіографіях. Приміром, В. Пєтрухін цілком справедливо не погоджується з підходом, наявним у «національно-романтичних конструкціях епохи становлення незалежних держав», коли празьку (склавини), пеньківську (анти) та колочинську (балти) культури прямолінійно, без урахування наступного культурного розвитку регіону, «призначають» прародителями трьох сучасних етносів – відповідно, українців, росіян і білорусів [1009, с. 55–56].

Найбільше ж занепокоєння сучасної російської історіографії зумовлює деконструювання українськими та білоруськими істориками міфу про так звану «давньоруську народність», який дотепер визначає весь соціогуманітарний дискурс у Росії, домінуючи в науці, освіті, медійному просторі. При цьому, як правило, робляться вказівки на якусь політизованість у цьому питанні, або на поверховість студій, у яких вони презентовані. Приміром, так чинить і В. Сєдов, звинувачуючи білоруського археолога Г. Штихова й українського – В. Барана в незнанні предмета (не врахуванні чомусь мовознавства), відсутності доказів в археології (наче, археологія її існування доводить) та поспішності висновків [1171, с. 20–21]. Своєю чергою, В. Пузанов вважає, що ця проблема має «злободенне суспільно-політичне значення», а її «політично-ідеологічний фактор актуальний у наш час, *особливо для української та білоруської історіографій*» [1085, с. 348]! Не можемо погодитись із таким твердженням, оскільки в українській історіографії дискусія з приводу «давньоруської народності» має сьогодні винятково науковий характер (і більшість українського суспільства про неї навіть не здогадується), тоді як її «політично-ідеологічний фактор» постійно та свідомо загострюється тільки російським політичним і науковим істеблішментом.

Такого висновку згаданий російський історик дійшов, рецензуючи історіографічну монографію київської дослідниці Н. Юсової, котра, на його думку, також позначена «впливом сучасної суспільно-політичної ситуації», хоча що це конкретно означає він не уточнює. Не менш тенденційним, але й доволі абстрактним є наступний пасаж фахівця з Удмуртії: «З одного боку, Н. Юсова зробила істотний крок вперед на шляху подолання існуючих в українській історіографії стереотипів і міфів, – стверджує він, – а з іншого – не звільнилася від них до кінця» [1085, с. 348]. При цьому він зазначає сторінки, на яких Наталя Миколаївна, буцімто спробувала подолати міфи сучасної української історіографії. Проте на них ми бачимо тільки її аналіз поглядів Д. Багалія й

О. Прєснякова на схему все того ж М. Грушевського, що мало місце на початку XX ст., але аж ніяк не подолання нею якихось міфів.

Дістається від В. Пузанова за критику радянського історіографічного міфу так званої «давньоруської народності» й сучасним білоруським науковцям. При цьому його риторика стає більш рішучою: «Основна лінія вогню (? – К. І.) "фундаторів" нової білоруської історіографії спрямована проти *концепції давньоруської народності* (курсив В. Пузанова. – К. І.)» [1083, с. 112–113]. Хоча водночас зауважує, що не всі білоруські й українські історики виступають проти неї, називаючи П. Лисенка, Е. Загарульського, П. Толочка та М. Котляра. Крім цього, В. Пузанов констатує, що, на відміну від російської, для сучасних української та білоруської історіографій зовсім неважливим є «норманське питання» й у їхніх академічних межах навряд чи може з'явитися щось подібне до «Антинорманізму» [1154] або «Вигнання норманів» [446].

Доволі показово, що молодий історик Ю. Кучін також натякає, буцімто серйозне критичне ставлення до гіпотези «давньоруської народності» у сучасній українській історіографії, актуалізує цю проблему для російської історичної проблеми з новою силою. Він зокрема вважає, що у «пострадянській» російській історичній науці (характерно, що прикметник *пострадянський* ним взято в лапки) твердження про існування «давньоруської народності» значною мірою «зберігає наукове визнання, що відрізняє сучасну історіографічну ситуацію в Росії від ситуації в історико-науковому співтоваристві колишніх радянських республік, *передусім* в Україні». При цьому російський історіограф вважає, що саме «значне поширення в історичній науці "ближнього зарубіжжя" (тут також вельми симптоматично побачити термін *ближнє зарубіжжя* в лапках, начебто воно і не має статусу "зарубіжжя", тим більше автор постійно та не зовсім коректно називає істориків з нього "вітчизняними (тобто, російськими)". – К. І.) думки, яка категорично не визнає існування "давньоруської народності" (доволі суперечливе твердження, адже Ю. Кучін постійно посилається на того ж П. Толочка, який, поряд з кількома іншими українськими істориками, є відомими апологетами цього конструкту дотепер. – К. І.), поміж іншим, *дозволяє стверджувати*, що, попри значний обсяг наукової спадщини з теми *єдиної етнічної давньоруської спільноти*, дослідження у цій сфері *досі залишаються* для російської історіографії актуальними» [693, с. 244–245].

Характеризуючи концепцію етногенезу давніх слов'ян українського археолога В. Барана, московський історик В. Пєтрухін також не уникає паралелей поміж ним, М. Грушевським і «давньоруською народністю». З цього приводу він зокрема стверджує: «Автохтоністська тенденція відносити сучасні дослідникам етноси до давніх відноситься до праць М. Грушевського, котрий вважав антів "предками українських племен" (так, "предками", але ж не окремим українським етносом! – К. І.). Поширеною у сучасній українській історіографії, – продовжує російський дослідник, – стала теза про відсутність єдиної давньоруської культури та пов'язаної з нею в радянській історичній науці "давньоруської народності" – предка росіян, українців і білорусів (В. Баран, О. Моця), що також є висхідною до установок М. Грушевського» [1010, с. 56]. Академік В. Янін також передусім хвилюється, щоб «наші українські колеги швидше подолали у своїх працях пієтет перед працями Грушевського» [1491, с. 24], начебто від вилучення з історіографічного обігу його праць, рівно із опусами С. Соловйова, В. Ключевського, В. Пічети, українська чи російська історіографії (зокрема й «початків Русі») відразу кардинально якісно покращаться. Одним із небагатьох російських істориків, який схвально та неупереджено оцінює історіографічну значущість творчості М. Грушевського, сьогодні є А. Дворніченко [325, с. 255], хоча не можна погодитись із останнім, буцімто, саме Михайло Сергійович вперше пов'язав історію Київської Русі винятково з історією України [326, с. 156].

На зростання кількості синтéз щодо етногенезу та ранньої етнічної історії слов'ян у «слов'янських країнах СНД» звернув увагу М. Васільєв. У той же час дослідник

продемонстрував і властивий сучасній російській історіографії поверхово-вибірковий підхід до історіографій цих країн. Так, з'ясовуючи «загальний стан сучасної української етнологічної науки», йому вистачило однієї оглядової статті етнографа В. Наулка, розміщеної 2003 р. у російському часописі [926]. Однак зробив це він із цілком очевидною метою, аби устами українського науковця підтвердити все той же ж факт поширення концепції академіка М. Грушевського про автохтонне походження українців у сучасній історичній науці України. Альтернативою цьому, з погляду обох, є «інша концепція походження українців і інших східнослов'янських народів, яка тривалий час панувала у радянській історіографії та має прибічників у сучасній Україні» [181, с. 5–6]. Тобто, виходить, що в уяві російських дослідників розвиток сучасної української історіографії проблеми має тільки дві перспективи – або Грушевський, або радянська схема (як у теперішній Росії), а tertium non datur?

Щоправда московський історик невдовзі щиро зізнається: «Нашим завданням не є розгорнутий аналіз сучасної української історіографії: зараз це не наша тема». Очевидно, весь цей заспів став підведенням до характеристики все тієї ж концепції українського археолога В. Барана, «погляди якого можуть розглядатися як продовження та розвиток концепції (ну, звісно... – К. І.) М. С. Грушевського», навіть незважаючи на те, що вони «*істотно* розходяться з нею в ряді *основоположних* моментів» [181, с. 6]. Зрештою, М. Васільєв заявляє, що насамперед у цій версії його привабила теза В. Барана про те, що «слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою», а відтак, «ніколи не існувало єдиної праслов'янської, слов'янської або східнослов'янської (чи-то давньоруської) народностей». Називаючи цю думку українського вченого «на перший погляд, "єретичною"», російський історик все ж таки погоджується з нею, але тільки в тій інтерпретації, що «слов'яни не були єдиною метаетнічною спільнотою в якийсь період раннього середньовіччя» [181, с. 6–9], а отже, з погляду етнології, застосування терміну «слов'яни» не завжди правомірно.

Концепція етногенезу слов'ян, запропонована так званою «київською археологічною школою», також не залишається непоміченою у сучасній російській історіографії. Доволі науково коректно характеризує її основні проблемні постулати представник «петербурзької археологічної школи» М. Щукін, наголошуючи, що «частина реконструйованих київськими вченими історичних процесів, швидше за все, справді мала місце в реальності». Бентежать російського фахівця наступні моменти: слабка аргументованість українськими колегами «слов'янства» зарубинецької культури, відсутність у їхній реконструкції племені бастарнів, а також не до кінця зрозумілий механізм переростання зубрицької культури в черняхівську групу Рипнів-Черепин, а вже останньої безпосередньо у празько-корчацьку культуру [1461, с. 117–118].

На жаль, подібних виважених характеристик відносно сучасної української історіографії проблеми етнічної історії східних слов'ян у російському науковому дискурсі одиниці. Крім «таврування» її своєрідної «грушевськозалежності», зустрічається чимало інших ідеологічно заангажованих характеристик, зокрема й малообґрунтована її диференціація в чорно-білих тонах на «столичну» й «нестоличну (західноукраїнську) / периферійну» історіографії, що пропонує зокрема В. Пузанов. Якраз із останньою (а для її представників, начебто, «правилом гарного тону є цілковитий розрив (? – К. І.) з російською та радянською (показово, що обидві поставлені в один логічний ряд. – К. І.) наукою, а основним науковим орієнтиром є діаспорна та західна (не менш промовистий синонімічний ряд. – К. І.) історіографія») він пов'язує ще один доволі поширений у російській історіографії стереотип, згідно якого, «для багатьох українських істориків важливо показати, що *українці мають право* (?! – К. І.) *на давньоруську спадщину*, якої їх, начебто, хочуть позбавити історики російські» [1083, с. 109–110].

Кожен «...багатіє думкою як може», але ситуація виглядає якраз діаметрально протилежно: це російські історики останні десятиліття будь-що прагнуть усіх переконати,

що росіянам також належить право на давньоруську спадщину, котру в них тепер, буцімто, відібрали українці. Ось доволі красномовна позиція щодо цього одного з найавторитетніших російських істориків, фахівця з Київської Русі І. Фроянова: «Об'єднання треба починати з Росії. <*Русские славяне*> (? – К. І.) мають бути разом. Обнадіює союз Росії та Білорусі. Необхідно, щоб до *Союзу* <*русских славян*> (? – К. І.) приєдналася Україна... Цей Союз – залог спасіння *триєдиного народу* (? – К. І.)... Ладога давня <*русская столица*>, а ще Київ, який щоправда *присвоїли українці*» [1366, с. 118, 164].

Ще одним доказом цього є вже традиційний, хоч і безуспішний, для російської історіографії пострадянського періоду пошук «столиці» на Півночі самої Росії – в Ладозі та Новгороді. Скажімо, не менш авторитетний учений, академік В. Янін взагалі дійшов до того, що приписав вигадку якоїсь теорії «києвоцентризму» (тобто, по суті абсурдно оголосив штучною вигадкою факт початку Київської Русі з Києва!), ну, звісно ж.., М. Грушевському. Більше того його апологетом (таким собі «грушевськофілом»!) у радянський час названий не хто інший, як академік Б. Рибаков. Тоді як більш правильна, з погляду В. Яніна, «точка зору свідчить, що система державного ладу поширювалася не з Києва в Новгород, а навпаки, з Новгорода в Київ» [1491, с. 22–23]. У суперечці, «кому належить спадщина Київської Русі?» доцільніше враховувати відсутність будь-якого історіографічного смислу, адже, з погляду дисциплінарної історичної науки, остання не здатна вирішувати таке питання «по-науковому». Відтак, має рацію О. Толочко, що це радше проблема ідеології, світогляду та переконань, а історія здатна лише простежити, як і з чого виникла така суперечка та які відповіді в її межах пропонувалися в різні часи [1290, с. 12].

У цьому ж контексті пропонується ще одна дослідницька стратегія, коли Київська Русь взагалі оголошується вигадкою радянських ідеологів [325, с. 257–262; 326, с. 249]. Подібну позицію демонструє зокрема челябінський історик Д. Котишев, небезпідставно критикуючи, слідом за А. Дворніченком, передусім, українського археолога П. Толочка: «Спосіб, до якого звернувся П. Толочко, відстоюючи цілісність Києва у політичному плані, на нашу думку, є публіцистичним, а не науковим». До цього наводяться два аргументи: по-перше, російський дослідник вважає суперечливим твердження, що Київська Русь у IX–X ст. була «єдиним державним утворенням», що, з погляду автора, «є історіографічним міфом радянської епохи», а по-друге, «дані археологічних досліджень не підтверджують, як нам здається (? – К. І.), тезу про Київ як єдине ціле в язичницькі часи» [652, с. 6]. Показово, що концепцію П. Толочка при цьому челябінський автор спростовує тезами О. Толочка.

Творчість останнього також доволі неоднозначно сприймається сучасними російськими гуманітаріями, особливо та її частина, що стосується джерелознавчих містифікацій В. Татіщева. Наприклад, археолог Д. Мачінскій надто емоційно-патріотично поставився до відповідного дослідження [1289; 1294], назвавши докторську дисертацію українського фахівця «ганебною книгою» та «такою ж містифікацією», хоча у своїй довгій кар'єрі вченого-аматора ніколи не займався давньоруським літописанням [816, с. 467]. Традиційно войовничо відреагував на цю проблематику й історіограф антинорманізму В. Фомін, оголосивши О. Толочка «застрільником нової антитатіщевської кампанії». Причому зі статті липецького науковця стає цілком зрозуміло, що він навіть не читав працю українського історика, а знайомий з нею тільки з рецензії П. Стефановича [1229], котрого також звинувачено в упередженості [1361, с. 63–64]. Не погоджуються деякі російські історики також з новітньою концепцією «початкової русі», запропонованою О. Толочком у 2015 р. [1291], причому навіть не помітивши, що ця книга не про «Русь», а про «русь» [1456, с. 103–104].

Таким чином, можна констатувати, що російська гуманітаристика не залишається осторонь сучасної української історіографії проблеми етнічної історії східних слов'ян, хоча не можна сказати, що увага ця систематична та передбачає конструктивні

наукові дискусії у форматі цієї визначальної для обох напрямів розвитку історичної науки теми. Успадкована з радянських часів своєрідна фахова зверхність російських дослідників відносно «периферійних» історіографій не дозволяє їм поки що позбутися багатьох інтелектуальних комплексів, як у межах авторефлексії, так і у способах репрезентації вже «інших» українських поглядів на етноісторичні проблеми минувшини спільнот східних слов'ян. Загалом, можна визнати доволі архаїчним стиль критики сучасної української історіографії з боку російських науковців, а їхня повсякчасна мантра «про Грушевського» дедалі має все менший ефект, адже українська гуманітаристика успішно долає й цю методологічну хворобу.

Ще менше уваги та значення сучасна російська історіографія надає аналізу розроблення теми етнічної історії слов'ян у межах білоруської історичної науки. Показово, що російські фахівці (свідомо чи ні) чекають від неї подібних «викликів», які повсякчас пропонує історіографія українська. Саме через призму останньої до білоруського гуманітарного простору звертається все той же В. Пузанов, констатуючи: «Дещо осібно на сучасному східнослов'янському науковому просторі розвивається білоруська історіографія. Перед білоруськими дослідниками також *стоїть завдання* (? – К. І.) вироблення "національної концептуальної моделі" вітчизняної історії. Висхідні ж позиції у них істотно менш виграшні, ніж в українських дослідників, оскільки традиції "діаспорної історіографії" фактично відсутні. Тому закладати фундамент "національно-орієнтованої" історії Білорусі доводиться, буквально, "з нуля"» [1083, с. 110–111].

Водночас В. Пузанов чомусь переконаний, що російська й українська історіографія стосовно давньоруської доби «продовжують розвиватися *в єдиному науковому просторі*, активно взаємодіючи». Натомість білоруська історіографія, на думку іжевського історика, «схильна до ізоляціонізму», чому передусім сприяють територіальні межі дослідницьких інтересів. Якщо українські та російські фахівці прагнуть розглядати києворуську проблематику «в контексті загальносвітових тенденцій», то «інтерес білоруських колег, за невеликим винятком, не виходить за межі ареалу проживання білорусів і сусіднього балтського регіону» [1083, с. 113]. Це тим більше важливо, з огляду на те, що в останні десятиліття трансформації національних ідентичностей в Білорусі, Росії та Україні зумовили далеко не однакове ставлення до слов'янознавства в них загалом [1112, с. 352].

На територіальній обмеженості білоруської історіографії наголошує й Л. Алєксєєв – «інтереси білоруських археологів, що вивчають середньовічні пам'ятки, не виходять за кордони своєї республіки» [14, с. 22]. Час від часу російські дослідники звертають увагу на появу праць білоруських спеціалістів, присвячених окремим літописним племенам східних слов'ян. Той же ж Л. Алєксєєв відзначає монографії П. Лисенка («Дреговичі») та Г. Штихова («Кривичі»), але не зовсім справедливо вважає, що в них висвітлені суто археологічні аспекти [14, с. 22]. Є. Шинаков і В. Гурьянов не проминули увагою й монографію білоруського археолога В. Богомольнікова, присвячену радимичам, захищену як дисертація в 1989 р. На думку науковців, попри те, що з моменту захисту минуло 15 років, ця праця (видана співробітниками Гомельського університету вже після смерті її автора) дотепер актуальна та містить чимало цінної наукової інформації [307, с. 74].

Концепції окремих білоруських учених, присвячених проблематиці етнічної історії східних слов'ян, у тому числі й безпосередньо етногенезу білорусів, також періодично зазнають критики з боку російських дослідників. Скажімо, сучасні російські генетики Є. і О. Балановські досить неоднозначно відреагували на монографію А. Мікуліча відносно «етногенофонду» білорусів, а особливо на «ненаукову інтерпретацію» її висновків окремими «експертами», цілком справедливо наголошуючи, що кордони генетичні не мають зовсім ніякого відношення до етнічних, а тим більше політичних [60, с. 300–301]. Значно гостріше деякі російські науковці характеризують і «редакторську

діяльність» А. Тараса, якого «можна сміливо зараховувати до активних послідовників Альфреда Розенберга чи доктора Геббельса» [32, с. 86].

Авторитетний російський славіст В. Сєдов слушно розкритикував і «нову концепцію» білоруського етногенезу, запропоновану білоруським етнологом М. Піліпенко. На думку московського археолога, ця «нова гіпотеза» не витримує жодної критики, адже невірно вважати, що «предками білорусів були не кривичі, дреговичі та радимичі, які розселилися давньою балтською територією, а відмінні від них етнографічно гіпотетичні "білорусці", що заселяли дніпро-двінський регіон, і "поліщуки" на Прип'яті». Ще більшу наукову некоректність стосовно «етногенетичної історії білорусів» В. Сєдов відзначає в концепції А. Рогалєва [1178, с. 49].

Втім, найбільш важливою інформацією відносно сприйняття сучасної білоруської історіографії етнічної історії слов'ян з боку російських учених є їхня критика археологічних напрацювань колег із Білорусі. Хоча скласти повноцінне враження щодо цього процесу все ж таки неможливо, з огляду на відсутність спеціальних праць у російській гуманітаристиці. Основним джерелом у цьому випадку є окремі критичні пасажі, що містять деякі статті та нечисленні рецензії. Вище ми вже відзначали подібні характеристики російських істориків поглядів Г. Штихова та П. Лисенка, котрі можна доповнити також реакцією на новітні монографії таких білоруських археологів, як С. Рассадін і Е. Загарульський. Наприклад, Д. Мачінскій вважає наївними та тенденційними спроби деяких вчених (він їх не називає) поставити під сумнів значення так званого «букового кордону», за яким лінгвісти й археологи прагнуть встановити західну межу слов'янської прабатьківщини. При цьому посилання, на його думку, даються винятково на праці лінгвістів, без урахування поглядів палеоботаніків і палеокліматологів. Його втім непокоїть, що ще більш безапеляційно висловлюється С. Рассадін, запевняючи, що східний кордон буку «в давнину був іншим, сягаючи лише Ельби» (сам Д. Мачінскій вважає, слідом за польськими лінгвістами початку XX ст. Ю. Ростафіньським і К. Мошиньським, що цей кордон проходив межиріччям Вісли та Західного Бугу) [817, с. 37].

Винятково через призму концепції етнічної історії слов'ян В. Сєдова аналізує праці білоруських археологів і М. Жих. Відтак, і монографію С. Рассадіна 2008 р. – «Перші слов'яни. Слов'яногенез» він зараховує до так званої «лісової» гіпотези слов'янського етногенезу петербурзьких археологів, у тому числі й Д. Мачінского. Натомість історик критикує білоруського фахівця за пошуки балто-слов'янської спільності, що, буцімто, втілилася в київській археологічній культурі. Головними аспектами схеми С. Рассадіна (крім згаданих лінгвістичних аспірацій щодо виділення праслов'янської мови з балтської), котрі не влаштовують М. Жиха є: на основі лінгвістики (і праць В. Сєдова), варта уваги лише вісло-одерська прабатьківщина слов'ян, яку заперечує білоруський археолог; підтримка ним гіпотези М. Щукіна та Д. Мачінського щодо «бастарнської етнічної ідентичності» зарубинецької культури; з огляду на останнє, залишається не поясненим, чому у слов'янських мовах відсутній потужний пласт германської лексики [388, с. 104, 107–108, 110–111].

Неабиякою подією в історичній науці стала, на думку М. Жиха, й поява в 2012 р. монографії Е. Загарульського «Слов'яни», що підводить, начебто, «певні підсумки вивчення як історії слов'ян періоду їхньої єдності й їхніх сусідів з *індоєвропейського часу* (? – К. І.), так і східних слов'ян в епоху їхнього *самостійного життя* (? – К. І.)» та є «оригінальною авторською концепцією *історії слов'янського світу* (? – К. І.)» [387, с. 216]. Попри стилістично-методологічну близькість, на наш погляд, концепції Е. Загарульського до версії В. Сєдова (про що мова йтиме у наступних частинах нашого дослідження), все ж таки чималі розбіжності з останньою, звісно, зумовили й критику її найбільшого сучасного апологета у російській історіографії.

Так, на переконання М. Жиха, білоруський археолог пропонує занадто «*моністичний підхід* (? – К. І.) до слов'янського етногенезу, згідно якого до формування празької

культури життя слов'ян проходило на одній і тій же території Вісло-Одерського міжріччя». Найбільше занепокоєння молодого петербурзького історика викликає заперечення Е. Загарульським «слов'янства» на користь «балтства» підкльошової культури, котру В. Сєдов, навпаки, вважає початковою в етногенезі слов'ян і «робити цього ніяк неможна, бо тоді зависає у повітрі походження *слов'янського етнічного компоненту* (? – К. І.) у складі поліетнічної пшеворської культури». Дещо м'якше він сприймає пропоновану «балтськість» зарубинецької культури, адже й у В. Сєдова це питання має амбівалентне звучання – «нащадки "зарубинців" могли оформитись як у балтські, так і слов'янські групи», – а звідси й авторова невизначеність: «Очевидно, – цілком гіпотетично припускає він, – етнічний склад зарубинецького населення був складним: у ньому були як слов'яни, так і балти (на жаль, автор доволі симптоматично не помічає, що тут він так само, як і критикований ним С. Рассадін, цілком довільно конструює таку ж саму, нічім не підтверджену, крім фантазії, «балто-слов'янську спільність». – К. І.)» [387, с. 217–219].

Не може погодитись М. Жих і з картиною пізнішого слов'янського розселення Східною Європою, намальованою Е. Загарульським, а її прийняття доволі несподівано, чомусь має привести до визнання літописних «словен», які брали участь у закликанні варягів, фінами. Не менш парадоксальним є визнання петербурзьким дослідником за «велику наукову цінність тих розділів книги» білоруського слов'янознавця, що «присвячені давньоруській народності та початку формування білоруського етносу». Причому подається це значною мірою ангажоване ідеологією «заперечення поверхових поглядів» опонентів якраз у дусі значної політичної перемоги. Отже, на превеликий жаль, молоді російські історики сьогодні цілковито та некритично наслідують радянські стереотипи своїх наукових кумирів, навіть не намагаючись позбавити цю проблематику хоча б надмірної заполітизованості та транслюючи їх і надалі як якусь неспростовну єдиноможливу істину. Переконані, на шляху спроби наукового порозуміння між сучасними пострадянськими історіографіями щодо генези спільнот східних слов'ян подібні підходи неприпустимі.

Насамкінець варто зауважити, що не більш детально, порівняно з українською та білоруською, у сучасній російській історіографії відводиться й увага новим концепціям щодо етнічної історії слов'ян у західній науковій думці. Доволі часто її фаховий аналіз підміняється знову ж таки тенденційними заявами, а то й патріотичними гаслами. Загальновідоме роздратування більшості російських істориків західним історієписанням, на переконання М. Свєрдлова почалося ще в імперський період, коли за правління Ніколая І постала потреба «протиставити Росію Заходу не лише політично, але й ідеологічно», а «особливими началами Росії та її історії проголошена тріада "самодержавство, православ'я, народність"», на що відгукнулося чимало тогочасних російських гуманітаріїв [1156, с. 10]. На сучасному етапі чергове гостре протиставлення Росії Заходу знову набирає потужних обертів, що неодмінно позначиться і на найновітнішій російській історіографії, проте період кінця XX – початку XXI ст. (до кризи 2014 р.) загалом можна охарактеризувати як доволі толерантний у рецепції західної історичної думки.

Однак таке сприйняття було, зрештою, доволі неоднозначним. Це яскраво демонструє й больова точка російської історіографії у вигляді «варязького питання». Перевага, яку західні історики «віддають» норманам, обурює зокрема В. Пузанова: «І в новітній зарубіжній історіографії, – твердить він, – яскраво проступає особлива роль варягів в утворенні Давньоруської держави. Навіть у працях узагальнюючого характеру ранній період давньоруської історії розглядається крізь призму діяльності норманів (Х. Пашкевич, С. Франклін, Д. Шепард, Г. Шрамм та ін.), а роль східних слов'ян нерідко нівелюється в міркуваннях про поліетнічний балтсько-фінсько-слов'янський конгломерат, на базі якого сформувалася Київська Русь. Окремі автори (такий підхід, наприклад, характерний для К. Герке) вважають можливим навіть вести мову щодо землеробської скандинавської колонізації у Східній Європі» [1083, с. 102].

До речі, досить ґрунтовно проаналізував монографію останнього, присвячену ранній історії східних слов'ян А. Назаренко. При цьому лінгвіст відзначив, що К. Герке вдалося створити досить повний і критично осмислений синтез [915, с. 156–157], другий і третій розділ якого присвячені якраз етногенезу східних слов'ян, хоч аналізуються вони російським дослідником досить побіжно. Традиційно короткі ремарки відносно представників західної археології, що переймаються славістичною проблематикою, у своїх працях подає В. Сєдов. Приміром, відзначено важливе значення для дослідження проблеми етнічної історії слов'ян матеріалів і висновків німецького археолога Й. Ґерманна (J. Herrmann), на думку якого, слов'яни сформувалися головним чином у правобережній частині Середнього Подніпров'я, а їхню основу становили племена культур полів поховань бронзового віку, східною частиною яких були носії тшинецької культури. Формування ж на базі останньої чорноліської культури й відображає, з погляду німецького фахівця, утворення слов'янства, подальша етнічна історія якого пов'язана із зарубинецькою та частинами черняхівської й пшеворської культур [1179, с. 4–5].

Загалом, лапідарні згадки, як і поверховий аналіз праць окремих західних фахівців, не дозволяють створити цілісне уявлення про рецепцію цього сегменту вирішення окресленої проблематики в межах сучасної російської історіографії. Вона представлена у доволі розсіяному вигляді в окремих монографіях і статтях, де містяться або посилання на конкретні праці, або висловлюються конкретні полемічні міркування російських дослідників щодо тих чи інших поглядів і концепцій, якими оперують зарубіжні спеціалісти. І якщо дописемна доба етнічної історії слов'янства у візії західної історіографії сприймається російськими науковцями загалом спокійно, то вже києворуський період набуває у такій рецепції значно емоційнішого забарвлення, особливо відносно «варязької проблеми» та її етнічної складової у державотворенні.

Українське бачення.

Сучасна українська історіографія, присвячена етноісторичній тематиці минулого слов'янських спільнот, так само, як російська та білоруська, практично не звертається до з'ясування нинішніх концептуальних підходів окресленого ракурсу у відповідних студіях «сусідів». Водночас не можна заперечити й ознайомлення із ними українськими фахівцями, як і зі з'ясуванням ними загального рівня гуманітарного дискурсу Росії. На жаль, не можна те ж саме відзначити відносно їхньої обізнаності щодо розвитку новітньої історичної науки в Білорусі, зокрема й у сфері етнічної історії спільнот східних слов'ян. Вище ми також могли переконатися, що зі свого боку білоруські науковці також не звертаються до надбань у цій царині, пропонованих сучасною українською історіографією.

Традиційно більше уваги з боку українських дослідників спрямовано все ж таки на російську історичну науку, відносно якої акцент робиться передусім на її заідеологізованості, заангажованості, упередженості, міфологічності та монологічності щодо репрезентації передусім української історії. Переконані, слідом за З. Когутом – це зумовлено дотеперішнім пануванням в Росії гранд-наративу, запровадженого ще в XIX ст. С. Соловйовим і В. Ключевським, яким Україна сприймається лише як ополячені «західноруські» землі та виступає не лише легітимаційним засобом на володінням ними, але й досі служить виправданням великоросійського етнолінгвістичного визначення «руськості» та російської національної ідентичності [555, с. 15]. Багато в чому це підтверджує і спеціальне моніторингове дослідження зі з'ясування образу України у сучасному російському історичному дискурсі, здійснене відомими українськими істориками – В. Смолієм, О. Толочком і Г. Касьяновим, і опубліковане як фахова аналітична доповідь у 2013 р., тобто до початку нинішньої кризи в українсько-російських відносинах і війни на Сході [511].

У межах пропонованого видання насамперед привертає увагу певний дуалізм, який позначає сучасну російську історіографію. Так, з одного боку, остання демонст-

рує неприховане бажання впровадити офіційний інтеграційний мастер-наратив, базований на ідеї наднаціональної держави (звідси, його основою і стали класичні імперські версії епохи націоналізму С. Соловйова та В. Ключевського), а з іншого – від 1990-х рр. у деяких суб'єктах федерації (Татарстан, Башкортостан) спостерігається виразний процес відновлення місцевих національних наративів, із запереченням імперського та радянського минулого як перешкод для нормального розвитку власних націй. Одночасно російська історіографія має реагувати й опонувати наративам колишніх радянських республік і передусім – українському [511, с. 11–13]. На цьому тлі помітним є банальне ігнорування конкретних наукових розробок українських фахівців у царині етногенезу східнослов'янських спільнот їхніми російськими колегами, що, на думку П. Толочко, зумовлено, начебто «україномовністю» таких студій [1314, с. 6].

Проте, досить швидко з'ясувалося (про це йшлося вже вище), що в провідних наукових центрах Росії, зі зникненням СРСР, немає фахівців з історії ні України, ні Білорусі. Ситуацію ускладнює й відсутність «колишніх» наукових контактів (за два десятиліття проведено лише дві (!) помітні українсько-російські конференції), і зміна їхнього статусу (із «центр – периферія» – на рівноправно-міжнародні), і основні акценти можливого діалогу істориків довкола «спільної історії» (в першу чергу, методологічно-теоретичного характеру), і розбіжності системи понять і категорій, які при цьому застосовувалися. Особливо увиразнила ці труднощі комісія із написання так званого «спільного підручника» з історії [140; 141; 1223]. Відсутність кадрів із «українознавста» серед нинішніх гуманітаріїв РФ особливо увиразнилася в опублікованій 2015 р. «російській» частині цього «спільного підручника», котрий викликав в українських істориків лише фахову іронію та скрушне відчуття історіографічної прірви [204; 1057; 1351].

Додатковим аргументом подібної неуваги є також тенденційне прагнення російських істориків змінити вектор розвитку «початкової русі» – тобто, створення міфу про північне її походження – з Ладоги чи Новгороду, заради підкреслення другорядності Києва в цьому процесі. Втім, деякі українські історики зауважують, що «не всі російські сучасні дослідники перейшли на такі "ура-патріотичні" рейки» [270, с. 227–228]. Частина фахівців не менш емоційно закликають взагалі повсякчас розвінчувати «звичайне шахрайство московитів, які привласнили собі минуле Великого Київського князівства та завдали непоправної шкоди українському етносу», та «на основі правдивих фактів показати брехливість і аморальність московської міфології» [324, с. 79–80]. Саме тому, переважно ідеологічні репрезентації української історіографії в російському гуманітарному просторі подаються в контексті «подолання націоналізму» та повсякчасно з наголосом на ідеї «спільності» історичної долі обох народів і з її дотриманням у сьогоденні. Фахівці також справедливо наголошують, що у сучасних російських дискурсивних практиках (зокрема й до 2014 р.) завжди переважає конфронтаційна, звинувачувальна та спростувальна риторика, котра не передбачає жодної дискусії, дискурс є монологічним, аргументи ж «колективного опонента» (якщо вони взагалі згадуються) заздалегідь визначаються хибними та при цьому домінують пізнавально-інтерпретаційні стереотипи, успадковані з радянських часів [511, с. 5, 47].

Після 2014 р. ситуація в цьому сегменті наукового дискурсу втратила, очевидно, будь-які перспективи на налагодження конструктивного діалогу й тим більше на швидке порозуміння поміж ученими обох країн. Особливо, враховуючи, що російська агресія проти України та інспіровані ззовні сепаратистські рухи на Донбасі досі відбуваються під прапорами «Русского міра» – проекту, що має початки в імперській ідеології XIX – початку XX ст. і, за влучним зауваженням С. Плохія, доволі суттєво відрізняється від моделі розв'язання «українського питання» за радянської доби. Адже, якщо радянська модель передбачала визнання на політичному та культурному рівні окремих української ідентичності та нації, то запроваджена 2014 р. «новоросійська» модель взагалі заперечує право українців на існування як окремого етносу, так і окремої нації,

трактуючи їх при цьому як частину російського цілого, не залишаючи місця навіть для етнографічного малоросійства [1036, с. IX]. Має рацію й Е. Кінан, що постійні пропаганда російського шовінізму (чи патріотизму) та «ізольованість від діалогу» багато в чому пояснюють «дивовижну нездатність росіян визнати вмотивованість претензій українців на власну національну ідентичність і національну територію» [528, с. 36, 38].

Загалом, ця книжка гарвардського професора, видана як збірка його статей українською мовою в 2001 р. мала істотний вплив на усвідомлення саме українською історіографією місця та значення російських національних міфів і в «українській» історіографії Росії, і в її політиці відносно України впродовж останніх трьох століть. Водночас він справедливо переконаний, що деконструкція «звичних російських національних міфів» – далеко не марна справа. Адже, «панівна інтерпретація східнослов'янської історії глибинно спотворена романтизмом та *етнічною короткозорістю*, а її елементарні складові частини – видання джерел, наукові дослідження, навіть сама термінологія – майже цілковито викривлені москвоцентризмом» [528, с. 13–14]. Зі свого боку, український історик Я. Дашкевич також упевнений у необхідності розвінчання російських історичних міфів, а особливо сучасної «брутальної антиукраїнської псевдоісторичної літератури», котру продукують «загони войовничих дилетантів» [320, с. 192, 203].

Аналізуючи вище рефлексію сучасною російською історіографією наукового доробку українських дослідників етнічної історії слов'ян, ми могли переконатися, що в більшості випадків вона базується на «традиційній схемі», сформованої відносно «українського питання» ще в імперський час. Як відомо, цей імперський «гранд-наратив» поєднав династичну, релігійну, імперську та російсько-етнічну парадигми історії, з метою конструювання практично безперервної тисячолітньої історії «Росії» та «російського народу». В межах пропонованої конструкції українці та білоруси презентуються як відгалуження одного етносу (народу) – російського. Вперше цей міф був накреслений у 1830-х рр. істориком Н. Устряловим [1591, р. XIX–XX], а у статусі історіографічного «канону» оформлений працями В. Соловйова та В. Ключевського [556, с. 191–192]. Саме тому в російській історіографії досі панівною є так звана «парадигма єдності» [555, с. 7], в якій Україна посідає безумовно найголовнішу позицію. Наявність же власного українського національного наративу заперечує не лише радянські делегітимізовані інтерпретації минулого, але й самі основи «традиційної» російської історичної схеми. Відтак, на нинішньому етапі з'ясувалося: «Історію Росії надзвичайно важко концептуалізувати у відриві від української» [511, с. 11–12].

Трансляція цих міфів російської історіографії тривала і за радянських часів. На думку Я. Дашкевича, прикриваючись гаслом «общерусскости», українська академічна наука в 60–80-х рр. XX ст. згорнула до мінімуму вивчення минулого Русі, віддавши цю тематику північному сусідові, а в Україні – в монопольне володіння довірених осіб. Відтак, ці міфи присутні й у сучасній українській історіографії, що видно «з писань епігонів цієї вірнопідданчої течії (наприклад, П. Толочка, М. Котляра)» [321, с. 6]. З другого боку, навряд чи можна погодитись із тим, що українська історіографія має і надалі плекати власні національні міфи, наприклад, так званий «трипільський», що, буцімто, надає українцям більшої історичної респектабельності перед Росією, на чому наголошує зокрема В. Балушок [74, с. 34–35].

Сучасна російська історіографія, присвячена етнічним процесам києворуської доби, на жаль, не надто активно аналізується українськими істориками. Лише спорадичні згадки тих чи інших аспектів дозволяють скласти про це хоч якесь уявлення. Приміром, В. Ричка наголошує на тому, що вже від початку XIX ст. «києво-руське історичне минуле» стало, завдяки М. Карамзіну, монопольним надбанням винятково великоросійського наративу [1108, с. 145]. На тому ж наголошує й філолог Є. Наконечний, відзначаючи, що при цьому активно застосовується ще й двозначність етноніміки [917, с. 92–93, 106; 918, с. 71–72, 81]. Мова йде про те, що російські автори дотепер (свідомо

чи ні) вживають як синоніми відносно давньоруського часу поняття «русскій» і «великоросійський». У результаті, згідно спостереження С. Плохія, виникло замкнене коло: недорозвиненість етнічної термінології в російській історичній літературі, що не має окремого терміна для означення домодерного населення України та Білорусі, називаючи ці землі та народи «*<русскими>*», а відтак, заважає розвитку продуктивної дискусії про етногенез і формування російської ідентичності в російській історіографії, яка донедавна не мала особливих стимулів розвивати таку термінологію [1567, p. 131; 1036, с. 144–145].

Курйозний випадок із цим у сучасному гуманітарному просторі Росії відзначив і С. Макарчук, рецензуючи монографію П. Толочка «Древнерусская народность», видану в Санкт-Петербурзі 2005 р. Останній у своїй книзі спеціально означив, що для періоду Давньої Русі не коректним є написання прикметників, похідних від «Русь», з двома літерами «с», оскільки, мовляв росіян (тобто, сучасних *<русских>*), тоді ще не було. Проте, «очевидно, – як зауважив львівський етнолог, – з вини петербурзьких редакторів каверзний етноприкметник із двома -с залишився в науку для українського автора, у заголовку книжки. Мовляв, ви, пане київський академіку, потіште себе думкою, що Київська Русь була не тільки праросійською, але й праукраїнською.., але в Петербурзі так не вважали, не вважають і не вважатимуть» [775, с. 214].

Українські спеціалісти сьогодні змушені прикро констатувати, що в Росії Київська Русь не сприймається як частина української історії, попри те, що сучасні географічні та політичні реалії все ж таки не можна не брати до уваги і це для російської історіографії «надзвичайно дискомфортна ситуація». Тому від початку 2000-х рр. спостерігаються невпинні спроби вищого російського керівництва, за підтримки частини істориків, створити свою, «суверенну» (для РФ) давньоруську історію та будь-що вивести її з-під впливу «київської спадщини» [511, с. 110–111]. Одним із таких нових міфів, які критикуються зокрема й українськими дослідниками [1106; 1302], стала гіпотеза, згідно якої першою столицею Русі була Ладога. Втім, сам найвищий політичний істеблішмент РФ доволі швидко охолов щодо цієї ідеї, а тому вже з 2004 р. інтерес до неї доволі швидко зник і в істориків.

Однак пошуки в цьому напрямі не припинилися і вже в 2009 р. президент Д. Мєдвєдєв видав указ «про святкування 1150-ліття зародження російської державності» в 2012 р. З цього приводу влада провела дві наради з істориками, на яких передбачалося закріплення такої схеми давньої історії, яка б не вимагала її узгодження із сусідами й виступала свого роду «суверенною територією історії». В такий спосіб по суті вперше було заявлено, що компетенція російської історії не поширюється поза межі сучасної державної влади Росії. Отже, її нові політичні еліти на той момент були готові до демонтажу не лише радянського міфу, але й інклюзивної інтерпретації Київської Русі як «спільного минулого трьох східнослов'янських народів» [511, с. 115–123], а відтак – і всієї «системи вірувань традиційної російської історіографії» (Е. Кінан), яка фактично приватизувала «Київський період». Деякі українські історики виступили з прямою критикою дати «нового» свята, наполягаючи на її помилковості, штучності та неважливості для давньоруського політогенезу [1301; 648; 1285].

Недвозначним посланням від кремлівської влади сучасній російській історіографії, у зв'язку із цією комеморацією, стало по суті визнання нею вперше за пострадянський період саме «норманської» версії минулого. Втім, як уже відзначалося вище, нині українська історіографія практично не приділяє уваги цій проблематиці, а звідси й слабка її реакція на відповідні дискусії, котрі багато в чому визначають ідеологічний клімат у новітній російській гуманітаристиці. Для українських фахівців дивною є риторика в стилі патріотичних інвектив XIX ст., тому подібні погляди вони зауважують не часто. Приміром, київський археолог Ф. Андрощук запропонував альтернативний погляд на з'яву норманів у межах Середнього Подніпров'я – не з Півночі, Ладоги, а зі Сходу, з так званого «хозарського шляху» [31, с. 88]. Доволі гнівно відреагував на збірку «Антинор-

манізм» (2003), ініційовану до публікації російськими «неоантинорманістами» А. Кузьміним і А. Схаровим, М. Котляр, назвавши її політичним доносом, «жахливим за злобою та нетерпимістю колективним твором, який має на меті винищення “ворогів”» і «протятий жалем за втраченими сталінськими часами» [650, с. 344, 345].

Неоднозначно сучасними українськими істориками сприймається й дискурс щодо «давньоруської народності», котрий досі становить одну із найбільших «неадекватностей російського панівного історичного наративу» (Е. Кінан). Будь-які «посягання» на деконструкцію цього етноісторіографічного стереотипу заперечують зокрема й деякі українські дослідники, передусім М. Котляр і П. Толочко. Так, останній у другому (київському, з одним «с») виданні «Древнеруской народности» (2010) доволі гостро розкритикував московських істориків (учасників Спільної українсько-російської комісії істориків), які під редакцією академіка О. Чубар’яна, в перекладених 2007 р. українською «Нарисах з історії Росії», цілком резонно наголосили, що «в етнічному плані населення Давньої Русі неможливо уявити як єдину давньоруську народність», оскільки воно поділялося на декілька етнічних груп [920, с. 105].

Показово, що так само декларативно оголосивши цю реакцію російських колег «непереконливою», київський академік «несподіваність» їхнього висновку пояснив цілковитим нехтуванням радянської (!) історіографії з цієї теми, обурюючись їхнім «несприйняттям висновків радянської науки» [1306, с. 11]. Не менш проблематичною треба визнати й спробу П. Толочка обґрунтувати «історичність» «давньоруської народності», на основі «теорії пасіонарності» Л. Гумільова та на прикладі, запозиченого в останнього (але штучного вигаданого ним) «етносу Візантійської імперії» [1297, с. 76–77]. Пропоновані в такий спосіб обидві спільнотні «химери», втім, лише вкотре підкреслюють теоретично-етнологічну слабкість конструкцій і обох гіпотез, і тих сучасних історіографій, які вони репрезентують. Натомість українському вченому навряд чи варто хвилюватись з приводу «нетипових» висновків «спільної комісії», адже більшість російських науковців дотепер переконанні в існуванні «давньоруської народності». Такий стан справ у російській історіографії констатують і інші українські фахівці [84, с. 140–141; 405, с. 19–20; 1036, с. 62].

На цьому тлі надзвичайно скромними виглядають нечисленні конструктивно-критичні міркування українських істориків відносно поглядів у межах теми етнічної історії спільнот східних слов’ян домонгольського періоду їхніх колег із Росії. Певною мірою заслуговує на увагу дискусійне означення все тим же П. Толочко термінологічних нововведень, пропонованих московським істориком А. Горскім, зокрема коректності застосування ним понять «славінія», «племінне князівство». «вождівство» [1301, с. 9–10]. Дилетантські інсинуації щодо норманської проблеми, Хозарського та «Руського» каганатів авторства доктора історичних наук Є. Галкіної, зокрема свідоме, в «стилі Гумільова» цілковите ігнорування нею будь-яких джерел, детально окреслив і розкритикував київський археолог О. Комар [594, с. 185–195].

Науковою полемічністю позначена й джерелознавча дискусія щодо етноніму «русь», яка відбулась у середині 2000-х рр. поміж Т. Вілкул і російським філологом А. Назаренком. Рецензуючи працю останнього, київська вчена відзначила застарілі методичні підходи лінгвіста до історичних джерел [195, с. 291–292]. Натомість московський науковець у досить уїдливій і пафосній манері відкинув будь-які, обґрунтовані українським візаві, претензії [913, с. 296, 300]. На жаль, ця полеміка не отримала дальшого розвитку, як відсутній, зрештою, науковий діалог і з інших аспектів проблематики, пов’язаної з етногенезом і етнічними процесами середньовічного періоду історії спільнот східних слов’ян. Поряд із цим, матеріали нечисленних спільних конференцій і круглих столів, які вкрай рідко проходили за окресленою тематикою в пострадянський період, радше свідчать про збереження в російській історіографії «традиційних» етноісторичних підходів, аніж є намаганням переосмислити цей сегмент минулого, причому і на рівні історіологічному, і в рамках етнології.

У схожому ключі інтерпретують ситуацію, властиву сучасній російській гуманітаристиці, й фахівці із суміжних дисциплін – етнологи, антропологи й археологи. На переконання В. Балушка, російські студії «взагалі створюють враження “вчорашнього дня” науки, ще й сильно “приправленого” заідеологізованістю» [76, с. 191]. Зі свого боку, відомий антрополог С. Сегеда, зауважує, що на сучасному етапі російські фахівці майже не враховують «матеріали з етнічної антропології України», публікуючи при цьому синтези [мова про монографію : 224] щодо етнічної історії всіх східних слов’ян [1163]. Водночас дискусійність окресленої проблематики демонструє і доволі курйозний історіографічний факт, озвучений все тим же С. Сегедою. Мова йде про унікальну ситуацію, коли найвідоміші сучасні російські антропологи – Валерій і Тетяна Алєксєєви, будучи подружжям, мають різні наукові погляди, зокрема й відносно етногенезу українців, публічно спростовуючи відповідні погляди один іншого [1165, с. 269].

Найбільш ранні етапи етнічної історії східних слов’ян у межах сучасної російської історіографії час від часу аналізуються українськими археологами, хоча спеціального студіювання цієї проблематики досі немає. Не уникають українські фахівці й проблеми істотної заполітизованості археології в сусідній країні, констатуючи, що тамтешні вчені сьогодні все уважніше вивчають «археологічний досвід імперської Росії, з огляду на потреби формування неоімперської ідеології та пошуку національної ідеї, нібито втраченої в минулому столітті» [971, с. 7, 8]. Водночас тут чимдуж посилюється тенденція до замовчування української археології, як на рівні конкретних наукових здобутків, так і на рівні інституціональному. Передусім, це пов’язано із тим, що російська наука досі вважає її «своєю» частиною. На думку В. Отрощенка, сучасну російську археологію «опустила на грішну землю» нещодавно опублікована (2014 р.) пітерським дослідником Л. Клейном «Історія російської археології». Оскільки в ній чудово продемонстровано, як за всіх режимів (царського, радянського, путінського) місцеві археологи залежали від влади й обслуговували її парадигми, працюючи на задоволення бажань режиму [973, с. 4–6]. Загалом, полеміка між цими двома науковцями є сьогодні чи не єдиним прикладом адекватного наукового спілкування стосовно означеної проблематики поміж східнослов’янськими історіографіями [550, с. 4].

Найбільше уваги, з-поміж студій теперішніх російських археологів, українські дослідники приділяють окремим нюансам концепції слов’янського етногенезу В. Сєдова, ставлення до якої є далеко неоднозначним. Приміром, М. Котляр вважає її автора «головним авторитетом з проблеми слов’янського етногенезу» [649, с. 15]. Натомість В. Баран відзначає, що доволі тенденційно, за допомогою археологічних матеріалів, цей московський фахівець робить спробу реанімувати концепцію М. Погодіна та реабілітувати концепт «давньоруська народність» [87, с.10]. Не погоджуються київські археологи і зі схемою еволюції слов’янських археологічних культур від пшеворської, пропонованою В. Сєдовим, кваліфікуючи його гіпотезу як малообґрунтовану [91, с. 25; 776, с. 6, 9–10]. На думку С. Сегеди, сумнівними є й антропологічні практики росіянина в площині інтерпретації етнічної специфіки слов’янських спільнот [1162, с. 146–147]. Зловживання та спекуляції лінгвістичними даними, в його спробах встановити, на основі гідронімії, «етнічність» археологічних культур раннього залізного віку, зокрема в ареалі Верхнього Подніпров’я, справедливо були спростовані Р. Терпиловським [1261, с. 83–85]. На суперечливі нюанси відносно інтерпретації місця в слов’янському етногенезі зарубинецької та черняхівської культур, означених у схемі В. Сєдова, звертає увагу Д. Козак [567, с. 134–135; 569, с. 13], наголошуючи на їх неаргументованості та відсутності відповідних археологічних матеріалів.

Зазнає критики концепція московського археолога з боку українських спеціалістів і в частині інтерпретації іменьківської культури в Поволжі як суто слов’янської. Так, В. Баран уже в 1990-х рр. зауважив відчутну ангажованість подібного підходу, наголосивши: «Ця далекосяжна гіпотеза має на меті довести єдність суспільних процесів усіх

східних слов'ян і тим самим відкрити шлях до пояснення сумнівних тверджень про існування єдиної східнослов'янської народності. Тут іменьківська культура повинна відіграти роль замінника штучно створених антинорманістами міфічних слов'янських русів» [84, с. 109]. Більше того В. Сєдов навіть не наводить жодних доказів, які взагалі свідчили б про відхід у Поволжя якоїсь «слов'янської» групи з черняхівської культури [85, с. 84]. Якщо ж, на думку українського археолога, й можливо припустити присутність слов'янського компоненту в іменьківській культурі, то це був не пшеворський чи черняхівський, а – києво-колочинський [98, с. 87]. З позицій безпосереднього дослідника волинцевської культури, «іменьківську» гіпотезу її формування, пропаговану В. Сєдовим, на конкретному матеріалі спростовує й О. Сухобоков [1240, с. 40–41; 1238]. Останній критикує також тульського археолога А. Грігорьєва за ототожнення ним пам'яток волинцевської та роменської культур [1235, с. 207; 1236, с. 30].

Інтерпретація походження «русі» і так званого «Руського каганату» в концепції В. Сєдова також є предметом гострої критики з боку українських дослідників, зокрема й її ідеологічний підтекст. Приміром, В. Баран не погоджується із гіпотезою причорноморського походження русі, котру московський археолог запозичив у лінгвіста О. Трубачова [95, с. 24]. Адже жодні джерела не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору «до приходу варягів» слов'янського племені русів, а тим більше його неможливо створити за допомогою винятково археологічних джерел, «як це зробив В. Сєдов, який перетворив плем'я сіверян у Руський каганат» [85, с. 83].

На далеко небезпідставне переконання українського фахівця, руси і «Руський каганат» знадобилися В. Сєдову як гіпотетична етнотворча та державотворча сила, яка, нібито поглинувши інші східнослов'янські племена, зумовила виникнення в додержавний період «східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності». Проте, «ці етноорієнтовані в минуле "концепції", що нагадують погодінський імперіоцентризм, шукають лише підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину», тоді як жодні джерела «не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору до утворення Києво-Руської держави ніякого каганату» [88, с. 7–8]. Не підтверджують цю гіпотезу російського фахівця й матеріали київського археолога О. Комара [598, с. 81; 596, с. 106; 593, с. 137]. Не більшій науковій верифікації піддається і припущення про існування «дулібського союзу», на чому слушно наголосив зокрема С. Конча [616, с. 28]. Натомість П. Толочко має рацію, критикуючи В. Сєдова за надмірну довіру до застосування так званих скроневих кілець як етновизначального маркера відносно спільнот східних слов'ян, оскільки це не завжди гарантує встановлення «племінної» належності [1324, с. 48–49]. На чималих суперечностях у межах підтримки ним гіпотези про існування «давньоруської народності» наголошують і інші українські вчені [418, с. 55–57, 59; 405, с. 18–19; 774, с. 101–103].

Не в усьому погоджуються сучасні українські історики й щодо версії етногенезу слов'ян, яку презентує так звана «петербурзька археологічна школа» (М. Щукін, Д. Мачінскій, Г. Лєбєдєв та ін.). Наголошуючи на «слов'янськості» старожитностей у «безфібульних» культурах ранньозалізного часу Північно-Східної Європи (штрихованої кераміки, милоградська, юхнівська, дніпро-двінська), на думку В. Барана, «ця концепція нічого суттєвого у вирішення проблеми формування слов'янських ранньосередньовічних етнокультурних спільностей не вносить, хоч і претендує на "нову" постановку питання. Вже сам факт існування між ними хронологічної лакуни і зовсім відмінна морфологічна структура, – заключає київський археолог, – робить їхнє порівняння некоректним» [84, с. 207]. «Археологічно безпідставною», «теоретично неспроможною» і «навіть логічно абсурдною» цю гіпотезу охарактеризував Ю. Павленко [975, с. 92]. Не погоджується з поглядами «лєнінградців» на поліську «білу пляму» як зону встановлення в майбутньому ядра слов'ян, а також неучасть в їхньому етногенезі черняхівської культури І. Винокур [202, с. 10–11].

Представники «київської археологічної школи» не погоджуються також з етнокультурною інтерпретацією колегами із Петербургу зарубинецької культури та пам'яток постзарубинецького кола, котрі вважаються першими якраз основою майбутніх історичних слов'ян. Скажімо, Д. Козак критикує Д. Мачінского за довільне та безпідставне «розселення» германського племені бастарнів (певкінів) у Верхньому Подністров'ї, тоді як у римський час тут, начебто, існувала зубрицька культура, котра (разом із зарубинецькою та частково пшеворською й черняхівською) була частиною тацитових «венедів», тобто гіпотетичних слов'ян [573, с. 31; 561, с. 26]. Проти етнічного ототожнення зарубинецького населення із бастарнами, на чому наполягають К. Каспарова та Д. Мачінскій, висловлюється й Р. Терпиловський [1263, с. 104–108]. Найгостріше, але й найґрунтовніше критикує концепцію «петербурзької школи» у межах сучасної історіографії С. Пачкова, особливо в частині інтерпретації нею якраз етнокультурної специфіки зарубинецької культури та міграційної гіпотези відносно ранніх слов'ян [990, с. 7, 14; 987, с. 101–102; 982, с. 5]. Не залишаються непоміченими українською історіографією й доволі контроверсійні погляди Д. Мачінского на «етносоціум» русь і генезу Руської держави [1319, с. 100–101; 1309, с. 30; 1110, с. 8; 597, с. 32].

Якщо проблема етнічного минулого східнослов'янських спільнот, артикульована сучасним російським соціогуманітарним дискурсом, хоча б фрагментарно та випадково потрапляє в орбіту наукової рефлексії сучасної української історіографії, то дослідницькі практики в цій сфері представників історичної науки Білорусі майже цілковито залишаються поза увагою. За більш як чвертьстолітній відрізок незалежного існування обох історіографій нам вдалося відшукати лише єдину досить нейтральну рецензію українського історика на монографію І. Марзалюка «Люди давньої Білорусі» [183] та кілька оглядових історіографічних статей [813; 1277; 1250–1252], які лише частково торкаються специфіки сучасного білоруського наукового дискурсу навколо слов'янської етноісторії. З огляду на це, ми змушені констатувати відсутність рецепції сучасної білоруської історіографії окресленої проблематики в працях українських істориків. Пропоноване ж нами дослідження, якраз покликане заповнити цю прикру прогалину, хоча, звісно, не претендує на достеменну вичерпність.

Проведений нами аналіз спроб історіографічної саморефлексії українських дослідників відносно з'ясування розробленості теми етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, переконує, що поки вона перебуває у доволі сумбурному становищі. Попри позірно значну кількість історіографічних студій у цьому ракурсі, більшість із них, на жаль, не має всебічного та систематичного характеру, насамперед щодо сучасного процесу історіописання. Істотно погіршує враження свідоме ігнорування дослідниками історіографічного аналізу проблеми східнослов'янської етнічної історії, незнання відповідного дискурсу не лише в межах української, але й «сусідніх» наукових традицій. Наявні ж праці зосереджені, здебільшого, на вузьких аспектах озвученої теми й, як правило, присвячені дослідженням у царині українського етногенезу. Водночас не можна не відзначити й прагнення сучасних українських фахівців підходити до слов'янської етноісторії з нових теоретичних і методологічних позицій, з намаганням уникати етноцентризму, телеологізму та надмірної національної ангажованості.

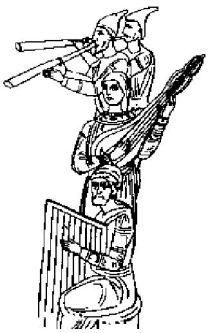

Розділ III

ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

3.1. Проблеми білоруської історичної науки

Проблематика етнічної історії східних слов'ян, як і будь-яка інша історична проблема, може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі та вдалій теоретичній оснащеності подібного етноісторичного дослідження. На превеликий жаль, доводиться констатувати, що помітна більшість сучасних білоруських учених у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот ігнорують не тільки наявну історіографію цих аспектів пізнання минулого, але й доволі поверхового підходять до аналізу як джерелознавчого, так і аналітично-теоретичного її аспектів, що, звісно, істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Здебільшого, в працях присутнє поверхове постулювання важливості всіх видів джерел, наголошується необхідність їх комплексного залучення, але, як правило, відсутні їх джерелознавчий і аналіз, і синтез, і тим більше критика.

Прагнення до уникнення джерелознавчого аналізу білоруськими дослідниками можна частково пояснити особливостями дуалістичного становища сучасної білоруської історіографії. Усвідомлення девальвації колишньої «єдиноправильної» методології відповідної практики (коли готові «рецепти» правильного трактування джерел продукувались у союзному центрі), а водночас і широкий методологічний плюралізм, властивий нинішній історичній науці, зумовлюють не лише фахову розгубленість, але й провокують бажання досліджувати минуле «як колись». Цьому сприяє й безпосередній ідеологічний клімат у Білорусі останніх десятиліть, а відтак, значна частина її гуманітаріїв продовжують мислити цілком у дусі «старої» («партійної») ідеології, що веде до багато в чому контроверсійних спроб написати нову «об'єктивну» історію, але без переосмислення джерел і дослідницьких методик. Непродуктивність подібного підходу очевидна, адже, як підкреслює провідний російський джерелознавець О. Медушевська, якраз «у марксистській парадигмі історичне джерело розглядається як сховище фактів, потрібних історику для побудови (реконструкції) інваріантного минулого» [459, с. 10], а в межах сучасної білоруської історіографії – нерідко й наперед визначеного кінцевого варіанту.

Щоправда варто враховувати й специфіку означеної проблематики, адже у більшості її аспектів, передусім письмові джерела, взагалі відсутні, тому дослідникам доводиться зосереджуватися на непрямих свідченнях, суміжних з історією, гуманітарних дисциплін, джерела яких дозволяють проводити відповідну етноісторичну реконструкцію минуло-

го. Однак і в такому випадку частина вчених взагалі уникає будь-якого аналізу джерел своїх реконструкцій, або обмежується поверховим і абстрактним переліком дисциплін, матеріали яких залучаються. Промовистою в останньому випадку є відповідна нотатка С. Рассадіна в дослідженні, присвяченому «слов'яногенезу»: «Нашим "будівельним матеріалом" стали численні факти з галузі антропонімії, археології, античної та середньовічної історії, історичної лінгвістики, номадознавства, орієнталістики, скіфології (? – К. І.), славістики, топонімії, тюркології, епіграфіки, етногеографії, етнографії тощо» [1098, с. 13]. Які конкретно «численні» факти дала автору кожна з перелічених дисциплін, не відзначено, як і не повідомлено, в який спосіб археолог препарував відповідні джерела.

На комплексному підході до формування джерельної бази дослідження етнічної історії східнослов'янських спільнот акцентує увагу й етнолог М. Піліпенко, справедливо відзначаючи необхідність «співставлення даних багатьох наук – антропології, археології, лінгвістики, етнографії, фольклористики, історії, географії тощо». Вчений переконаний, що можливості їхніх джерел при цьому чомусь «дозволять визначити зв'язки між ними й у такий спосіб покажуть рух етнічних процесів, тобто зміни етнічних спільнот» [1018, с. 14]. Конкретних прикладів, яким чином відбувається подібна «джерельна хімія», він, на жаль, не наводить, оскільки його декларація доволі сумнівна. Не менш проблематичною виглядає його думка, згідно якої «дані археології дозволяють простежити еволюцію місцевої матеріальної культури, чиї зміни є складовою етнічних процесів». Обмеженість археології в реконструкції етнічних трансформацій давнини є загальновідомим фактом, але автор «нової концепції» виникнення Білорусі про це мовчить, хоча відзначає обмежені можливості у такому контексті лінгвістики (зокрема й топоніміки), фольклористики й етнографії [1018, с. 15–17]. Не менш лапідарно М. Піліпенко згадує й про можливості писемних джерел, але обмежується лише констатуванням очевидності, що вони містять важливу інформацію. При цьому ні яку саме інформацію, ні про які власне джерела йдеться етнолог не говорить.

Дехто з дослідників, навпаки, схильний не довіряти даним суміжних наук, наполягаючи на важливості якогось конкретного джерела. Так, скажімо, гомельський філолог А. Рогалєв, хоч і «не нехтує інформацією (втім, знову не відзначається про яку саме інформацію йдеться. – К. І.), котру дають археологічні дослідження й історичні джерела», переконаний, що першим «пропонує екскурс у далеке минуле Білорусі на основі цільного, системного аналізу етнічної топонімії» [113, с. 12]. На жаль, і цей вчений не вважає за потрібне пояснити, зокрема, в чому полягають переваги «цільного аналізу» (і що це, зрештою, таке), а головне – чим відрізняється «топонімія» від «етнічної топонімії» й відповідно, які існують (і чи існують) критерії для їхнього розмежування. Єдина обіцянка автора з цього приводу виглядає туманно та малопереконливо: «Мовний (топонімічний, етнонімічний) матеріал, яким ми будемо оперувати, говорячи образно, "озвучить" історичне "дійство", розверне його перед дослідником і дасть можливість судити про конкретні народи *навіть у тих випадках, коли про них немає жодних свідчень у джерелах історичних*» [1113, с. 14]. Не більше джерелознавчої конкретики знаходимо й у праці іншого білоруського філолога – Т. Мікуліч, яка запропонувала реконструкцію формування білоруської самосвідомості: «Джерелами для написання монографії послужили *деякі* (? – К. І.) пам'ятки давнього "руського" письменства» [866, с. 4].

Єдиним, хто «нетипово» багато уваги приділив огляду джерел з історії раннього середньовіччя, хоч і не спеціально щодо етнічної історії спільнот східних слов'ян, у сучасній білоруській історіографії, є історик С. Тємушев. Досліджуючи «генезу державності» Київської Русі, останній у першій частині своєї праці (у 2014 р. вийшло друге її видання, щоправда тепер у Москві) аналізує якраз можливості різних видів джерел, у тому числі й щодо «етнічної ситуації у Східній Європі» напередодні появи цього державного формування [1255, с. 7–75; 1256, с. 9–91]. Не важко, проте, помітити, що поза увагою вченого залишився більш ранній період історії слов'ян, пов'язаний із етногенезом безпосередньо спільнот слов'ян східних.

З другого боку, не можна не відзначити як позитив – ставлення до джерел, який містить посібник С. Тємушева. В ньому, крім огляду відповідної інформації у давньоруських літописах, він розглядає також інформативність інших писемних джерел, зокрема західноєвропейських текстів щодо відомостей про русів, творів візантійських, арабських і перських авторів, де також згадуються східні слов'яни та руси. Важливо, що мінський історик акцентував увагу і на інших джерелах з проблеми – насамперед на археологічних, які, з його погляду, дозволяють уточнити в тому числі етнічні процеси та етнічну карту ареалу розселення східних слов'ян. Одночасно вчений закликає бути обережним в інтерпретації археологічних знахідок, оскільки подекуди такі інтерпретації набувають досить довільної форми. Тільки комплексне застосування різних видів джерел, на його переконання, за врахування всіх фактів (а не ігнорування неугодних і таких, що не вписуються у схему даних), дає можливість найбільш об'єктивного висвітлення відповідних процесів [1255, с. 55, 75].

Подібні застереження далеко не тривіальні, враховуючи, що дослідження етногенезу слов'ян, особливо дописемної доби, базуються фактично винятково на інтерпретаціях викопних старожитностей, що містить істотну небезпеку ілюзорних реконструкцій етнічних і етносоціальних процесів давнини. Аналіз джерельної бази сучасних праць білоруських фахівців, які пропонують власні версії реконструкції етнічної історії слов'ян, переконує нас у тому, що більшість із них базуються якраз на археологічних джерелах. Як правило, це власні напрацювання білоруських археологів, колекції яких подекуди формувалися впродовж кількох останніх десятиліть, а також відповідні матеріали, зібрані попередніми поколіннями вчених. Наприклад, можна виділити подібний підхід до формування джерельної бази у монографії А. Єгорейченка, присвяченій археологічній культурі штрихованої кераміки [368, с. 4]. Праві, зрештою, й ті вчені, котрі вважають, що кількість не завжди переростає в якість, особливо відносно археологічних артефактів. Необхідно погодитись із А. Мєдвєдєвим, який вважає погляд В. Сєдова, згідно якого поява нових категорій знахідок доби Великого переселення народів (у тому числі на теренах Білорусі) засвідчила прихід сюди слов'ян, надто поспішним і малообґрунтованим [823, с. 42].

Обмеженість етнологічних реконструкцій за археологічними артефактами чудово усвідомлюється більшістю фахівців. Скажімо А. Макушнікав, хоч і констатує, що його дослідження базується «на основі комплексного аналізу письмових, археологічних, нумізматичних, картографічних та інших джерел», переконаний – «археологічні пам'ятки є найбільш значимими у вирішенні поставлених завдань, оскільки вони найчисельніші та постійно поповнюються» [780, с. 4–5]. Однак при цьому справедливо зауважує, що їх основна можливість – розкриття розвитку передусім матеріальної культури, тобто встановлення соціально-економічного рівня давніх спільнот, а от вирішення проблем духовної, етнічної спрямованості значно скромніші.

Втім, ця обставина не зупиняє деяких білоруських археологів у пошуках «слов'янської етнічності». Так, П. Лисенко заявляє: «Без перебільшення можна сказати, що на сьогодні археологічні матеріали стали основним джерелом наших знань щодо загальних явищ у житті населення всієї території Білорусі» [751, с. 6]. Більше того він переконаний, що «археологічна наука у вирішенні етнічних питань слов'янських племен має у теперішній час надійні критерії», до яких доволі сумнівно зараховує лише три – «тип житла, особливості поховального обряду, характерні етнічні прикраси (особливо багато сумнівів у фахівців зумовлюють якраз «етнічні прикраси». – К. І.)» [753, с. 6, 37]. Своєю чергою В. Шадиро також переконаний, що «тільки завдяки даним археології можна простежити деякі процеси, що відбувалися в ті часи на Білорусі (у цьому тексті мова йде безпосередньо про етнокультурні процеси І тис. і їхнє місце в етногенезі білорусів. – К. І.)» [1408, с. 86]. В основній праці з цієї проблематики вчений зауважує, що робить подібну реконструкцію «на підставі своїх багаторічних дос-

ліджень, а також використовуючи матеріали попередніх і сучасних дослідників». Завдяки цьому, він «спробує вирішити низку проблем, пов'язаних з етнокультурним розвитком населення Подвіння» [1411, с. 10].

В історіографії давно точиться дискусія щодо етновизначального потенціалу археологічних артефактів, причому більшість фахівців твердо переконані у його відсутності. Справді, доволі сумнівним виглядає, скажімо, посилання на особливості кераміки як етнодиференціюючий критерій, але водночас така ситуація засвідчує й надзвичайну бідність джерельної бази відповідних досліджень і, як наслідок, – хисткість етноісторичних висновків, які пропонуються кимось із дослідників. Ми також вважаємо, що більшість матеріальних решток, особливо керамічні вироби, відображають не етнічну специфіку давнього населення, а передусім локальні (регіональні) відмінності або всередині однієї, або між сусідніми культурами. За відсутності чіткої етнічної ідентифікації «племен» Східної Європи залізної доби у творах античних авторів, намагання співставлення з ними конкретних археологічних культур, відомих сьогодні, також виглядають доволі проблематично, а подекуди й відверто фантастично.

Не менш дискусійними виглядають спроби примусити говорити тих таки античних авторів «сучасною мовою». Доволі наївними є й спроби «звинуватити» їх у некомпетентності, як це робить, приміром, Е. Загарульський, запевняючи, що, згідно археологічних відомостей, візантійський історик Йордан відносно слов'ян помилявся та «схоже був слабко обізнаний про попередню етнічну історію степових районів Східної Європи» [401, с. 203]. Водночас не можна не відзначити, що саме цей учений серед сучасних білоруських археологів присвятив найбільше уваги джерелознавчому аналізові проблеми походження слов'ян і розселення їх на теренах Білорусі. Насамперед, він визначає можливості різних видів джерел у такому дослідженні, справедливо відзначаючи: «Вирішення будь-якої наукової проблеми залежить від кількості та якості доступних джерел і від рівня розвитку самої науки. Тому варто розглянути, якою мірою питання етногенезу фіксуються джерелами та можуть вирішуватися засобами різних наук» [401, с. 7].

Крім власне археологічних джерел, Е. Загарульський аналізує можливості лінгвістики, наголошуючи, що головна слабкість лінгвістичного джерела в етногенетичних реконструкціях – відсутність чіткої хронологічної прив'язки, що робить неминучим союз лінгвістики з археологією. Особливе значення вчений відводить при цьому гідроніміці, вважаючи, що за відповідними назвами водних об'єктів можна виділити окремі ареали, котрі колись замешкували носії окремих індоєвропейських мов. Щоправда сам же змушений обмовлятися: «Нема, однак, єдиної думки щодо того, як застосовувати гідронімічний матеріал у пошуках прабатьківщини населення, котре залишило пов'язану з ним гідронімію» [401, с. 10–16].

Окремий розділ монографії 2012 р. Е. Загарульський спеціально присвятив з'ясуванню сприйняття слов'ян античними авторами, адже на сучасному етапі з'явилася можливість зіставити їхні свідчення з висновками щодо слов'янського етногенезу інших наук. Попри солідну історіографію окресленого питання, білоруський фахівець вважає, що його завдання «не в тому, щоб переповісти думки істориків з приводу вміщених у них фактів, а в тому, щоб вкотре звернутися до самих фактів, які б дозволили отримати уявлення стосовно території, замешкуваної тоді слов'яни». При цьому він наголошує на поганій обізнаності давніх авторів із цього питання, фрагментарності, неточності та суперечливості повідомлень про слов'ян у їхніх творах. Бентежить дослідника і той факт, що давні автори могли не знати етноніму, яким самі себе називали слов'яни, та користувалися назвами, які їм дали інші народи. Тому й назви, під якими слов'яни були відомі в інших народів, не лише могли бути різними, але й не мали нічого спільного із слов'янською самоназвою. Для прикладу, Е. Загарульський аналізує імовірність належності слов'янам одного з етнонімів, наведених у праці Геродота (неври, будини, меланхлени, різні види скіфів), доходячи, зрештою, висновку, що жоден із них слов'янам не належав [401, с. 29, 31].

Спроба огляду джерел, здійснена Е. Загарульським радше в межах загальноприйнятих правил традиційного історичного дослідження як один з його необхідних структурних елементів, виглядає, на жаль, малопереконливо, адже не містить серйозного джерелознавчого аналізу та критики. Ознайомлення з концепцію етногенезу слов'ян, запропонованою цим автором, засвідчує, що джерела ним застосовуються тільки на підкріплення завчасно сконструйованої схеми. Подібні підходи властиві й іншим дослідникам, які й надалі працюють у методологічних межах позитивізму. Не бажаючи переосмислювати власні ані теоретичні, ані джерелознавчі підходи, вони тим не менш досить часто збиткуються щодо істотної кількості «білих плям» у минулому та виділяють навіть окремі недосліджені аспекти, пов'язані із означеною проблематикою.

Показовим щодо цього можна вважати застереження, вміщене в одному з томів найновішої «Археології Білорусі» (1999): «Однак представлена до уваги читачів праця, – йдеться у вступі, – розкриває й ті питання, котрі ще не мають остаточного вирішення, в ній міститься ряд дискусійних положень і висновків, *особливо це стосується проблем етнічної історії*» [50, с. 9]. Один із авторів цього тому – А. Мєдвєдєв – в окремій статті ще на початку 1990-х рр. також зауважив ряд недоліків у вивченні населення Білорусі залізного віку, особливо наголосивши на безсистемному дослідженні археологічних культур, без урахування впливу на них як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що зумовлює відсутність бодай якоїсь концепції розвитку населення цього періоду [905, с. 16–17]. Від того часу минуло вже кілька десятиліть, але ситуація залишається такою самою.

Ускладнюють її й інші чинники, пов'язані із браком джерелом. Наприклад, від 1986 р. дотепер неможливо проводити розкопки в територіально великій зоні радіоактивного ураження. Однак чимало білоруських регіонів, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, також залишаються без ґрунтовного археологічного вивчення, що могло би внести суттєві корективи в побудови відповідних концепцій. Впливають на сучасний історіографічний процес і неоднозначно трактовані у формі теоретичного спрощення компоненти так званого «балтського питання», коли замість реальних джерел на передній план виходять інтуїтивні уявлення дослідника та його патріотичний ентузіазм.

Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій. Характерний підхід демонструє, скажімо, А. Багданович: «Дослідження етнічної ідентичності середньовічного білоруського населення, – вважає він, – неможливе без вивчення великої кількості історичних джерел. У літописних зводах містяться важливі відомості щодо розселення східнослов'янських племен... У той же час у них вельми погано висвітлений початковий період історії східних слов'ян: літописці обмежуються лише загальними зауваженнями та описами» [56, с. 145]. На жаль, на цьому аналіз джерелознавчого аспекту етнічної самосвідомості за літописами автор і завершує.

Присутні у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі й спроби пошуку «сенсацій» у вигляді заперечення автентичності давньоруського літописання. Не менш показовою обставиною є те, що автор подібного винаходу – математик (до речі, родом з України) А. Ільїн. На думку останнього, автором літопису, відомого під назвою «Повість минулих літ» (або «временних літ»; далі – ПВЛ) був монах Києво-Печерського монастиря, але не Нестор, а Кассіан, який жив у середині XV ст. і написав цей твір на замовлення князів Олельковичів (Семена та Михайла), буцімто, через бажання цих магнатів укласти унію з католицькою церквою. При цьому припускається, що «кассіанова» ПВЛ могла бути написана на основі попереднього Київського літопису, автором якого в XII ст. можливо й був Нестор [448, с. 102–104, 108–109].

Чому ж останній не міг написати ПВЛ? Виявляється, А. Ільїн, посилаючись на російського «історика» (насправді він філософ, автор концепції «російського косміз-

му» [329]) В. Дьоміна (назви його «історичних» книжок вже багато чого пояснюють – «Таємниці російського народу», «Таємниці Всесвіту», «Русь гіперборейська», «Русь сакральна», «Історія Гіпербореї», «Дракони. Міф і реальність» тощо), котрий з легкістю вигадав, що літописець був «першим слов'янофілом» і «панславістом», своєю чергою, з математичною легкістю вирішив, що такою складною ідеологією чернець у XII ст. володіти не міг, а отже, Нестор – не є автором ПВЛ. На жаль, подібні фантазії не є предметом критики в межах сучасної білоруської історіографії, а відтак, виступають за замовчуванням в очах громадськості її складовою.

На іншому полюсі проблеми знаходиться позитивістська прямолінійність прочитання ПВЛ, внаслідок чого її автору приписують заледве не сучасний диплом етнолога. Наприклад, саме так до проблеми підходить археолог П. Лисенко, переконуючи: «Не слід автора літопису підозрювати у недостатній компетентності чи тенденційній упередженості... Широчінь географічних знань і правильність (! – К. І.) використання основної етнічної ознаки (мови) знімають питання про некомпетентність автора літопису. Об'єктивність і безпомилковість поділу племен за різними етнічними групами не дає підстав підозрювати в тенденційності або викривленні етнічної картини... З урахуванням цієї зауваги, можна визнати віднесення літописцем перерахованих слов'янських племен до слов'янської мовної й етнічної спільноти компетентним і кваліфікованим». Звісно, після такої сентенції для дослідника вже остаточно «знімається питання щодо етнічної належності дреговичів» [753, с. 66–67], попри те, що автор ПВЛ про це зовсім нічого не говорить! Більше того, як підкреслює етнолог М. Піліпенко, в літописі, навпаки, присутня чимала плутанина зі східнослов'янськими етнонімами, зокрема й щодо назв «полочани» та «кривичі» [1029, с. 36].

Власне бачення історії у сучасних термінах вкладає в уста «Нестора» й С. Тємушев, запевняючи, що літописець «мовою XII ст. сформулював проблему формування Давньоруської держави та виникнення давньоруського етносу» [1255, с. 9–10]. Хоча далі вчений справедливо відзначає цілковиту подібність ПВЛ до біблійної схеми, що для середньовічних християнських авторів було загальним риторичним прийомом, але ж у ньому ніхто не порушував проблем щодо початку формування якого-небудь етносу. Загалом позитивістське трактування змісту ПВЛ у праці С. Тємушева зумовлене поглядами та припущеннями інших дослідників її тексту, зокрема А. Шахматова, Д. Ліхачова, І. Фроянова, Б. Рибакова, П. Толочка, В. Пєтрухіна, В. Мількова та ін. Вважаємо, консервування в історіографії старих дослідницьких практик і методик зовсім не сприяє її подальшому розвитку, посилюючи натомість стагнацію та прирікаючи на безперспективне майбутнє.

Не зайвим для білоруських дослідників було б пам'ятати правило, сформульоване ще у XVIII ст. першим дослідником давньоруського літописання А. Шльоцером, котре стало по суті його науковим кредо відносно критики тексту ПВЛ: нічому не довіряти, в усьому сумніватися [475, с. 123]. Не зайвим було б і ознайомлення із іноземним трактуванням джерел стосовно етнічної історії слов'ян [1538, s. 38–47]. Варто було би також звернутися до критичних підходів у з'ясуванні джерелознавчої сутності цього літопису, пропонованих сучасними істориками І. Данілєвскім і О. Толочком. Так, перший наголошує на тому, що досі в історіографії панує підхід до її тексту, запропонований ще А. Шахматовим, коли за межами кругозору дослідника залишається значний комплекс проблем, пов'язаних із смислами та значеннями, важливими для тогочасного автора. Результатом же такого підходу стає некритичне сприйняття інформації, закладеної у дійсному, з погляду історика, тексті літопису й тим самим проблема достовірності тексту підміняється проблемою його справжності. На думку І. Данілєвского, саме «з цим пов'язаний "наївно-історичний" підхід до сприйняття літописних свідчень, їхнє буквальне повторення в історичних дослідженнях» [315, с. 178].

З огляду ж на розходження понятійно-категоріального апарату, в якому ми фіксуємо наші уявлення про світ з уявленнями періоду, коли творив літописець, відповідна

реконструкція може здійснюватися винятково на конвенціональному, метафоричному рівні, але й це буде лише наближеним образом, спрощеною моделлю, котра ніколи, з погляду московського дослідника, не зіллється з «тим» світом. Однак і надалі вчені продовжують спроби примусити літописця говорити на невідомій йому мові – не суттєво якій: марксистській, веберівській, тойнбіанській тощо [315, с. 180, 183].

Набагато критичніше до ПВЛ як історичного джерела закликає ставитись О. Толочко, наголошуючи, що цей твір був написаний надто пізно, аби мати такий статус. Її повідомлення в більшості легендарні або взагалі вигадані й жодними достовірними джерелами, які ми знали би сьогодні, літописець не володів. Це видатний літературний твір, – переконує київський дослідник, – але зовсім недостовірна історія й жодних причин продовжувати базувати на ньому наші знання про минуле не існує [1291, с. 10]. Історія походження русі та діяння перших київських князів, викладені у ПВЛ, написаній ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром у 1116 р., становить собою класичне origo gentis [1231, с. 515] – жанр середньовічних повістей «про походження народів». Однак цінність подібних творів для реконструкції минулого народів невелика і наука давно навчилася поводитися з ними як з культурними артефактами, визнаючи за ними лише значення пам'яток історичної уяви своєї епохи [1291, с. 17].

Заслуговує на увагу також та обставина, що ніяких «попередніх» («початкових») зводів у ПВЛ не було, а їхнє вигадування, розпочате наприкінці XIX ст. А. Шахматовим, було передусім ознакою романтизованої історіографії та прагненням до штучного задавнення початку літописання (саме з таких ідеологічних міркувань цей процес тривав і в межах історіографії радянської). Не варто довіряти й літописній хронології, котра, за спостереженнями О. Толочка, не тільки помилкова у певних фрагментах, але й становить собою цілковито штучне утворення – а по суті, вигадана літописцем. Відтак, «для реконструкції дійсного минулого IX–X ст. ця обставина, зрозуміло, фатальна» [1291, с. 43, 59], в тому числі, й для реконструкції так званої «етнографічної карти», запропонованої у ПВЛ. Безумовно, Сильвестр виявився великим майстром, який створив чудову історію та чудовий літературний твір, але правий О. Толочко, що саме неабиякі літературні вартості цієї праці роблять її цілковито непридатним історичним джерелом з ранньої історії Русі [1291, с. 100].

Таким чином, сучасна білоруська історіографія проблеми етнічної історії східних слов'ян поки що не може похвалитися серйозним джерелознавчим аспектом її розробленості. Доволі часто фахівці взагалі ігнорують цей сегмент дослідження, або підходять до нього формально та поверхово, що, звісно, істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Недостатньо артикульованою залишається й обмеженість етноісторичних реконструкцій за археологічними артефактами, хоча більшість фахівців чудово усвідомлює відсутність їхнього етновизначального потенціалу. Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій.

3.2. Верифікація джерел російськими істориками

Джерельна база для наукової реконструкції етнічної історії східних слов'ян у домонгольський період залишається головною проблемою для всієї сучасної історіографії, в тому числі й російської. Особливо це стосується дописемного етапу «слов'янської» історії, в межах якого дослідники вимушені покладатися по суті винятково на дані археології та надзвичайно приблизні етноісторичні реконструкції мовознавців. Домінування ж у дохристиянську добу серед спільнот слов'ян поховального обряду у вигляді кремації цілковито нівелює «джерельні» можливості фізичної антропології та порівняно моло-

дої наукової дисципліни етногеноміки (геногеографії), хоч їхні висновки на основі непрямих даних у цій площині мають безсумнівно важливе наукове значення.

Поява писемних пам'яток, в яких відведено й місце для давніх слов'ян, також не вирішує проблему етногенезу останніх, адже ці згадки переважно мають фрагментарний, неконкретний, а підчас і суперечливий характер. Не кращим є становище джерел й відносно дослідження етнічного розвитку спільнот безпосередньо східних слов'ян додержавного періоду, що породжує чимало дискусійних моментів. Складною для аналізу є й «етнологічна» складова давньоруського літописання, що, своєю чергою, породжує чимало спекуляцій відносно етнічних і етносоціальних процесів, які відбувалися в межах києворуського періоду. Значна частина фахівців чітко усвідомлюють цей шерег джерелознавчих труднощів, а в російській історіографії їм надається традиційно багато уваги.

Останнє виявляється зокрема у процесі ретельної підготовки (переклад, історичні та філологічні коментарі, науковий апарат) до публікації якнайширшого корпусу писемних джерел відносно історії слов'ян, що сягає своїми витоками ще імперської доби (В. Латишев, А. Гаркаві, М. Ростовцев, В. Тізенгаузен та ін.). Причому це стосується не лише відомого «Повного зібрання руських літописів», але й іноземних творів. За радянського часу чималий внесок у розвиток джерельної бази проблеми здійснили В. Бартольд, В. Пашуто, Б. Рибаков, Я. Щапов та ін. В. Пашуто зокрема очолив у 1970-х рр. групу спеціалістів, метою якої були підготовка та видання корпусу іноземних писемних джерел з історії Східної Європи від античності до монгольської навали [992].

Результатом стало започаткування серії «Найдавніші джерела з історії народів СРСР», яку сьогодні (під назвою «Найдавніші джерела з історії Східної Європи»; нараховує наразі 27 томів [для нашої тематики найбільш цінними є такі дослідження, надруковані останнім часом : 912; 836; 1044; 604; 605; 340; та ін.]) продовжують видавати такі російські науковці, як Є. Мєльнікова, Т. Джаксон, Г. Глазиріна, І. Коновалова, Н. Щавєлєва, А. Назаренко, А. Подосінов, М. Бібіков та ін. Завдяки цьому, до наукового обігу увійшло чимало цінних документів, доступних раніше лише обмеженому колу фахівців, які в оригіналі могли черпати відповідну інформацію з творів античних, візантійських, арабських, латиномовних, скандинавських авторів. Надзвичайно важливою у цьому контексті потрібно визнати й п'ятитомну хрестоматію, підготовлену вказаними російськими фахівцями, та присвячену компактному (вперше в історіографії) зосередженню письмових джерел з усіх регіонів античного та середньовічного світу, що містять найцінніші відомості стосовно проблем етнічної історії слов'ян та «походження Русі» [356–360]. Необхідно відзначити, що видання містить також фахові коментарі цих творів, написаних різними мовами (давньогрецька, латина, єврейська, арабська, перська, давньоісландська тощо).

Разом із тим, не можна не погодитись із Є. Мєльніковою, що використання цих зарубіжних джерел становить істотну складність і не тільки через мовний фактор. Справа, насамперед, у специфіці відображення ними подій, які відбувалися в чужому для їхніх авторів світі. При цьому інтерес до країн тогочасної Східної Європи далеко не завжди мав цілеспрямований і систематичний характер, а тому відомості в них часто випадкові, хоч і доволі цінні. Крім цього, вони позначені специфічними стереотипами опису цього регіону: «варварський світ» в античній і візантійській літературі, героїко-міфологічні діяння – в давньоісландській тощо. З огляду на це, варто враховувати, що «безпосереднє використання зарубіжного джерела без ґрунтовного дослідження його контексту, як правило, веде до його невірної інтерпретації та створення історіографічних міфів» [831, с. 11].

Непересічною подією для сучасної історіографії став також вихід друком окремого компендіуму (в двох томах) письмових джерел, присвячених винятково проблемі етногенезу та ранньої історії слов'ян, підготовлений провідними спеціалістами Інституту слов'янознавства РАН – С. Івановим, Г. Літавріним, Л. Гіндіним та ін. [1159].

Запропонований «Звід» має розлогий фаховий коментар кожної пам'ятки, преамбули до неї, а оригінальні тексти в ньому подаються паралельно із російським перекладом. За зізнанням його укладачів, метою зібрання стало прагнення покращити «висвітлення додержавного періоду історії слов'ян як особливої етнічної спільноти». Побудову обох томів визначив хронологічний принцип появи відповідних текстів. У перший з них (охоплює проміжок від I до межі VI–VII ст.) включені твори (або ексцерпти) Плінія, Тацита, Птолемея, Пріска, Йордана, Прокопія Кесарійського, Іоана Малали, Іоана Ефеського, Менандра, Маврикія та ін. У другому томі (кінець VI – початок IX ст.) джерела поділені на три великі групи – грецькі, латинські та східні. Однак склад уміщених тут пам'яток відрізняється значно більшим жанровим розмаїттям, а, крім історіографічних трактатів, у виданні присутні космографії, житія святих, актові матеріали, епістолярій. Значно ширшим є й географічний ареал, зайнятий уже на той момент слов'янами, а відтак, істотно розширилися й джерела інформації про них.

Звід найдавніших пам'яток про слов'ян важливий також тому, що лише порівняльно-історичний аналіз текстів, пропонований у коментарях до них, дозволяє відрізнити актуальний історичний факт від книжної традиції або навіть вигадок, якими сповнені розповіді тогочасних істориків про «варварські» народи, до яких відносилися й слов'яни. З погляду М. Бібікова та В. Пєтрухіна, доволі природним і необхідним у цьому виданні виглядає гіперкритицизм коментаторів відносно «слов'янства» венедів і антів, оскільки в науці настав час подолати щодо цього чимало «штампів». Адже підхід, коли є лише прагнення «прикріпити» за можливості найбільшу кількість фактів до історії слов'ян, властивий для епохи становлення слов'янознавства, зараз виглядає надто прямолінійним і спрощеним [128, с. 112].

Показово, що до «Зводу» не були включені джерела сумнівного змісту, як, наприклад, твір Захарія Рітора, що свого часу, «з легкої руки» Б. Рибакова, навіть увійшов в історичні підручники як одне зі свідчень походження «русі» (так звані відомості цього сирійського автора VI ст. про «народ ерос (рос/рус)»). У дійсності – це один із багатьох «фантастичних» народів, до складу якого входили амазонки, песиголовці, карлики тощо. Згадані рецензенти цього видання не менш позитивним моментом у ньому вважають також «обережність у винесенні історичних вердиктів, відмову від спрощених атрибуцій, демонстрацію у деяких випадках суперечливостей, пропонованих різними вченими, рішень». Окрім цього, доволі тонким і вдумливим є ставлення дослідників до «головних атрибутів стереотипу опису слов'ян». Філологічні аспекти коментарів і атрибуцій «Зводу» важливі як відносно етимологічних аспектів, так і за аналізу етнонімії, передусім слов'янської і з нею пов'язаної [128, с. 116].

Інша справа, на чому наголошує М. Васільєв, що наявні писемні джерела, зокрема й ретельно відібрані, перекладені та прокоментовані у нещодавно виданому «Зводі найдавніших письмових відомостей про слов'ян», очевидно, сьогодні навряд чи здатні дати відповідь на питання про початок слов'янської етнічної історії якраз через свою недостатність. Сподіватися ж на збільшення їхнього фонду вже не доводиться. Відтак, на думку московського історика, подальший рух у розробці проблеми можливий тільки на основі вдосконалення теоретичного інструментарію етнології та конкретних дисциплін, які займаються етногенезом та ранньою історією слов'ян [180, с. 5], із чим важко не погодитись. Однак цей варіант розвитку історіографічного процесу можливий тільки, якщо припустити факт доволі пізнього етногенезу слов'ян, тобто, вже за «писемної» доби, тоді як чимало дослідників наполягають на його початку значно раніше – в залізному (а подекуди й – бронзовому) віці.

У цьому випадку основним історичним свідченням і надалі залишатимуться джерела археологічні. Однак, як ми вже вище відзначали, археологічні (речові) артефакти надзвичайно обмежені у своїй інформативній спроможності відносно етноісторичних реконструкцій. Не більш продуктивним видається й шлях механічного зіставлення ана-

лізу археологічних і лінгвістичних джерел. Навіть у спосіб, пропонований В. Сєдовим. Останній і в ранніх, і пізніших студіях, присвячених дописемному періодові слов'янської минувшини, запевняє, що всі свої історико-археологічні висновки та побудови обґрунтовує винятково матеріалами археології, незалежними від даних інших наук. І лише під час реконструкції історії слов'ян ці висновки він зіставляє із висновками, отриманими як від лінгвістики, так і представниками інших, суміжних наук [1180, с. 3]. Проблема, втім, якраз у тому, що, приступаючи до дослідження, він все одно вже знає, які саме дані ці науки запропонували та напрями, якими вони до цього прийшли, а це безсумнівно визначально (можливо й вирішально!) впливає вже на його власні висновки, котрі, звісно ж, тепер підтверджуються ще й висновками «суміжних дисциплін».

Схожі труднощі відносно інтерпретації археологічних джерел у сучасній російській історіографії помітні на рівні дослідження києворуського періоду, де, крім зіткнення наукових концепцій, часто домінують суспільно-політичні погляди, а боротьба ідей визначається сучасною політичною кон'юнктурою. При цьому, на думку Н. Макарова, складність вивчення й історичного «трактування» археологічних старожитностей IX–X ст., з якими доводиться мати справу археологу, не завжди очевидна для інших гуманітарних наук. Між тим, це вельми специфічна галузь, що вимагає спеціальних навиків і методів. Зрештою, російський науковець все одно констатує: «Звісно, в археологічній картині ранньої Русі завжди залишатиметься елемент суб'єктивного бачення історичної ситуації» [771, с. 89].

Чимало сучасних російських археологів переконані, що їхня дисципліна робить визначальний внесок у джерельний фонд проблеми етнічної історії слов'ян [1368, с. 26]. Справді, від середини XX ст. речові джерела, завдяки активній польовій роботі археологів, зростають кількісно щороку, але вони дозволяють передусім встановити рівень розвитку господарства, побуту та деякі звичаї тих культур, які гіпотетично оголошують «слов'янськими». Водночас матеріальні пам'ятки цілковито безпорадні якраз у встановленні етнічної ідентичності того стародавнього населення, котре їх залишило. Відтак, успіхи археології не мають створювати історіографічну ілюзію, буцімто, вона спроможна сьогодні дати відповідь на всі питання етнічної історії східних слов'ян зокрема, тим більше реконструювати цей процес у всіх деталях. Можна погодитись із тими російськими спеціалістами, які зауважують: «Як би не розросталися археологічні матеріали, навряд чи вони коли-небудь дозволять з'ясувати конкретні обставини появи Рюрика на східнослов'янській Півночі або надати вичерпні аргументи, що підтверджують або спростовують історичну реальність його фігури, а археологічна картина історії ранньої Русі – не хроніка подій» [773, с. 496–499].

Таким чином, історична інтерпретація викопних старожитностей, хоч і дозволяє науковцям пропонувати на основі їхнього аналізу певні висновки щодо соціальної специфіки тих спільнот, які вони репрезентують і навіть встановлювати взаємини із сусідніми спільнотами, але ні етнічну, ні соціальну історію таких спільнот лише засобами археології відтворити неможливо. Однак до сьогодні у більшості праць, присвячених етнічній історії слов'ян, зокрема й у російському соціогуманітарному просторі, домінує якраз означений підхід, коли відповідні реконструкції та висновки базуються суто на співставленні матеріальних артефактів, що відразу робить їх науково малопереконливими. Суперечливість інтерпретацій однакових археологічних матеріалів, а також довільно встановлені археологами етнічні ідентичності давніх культур зумовлює сьогодні в історіографії появу численних версій етногенезу слов'ян і їхньої етнічної історії, позбавлених будь-якого джерелознавчого аналізу та наповнення, але «аргументованих» при цьому подібними сумнівними висновками археології, котрій приписується неабиякий науковий авторитет.

Ще одним видом джерел, який час від часу застосовують дослідники етнічної історії східних слов'ян, є антропологічні та генетичні дані. При цьому самі антропологи

підкреслюють обмеженість таких операцій: «За вирішення історичних проблем етногенезу, – наголошує, скажімо, Н. Цвєткова, – писемні джерела й археологічні дані набагато інформативніші, ніж антропологічні матеріали» [1381, с. 18]. Потрібно водночас враховувати відносність фізіологічних особливостей людей щодо їхньої етнічності та пам'ятати, що біологічні особливості жодним чином не визначають етноісторичні процеси [21]. В останні два десятиліття значно науково просунулася й популяційна генетика, що досліджує ДНК-маркери, зокрема й у межах етнічної антропології. У такий спосіб, на думку О. Балановського, молекулярно-генетичне вивчення популяційних генофондів людства дедалі більше стає ще одним історичним джерелом [61, с. 195]. Проте, досі в межах всієї історіографії етнічної історії східних слов'ян (а відтак, і у російській також) немає жодної наукові студії, автор якої спромігся б підійти до вирішення означеної проблематики, згідно даних популяційної генетики. Фахові історики, як правило, не володіють тими специфічними знаннями та методиками, котрі необхідні в такому випадку для верифікації біологічних і генетичних маркерів, як і їхньої інтерполяції на етнічні процеси та ідентичності стародавнього населення.

З огляду на це, сучасні російські історики традиційно більше уваги приділяють все ж таки писемним джерелам. Найбільш ранніми з них, які фіксують «слов'янські» етноніми та топоніми, є твори римських авторів I–II ст. н. е. – Плінія, Тацита, Птолемея й так звана «Певтингерова карта (таблиця)». Саме ці автори першими називають спільноту «венедів» у Східній Європі (Повіслення), котре чимало фахівців розцінюють як представників давніх слов'ян. На думку А. Подосінова, попри популярність «прослов'янської» аргументації цієї концепції, її необхідно переосмислити, уникаючи прямолінійних і однозначних висновків [1043, с. 60–61]. Згідно з міркуваннями І. Данілєвского, спрощеність формули «венеди – слов'яни», виведена з римських джерел, у свою чергу змушує багатьох археологів (зокрема й В. Сєдова) «шукати» перших слов'ян саме у басейні Вісли й відповідне «порочне коло у доказах тут очевидне» [314, с. 31].

Схожу позицію демонструє і Ф. Шелов-Ковєдяєв, наголошуючи, що етнонім венеди був досить поширеним у тогочасній Європі та Малій Азії, але при цьому ніколи не був самоназвою слов'ян. Він зафіксований на Балканах (Іллірія й Епір), в Італії (м. Венеція), Франції, Британії, а похідні від нього топоніми є на теренах Німеччини та Італії. Швидше за все, цей етнонім у різний час позначав різні етноси (як правило, германські та кельтські), але аж ніяк не слов'ян [1421, с. 32–34]. Так само дослідник не погоджується з досить поширеною думкою, що, порівняно з Плінієм, Тацит дає яснішу та нову інформацію щодо локалізації венедів. Аналіз же твору останнього свідчить, що свої відомості про венедів він або прямо запозичив із Плінія, або вони використовували одне (невідоме тепер) джерело. Таким чином, резюмує науковець, римські «писемні джерела не дають твердих підстав для судження про безсумнівне слов'янство венедів/венетів, згаданих Плінієм, Тацитом і Птолемеєм» [1422, с. 41–43].

Подібні суперечливості античних і візантійських джерел доволі часто в історіографії веде не до аналізу їхньої специфіки, як цілком слушно вважає М. Бібіков, а до підміни «споживацьким» пошуком «збігів» між даними певного фрагменту відомостей про слов'ян (або навіть окремих слів, якщо це етнікон чи топонім) та матеріалами археології, гідронімії, що веде до безкінечного збільшення теорій слов'янського етногенезу, розміщення венедів тощо [129, с. 79]. На жаль, при цьому ще й мало хто зважає на специфіку етнонімії, котру містять ці джерела, в тому числі чималу їхню плутанину, котра характерна для давніх авторів. Така мішанина, на думку В. Буданової, могла мати кілька причин – і погана обізнаність автора, і замисел його праці, і вплив вкоріненої традиції, приміром, топоси та штампи відносно опису варварських племен [158, с. 88]. Досить довго у візантійській історіографії застосовували й етноніми спільнот, які зникли, до тих, хто заселив їхні терени, наприклад «гунами» довго називали інших кочовиків, які з'являлися на Дунаї, в тому числі й аварів [1004, с. 10]. Навіть перший

«національний» історіограф, яким, на думку В. Пєтрухіна, був готський автор VI ст. Йордан, свій власний етнос іменує античним «гети», аби з більшими підставами приписати йому звитяги скіфів [1015, с. 179].

Попри те, що у сучасній історіографії доволі міцні позиції має погляд на ототожнення якраз Йорданом слов'ян із частиною венедів, А. Анфєртьєв стверджує – це не має нічого спільного з реальною історією. Навіть та обставина, що прибалтійські фіни називають сусідніх слов'ян венетами, не переконлива, адже ця назва походить ще зі скіфської доби та спочатку стосувалася інших сусідів – реальних венетів Тацита. Коли на ці землі пізніше переселилися слов'яни, назва перейшла на них [37, с. 132]. Однак найбільше заперечень у сучасній російській історіографії зумовлює інший постулат названого науковця – припущення, що анти не були східними слов'янами [37, с. 159].

Так, М. Грацианскій розчарований цим коментарем і зауважує, що його автор не має власного погляду на питання й тому обмежується фактично тільки згадуванням випадкового та нечисленного набору старих гіпотез. До числа безумовних недоліків цього пасажу входить і відсутність розгляду в ньому основних гіпотез походження етноніму анти, передусім іранської гіпотези М. Фасмера, що домінує в науці [289, с. 33]. Не погодилися з висновками А. Анфєртьєва й редактори «Зводу», де вміщено відповідні коментарі, – Г. Літаврін і Л. Гіндін, які у Передмові відзначили: «Редактори у ряді випадків не поділяють позиції авторів-коментаторів; зокрема А. Анфєртьєв, майже не аргументуючи своєї позиції, відмовляється бачити слов'ян в "антах" і Йордана, і Прокопія» [254, с. 15]. Проте, найбільш детально «Гетику» Йордана проаналізувала сучасна російська дослідниця Є. Скржинська [1203].

Ранні візантійські джерела містять і важливу інформацію стосовно спільноти, відомої під назвою «рус/рос». Значення цього терміну, близьке до позначення певної професії, на думку М. Бібікова, зафіксоване у візантійських військових і морських трактатах X ст., де «роси» являють собою воїнський контингент, який використовує особливі кораблі *дроміти* (Псевдо-Сімеон та Продовжувач Феофана) [129, с. 102]. Він же підкреслює, що вже в часи Костянтина Багрянородного (перша половина X ст.) етнікон «рос» став звичним для візантійської традиції. Втім, його походження у візантійських джерелах – суперечлива проблема, котра породила величезну за обсягом історіографію, характеризуючись не менш значною кількістю гіпотез [357, с. 158].

Певну увагу російські дослідники приділяють і східним джерелам, насамперед середньовічній арабській географічній літературі. Водночас доводиться констатувати, що у свідченнях арабських авторів про слов'ян немає інформації, що безпосередньо стосувалася саме їх, а окремі згадки мають спорадичний характер. Т. Калініна зокрема відзначає, що за цими матеріалами можна тільки зрозуміти, що арабські автори знали про існування слов'ян у різних частинах Європи, але не завжди чітко уявляли собі їхнє місцеперебування [491, с. 220]. І. Коновалова закликає більшу увагу звернути на твори географа XII ст. ал-Ідрісі, котрий прагнув звести в одне ціле всі відомі на той момент географічні знання, в тому числі й щодо «етнополітичної історії Східної Європи». Разом із тим, дослідниця констатує, що й досі немає перекладу російською його основної праці – «Книга стомленого у мандрах областями» [605, с. 3].

Аналіз цього твору переконав дослідницю, що відомості про землі русі, якими володів ал-Ідрісі, не були зведені ним у цілокупний опис країни та її населення. Зокрема свідчення щодо давньоруських міст розкидані по всьому твору, що пов'язано, з одного боку, зі специфічною структурою його книги, а з іншого – з тим, що інформація ал-Ідрісі про Русь походила з різних джерел, дані яких арабський географ не завжди міг узгодити [604, с. 134]. Не залишається поза увагою російської історіографії й так звана проблема «острова русів», поширена у середньовічній арабській літературі від першої згадки про нього в «Книзі коштовностей» Ібн Русте (903–925 рр.) до творів XVII ст. Від XIX ст. дотепер в історіографії робилися численні спроби локалізації цього

«острова», що зумовило появу значної кількості (переважно непереконливих) версій. На думку І. Коновалової, в цьому контексті варто враховувати вельми розлогий смисловий діапазон тогочасних арабських географічних термінів, а тому вона переконана – «в дійсності під “островом русів” могла розумітися будь-яка ділянка суходолу, що омивалася водою» [609, с. 189; 607, с. 213]. Не більше конкретики містять арабські твори й відносно «трьох груп русів», які мешкали на ньому [608, с. 146–147], а відтак, проблема цієї «історіографічно нав’язливої теми» залишається невизначеною.

Арабо-персидські джерела містять також певну інформацію й про різноманітні відносини середньовічних східноєвропейських етносів, у тому числі й слов’янських. Т. Калініна припускає, скажімо, що їхнє співіснування могло стати умовою виникнення тут «контактної зони» [492, с. 81]. Не менш цінними є й їхні відомості про військову та торгівельну діяльність «русів», дані про їхні походи на слов’ян, службу останніх у русів. Припускає дослідниця і той факт, що у творах східних авторів можливо зафіксоване існування племінних княжінь східних слов’ян [490, с. 32]. Дотепер чимало дискусій у російській історіографії породжує й етнонім «ас-сакаліба», котрим араби називали слов’ян. Т. Калініна вважає, що він є похідним від грецького і римського «склавос», тобто «невільник» [491, с. 212]. Натомість Д. Мішин відзначає значно складнішу етимологію та еволюцію протягом століть цього поняття, хоча також погоджується, що в етнічному контексті «сакаліба» пов’язані насамперед зі слов’янами [861, с. 8–9, 308].

Особлива увага у сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов’ян приділяється письмовим джерелам скандинавського походження. Це зумовлюється як гострим протистоянням у форматі так званої «норманської проблеми», так і популярною у новітній історіографії Росії темою Ладоги як «першої столиці Русі», попри те, що вона була заснована якраз скандинавами в 750-х рр. і називалася спочатку *Aldeigja* [262, с. 464]. З другого боку, інформація, що міститься скажімо у сагах, на думку дослідників, навряд чи може адекватно відображати реальні етносоціальні процеси та відносини, що мали місце навіть на Півночі Русі. Т. Джаксон відзначає також те, що зокрема ісландські саги доволі красномовно мовчать про скандинавське походження «руської» династії [339, с. 140, 164]. Помітним недоліком скандинавських джерел є їхня доволі пізня поява, а тому інформація щодо давнини потребує обережного аналізу.

В останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. можна відзначити й істотне зростання уваги російських джерелознавців до відображення «проблеми русі», представленої у письмових пам’ятках західноєвропейського походження. Досить важливим джерелом, якому приділяється неабияка увага фахівців, для реконструкції етнічної мапи Східної Європи середини IX ст. є так званий «Баварський географ» (титул: «Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii») – анонімна географічна записка зі скрипторію швабського монастиря Райхенау (на Боденському оз.). По суті вона становить собою перелік (більшість етнонімів не піддаються чіткій ідентифікації) як вважають слов’янських спільнот [909, с. 47–48], що мешкали на Схід від Франкського королівства та на Захід від Дніпра. Зокрема, згаданий у ньому етнос «*ruzzi*», дослідники схильні ототожнювати з «руссю», а це істотно підважує теорію про його скандинавське походження [359, с. 29]. Водночас у ньому взагалі не згадані в’ятичі, кривичі, радимичі, сіверяни та словени [274, с. 281]. Значна кількість інших етнонімів, зафіксованих у документі, дотепер зумовлює чимало дискусій істориків і філологів відносно й їхньої географічної локалізації, й щодо приналежності конкретним спільнотам. Показовим прикладом є довільна саме етногенетична інтерпретація цього джерела сучасними польськими медієвістами [1590, s. 77].

Не менш дискусійним є й найраніше (838 р.) свідчення про народ «рос» (Rhos) та їхнього «кагана» (chacanus), зафіксовані абатом Сен-Бертенського монастиря Пруденцієм у так званих «Бертинських аналах» (лат. Annales Bertiniani), що становлять хроніку з історії франків у період 830–882 рр. У них згадується посольство до франкського коро-

ля Людовіка I від візантійського імператора Феофіла, з яким і прибули загадкові «роси», котрі до того невідомо звідки прибули до Константинополя. На думку А. Назаренка, вони прибули з Києва, хоча у новітній історіографії присутні також гіпотези, базовані передусім на даних археології (Д. Мачінскій, К. Цукерман), що «каганат росів» перебував у Ладозі, що втім важко ув'язати із тюркським походженням титулу («каган») правителя цих «росів» [359, с. 20]. Крім цього, у російській історіографії постійно тривають дискусії з приводу того, чи свідчить згадка цього титулу в джерелі про те, що у «росів» уже була окрема держава – каганат [1089, с. 7]? Показово, що «ладозьку» прописку каганату «росів» у сучасній польській історіографії відстоює В. Дучко [1525, p. 11; див. також : 1524, s. 169–208], за що критикується зокрема Ф. Куртою [1516]. Отже, порушена проблематика має актуальність не лише в межах східнослов'янських дискурсів.

Традиційно дискусійними для російської історіографії залишаються й «етнологічні» реконструкції історії східних слов'ян, базовані на аналізі власне повідомлень давньоруських писемних пам'яток. Давньоруські писемні джерела в найповнішому обсязі нещодавно були опрацьовані у форматі анотованого каталогу-довідника, виданого під редагуванням Я. Щапова, що дозволяє ознайомитися з усіма текстами (цілком або у фрагментах), написаними давньоруською мовою [1020]. Відносно проблеми, що досліджується нами, потрібно визнати основним джерелом давньоруський літопис, відомий як «Повість минулих літ» [найновіші видання : 1040–1042; найновіші дослідження : 22; 316; 859; 1010]. Відомості останньої про етнічну історію східних слов'ян на сучасному етапі розвитку історичної науки визнаються, як правило, доволі гіпотетичними, але так чи інакше становлять собою цінне джерело з етнонімії та етногеографії Східної Європи кінця I – початку II тис.

Стосовно початку літописання в Київській Русі сьогодні існує кілька версій, з яких найбільш популярною досі є гіпотеза А. Шахматова [1418]. Згідно з останньою, ПВЛ передував інший літопис, так званий «Початковий звід», складений у 1093–1095 рр. ігуменом Печерської Лаври Іоанном, знайшовши втілення у Новгородському першому літописі молодшого зведення. Більше того в основу «Початкового зводу», начебто, був покладений ще більш ранній літопис – печерський звід 70-х рр. XI ст. Никона, котрому передував «Найдавніший звід» 1039 р. Критику пропонованої схеми у різний час демонстрували В. Істрін, Д. Ліхачов, А. Кузьмін, О. Толочко та ін. Натомість продовжують розвивати сьогодні «версію Шахматова» А. Гіппіус [255], В. Пєтрухін [1007] і чимало інших дослідників.

Для розуміння «етнологічної» складової ПВЛ, на нашу думку, важливе значення має усвідомлення її залежності від суцільної релігійної свідомості давньоруських книжників. Тому ми цілком солідаризуємося із висновком А. Гіппіуса, що «в етногеографічному вступі "зводу 1072 р." історія Русі була експліцитно включена у перспективу біблійної історії, а через спільного предка київські поляни та новгородські словени були віднесені до Яфета, посівши у такий спосіб місце у всесвітній "таблиці народів"» [256, с. 55]. Водночас варто враховувати той факт, що давньоруська «історична школа» чудово усвідомлювала значення конкретних фактів. Відтак, слідом за В. Пєтрухіним, можна вважати, що «літописці маніпулювали своїми текстами у відповідності з політичними вимогами моменту» [997, с. 94–95]. Крім цього, ними керували й світські інтереси, а отже, немає підстав не припускати те, що деякі епізоди могли навіть спеціально вигадуватися.

На жаль, чимало сучасних істориків (у тому числі й російських) у свою чергу доволі часто маніпулюють вже літописними текстами, довільно та некоректно інтерпретуючи інформацію книжників. Нерідко у такий спосіб автору літопису приписують володіння/створення ідеології «всеслов'янської» єдності/спільності або звинувачують/схвалюють у прихильності до так званої «дунайської» теорії походження слов'ян. Зокрема В. Пєтрухін вважає, що літописця передусім хвилювала «тема єдності слов'ян,

яких об'єднували спільні культурні традиції», а тому він «побудував концепцію єдності "слов'янської мови" (етнолінгвістичної спільності)» [1004, с. 11; 996, с. 11].

У схожому ключі трактує давньоруський літопис і А. Кузьмін, вважаючи, що «етнічні традиції» на Русі дозволяли різні відповіді на «гострі політичні питання», а тому «в літописі з'явилися дві взаємовиключні версії» початку русі. Одна з них виводила русь з Дунаю до Києва, де вони стали полянами, інша – визнавала їх одним із варязьких племен, «покликаних» у Новгород на княжіння. Тому досі ніхто не може відповісти на конкретні питання: хто такі варяги, і хто така русь, бо й «у самому початковому літописі цими етнонімами позначається не завжди одне й те саме» [672, с. 209]. І все ж таки «висхідною» дослідник вважає «поляно-руську версію», що передбачала вихід слов'ян і русі з придунайського Норіку та яка в київському літописанні «явно передує варяго-руській версії, покладеній в основу літописання новгородського (існувало тривалий час без перехрещення з київською традицією)» [678, с. 437]. Допускає дослідник й існування інших версій «початку русі» [674, с. 199]. Суперечки між літописцями з цього приводу, на цілком безпідставну думку А. Кузьміна, тривали в XI – на початку XII ст. і, зрештою, «в літописному зводі опинилися обидві версії.., а його текст наче застиг у недоробленій і частково зруйнованій формі» [675, с. 216]. У такий спосіб обидві версії визначили й суперечки у сучасній історіографії.

Будучи апологетом «антинорманістської» версії «початку русі», А. Кузьмін у відповідному ключі препарує й інформацію ПВЛ. Так, він переконує, що у ньому етнонім «варяги» позначає три різні етноси, а найраніше значення стосується всього населення так званого волго-балтського шляху. Інші два значення були внесені до літопису пізніше та позначали одну із германських спільнот (поряд із англами, готами, свеями й урманами (норвежці)). Однак сам дослідник все одно вважає, що варяги це той народ, який був відомим ще римлянам у IV ст. як «варіни» або «верінги», тоді як сам етнонім означав «люди, які живуть біля моря» (від індоєвроп. «вар» – вода). З VIII ст. основним напрямом їхнього переселення стало східне узбережжя Балтики, куди вони переселялися з окремими групами русів, які жили на цьому узбережжі та о. Рюген. Звідси у ПВЛ, на його переконання, й виникло подвійне найменування переселенців – варяги-русь: «При цьому ПВЛ спеціально обмовляється, що русь – це не шведи, не норвежці і не датчани. Отже, у середині IX ст. слов'яни ім'ям "варяги" називали племена вже різного (? – К. І.) етнічного походження» [673, с. 88–91]. Цілком протилежну ментальну карту літописця відносно Балтики як центру тогочасних комунікацій пропонує Є. Мєльнікова [834, с. 152–155].

Не залишається поза увагою сучасної російської історіографії й проблематика аналізу етнічної самосвідомості давньоруських літописців. З'ясовуючи коло спільностей, з якими вони себе ототожнювали, Д. Добровольський дійшов висновку, що в цьому контексті можна виділити шість напрямів їхньої самоідентифікації. Найчастіше – це розгляд себе як «частини локального співтовариства, котре позначалося важкозрозумілим поняттям "Руська земля"». Іншим найуживанішим самовизначенням була релігійна самосвідомість. Далі дослідник відзначає загальнолюдське мислення та стверджує, що книжникам було властиве уявлення «про мовну тотожність слов'ян», а також «корпоративна свідомість братії Києво-Печерського монастиря». І лише двічі літописець говорить про «своїх» як групу, пов'язану спільним походженням [348, с. 20–21].

Попри розуміння літописцями такої категорії, як «народ», для їхнього самоопису етнічність була цілковито непотрібна. Аналіз їхніх текстів переконав ученого: «Розуміння "наших" як певної міжпоколінної єдності, пов'язаної спільністю походження, не було ані системоутворюючим у структурному відношенні, ані властивим вже першому твору з історії Русі. Книжники знали про існування різних етносів, але до другого десятиліття XII ст. не відносили себе до жодного з них, орієнтуючись переважно на категорії іншого порядку» [348, с. 22–23]. Таким чином, думка щодо «прабатьків і коріння»

не мала для літописців основоположного значення, а це, згідно Д. Добровольського, «не дозволяє вважати етнічні витоки чи ідею свого народу головними для літописної творчості як такої» [350, с. 93].

У протилежному ключі інтерпретує проблему етнічної самосвідомості Нестора Н. Толстой, переконуючи, що вона являла собою «досить складну та цілісну систему, яка складалася з ієрархічно впорядкованих компонентів» [1325, с. 446]. Істотні недоліки цієї доволі штучної схеми піддав резонній критиці зокрема В. Долгов [352, с. 8–9]. Водночас на підтримку схеми Н. Толстого виступив інший іжевський історик – В. Пузанов, доволі сумнівно приписуючи літописцю «виражений слов'янський етноцентризм». Не менш бездоказовим виглядає й його припущення, що «в домонгольській Русі поняття "*слов'янин*" *як самоназва давньоруського населення*, очевидно, відігравало більшу роль, ніж прийнято вважати» [1080, с. 89]. Пропонована думка явно дисонує із його запевненням – «не будучи етнологом, не ризикну брати участь у дискусії щодо природи слов'янської спільноти в ранньому середньовіччі» [1207, с. 12]. Правий І. Данілєвскій, стверджуючи, що чимало російських істориків досі намагаються примусити літописця говорити на незнайомій йому мові – веберівській, тойнбіанській, марксистській тощо, а також ставляться до нього запанібрата, пояснюючи де він «помиляється», що описує «невірно» та «нелогічно» і навіть наставляють «на вірний шлях» [314, с. 13–14].

Бажання примусити літописця відповідати сучасним етнологічним уявленням про етнічні процеси демонструє зокрема Є. Мєльнікова, гадаючи, що «питанням "звідки є пішла земля руська" *літописець формулює завдання обґрунтування єдності походження східного слов'янства, тобто етногенетичний аспект самоідентифікації*», а крім цього, ще й «сприймає східних слов'ян *як частину слов'янського етносу* (? – К. І.) та *прагне підкреслити* їхню втягненість у *ширший етнокультурний контекст*» [830, с. 70]. Ще жорсткіше ставить «логіку» літописця на службу власним прагненням С. Міхайлов: «Раціональним зерном у викладі Нестора є постановка питання про причини становлення *російської державності* у *міжплемінному етнічному середовищі слов'янської півночі*», тим більше «Нестора підтримав офіційний історіограф Російської імперії Н. М. Карамзін» [857, с. 22, 23].

Так само проблематичним і не зовсім науково коректним є й доволі популярний у сучасній російській історіографії підхід до встановлення рівня та специфіки етнічної самосвідомості загальної маси населення Київської Русі засобом аналізу літописного твору. Адже у розпорядженні дослідників не так багато джерел, до того ж написаних досить вузьким і своєрідним колом авторів. В результаті, як вважає В. Пузанов, «є велика небезпека того, що погляди одного-двох книжників можуть бути сприйняті за "картину світу" давньоруського суспільства загалом» [1077, с. 9]. Більш доречним і продуктивнішим за такого підходу є аналіз окремих джерел і реконструкція індивідуального сприйняття середньовічного автора в контексті епохи або полісемантичності самого сприйняття.

Наскільки складною та відмінною від «інтелігентської» могла бути етнічна самосвідомість пересічних мешканців Русі яскраво демонструє зокрема дослідження О. Бєлової [117]. При цьому варто пам'ятати, що «ідея власного народу», на думку Д. Добровольського, для «київських "історіографів" XI – початку XII ст. була суто маргінальною, а в основі їхньої самосвідомості чи не головне місце посідала космополітична ідея приналежності до роду людського взагалі» [349, с. 61]. На рівні ж розрізнення «своїх» та «інших/чужих», передусім сусідніх етнічних спільнот, найбільш помітна якраз релігійна свідомість у форматі «правовірні/іновірці». І як констатував А. Лаушкін, «неконфесійні епітети, які характеризують ці народи, зустрічаються в літописі не часто» [705, с. 128–129].

Водночас, на основі літописної інформації, дослідники все більше впевнюються, що книжники не досить чітко володіли інформацією щодо етногеографічної ситуації в

тогочасній Східній Європі, а тому «не змогли повідомити всю необхідну читачу етнологічну інформацію за один раз». Згідно міркувань Д. Добровольського, це означає, що ні складені літописцями різнопланові та неповні переліки племен східних слов'ян (до ПВЛ вміщено п'ять таких списків), ні загалом увесь її вступ «не можна розцінювати як більш-менш задовільний виклад того, як давньоруські літописці сприймали світ» [348, с. 18]. Крім цього, невирішеною джерелознавчою проблемою в цілому залишається сам так званий «етногеографічний» або «історично-етнографічний» вступ до ПВЛ, зокрема його авторство, час та обставини появи. На думку все того ж Д. Добровольського, цей «вступ» з'явився не раніше другого десятиріччя XII ст., тоді як «загальна літописна "етнологія" сформувалася не пізніше кінця XI ст.» [348, с. 20].

Практично не зустрічаються у давньоруському літописанні й етногенеалогії, будучи радше винятком, аніж звичайним способом характеристики етносу. І. Вєдюшкіна вважає, що очевидно книжники віддавали перевагу якимсь іншим прийомам для ідентифікації племен і народів. У той же час зовсім обійтися без вказівок на походження, згадуваних у ПВЛ, народів, хоча б у найзагальнішому вигляді, літописець все ж таки не міг, відтак, і слов'яни, коли автору знадобилося плавно перейти до розповіді про їхнє розселення, зрештою виявилися яфетитами. Ту обставину, що вчені етногенетичні конструкції відігравали у сучасній літописцеві традиції значно більшу роль, відображає зокрема його розлогий коментар відносно зарахування половців до нащадків Ізмаїла. Показовими щодо цього є й, уміщені до ПВЛ, етнонімічні легенди з приводу походження та розселення радимичів і в'ятичів – «від ляхів», хоча про їхнє «лехітське» походження згадок немає. Попри актуальність проблематики, у сучасній історіографії досі відсутнє ґрунтовне дослідження саме етногенетичних відомостей у ПВЛ, у тому числі й з погляду їхньої взаємодії з іншими способами презентації етносів і книжної традиції [187, с. 39–42; 186, с. 52, 56–57].

Уявлення про «етнос» як спільноту, пов'язану спільністю походження, все ж таки мало певне значення для літописців. Останню обставину засвідчує й шерег понять («рід», «плем'я», «язик», «земля», «синовє» тощо), якими вони оперують відносно тих чи інших спільнот, описуваних у тексті. Проте не варто підходити до ПВЛ із сучасними етнологічними, а тим більше – політологічними шаблонами, оскільки у центрі уваги тогочасних книжників були не етнос і держава (як і не етнічні, і не політичні взаємини), а, швидше за все, та країна («земля»), що з кінця X ст. стала християнською. Зрозуміти давньоруського літописця – це багато в чому означає усвідомити той світ, у якому він жив і творив. Слідом за А. Лаушкіним, переконані: «У світогляді літописця найважливішу роль відігравав релігійний аспект його свідомості. Віра чинила істотний вплив як на історичне "бачення", так і на історичне мислення. Безсумнівно, уважне вивчення цього релігійного аспекту є необхідною умовою для реконструкції світогляду книжників Давньої Русі» [703, с. 1].

На далеко не бездоганну думку В. Живова й А. Щавєльова, «релігійний компонент» був лише складовою етнічної самосвідомості ранніх літописців (які визначають умовного «колективного Нестора»), але саме їх «християнський» світогляд постійно вступав у конфлікт з іншими компонентами етнічної свідомості – «родовою» та «племінною», створюючи доволі непослідовну картину різних самоототожнень [378, с. 177, 179; 1456. 111]. На наш погляд, не зовсім коректно ототожнювати релігійну свідомість із етнічною, як і «включати» ці різні види самоідентифікації одне до іншого у вигляді складових частин, оскільки це цілком самостійні феномени. Ми можемо говорити лише про ступінь домінування одного із цих видів ідентичності й чимало дослідників дедалі більше переконуються, що саме конфесійне світобачення літописців посідало першість в їхніх історіографічних творах.

Характерна для середньовічних історичних творів неуважність до етнічних назв, створює для дослідників і чимало труднощів у з'ясуванні, вміщеної до ПВЛ, етнонімії.

Означена специфіка, як підкреслює воронезький філолог Г. Ковальов, надзвичайно ускладнює роботу з відновлення найдавніших слов'янських етнічних назв, які могли б дати відповідь на питання про те, якими були перші етноніми у слов'ян [553, с. 30]. Згідно спостережень А. Горского, етнонімія вступної частини ПВЛ може бути пов'язана з двома авторами, що помітно на прикладі різних трактувань таких «племен» східних слов'ян, як полочани та кривичі [278, с. 54–55]. Деякі російські дослідники навіть припускають, що саме «полоцьким» діалектом був написаний першопочатковий текст ПВЛ [134, с. 229]. Це тим більше інтригуюче, адже у літописі кривичі ніде прямо не віднесені до слов'ян, а їхня мова не вказана, що, скажімо з погляду Г. Лєбєдєва, говорить про можливість існування якоїсь перехідної балто-слов'янської групи діалектів, до якої вони входили [712, с. 106].

Більшість дослідників вважають при цьому, що за кожним «племінним» етнонімом обов'язково стоїть якась етнокультурна або політична спільнота-денотат. Втім, правий А. Щавєльов, що для адекватного розуміння структури території спільнот східних слов'ян переддержавного часу більше підходить ідея їхньої різнорівневості та різнотипності, тобто серед них були і общини, і вождівства, і великі племена і навіть етносоціальні групи [1454, с. 26]. В. Пузанов переконує, що в літописі навіть відобразилася своєрідна «градація етносів за рівнем престижності». Причому ця ієрархія стосується не тих, кого Нестор іменує «інші язиці», а якраз східнослов'янських «племен», у якій відповідна градація відбувається за критерієм «поляни – неполяни» [1084, с. 26]. Заслуговує на увагу й тематика порівняння «удачливості» тих чи інших етнонімів у межах «варварської» ментальності та її вплив на ранньосередньовічну історіографію [1079, с. 11]. Конфесійний світогляд давньоруських літописців також багато в чому визначив іноетнічні óбрази, що помітно при описі протистоянь із варягами та хазарами [1080, с. 88]. Іжевський спеціаліст навіть допускає, що перекази, пов'язані з розселенням слов'ян і перемогами над аборигенами, залишилися поза увагою літописця через ідеологічні міркування, адже не вкладалися в біблійне русло історії [1078, с. 172]. Необхідно при цьому враховувати і той факт, що під впливом біблійних матриць східнослов'янські «племінні» міфи могли бути істотно переформатовані літописцем. Водночас такі середньовічні «origo gentis» могли накладати на ці міфи або й заміщувати їх вигаданими етногенетичними конструкціями, натхненними поточним «книжним знанням», або й сполучати обидва ці елементи у складну амальгаму [23, с. 193].

Окремою джерелознавчою проблемою, що також зумовлює численні дискусії в сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов'ян, є інтерпретація, постійно застосовуваних у ПВЛ понять «русь» і «Русь». Втім, всі фрагменти літопису, що стосуються походження та «етнічної приналежності» цих категорій, як підкреслює І. Данілєвскій, «давно перетворилися на суцільний жмут загадок, досі нерозплутаний вченими до кінця» [314, с. 52]. Заслуговує на увагу щодо цього зокрема підхід В. Пєтрухіна, виходячи з орієнтування ПВЛ на Священну історію в біблійній традиції: «В біблійній Таблиці народів, – стверджує він, – кожний "язик" згадується двічі: перший у зв'язку з походженням від конкретного нащадка Ноя, інший – з "реальним" історично-географічним розташуванням. Цьому принципу відповідає й подвійна згадка Русі в космографічному вступі ПВЛ: спочатку серед варягів, у зв'язку із варязьким походженням, потім – у Східній Європі, де "постала є" Руська земля (нерозпізнання цього принципу космографічного опису зумовило у сучасній історіографії уявлення про "дві концепції" походження Русі)» [1003, с. 220].

Озвучене спостереження вкотре змушує констатувати необхідність надзвичайно обережного ставлення до ПВЛ, як історичного джерела, особливо в контексті реконструкції етнічного минулого східнослов'янських спільнот. Відтак, правий Д. Добровольський, що основною функцією літопису було не задоволення людської цікавості у сфері історичного пізнання, а, в першу чергу, оцінювання всього минулого з погляду хрис-

тиянської моралі [349, с. 46]. Більшість же «авторських» згадок книжників епізодів із дихотомією «ми/наш» у ПВЛ, як справедливо констатує І. Вєдюшкіна, була прямо пов'язана зі спільністю загальнохристиянською. Навіть «типове для ПВЛ протиставлення "ми – половці", перш за все, виражає саме *релігійну, а не етнічну* складову самоототожнення... Показовий приклад містить уже вступна частина, де після екскурсу про вдачі народів, сказано: "Мы же христиане елико земель"» [185, с. 6]. Так само й П. Стефанович відзначає, що автор ПВЛ дивиться на половців винятково в релігійно-есхатологічній перспективі [1230, с. 276].

На цій же обставині акцентує увагу В. Долгов, характеризуючи літописний так званий «історично-етнографічний нарис», насамперед, як «історично-богословський» [353, с. 203; 352, с. 9]. Так само й більшість випадків застосування в ПВЛ понять «Русь» і «Руська земля», пов'язані не з етнічним контекстом, а з церковним життям [184, с. 106]. На релігійній тональності «несторового» терміну «Русь» наголошує й західна гуманітаристика [1556, с. 195–196]. Підтверджує це й продовження відповідної традиції у польській середньовічній хронографії, де, згідно спостережень Д. Карнаухова, думки щодо походження та номінації «руських народів», як правило, зводилися до розмірковувань про їхнє місце в «біблійній» генеалогії народів світу [499, с. 57]. Разом із тим, ми категорично не погоджуємося з тими дослідниками, котрі відносять літописне поняття «християнин» до сфери етнонімії та політонімії, як це робить, приміром, А. Лаушкін [704, с. 30–32].

Таким чином, попри значну увагу з боку сучасних російських дослідників до джерел з історії східних слов'ян, проблема їхнього етногенезу та етнічного розвитку у домонгольський період дотепер залишається багато в чому штучно сконструйованою та схематизованою. Головною причиною такого становища є якраз недостатня репрезентативність джерельної бази проблеми. Попри активні археологічні дослідження останніх десятиліть, ця наукова сфера також не в змозі відповісти на головні питання, пов'язані зі слов'янською етноісторією. Коло писемних джерел незначне за обсягом і містить, як правило, суперечливу, фрагментарну та не завжди достовірну інформацію. На жаль, для багатьох російських дослідників характерною є й довільна інтерпретація джерел, а також ігнорування ґрунтовного джерелознавчого аналізу.

3.3. Джерелознавчі підходи українських учених

Складність реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби у першу чергу зумовлюється, як ми могли вже вище переконатися, надзвичайно вузькою джерельною базою. Не є винятком і сучасна українська історіографія проблеми, представники якої також змушені постійно покликатися на цю обставину, пропонуючи власні версії чи то відносно формування спільності слов'ян, чи безпосередньо ведучи мову про етногенез українців. Однак ані археологічні, ані писемні джерела, ані їхнє комплексне застосування поки не сприяють вирішенню питання, хоч українські фахівці приділяють цьому чималі увагу та методологічні зусилля. Водночас упадає в око те, що у теперішній українській гуманітаристиці відсутні окремі сегменти джерелознавства щодо слов'янської етноісторії. Так, доволі скромно представлені аналітичні інтерпретації лінгвістичних і антропологічних джерел, загалом відсутні дослідження в царині генетики.

В процесі етнологічного студіювання середньовічної історії «східного слов'янства» українські науковці традиційно частіше звертаються все ж таки до літописної традиції, хоча й усвідомлюють важливість інших видів джерел. У такому контексті досить слушною є думка М. Котляра, котрий зауважує, що в цій сфері дослідницька специфіка зумовлена невеликим колом літописів, яке склалося півтора століття тому. Тому в перспективі є лише два шляхи: по-перше, знаходити й обґрунтовувати раніше не встанов-

лені зв'язки між фактами, явищами, а по-друге – оригінальне прочитання й інтерпретація вже відомих відомостей, із залученням археологічних пам'яток і вдосконаленням дослідницького інструментарію [651, с. 6–7]. Втім, навряд чи варто надто довго інтерпретувати однакові тексти, адже це може позбавити їх будь-якої джерелознавчої цінності та перетворити на кон'юнктурні артефакти.

Не менш важливим завданням є й демістифікація сучасними вченими сфальсифікованих джерел, особливо, коли вони становлять практично фундамент якоїсь із основоположних концепцій. У цьому ракурсі гранично вдалою можна визнати докторську дисертацію О. Толочка, присвячену розвінчанню «російської історії», сконструйованої В. Татіщевим у середині XVIII ст., на основі, зокрема, так званого «Іоакимівського літопису», ним самим же і сфальсифікованим [1294]. Звідси, й цілком закономірний висновок українського історика: «"История Российская" – найбільша (й судячи з тривалості – найуспішніша) містифікація в російській історії» [1289, с. 22], внаслідок чого всю подальшу «канонічну» російську історіографію (що є вельми показовим) можна також визначати як містифіковану. Попри те, що вже М. Карамзін називав цей «літопис» «жартом Татіщева», дотепер російські історики в більшості вірять (!) у його автентичність (вище ми вже відзначали патріотично-гнівні, але професійно-безпорадні інвективи Д. Мачінского щодо цієї книги О. Толочка). Більше того ще від середини XIX ст. стало зрозуміло, що «Іоакимівський літопис» – твір пізнього походження і символічним є те, що насамперед В. Татіщева підвів «опис народів» – «надто явною була його залежність від етногенетичних фантазій польських хронік XVI ст.» [1289, с. 199].

Вельми популярною як «сенсаційне» історичне джерело в 1990-х рр. серед гуманітаріїв, зокрема українських, стала і так звана «Велесова книга». На жаль, дотепер до неї некритично-поважно ставляться й деякі досить респектабельні науковці (як правило, філологи, філософи, «технарі»), іменуючи її не інакше, як «безцінна літературна пам'ятка українського народу дохристиянського періоду» [1500, с. 5]. Прикро, але деякі дослідники намагаються на її основі вигадувати «нову» етнічну історію східних слов'ян додержавної доби, а подекуди відшукують з-поміж них і «давніх укрів», і «трипільців-українців», і «державу Дулібію», і т. д. Дехто навіть вважає «вперте та войовниче» несприйняття цієї «пам'ятки» не тільки ненауковим підходом, але й чомусь заполітизованим [919, с. 78]. Втім, слідом за Г. Грабовичем, М. Котляром, Г. Півтораком, П. Толочком і рештою професійних істориків і філологів, ми теж вважаємо це «джерело» відвертою підробкою. Навіть для сучасних українських лінгвістів «не залишається щонайменших сумнівів стосовно фальсифікаційної природи цієї "пам'ятки"» [750, с. 115]. Більше того дехто з них цілком притомно вбачає в цьому «симулякрі історії» навіть «російський імперський наратив» [269, с. 212], свідомо вживлений у цей текст його найімовірнішим автором – російським білоемігрантом у Бельгії, інженером-хіміком Ю. Миролюбовим упродовж другої чверті XX ст.

В історіографії проблеми присутній і певний скепсис щодо неписемних джерел у реконструкціях середньовічної етноісторії. Однак доволі часто історики обмежуються лише фрагментами джерел, одночасно нехтуючи встановленням їхнього походження, семантики, «духу часу» створення тощо. Натомість, як зауважив О. Пріцак, цю специфіку підмінюють конструкціями, що відбивають смаки та політичні переконання власне дослідників, які до того ж «запасаються даними німих дисциплін, таких як археологія, пристосовуючи їх до своєї теорії» [1069, с. 32]. Певною мірою ці труднощі усвідомлюють і археологи, наголошуючи, що відсутність слов'ян у писемних джерелах до VI ст. провокує чимало дискусійних питань, але все одно наполягають на критичній важливості даних своєї дисципліни у цій сфері наукового пошуку [777, с. 69–70; 1313, с. 6–7; 559, с. 266], переконуючи навіть у «перевазі археології над іншими науками, задіяними в дослідженні процесу етногенезу слов'ян, через постійне збільшення джерельної бази» [985, с. 137].

Солідаризуються із такою позицією і деякі історики, наголошуючи, що досі в історіографії з етносоціальної специфіки, зокрема Давньої Русі, «незатребуваним залишається колосальний потенціал матеріалів археології» [1109, с. 37]. Проте, варто пам'ятати, що історику часто важко розібратися в археологічних тонкощах і він по суті вибірково та довільно застосовує напрацювання своїх колег. Адже археологи, як правило, прагнуть побачити у своїх знахідках відображення явищ і подій, відомих якраз із джерел письмових і праць самих істориків. Погоджуючись із В. Арістовим, вважаємо, що було би досить промовистим побачити історію Русі, написану винятково на археологічному матеріалі, зі свідомою сепарацією від письмової історії [41, с. 484]. Втім, поки що подібні праці, присвячені зокрема дописемному періоду етнічної історії слов'янських спільнот і базовані переважно на матеріалах археології, позначені переважно абстрактно-схематичними та гіпотетичними побудовами.

Залучення археологічних джерел до етноісторичних реконструкцій вимагає врахування й теоретично-методологічної специфіки їхньої інтерпретації. Динаміка змін у царині теорії та методології доволі швидка, а відтак, нагромаджені колись викопні артефакти, зумовлювалися по суті зовсім іншими уявленнями. Як відзначає А. Филипчук, наші попередники сформували таку джерельну базу, яка давала відповіді на тогочасні наукові запити, але «користуватися нею зараз без перевірки та вдосконалення під кутом нинішніх теорії та методики – означає регресувати в аспектах методології дослідження, що прямим чином впливає на інтерпретацію джерел» [1350, с. 65–66]. Так і підсумовуючи дослідженні етнічної історії Східнокарпатського регіону, Д. Козак змушений констатувати, що викладений більш як на шестистах сторінках матеріал не вичерпує проблему етногенезу слов'ян у цьому краї, що зумовлено якістю відповідної джерельної бази. Тоді як цю якість визначає передусім «недостатньо розроблена теоретична база археологічної науки» [562, с. 483].

Більшість же українських археологів справедливо наголошують, що справжній прорив у розширені джерельної бази так званої «ранньослов'янської археології», а також її наукова інтерпретація мали місце в останній третині XX ст. Насамперед мова йде про нові культури, відкриті у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, на Лівобережжі Дніпра, завдяки чому вдалося заповнити чимало хронологічних лакун у припустимій зоні формування східнослов'янських спільнот. Своєю чергою, це дало змогу побудувати типологічно-хронологічні колонки безперервного етнокультурного розвитку давнього населення на українських теренах, у тому числі й предків етносу українців [90, с. 3]. З другого боку, в останні десятиліття процес активних польових робіт у цьому напрямі практично припинився і не лише в Україні (і не завжди це пов'язано з причинами економічного характеру, скажімо, румунські археологи «свідомо» незацікавлені у пошуках і дослідженні «слов'янських» пам'яток на своїй території [218, с. 49]).

Нагромаджені ж артефакти попередніх років спрямовувалися переважно на пошук «праслов'янських» культур. Тому, як ми зможемо далі переконатися, безпосередньо дослідження «слов'янських» археологічних культур середини – другої половини I тис. досліджені не надто ґрунтовно. Така сама ситуація спостерігається й відносно застосування нових методик фіксації й аналізу джерел I–V ст., а це «могло б суттєво поглибити наші знання про час, який передував "великому розселенню слов'ян"» [108, с. 235]. Щоправда не можна не відзначити й важливі дослідження в цьому напрямі останніх років, проведені українськими археологами (О. Сухобоков, Б. Магомедов, Я. Баран та ін.) [1235, с. 204; 765, с. 10; 104, с. 31–32, 45–46], саме з урахуванням нових теоретично-методичних аспектів інтерпретації археологічних джерел відносно етнокультурних реконструкцій.

Традиційно «проблематичними» для історіографії етнічної історії східних слов'ян є антропологічні джерела – точніше їхня фактична відсутність, пов'язана зі звичаєм кремації покійників, поширеного у всіх слов'янських спільнотах до прийняття ними

християнства. І як би провідний на сьогодні український антрополог С. Сегеда не намагався переконати істориків у винятковості саме антропологічних джерел і їхній «інформативності» щодо етногенезу українців [1163, с. 1], доводиться визнати більш слушною думку Т. Рудич: «На жаль, антропологія має у своєму розпорядженні меншу джерелознавчу базу, ніж археологія, [адже] матеріалів для краніології не залишилося» [1121, с. 47]. Втім, нехтувати сучасними даними і антропології, і генетики все ж не варто.

Певну увагу в межах студіювання етнічної історії спільнот східних слов'ян нинішні українські дослідники приділяють і писемним джерелам так званого «іноземного» походження, хоча не можна сказати, що такий дискурс є сьогодні надто динамічним. Як правило, у сучасній українській історіографії проблеми цьому присвячені невеликі розвідки, що мають переважно гіпотетично-інтуїтивний характер. Навряд чи переконливим можна визнати й загальні посилання, згідно яких відсутність слов'ян зокрема в античних джерелах пов'язана із неуважністю римських і візантійських авторів, які, буцімто, не помічали існування «етносу слов'ян у глибинах Європейського континенту» [564, с. 9]. Дискусійною виглядає й оцінка письмових джерел тільки за критерієм наявності в них «слов'янських» етнонімів, як пропонують О. Сминтина і П. Пригаріна [1209, с. 136], адже це у жодний спосіб не поглибить відтворення етнічних процесів давнини. Тим більше за такими «етнонімами», приміром, у візантійських авторів часто стояли «етнічні кліше», котрі далеко не завжди збігалися з реальною ідентичністю описуваного ними населення, в тому числі й «слов'янського», котре й за часів Русі ними іменовано «тавроскіфами» [477, с. 55; 220, с. 123].

Не уникають українські фахівці і спроб етнічних реконструкцій східнослов'янських спільнот на основі «Баварського географа». Так, привертає увагу сучасна інтерпретація деяких етнонімів, що містить назване джерело, пропонована Л. Войтовичем. Приміром, він, слідом за І. Крип'якевичем і Я. Ісаєвичем [663, с.29, 81, 84; 474, с. 75–80], відкидає версії ототожнення спільноти «*zeriuani*» із сіверянами чи сербами (сорбами), але натомість вважає, що так позначені «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з «градами червенськими» найдавніших літописів. Проте, важко погодитись із припущенням львівського історика, що, згадані в «Баварському географі», «*ruzzi*» (майже одностайно ідентифікуються дослідниками з «*русами*») становили «дніпровський київський каганат, який виник після звільнення *полян* від зверхності хозарів» [213–217], оскільки «каганат русів» прямо не згаданий у жодному відомому джерелі. Тим більше він сам же зауважує наскільки довільними та патріотично детермінованими можуть бути інтерпретації «переліку народів» із цієї пам'ятки [213, с. 20].

До речі, проти ототожнення *ruzzi* «Баварського географа» з «Руським каганатом», але в інтерпретації В. Сєдова, свого часу виступив і В. Баран, зауважуючи істотні різночитання цього джерела відомими вченими (Й. Геррманн, Г. Ловмяньський, О. Пріцак, О. Трубачов, А. Назаренко). Слушним є й висновок українського археолога з цього приводу: «Етнікони з етнообластей, де велика кількість їх не піддається перевірці та не може бути визначена, надто ризиковано, а то й просто неприпустимо ставити в основу історико-археологічних реконструкцій» [85, с. 85–87]. Необхідно водночас брати до уваги ту обставину, що «ruzzi/руси», згадані в джерелі, не обов'язково мали бути «слов'янами». Скажімо, С. Конча припускає, що фрагмент «Ruzzi Forsderen Liudi Fresiti» міг стосуватися скандинавських купців і військових найманців у Східній Європі, назагал відомих як «руси», котрі були пов'язані з дніпровськими торговельними комунікаціями [629, с. 24]. Оригінальними варто визнати й трактування цього історика деяких арабських джерел стосовно «русів» [628, с. 100–104].

Головна ж увага українських істориків щодо джерельної бази етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян традиційно найбільш прикута до давньоруського літописання й у першу чергу до ПВЛ. Навіть російські дослідники змушені констатувати, що сьогодні в Україні наявний вельми потужний історико-філоло-

гічний напрям Київської школи східноєвропейської історії [899, с. 310]. До такої констатації А. Мусіна спонукала остання монографія Т. Вілкул, присвячена формуванню та функціонуванню раннього київського літописання та хронографії, полеміка навколо яких не вщухає дотепер. Київська дослідниця досить резонно наголошує на тому, що від джерелознавчих питань залежать питання й суто історичні [209, с. 5]. Так, важливими проблемами є хронологія появи записів з історії Русі (чи вони були сучасними подіям, про які в них ішлося, а чи були віддалені від них у часі), ступінь моделювання або навіть конструювання оповіді за «книжними» історичними наративами (перекладними візантійськими хроніками та історіями), що зумовлює оцінку достовірності давньоруських історичних повідомлень.

Незважаючи на істотний прогрес у дослідженні літописних зводів, дотепер наукові аргументи та арсенал доказів відносно проблеми по суті залишаються такими ж, як і в XIX ст. [193, p. 276]. Одним із найпринциповіших, базових питань джерелознавства давньоруського періоду є полеміка щодо так званого «Початкового зводу», в якій чітко виокремлюються два «табори». Перший – прихильники гіпотези А. Шахматова – пропонує трактувати зводи із записами за IX–XI ст. – ПВЛ, Новгородський перший літопис молодшої редакції (НПЛмл) а також низку пізніших московських і новгородських літописів – як матеріал для реконструкції раніших текстів. Представники протилежного «табору» (із сучасних учених – це О. Толочко [1587], Д. Островський, Дж. Лінд, А. Бобров, Т. Вілкул та ін.) переконані, що НПЛмл є пізньосередньовічною переробкою ПВЛ, зробленою у XIV чи XV ст. Схожі ідеї, аналізуючи зокрема сучасну історіографію проблеми та характеризуючи основні постулати обох «таборів», підтримує й В. Арістов [39; 43, с. 73–74; 40, с. 9, 12]. Безпосередньо Т. Вілкул доводить, що «традиційні шахматовські положення не підкріплені достатніми доказами, а свідчення джерел дозволяють виробити іншу схему взаємин ранніх пам'яток літописання та хронографії» [209, с. 5–6, 384]. Відтак, ідею збереженого в НПЛмл Початкового зводу, що начебто «передував» ПВЛ, варто відкинути, враховуючи свідчення пізнього походження новгородського літопису [208, с. 443].

З новою силою в українській історіографії розгорілася й дискусія відносно авторства ПВЛ, насамперед між Петром і Олексієм Толочко. Якщо перший і далі наполягає, цілком у дусі шахматівської гіпотези, що автором тексту був Нестор, то інший знаходить переконливі докази, що все ж таки літопис написав ігумен Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр [1316, с. 60–61; 1315; 1292]. Відносно останнього важливі докази наводив і О. Пріцак [1071, с. 225]. Усе це не може не турбувати дослідників середньовічної східнослов'янської історії, оскільки істотно підважує авторитет ПВЛ саме як джерела для етноісторичних реконструкцій. Адже, за своєю сутністю такий твір навряд чи може вважатися літописом у власному розумінні слова. Як зауважував М. Брайчевський – це, радше, «історичний трактат, пронизаний червоною ниткою ідеологічних концепцій» [146, с. 618]. На думку Т. Вілкул, будучи лише пам'яткою літератури, ПВЛ не є джерелом, із якого відомості черпаються безпосередньо [192, с. 14]. Слабко розробленою залишається й проблема запозичень літописцем інформації із зовнішніх текстів, яка багато в чому визначила його «інтелектуальну конструкцію», пропоновану читачеві [41, с. 483].

Найбільш вдало ці та інші аспекти відносно «головного літопису» Русі не так давно інтерпретував О. Толочко: «ПВЛ була створена на початку XII ст. і від подій, з яких вона починає розповідь, її відмежовують два з половиною століття. Її повідомлення в більшості легендарні або взагалі вигадані й жодних достовірних джерел літописець не мав. Його розповідь вибудовується в характерну для середньовічних хроністів "повість про походження": звідки прийшла правляча династія та як набула підвладний їй народ. *Це видатний літературний твір, але цілковито недостовірна історія*. Жодних причин надалі базувати на ньому наші знання про минуле не існує». За збігом обста-

вин, цей класичний середньовічний «origo gentis» був єдиною версією про походження Русі, котрий у незмінному вигляді був успадкований з XVIII ст. науковою історіографією. Тому навіть у сучасних викладах історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби «ми маємо справу по суті з літописною легендою, що викладена "науковою мовою"», тоді як «історична реконструкція має ґрунтуватися на джерелах іншого роду: сучасних подіям і не оповідних» [1291, с. 10–19].

Зважаючи на останню обставину, не доводиться особливо дивуватися, що відносно ПВЛ в історіографії присутні численні маніпуляції, про що частково мова вже йшла вище. Насамперед, це бажання побачити в «Повісті» підтвердження своїх поглядів або ж прагнення примусити її автора бути сучасником і говорити по суті від імені дослідника. Приміром, М. Котляр без жодного сумніву переконує, що «Нестор *визначив чільне завдання* з'ясувати походження давньоруської народності та її (? – К. І.) державності» [649, с. 31; 651, с. 389], але, думається, що реальний «Нестор» був би вельми здивований, якби про це дізнався. Досить проблематичним є й твердження, що він передав провінційним літописцям «*прогресивну ідею* народної єдності», а тому вони, начебто, «сприймали Київську Русь як *єдине етнічне ціле*» [1309, с. 249; 1316, с. 275]. Адже, крім суто етнологічної некоректності пропонованих формулювань, у текстах давньоруських літописів немає жодного підтвердження цим позитивістським кабінетним реконструкціям сучасних істориків.

Так само декларативно та етнологічно загадково виглядають і заяви, що в ПВЛ позначені «етнографічні частини східнослов'янського етнічного масиву», тим більше усвідомлюючи, що «нам невідомі етнічні самоназви різних *груп* (? – К. І.) східних слов'ян», а їхні «етнічні найменування» ми знаємо тільки в інтерпретації літописця [880, с. 205; 891, с. 135]. Деякі українські дослідники взагалі примушують «говорити Нестора» як сучасного етнолога: «Феномен *Несторової моделі* (? – К. І.) походження слов'ян, – стверджує О. Приходнюк, – найбільш вірогідно пов'язаний із *патріотичним прагненням літописця* (? – К. І.) надати *більшого історизму слов'янству* (? – К. І.)» [1062, с. 77]. Проте, за якими критеріями можна виміряти і «патріотичні прагнення» людини початку XII ст., і міру «історизму слов'янства», автор не повідомляє.

Таким чином, для сучасних дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян одним із важливих завдань має стати з'ясування тих етнологічних уявлень і понять, які містить і давньоруське літописання. Тим більше, враховуючи, що старокиївські книжники, окреслюючи картини сучасних їм світу та соціуму, «широко послуговувалися міфологізованими "історичними" переказами та генеалогіями» [1107, с. 13]. Навіть «головний герой» ПВЛ – «Руська земля», походження якої стало засновком для літописця, як зауважив С. Плохій, набуває своєї конотації «єдності» лише наприкінці ПВЛ, що наводить на думку про її штучну «вписаність» у події ранньої руської історії [1036, с. 39]. Однак і досі в історіографії етнічної історії східних слов'ян їхнє розселення, подане Сильвестром/Нестором, досить часто сприймається як своєрідна «етнографічна мапа», а літописна оповідь – як звіт вченого-етнолога, чим, за влучним означенням О. Толочка, «створюється ілюзія документованості та навіть науковості». В дійсності ж, ця «мапа» багато в чому побудована за біблійним зразком і «Сильвестр маніпулював нею для досягнення необхідних йому цілей», хоча, звісно, «його картина "племен" не зовсім вигадана» [1291, с. 70, 81]. Певною мірою ситуацію щодо давньоруських «етноісторичних уявлень» прояснюють «етногенетичні погляди представників ранньомодерної (XVI–XVII ст. – К. І.) духовної еліти, які повсякчас не розмежовують чітко генезис окремих слов'янських народів і слов'ян взагалі» [872, с. 2].

В контексті інтерпретації етнічної історії спільнот східних слов'ян сучасними українськими істориками, на основі буквального сприйняття літописного тексту, доволі показовими є спроби приписати «Нестору» створення так званої «дунайської гіпотези» їхнього походження. Причому історики ставляться до цієї «версії» надто максималі-

стськи, навіть не намагаючись глибоко проаналізувати та порівняти цю легенду ні з іншими писемними джерелами, ні з даними археології [1062, с. 64]. Натомість коректнішою є думка О. і П. Толочко, згідної якої «дунайська прабатьківщина» слов'ян у ПВЛ є цілком свідомою ідеологічною конструкцією книжника, покликаною підвищити статус Русі в колі християнських народів, засобом її причетності до апостольської місії у слов'ян [1294, с. 19]. Відтак, декларативні припущення, що автору ПВЛ «вихід слов'ян з Дунаю» знадобився аби підкреслити «державотворчий потенціал» цього регіону (начебто, тут з'явилися перші слов'янські держави) [82, с. 30], або відзначити його як важливу для всіх слов'ян арену боротьби з Візантією [132, с. 14] – не витримують жодної критики. Швидше за все, у Сильвестра/Нестора було лише одне джерело, де взагалі згадувалися слов'яни – так звані «Паннонські житія», що описують місію Кирила та Мефодія до слов'ян в Паннонію та Іллірик. Відтак, літописець вирішив, що саме звідси й розселився «словенський язик», тим більше його писемність створили якраз ці святі [1291, с. 74–77].

Практично нез'ясованою дотепер залишається й проблематика етнологічної номенклатури ПВЛ, що дозволяє дослідникам цілком безпідставно маніпулювати (та вигадувати нові) сучасними категоріями, приміром, як згадувані вище «етнографічні частини єдиного східнослов'янського масиву» (хоча і в цьому разі немає жодного теоретичного пояснення тому, що означають поняття «етнографічна частина» (і чому саме «етнографічна»?!) та «східнослов'янський масив»). Так, історикам добре відомо, що давньоруське «язик» одночасно позначало і «етнос» («народ»), і «мову», але доволі часто, в залежності від власних дослідницьких стратегій, вони довільно обирають більш зручну конотацію, наприклад, коли прагнуть довести, що вся Київська Русь була одним етносом, або спілкувалася єдиною мовою, а тому, буцім, сприймала себе «єдиним етносом». Проте, навіть «запеклі» прихильники концепту «давньоруської народності» змушені визнавати, що «всі ознаки етносу, згадувані давніми джерелами (? – К. І.), є дискусійними, а в сумі не дають підстав визначати етнічну спільноту» [651, с. 14].

Автор ПВЛ ніде не пояснює, що для нього значила, скажімо, така категорія, як «народ»? Очевидно, що для нього це було досить динамічне явище, ознаки якого постійно змінюються. Крім цього, не важко помітити, що він виділяє окремі східнослов'янські «племена», що відрізнялися для нього назвами, «законами предків своїх», тобто, звичаями та локалізацією в просторі [500, с. 42], але жодного разу не повідомлено як відбувалася етнічна ідентифікація на персоналістичному рівні. Втім, як зауважує Т. Вілкул, попри сучасну повсякденність слова «народ», у давньоруську добу воно мало цілковито інший зміст і в літописанні зустрічається не часто, маючи при цьому такий абстрактний (для сучасних дослідників) синонім, як «людії» [192, с. 52–53]. Заплутаністю характеризуються й інтерпретації терміну «плем'я», як щодо його розуміння тогочасними книжниками, так і в трактуваннях сучасними істориками, котрі застосовують його (хоч подекуди й умовно) по відношенню до спільнот східних слов'ян, згадуваних у літописі. Проблема тут полягає в тому, що ці спільноти, навіть згідно з літописними характеристиками, давно подолали стадію родового ладу й етнологічно вже не були «племенами», тим більше в «енгельсовому» розумінні, що досі панує в історіографії.

Попри зрозумілу, здавалося б, картину початкового «племінного» поділу східних слов'ян у літописі, дослідники наголошують якраз на суттєвій її історичній розмитості. Так, В. Ричка зауважує, що ми досі достеменно не знаємо до якого часу відноситься ця, вихоплена літописцем із забуття панорама та наскільки точно вона відбиває реалії їхнього переддержавного чи радше передполітичного історичного буття [1107, с. 8]. Ситуація ускладнюється й тим, що в ПВЛ ці «племена» надзвичайно швидко зникають, як тільки утворюється Руська держава, а на їхньому місці з'являються спільноти з назвами, похідними від конкретних «адміністративних» центрів – «земель», що своєю чергою створює для деяких сучасних дослідників ілюзію «дивовижної етнічної

єдності Східної Європи». Звідси, за слушним спостереженням О. Толочка, роблять хибний висновок, що «племінна диференціація цілковито була витіснена новими ідентифікаціями, походження яких не пов'язане з додержавним періодом», але «ми знаємо, що літопис все ж таки обмовляється про старі назви "племен" навіть у XII ст., а отже, кривичі, в'ятичі – були все ще актуальною реальністю, що співіснувала, скажімо, зі смолянами» [1287, с. 31; 1288, с. 114].

Значно складнішою для сучасних східнослов'янських історіографій є проблема етноісторичної верифікації конкретних «літописних племен» у часі та просторі. Надмірна ж довіра до тексту книжника та незнання походження тієї чи іншої його інформації можуть заводити пошуки у геть глухий кут. Так, скажімо, не виключено, що відомий сюжет ПВЛ про те, як «обри примучили дулібів» (має на сьогодні окрему солідну історіографію вірогідностей, гіпотез і вигадок) стосувався не волинських, а паннонських дулібів і, швидше за все, був запозичений «Нестором» із епістолярію візантійських імператорів [1067, с. 52]. Не менш заплутаною в різних літописних традиціях (київській і новгородській) є інформація про таку «загадкову» спільноту, як уличі, особливо їхня географічна локалізація [44, с. 173, 181–182]. Істотно підважує «етнічну карту» розселення спільнот східних слов'ян ПВЛ і сучасна археологія, точніше невідповідність даних обох цих джерел. Адже археологічні матеріали засвідчують цілком інше членування східних слов'ян – причому на значно крупніші спільноти (на Правобережжі Дніпра – Лука-Райковецька культура, а на Лівобережжі – Роменська). Спроби ж розділити ці масиви на значно менші складові, що відповідали б «літописним племенам» зумовлені лише прагненням підігнати їх під літописну карту [1288, с. 112–113]. Приклад із «археологічною невловимістю» полян взагалі змушує серйозно замислитися і над можливістю таких практик у сучасній історіографії, і над вартісністю ПВЛ як історичного джерела. Відтак, правий О. Толочко, що ця «барвиста оповідь має бути здана до архіву, де вже понад два століття пиляться інші перекази про походження європейських народів» [1291, с. 19–20].

З другого боку, давньоруське літописання може бути джерелом для дослідження специфіки етнічної та інших видів ідентичності, властивих населенню Русі. Останнім часом ця тематика стає все більш артикульованою в українській історичній науці. Попри те, що писемні джерела по суті відображають свідомість переважно давньоруського елітарного прошарку, внаслідок чого, на переконання В. Балушка, «етнічна самосвідомість більшості давньоруського населення фактично випадає з поля зору» [68, с. 16], все ж таки реконструкція механізмів формування останньої можлива, що демонструє зокрема й студія О. Толочка, присвячена формуванню «образу чужинця» в домонгольській Русі, з чітким ствердженням безпорадності пошуку руської ідентичності тільки методом очікування прямих відповідей [1296, с. 43].

Показовим щодо цього прикладом може бути інтерпретація розуміння «Нестором» поняття «слов'яни». Насамперед, потрібно зважати на його відсутність у фольклорі будь-яких «слов'янських» спільнот, адже – це винятково наукова абстракція на основі лінгвістичної спорідненості останніх. Упродовж усього середньовіччя «слов'яни», як вірно зауважує О. Толочко, посилаючись на працю Ф. Курти, «жили» винятково в історичній та географічній літературі візантійських книжників і були «продуктом категоризації з погляду зовнішнього спостерігача», тобто – це був «ярлик, винайдений візантійськими авторами з метою систематизації "світу варварів"» [1291, с. 73].

Посилання ж дослідників на «словен новгородських» як ендоетнонім, зафіксований Нестором/Сильвестром, який має підтвердити, буцімто відому/властиву йому та населенню Русі «слов'янську ідентичність», також є проблематичним. Адже, як і «поляни», «словени» також є фіктивними племенем і етнонімом, введеними до ПВЛ свідомо, аби пояснити як «русь» опинилася в Середньому Подніпров'ї та позначити їхні території як уготовані апостольським благословенням. Тому й у літописі апостол Андрій пов'язаний тільки із цими двома територіями – Києвом і Новгородом, чим книжник

спеціально вказує особливу роль, яку ці міста мали відіграти в майбутньому поширенні християнства. Дізнатися ж про етнонім «слов'яни» («словени») він міг тільки з візантійських джерел і те, що «Сильвестр так настійливо пов'язує слов'янство саме з мовою та грамотою, дозволяє безпомилково його ідентифікувати» [1291, с. 74, 85, 91–92].

Наявність різних етнокультурних ідентичностей, які можна простежити в руських літописах, залишається й надалі важливим і перспективним завданням для етноісторичного студіювання. До цього шерегу належить і проблема безпосередньо ідентичності «Нестора». Вище ми вже відзначали дискусії навколо неї у сучасній російській історіографії. В українській історичній науці це питання поки залишається слабко артикульованим. Нещодавно у такому ракурсі до нього підійшов С. Плохій, зауваживши, що немає підстав твердити, начебто літописець мав розвинену «полянську, себто племінну ідентичність», оскільки в його часи такої спільноти вже не було (а особливо, якщо врахувати, що такої спільноти взагалі ніколи не було, крім як в уяві самого «Нестора»). Відтак, з погляду українсько-американського історика, якщо літописець і асоціював себе з якоюсь конкретною групою, то це не плем'я, а етнокультурна і територіальна група, ім'я якій «русь» [1567, p. 16, 19, 32–33; 1036, с. 17, 21, 35].

На наше глибоке переконання, більшість «етнологічних» проблем, які загалом безуспішно намагаються вирішити в межах давньоруського періоду, зокрема й українські знавці теми, зумовлені не завжди чітким усвідомленням основної мотивації створення ПВЛ. Як уже відзначалося, нею все ж таки була не історично-пізнавальна допитливість Нестора/Сильвестра, а намагання утвердити русь як богообраний народ. Звідси, практично весь сюжет цього твору скомпонований відповідно до християнського світогляду його автора. Саме тому й «окремий народ» русь був сконструйований книжником не у форматі «етнологічної одиниці», а як конфесійна категорія – люди, яких об'єднав християнський звичай і схожість мови під владою династії Рюриковичів, від якої прийшло до того ж і нове ім'я цього «нового» народу – «русь». Причому першим про існування такого народу у середині XI ст. заявив якраз перший «слов'янський» київський митрополит Іларіон, по суті «заклавши основи міфу колективної християнської ідентичності Русі» [1530, p. 213]. І саме цей проект ідентичності було розвинуто та поглиблено «Нестором» і рештою давньоруських літописців упродовж XII ст. [1567, p. 28–29]. Правий С. Плохій і відносно того, що стереотип, згідно якого книжник начебто відображав/виконував ідеологію чи замовлення князя, не витримав дослідницької перевірки. Натомість єдина лояльність, яку виявляв автор ПВЛ – це захист інтересів Церкви [1567, p. 42].

З огляду на це, не доводиться дивуватися тому, що й історію «свого народу» літописець починає у цілковитій відповідності до старозавітної традиції – поділ землі між нащадками Ноя та розповідь про Вавилонське стовпотворіння. Згідно першого, пояснювалася етнічна різноманітність людства, іншого – його різноманітність лінгвістична. Безпосередньо у ПВЛ «обидві історії разом пояснювали, чому слов'яни не лише становили окрему породу людей, але й відрізняються від інших власною мовою» [1291, с. 68]. Вище ми вже констатували ту особливість, що в літописі дуже швидко зникають окремі спільноти східних слов'ян, особливо після епізоду хрещення Русі, коли «вчорашні» поляни, сіверяни, кривичі, словени відразу перетворюються на киян, чернігівців, смолян, новгородців.

На слушну думку О. Толочка, така дивна і незвичайно швидка «етнічна» метаморфоза також пов'язана в першу чергу із релігійним контекстом «Повісті». Від початку її автор позначив різні східнослов'янські «племена» на основі того, що вони мають різні звичаї (живуть за «законами предків своїх»), але – це звичаї язичницькі, тоді як для Нестора/Сильвестра єдиним джерелом закону може бути тільки християнський бог і цей закон єдиний для всіх християн [1291, с. 79–81]. Отже, саме із прийняттям християнства в Русі й з'являється для «Нестора» такий єдиний народ – але не «етнологічний», а «конфесійний», а нова – християнська – ідентичність, начебто, знищує всі «племінні»

відмінності. Втім, чимало дослідників, як ми могли вже переконатися, відзначають, що старі «племінні» етноніми постійно виринають в ПВЛ упродовж усього XII ст.

Біблійні паралелі в літописі простежуються й відносно інших, на перший погляд, «етнологічних» сюжетів, що не дозволяє сьогодні підтвердити саме такий їхній статус. Навіть займенник «наші» застосовується «Нестором» винятково за церковною топікою до християн (або протиставляється не-християнам, приміром половцям чи булгарам) [194, с. 316]. Фактично за кожним реченням літописців стоїть певне біблійне положення. Попри таку очевидність, славістична медієвістика в сучасних східнослов'янських історіографіях, згідно спостереження Г. Виноградова, досі не наважилася на радикальне сприйняття феномену Руської державності саме як штучного символічного конструкту, котрим вона по суті й зображена в літописі. Історія ж Давньоруської держави сконструйована в ньому цілком в межах християнських уявлень про ідеальну країну [198, с. 114, 115]. Скажімо, епізод із «тріумвіратом» Ярославичів (згідно заповіту Ярослава Мудрого, він поділив державу між трьома старшими синами) не можна пояснити ні специфікою етнічних процесів IX–XI ст., ні політичною історією. Однак, – на чому слушно наголошує О. Толочко, – такий поліцентризм чудово пояснюється слов'янською міфологічною троїстістю соціального устрою, що цілком суголосно із санкціонованою книжником біблійною традицією про поділ світу між трьома синами Ноя – Симом, Хамом і Яфетом [1293, с. 41]. Відтак, інтерпретуючи ПВЛ важливо пам'ятати, що це не лише літературний твір історичного жанру, але й багато в чому богословського.

Таким чином, у сучасній українській історіографії, присвяченій етноісторичним реконструкціям минулого спільнот східних слов'ян, проблемі етнологічної притомності джерельної бази приділяється значна увага, зокрема й у частині її переосмислення. З другого боку, доводиться констатувати значну кількість теоретичних і методологічних слабкостей у такому ракурсі, пов'язану із силою етноісторіографічних стереотипів, які сформувалися відносно цієї галузі на попередніх етапах розвитку історичної науки в Україні. Мова йде і про маніпулювання джерелами на догоду власним дослідницьким схемам, і про стихійний позитивізм в аналізі джерел. Чимало труднощів зумовлені й браком різних видів джерел – антропологічних, генетичних, прямолінійною інтерпретацією матеріалів археології. Назріла також і потреба переосмислення наративних пам'яток, зокрема щодо їхньої придатності для етнологічних реконструкцій, з'ясування рівнів і видів ідентичностей, властивих спільнотам східних слов'ян і до-, і державного періодів. Показовим прикладом відносно останнього, є, на наше переконання, й відчутна конфесійна домінанта у давньоруському літописанні, що має багато в чому змінити погляди фахівців на етнічні процеси як в києворуський час, так і в постмонгольську добу, що зі свого боку може істотно вплинути й на кореляцію підходів до етногенезу сучасних етносів, які ми за звичкою досі іменуємо «східнослов'янськими».

Розділ IV

КОГНІТИВНІ МОДЕЛІ В МЕТОДОЛОГІЧНІЙ І ТЕОРЕТИЧНІЙ ПРОЕКЦІЯХ

4.1. Білоруський дуалізм і «неорадянська» стагнація

Методологічні аспекти.

Інерція недооформленої через відомі події початку XX ст. системи національної історіографії в Білорусі (в тому числі її міфологічного канону), з розпадом СРСР змусила сучасних білоруських істориків з посиленою увагою звернутися до часів появи «слов'ян», з надією віднайти там і появу етнічності білорусів. Намагання нашвидкуруч створити новий «національний міф», проте, відразу зіштовхнулося зі значною кількістю суто фахових труднощів, пов'язаних, у першу чергу, з полідисциплінарністю тематики (джерелознавство, археологія, антропологія, лінгвістика, зрештою, етнологія) та її теоретично-методологічним осягненням. Масштабність же проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян вимагала (й досі вимагає) кардинальної переоцінки можливостей білоруської історіографії, особливо щодо якісного переформатування теоретичного базису відповідного студіювання.

Нетривалий період національно-державного ренесансу завершився в середині 1990-х рр., а в результаті, відбувся болісний розкол білоруської історіографії, в «офіціозній» частині якої відтепер почалося по суті консервування попередніх – «совєтських» – традицій. На нашу думку, це вкрай негативно позначилося й на рівні теоретично-методологічного осягнення історії білоруськими фахівцями. Більшість останніх і надалі дотримувалися єдиної відомої їм системи координат політизованого «марксистського позитивізму», наївно вважаючи при цьому, що зможуть швидко та безболісно інтегрувати його шляхом косметичних правок до сучасного «національного» проекту білоруської історії, ігноруючи водночас методологічний плюралізм.

Самі ж білоруські вчені змушені констатувати «особливо гостру форму» сучасної теоретично-методологічної кризи білоруської історіографії [930, с. 39]. При цьому важко не помітити, що останній досі притаманний переважно радянський стиль у царині методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. Відповідно, в її межах набули продовження й характерні риси, властиві радянській історіографії. В цьому контексті можна погодитись із українським істориком Я. Калакурою, що як у сучасній українській, так і в білоруській історіографії досі помітним і живучим є «синдром комунізації» істориків. Сутність останнього – це «методологічна колаборація, консервативне мислення, неприйняття нового, вороже ставлення до інших ідейних течій, ідеологій, до націоналізму, релігії, а також різні фобії, наприклад страх покарання за будь-яке відхилення від офіційної лінії, тощо» [485, с. 70].

Незважаючи на те що, значна частина білоруських істориків фахово сформувалася вже в пострадянський період, їхня методика дослідження та стиль історіописання мало чим відрізняються від радянських трафаретів. У цьому зокрема виявляється і «совкова свідомість», для якої, на думку Я. Калакури, притаманні віра в радянські ідеологічні міфи, рабська психологія, популістська риторика, агресія та максималізм. Крім цього, їй характерні подвійна мораль, боязнь особистої відповідальності, одномірність оцінок, нетерпимість до думки іншого й очікування на опіку з боку держави і привілеї [486, с. 171].

Розриву із радянською історіографічною спадщиною у сучасної білоруської історіографії, на переконання О. Шутової, так і не відбулося. Передусім, завдяки державній підтримці, що надає перевагу «консервуванню» та відтворенню не лише штампів цієї спадщини, але й її стилю та підходів, одночасно, як і раніше, застосовуючи точкою референції Росію [1453, с. 167–168]. Навіть ті білоруські «національні» історики, які орієнтуються у своїх дослідженнях на «європейські цінності», все одно демонструють «старі» практики, з такими самими методологічними підходами. Для «офіціозної» ж сучасної білоруської історіографії в межах підтримки «совєтськості» загалом властивий досить активний росієцентризм. О. Шутова визначає цей напрям як «слов'янський націоналізм» білоруського національного дискурсу, що відбувається по суті у формі державної ідеології режиму А. Лукашенка та містить уявлення про «слов'янську велич і ностальгію за радянським часом» [1577, с. 247].

Відомий дослідник «науково-політичного феномену» радянської історіографії Ю. Афанасьєв також, зрештою, дійшов висновку, що її монологізм і монополізм відносно історичної істини доповнювала тотальна заполітизованість власне самих уявлень про істинне та неправдиве в історичній науці. Політизованість ця була присутня безпосередньо й у теоретичних основах історичної науки, оскільки політичне в основі марксистське вчення розглядалося та застосовувалося як загальнонаукова концепція [54, с. 165]. На жаль, сучасна білоруська історіографія також перейняла цю хибу ставити пріоритет ідеології над науковістю, а політичну доцільність вище історичної об'єктивності.

Державна ідеологія у сучасній Білорусі, з погляду С. Жмуровського, тисне на всю гуманітарну науку та по-суті замінила для неї методологічні принципи наукового дослідження, перетворюючи поступово на схоластику [389, с. 17]. Враховуючи при цьому стан згубної самоізоляції білоруської історіографії, подібний державний «вплив» на неї може зумовити ще більш негативні наслідки. А. Смалянчук у цьому контексті вважає, що у такий спосіб влада далеко небезуспішно прагне перетворити історію на ідеологічну служанку сучасного режиму [1218, с. 383]. Саме через це, на думку Г. Сємянчука, «у білоруській історичній науці дотепер немає теоретичних і методологічних дискусій, оскільки вся проблема полягає у визнанні чи ні ідеології» [1196, с. 222].

В межах такої парадигми сучасної білоруської історіографії проти самих же білорусів і надалі працюють російські імперські міфи. Зокрема це міф про білорусів як «зіпсовану поляками» в часи Речі Посполитої частину російського етносу, а також щодо появи білоруської нації тільки в часи та завдяки СРСР. Ю. Вашкевіч взагалі вважає, що білоруська нація досі не сформована, а тому сьогодні «совєтськість» заміняє білорусам брак національної ідентичності [1592, s. 51]. Критикує білоруських інтелектуалів і А. Казакевіч за їхнє легковірне сприйняття радянського стереотипу, згідно якого білоруська національна ідентичність дорівнює тільки фольклорному, селянському, колгоспному, а відтак, «антимодерному», несучасному й архаїчному вимірам [479, с. 61]. Він же небезпідставно доводить неспроможність сучасного білоруського політикуму створити подібну та співмірну радянській ідеологічну систему [480, с. 35], через відсутність якраз необхідної для звеличення режиму історичної літератури.

Частина «академічних» істориків взагалі продовжує демонструвати суто радянську методологію пізнання минулого дотепер. Так, у 2007 р. вийшла друком праця П. Пєтрікова «Нариси новітньої історіографії Білорусі», схема якої, за влучним спосте-

реженням А. Кіштимава, доволі проста – «є класи і є класика – доробок білоруської радянської історіографії, а все, що з'явилося на білоруській історичній ниві за останні десятиліття, П. Пєтріков перевіряє на відповідність класовому підходу та досягненням цієї історіографії». По суті, в межах сучасної історичної науки Білорусі, як за сталінських часів, історіографічний жанр знову почав набувати рис політичного доносу [529, с. 24].

Суто радянська риторика властива й неодноразово вже згадуваним тут історіографічним працям В. Бандарчика. Для прикладу, наведемо (ми спеціально візьмемо для цього лише одну сторінку з його книги) найбільш характерні кліше, застосовувані цим «сучасним» істориком: «Він (Я. Станкєвіч. – К. І.) проводить політику відриву білоруського народу від братнього йому російського народу»; «націоналістичні антинаукові теорії походження білоруської народності»; «зарубіжні реакційні емігрантські центри»; «Н. Вакар у своїй історії Білорусі з реакційних позицій намагається показати етногенез білорусів»; «автори остаточно розгромили націоналістичні теорії, що мали місце в українській і білоруській етнографії та підтвердили висновки Шахматова та Карського про спільність походження російського, українського та білоруського народів» [109, с. 300] тощо.

Безумовно у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі присутні також праці, автори яких демонструють більш виважений підхід, у межах якого застосовується критичний метод переосмислення, зокрема теорії етносу та етнічних процесів. Однак далеко не всі дослідники, на жаль, прагнуть такого переосмислення. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян згідно стадіально-формаційного підходу. Дехто, як наприклад П. Чигринов, до того ж характеризують це давно спростоване (і науковцями, і життям) теоретично-методологічне непорозуміння як «загальноприйняте». Особливо прикро, що така риторика міститься у навчальному посібнику: «У сучасній науці прийнято розділяти становлення і розвиток етносів на три стадіальні періоди. До найранішого відносяться племена, характерні для первісного ладу. З рабовласницьким і феодальним ладом зазвичай пов'язують такий тип етносу, як народність... Підрив економічно-політичної єдності веде до подрібнення народності, оскільки їй ще не властива така стійкість, як нації. Саме це сталося з давньоруською народністю, коли вузькоегоїстичні прагнення окремих князівсько-феодальних кланів переважили інтереси етнічної спільноти» [1404, с. 14].

Попри те, що від середини 1960-х рр. для радянських етнологів (але не для П. Чигринова) так і залишилася невирішеною проблема теоретичного узгодження «марксової п'ятичленки» з етнічною тріадою «плем'я – народність – нація», П. Чигринов і решта його білоруських колег, які є адептами подібного погляду, чомусь впритул не бажають чути головного творця радянської теорії етносу Ю. Бромлея, який неодноразово закликав узагалі не ототожнювати такі поняття, як «плем'я», «народність» і «нація» з явищем «етносу». Адже перші три спільноти в таксономічному відношенні є не суто етнічними, а згідно теорії Ю. Бромлея, є етносоціальними, яким притаманні цілком інші закономірності спільнотного формування, розвитку та буття.

З позицій радянської методології етногенез білорусів розглядають й інші сучасні білоруські історики. Наприклад, С. Марозова переконує, що «початок етногенезу білорусів, як і багатьох інших сучасних європейських народів, відноситься до останніх етапів первісного ладу, епохи військової демократії та ранньокласового суспільства» [803, с. 302]. Не менш дискусійними є й твердження, що в IX–XIII ст. на території Білорусі «уживалися та перепліталися три основні соціально-економічні уклади: родоплемінний, рабовласницький і феодальний», а «феодалізм як формація почався на Білорусі саме з IX ст.» [802, с. 37]. Так само, як і те, що «розселення східних слов'ян на території Білорусі співпало в часі з розкладом первісного суспільства і розвитком на білоруських землях переважно феодальних відносин» [653, с. 31]. Своєю чергою А. Самусік вважає, що «строкатий поліетнічний склад населення Білорусі істотно впли-

нув на формування феодальної соціально-класової структури місцевої громадськості» [1145, с. 545], але що мається на увазі під цими термінологічними вивертами залишилося незрозумілим. На жаль, подібних анахронізмів у сучасній білоруській історіографії існує доволі багато, але телеологічна істматівська риторика нічого, як відомо, науково не доводить, а лише постулює «єдиноправильне» бачення тих чи інших історичних явищ.

Рудиментом «совєтськості» у сучасній білоруській історіографії лишається й безумовне визнання найвищої «авторитетності» саме російських дослідників, у тому числі й у царині теоретичних конструкцій, пов'язаних із етнологічними студіями. Водночас ними прикриваються, аби самотужки не розглядати відповідні питання. Красномовний приклад цього знаходимо у поясненні до монографії Т. Мікуліч: «Теоретично-методологічною основою книги є праці *відомих дослідників* у сфері теорії мови й етнічної свідомості, наукові концепції яких отримали *широке визнання у сучасній етнології*» [866, с. 4]. При цьому вчена подає і відповідний перелік імен, у якому «сучасну етнологію», з її погляду, презентують винятково московські радянські етнологи – Ю. Бромлей, С. Арутюнов, М. Губогло, М. Крюков і філолог Ф. Філін. Звісно, чекати новаторських теоретичних підходів до розкриття специфіки етнічної свідомості через мовний аспект (зокрема й білорусів) у пропонованій монографії не доводиться, тому в ній можна побачити доволі відому картину, коли на готову схему нанизуються потрібні факти і робляться наперед заготовлені висновки.

Не менш безпорадно виглядає й запевнення Т. Мікуліч, що «білоруська етнологічна школа (? – К. І.) тривалий час ґрунтувалася на теоретично-методологічних напрацюваннях дослідників, *офіційно визнаних* (? – К. І.) у СРСР» [869, с. 97]. По-перше, доволі сумнівним виглядає існування якоїсь «етнологічної школи» в Білорусі, адже ґрунтування на теоретично-методологічних засадах іншої школи автоматично позбавляє першу такого статусу. По-друге, попри усі тоталітарні методи керування наукою, в Радянському Союзі все ж таки ніколи не визнавали (і навпаки) учених «офіційно» і тим більше «не офіційно». Адже як і у сучасній Білорусі – це робила профільна «наукова» установа – ВАК. По-третє, судячи з монографії Т. Мікуліч, теоретична етнологія в Білорусі й надалі (на відміну від тих же московських учених) ґрунтується винятково на відповідних радянських здобутках, яким сліпо довіряє дотепер.

Пошуки нових методологічних орієнтирів.

Методологічна розгубленість сучасних білоруських дослідників, за одночасного перебування в полоні марксистської схеми та намагання застосувати інший підхід, іноді призводить їх до вельми парадоксальних розчарувань. Скажімо, могилівський археолог Я. Рієр, аналізуючи мінливість «парадигм історичного розвитку», скрушно (хоча й не зрозуміло – з жалем, чи оптимізмом) нарікає, що «цивілізаційне сприйняття історичного процесу не виробило такого однозначного понятійного та пізнавального апарату, який був, наприклад, в історичному матеріалізмі» [1104, с. 60]. Подібний світогляд за радянського часу призвів як відомо до суцільної уніфікації дослідницького стилю, за яким настала й остаточна інфляція «творчості» радянських істориків. Втім, не важко переконатися, що в Білорусі досі є чимало носіїв старих пізнавальних схем, які не позбулися ностальгії за ними та транслюють радянські стереотипи у сучасність. Навіть декларування деякими авторами намірів позбутися колишніх принципів у нових дослідженнях не вельми переконливі, адже вже на рівні термінологічного арсеналу простежується їхня глибока закоріненість у радянську історіографічну традицію [870, с. 136]. Таким чином, і серед білоруських істориків поширеною є ілюзія, що сучасна історична наука позбулася «совєтського марксизму» та почала свій шлях із чистого аркушу, що властиво також сучасній російській історіографії [664, с. 169].

Подібні та інші симптоми «синдрому комунізації істориків» виявилися досить живучими та не зникли разом із крахом тоталітарної системи. Більше того, як підкрес-

лює Я. Калакура, вони демонструють властивість успадковуватись і передаватись як владі в її політиці історичної пам'яті, так і новим поколінням науковців [485, с. 75], а особливо, – додамо від себе, – це помітно саме у сьогоднішній Білорусі. Ось, наприклад, як ставляться до західних теоретичних новацій у царині сучасних досліджень білоруської ідентичності молоді вчені М. Фабрикант і Ю. Царик: «Тривалий час у Республіці Білорусь проблематика національної ідентичності *була віддана на відкуп* незалежній (? – К. І.) та опозиційній громадськості. Це привело до *засилля* в гуманітарній сфері *доволі примітивних* схем і концепцій, в основному *західного походження*» [1341, с. 62]. Характерно, що сучасною білоруською молоддю дослідницька незалежність, громадянська опозиційність режиму та західні наукові концепції ставляться в один семантичний ряд із неприхованим негативним контекстом явищ, які «силують» усталений «порядок речей», у тому числі в науці.

Схожу позицію щодо пріоритетності «совєтськості» продемонструвала й аспірантка з БДУ М. Равченко, аналізуючи все ту ж проблематику національної ідентичності білорусів. На її думку, два десятиліття існування незалежної Білорусі «ні на мить не зробили нас більше білорусами, не змусили нас згадати про свою рідну мову». Причиною цього історик вважає період «брєжнєвського застою», коли «"сите" та спокійне існування *примусило нас* переосмислити можливість національної ідентифікації». Оскільки «нам значно легше пристосуватися до системи, ніж докорінно змінювати її», постільки, – переконана вона, – сучасна білоруська національна ідентичність має враховувати «радянську суспільну та міжнаціональну специфіку», на основі чого, буцімто, постане «національний самообраз білоруса у сучасному постіндустріальному суспільстві» [1093, с. 118, 119]. Не важко помітити, що якраз методологічна невизначеність зумовлює подібні теоретичні деформації у поглядах молодих білоруських учених, які безуспішно прагнуть «примирити» (а подекуди й «схрестити») у своїх поглядах радянські та західні підходи.

Сучасна білоруська історіографія загалом демонструє майже цілковите ігнорування «західної» теоретичної думки і в царині історіографії, і в царині етнології. На думку О. Шутової, білоруських фахівців чомусь досі «лякає перспектива зазіхання на святе – "совєтську імперію"». Хоча саме дослідження проблем ідентичності в рамках так званих постколоніальних студій, поширених якраз у західній історіографії, з погляду вченої, можуть допомогти «розвінчати» чимало проблем «білоруської ідентичності», а «наші "тутейшасць" і "західнорусизм" можуть якраз стати точкою відліку такого аналізу» [1453, с. 116–117]. Зі свого боку, західні дослідники також змушені констатувати надзвичайну методологічну слабкість і застарілість пострадянської білоруської історіографії [728, с. 480–481], пов'язуючи це зокрема із компартійними заборонами на відповідні дискусії поза союзним центром, які й зумовили нинішню наукову стагнацію у цій царині гуманітаристики.

Дорікаючи білоруському гуманітарному дискурсу за відстороненість від сучасного світового історіографічного процесу та його майже повністю негативне сприйняття, О. Шутова не менш іронічно зауважує: «Американська історіографія – де "методологічні брижі", нам (тобто, білорусам. – К. І.) не потрібна, тим більше не потрібні епістемологічні рефлексії та сумніви, породжені на зарубіжному ґрунті. Всі ці "цивілізаційні підходи", "психоісторії", "синергетики" – під один гребінець, на смітник! "На смітник", звісно, простіше, тільки ось хто від цього виграє?». Дослідниця, навпаки, закликає колег якомога швидше й активніше переймати західне історичне мислення та «вестернізувати» сучасну білоруську історіографію, аби позбутися поширеної в ній ілюзії щодо її ізольованого чи «автономного плавання» в океані історіографії західної. О. Шутова переконана: «Якщо ми хочемо увійти до кола світової історіографії, то "вестернізація" неминуча, а для цього треба засвоювати і західну манеру історичного мислення – історичну епістемологію або історіографію» [1453, с. 142, 144]. Водночас можна підтрима-

ти й справедливе застереження А. Нечухріна – досягнення методологічної «багатоманітності» на місці попереднього «єдиномислія» зовсім не означає істотного підвищення наукового рівня досліджень [929, с. 36].

Новітня білоруська історіографія, втім, дотепер перебуває у стані методологічного колапсу, спираючись переважно на старий формаційний підхід і стихійний позитивізм, доволі боязко звертаючись як до альтернативи – навіть до так званої «цивілізаційної парадигми». Щоправда робить це доволі механістично, за звичкою шукаючи в останній готові методологічно-теоретичні рецепти, котрі заледве не відразу сприятимуть виходу білоруської історіографії на якісно новий рівень, чого, звісно, бути не може. На початку 2000-х рр. мав місце доволі показовий щодо цього епізод, коли Міністерство освіти РБ затвердило програму для вищої школи, з рекомендацією вивчати історію Білорусі в контексті світових цивілізацій. Невдовзі самі ж білоруські історики змушені були констатувати, що автори більшості нових підручників істотно викривили цю пропозицію, а частина взагалі проігнорувала. Н. Ковальова наводить зокрема приклад, коли у посібнику, заявлене розкриття національної історії в контексті цивілізаційного підходу, подавалося з поділом останнього на давній світ, середні віки, нову та новітню історії [554, с. 87].

Не менш промовистим треба визнати і те, що концептуальною основою курсу «Історія Білорусі в контексті світової цивілізації», «ґрунтованого на цивілізаційному підході до дослідження історії», на думку колективу кафедри історії Білорусі нового та новітнього часу БДУ, є все той же постулат попередньої методологічної схеми – «соціальний прогрес як вдосконалення суспільства». Нехтування ж навіть основами того, що визначається як «цивілізаційний підхід», засвідчує і оголошення Білорусі у цьому курсі окремою «локальною цивілізацією» [680, с. 179, 180]. (Загалом, невігластво багатьох білоруських істориків у сучасних теоретичних і методологічних аспектах породжує нерідко сумні історіографічні курйози. Одним із таких є своєрідний «методологічний гібрид», вигаданий А. Тарасом і означений ним як «концепція локальних цивілізацій Тойнбі-Гумільова» [1243, с. 5].) Причому однією з основних проблем білоруської історіографії у застосуванні цивілізаційного підходу є якраз вирішення питання: до якої власне з цивілізацій належить Білорусь – західноєвропейської, православної чи ще якоїсь?

Розуміння ж цивілізаційного підходу в такому ключі по суті становить собою підміну на «цивілізацію» понять «етнос» і «нація» (вельми показовою в такому сенсі є назва розділу «Білорусь на тлі інших цивілізацій» у підручнику «Етнографія Білорусі» [1345, с. 70]!). Можна погодитись із В. Шнірельманом, що в такому разі етнос, який вважає себе окремою цивілізацією (у нього мова йде зокрема про «російський етнос»), створює по суті ґрунт для бурхливих, хоч і безплідних, дискусій, хто гідний статусу цивілізації, а хто ні, чим знищується принцип рівноправності культур. Дослідник водночас впевнений, що мода на цивілізаційний підхід зумовлена якраз пострадянською кризою марксизму-лєнінізму як наукової парадигми та пошуком йому заміни. При цьому дотепер попит на цивілізаційний підхід (і в Росії, і в Білорусі), – переконаний він, – диктується зовсім не науковими, а ідеологічними та політичними факторами. Незважаючи на те, що наукові основи цього підходу досі залишаються слабко розробленими [1432, с. 198, 199]. Лише бажанням нічого не змінювати пояснює й «білоруську моду» на цивілізаційний підхід А. Братачкін, гостро критикуючи істориків-співвітчизників за теоретичну обмеженість і неадекватність сучасним тенденціям у методології історичної науки [153, с. 27].

Популярність цивілізаційному підходу в пострадянських історіографіях забезпечили глобалізм основних схем, їхня телеологічність, визначення «цивілізації» як одвічної сутності, амбіція до остаточного знання та не в останню чергу відверте межування з паранаукою (особливо у випадку Л. Гумільова) [1054, с. 162]. Втім, і надалі залишається поширеною думка, що цивілізаційний підхід є антиподом, альтернативою чи замінником формаційно-стадіальної інтерпретації історії [686, с. 42]. Відсутність ґрун-

товних методологічних розробок цивілізаційної теорії в усіх сучасних східнослов'янських історіографіях, за влучним означенням В. Гончаревського, призвела до того, що вона перетворилася з «цивілізаційної методології» на «цивілізаційну термінологію» [267, с. 161]. Солідаризується з ним ще один український історик – І. Куций [685, с. 114]. Відтак, сьогодні теорія цивілізацій частіше використовується як данина моді, аніж як окрема наукова методологія. В результаті, дедалі більше дослідників ставляться до неї «насторожено-критично» [450, с. 7], небезпідставно наголошуючи, що взагалі поняття «цивілізація» є радше результатом розумової абстракції істориків, а отже, сприймається не як об'єктивна реальність, а її репрезентація [687, с. 23], тобто як уявлена спільнота.

Розмитість «цивілізаційної ідентичності» Білорусі простежується й у спробах студіювання білоруськими істориками етнічної історії східних слов'ян саме в означеному ключі. Приміром, Я. Рієр прямо заявляє, що «середньовічну історію білоруських земель можна визначити як цивілізаційно нестабільну», хоч від початку «її характеризували загальні східнослов'янські риси». Автор доволі гіпотетично та сумнівно припускає навіть можливість існування на той момент окремої «східноєвропейської цивілізації» [1129, с. 27]. Специфіку останньої, як і критерії для її вичленування у середньовічному світі, він, звісно, не обґрунтовує, хоча подібний інструменталізм, з нашого погляду, також не дозволяє з'ясувати етнічну специфіку східнослов'янських спільнот тієї доби.

Одним із засобів такого пояснення є доволі популярний в білоруській історіографії постулат із арсеналу цивілізаційної теорії, згідно якого білоруські терени здавна становлять собою своєрідне «цивілізаційне перехрестя». Саме так підходить до проблеми А. Латишонак, запевняючи, що «у нас завжди будуть дві душі» [701, с. 358], натякаючи на поширеність православ'я та католицизму в Білорусі. При цьому «країною на роздоріжжі» або «розірваною країною» він називає й Росію, запевняючи, що «Москва надто слабка, аби бути центром особливої цивілізації» [700, с. 84]. В ракурсі цивілізаційного розколу дехто з білоруських дослідників намагається трактувати і нинішній українсько-російський конфлікт, причому білоруси у цій ситуації, начебто, виступають на одному боці з українцями як представники «східноєвропейської (білорусько-української) цивілізації» в протистоянні агресії «цивілізації євразійській (російській)» [898, с. 26], хоча дехто серед російських учених вважає, що «євразійська ідеологія» властива і українцям, і білорусам [1576, p. 70]. Натомість дехто говорить, що тільки Україна є справжнім «цивілізаційним перехрестям» Степу, Азії та двох християнських Європ [347, *с*. 45].

Прикладом заангажованого застосування цивілізаційного підходу в межах реконструкції етнічної історії східних слов'ян може бути зокрема текст О. Батраєвої щодо унікальності «східнослов'янської цивілізації», яка чомусь стала «заручником» міжцивілізаційного порубіжжя. З її статті стає зрозумілим, що винайдення чергової «цивілізації» (наразі «східнослов'янської») є все тим же намаганням сучасної білоруської історіографії вливати старе вино у нові міхи – на цей раз – спроба пошуку чергового «замінника» концепту «давньоруської народності» у вигляді «єдиного організму східних слов'ян». Звідси й дивна, на перший погляд, етнологізованість цивілізаційного підходу, що проглядається у синонімічному застосуванні понять «східнослов'янська цивілізація» = «східнослов'янський суперетнос». На думку дослідниці, саме в останньому протягом століть розмивалася «національна» ідентичність білорусів, що й визначає їхню «унікальність» у «контексті східного слов'янства» [106, с. 102–107], хоча, що означає це «в контексті» – лишається неозвученим.

Таким чином, ми можемо констатувати, що спроби штучної заміни формаційного підходу цивілізаційним сучасними білоруськими дослідниками в цілому виглядають невдалими та безперспективними. Ігнорування ж ними решти новітніх підходів, що визначають світовий гуманітарний дискурс останніх десятиліть, зокрема й у форматі постмодерних практик, зумовлюють доволі сумне становище сучасної білоруської історіографії, котру можна охарактеризувати як «річ у собі та для себе».

Прикметно, що поява цивілізаційної теорії в історіографіях на пострадянському просторі співпала за часом із зміною методологічних орієнтирів у світовій історіографії, зумовленої так званим «постмодерністським викликом». На думку В. Гончаревського, це покликало до життя й тенденцію до взаємозв'язку цивілізаційного підходу із впливовою течією «нової культурної історії» [266, с. 6]. Однак, якщо цивілізаційний підхід хоча б тимчасово привернув увагу білоруських істориків, то постмодерністський методологічний плюралізм і надалі залишається для них справжньою terra incognita. Такий же діагноз ставить і білоруська дослідниця О. Шутова: «Постмодерну в білоруській історіографії поки що немає» [1453, с. 153]. Монографія цієї дослідниці, видана 2007 р., загалом лишається єдиною спробою змінити ситуацію в методологічному кліматі сучасної білоруської історіографії й, на жаль, поки що безуспішною.

Єдиною реакцією на цю книгу в Білорусі стала рецензія відомого історика Е. Іоффе, котрий загалом прихильно поставився до намагання авторки зробити по суті «переклад» для сучасних білоруських дослідників основних аспектів «постмодерну» та «постмодернізму» [451, с. 169]. Водночас учений так само висловив сподівання, що цей твір стане певним поштовхом для білоруської історіографії в напрямі переосмислення своєї методологічної спрямованості. Доводиться натомість знову процитувати О. Шутову, оскільки досі «історики в Білорусі все ще тяжіють до декларування свого "імунітету" від "хвороби постмодерну", з її гризотними сумнівами та рефлексивною напругою», а тому «білоруським історикам, очевидно, ще тільки належить зробити головні кроки до вивчення постмодерну» [1453, с. 16, 20].

Навіть ті несміливі спроби деяких дослідників щодо залучення «постмодерних» теоретичних підходів, які присутні у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі, досить часто грішать загальним нерозумінням цієї новітньої парадигми в науці. Зокрема це виявляється у переінакшенні ними «на власний лад» термінології й трактуванні базових категорій за «старими» стандартами. Неприхованим залишається й дальший потяг до пошуку в межах «західного» постмодерну тієї «єдиної» універсальної теорії та методології, що могла б стати новою «пояснювальною схемою» як було в рамках радянської ідеологізованої історіографії. Повністю ігнорується сучасними білоруськими вченими й явище конструктивізму в історіографії, зокрема в етнічному та національному вимірах, у тому числі й щодо так званих «уявлюваних» спільнот. Останній аспект, на думку О. Шутової, міг би чимало зарадити й у розумінні білоруської етнонаціональної історії, якби фахівці не ігнорували його теоретичної складової, запропонованої західною наукою [1453, с. 102–103].

На наше переконання, епістемологічні практики, пропоновані постмодерністськими методологіями, як і будь-які інші інтелектуальні наукові моделі, не можуть виступати в ролі остаточного (чи тим більше єдиного) каркасу для пізнання минулого. Відтак, фобії сучасної білоруської історіографії відносно «викликів постмодерну» виглядають доволі нелогічними, адже, як відзначає Е. Доманська, «не існує способу виявлення кращої теорії чи провідного способу вивчення історії» [354, с. 31]. Не кращими в цьому сенсі є й постмодерністські теоретично-методологічні підходи, попри всю їхню провокативність і контроверсійність. Важливо також усвідомити, що постмодерністська парадигма не становить якогось альтернативного підходу на заміну усталеному науковому світогляду, а є черговим (сучасним) етапом у загальносвітовому розвитку всієї науки, уникання якого не лише посилить регрес історіографії, але й просто неможливе та недоцільне. Згідно міркувань І. Колесник, і критики, і апологети постмодернізму сходяться в тому, що це лиш етап в усвідомленні цілісності, котрий створює передумови для виникнення нового синтезу [583, с. 18].

Засвоєння навіть частини із цих методик здатне на сучасному етапі здійснити визначально-позитивний вплив на білоруську історіографію (й не тільки на неї). Історіографічна користь від такого процесу, згідно міркувань М. Філіповича, очевидна ще й

тому, що «постмодернізм не витворив якоїсь строгої, когерентної системи і не дає жодного простого рецепту» [1358, с. 14], а отже, залишає чимало варіантів відповіді на різноманітні «виклики». Схожу позицію демонструє й М. Філюшкін відносно такої ж методологічної кризи в російській історіографії: «У такій ситуації історичний постмодернізм може відіграти роль подразника, котрий просто примусить істориків підступити до втілення сучасних гуманітарних методологій і тим самим допоможе подолати застій історичної думки» [1354]. Засвоєння уроків «постмодерністського виклику», крім іншого, дає можливість глибше зрозуміти ті процеси, що визначали розвиток історичної науки та виявити їхні нові виміри [1101, с. 410]. Та обставина, що історія науково важко піддається пізнанню, ще не означає, що не існує адекватного підходу до джерел і правильної реконструкції історичних фактів.

Теоретичні проблеми білоруської етнології.

Поверхове ставлення сучасних білоруських дослідників до проблем історіографічного, джерелознавчого та методологічного характеру цілком виявляються й у царині теоретичної оснащеності їхніх наукових студій, присвячених насамперед етнологічним аспектам минувшини. В кращому випадку ними згадуються окремі базові постулати радянської теорії етносу, але, як правило, без критичного переосмислення і її основних понять, і її концептуальної сутності. Більшість білоруських дослідників етнічної історії слов'ян взагалі уникають будь-яких теоретичних пояснень своїх реконструкцій, довільно оперуючи поняттями, навіть не з'ясовуючи їхнього смислового навантаження. Не рідкістю, на жаль, є поверховість, спрощеність, примітивність, однобічна заангажованість у застосуванні тих чи інших етнологічних конструкцій і термінів, цілковите незнання та ігнорування західних етнологічних концепцій, що, звісно, не покращує загальне історіографічне тло сучасної білоруської гуманітаристики.

Розвитку етнологічної думки в Білорусі вчені майже не приділяють уваги, а епізодичні статті, присвячені окремим аспектам проблеми, не дозволяють скласти цілісного враження. Приміром, студія М. Сакалової щодо сучасної білоруської історіографії термінів «етнос» і «нація» [1139] зосереджена тільки на трьох працях (всі – колективні), опублікованих в 1994, 2000 і 2001 рр. Як не дивно, але по суті це досі єдина спроба такого аналізу, присутня у новітній гуманітаристиці Білорусі. Певну інформацію містять також періодичні статті-звіти щодо діяльності профільних інститутів НАНБ, які детальніше нами будуть розглянуті нижче. Спорадично звертають увагу на становище білоруської етнології представники інших наукових галузей – антропологи (у цьому сенсі останнім часом досить важливими є дослідження Ольги Марфіної (Інститут історії НАНБ) [809; 811]), філологи, філософи, соціологи, культурологи. Щоправда за цією рефлексією ситуація виглядає невтішною, а сама дисципліна фактично не розвивається, через відчутну теоретично-методологічну стагнацію.

Однією з типових помилок є, скажімо, ототожнення таких понять, як «етнос» і «нація», що сприймаються єдиним явищем, але на різних етапах історичного розвитку. Вище ми вже відзначали, що це доволі дивно, адже радянська теорія етносу, на якій споруджена навіть «білоруська етнологічна школа» (Т. Мікуліч), чітко заперечувала подібне ототожнення [дет. див. : 463]. На слабкості етнологічних знань акцентують увагу колег і самі ж білоруські інтелектуали – філософи, соціологи, філологи. Так, У. Конан зауважує, що в Білорусі відсутня чітка, логічно вивірена етнологічна наука, являючи собою збірню легковажних гіпотез, замішаних на політичних міфах [599, с. 156]. Своєю чергою В. Булгакав закликає колег звернути, нарешті, увагу на твори Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Ґелнера, Е. Сміта, Е. Ґобсбаума [162, с. 11]. На відміну від істориків, деякі білоруські соціологи намагаються вже аналізувати етносоціальну специфіку, із залученням теоретичного арсеналу західних концепцій, як це робить Т. Чуліцька [1406].

Не звертання до західної наукової традиції щодо інтерпретації етнічних феноменів, на думку С. Токтя, якраз і зумовлює в білоруському історіографічному дискурсі відсутність належного методологічного інструментарію та змушує істориків або оминати найбільш гострі аспекти, або ж давати надто прості тлумачення доволі складних явищ [1286, с. 131]. Така ситуація виглядає тим більше нелогічною, адже в пострадянську добу чимало праць провідних західних теоретиків етнічних і національних проблем були перекладені та опубліковані не лише українською та російською, але й білоруською [105; 297; 299; 300; 1443; 1445; та ін.] мовами. Отже, доводиться припустити не брак знання іноземних мов чи доступу до відповідної літератури білоруських учених, а свідоме ігнорування та нехтування цим корпусом сучасних знань.

Не квапиться покращувати теоретичний рівень і сучасна білоруська етнологія, залишаючись у межах застарілих і, як правило, поверхових уявлень радянського часу. Такий стан яскраво засвідчують і нечисленні спроби аналізу «розвитку» цієї галузі за останні десятиліття, що подаються білоруськими академічними дослідниками по суті як формальний звіт у піднесених тонах про значні «досягнення» та «перспективи» цієї галузі. Так, заввідділом етнології (з 2009 р. – народознавства) Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору ім. К. Крапіви НАНБ А. Гурко переконує, що «білоруська етнологічна наука затребувана у білоруській державі та суспільстві, оскільки вона ефективно вирішує щоденні завдання (? – К. І.)». Дослідниця навіть вважає, що можна говорити про «високий потенціал» білоруської етнології, адже в її Інституті працює аж 12 науковців-етнологів – 6 докторів і 6 кандидатів наук. Пропонована стаття-звіт щоправда доволі скромно згадує, на якій теоретичній базі фундується цей «високий потенціал» (власне в ній мова обмежується вже аналізованими нами вище теоретичними поглядами В. Бандарчика та М. Піліпенко), а тому, очевидно, для подальшої «розробки методології білоруської етнології», автор вважає цілком достатнім лишень «удосконалення сучасної етнологічної термінології» (проте, що саме не влаштовує А. Гурко в термінології не повідомляється) [305, с. 84; 306].

Теоретично-методологічні новації сучасної білоруської етнології, з погляду А. Махнач, взагалі пов'язані тільки з працями М. Піліпенко, який з «90-х рр. XX ст. почав використовувати (все ж таки коректніше говорити про застосування. – К. І.) такі методи світової етнології, як дифузіоністський, функціональний, структурний та ін.» [814, с. 98]. У цій же збірці М. Піліпенко також веде мову про необхідність творчих запозичень із теоретично-методологічної царини «світової етнології» [1027, с. 3, 6], хоча, що означає останнє поняття незрозуміло. Швидше за все, інтелектуальна самоізоляція білоруської академічної спільноти за останні десятиліття, призвела до того, що будь-яка не білоруська наукова дисципліна сприймається як окрема (при цьому ще й цілісна) реальність, хоча це далеко не так і «світової етнології» ніколи не існувало. Крім залучення озвучених вище «нових» методів (до речі, ці методи у «світовій етнології» вже давно критикуються і небезпідставно вважаються науково застарілими), до решти «сучасних теоретичних проблем білоруської етнології» М. Піліпенко відносить все те ж вдосконалення термінології. Насамперед, на його переконання, переосмислення потребують такі категорії, як «культура», «традиція», «народність» і «нація».

На жаль, демонструючи «високий потенціал» білоруської етнології, член-кореспондент НАНБ, замість удосконалити, скажімо, термін «нація», заплутує ситуацію з ним ще більше. Справедливо підкресливши, що «нація» має не стільки етнічний, скільки політичний контекст, він спочатку стверджує, що цей термін «найбільше підходить для позначення [сучасної] білоруської політичної спільноти». Однак відразу ж закликає «використовувати термін нація у двох значеннях» (!?). Виявляється, тому що не існує «загальноприйнятого терміна для позначення *типу білоруської етнічної спільноти на сучасному етапі*» [1027, с. 5, 6]. Зрештою, подібна логіка не може не дивувати, оскільки такий «загальноприйнятий» термін є – «етнос», але оскільки М. Піліпенко ще й досі

ототожнює цю категорію з нацією, постільки з'являється окреслений вище термінологічний парадокс. Показово, що за 20 років до цього, опублікувавши «нову концепцію виникнення Білорусі», вчений уже тоді наголошував, що для «пізнання такого складного процесу, як формування білоруського народу» потрібно «з'ясувати зміст основних понять – етнічна територія й етнос» [1018, с. 11]. Проте, ані тоді, ані тепер М. Піліпенко так і не спромігся, бодай коротенько, теоретично пояснити, що ж таке «етнос».

Формальне сприйняття теоретично-методологічних аспектів загалом характерне для всієї білоруської гуманітаристики, але «білоруській етнології», очевидно, варто перейматися сьогодні, в першу чергу, не вдосконаленням понять, а переосмисленням власної наукової екзистенції. Підсилює таке враження та обставина, що теорією етнологічної проблематики в білоруській науці все більше переймаються інші напрями – політологія, соціологія, культурологія, філософія, часто нехтуючи головною перевагою саме етнології – аналізом етнічної сфери людства засобами методів історичної науки. Вражаючим фактом є те, що дотепер існує лише один (!) підручник «Етнографія Білорусі», виданий ще в радянський час (1981 р.) і написаний... [sic!] М. Піліпенко [1019]. У білоруській історіографії водночас відсутні й серйозні монографічні праці з теоретично-методологічних аспектів етнології. Натомість відповідні фахівці обмежуються, зазвичай, коротенькими статтями, де означена проблематика розглядається уривчасто та поверхово. Звісно, при цьому не спостерігається жодних дискусій щодо теоретичних аспектів етнології.

Не доводиться, відтак, дивуватися, що й самі білоруські фахівці змушені констатувати помітну етнологічну (передусім, саме термінологічну) неграмотність своїх колег [1396, с. 7]. Схожу ситуацію щодо аналізу етнічної самоідентифікації білорусів в історіографії, «що призводить до серйозних непорозумінь», зображує й політолог Д. Мєльянцов [841, с. 60]. Історик Г. Галєнчанка також зауважує, що попри всі позитивні зрушення в дослідженні історичних основ процесу формування білоруського етносу, і надалі залишається чимало концептуальних проблем, передусім розходження в теоретичному контексті [246, с. 9]. Дехто з авторів відверто ухиляються від теоретичного пояснення категоріального апарату, який вони застосовують, щоправда дехто з них, принаймні чесно, зізнаються у цьому. Наприклад, так чинить А. Смалянчук: «У тексті книги використовуються поняття "етнічна група", "нація" та похідні від них. Дати докладне та повне визначення цих термінів, – стверджує він, – неможливо через багатозначність і наявність різних наукових підходів до вирішення цієї проблеми» [1208, с. 5]. Користь від такої стратегії все ж таки видається сумнівною, адже від коректного застосування базових етнологічних концептів залежить, зрештою, валідність кожної історичної праці з цієї сфери пізнання.

На цьому своєю чергою наголошує й Ю. Несцяровіч: «Найбільш істотним за розробки етнічної історії білорусів є саме уточнення та вдосконалення етнічної термінології» [928, с. 195]. З останнім у сучасній білоруській історіографії є чимало проблем, а однією з причин цього треба визнати по суті нерозуміння (незнання?) дослідниками і основ теорії етносу, і теорій етнічності. Інколи це призводить до відверто курйозних випадків. Скажімо, філософ М. Круковський щиро обурюється, коли «замість гордих слів "нація, народ", свідомо (? – К. І.) вживають термін "етнос"», чим, на його думку, білорусів «порівнюють з папуасами або чукчами» [666]. Можна навіть зустріти і такий несподіваний понятійний виверт, як «етнос нації» [264, с. 34]. Варто зауважити, що подібна ситуація характерна не лише для східнослов'янських історіографій. Скажімо, польський історик білоруського походження П. Рудковський доволі механістично ототожнює зокрема етноніми та політоніми [1573, s. 67; 1123, с. 88]. Литовські дослідники несподівано демонструють глибоко радянське трактування суті етносоціальних спільнот. Більше того їхнє визначення терміну «нація» майже дослівно відтворює відому дефініцію Сталіна, термін «етнос» ототожнюється з народом, нацією та взагалі будь-якою

«етнічною спільнотою», а «етнічне» одночасно «пов'язане з належністю до якого-небудь племені, народності, народу» [438, с. 8, 15].

Білоруські етнологи не менш розпливчасто підходять до інтерпретації інших термінів, зокрема це виявляється у співвідношенні таких понять, як «етнічність» і «національність» [1143], «етнічність» і «націоналізм» [1400]. Ю. Чернявська зокрема також вбачає зв'язок такої термінологічної плутанини «зі слабкою формалізованістю термінів "етнос" і "нація"». Хоча запропоноване нею розуміння сутності «етносу» навряд чи покращує цю «формалізованість» поняття, адже до нього вона включає «всі типи етнічних спільнот – від племені до нації». До того ж у цілком «бромлеївському» дусі пропонує два «розуміння» етносу – широке та вузьке. Стосовно останнього, то етнос тут лише «одна із форм етнічної спільноти» (хоча не зрозуміло, навіщо у такому випадку потрібен окремий термін?). З неї мінський культуролог чомусь вилучає доволі істотні формальні ознаки – спільне походження (навіть уявлення про нього), мову, релігію, територію, перетворюючи формально етнос на культурний конгломерат, який з незрозумілих причин чомусь набув спільну самосвідомість, специфічні моделі діяльності, мислення та поведінки, що дозволяє «етнофорам відрізняти *свою* (на жаль, Ю. Чернявська не пояснює, на основі чого етнос стає «своїм», а інші – «чужими». – К. І.) спільноту від усіх інших народів» [1396, с. 466]. Як бачимо, науковець до того ж ототожнює поняття «етнос» і «народ», що з погляду етнологічної теорії також не зовсім коректно.

Істотною теоретичною похибкою потрібно визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії ототожнення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Крім доволі суперечливого твердження (з яким ми наразі дискутувати не будемо, з огляду на те, що це не є предметом нашого зацікавлення), що вже «в X–XI ст. на території Білорусі створилися перші держави: Полоцьке, Турівське, Смоленське князівства», на чому наголошує зокрема А. Кравцевич, ми цілком не погоджуємося і з його твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у *соціально-суспільному* (? – К. І.) розвитку етносу» [660, с. 176]. В іншій праці цей же дослідник заплутує ситуацію ще більше, запевняючи, що «відносини між поняттями "етнос" і "держава" можуть бути розглянуті на основі їхньої загальної дефініції». Однак чомусь цієї дефініції автор не наводить, а натомість переконує, що «етнос і державу об'єднує одне головне завдання – організація функціонування великих людських спільнот» [655, с. 81].

З огляду на це, хотілося б нагадати, що етнос – це спільнота, котра виникає та існує поза волею людей, а отже, вже у цьому вимірі не може (та й не повинна) виконувати будь-яких завдань. А. Кравцевич щось подібне відчуває, а тому обмовляється, що держава «виконує свої функції набагато ефективніше, ніж етнічна організація». Явно некоректним є і наступний пасаж білоруського етнолога: «Однак держава завжди будується на якій-небудь пріоритетній етнічній основі...», але ж... США, Австралія, Канада, Швейцарія, СРСР (і цей перелік можна продовжити) навіть близько не мали і не мають жодної «пріоритетної етнічної основи», а що вже казати про минулі часи – Римська, Франкська, Візантійська, Австро-Угорська ба навіть Російська імперії. Незважаючи на це, дослідник постулює: «Саме державні організації відіграли головну роль у формуванні сучасних європейських націй» [655, с. 81]. По-перше, нація не тотожна етносу, а по-друге, де ж тоді римська, османська, візантійська нації і звідки ж тоді, наприклад, білоруська нація, яка взагалі не мала своєї середньовічної держави?

Пошуки альтернативних шляхів (деформації етнологічної теорії).

Відомий білоруський філософ В. Акудовіч слушно закликає позбутися вже колись панівної концепції лінійно-послідовного ходу історії, коли кожне постання нації тлумачилося через передуючий цьому процес етногенезу. Істотно, з погляду мислителя, також зрозуміти, що, на відміну від етносу, який поступово формується натуральним чином, нація повстає через волю до влади у певної сили, що визріла в лоні етносу.

Фактично В. Акудовіч закликає підходити до вивчення нації в ракурсі конструктивістського підходу, адже «нація з'являється не сама собою, а створюється певними інтенціями» [11, с. 40, 45]. Заслуговує на увагу і його пропозиція враховувати ту, обставину, що за умов імперії лідерами національних рухів підкорених спільнот були соціальні аутсайдери, які не досягнувши визнання в метрополії, змушені були реалізовуватися в межах своїх етнічних спільнот, у тому числі й білоруській [11, с. 49–50].

Вагомим недоліком у теоретичному осягненні білоруськими дослідниками етнічної сфери є також некритичне ставлення до постулатів так званої «концепції етногенезу» Л. Гумільова, а також доволі сумнівне еклектичне поєднання його багато в чому паранаукових поглядів із постулатами «класичної» (авторства Ю. Бромлея) теорії етносу. Приміром, етнолог В. Тітов спочатку запевняє, що «етнос – це історичне утворення» та «складний етносоціальний організм», а згодом твердить, що останньому властивий такий ресурс, як «пасіонарність», вичерпання якого обмежує «життєвий цикл етносу», визначений Л. Гумільовим у 1200–1400 років. Потім білоруський дослідник знову повертається до формаційного підходу та переконує, що «етнос проходить три стадії – плем'я, народність і націю» [1383, с. 11] – й усе це в межах одного абзацу.

У схожому ключі пропонує «теоретичний вінегрет» і гомельський філолог А. Рогалєв, який посилаючись на Л. Гумільова, запевняє, що етнос – природне явище та колектив людей на основі оригінального стереотипу поведінки. Водночас справедливо відмежовуючи етнос від нації, котра є соціальним явищем, та держави, він все ж таки не стримується й у дусі діалектичного матеріалізму починає доводити, що «на етапі формування державної спільноти етноси, субетноси, етнографічні групи об'єднуються в народність», а це зумовлює «в будь-якому випадку (? – К. І.) консолідацію певного етномовного простору» [1113, с. 6]. Однак якщо врахувати яку саме «народність» лишає поза кадром цей лінгвіст (а мова безперечно йде про так звану «давньоруську»), тоді все стає зрозумілим. У той же час дослідник мимоволі потрапляє у теоретичну пастку, адже за такої логіки етнос перестає бути «природним» і стає тотожним і народності, і нації – «формування народу – єдиний процес» – резюмує він.

На думку Т. Мікуліч, ставлення вченого світу Білорусі до «пасіонарної» теорії етногенезу «були та залишаються винятково критичними, що цілком слушно» [867, с. 72]. Ми, зі свого боку, не можемо погодитись із цим запевненням. Поодинокі спроби теоретичного осягнення феномену етнічного у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі, навпаки, демонструють неабияку популярність у ньому умоглядних конструкцій Л. Гумільова. Загалом, одна з двох білоруських праць у жанрі наукової монографії з етнологічної теорії, присвячена якраз концепції цього російського дослідника, але написана, що варто визнати досить симптоматичним, філософом (як власне й інша). Попри всю справедливу нищівну критику «концепції етногенезу» та її автора, С. Павочка все одно вважає, що вона досі не поцінована соціально-філософським знанням, тоді як «окремі положення концепції етногенезу вельми репрезентативно (? – К. І.) відображені в публікаціях, присвячених феномену етнічності» [979, с. 8]. Показово, що один із розділів монографії призначений контекстуально «вписати» цю «етнологію Гумільова» в (такий методологічно популярний у білоруській гуманітаристиці останніми роками) «цивілізаційний підхід», хоча й сам С. Павочка змушений був визнати «нереферентність» такої спроби [979, с. 148].

Інший філософський трактат, авторства С. Шаша, присвячено осягненню феномену етносу в людині та людини в етносі. Причому вплив «гумільовщини» тут також простежується досить яскраво: «Етнос, – стверджує вже на початку книги брестський спеціаліст, – включає у себе в органічному сплаві елементи геобіоценозної та соціокультурної реальностей» [1419, с. 6]. З метою більш диференційованого розуміння «етносу», дослідник пропонує відрізняти «етнос як функцію» й «етнос як субстрат», хоча сам же зауважує, що поняття «етнос» поки «не набуло своєї експлікації на рівні всеза-

гального», а тому наявне розуміння має, як правило, інтуїтивний характер [1419, с. 7, 9]. Традиційний для білоруської етнологічної думки теоретичний еклектизм притаманний і поглядам С. Шаша. Так, для «стадії первісних людських популяцій, які ми називаємо родом і племенем», на думку останнього, «біологічне в людині домінувало». Натомість «у період, коли почали виникати народності, а потім і нації, на перше місце вийшли етнічнічні цінності», а «біологічний первінь відходить на інший план, він уже "працює" через етнос – "поклик крові", "національна ідея" тощо» [1419, с. 144–145]. У такий спосіб формувався «етносний соціум», тканину та структурність якого визначали соціальність і духовність. Нам, звісно, важко визначити когерентність подібних філософських імплікацій відносно онтологізації етносу, але навіть інтуїтивно не важко відчути потяг дослідника до біолого-географічної детермінованості процесу «етносизації».

Схожий підхід демонструє ще один білоруський філософ – А. Анціпенка, вважаючи, що коли на початкових етапах свого виникнення і розвитку етнос – явище передусім природно-культурне (?), то нація – це вже утворення, в якому соціальні зв'язки набувають самоцінного значення. Відчуваючи неабияку парадоксальність «природно-культурного» критерію виділення етносу, вчений, зрештою, конкретизує свій погляд: «Етнос, – у візії автора тепер, – продовження того способу самоорганізації, котрий виникає *на популяційному рівні в біологічних системах*» [38, с. 406]. Плутаються у визначеннях базових етнологічних понять і білоруські історики. Характерний приклад цьому – дискусія з приводу доповіді І. Марзалюка «Від етносу до нації» на II науковій конференції БГТ (Могильов, листопад 2001 р.). Один із учасників поцікавився у доповідача: у чому, зокрема, полягає принципова відмінність між цими поняттями? Однак, замість дати пряму та конкретну відповідь, І. Марзалюк почав говорити про зовсім інші речі, розлого пояснюючи відмінності між «етнічністю», «національністю» й «етнічною свідомістю» [789, с. 173], що, в принципі, дозволяє припустити той факт, згідно якого, білоруський історик, швидше за все, просто не знає, в чому полягає ця «принципова відмінність».

Зі свого боку, А. Дзєрмант також критикує І. Марзалюка, зокрема за «вульгарне» розуміння феномену етнічності: «Білоруська етнічність в дусі вульгарного (? – К. І.) примордіалізму вважається [І. Марзалюком] за існуюче вічно, "жорстко" детерміноване (хоча не зазначено чим. – К. І.) явище, коли знання білоруської мови або православне віровизнання свідчить про наявність непрозорого кордону між білоруським і литовським». Подібна «жорсткість» критики пояснюється тим, що А. Дзєрманту «більш адекватним для *опису етнокультурних процесів* (? – К. І.) здається (? – К. І.) сполучення конструктивістського та символічного підходів, згідно яких етнічна ідентичність завжди залежала від конкретної ситуації й тому може бути окреслена як "ситуаційний конструкт"» [344]. Так само наївно закликає поєднати «в дослідженні етногенезу слов'ян» примордіалізм і конструктивізм А. Литвинський [723, с. 191].

Важко сказати, на якій підставі А. Дзєрмант збирається «сполучати» ідеї конструктивістів і символістів, особливо для «опису» етнокультурних процесів (причому залишається стійке враження про доволі поверхове знайомство цього «історика» з усіма трьома названими напрямами етнологічної думки). Адже перші взагалі заперечують будь-які етнічні явища як самостійні, а інші не так уже й далеко в теоретичному контексті відійшли від, критикованого білоруським філософом, «вульгарного примордіалізму». Очевидна ідеологізація останнього в пролетарських тонах лише вкотре підтверджує методологічну вкоріненість навіть молодих білоруських дослідників у матрицю діалектичного матеріалізму. Звідси і наївна віра, що на цьому базисі їм легко вдасться встановити надбудову методологічного плюралізму.

Характерний приклад відносно цього демонструє Т. Мікуліч, виступивши з критикою А. Лабанава (на той момент аспірант кафедри психології БДПУ), за яким білоруські науковці в 1990-х рр. були ще фахово непідготовлені прийняти за нову методо-

логію зокрема системний підхід, через попередню історіографічну спадщину, відповідне аналітичне мислення та малу кількість людей, здатних до узагальненого погляду [695, с. 170 (у статті Т. Мікуліч назва та сторінки зазначені невірно)]. Адже, згідно філолога, «теоретична підготовленість вітчизняних науковців до сприйняття системного підходу вбачається в його органічному зв'язку з діалектичним мисленням», а «діалектична філософія Гегеля, Маркса, Енгельса... має тривалий авторитет у науці». Тому Т. Мікуліч переконана, що зокрема в етнологічній науці «пошук нової наукової парадигми *органічно* приведе білоруських дослідників до системного підходу» [868, с. 103].

Успіх же цій «новій парадигмі», на її думку, гарантований «системною організацією етнічного світу» та тим фактом, що «етноси є високоорганізованими системами» [868, с. 106]. Подібний науковий світогляд, звісно, не новаторський, але вкотре ми змушені констатувати, що автор, обмежившись декларативними заявами, так і не спромігся пояснити, в який спосіб гегелівський чи марксовий ґолізм допоможуть білоруським етнологам здійснити парадигмальний прорив на теоретичному рівні. Тим більше, враховуючи позицію Т. Мікуліч, згадувану стосовно ґрунтування «білоруської етнологічної школи» на теоретично-методологічних напрацюваннях дослідників, «офіційно визнаних у СРСР» [869, с. 97]. Яскраво демонструє це й її монографія, присвячена філологічному контексту етнічної свідомості, де теоретично-методологічною основою визначено праці винятково радянських етнологів, на чому наголошує сама авторка [866, с. 4].

Методологічна аморфність розглянута вище набуває, на жаль, свого продовження в працях інших білоруських дослідників, присвячених теоретичним аспектам етнологічної проблематики. Теоретичні підходи до визначення етнічної адаптації, що стали об'єктом дослідження Т. Луцевич, приміром, майже повністю збігаються із представленою версією Т. Мікуліч, але набули вже значніших спотворень. Тут уже етнічні системи представляють навіть люди («окремі етнофори»), їх «без особливих труднощів можна виділити з багатьох інших явищ, із якими вони взаємопов'язані (?; звісно, про які явища йде мова невідомо. – К. І.)». Для вивчення етносу Т. Луцевич пропонує звертатися до якоїсь «метасистеми», аби отримати «уявлення про досліджуваний предмет і його функції в метаетносі (? – К. І.), тобто зовнішнього відносно етносу середовища». Остаточно загадковою ситуація стає, коли автор заявляє: «Взаємодія етносу з оточуючим світом (географічним, соціальним, етнічним (? – К. І.), біологічним) відбувається через обмін енергією» [749, с. 53–54]. Навіть етнічні традиції нею визначаються як явище глибоко примордіальне – це, буцімто, «своєрідний генофонд етнічності, який підтримує *певне обличчя етносу* (? – К. І.)» [749, с. 55].

Останній факт змушує звернути увагу на ще одну характерну рису сучасної білоруської етнологічної думки, а саме на її схильність надмірно «біологізувати» сферу етнічного й етнос як явище зокрема. Пропонований А. Дзєрмантом термін «вульгарний примордіалізм» до цього напряму підходить куди більше, аніж до соціологічної версії етнічної історії, пропонованої І. Марзалюком. Окрім доволі поверхового підходу до соціобіологічної концепції етнічності, що має вже доволі сталу традицію у західній гуманітаристиці (а найчастіше про її існування навіть не підозрюють), білоруські дослідники часто небезпечно спрощено трактують специфіку життєдіяльності людських спільнот у системі координат біологічне–етнічне, зводячи останнє по суті тільки до «проблеми крові» та пошуку «етнічного гена білоруса».

Такого погляду дотримується, приміром, В. Деружинський, який прямолінійно заявляє: «БІЛОРУС – це поняття від початку генетичне й антропологічне (з балтським змістом), а не лінгвістичне. Так само негр – не лінгвістичне поняття» [337, с. 105; 338, с. 17]. Підміна понять тут помітна надто яскраво, аби спростовувати цей термінологічний казус, адже «негр» – суто расовий вимір, тоді як «білорус» – етнічна категорія й порівнювати потрібно було би «негроїда» з «європеоїдом», а не їх лінгвістичні належності, тим більше зовсім недоречним тут є «балтський зміст» – явище якраз винятково лінгвістичне.

Доречно підтримати й критику подібного підходу, котру висловлює І. Салівон: «Щодо використаних В. Деружинським деяких висновків А. Мікуліча (відомий білоруський антрополог. – К. І.) з його геногеографічних досліджень, то вони не витримуються критики. Передусім, – наголошує Інеса Іванівна, – не можна поєднувати несумісні поняття "стародавній генофонд" і "стародавній етнос", бо їхні смисли нетотожні... Формування ж етнічних особливостей залежить не від генетики мігрантів чи місцевого населення, а від переваги культурних традицій значно вищого рівня» [1142, с. 91]. Своєю чергою польський історик білоруського походження П. Рудковський, характеризуючи сучасну історіографію в Білорусі, також називає «абсурдним уживання зоологічних таксонів» для опису етнічних і національних відмінностей, у тому числі й вживання поняття «генетичний код» [1573, s. 20; 1123, с. 30]. На жаль, проблема біологізації етнічного існує дотепер (причому не тільки в білоруській історіографії, і не лише в працях В. Деружинського) і в ході нашого дослідження ми ще будемо до неї звертатися за конкретніших обставин, коли етнічна історія східних слов'ян подаватиметься у такому ключі.

Не можна не відзначити, що частина білоруських дослідників усе ж таки намагається критично переосмислювати «класичну» теорію етносу та звертаються також до альтернативних теоретичних схем осягнення феномену етнічного. Відповідну тенденцію зауважує Г. Каспяровіч, розглядаючи теоретичні питання етнокультурного розвитку етнічних спільнот. Водночас не можна погодитись із її прагненням визначати специфіку білоруського етносу тільки через геодетермінічні фактори. Останні, на її думку, пов'язані, в першу чергу, з «геополітичним становищем Білорусі», а крім цього, визначені «природними ресурсами (клімат, ґрунти, корисні копалини)» [503, с. 67–68, 71]. Безперспективність подібного шляху демонструє хоча б небезпідставна та слушна критика «географічної концепції етносу» Л. Гумільова. Слабка обізнаність із історією етнології зумовлює подекуди дивний схематизм, коли, приміром, прихильників «формаційного підходу» записують винятково у прибічників радянської «теорії етносу», тоді як чомусь «прихильники цивілізаційного підходу частіше користуються поняттям етнічності» [1139, с. 165].

Єдиною спробою у сучасній білоруській історіографії підійти до етнічності з позицій конструктивізму (хоч і «м'якого») є невелика розвідка Ю. Чернявської. Проаналізувавши різноманітні підходи до визначення «етнічності», вона дійшла висновку, що найближче до розкриття її сутності наближаються дефініції, засновані на концепції Ф. Барта про так звані «етнічні кордони». Авторка пояснює це тим, що відповідний напрям наполягає саме на динамізмі етнічності, яка розуміється як ресурс символічної комунікації й тим самим є осередком «обміну» з іншими етносами. У такий спосіб «етнос» постає «як мінлива, але й завжди константна в аспекті самосвідомості спільнота» [1389, с. 104–105]. Попри те, що у статті (зі слів її автора) враховано понад 60 варіантів визначення «етнічності», все ж таки Ю. Чернявська не втрималася, аби подати ще й дві власні дефініції. Спочатку у неї це явище позначене як «сукупність етнічного змісту культури», а згодом – «динамічна, текстуально представлена концепція місця етносу в колі інших спільнот і водночас – місця людини в етносі» [1389, с. 105, 106]. В монографії 2010 р. вона вже ототожнює «етнічність» із «етнічною самосвідомістю» [1396, с. 471–472], хоч повторює і означений дуалістичний підхід.

Не погоджуючись ні з примордіалістами, ні з конструктивістами, мінський культуролог тим не менш переконана, що саме її розуміння етнічності створює консенсус між обома напрямами. Доводиться проте констатувати, що такий оптимізм білоруської дослідниці навряд чи можливий у реальності (як і у випадку з поглядами А. Дзєрманта), до того ж ця позиція «м'якого конструктивізму» переконує нас в її все ж таки переважно примордіалістській сутності. Це підтверджує і постійне прагнення вченої до «формалізації» поняття «етнос», і визнання нею правоти Е. Сміта та П. ван ден Берге

відносно неможливості штучного винайдення етнічності та спеціального конструювання етносу, і, зрештою, протяжність білоруського етносу до часів модерної нації, на чому Ю. Чернявська наполягає у своїх численних працях. Показовою є й така фраза: «*"Примордіальна" етнічність* [сьогодні] переходить у "латентну фазу", але це не означає її загибелі.., вона знову актуалізується, підіймаючи маси на боротьбу» [1400, с. 78].

Решта білоруських фахівців так і не йдуть далі декларативних закликів досліджувати етнічну історію східних слов'ян, з більш широких методологічних позицій, зокрема й на основі так званого конструктивізму. Показовою у цьому контексті є рецензія Г. Сємянчука на працю петербурзького історика А. Кібіня, присвячену якраз етнічним процесам у регіоні Верхнього Понімання, зокрема аналізу формування етнічних ідентичностей ятвягів і тамтешнього слов'янського населення, побудовану за теоретичними принципами конструктивізму, коли етнічність вважається ситуаційним феноменом, а будь-які спільноти не вважаються етнічно монолітними. Зі слів білоруського дослідника, національному дискурсу в Білорусі залишається лише мріяти про подібні студіювання та верифікації на «білоруському матеріалі» [1197, s. 184].

Проблема «менталітету» білорусів.

Доволі популярною темою в межах новітньої білоруської етнологічної думки стала проблема етнічної (в тому числі й національної) самосвідомості, а також часте (хоч і неправомірне) ототожнення з нею такого терміну, як «менталітет». Поява цього нового слова, на думку А. Портнова, ніби осучаснювала текст (новизна спрацьовувала через відсутність терміну в радянській науці) і методологізувала його вже самою присутністю [1054, с. 163]. Справляючи враження оновлення наукового апарату та не передбачаючи жодних методологічних змін, це слово зумовило в пострадянській гуманітаристиці спокусу вживати його як безвідмовний пояснювальний ключ до усіх етноісторичних явищ.

З погляду білоруських дослідників, «менталітет» мав також стати своєрідним наукоподібним замінником «етнічної самосвідомості» або «національного духу» та з легкістю вирішити проблему білоруської етнічної специфіки. Цього, втім, не сталося, адже куди притаманнішим для сучасної білоруської гуманітаристики є цілковите ігнорування теоретичного пояснення базових термінів. Показовим у цьому контексті можна визнати посібник доцента кафедри політології БДУ А. Мєльнікова [829], який витримав уже кілька видань (щоправда всі вони репринтні). В ньому досі відсутнє пояснення і слова, і наукового поняття «менталітет», попри те, що автор і в назві, і в тексті повсякчас оперує такими категоріями, як «етнічний менталітет», «національний менталітет» (паралельно щоправда цей «сучасний» політолог не цурається й таких категорій, як «клерикали шляхетської Польщі», «Жовтнева революція» тощо), але навіть не намагається пояснити відмінностей/схожостей між ними.

Поняттєву безпорадність білоруської історіографії у цьому контексті зауважує й Ю. Чернявська, звертаючись до проблеми етнічної ідентичності та прагнучи з'ясувати її «точку відліку». Вона стверджує: «На це запитання автори часто відповідають: "менталітет" або "ментальність", але оскільки ці концепти досі неформалізовані, то їх постійне вживання нагадує давній, але не найпродуктивніший спосіб: говорити "мед" і терпляче очікувати, що від цього в роті стане солодше. Поки ми не визначимо, – продовжує Юлія Віссаріонівна, – цих термінів, то пояснення спільної ідентичності ментальністю залишиться тлумаченням незрозумілого через незрозуміле – вже не кажучи про тенденцію вживати термін "менталітет" аналогічно, хоч і застарілим, "душі народу" та "національному духу"» [1395, с. 10].

Погоджуючись із такою позицією, тим не менше змушені знову ж таки звернути увагу (як і у вище наведеному випадку осягнення дослідницею термінів «етнос» і «нація»), що Ю. Чернявська не квапиться глибше «формалізувати» й цю категорію, хоча й

активно нею оперує, досліджуючи саме теоретичну сутність явища «етнічної самосвідомості». Прикметно, що як і з тлумаченням «етносу» й «етнічності», до категорії самосвідомості вчена також застосовує двоформатний підхід – тобто, широке та вузьке значення. В першому випадку – «це уявлення народу про власну сутність», у другому – «уявлення членів етносу про свою специфічну відмінність від інших». Саме на цьому рівні, згідно з Ю. Чернявською, одним із найважливіших параметрів самосвідомості є менталітет, який «визначає риси схожості, а відтак, і згуртованість людей», будучи в цьому контексті важливішим за мову, релігію та спільну територію [1397, с. 163–164]. «Ментальність народу», на думку дослідниці, у такий спосіб «породжує деякий, властивий тільки йому (або метаетнічній спільноті) автостереотип поведінки, що базується на етнокультурних домінантах психіки» [1399, с. 112].

Незважаючи на теоретичну аморфність цього терміну, чимало сучасних білоруських дослідників досить суперечливо намагаються довести, що зокрема «менталітет білорусів» почав формуватися ще у давні часи. На цьому наполягає, скажімо, А. Самусік у шеститомній «Історії Білорусі»: «У час формування державності й етногенезу білорусів, – стверджує він, – почала складатися й їхня етнічна ментальність. На її самобутності та неповторності істотним чином позначився синтез місцевих язичницьких традицій із християнством» [1145, с. 550]. Головну рису менталітету білорусів – толерантність – Є. Бабосов вбачає вже у час формування «білоруської народності», до якої вона потрапляє з племен радимичів, кривичів і дреговичів [55, с. 69]. Так, і А. Мєльніков вважає, що «національний менталітет білорусів формувався тривалий час», а його «глибинні витоки та основоположні риси почали формуватися ще в давнину» [829, с. 12, 14]. При цьому мінського політолога навіть не бентежить той факт, який він сам же й зауважує, що нація – модерне явище.

Парадоксальна неуважність до власних тверджень характеризує загалом усю працю цього автора. Наголосивши, приміром, що етнос і нація – не тотожні явища (перше – природне, інше – соціальне), А. Мєльніков невдовзі твердить цілком протилежне: «Суть національної самосвідомості – усвідомлення своєї етнічної належності»; «національна психологія – явище соціальне», але «у формуванні національної психології народу (? – К. І.)... важливу роль відіграють... особливості географічного середовища, природних умов» [829, с. 33]. Виводячи «менталітет білорусів» зі стародавньої доби, цей науковець тим не менше згодом знаходить у ньому «чимало спільних рис із загальнослов'янським (виявляється, є ще й такий?! – К. І.) в цілому та російським національним характером зокрема». Невдовзі ним вводиться ще одна вигадана категорія – «східнослов'янський етнос» (хоча про його «менталітет» не сказано нічого) [829, с. 39, 43]. Остаточно мета подібних етнотермінологічних вивертів, як власне «об'єктивність» і «неупередженість» пропонованого дослідження стають очевидними в останньому розділі. Погодимося, вельми дивно побачити в книзі, присвяченій «національному менталітету білорусів», розділ із назвою «Національна ідея Росії».

Тема «менталітету східних слов'ян» у білоруській гуманітаристиці набула на рубежі століть неабиякої популярності, але більшість відповідних публікацій мало чим відрізнялися та не внесли у розробку проблеми нічого нового. Їхні автори продемонстрували вкотре лише поверховість теоретичного мислення, формалізованість своїх декларативних заяв, покликаних будь-що, за відсутності будь-яких аргументів, вписати білорусів і росіян (наче українці не відносяться до «східних слов'ян») в єдине «ментальне поле». Соціолог Є. Бабосов прямо визначив інструментальність проблеми «менталітет східних слов'ян» у площині «ідеологія білоруської державності», хоча в його тексті мова йде винятково про «білоруську ментальність» [55, с. 69–71]. У цій же збірці один із авторів, приміром, на двосторінкових тезах цілком серйозно «поставив завдання розкрити специфіку *слов'янського менталітету* (? – К. І.) в історико-філософському ключі», оголосивши, що «менталітет» – це «*схильність* індивіда до певного типу

мислення» та винайшовши для цього окремий «*слов'янський тип людини*» [493, с. 56]. Дехто з білоруських дослідників навіть провів спеціальне анкетування, аби довести «ментальну спорідненість» білорусів і росіян [520].

Хоча не лише апологети «духовної близькості» білорусів і росіян, які утворюють тим не менше (як вважає все той же А. Мєльніков [829, с. 106]) єдину й чомусь саме «російську» цивілізацію, але й прихильники білоруського націоналізму доволі активно експлуатують «особливу ментальність» білорусів, які чомусь «думають трішки не так, як інші». При цьому (чи внаслідок цього?), виявляється, що ніхто нікого не розуміє: «Білорусів не розуміють європейці. Білоруська інтелігенція не розуміє свого народу, а народ – інтелігенцію. Прості білоруси інколи не розуміють один іншого. А все тому, що наш народ не знає власної ментальності» [1424, с. 60], – замикає це «порочне коло» З. Шибека.

З другого боку, таке незнання властиве насамперед дослідникам: «Дослідження ментальності народу, – підкреслює С. Чувак, – потребує спільної праці науковців багатьох спеціальностей.., але дотепер нема єдиної загальноприйнятої, всебічної методики аналізу ментальних процесів». Прагнення до монометодології білоруських учених нами вже розглядалося вище, але сам С. Чувак у цьому питанні не вельми оригінальний, вважаючи «національний менталітет стрижнем, на який нанизані пласти різних історичних формацій» [1405, с. 60, 61]. Не бракує й тих, хто намагаються пояснювати відповідну проблему в дусі «вульгарного примордіалізму», пояснюючи спільну «східнослов'янську ментальність» кровною спорідненістю ще з племінних часів, одночасно наголошуючи на її «пасіонарній» складовій [1094, с. 96]. Отже, доводиться зголоситися зі своєрідним науковим тролінгом В. Кошалєва щодо майже патологічного вживання категорії «менталітет» у білоруській історіографії, бо «нестача йоду впливає на здоров'я та менталітет [білоруської] нації, а в підсумку – на ситуацію у суспільстві» [654, с. 43].

На наш погляд, менталітет (ментальність) усе ж таки навряд чи може бути специфічною ознакою етносу (в тому числі й білоруського), оскільки це явище властиве лише окремим індивідам, але аж ніяк не групам людей. Аби вважатися типовим для певного етносу, відповідні риси так званого «менталітету» мають бути властивими більшості його членів і відрізняти їх від представників інших етносів. Однак на практиці цього не існує, а отже, не можна припустити й абсолютизацію конкретного характеру етносу. Крім цього, більшість «визначальних» рис менталітету, таких як толерантність, працелюбність, патріотизм, мужність тощо, є загальнолюдськими та не можуть бути унікальними для одного етносу, що підкреслює й відсутність таких окремих явищ, як «етнічна мужність», «етнічна працьовитість» тощо.

З цього приводу ще в 1960-х рр. Б. Поршнєв цілком слушно наголошував: «Навряд чи реально було б фантазувати про складання для кожної етнічної спільноти чогось на зразок соціально-психологічного паспорта – переліку характерних для неї психічних рис, що відрізняють її від інших» [1055, с. 101]. Чеський історик Ф. Граус у 1980-х рр. не менш справедливо зауважив, що «менталітет – це тільки абстракція; це поняття, вигадане істориками, а не явище, відкрите ними в історичній дійсності..; причому поняття, котре так само неможливо визначити, як і поняття "культура" чи "ідеологія"» [288, с. 79]. Не зводити всю етнічну проблематику до психічних феноменів закликає й С. Рибаков. Роздуми про «етнічні почуття», «етнічні смаки», «етнічний темперамент», «етнічний характер» тощо, будучи більш менш адекватними, можуть бути лише плодом емпіричних досліджень – особистих спостережень або соціометрії, й не більше. З жодних теоретичних посилань «національний характер» вивести неможливо, не впадаючи у фантазії та домисли [1128, с. 9].

Як відомо, психологічній специфіці етнічного найбільше уваги приділила свого часу американська школа історичної етнології (А. Кардінер, Р. Бенедікт, К. Дю Буа, К. Клакхон, Ф. Стродбек та ін.). Проте, всі концепції, що з'явилися в цьому «психоло-

гічному» напрямі етнології («етосу культури», «основної особистісної структури», «модальної особистісної структури»), хоча й зробили вагомий внесок у розвиток науки, виявилися все ж таки недостатніми для того, щоб пояснити причини та сутність міжетнічних і міжкультурних відмінностей, так само як і механізми функціонування та модифікації етнічних спільнот [748, с. 93]. Отже, «психологічні особливості етносу» не можуть бути його визначальною ознакою, оскільки не існують як окреме явище, будучи стереотипом і побутового, і наукового мислення, становлячи типовий інтелектуальний конструкт, яким гуманітарії доволі часто оперують не зовсім коректно.

Етнологічні можливості білоруської археології.

Намагаючись досліджувати етнічну історію східних слов'ян все ж таки «по-новому», чимало білоруських фахівців наголошують передусім на тому, що для цього варто застосовувати так званий «комплексний (по суті міждисциплінарний) підхід». На наш погляд, це взагалі єдиний можливий шлях до успішної реконструкції етнічної історії східних слов'ян, який водночас є практично нездійсненним, адже важко уявити собі практичну реалізацію обох можливих у цьому випадку варіантів. Перший передбачає найґрунтовнішу фахову підготовку одного вченого з усіх дисциплін (археологія, лінгвістика, історія, етнологія, антропологія, генетика тощо). Інший – однакове мислення групи вчених, які представлятимуть означені вище дисципліни. Відтак, і у сучасній білоруській історіографії далі декларативних закликів щодо застосування комплексного підходу справа не йде.

Скажімо, деякі білоруські антропологи також вважають, що «вирішення етногенетичних проблем можливе тільки за комплексного аналізу фактів, отримуваних представниками різних наук» [36, с. 4]. Проте в їхній колективній монографії ми бачимо доволі поверхове та формальне ставлення до «фактів різних наук». Так, пропонована історіографія проблеми представлена винятково згадкою про російського історика початку XIX ст. Н. Карамзіна, а здобутки археології представлені тільки концепцією В. Сєдова [36, с. 11–18]. Не краще в цій праці представлена й позиція мовознавців. Білоруські історики водночас невтішно констатують, що «весь "долитовський" період і період Київської Русі у нас чомусь пишуть тільки археологи» [1196, с. 222]. Промовистим у контексті повсякчасного наголошення дослідниками на важливості полідисциплінарного підходу необхідно визнати і той факт, що, приміром, у найновішій двохтомній енциклопедії (2011 р.) з археології Білорусі немає жодного (!) «етнологічного» терміну та його дефініції. Натомість у статті «Етноархеологія» лаконічно повідомлено, що «в білоруській археології цей метод дослідження не набув великого значення» [51, с. 438].

Окреслена ситуація виглядає досить дивно, з урахуванням постійних етнічних реконструкцій археологів і насамперед у контексті теоретичного осягнення проблеми співвідношення/ототожнення таких категорій/явищ, як «археологічна культура» й «етнос». Особливого звучання відповідна полеміка набуває якраз у межах дискусій щодо етнічної історії слов'ян, дописемний період існування яких має переважно археологічний вимір відтворення, із залученням відповідних реконструкцій лінгвістів. Переконані, що в реальності археологічна культура й етнос не співпадають, а відтак – це не тотожні категорії. Водночас не співпадають вони також з ареалом поширення певної мови, що робить вже доволі проблематичними й лінгвістичні реконструкції певного етногенезу (в нашому випадку – слов'янського).

Доводиться визнати через це справедливою думку білоруського лінгвіста В. Мартинова, що для розгляду питання походження праслов'янської мови та її носіїв, варто взагалі відмовитися від археологічної аргументації [804, с. 164]. З протилежного табору має рацію репліка археолога С. Рассадіна: «Залишається дивуватися, яким чином яскраво виражена орієнтація археологічної науки на вирішення проблем етногенезу й етнічної атрибуції уживалася (та уживається) з тим, що спеціалісти в ній, зрештою,

солідаризувалися з лінгвістами й відвели своїм власним даним більше, ніж підлеглу роль» [1097, с. 75]. Варто при цьому завжди пам'ятати, що археологія, хоч і встановлює особливості матеріальної культури давнього населення, але особливості ці, в першу чергу, етнографічні, а не етнічні – ототожнювати їх помилково.

Історики також доволі часто гіпостазують етнографічні, археологічні та лінгвістичні класифікаційні категорії. У випадку білоруської історіографії показовим прикладом щодо цього є так званий «балтський субстрат». Погоджуємось із М. Сакаловою, що «з'явившись в історичній діалектології, цей термін означає племена "балтської мовної групи", а не етнос». Лінгвісти ж у такій ситуації мало чим можуть зарадити, бо «реконструюють структуру мов, але мало що довідуються про етноси, які цими мовами розмовляли». Предмет же історичної діалектології – «не історія формування ареалу та кордонів діалекту, не історія населення (демогенез), не історія етносу (етногенез), а історія діалекту, історія регіональної мови» [1139, с. 169]. Звідси, на думку дослідниці, цілком неправомірним є ототожнення зокрема колочинської археологічної культури з балтським етнічним масивом. Адже «простим накладанням лінгвістичних, археологічних чи етнографічних карт і фактів у межах традиційного еволюційно-історичного підходу не можна отримати адекватне історичне уявлення про етнос» [1139, с. 170].

Необхідно також наголосити, що єдиним археологом, хто у сучасній білоруській історіографії хоча б запропонував власні «зауваження з теорії етногенезу», попри всю їхню суперечливість і поверховість, є Е. Загарульський. Принаймні, цей автор концепції етногенезу слов'ян свідомий того, що «саме теорія відкриває можливості для нового підходу до вирішення поставлених завдань» [401, с. 28]. Тезу про відповідність археологічної культури та етнічної спільноти, на його думку, все ж таки не можна розуміти буквально, адже на шляху кореляції цих понять є чимало труднощів. Передусім, етнос може бути представлений декількома досить відмінними одна від іншої археологічними культурами, а по-друге – археології відомі й поліетнічні культури [401, с. 20].

Показовою у цьому контексті є й позиція С. Рассадіна щодо милоградської археологічної культури, моноетнічність якої сприймається всіма дослідниками «як щось саме собою зрозуміле», тоді як ця культура «не є монолітом навіть в археологічному вимірі», а тим більше не можна не враховувати також можливу поліетнічність «милоградців» [1097, с. 71]. Своєю чергою, білоруський етнолог В. Тітов також наполягає на тому, що археологічна культура далеко не завжди відображає етнічну ідентичність викопних решток у широкому діапазоні. Така ситуація пояснюється ним не тільки однотипністю низки пам'яток сусідніх етносів, але й неповнотою даних, поганою збереженістю археологічних знахідок і недосконалістю методик їхнього дослідження [1274, с. 44].

Остання проблема є однією з найскладніших у теоретичному контексті дослідження слов'янського етногенезу, адже пов'язана саме з «етновизначальними» характеристиками старожитностей, за якими археологи і намагаються приписати певній археологічній культурі якусь етнічну ідентичність, а в нашому випадку – визначити, які культури були слов'янськими та що на це вказує. Доволі часто археологи в цьому випадку знову ж таки звертаються до лінгвістів, намагаючись застосувати мовну карту до визначення ареалу слов'янських культур, спекулюють гідронімією та топонімікою. Подібні підходи у білоруській історіографії критикує зокрема С. Рассадін, наголошуючи водночас на тому, що кераміка є доволі сумнівним матеріалом для проведення етнічних реконструкцій, а «круглодонність кераміки не можна вважати специфічною балтською ознакою» [1095, с. 16, 20–21]. Безумовно, гіпертрофована роль, яку підчас відводять кераміці археологи, засвідчує слабкість їхніх теоретичних підходів до етнічного минулого. Між тим, згідно зауваження В. Тітова, гончарні вироби слабко фіксують міжетнічні межі, частіше відбиваючи локальні особливості культури, а тому вони не можуть виступати достовірним критерієм для встановлення ареалів етнічних груп [1274, с. 45].

Щоправда деякі позитивістськи налаштовані білоруські археологи і надалі демонструють схильність до абсолютизації етновизначальних властивостей матеріальних артефактів. Подібну жорстку позицію займає зокрема П. Лисенко, зазначаючи: «Археологічна наука у вирішенні етнічних питань слов'янських племен має сьогодні надійні критерії. Такими критеріями є тип житла, особливості поховального обряду та характерні прикраси» [753, с. 37]. При цьому дослідник першорядну увагу надає саме поховальному обряду дреговичів у вигляді курганних могильників, які містять характерні прикраси, що, начебто, засвідчують «етнос небіжчика». Однак далеко не всі вчені погоджуються із подібним підходом. Наприклад, Я. Звяруга вважає, що дотепер не з'ясовані основні та другорядні прикмети для визначення належності того чи іншого могильника. Одні дослідники вважають головною етновизначальною прикметою деталі ритуалу поховання, а склад поховального інвентарю – другорядною, а інші – навпаки. «Таким чином, – підсумовує археолог, – у питаннях етнічної інтерпретації поховальних пам'яток дослідники дотримуються різних, часом діаметрально протилежних поглядів» [437, с. 93–94].

Вище вже згадувалася подібна колізія, зауважена Л. Поболем з приводу етновизначальних потенцій виробів з емалі, котрі з погляду В. Сєдова, начебто засвідчують присутність «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, що білоруський археолог цілком слушно охарактеризував «великим непорозумінням» [1038, с. 20]. Не менш проблематичними виглядають і теоретичні спроби приписування етнічних характеристик так званим скроневим кільцям, які гіпотетично мали свої особливості у кожного слов'янського племені. Спрощеність їхньої інтерпретації та відповідний інструменталізм в етнологічному контексті присутні й у білоруській історіографії. Приміром, історик В. Орлов доволі курйозно вважає, що вони являли собою не більше не менше – «племінні паспорти» [46, с. 22].

За ареалами подібних знахідок та їхньою технологічною еволюцією деякі вчені навіть шукають прабатьківщину слов'янських спільнот – предків білорусів. Такий підхід демонструє зокрема А. Макушнікав, який переконаний, буцімто, саме специфіка скроневих кілець, говорить про те, що радимичі, дреговичі, кривичі та сіверяни прийшли десь після VII ст. на територію означену літописцем із Подунав'я [780, с. 147]. На жаль, сумнівність подібних тверджень очевидна, адже археологам добре відомо, що типів скроневих кілець майже втричі менше, ніж відомо «літописних племен», а крім цього, білоруські фахівці часто не беруть до уваги той факт, що в межах «української» (південної) групи східнослов'янських «племен» такі кільця взагалі не використовувалися, а отже, тут слов'яни жили без «паспортів».

Таким чином, у сучасній білоруській історіографії спостерігається доволі слабка теоретична база щодо можливостей етнічних реконструкцій, зокрема й у царині історії східних слов'ян. Слабкість обґрунтування співвимірності таких категорій, як етнос і археологічна культура, не дозволяють фахівцям чітко ідентифікувати населення тих чи інших культур. Не сприяють цьому й спроби штучного нав'язування етнічного змісту певним категоріям викопних артефактів, як то житло, прикраси чи специфіка ритуального обряду. Малопереконливими залишаються і версії слов'янського етногенезу, засновані на механістичному сполученні карт, які відображають ареали археологічних культур з лінгвістичними гіпотетичними побудовами відносно так званої праслов'янської мови, або ж гідронімії, чи то балтської, чи то слов'янської. Водночас незаперечним надалі залишається твердження, що тільки завдяки чітко сформульованим теоретичним постулатам можлива більш менш об'єктивна реконструкція етнічної історії слов'ян додержавного періоду.

Проблеми етноісторичної термінології.

Очевидна слабкість теоретично-методологічних основ усієї сучасної білоруської історіографії, в тому числі й у сфері археологічних реконструкцій етносоціальних процесів давнини, зумовлює, крім іншого, ще й відчутне нігілістичне ставлення дослідників до історико-етнологічного категоріального апарату. Останнє виявляється у нерозумінні та некоректності застосування термінів, штучному вигадуванні малопридатних і суперечливих неологізмів, некритичному вживанні радянських декларативних словотворів, за одночасного, як правило, мовчання, що під тим чи іншим «термінологічним вивертом» автор мав на увазі. Переконані, створення у такий спосіб термінологічного хаосу лише віддаляє білоруську (але не тільки її) історіографію не лише від з'ясування конкретних явищ і процесів минувшини, але й від інтеграції до світової науки.

Загалом можна відзначити істотну термінологічну плутанину щодо етноісторичних категорій у дослідженнях багатьох білоруських учених. Ось характерний приклад: «Східні слов'яни, котрі мешкали на території сучасної Білорусі, були об'єднані в племена кривичів, дреговичі, радимичів. При цьому етнічна самосвідомість на етапі ранньофеодальної державності була переважно племінною» [135, с. 199]. Не вдаючись до з'ясування, що розуміє А. Богданович під «ранньофеодальною державністю» білорусів, не можна, втім, оминути його характеристику етнічної самосвідомості як «племінної». Крім того, що встановити і проаналізувати це явище надзвичайно складно навіть на рівні нинішніх етнічних спільнот, приписувати ж йому будь-які епітети на рівні спільнот дописемних і науково неможливо, і методологічно неправомірно.

Не менш проблематичним виглядає і припущення археолога Г. Штихова, що кривичі, радимичі та дреговичі «являли собою не племена, а союзи племен» або ж «союзи племінних князівств», які одночасно становили собою якісь «протонародності ("*<народцы>*") й одночасно ж державні утворення чи прото-держави» [1448, с. 25; 261, с. 31] (в інших його працях зустрічаються також варіанти «пранародності», «прабілоруси», «нові прабілоруські утворення» [1447, с. 107; 1449, с. 431]). Переконані, навіть фахівець навряд чи зрозуміє з таких термінологічних вивертів, ким же були ті спільноти. Вище ми вже відзначали тенденцію серед праць сучасних білоруських істориків помилково ототожнювати етно- та політогенез, але в пропозиції Г. Штихова можна виділити ще одну суперечність. Термін «союз племен» (і про це історики (у тому числі радянські) говорили не раз) є надзвичайно умовним, зокрема й щодо застосування його до східних слов'ян додержавного періоду, але ще більш проблематичним є пропонований термін «пранародність», особливо враховуючи відстороненість фахівця від того, що він розуміє під цією категорією і чим гірші за нього, скажімо, терміни «постплем'я», «мега-» або ж «метаплем'я», «мега-», «мета-» чи «пост-народність» і т. д.?

Термінологічна еквілібристика (а радше недбалість) сучасних білоруських дослідників вражає. Характерним прикладом можуть бути понятійні мережива А. Дзєрманта та С. Санька: «...попри автохтонну суть етногенезу білорусів, у нас панує слов'янська ідентичність»; «відсутність усвідомленої спадковості з давнім населенням, через викривлену перспективу самосвідомості»; «балти – конвенційний, *довільно обраний* умовний знак» [333, с. 527, 528, 529] і особливо – «дебалтизація кривицької течії як етномовного елементу» [332, с. 214]. В. Дружинський, аби довести, що сучасні білоруси – балти, взагалі вигадує якесь «генетичне почуття, що зберегло нашу самоідентичність», доповнюючи цей анекдотичний нонсенс фантазією, за якою «етнос і наступні кордони держави (? – К. І.) формуються генетичною єдністю». На жаль, журналіст зовсім не переймається формальною логікою – адже чому сьогодні балти не живуть в одній державі з білорусами і чому рештки балтів сьогодні живуть у двох окремих державах, враховуючи «логіку» такої «генетичної єдності» [335, с. 100, 109]?

Інші автори, на жаль, не відстають, зокрема відомий антрополог А. Мікуліч також звертається до вельми небезпечної теми перегляду «штучних державних кордонів», на

основі «генних локусів сусідніх етнічних груп» [862, с. 20]. На цьому етнологічні казуси сучасної білоруської історіографії не вичерпуються. Так, дослідник менталітету А. Мєльніков вважає, що (очевидно, на відміну від партійних директив) «білоруський етнос самозароджується та саморозвивається» [829, с. 15] (втім, цей пасаж він списав у М. Єрмаловіча). Не менш курйозним можна визнати й «поліетнічний соціум» від Ю. Чернявської [1397, с. 166; 1396, с. 12]. І. Марзалюк, попри усі багатолітні дебати щодо етимології слова «русь», примудряється класифікувати його як «етноконфесіонізм» [789, с. 155]. Натомість І. Чаквін взагалі винайшов «давньослов'янські етнополітичні співтовариства» [1386] та окремий «феодальний білоруський етнос» [1388, с. 49].

Вище вже йшлося про те, як А. Багдановіч винайшов «племінну етнічну самосвідомість», яка з появою Полоцького князівства була втрачена, бо в уяві автора почала формуватися «певна метаетнічна спільнота нового рівня» [135, с. 199]. Археолог Д. Дук для цього князівства винайшов не менш патетичний термін – «біетнічна балтослов'янська держава» [363, с. 45]. Натомість політолог Д. Мєльянцов пішов іще далі, оголосивши кривичів, дреговичів і радимичів «племінними асоціаціями і одночасно етнографічними (? – К. І.) спільнотами», а також інтуїтивно припустив (тобто, вигадав), що «у кожного з них існувала своя версія релігії». Цим, буцімто, визначалася їхня «племінна самосвідомість», а тому чомусь їхні «племінні самоназви були одночасно конфесіонімами» [841, с. 61] (напевно, дреговичі поклонялися Болоту – Дригві?).

Відштовхуючись від аналізованих вище деривацій Г. Штихова, філолог А. Рогалєв в автореферaті докторської дисертації також оголосив полочан і дреговичів «протонародностями», що були «не тільки територіально-державними співтовариствами», але й «двома основними "прообразами" (? – К. І.) білорусів» і «субстратами для білоруського етносу» на основі «першопочаткового "сплавлення" (? – К. І.) багатоманітних етномовних компонентів» [1114, с. 24]. Важко сказати, скільки наукової користі для філології у таких еківоках, але з погляду етноісторичної методології – цілковитий нуль. Дехто з лінгвістів намагається засобами «картографування праслов'янської (? – К. І.) гідронімії», крім «суто лінгвістичних потреб», «натуральним чином» окреслити межі якоїсь «старожитної Славії» [484, с. 7] (симптоматично, але А. Рогалєв у тільки-но цитованій праці вже у Вступі (с. 4) пропонує історикам поняттям «Славія» замінити «давньоруську народність», що адекватніше відображатиме її, на наш погляд, неадекватну «єдність багатоманіття»). Білоруські археологи теж невиправдано зловживають префіксом «пра-», зокрема щодо етнонімії, як це робить, приміром, А. Макушнікав, оголошуючи без-будь яких підстав поліський варіант празької культури «прадреговичами» [780, с. 142].

Не кращою виглядає ситуація з етнологічними термінами, покликаними пояснити етноісторичний розвиток східнослов'янських спільнот періоду Київської Русі. Так, полоцький археолог Д. Дук узагалі знайшов «етнополітичну спільноту Русь» [362, с. 28] вже у VIII ст. Аспірантка РІВШ М. Самонова вигадала «домінуючий етнос східних слов'ян у Давньоруській державі» [1144, с. 18], а філолог А. Рогалєв – «давньосхіднослов'янську суперетнічну цілісність», яка, буцімто, вмістила «різноманітні слов'янські *діалектно-етнографічні угрупування* (ще один незрозумілий термін! – К. І.) та неслов'янські "народці" (? – К. І.)» [1113, с. 93].

Присутня досі й звичка білоруських істориків будь-що знайти у давніх племенах зародки формату, якщо не Радянського Союзу, то бодай його головного етногенетичного міфу – так званої «давньоруської народності», що також зумовлює їхні, підчас карколомні, лексичні вправи. Археолог Е. Загарульський, приміром, винайшовши якийсь «східнослов'янський етнос», вважає, що «активною силою» його зробили загадкові «демографічний вибух» і «цементування бурної епохи», а «всі ці пов'язані між собою процеси швидко перетворили східних слов'ян у мобільну й таку, що набирає силу, давньоруську народність, підготовлену до нової епохи Великого переселення». Цілком

у дусі «соцзмагання» тогочасні слов'яни «здобули історичну перемогу у *складних етнічних взаємодіях* (? – К. І.) з місцевим населенням і Русь стала слов'янською, заселеною давньоруською народністю» [401, с. 295, 301]. Отже, виявляється «слов'яни» з'явилися на світ винятково заради створення цієї народності. Принаймні, Е. Загарульський (А. Дзєрмант би, напевно, зауважив, що суто в дусі «вульгарного телеологізму») у цьому не сумнівається: «Як би до цього не ставилися, – заявляє усім песимістам археолог, – але існування давньоруської народності – вияв *початкової етногенетичної закономірності*» [401, с. 287]. Дискутувати з такими заявами, звісно, марно, але доречно пригадати давній афоризм: цілковиту впевненість дає тільки цілковите невігластво.

Не менш винахідливі етнотермінологічні парадокси конструює й С. Тємушев. Крім протиставлення знеособленим летто-литовським племенам міфічного «слов'янського етносу» [1254, с. 49], він ще й веде мову про окремий «етнічний склад слов'янського населення південної частини Східної Європи» [1255, с. 55], тобто виходить в одного етносу географічно може бути різний «етнічний склад»?! Відповідь, швидше за все, міститься у ще одному термінологічному парадоксі, вигаданому Л. Науменко: «Порівняння слов'янської та радянської ідентичності показує, що остання сьогодні істотно поступається слов'янській ідентичності» [927, с. 128]. Важко сказати, що таке «совєтська ідентичність» (хоча позиція С. Тємушева яскраво її відображує), а от «слов'янська» – безумовно чергова фантазія. Така сама, як і «загальнослов'янський менталітет» [829, с. 39], уявлюваний А. Мєльніковим, як і «східнослов'янська цивілізація» чи «спільний, єдиний організм східного слов'янства» [106, с. 102], намріяні О. Батраєвою.

* * *

Аналіз білоруської етнологічної думки засвідчує, таким чином, її досить слабкий рівень розвитку, що не дозволяє сподіватися на появу в історіографії ґрунтовніших емпіричних етноісторичних досліджень, в тому числі відносно проблематики етногенезу спільнот східних слов'ян чи етнічної спільноти білорусів. Єдиним білоруським істориком, хто в межах реконструкції етнічної історії східних слов'ян звернувся до теоретичного пояснення поняття «етнос», є І. Марзалюк [789, с. 145–148]. На жаль, авторові не вдалося вийти за межі соціологізаторської схеми Ю. Бромлея, але вже сам факт спроби сучасного білоруського історика проаналізувати цю непросту проблему заслуговує на неабияку повагу. Заслуговують на повагу і спроби деяких білоруських істориків підійти до минувшини з позицій історичної антропології. Передусім це стосується праць А. Бєлого, який звернувся до проблеми аналізу світосприйняття людьми середньовіччя навколишнього світу засобами так званої етнічної імагології [118; 119: 122], що запропонував у 1990-х рр. відомий петербурзький етнолог А. Мильніков [901].

Поодинокі намагання сучасних білоруських дослідників відійти від застарілих теоретично-методологічних канонів і конструкцій є безсумнівно позитивним явищем. Загальна ж картина сучасної білоруської етнології досі залишається доволі сумною. Панівним каркасом більшості етноісторичних студій і теоретичного, і емпіричного спрямування залишається «совєтська теорія етносу», недоліки якої ігноруються, основні постулати сприймаються некритично, а для деяких взагалі залишаються невідомими. На іншому полюсі спостерігаються невиправдано спрощені та поверхові трактування феномену етнічного у природничому ключі – від географічного детермінізму з концепції Л. Гумільова до анахронічного расово-біологічного пояснення сутності етносу. Кардинального переосмислення потребує й етнологічний понятійно-категоріальний апарат, яким оперують білоруські гуманітарії, котрі, попри постійне наголошення на цьому аспекті, й надалі «успішно» його ігнорують, а подекуди заплутують і спотворюють. Усі ці проблеми своєю чергою не дозволяють поки що білоруським фахівцям успішно реконструювати зокрема етнічну історію і білорусів, і решти спільнот східних слов'ян.

4.2. Концептуальні труднощі російської гуманітаристики

Методологічні принципи.

Складність дослідження, зумовлена насамперед полідисциплінарністю проблематики етнічної історії східних слов'ян, передбачає, крім максимально репрезентативної джерельної бази, застосовування чітко сформульованих методологічних і теоретичних принципів, особливо у частині етнологічної реконструкції минулого стародавніх спільнот. Аналіз сучасної російської історіографії означеної проблеми переконав нас у тому, що більшість фахівців у цій царині знання по суті ігнорують і теоретичні, і методологічні компоненти студіювання. Як правило, при цьому немає навіть спроб пояснення, який конкретний смисл ними вкладений у ті етноісторичні поняття та категорії, що зустрічаються у працях з етнічної історії слов'ян, а тим більше – як вони співвідносяться в емпіричній площині з конкретними видами давніх спільнот.

Уникнення інтерпретації теоретично-методологічної специфіки етноісторичних досліджень супроводжується російськими істориками переважно загальними згадками про те, що сьогодні історична наука перебуває в якійсь «кризі» або в кращому випадку робляться побіжні посилання на праці колег. При цьому чимало спеціалістів дотепер демонструють переважно радянські підходи до вирішення озвученого питання, оминаючи лише відверто ідеологізовані штампи. Значній частині спеціалістів не вдається через це уникати спрощених підходів до етнічних феноменів; не є винятком для них, на жаль, і спорудження доволі примітивних схем, базованих радше на ідеологічно-політичних міркуваннях, аніж на когерентних теоретичних постулатах. Ще більше пригнічує враження небажання російських дослідників застосовувати альтернативні методологічні парадигми, базовані на новітніх досягненнях світової історіографії, більше того присутнє навіть агресивне заперечення користі для російської науки подібних наукових практик. Істотною проблемою залишається й понятійно-категоріальний апарат сучасної російської історіографії, в тому числі й у частині етнотермінології.

Історична наука у сучасній Росії, здобувши свободу від «директивних вказівок», на думку А. Лубського, знаходиться досі в епістемологічному пошуку, зіштовхнувшись із проблемою методологічної самоідентифікації. Таке «пошукове» становище супроводжується й певними когнітивними втратами, зокрема в історичному пізнанні стало багато дилетантизму, що породжує пізнавальний еклектизм у найгіршому смислі цього слова, а більшість методологічних новацій не відзначаються оригінальністю [746, с. 3–4]. Чимало російських істориків у гонитві за модою та сенсацією забули сьогодні про науковість і професійну етику, а історична наука, згідно спостережень Н. Мінінкова, зазнала нашестя «навколонаукових маргіналів» [854, с. 17]. Відтак, не дивує той факт, що у Росії перестали довіряти історичним знанням, які до того ж стали аж занадто заангажованими та заідеологізованими, аби видаватися правдоподібними.

Крім цього, сучасна історіографічна ситуація в Росії, як зауважує І. Данілєвскій, «характеризується рисами, котрі дозволяють її оцінити як кризову». Історик впевнений, що це «пов'язано з розчаруванням у ще нещодавно панівних концепціях наукового історичного пізнання й усвідомленням принципової неможливості розробки універсальної теорії, здатної пояснити всі сторони суспільного життя» [314, с. 5]. Своєю чергою, О. Філюшкін вважає, що саме І. Данілєвскій першим у російській історіографії застосував нові дослідницькі методології до переосмислення давньоруської історії, зокрема піддавши «критиці панівну у позитивістській історіографії концепцію презумпції тотожності мислення літописця та дослідника» [1352, с. 108]. Однак і сьогодні історики змушені констатувати істотний «теоретичний вакуум» усієї російської медієвістики та відсутність будь-яких дискусій у цій площині [326, с. 287]. Поряд із цим, відзначається загальний культурний занепад нинішньої російської гуманітаристики, її нецікавість для світової історіографії [327, с. 635].

В новітній російській історіографії також дотепер зустрічаються рудименти «совєтськості». Показова щодо цього декларація міститься зокрема у праці А. Кузьміна, для якого досі «історична наука проходить через три етапи поступового розвитку: здоровий глузд, позитивізм і діалектичний матеріалізм». Більше того історик навіть суперечки «норманістів–антинорманістів» розглядає з позицій останнього, вважаючи, що ця дискусія «не може бути прямолінійно пов'язана з методологічними розходженнями позитивістської та діалектико-матеріалістичної науки, хоча норманізм, як правило, сприймає лише *буржуазні світоглядні концепції*» [674, с. 12, 28]. Натомість історик із Санкт-Петербургу І. Міхайлова, аналізуючи «питання про соціальну природу локальних груп східних слов'ян», вирішила, що вони являли собою «дочірні» племена, які утворилися «внаслідок історичного розвитку окремих первинних племен». Крім того, що вона називає подібний процес «універсальним для різних регіонів світу», таку впевненість, виявляється, історик отримала саме з праці Ф. Енгельса, на припущення якого, плем'я поділялося на два роди, котрі також розпадалися на кілька «дочірніх» родів [858, с. 65–66]. Наскільки може бути науково «евристичною» така методологічна позиція авторки, коментувати немає ані якої потреби. Не менш промовистою доводиться визнати й методологічну пропозицію її вчителя – І. Фроянова. Останній вважає, що всі проблеми історичної науки вирішить «введення формаційного руху в межі "культурно-історичних типів" або цивілізацій (згідно концепції Н. Данілєвского, опублікованої 1871 р. – К. І.), що дасть можливість конкретніше та повніше досліджувати світовий історичний процес як *сукупність локальних цивілізацій*, що розвиваються за сходинками, котрі іменують *суспільно-економічними формаціями*» [1363, с. 520]. Проте, подібний редукціонізм лише підкреслює архаїчний світогляд окремих «знавців» історії Київської Русі.

Стосовно етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасній російській історіографії не рідкісними є й відверто паранаукові «методологічні» й «теоретичні» підходи, засновані щоправда більше на фантазіях, аніж на науковому пошуку. Їхнім своєрідним «прабатьком» ще на початку 1990-х рр. став Л. Гумільов, запропонувавши псевдонаукову «концепцію етногенезу». Критика останньої, з погляду С. Панаріна та В. Шнірельмана, «можлива з найрізноманітніших позицій: і з ідеологічної, і з методологічної, і з формально-логічної», причому «участь у ній беруть представники найрізноманітніших дисциплін як гуманітарних, так і природничих» [1435, с. 7].

На жаль, далеко не всі російські фахівці адекватно реагують на подібні речі. Так, ще один «пітерський» археолог-аматор – Д. Мачінскій не втримався від спокуси реконструкції етнічної історії східних слов'ян засобами «космічної пасіонарності». Звідси його переконаність у «важковловимості» для істориків причин потужних «вибухів енергетики» у «надрах окремих (? – К. І.) етносів, на кшталт Великого розселення слов'ян V–VIII ст. або походів вікінгів – явищ, які мали пряме відношення до *феномену виникнення етносоціуму* русь». При цьому він сам зізнається, що досить не часто можна «співвіднести такі "вибухи" з різкими та довготривалими змінами в інтенсивності космічного випромінювання, сонячної активності та напруженості магнітного поля Землі». Хоча це не заважає Д. Мачінскому розвивати свої фантазії далі: «Географічний, кліматичний і етнокультурний кордони, – припускає дослідник, – чутливо (? – К. І.) вловлювалися рослинами та... слов'янами (тут пунктуацію збережено. – К. І.)». Відштовхуючись від цієї «рослинно-слов'янської чутливості», він доходить до не менш парадоксального висновку, що у VII ст. «існували вже всі "енергетичні" й економічні передумови, й етнічні компоненти для виникнення <*Русской*> протодержави» [816, с. 461, 468–469, 483].

На фаховій некомпетентності деяких сучасних російських дослідників східнослов'янського етногенезу наголошує й відомий петербурзький вчений Л. Клейн, характеризуючи випади проти нього «неоантинорманістів»: «Із двох авторів цього трактату про норманізм, спеціалістом є липецький професор В. Фомін, він давно вивчає цю проблематику, хоча й *з дуже відсталою методикою*, що мало різниться від методики

М. Ломоносова (висновки також схожі)... А. Сахаров же спеціалістом-професіоналом не є [і] власних значних праць зі східнослов'янського етногенезу, до якого належить і варязьке питання, в нього немає» [532, с. 10]. Вторить йому і Є. Шинаков, також зауважуючи «методичну "відсталість" суто емпіричного аналізу» В. Фоміна, котрий «у сфері методології відходить на позиції XIX, якщо й не XVIII ст.», при цьому ще й не розрізняє «політичні та наукові цілі вітчизняної (тобто, російської. – К. І.) історичної науки» [1425, с. 9]. Показово, що у сучасній російській історіографії ця проблема досі актуальна та ще й сприймається як цілком «природне» явище.

Доволі негативно, хоч і традиційно, у новітній російській історіографії сприймаються теоретично-методологічні «нововведення» із західної гуманітаристики. Показовим є зокрема ставлення до поняття «chiefdom» («вождівство»), котрим пострадянські історики прагнуть замінити «союз племен» і «племінне княжіння». В. Пузанов, приміром, вважає такий крок передчасним, оскільки «східнослов'янські вождівства», буцімто, «стали результатом не стільки вивчення конкретного матеріалу, скільки наслідком механічного переносу готових схем на вітчизняний (російський. – К. І.) ґрунт», а це «зумовило методологічну невизначеність» [1082, с. 8], хоча радше – термінологічну. З другого боку, «лідер сучасної етнології» в Росії – В. Тішков, навпаки, закликає колег відмовитися від позитивістсько-соціологічного світорозуміння та навіть не згадувати «етнічну історію давньої Русі», а натомість опиратися на методологію західного конструктивізму, котрий по суті заперечує об'єктивність будь-яких етнічних явищ у минулому й тепер [1283, с. 91].

Етнотермінологічну невизначеність серед сучасних російських істориків засвідчило й нещодавно проведе часописом «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» опитування стосовно сутності поняття «плем'я». Зокрема редакція поцікавилася, чи застосовують дослідники цей термін відносно слов'янських спільнот раннього середньовіччя та чи доречним є таке застосування в етнічному смислі? Приміром, А. Горскій відзначив, що в означеному контексті ця категорія недоречна, оскільки в джерелах слово має інше значення. Натомість П. Шувалов окреслив проблему значно обтічніше: «Використовую, але роблю це не часто через невизначеність терміну та радше застосовую як *зручне літературне поняття*» [1207, с. 4–5], хоча в іншій праці цей дослідник спеціально наголосив, що «поняття плем'я надто широке та не придатне для конкретних історичних студіювань» [1452, с. 323]. Останній випадок добре підкреслює ситуацію, коли, розчарувавшись у пошуках адекватного терміну, на чому зауважує й А. Дворніченко, вчені останнім часом, жаліючись на відсутність іншого означення, все одно пускають «плем'я» в хід, хоча термін явно «не працює» відносно східнослов'янських спільнот додержавної доби [328, с. 153]. На схожих проблемах наголошують і представники сучасної польської історіографії [1589, p. 208–209; 1529, p. 32–33; 1528, p. 148–149]. Досі незрозумілою є й первинна сутність цього феномену – тобто, чим було «плем'я» від початку: політією, котра формувала етнічну ідентичність, чи етносом, який оформився в політичний організм [1052, с. 16]?

Єдиним поки що вченим у межах новітнього соціогуманітарного дискурсу в Росії, хто спробував (хоч і не безпосередньо щодо східних слов'ян) проаналізувати «етнічну» ідентичність населення Східної Європи (регіон Верхнього Понімання) поза «методологічною платформою примордіалізму», є молодий петербурзький історик А. Кібінь. Своє дослідження політичної, соціокультурної й етнічної історії слов'ян і балтів у VIII–XIII ст. (у межах означеного регіону) він побудував, за власним визнанням, на основі теоретичних конструкцій так званої «Віденської школи історичної етнології» (Р. Венскус, Ґ. Вольфрам, В. Поль), в яких акценти зміщено з монолітних етнічних груп на суб'єктивні критерії формування та розвитку групових ідентичностей. Відтак, у вивченні етнічних процесів він виходить із постулату про «ситуаційний» характер ідентичності та переконує, що конструювання етнічних відмінностей у середньовіччі відбувалося у зв'язку

із формуванням соціальних груп, інститутів, політичних структур, які претендували на особливе становище, а також їхнім ідеологічним оформленням [517, с. 3–4, 10; 519, с. 120–121]. Нещодавно у схожому ключі представив дослідження етногенезу хорватів його колега Д. Алімов, «надаючи перевагу конструктивістському баченню як такому, що дозволяє найбільш адекватно сприймати та точніше описувати соціальну реальність», але й не відмовляючись остаточно від примордіалізму (есенціалізму), котрий «має рівне право на використання в науковому дослідженні способу впорядкування реальності» [27, с. 8].

Якщо ці поодинокі випадки до певної міри вселяють оптимізм відносно майбутнього розвитку російської гуманітаристики, то загальна її картина в теперішньому виглядає доволі суперечливо. Характерним потрібно визнати процес, коли із крахом марксизму-лєнінізму як наукової методології, сучасні російські науковці нашвидкуруч намагалися знайти йому бодай якусь універсальну за розмахом, хоч і паліативну схему. Так само як в білоруській, у російській історіографії таким надзвичайно популярним сурогатом став «цивілізаційний» підхід. Водночас не можна не погодитись із російським етнологом В. Шнірельманом, що «істотний попит на цивілізаційний підхід диктується [сьогодні] зовсім не науковими, а ідеологічними та політичними факторами» [1432, с. 198]. Зокрема доволі зручним він став для побудови міфу про «російську цивілізацію» або «Росію як окрему цивілізацію» [1423].

Однак уже на межі тисячоліть для багатьох інтелектуалів став очевидним факт неможливості ані заміни, ані синтезу, ані співіснування формаційного та цивілізаційного підходів як «фундаментальних» методологій пізнання. Найбільше ж розчарування «цивілізаційним підходом» було зумовлене тим, що, на відміну від формаційного, він не прагне відшукати єдину закономірність в історії, а зосереджується на людському культурному багатоманітті, допускаючи й різні вектори розвитку людських спільнот. Хоча і це не зупиняє деяких російських істориків у бажанні, скажімо переінсталювати конструкт «давньоруської народності» на «давньоруську цивілізацію». Попри те, що найбільший апологет такого «цивілізаційного підходу» до дослідження історії (в тому числі й етнічної) Київської Русі у сучасній російській історіографії А. Поляков чітко усвідомлює – «цивілізаційний підхід, *покликаний замінити теорію формацій*, викликає чималі труднощі» [1048, с. 95], він доволі сумнівно стверджує, буцімто, на відміну від «соціально-економічної формації», поняття «цивілізація» – не абстракція, не химера, а «реальний об'єкт» [1047, с. 11]. Ми не можемо з цим погодитись, адже й термін «цивілізація» така ж наукова абстракція.

Компілятивною, недостовірною та переповненою суперечливих характеристик теорією цілком слушно називає конструкт А. Полякова М. Свєрдлов [1158, с. 319, 320]. Справді, не можна не відзначити відчутну концептуальну суперечливість, у тому числі й понятійну невизначеність, багатьох аспектів цієї гіпотези. Так, «міжплемінними об'єднаннями» він називає якісь «літописні східнослов'янські народності», з-поміж яких у полян була особлива «невловимість етнічних особливостей», а їхня «"територія без обличчя" (? – К. І.) з центром у Києві» поєднувала риси «різних слов'янських (? – К. І.) і неслов'янських племен (звісно, назви «племен» не названі. – К. І.)». Не менш загадково ця територія відображала чомусь процес «варіння» культури: «Це був початковий етап формування *нового соціального організму* (? – К. І.) на спільній слов'янській основі. Це територія *міжплемінного тигля*, в якому впродовж IX ст. *варилася* майбутня давньоруська культура» [1047, с. 69, 106].

Водночас А. Поляков переконує, що Київ був не столицею, але «політичним осереддям "імперії"», хоч як «перша східнослов'янська міська громада – він же початок <*русской*> цивілізації», причому «поняття <*"русская"*> або <*"российская"*> цивілізація стали звичними» [1049, с. 72–73, 86; 1048, с. 95, 99] та цілковито некоректно ототожнюються. В інших працях він наполягає вже на тому, що «руська/давньоруська цивілізація» стала результатом якоїсь загадкової взаємодії «слов'ян з фінським населенням і

норманами», причому «руси» без доказів просто оголошуються «одним зі слов'янських народів» [1046, с. 10; 1048, с. 96, 97]. Аби будь-що довести «осібність» цієї нашвидкуруч «накухованої в тиглі» (але радше – висмоктаної з пальця) «цивілізації», оренбурзький історик у висновках до своєї монографії декларує: «Київська Русь – це самобутня цивілізація.., а її історія практично (? – К. І.) не пов'язана з європейською» [1047, с. 392]. Враховуючи хоча б хрестоматійне та вміщене у кожному підручнику загальноєвропейське (!) прізвисько того ж Ярослава Мудрого – «тесть Європи», – заява дивна.

Навпаки, однією з європейських частин Русь «як особливу цивілізацію» іменує Д. Мачінскій, котра в античну епоху була більш відома як «Європейська Скіфія» – прабатьківщина слов'ян у I–IV ст. і ареал, який постійно змінював самоідентифікацію [816, с. 469]. Деякі російські археологи у цьому ж регіоні не бачать ані слов'янських прабатьківщини, ані цивілізації, але натомість не менш суперечливо ведуть мову про цивілізацію номадних спільнот [826, с. 103], у той час як навіть питання про зародки у них на цьому етапі, бодай якогось політогенезу, не є науково перспективним. Втім, дехто «знаходить» зародки «російської цивілізації» ще раніше – «у духовних уявленнях чорноліської культури Середнього Подніпров'я X–VIII ст. до н. е.» [1031, с. 7]. До речі, на це варто було б звернути увагу тим російським критикам української історіографії, котрі відмовляють їй (причому відразу усій!) у науковості, на підставі кількох дилетантських опусів, що виводять українців із трипільської культури, тим більше першим цей міф запровадив російський радянський археолог Б. Рибаков.

Відчутну неприязнь російських істориків зумовлюють і так звані постмодерністські практики, котрі так і не стали «третім» шляхом на заміну формаційній методології. Характерним свідчення цьому є зокрема позиція Л. Кузєванова, який вельми гостро стверджує, що «постмодерністські методології деформуюче впливають на процес сучасного історичного знання», котре через це стає «ілюзорним» [668, с. 6]. Хоч у 2000-х рр. російські гуманітарії загалом зуміли пристосуватися до «постмодерністського виклику» [1102, с. 247], не важко все ж помітити, що у сучасній, надзвичайно масивній і розгалуженій російській історіографії проблематиці постмодерної методології приділяється не так уже й багато уваги, як на рівні застосування в конкретних студіях, так і на рівні критики. Така ситуація не в останню чергу зумовлена тим, що більшість російських фахівців продовжують триматися русла, як правило, моністичних підходів, а тому, як переконують А. Анікєєв і А. Лубський, не можуть / не бажають зрозуміти смислу плюралістичної інтерпретації історії. Іншою причиною, згідно їхнього цілком справедливого погляду, є те, що більшість сучасних російських істориків просто не розуміють постмодерністського дискурсу [33, с. 34–35], що банально відлякує їх від застосування відповідних методик у дослідженні минулого.

Проте, «історик-плюраліст» перебуває у значно виграшному становищі, оскільки дотримується принципу не універсальності певної методології, заснованої на абсолютизації її евристичних можливостей, а на її додатковості як універсального принципу історичного дослідження [746, с. 49]. Н. Мінінков вважає, що саме ця монографія А. Лубського має відіграти у сучасній російській історіографії особливу роль, передусім як засіб орієнтації в багатоманітті історіософських і методологічних дискурсів [853, с. 170]. Отже, як бачимо, в російському гуманітарному просторі присутні й значно виваженіші підходи до проблеми «постмодернізм – історична наука». Приміром, аналізуючи критику постмодерністської версії історичного знання у сучасній західній історіографії, В. Кравцов наголошує на важливості такого досвіду саме для російської історичної науки, з її одночасно наболілим прагненням до подолання ще й «старого» наукового знання, що можливе лише у формі діалогу, а не як заперечення одне іншим [656, с. 6].

А. Філюшкін вважає, що засвоєння деяких постмодерністських методик вивчення наративу здатне на сучасному етапі розвитку історичної науки в Росії відіграти й позитивну роль. Адже в останній зараз склалася досить парадоксальна ситуація, коли відмова

від марксизму як основної методики, замість того аби вивести російську історичну думку на новий рівень розвитку, відкинула її назад. Тому сьогодні російська історіографія, замість засвоєння новітніх світових методик історичного пізнання, і надалі міцно стверджується на позиціях позитивізму кінця XIX ст. За таких обставин саме постмодернізм може зіграти роль подразника та сприятиме подоланню застою в російській гуманітаристиці [1354]. Натомість А. Юрганов відзначає таку заслугу постмодернізму в російській історіографії, як гостру конструктивну критику «ахіллесової п'яти» історичної науки – модернізацію минулого [1470, с. 7].

Яскравим прикладом войовничого несприйняття російським історичним дискурсом будь-якої нової методології є позиція воронезького археолога А. Мєдвєдєва. Критику текстів постмодернізмом він відразу «звинувачує» у «*прихованому бажанні* відрізати історичні реалії від коріння, котре вони мали в минулому». До того ж переконує, що, напевно, жодна з гуманітарних наук, крім археології, не заперечує так базовий принцип постмодернізму, наочно демонструючи, що є щось важливе «до» та «крім» записаного тексту [825, с. 41, 47]. З огляду на це, послідовне співставлення «світу текстів» та «світу речей», очевидно сприятиме подоланню кризових явищ у сучасній історичній епістемології та виведе позитивізм у російській новітній гуманітаристиці на новий рівень розвитку, заради легітимізації чергового фантому універсалізму.

В розрізі такого методологічного підходу до археології доволі показовою можна визнати й досить гостру реакцію російських фахівців на «постмодерністську» концепцію «винайдення слов'ян візантійцями» американського археолога румунського походження Ф. Курти. Адже ця «реакція» передбачає не діалог чи дискусію, з прагненням зрозуміти логіку «іншого» науковця, а винятково гнівне спростування його постулатів, навішування ярликів, звинувачення в упередженості, некомпетентності, маніпулюванні фактами. Натомість австралійський учений Д. Джино, навпаки вважає, що «книга Ф. Курти застосовує як методологічну основу постмодерністську інтерпретацію історії й археології, котра поступово стає основою ширшого наукового консенсусу відносно підходу до вивчення історії» [345, с. 38].

Таким чином, не можна сказати, що у сучасному російському соціогуманітарному дискурсі сформувалася помітна течія прихильників постмодерністської методології в історичних дослідженнях. Прагнення ж більшості істориків до консервації позитивістського світогляду лише поглиблює епістемологічну стагнацію сучасної російської історіографії. Однак цими фахівцями дедалі сильніше відчувається неможливість застосування «колишніх» (хоч і звичних) методологічних стандартів, зокрема інтерпретація минулого в монометодологічній матриці. Ще однією негативною, але характерною ознакою сучасних етноісторичних досліджень є цілковите ігнорування (та водночас небажання зосереджувати на цьому увагу) російськими істориками обґрунтувань як власних методологічних принципів, так і теоретичних засад, сконструйованих ними концепцій.

Теоретичні аспекти етнології в історичних студіях.

Обширність наукової літератури, присвяченої етнічній історії східних слов'ян, у рамках сучасної російської історіографії, на перший погляд, мала би демонструвати міцні теоретичні побудови пропонованих концепцій. Однак на практиці ми мусимо констатувати цілком протилежну картину, коли лише одиниці фахівців наважуються теоретично пояснити специфіку своїх етноісторичних побудов. Більшість же російських істориків або взагалі мовчать, якими засадами вони керуються під час реконструкції східнослов'янської етноісторії, або ж посилаються на доволі суперечливу, так звану «совєтську теорію етносу». Дискусії, що відбуваються в цій площині, як правило, стосуються лише окремих понять і категорій, що застосовуються дослідниками відносно етнічних процесів середньовіччя.

В межах аналізу теоретичної притомності сучасної російської історіографії відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян, слід відзначити, що одним із загальноартику-

льованих аспектів виступає твердження про необхідність застосування в цій сфері міждисциплінарного (комплексного) підходу. З-поміж археологів найбільше уваги цьому приділяє В. Сєдов, який цілком справедливо відзначає зокрема, що через специфіку джерельної бази, археологія самостійно вивчає не цілісний етногенез, а лише його частину – культурогенез. Тоді як «проникнути вглиб етнічної історії слов'ян можна лише на інтердисциплінарному рівні» [1192, с. 594; а також передрук: 1193, с. 175]. Відтак, на його думку, проблема становлення слов'ян і їхньої початкової історії може бути вирішена тільки комплексно, на основі матеріалів кількох наукових дисциплін, передусім мовознавства, археології, антропології, ономастики, фольклористики й етнології, хоча «кожна з них окремо не має достатніх даних для висвітлення етногенезу й етнічної історії слов'ян у цілому». Доречно дослідник порушує й питання – «що розуміти під комплексним підходом до слов'янського етногенезу, як використовувати матеріали та результати різних наук»? В. Сєдов вважає, що цей процес передбачає два етапи: на першому кожна з названих дисциплін досліджує проблему самостійно, відповідно до своїх специфічних методик, а на другому – варто синтезувати ці результати. При цьому він навіть пропонує для цього сформувати окрему наукову дисципліну – «етногенезологію» [1185, с. 60–61].

Виходячи з останньої пропозиції, хотілося б звернути особливу увагу на наступну, вельми показову деталь. В усіх своїх ґрунтовних працях В. Сєдов постійно підкреслює важливість міждисциплінарного підходу до вивчення слов'янського етногенезу та етнічної історії, і навіть досить ретельно аналізує значення для цього даних мовознавства й антропології. Проте, в усіх (!) його працях цілковито ігнорується така наука, як етнологія, дані якої дослідник етнічної історії давнини мав би аналізувати в першу чергу. В результаті, в жодній із праць московського науковця немає (бодай технічного) пояснення або тлумачення постійно застосовуваного ним грона етнологічних і етноісторичних термінів (понять) – «етнос», «етномовна спільнота», «етногенез», «плем'я», «етнодіалектна група», «народність» (зокрема, лишається незрозумілим, чому він ототожнює з останньою етнос, коли навіть «лідер» радянської етнології Ю. Бромлей, навпаки, заперечував це). Звідси ж повсякчасне й вельми сумнівне ототожнення В. Сєдовим археологічної культури та етносу, хоча для етнологів – це нонсенс. Загалом, складається враження, що для нього немає особливого значення, кого/що називати «етносом» або «етнографічною діалектною групою» й робить він це тоді, коли йому зручно припасовувати певні нюанси у власній концепції.

Звісно, археологи значною мірою запозичують готові концепції, пропоновані етнологами відносно феномену «етнічного», а тому не часто самостійно розробляють теоретичні аспекти цієї сфери. Перенесення знань за міждисциплінарних студіювань, у принципі, річ звичайна, але, зрештою, як будь-яке запозичення, воно має містити й критичне оцінювання, згідно зі специфікою власної дисципліни. З погляду російського етнолога С. Соколовского, у сучасній археології якраз бракує такої критичної роботи, особливо стосовно різних радянських версій теорії етносу, а критика цих концепцій поза межами археології так і не була засвоєна достатнім чином, внаслідок чого етнічні інтерпретації археологічних пам'яток вишукуються і для періодів, які завідомо передували тій конфігурації ідентичності, яку сьогодні прийнято іменувати етнічною [1221, с. 81].

Представники «петербурзької археологічної школи» також усвідомлюють важливе значення комплексного підходу до етнічної історії східних слов'ян [534, с. 9]. Однак усвідомлюють вони й небезпеки, що містить у собі означена полідисциплінарність. Приміром Д. Мачінскій і В. Кулєшов, доволі резонно зауважують з цього приводу: «Всі спроби відтворення реальності минулого – ареалів етносів, їхніх відносин тощо – засобами аналізу писемних джерел, порівняльного мовознавства, топоніміки й археології можуть привести лише до *вірогідних* (тут і далі курсив авторів. – К. І.) реконструкцій, які за відносного збігу *незалежно* отриманих даних різними дисциплінами результатів

стають високовірогідними та часто (не завжди заслужено) набувають згодом статусу безперечних фактів» [818, с. 65–66]. Отже, подібні результати, отримані науковцями в ході міждисциплінарного аналізу, необхідно вітати, але в жодному разі не абсолютизувати та не сприймати за остаточну істину.

Деякі російські історики стверджують, що їхні дослідження етнічної історії східних слов'ян також базуються на міждисциплінарному підході. Скажімо, А. Майоров у дослідженні, присвяченому етногенезу та ранній історії слов'ян Прикарпаття, заявляє: «Ми намагалися реалізувати комплексний підхід до проблеми. Такий підхід, у нашому розумінні, полягає в проведенні герменевтичного аналізу письмових джерел, за якомога повнішого використання новітніх досягнень в галузі археології й антропології, мовознавства, етимології етнічних, етногеографічних назв і особистих імен, етнолінгвістики, етноніміки й етнотопоніміки, ономастики й історичної географії» [770, с. 8]. На жаль, автор обмежився реконструкцією давньої історії лише етноніму та відповідної спільноти хорватів, але наскільки адекватним може бути його підхід до інших східнослов'янських етносів не зазначено.

Вірять у наукову спроможність комплексного (міждисциплінарного) підходу до проблеми етногенезу та етнічної історії слов'ян і деякі російські антропологи. Приміром, М. Соколова, зображаючи «антропологічний портрет українця», впевнена, що «вивчення процесів формування (в тому числі й етнічного) племен і народів (цікаво, чому вона не зараховує племена до «народів»? – К. І.) має вестися із залученням методик різних наукових дисциплін: археології, антропології, етнології, лінгвістики, культурології та ряду інших (яких саме? – К. І.)». Показовою є мета подібних студіювань – «саме на перетині цих наук можна очікувати *певних позитивних* (? – К. І.) результатів і вони *вкрай потрібні* не лише з *політико-прагматичного* погляду (? – К. І.), але й у ширшому плані» [1220, с. 86]. Втім, надання пріоритету політичній інструменталізації результатів дослідження давньослов'янської антропології навряд чи забезпечить неупереджений пошук істини, об'єктивність (навіть позитивність) та не надасть хоч якусь наукову цінність таким поглядам.

Інтерпретуючи таку ж проблему в межах сучасної білоруської історіографії, нами вже відзначалися основні труднощі та недоліки у застосуванні комплексного підходу до проблеми реконструкції етнічної історії східних слов'ян. Адже ні окремий вчений не здатний оволодіти методиками усіх наукових дисциплін, які необхідні при цьому, ані колектив фахівців не здатний синтезувати всі наявні знання в єдину концепцію. Як підтвердження останнього можна відзначити й відсутність у новітній російській історіографії колективних (з «полідисциплінарним» набором авторів) монографій, присвячених означеній тематиці. В цьому ж руслі ми солідаризуємося з В. Пєтрухіним і Д. Раєвським, що, «попри застосування комплексного підходу до реконструкції етнічної історії слов'ян, складність цієї проблематики така, що чимало її аспектів не мають (в усякому випадку поки що) вирішення, а решта залишаються дискусійними» [1006, с. 28]. До того ж навіть на однакові її нюанси не рідко присутні декілька поглядів, часто взаємовиключних.

Ігнорування ж дослідниками проблеми етнічної історії східних слов'ян теоретичних аспектів, передусім етнології, зовсім не покращує ситуацію у цій сфері, але натомість породжує ще більшу кількість і без того розлогої її історіографії та множачи кількість малообґрунтованих версій і припущень. Звісно, частина російських істориків усвідомлюють подібну деформацію, але більшість їхніх колег і надалі вперто не хочуть чути раціональних підказок. Скажімо, ще на початку 1990-х рр. М. Васільєв зауважив, що наявні сьогодні джерела не здатні відповісти на питання початку слов'янської етнічної історії. Тому «подальше просування у розробці цієї проблеми можливе, швидше за все, лише на основі *вдосконалення теоретичного інструментарію етнології* та конкретних наук, які займаються етногенезом і ранньою історією слов'ян» [180, с. 5].

Однак, з усього шерегу праць, створених у межах російської історіографії за останні два десятиліття, лише в одній (!) монографії, присвяченій етнічній історії східних слов'ян, хоча б вміщено короткий нарис із основ теорії етносу та розглядаються теоретичні аспекти проведення відповідного етноісторичного дослідження дописемних спільнот. Мова йде про книгу В. Пєтрухіна та Д. Раєвського «Нариси історії народів Росії у давнину та ранньому середньовіччі» (1998) [1006, с. 8–16, 22–28]. Принаймні, внаслідок теоретичного аналізу специфіки етнічної історії давнини, дослідники переконалися, що «етноісторичні процеси відображаються в явищах і фактах різноманітної природи й абсолютизація якогось одного з них може призвести до істотних викривлень реальної картини», а крім цього, «історія будь-якого народу завжди протікає у тісній взаємодії із сусідніми народами, причому в різних сферах – біологічній, мовній, культурній, – і ця взаємодія виявляється з різною інтенсивністю». Відтак, на думку вчених, «оцінка будь-якого сучасного народу як "особливо давнього", порівняно з іншими, по суті цілком неправомірна: його сучасні етнічні характеристики сягають *різних* (курсив авторів. – К. І.) народів минулого». Не викликає заперечень і наступний висновок В. Пєтрухіна та Д. Раєвського: «Істинне призначення етнічної історії як самостійної наукової дисципліни, – констатують вони, – полягає у вивченні процесів взаємодії різних народів у різні епохи та міри і форми їхньої участі у формуванні нових етносів» [1006, с. 15].

Певну увагу до етнотеоретичних аспектів у дослідженні початків слов'янства приділяє і згадуваний вище історик М. Васільєв. Зокрема в монографії «Язичництво східних слов'ян у переддень хрещення Русі» (1999) він зупиняється на інтерпретації ключових положень загальної теорії етносу. Увагу автора привернули в тому числі такі категорії, як етнос, етнічна самосвідомість, етноформуючі й етнодиференціюючі фактори тощо. Однією з найважливіших ознак виникнення етнічної самосвідомості, він вважає спільну самоназву, поява якої знаменує завершення конкретного процесу етногенезу та початок власне етнічної історії сформованого етносу [182, с. 268–269]. Втім, важко погодитись із його означенням «слов'ян» як метаетносу. Тим більше в іншій праці він справедливо за те саме критикує В. Сєдова, який характеризував давньоєвропейську спільноту як «етномовну». Однак для того, щоб називати цю спільноту етнічною, необхідно обґрунтувати наявність у її членів єдиної етнічної самосвідомості, що неможливо довести і, на погляд М. Васільєва, сумнівно [177, с. 98]. Дещо пізніше М. Васільєв таки відмовився від подібного трактування – «слов'яномовний світ принаймні до початку VII ст. не утворював єдиної метаетнічної спільноти з самоназвою **slověne*» [175, с. 6], – відзначив він у 2005 р.

Реагуючи на дискусію, що розгорілася поміж М. Васільєвим і С. Івановим на початку 1990-х рр. у часописі «Славяноведение», з приводу початку етнічної історії слов'ян, російський етнолог С. Чешко виступив з критикою обох істориків, особливо в частині їхнього розуміння теоретичних параметрів і критеріїв, які вони застосували у своїх аргументах. Насамперед, це стосується такого критерію, як самоназва – «С. Іванов і М. Васільєв враховують труднощі, але, схоже, дещо недооцінюють їх». Адже самоназва групи зовсім не обов'язково адекватно відображає самоідентифікацію її членів, а терміни, що на перший погляд здаються самоназвою, часто виявляються екзоетнонімами і «цю обставину особливо важливо враховувати за дослідження етнічної історії дописьменних народів, адже воно базується на свідченнях з іншого етнічного середовища». Важко не погодитись із наступним зауваженням С. Чешко: «Етнічність у різні історичні періоди могла видозмінюватися, а сучасний етнос тисячу років тому міг бути зовсім не тим, що ми сьогодні називаємо етносом» [1403, с. 16–18].

Звертає увагу етнолог і на таку непросту теоретичну дилему, як відмежування завершення процесу етногенезу та початку етнічної історії вже нового етносу. Парадокс тут полягає в наступному: навіть якщо є достатньо підстав стверджувати, що етнос вже існує, навряд чи можна категорично стверджувати, що до цього часу він не існував.

Отже, «доволі сумнівно, що наука взагалі здатна відділити буття етносу від його небуття». Особливо проблематично провести таке розділення відносно етногенезу «слов'ян». Хоч С. Іванов і М. Васільєв «безсумнівно розглядають давніх слов'ян як певну етнічну спільноту, й це – їхнє право», проте, на думку С. Чешко, таке «припущення зовсім не можна віднести на рахунок етнологічної науки, де прийнято вважати слов'ян передусім лінгвістичною категорією». Тобто, як певна історико-культурна спільність, яка «виникла» внаслідок сучасної наукової систематизації, слов'яни існували, але це далеко не означає, що вони існували як спільнота чи окрема культура у свідомості тогочасних людей. Зрештою, етнолог наголошує, що «застосування терміну "слов'яни", на відміну від поглядів М. Васільєва та С. Іванова, зовсім не зумовлюється визнанням наявності у давніх слов'ян єдиної етнічної ідентичності» [1403, с. 18, 20].

Так само погоджуємося, що для етнолога неможливо вести мову про так званих «праслов'ян», які, начебто, ще не мали «слов'янської свідомості». Однак і «слов'яни», і «праслов'яни», і решта подібних кабінетних категорій і етнологами, і істориками мають сприйматися не як носії якоїсь групової ідентичності, а тільки за ступенем вираженості в них культурних і мовних особливостей, котрі порівнюються з пізнішими культурними утвореннями, але вже без приставки «пра-». Таким чином, як справедливо наголошує С. Чешко, обидва вказані історики «глибоко помиляються, вважаючи, що спираються у своїх пошуках походження слов'ян на теоретичні та конкретно-історичні розробки етнологів». Куди важливішим, проте, є той факт, що в побудовах М. Васільєва і С. Іванова (на жаль, це властиво не лише їм, а й практично усім іншим дослідникам проблеми) присутні не лише суперечливі, але й відверто слабкі місця: «По суті вони навіть не замислюються над питанням: а чи була у давніх слов'ян така самосвідомість, яка дозволяє їх вважати єдиною етнічною спільнотою? Останнє приймається апріорі або ж виводиться зі слова "слов'яни": якщо є термін – має бути і народ, іменований ним... Як би там не було, але автори не мають засобів *довести* (виділення С. Чешко. – К. І.) справедливість своїх умовиводів, оскільки історичні свідоцтва, що ними наводяться й інтерпретуються, не дозволяють судити про зміст *масової* (виділення С. Чешко. – К. І.) свідомості давніх слов'ян» [1403, с. 20].

Слушність міркувань цього етнолога може лише вітатися, хоча більшість сучасних істориків (і не лише російських) все одно прагне і надалі не помічати такої резонної критики, довільно конструюючи етнічні спільноти та процеси в далекому минулому. З другого боку, можна погодитись і з критикою самих істориків, які недвозначно натякають на слабкості теоретичних засад науки етнології. Так, той таки М. Васільєв правий, коли стверджує: «Теорія етносу ще порівняно молода й у ній швидше поки що більше питань, ніж твердо встановлених істин, більше дискусійного, ніж вирішеного. Нема єдності навіть із ключових проблем: що таке етнос? у чому сутність етнічності? Інакше кажучи, висновки сьогоднішніх конкретних етноісторичних студій не остаточні. Апелюючи ж до етнології, не варто чекати на думку певного "еталонного етногону", що може бути безпомилковим критерієм у судженнях з тих чи інших сюжетів» [180, с. 4].

На наш погляд, остання обставина є чи не вирішальною у тій теоретично-термінологічній невпевненості, що властива сучасним східнослов'янським історіографіям у царині реконструкції етнічної історії давнини. Відсутність готових етнологічних рецептів і матриць (насамперед, відсутність чіткого теоретичного пояснення таких основних у подібних дослідженнях явищ, як «етнос» і «етногенез»), поряд із небажанням детально аналізувати, бодай, основні операційні категорії, зумовлює цілковите нерозуміння істориками та рештою гуманітаріїв специфіки етнічної сфери та її явищ. Типовою картиною в історіографії проблеми етногенезу слов'ян досі є мовчання дослідників, що вони конкретно розуміють саме під «етногенезом» і «етносом».

Доволі показово щодо цього висловився, скажімо, петербурзький археолог М. Щукін: «"Етнос" як сонячний зайчик – вислизає від усіх спроб його спіймати, визначити

у раз і назавжди сформованому вигляді» [1458, с. 12]. Тому непоодинокими є й кричущо хибні вислови істориків, приміром, що «індоєвропейці були етносом» [1155, с. 43]. Частіше подібна ситуація має інший ракурс. Ю. Акашев, наприклад обурюючись «помилковим (? – К. І.) уявленням про російський народ як порівняно молодий, що не має свого давнього світу», вважає, що це наслідок «застарілого підходу до розуміння терміну "етнос"» [10, с. 19]. Наведений ним факт далеко не помилковий, проте, як і домінуюча у сучасній історіографії більшість його колег, далі «обурення» справа не йде, а тому ми й не бачимо навіть найменшої спроби теоретично «оновити» цю та інші етнологічні категорії, що якісно змінило би етноісторичні реконструкції.

Елементарне теоретичне нерозуміння етнологічних категорій багатьма російськими істориками, а також традиція ставитися із надмірним пієтетом до паранаукових студій етнологічного характеру, авторства Л. Гумільова (хоча їх і чимало критикують [462]), що стали особливо «модними» якраз у 1990-х рр., зумовлює ще одну досить негативну тенденцію, котра виявляється у так званій «біологізації» сутності етносу. Вище нами вже відзначалася небезпека подібних поверхових теоретизувань на прикладі сучасної білоруської історіографії. На жаль, у російському гуманітарному дискурсі подібні перекручення також не рідкість. Наприклад, В. Мєркулов бездоказово фантазує: «В основі *будь-якого народу* лежить домінуючий біологічний (расовий) тип... З давнини в Росії був поширений *"первинний" расовий тип,* характерний для всієї північної Європи.., а сьогодні *антропологічний тип русів* (? – К. І.) зберігається, забезпечуючи етнічну спадковість між давніми русами та сучасним російським народом» [842, с. 16, 18–19]. При цьому він також помилково вважає, що «в етнічній історії мовний фактор явно вторинний відносно антропологічного походження» [845, с. 10].

Довести суто біологічну «природу» етносу намагаються й інші російські дослідники, зокрема В. Авдєєв, А. Сєвастьянов [4; 1160; 1161], А. Ельоз [1465, с. 103–104, 121], В. Соловєй. Так, останній, полемізуючи із «соціологізаторами» етносу, крім декларування біологізації «російської етнічності» та «біологічної сили російського народу» [1222, с. 32–36, 52, 63–64, 87], взагалі допускає «існування спадкових етнічних ментальних якостей, що задають вектор культури та соціальності», «вроджених етнічних інстинктів сприйняття та дії» та навіть «вродженої етнічної пам'яті» [1222, с. 40, 41, 48]. Показово, що й сучасні східнослов'янські етноси відрізняються у В. Солов'я винятково біологічно: «Природно допустити, – стверджує він, – що біологічна відмінність (включаючи різницю в етнічних архетипах) зумовила основу та висхідну точку розходження культурно-історичних траєкторій росіян і українців. У цьому сенсі стійке прагнення українців до незалежності та створення власної держави цілком природне» [1222, с. 64].

В той же час провідні російські «етногенетики» виступають проти подібного підходу. Так, Є. і О. Балановські недвозначно наголошують: «Неможна якісь гени "прив'язати" до якогось народу. Є генофонд в ареалі, який увібрав у себе гени багатьох популяцій, які жили тут колись. Спроба ж будь-якої прив'язки гена до народу від початку невірна – це різні системи координат. Приналежність до етносу визначається самосвідомістю людини» [60, с. 10]. Гнівно критикує спроби біологізації етнічності й російський етнолог В. Тішков, розцінюючи цю «крайність» як «агресивну антинауку, прихильники якої прагнуть ствердити расистське бачення етносу та раси, об'єднавши їх в одне» [1283, с. 13–14]. Щоправда багаторічного директора Інституту етнології й антропології РАН цікавить не наукова складова цього напряму, а суто політичний резонанс відповідних концепцій «расології», котрі є сьогодні теоретичною основою ультраправих ідеологій у Росії.

Теоретична поверховість більшості сучасних студій, присвячених етнічній історії східних слов'ян у російському історичному дискурсі практично оминає ще одну досить важливу полеміку, що визначає концептуальну дихотомію етнологічної науки. Мова

йде про так звану суперечку між примордіалістами та конструктивістами, тобто поміж поглядами на «етнос» як на об'єктивну реальність vs штучний інтелектуальний конструкт. Така ситуація зумовлена тим, що і надалі більшість археологів та істориків розуміють етнос винятково в примордіалістському контексті (або як суто соціальний, або й як суто біологічний організм), незважаючи на те, що це постійно веде практично всі їхні пошуки в глухий кут, особливо, коли до певного етносу «приписують» якусь археологічну культуру або навпаки.

Вище ми вже відзначали, що єдиною поки спробою проаналізувати середньовічну етнічність (переважно спільноти ятвягів) з позицій конструктивістського підходу в російській історіографії є ряд праць молодого петербурзького історика С. Кібіня. На думку останнього, «в російській історіографії за розгляду етнічної історії в основному панують уявлення, що склалися на методологічній платформі примордіалізму, тоді як методологічні розробки соціальної антропології давно змістили акценти з вивчення монолітних етнічних груп на суб'єктивні критерії формування та розвитку групових ідентичностей» [517, с. 3]. Слідом за Ф. Куртою, він багато в чому об'єктивно не погоджується з радянською традицією ототожнювати археологічні культури з кабінетною категорією племені-етносу, а також справедливо критикує «єдину політичну організацію» так званих «союзів племен» [518, с. 9, 12]. Чимало позитивних аспектів у конструктивістському підході до ранньої етнічної історії слов'ян (зокрема в концепції Ф. Курти) знаходить і С. Іванов [441, с. 5–6]. На жаль, цим відповідні дискусії у межах російської історіографії сьогодні й обмежується.

Етнологічні можливості російської археології.

Археологія, на чому ми акцентували увагу вище, постійно потрапляє в перелік тих дисциплін, які пропонуються для комплексного підходу в дослідженнях етногенезу й етнічної історії слов'ян. Однак, залишаючись дисципліною передусім емпіричного характеру, археологія в російському гуманітарному просторі, порівняно з історичною наукою, пропонує ще менше теоретичних поглядів на означену тематику. Красномовно її характеризує зокрема американський археолог Ф. Курта: «Суперечки про слов'янську, балтську чи фіно-угорську атрибуцію певних археологічних комплексів показують, що етнічність зберігає першорядне значення для археологів і істориків, які вивчають раннє середньовіччя. Концепція "ідентичності" лиш нещодавно була включена у пострадянський археологічний дискурс, але вона не змінила фундаментальної спрямованості попередніх етногенетичних досліджень» [682, с. 134].

Має незаперечну рацію й російський фахівець: «На жаль, – констатує А. Формозов, – судити за матеріалами розкопок про *національну самосвідомість* (? – К. І.) ми не можемо. Звідси всі етнічні визначення археологів неможна не визнати вельми умовними» [1362, с. 7]. Правий і А. Майоров, стверджуючи, що «існуючі на сьогодні методики дослідження археологічних пам'яток не завжди дозволяють повністю встановити їхню етнічну приналежність і чимало важливих питань етногенезу слов'ян залишаються невирішеними» [770, с. 7]. Загалом, шляхи та способи пізнання залишаються найменш розробленою частиною теорії археології. На думку Л. Клейна, падіння неопозитивістських прагнень «нової археології» посилюється ще й дискредитацією простих схем верифікації гіпотез, а також розчаруванням у малокорисних комп'ютерних моделюваннях [544, с. 108]. Або часто посилаючись на консервативність поховального обряду як етномаркера для стародавніх культур, археологи, втім, не зважають, що цей стереотип далекий від істини, а тому теж не може виступати в приписуваній йому іпостасі [1377, с. 467; 548, с. 383].

Однією з істотних теоретичних слабкостей сучасної археології у студіюванні етнічної історії слов'ян є так званий ретроспективний метод, коли дослідник у пошуках об'єкту за культурними лініями рухається від більш-менш чітко встановленої «етніч-

ності» певної археологічної культури до її витоків. Їхня ж слов'янська приналежність може бути доведена тільки за умови, що вони, будучи між собою близькими, ув'яжуться в типологічній і хронологічній послідовності зі старожитностями VI–VII ст., «слов'янськість» яких уже підтверджують деякі письмові джерела. На безперспективності подібної практики наголошує зокрема Л. Клейн, дивуючись, що цей метод досі привертає увагу фахівців. Підставою цього, на його переконання, є те, що, з одного боку, досі існує ілюзія, буцімто, можна чинити за прикладом лінгвістики, а з іншого – реалістичне уявлення, що близькі культури легше впізнати, ніж далекі й заглиблюватися значно легше поступово [536, с. 12].

Втім, запозичений у лінгвістів, ретроспективний метод має один істотний недолік – розвиток культур і мов відбувається дуже по-різному. «Мови в основному розділяються, – продовжує Л. Клейн, – і, порівнюючи їх, можна реконструювати їх предкові форми, прамови. Кожна мова має свого головного предка. Культури ж поділяються *та змішуються*, сплавлюючись у рівній мірі. У кожної культури *декілька* культур-предків і який із них співпаде з мовним головним предком – відразу визначити неможливо. Це далеко не завжди той, з яким пов'язана найбільша спадковість у матеріальній культурі, та й які ознаки вважати головними? Тип поховання, поселення, кераміку, знаряддя, зброю? Всі вони можуть походити з різних джерел. Тому на кожній розвилці цих шляхів археолог змушений зупинятися та гадати, який наступний крок обрати. Це рух наосліп. Коріння мовні та коріння культурні (маю на увазі найпотужніші) надзвичайно рідко збігаються. Частіше вони не співпадають» [534, с. 45].

Спроби археологів інтерпретувати свої знахідки за допомоги даних мовознавства у такий спосіб створюють доволі ризиковане поле взаємодії різних наукових дисциплін. На думку В. Пєтрухіна, ризик тут полягає в тому, що лінгвісти й археологи шукають «збігів», ареальних або «генетичних», які за бажання не важко відшукати. Адже і для центрально-, і східноєвропейських пам'яток раннього залізного віку характерна певна спільність культурних рис, які навіть об'єднують спільною назвою «культури полів поховань». Відтак, побудова етногенетичного ланцюжка, що веде праслов'ян в епоху бронзи не така вже й важка. Труднощі ж починаються, коли з'являються взаємовиключні гіпотези, що мають рівне право на існування – одна розміщає праслов'ян на Віслі, інша – на Дніпрі. Звісно, можна оголосити, приміром зарубинецьку культуру (як це робить зокрема В. Сєдов) не слов'янською, а балтською, але чому – достеменно пояснити неможливо [1004, с. 12–13]. Так само проблематичною є й етнічна атрибуція інших культур залізного віку лісової зони, що відноситься до балто-слов'янського ареалу – милоградської, штрихованої кераміки тощо.

Деякі археологи, відмовившись від ретроспективного методу, застосовують не менш проблематичний прийом, яким є так званий метод «етнізуючих» ознак, що вважаються своєрідними маркерами етнічної культури ранніх слов'ян – тип житла у вигляді чотирикутної напівземлянки з піччю в одному з кутів; обряд трупоспалення та пізніше поховання праху в урнах і ямах без супровідних речей; груба ліпна кераміка. Однак чимало подібних «ознак» можна побачити й у межах давніх культур, прив'язка яких до слов'ян є доволі проблематичною або й неможливою взагалі. На думку А. Мєдвєдєва, справа в тому, що за такого підходу, «модель культури» не є каркасом, який застиг назавжди, адже вона змінювалася, підчас досить швидко, а тому тільки схожості «моделі» ще не достатньо для висновку про культурну спадковість [827, с. 199]. Промовистим є й зізнання одного з апологетів такого методу: «На жаль, – заявляє М. Щукін, – в археологів немає інструменту, що дозволяє виміряти ступінь реальної участі кожного із компонентів, оскільки явища у сфері матеріальної культури не завжди адекватно та повністю відображають демографічні, соціальні й етнічні процеси» [1463, с. 68]. Крім цього, російські археологи, за радянською традицією, досі розцінюють археологію не як джерелознавчу дисципліну, а саме як частину історії [530, с. 189].

Тобто, не важко помітити, що методичний арсенал археології досить вразливий і не може дати чіткі, несуперечливі висновки відносно етнічної ідентичності представників конкретних археологічних культур. Ситуацію ускладнює й та обставина, що досі ніхто з археологів не довів існування «слов'янської матеріальної культури» раніше старожитностей Праги-Корчак. Своєю чергою, це дає підстави уже лінгвістам не довіряти даним археології й особливо гостро критикує їх О. Трубачов: «Очевидно, не слід поспішати із загальними висновками на базі археологічних свідчень, – запевняє він, – в усякому разі не варто трактувати їх прямолінійно... Археологія досягла значних успіхів і несправедливо говорити, що її матеріали німі; навпаки, вони надто багатозначні... Тому час від часу чути голоси, що рекомендують бачити в поширенні виробів саме поширення виробів, а не робити поспішних висновків про поширення людей... Таким чином, культурні впливи й обмін, швидше, применшуються, чим викривляється картина давніх етнічних відносин» [1334, с. 54–55, 60–61]. Від себе можемо додати, що зокрема й у російській археології дотепер немає більш-менш чіткої теорії міграцій, завдяки якій, подібні висновки археологів могли б претендувати на наукову достовірність, а тому й досі всі розмови про давні переселення людей мають винятково гіпотетичний характер.

У розрізі археологічної притомності студіювання теми етнічної історії східних слов'ян неабиякою теоретичною проблемою є й зіставлення на рівні спільнотної тотожності таких категорій, як «етнос» і «археологічна культура» – традиції, що має початок ще в концепції Г. Косінни. Вище нами вже наголошувалося на тому, що в реальності ці явища не співмірні, а отже, не співпадають між собою, а також з ареалом поширення певної мови, що науково знецінює й лінгвістичні реконструкції етногенезу. На жаль, далеко не всі сучасні російські археологи усвідомлюють цю обставину. Насамперед, мова йде про визнаного авторитета у царині слов'янської археології – В. Сєдова, котрий доволі прямолінійно заявляє: «Археологічну культуру *можна* й *потрібно* ототожнювати з етнічною спільнотою, якщо вона характеризується комплексом стійких ознак» [1185, с. 87; 1189, с. 36]. Проте, сам собі доволі часто й суперечить, будучи змушений на основі конкретних фактів визнавати: «...пшеворська культура *була немоноетнічною*...», тому «потрібно визнати, що пшеворська культура була *поліетнічним утворенням*...» [1189, с. 114, 122]; або ж – «у складі населення вельбарської культури були *не тільки* готи.., а й балти, слов'яни, германці, сармати, гето-даки та інші...» [1176, с. 165].

Відтак, можна зробити висновок, що для московського археолога ототожнення археологічної культури з етносом має суто маніпулятивний характер – тобто, коли це вигідно для його схеми. Не менш необґрунтованою виглядає й спроба нав'язати певному етносу археологічну культуру. Особливо некоректно це виглядає, коли сам етнос у такому випадку штучно вигаданий кабінетним способом. Яскравим прикладом цьому може бути пропозиція Ю. Лесмана виділяти окремо «давньоруську археологічну культуру» [716, с. 44], що, напевно, має слугувати відображенням матеріальної культури Давньої Русі та так званої «давньоруської народності». Ототожнення археологічної культури з етносом містить ще ряд негативних відзвуків, наприклад, механічне перенесення з останнього хибних уявлень про нього, скажімо як про мовну чи біологічно-генетичну єдність. Неправомірним є й погляд, коли будь-які трансформації археологічної культури намагаються інтерпретувати як зміни безпосередньо етносу, його виникнення чи зникнення тощо.

З другого боку, частина археологів, особливо на сучасному етапі, дедалі більше усвідомлюють нетотожність будь-якої археологічної культури й етнічної спільноти. Так, ще на початку 1990-х рр. І. Русанова зауважувала, що попри поширеність такого ототожнення в науці, цей факт досі ще не має теоретичного обґрунтування. Враховуючи водночас, що не існує «чистих народів» і етноси формувалися в результаті змішування різних груп, серед археологів все більше поширюється уявлення про існування переважно етнічно змішаних археологічних культур [1125, с. 5–6]. Таку саму позицію де-

монструють сьогодні й молоді російські дослідники, зокрема М.Жих [385, с. 126] і А. Овчінніков, зауважуючи, що й сам «етнос» у давнину міг мати, цілком відмінне від сучасного розуміння, наповнення, відтак недоречно «модернізувати» минулі археологічні культури [966]. Важко не погодитись і з зауваженням С. Іванова: «В дійсності генеалогія археологічних культур – не більше, ніж гіпотеза: празька культура визнається першою достеменно слов'янською саме тому, що її можна датувати VI ст., до якого відносяться перші письмові відомості про слов'ян; при цьому празькі старожитності не можна віднести до жодної культури, що передували їм на цій же території, і вибір з них "археологічного предка" для слов'ян визначається по суті апріорною ідеєю, що десь же він має бути» [442, с. 5].

Декілька десятиліть тому російський археолог І. Камєнєцкій досить слушно підкреслив: «Більшість археологів вважають, що археологічна культура відповідає етносу. В усякому разі всі вони виходять з цього припущення в практичній роботі, *навіть ті*, хто виступає проти такого ототожнення» [495, с. 35]. Звертаючи увагу на цей дослідницький парадокс, В. Пєтрухін і Д. Раєвський пояснюють його не тим, що археологи не усвідомлюють інформативну неповноцінність свого матеріалу в етноісторичному контексті. Причина, на думку російських істориків, полягає, передусім, у тому, що і етнос, і носії певної археологічної культури презентують певну групу давнього населення, яка виділяється за сукупністю ознак, у тому числі аналогічних для обох ситуацій, що порівнюються. Водночас, стосовно давніх періодів ми не маємо інших способів виділення подібних груп, крім організації матеріалів в ієрархічно впорядковану систему, що становить собою «єдине вікно в етнічну історію дописемної давнини» [1006, с. 22]. Однак при цьому більшість етнічних ідентифікацій цих культур все одно має винятково «вгадувальний» характер. Критикують за це російських археологів пострадянської доби й їхні західні колеги [1492, с. 117–118; 682, с. 137].

Не менш однозначно проти ототожнення археологічних артефактів із етнічними явищами виступають і сучасні російські етнологи. Дивуючись, що від середині XX ст., коли А. Монгайт чітко обґрунтував умовність (!) терміну «археологічна культура», археологи досі шукають можливості прямого перенесення етнічних спільнот на абстрактні археологічні спільності. Л. Яблонскій зокрема доволі слушно стверджує, що методичні можливості археології не дозволяють їй самостійно, з достатнім ступенем об'єктивності й упевненості, втручатися в реконструкцію етнічних або антропологічних процесів, адже поле археології – не дослідження міфічних спільнот, а структурування та характеристика матеріальної культури історико-культурних – тобто, географічних (!) – областей. При цьому, чим менше археолог орієнтується в теорії сучасної етнології, тим охочіше та частіше він застосовує у своїх реконструкціях вигадану ним самим етнічну номенклатуру [1485, с. 36, 38–39]. Асоціюючи з археологічною культурою певну етнічність, археологи водночас демонструють ще й архаїчну, з погляду етнолога, методику, коли зовнішній спостерігач вважав себе правомочним самотужки виділяти етнічну групу, не цікавлячись тим, що її члени самі думають стосовно власної ідентичності. Не меншою методологічною проблемою залишається ігнорування археологами і специфіки живої культури (так звана «етноархеологія»), котра демонструє надзвичайно обмежені можливості археології в реконструкції етнічності стародавніх спільнот [1439, с. 61, 66].

Проблеми етноісторичної термінології.

Одним із найважливіших факторів, який визначає сучасну історіографію етнічної історії східних слов'ян, зокрема й російську, є термінологічно-понятійний апарат, що застосовується дослідниками до цієї специфічної царини минулого. Відразу необхідно відзначити, що ситуація з цим сегментом у новітню добу може бути охарактеризована нами, як термінологічна анархія, що погіршується водночас цілковитим нехтуванням з

боку дослідників будь-яких, бодай поверхових, пояснень, який зміст вони вкладають у ті чи інші етноісторичні категорії. Варто було би також пам'ятати, що саме чіткість термінології впливає на статус сфери знання та визначає рівень науковості історичної епістемології. Адже, як зауважує Ф. Анкерсміт, наукова мова є такою самою частиною реальності, як і об'єкти, досліджувані наукою [1502, p. 57].

Стосовно сучасної російської історіографії, не можна не зауважити доволі раціональну позицію деяких фахівців, які усвідомлюють небезпеку ігнорування цього сегменту наукового пізнання. Так, відомий сходознавець А. Іскендеров ще у середині 1990-х рр. закликав колег поставитися до глосарію історичної науки з усією серйозністю: «На жаль, той арсенал наукових понять і категорій, термінів і дефініцій, які має сучасний історик, не лише вкрай обмежений і мізерний, але й надзвичайно недосконалий. Вже давно історики в однакові терміни вкладають різний, підчас прямо протилежний смисл. Тому вони нерідко не розуміють один іншого... Чимало істориків "підтягують" історію до сучасності, випрямляють її, підганяють матеріал до вже готових формул, принципових оцінок і висновків. В ідеалі ж історику варто навчитися з кожною епохою розмовляти її мовою, аби зрозуміти її специфіку» [452, с. 28]. Словацький славіст М. Хомза також закликає переосмислити сучасний понятійний апарат, що застосовується медієвістами, особливо відносно царини походження «слов'ян» і зокрема окреслює потребу відмовитися від таких «магічних» (але пустопорожніх) термінів, як «слов'янські старожитності», «слов'янська ідентичність», «етногенез слов'ян», «слов'янська прабатьківщина» та навіть «етнос» [1542, p. 4, 5].

Усе це безпосередньо стосується й проблеми дослідження етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби у межах сучасної російської історіографії. Можна погодитись із А. Горскім, що більшість дискусійних аспектів цієї проблематики «значною мірою зумовлені недостатньою увагою до історичної термінології та нерозділеністю в історіографії реальних давньоруських термінів від привнесених сучасною наукою». Як приклад, історик наводить факт постійного застосування терміну «плем'я» до додержавних спільнот східних слов'ян [275, с. 7, 9]. «Між тим, – наголошує він, – мало того, що вони не називаються "племенами" у джерелах – до цих утворень невірно застосовувати термін "плем'я" і в науковому смислі, оскільки вони були спільностями, заснованими не на кровноспоріднених, а на територіально-політичних зв'язках, і які утворилися під час розселення слов'ян у VI–VIII ст.» [276, с. 9].

Однак сам дослідник у своїх працях підходить до термінології не менш довільно. Скажімо, доволі дискусійним виглядає, пропонований на означення цих спільнот А. Горскім, термін «східнослов'янські додержавні етнополітичні утворення» [274, с. 271]. Досить ангажованим є і підхід історика до термінологічного тлумачення поняття <*русская государственность*>: «Термін <*"русский"*> нами тут вживається у "середньовічному" смислі (=східнослов'янський)» [286, с. 21; 283, с. 6; 279, с. 9]. Проте, це відверта інсинуація, оскільки навіть достеменно невідомо походження самого слова «русь». Хоча А. Горскій все одно вважає, що саме цим етнонімом «у середньовіччі іменувався *народ східних слов'ян* (? – К. І.)», а сьогодні, начебто, – «це поетична назва Росії» [285, с. 5].

Часто російські дослідники маніпулюють і базовими етнологічними поняттями, передусім такими, як «етнос» і «етнічність». Останні, як вважає Д. Добровольський, хоч і мають певні теоретичні перспективи, в цілому незручні в евристичному плані, адже не дозволяють напевно визначитися з тим, якого роду висловлювання автора джерела можуть стосуватися теми, що досліджується [348, с. 17]. Прикладом ускладнення понятійної ситуації щодо «етнічності» східних слов'ян додержавного періоду може бути наступний пасаж, авторства Є. Шинакова: «Основна увага приділена *етнічному аспекту поняття "плем'я"* (? – К. І.). Частіше за все цим терміном позначається *частина "народу"* (? – К. І.) (які у "Повісті минулих літ" названі "язиками" (тут і далі у лапках подаються цитати з попередніх праць автора. – К. І.)), тобто він ("народ"? –

К. І.) є *етнікосом* (“усіх слов’янських племен” (??? – К. І.)). Однак основні ознаки етнікосу – етнічна свідомість і культура (виражені *археологічно*) – “тісно пов’язані, в тому числі й територіально, з потестарними структурами”. Для вищого таксономічного рівня *деяких етнікосів* (? – К. І.) використаний термін “потестарно-політичні організми”, що інколи входили в іще більш високі за рівнем “великі, *зокрема іноетнічні*, територіально-політичні *надплемінні* утворення”...» [1426, с. 18–19] тощо. Відверто кажучи, зрозуміти про що хоче сказати цим брянський археолог неможливо.

Не змогли уникнути зайвої термінологічної еквілібристики й В. Пєтрухін з Д. Раєвським, намагаючись довести, що тюрки та слов’яни – це «суперетнічні спільноти», які набули «“суперетнічну” самосвідомість і самоназву», звісно, ніким, ніде та ніколи не зафіксовані. Втім, автори наполягають, що це, начебто, «засвідчили етногенетичні легенди з *природним впливом* (? – К. І.) біблійної традиції». Останнє припущення виглядає особливо курйозним – адже, навряд чи біблійна традиція могла вплинути на «суперетнічну самосвідомість» (вона вже сама собою є понятійним нонсенсом) тюрків. Хоча на цьому історики не зупиняються й, як і попередній дослідник, прагнуть сполучити цю «суперетнічну» матерію з політогенезом, прямо ототожнюючи «суперетнічну» свідомість з етнополітичною, котра «була пов’язана і з процесами державоутворення», а це чомусь вело до формування «*етнодержавної* спільноти» [1006, с. 330], хоча такий тип спільноти не відомий ані історії, ані політології, ані етнології й є безсумнівно кон’юнктурним новотвором.

Деякі російські «спеціалісти» взагалі роблять наукові сенсації, приміром С. Алєксєєв, який навіть винайшов окремий «давньослов’янський расовий тип» [16, с. 384], і який у недоторканності зберегли чомусь тільки полочани. Своєю чергою, орловський історик А. Майоров «навчився» виокремлювати в давнині «праслов’янський і давньослов’янський етноси» [769, с. 18], що, в принципі, не так уже й важко, враховуючи, що ні першого, ні іншого ніколи не існувало. Явною етнотермінологічною химерою доводиться визнати й поняття, котрим повсякчас оперує (але жодного разу не пояснює його смислове навантаження) Д. Мачінскій – «поліетнічний етносоціум русь», який був основою якогось «*протодержавного утворення* Русь зі столицею в Ладозі» [818, с. 67; 816, с. 492–501].

Сучасний тренд російської історіографії, пов’язаний із затвердженням цієї ідеологеми (Ладога – перша столиця Русі), також є причиною появи чималої кількості поняттєвих деформацій у царині східнослов’янської етноісторії. Показово-широкий спектр таких викривлень демонструє творчість археолога А. Кірпічнікова, особливо після того, як на розкопках у с. Стара Ладога (суч. Лєнінградська обл. РФ) його експедицію влітку 2003 р. відвідав В. Путін. На жаль, у прагненні сакралізувати для сучасних ідеологічних пошуків Кремля значення цього колишнього ярмаркового селища норманів, учений навіть нехтує азами формальної логіки, оголошуючи вже у назві однієї зі статей Ладогу «культурним і історичним феноменом... Балтійського моря» (напевно, це перший населений пункт на планеті у водній акваторії?). Не меншим термінологічним блюзнірством виглядає й «*споконвічна* “балтійська ідея” східних слов’ян» отримати вихід до Балтійського моря, що за кращими зразками «застійної» пропаганди втілилася у «створенні слов’янського (? – К. І.) центру» – Ладоги [525].

На цьому петербурзький археолог не зупиняється та веде вже мову про те, що, оминувши «ембріональну фазу розвитку міста», Ладога відразу стає «форпостом *Балтійської цивілізації*» (автор, звісно, не завдає собі клопоту пояснити значення й цього останнього терміну), котрий «докорінним чином вплинув на процеси культурної інтеграції *народів Євразії* та розвиток світової торгівлі» [527, с. 152, 154]. Набувши під пером археолога настільки глобальний статус, Ладога відтепер проголошується ним «ядром першопочаткової Русі» [524, с. 46], в якій «*базове населення* (? – К. І.)» становили «22 племені та етнічних утворення (цікаво, чим, з погляду А. Кірпічнікова, «плем’я»

відрізняється від «етнічного утворення»? – К. І.)», а тому Русь уявляється ним «федеративною імперією» [526, с. 15]. Адже ще від часів Рюрика в Ладозі почалося «*геостратегічне будівництво*.., а в нового династа був план (? – К. І.) розширення її кордонів на південь, у бік Києва» [523, с. 8].

Довільно з етноісторичною термінологією поводяться й інші російські археологи, приміром, В. Сєдов, у деяких творах якого на одній сторінці можна побачити наступні суперечливі поняття, котрі не пояснюються у жодний спосіб: «праслов'янський період», «етнодіалектні групи», «територіальні утворення», «праслов'янське етноутворення», «племінна назва», «племінні утворення», «праслов'янські дуліби» [1167, с. 107]. Не примушує себе виважено ставитися до етноісторичної термінології й апологет концепції В. Сєдова – молодий петербурзький історик М. Жих. Досліджуючи історію деяких «племен» східних слов'ян, він так само (як і його науковий кумир), без будь-яких роз'яснень, довільно та вельми припадково конструює для них малопереконливі класифікаційні назви. Стосовно «волинян» йому «цілком переконливою» уявляється назва «етнополітичне об'єднання», більше того, в якихось «джерелах мова йде [вже] про *різні етнополітичні об'єднання* східних слов'ян, що існували на Волині» [382, с. 42]. Однак на «*етнополітичній карті* Волинського регіону додержавного періоду», крім «великого етнополітичного об'єднання», М. Жих розгледів ще й «безліч маленьких *славіній*» [381, с. 78]. В іншій праці він знову бездоказово та безапеляційно стверджує, що зокрема «кривичі являли собою *особливу* (? – К. І.) *етнокультурну слов'янську спільноту*» [383, с. 31].

Не відстають у категоріальних нововведеннях від істориків і провідні російські етнологи, з-поміж яких свої штучні конструкти особливо видає за наукові ноу-хау В. Тішков. Пишучи книгу «про <*российский*> народ і його національну (й відразу не зрозуміло, чому не «народну», або чому не про «націю»? – К. І.) самосвідомість (ідентичність)», він, по-перше, не пояснює, чому ототожнює два останні поняття, а по-друге, не пояснює, чому вони «роблять росіян *народом-нацією*». Втім, це не дуже-то йому й потрібно, адже відразу після вигадки нового типу спільноти «народ-нація» все стає зрозумілим. Тут він посилається на дві промови В. Путіна, а на думку останнього, в нього «є всі підстави говорити про російський *народ* як про єдину *націю*» [1283, с. 3]. Особливо анекдотично ця «лінія партії» виглядає кількома сторінками пізніше, коли В. Тішков, обурюючись фактом української мови як єдиної державної в Україні, заявляє, що немає поняття «етнос-нація» (звідки ж тоді «народ-нація» й чим, зрештою, вони відрізняються, крім політизованого словоблуддя?), а «спроби пов'язати етнічність із державністю», буцімто, «ускладнюють процес *громадянського націєбудівництва*» [1283, с. 8].

Вершиною ж цієї «етнотворчості» директора Інституту етнології та антропології РАН (в 1989–2015 рр.) є «*єдина можлива формула* (курсив наш. – К. І.) в нашій країні: *Російський народ – це нація націй* (курсив В. Тішкова. – К. І.)» [1283, с. 601] (хоча це явно поки не дотягує до «формули» В. Кожинова: «Росія – не нація, а континент» [557, с. 209]). Подібні термінологічні виверти можна пояснити тим, що будучи палким прихильником конструктивізму, він, напевно, досить наївно вважає, що, сконструйовані ним терміни, в одну мить, за відповідної політичної підтримки Кремля, ліквідують усі етнічні ідентичності сотень не-російських етносів у межах РФ і «забезпечать громадянську злагоду у великій державі», а чергова – на цей раз – «формула "єдності в багатоманітті"» – єдина, «що може бути реалізована в облаштуванні *багатоетнічної* країни», в якій «*монокультурна* спільнота (очевидно, чеченці вже прийняли православ'я? – К. І.) під назвою *російська нація* – форма *надетнічної громадянської ідентичності* росіян» [1284, с. 440]. Ось така виходить «патріотична» та лояльна «етногромадянська надідеологія» по-російськи, в якій багато паранаукових ілюзій, але катма вдосконалення етнологічної термінології.

Звідси й не доводиться дивуватись, що в російській історіографії досі присутні висловлювання, як наступне: «<*Русский*> *народ* як *нація* виник в ході складних і три-

валих історичних процесів із *триєдиного* (? – К. І.) *східнослов'янського народу – <русских>* (вєлікоросов, малоросов, бєлорусов)» [167, с. 9]. Натомість В. Пєтрухін щодо цього чинить значно хитромудріше, винаходячи в «Слові про Закон і Благодать» і «Повісті минулих літ» не більше не менше – «конфесійний аспект складання "нового" *<русского>* народу», а Хрещення Русі оголошене істориком початком «консолідації нового народу – "*<русских людей>*"» [996, с. 42, 51].

Не менш суперечливими термінами відносно етнічної історії безпосередньо періоду Київської Русі оперують і інші дослідники. Так, у солідних наукових творах сучасних російських учених можна побачити наступні, властиві радше студентським рефератам, необґрунтовані етнологічні деривати: «східнослов'янська народність в основі якої було чотири *різнокультурні племінні угруповання* праслов'ян» і тут же: «утворилася *східнослов'янська культурна єдність* – єдина давньоруська культура» [1191, с. 12, 14], «середньовічний етнос», «етномовна спільнота – давньоруська народність» [1171, с. 7, 8] (В. Сєдов); «територіальна етнічна спільнота як основа Новгородської землі» [942, с. 33] (Є. Носов); «північна гілка східного слов'янства», «фіно-угорський етнічний компонент давньоруської народності» [1130, с. 2], «*етнічно домінуюче* ядро, населене давньоруською народністю як *етнічно неоднорідне* політичне утворення з 22 різномовних народів», «*деетнологізація* фіномовних племен у давньоруську епоху», «*глибока* слов'янізація племен чуді, мері, весі, муроми», «племінна область мещери» [1131, с. 3, 240] (Є. Рябінін); «етносоціальні зрушення у східнослов'янському суспільстві» [832, с. 25], «русь інтегрувалася у східнослов'янське суспільство» [838, с. 107] (Є. Мєльнікова); «східнослов'янські племінні об'єднання» [999, с. 29], «літописець побудував концепцію єдності "слов'янської мови" (*етнолінгвістичної спільноти*)» [1004, с. 11], «у VI ст. склалася *слов'янська етнолінгвістична спільнота*, котру можна вважати *метаетнічною* або *суперетнічною*», «в XI ст. завершилося формування *ранньосередньовічної етнічної спільноти – <русского народа, русских>*» [1006, с. 170, 317], «давньоруський етнос – русь» [1011, с. 9] (В. Пєтрухін); «Давньоруська держава – приклад складання *цивілізації* в результаті взаємодії різних *етнічних* груп», «дві різних за походженням русі [="Русії"]», «руси *часто асимілювалися* без участі слов'ян» [674, с. 332, 334] (А. Кузьмін); «етнічна приналежність держави Русь», «слов'янські племена, племінні конфедерації та слов'янські державні утворення» [1151, с. 16, 17] (А. Сахаров); «локальний *пізньопраслов'янський* етнонім *rusь», «*етнологічний* і *династичний* зв'язок Руслагена та Русі» [932, с. 412] (С. Ніколаєв); «Київська Русь поєднувала в собі *суперсоюз "племен"* і федерацію земель» [1081, с. 31], «"конфесійний патріотизм", *етнічний патріотизм* і патріотизм місцевий у Давній Русі» [1086, с. 17], «руси – панівна *етносоціальна група* Русі» [1077, с. 12] (В. Пузанов); «літописні східнослов'янські народності» [1047, с. 69] (А. Поляков); «всеслов'янський міжплемінний союз» [1364, с. 634], «давньоруська общинно-вічева цивілізація» [1366, с. 105] (І. Фроянов); «перші міста – *племінні зосередження* древлян, полян і сіверян» [858, с. 8] (І. Міхайлова); «*<Русское государство>* Аскольда та Діра створило *національну єдність* усіх східних слов'ян» [1206, с. 286] (В. Богуславський); «східнослов'янський етнос не знав племінної єдності» [1380, с. 178] (С. Цвєтков); тощо.

Останній (тобто, «історик» С. Цвєтков) взагалі вважає, що до «початку історії *<русского>* народу» (VIII ст.) усі (!) слов'яни становили собою «безлику етнографічну масу», поки вони (за незрозумілих і не озвучених автором причин) не «виділилися у *самостійну народність*» – «одне з найбільших *етнічних угруповань* Європи, котре з перших кроків... здійснило спробу оформлення *свого національного буття*». Після приписування «національного буття» «етнографічній масі», він у мимоволі біологічному контексті знаходить в VII ст. «ознаки *внутрішньовидового поділу* слов'янства на західну, південну та східну гілки» [1380, с. 186]. Невдовзі у такому ж ракурсі й «етнографію східнослов'янського світу X ст.» С. Цвєтков оцінює «не відповідною *внутріш-*

ньовидовому поділу на вєлікорусов, малоросов і бєлорусов» [1380, с. 271], чим заплутує ситуацію остаточно. Хоча, як ми пам'ятаємо, з погляду професора І. Фроянова, всі вони – якісь «<*русские*> слов'яни» [1366, с. 117, 118], очевидно, мешканці, згідно М. Свєрдлова, «багатоетнічного <*Русского государства*>» [1156, с. 47].

Для останнього фахівця навіть існував окремий «праслов'янський період <*русской*> історії» як «перехідний етап» до «історії Русі, ступінь розвитку якої *визначається залежно від суб'єктивних уявлень автора без об'єктивних критеріїв* (?! – К. І.)» [1155, с. 60]. При цьому своїми витоками якась «етнокультурна єдність східних слов'ян», відповідно його фантазіям, сягає «тривалої попередньої *етногенетичної історії*» від не менш намріяного «*спільноіндоєвропейського періоду*» [1158, с. 320]. На жаль, це далеко не повний перелік прикладів етнотермінологічних «покручів», якими рясніє сучасна російська історіографія етнічної історії «слов'ян». Хоча й наведені приклади дозволяють з усією ясністю побачити недосконалість відповідного понятійно-категоріального апарату, а також кричущу недбалість і згубну заангажованість сучасних російських дослідників у доборі та трактовці етноісторичних понять.

* * *

Таким чином, аналіз теоретично-методологічних основ етноісторичних досліджень щодо формування та розвитку східнослов'янських спільнот домонгольського періоду в межах сучасної російської історіографії демонструє їхню доволі слабку концептуальну евристичність. Враховуючи при цьому тотальне ігнорування з боку російських істориків аналізу і теоретичних, і термінологічних аспектів власних концепцій, ситуація у цій царині сучасної російської гуманітаристики набуває ще більш непереконливого вигляду. Крім відчутного впливу дотепер з боку радянських теоретично-методологічних рудиментів, дошкульними тенденціями є також тримання за «звичний» позитивістський світогляд, а подекуди й повернення архаїчних і відверто заполітизовано-ідеологічних підходів до інтерпретації східнослов'янського етноісторичного минулого. Не може не турбувати й тривала «мода» на паранаукові підходи в історичній науці Росії, коли відверту «гумільовщину» видають заледве не за останнє слово етнологічної теорії. В результаті, множиться лише кількість різноманітних дилетантів, «студії» яких відчутно впливають на враження від наукової «якості» російської історіографії.

Не може тішити й «боязнь» більшості представників гуманітарного корпусу Росії новітніх методологічних і теоретичних поглядів, основним джерелом походження яких є західні історіографії. Звідси відчутна відраза з боку російських учених до постмодерних наукових практик, або ж до застосування «непримордіальних» теоретичних постулатів до реконструкції минулого середньовічних спільнот. Науковці й у цьому сегменті, як правило, уникають не лише дискусій відносно поглядів і новацій, пропонованих постмодерністською методологією, але й будь-яких спроб їхнього застосування на рівні емпіричних досліджень, зокрема й на рівні «слов'янської етноісторії».

Надзвичайно бідними можна визнати й сучасні дослідження російських фахівців у ракурсі теоретичної оснащеності, що виявляється знову ж таки у цілковитому нехтуванні, насамперед основних постулатів етнології. Одиниці істориків звертаються сьогодні до теоретичного аналізу специфіки етнічних явищ і процесів. Непоодинокими є й спроби надмірної біологізації етнічного й етносу, що створює відчутний теоретичний дискомфорт у російській історіографії, переводячи суто наукову проблематику знову ж таки до сфери політико-ідеологічних аспірацій. Свідченням цьому може бути й відсутність полеміки поміж істориками (на відміну від інших гуманітаріїв) Росії відносно двох основних теоретичних парадигм в інтерпретації етноісторичного минулого – так званими примордіалізмом і конструктивізмом. Натомість більшість і надалі тримається за доволі суперечливі схеми та глосарій, пропоновані в рамках радянської теорії етносу.

З огляду на останню деталь, не доводиться дивуватися і тому термінологічному хаосу й анархії, що панують сьогодні в межах новітньої російської історіографії проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян. Більшість спеціалістів довільно оперують необґрунтованими та штучно створеними термінами, до того ж не рідкими є й маніпуляції поняттями на догоду упередженим конструктам. Багато істориків і археологів взагалі демонструють банальне нерозуміння етнологічних категорій, не пропонують власних дефініцій і доволі часто не розуміють один іншого, навіть застосовуючи однакові терміни. Зрештою, чимало явищ «сучасності» приписуються явищам і процесам далекого минулого, внаслідок чого у племен з'являється і «національна», і «суперетнічна» самосвідомості, етноси інтегруються у суспільство, а держава набуває незрозумілу та неможливу етнічну приналежність. Отже, для подолання автовизначеної «кризи», представникам сучасної російської історіографії, передусім, варто якомога уважніше та виваженіше розробляти оновлену історичну термінологічну та теоретичну бази, аби не перетворитися на ізольовану «річ для себе» з метафізично-паранауковим лексиконом.

4.3. Етнотеоретична притомність української історіографії

Методологічні трансформації.

Дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян вимагає від істориків, на наше переконання, насамперед, чітко сформульованих методологічних орієнтирів і теоретичних постулатів, які дозволяють проводити таке студіювання. На жаль, далеко не завжди сучасні українські фахівці в окресленій царині дотримуються такої позиції. В цілому, для сучасної української історіографії цієї проблеми властиві схожі труднощі, котрі були визначені нами відносно історіографій білоруської та російської – застарілі рудименти «радянського позитивізму», розгубленість перед методологічним плюралізмом, нерозуміння та небажання застосовувати новітні західні підходи, свідома самоізоляція в межах національного наративу тощо. З другого боку, не можна не відзначити й істотних проривів у методологічному пізнанні минулого, котрі демонструють новітні українські історики, демонструючи відкритість української історіографії до змін у цій площині.

Від моменту проголошення Україною незалежності, перед фахівцями відразу постала потреба змінювати методологічний арсенал, хоча б заради переосмислення національної історії. Серед спеціалістів, які найбільше вплинули на зміну дослідницьких підходів у сучасній українській історіографії, варто назвати Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, І. Колесник, О. Толочко, Н. Яковенко та багатьох інших. Застосовуючи принцип «історіографії другого рівня», окреслений зокрема Г. Касьяновим (за аналогією з поняттям «спостерігач другого рівня» (second level observer)), коли об'єктом спостереження є не факти, а процес спостереження за цими фактами [512, с. 237], спробуємо простежити рефлексію українських вчених методологічного становища новітньої української історіографії, що може багато в чому пояснити рівень розробленості та перспектив заявленої теми нашого дослідження.

Попри певний песимізм деяких українських учених відносно повільності методологічних інновацій у сучасному гуманітарному дискурсі України, вже самі зміни в цьому напрямі красномовно засвідчують значно впевненіший (порівняно із «сусідами») його поступ у напрямі інтеграції до світової науки. Вже у 1990-х рр. таку ситуацію засвідчила публікація двох пропедевтичних курсів із методології історії відомого львівського історика Л. Зашкільняка [425; 427], котрі, за влучним спостереженням І. Колесник, самим фактом артикуляції порушених у них теоретичних проблем «зруйнували уявлення про аметодологічність української історичної науки» [587, с. 82]. Показово, що досі основні методологічні трансформації в межах історичної науки мають місце передусім у сегменті історіографічного аналізу, пропонованого українськими істориками.

Відтак, не доцільно сприймати історіографію як «своєрідний компендіум уявлень із певної проблеми» [1496, с. 21], адже такий утилітарний підхід надто спрощує її головне функціональне призначення – виокремлювати нові теоретичні підходи. В такому ракурсі історіографія має сприйматися як «ядро історичної науки, її рефлексивна складова, форма самосвідомості науки, тісно пов'язана з методологією та історіософією» [487, с. 16]. І якщо джерелознавча евристика забезпечує первинну систематизацію та верифікацію наукової інформації, то історіографія якраз визначає вибір дослідницьких стратегій, концептуальних пропозицій і методологічних підвалин. З огляду на це, варто відзначити й найновішу працю Я. Калакури, присвячену саме методології історіографічного дослідження [488], котра має й очікувано-схвальні відгуки колег [1497, с. 464].

На думку останнього, однією з проблем багатьох сучасних українських істориків залишається невизначеність і конфлікт методологій, що виявляється в їхньому «плаванні» між залишками радянського нормування та новими підходами до історіописання [485, с. 76]. Не в останню чергу саме з цим пов'язане й однобічне методологічне трактування проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян, що, крім політизованих деформацій, набула на новітньому етапі ще й помітної «націоналізації». Пояснити це можна, слідом за О. Толочко, тим, що «лише в нашому випадку ідеологи попереднього наративу виявилися найуспішнішими практикантами національної історії» [964, с. 25]. З цим можна пов'язати й поширеність у сучасній українській історіографії «наївного позитивізму» відносно етногенетичних досліджень, коли навіть на науковому рівні допускається можливість реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян (у першу чергу, зрозуміло, української), приміром, винятково на археологічних матеріалах.

Натомість упадає в око й та обставина, що серед представників такої візії практично немає жодних дискусій щодо методологічних і теоретичних основ їхніх дослідних практик, а їхні праці не містять жодних вказівок на переваги саме такої позиції. Як правило, подібні наміри декларуються, але не уточнюються. Характерною може бути позиція у цьому випадку В. і Я. Барана, котрі обмежуються наступним твердженням: «У запропонованій нами праці *на новій методологічній основі* розкриваються процеси етноісторичного розвитку слов'ян на території Східної Європи і України зокрема» [90, с. 7]. Проте, в чому полягає «нова методологічна основа» археологи не пояснюють, натомість тут же (звісно, також без обґрунтування та пояснення) вживають ряд доволі сумнівних понять. Приміром, оголошують слов'ян «етносоціальною одиницею», а київські князі, виявляється створили «державу імперського типу». На жаль, доводиться констатувати й формальну необізнаність українських дослідників із «новими методологіями», а тому доволі дошкульно бачити, що свої солідні за статусом наукові праці вони базують на «*прЕмордіалістському* підході» [206, с. 341].

Не набагато покращило ситуацію в царині східнослов'янської етноісторії й мимовільне переорієнтування частини фахівців на так званий «цивілізаційний підхід». На сьогодні майже повна відсутність теоретично-методологічних розробок цивілізаційної теорії перетворила її по суті з методології на «цивілізаційну термінологію» [266, с. 161], адже таку розумову абстракцію, як «цивілізація», застосовують більше як данину інтелектуальній моді без будь-якого наукового обґрунтування. Своєю чергою, І. Куций не менш резонно констатує, що наскільки багатозначним є саме поняття «цивілізації», настільки невизначеними і суперечливими є наукові трактування сутності цивілізаційного підходу [687, с. 13]. У межах пострадянських історіографій концептуальні пропозиції щодо вживання категорії «цивілізація» були своєрідною контрверсією до формаційного тлумачення історії. Більше того цивілізаційний дискурс сприймався як основний засіб демонтажу формаційної аберації, що домінувала в радянському історіописанні, хоча досить швидко стало зрозумілим, що він не є «епістемологічною панацеєю» [1498, с. 469, 471].

На жаль, частина українських вчених переважно механістично та вкрай невдало все ж намагалася замінити марксоїдну риторику своїх концепцій «цивілізаційними

імперативами», уникаючи будь-яких методологічних роз'яснень з цього приводу. Приміром, М. Котляр, проголосивши в назві однієї з монографій, що презентуватиме «витоки східнослов'янської цивілізації» навіть не окреслив межі цього лексичного новотвору, до того ж застосував його в книзі лише раз – у післямові [649, с. 278]. У схожий спосіб застосовує цей штучно вигаданий термін й археолог О. Моця, безапеляційно декларуючи «київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації» [885, с. 4; 270, с. 228]. Не менш науково некоректним є й твердження, що «кожна нація – унікальна цивілізація» [272, с. 12]. Ще більш проблематичним видається нагородження епітетом «цивілізація» окремих археологічних культур, гіпотетично пов'язаних із етногенезом спільнот східних слов'ян, приміром черняхівської [659, с. 37; 623, с. 7]. Натомість, солідаризуючись із С. Плохієм, варто зауважити, що розмови про якусь «східнослов'янську цивілізацію», підживлювані одночасно російськими, білоруськими та й деякими українськими політиками, вже нездатні стримати поточну націоналізацію пострадянських суспільств [1567, p. 361].

Разом із тим, процес «націоналізації» історії в українській історіографії є не лише пошуком і кристалізацією власної ідентичності, але й ідентифікацією тих, хто має бути виведений за рамки «своєї» спільноти. Внаслідок цього, етнічні та культурні індикатори цілком природно стали засобом «іншування» як для професійних істориків, так і для політиків та ідеологів. Формування образу етнічного «Іншого» стало невід'ємною частиною і культурної, і політичної мобілізації, реалізації політики пам'яті у новопосталих державах. До того ж значна частина професійної історичної спільноти стала у цьому сенсі не лише виконавцем відповідного «державного замовлення», але й істотним фактором впливу на формування цього замовлення [506, с. 15]. Тому досі етнічна історія східних слов'ян залишається багато в чому ідеологічним витвором, оберненим у формулу наукового знання, аніж останнім.

Репрезентуючи етноісторичну проблематику, будь-який історик має бути максимально обережним, оскільки óбрази минулого є підступним порадником для бачення сучасного. Водночас варто враховувати, що, будучи інструментом колективної самоідентифікації, історія по суті завжди буде її єдиним способом, який базується винятково на протиставленні «себе» та «іншого» [430, с. 16]. Звідси, й методологічна ситуація в країнах колишнього СРСР (саме в межах націоналізованої історії) є подібною [508, с. 45]. Між тим, усі пострадянські історіографії у 1990-х рр. опинилися в умовах «націоналізації» історії, хоча досить по-різному долають цю «хворобу». В українському випадку відповідний «діагноз» був поставлений вже на рубежі тисячоліть і, здавалося б, – це була зручна можливість виправити ситуацію. Втім, як слушно наголошує Л. Зашкільняк, невдовзі таке «розуміння "хвороби" зіткнулося з потужним політичним чинником у формі політичних еліт і влади, які, особливо під час правління В. Януковича, робили усе можливе, щоб зберегти радянські схеми історичного знання, практикуючи майже відкриту антиукраїнську культурно-інформаційну політику» [1596, s. 106]. Однак, сформований уже на той момент загал критично мислячих істориків, зумів втримати методологічні позиції, чим підтвердив, що саме «історіографія покликана "охолоджувати" запал як історичних детерміністів, так і скептиків» [429, с. 139], а водночас і те, що вона – «поле постійної дискусії про те, хто уповноважений писати історію» [426, с. 602].

Від 1990-х рр. у межах історичної науки України окреслилися й два «табори» науковців у дослідженні етнічної історії східних слов'ян, які за методологічними пріоритетами можна, згідно спостереження Г. Касьянова, назвати «примордіалістами» та «модерністами». Перший досі є домінуючим в українській історіографії напрямом, що передбачає пошук, передусім українського етнічного коріння, в максимально можливій давнині. В такому ракурсі виділяється «біологічний» варіант примордіалізму (Л. Залізняк), «культурницький» (А. Пономарьов) і «політико-генетичний» (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич) [509, с. 264–270]. Хоча більш вдалою відносно методологічних засад новіт-

ньої української історичної науки, на наш погляд, видається класифікація, запропонована польським дослідником Т. Стриєком. Останній виділяє в ній три течії – консервативну (епігонська щодо радянської версії), офіційну (компромісну) та критичну, що дотримується нових (так званих «постмодерністських») методологічних підходів, властивих провідним світовим історіографіям [1585, s. 266–350].

Прикметно, що «табір» так званих «модерністів» узагалі (!) не звертається до теми етногенезу будь-яких спільнот, які мешкали на українських землях до XVII–XVIII ст., чим, на наше глибоке переконання, позбавляє себе важливих підстав на достеменне пізнання специфіки формування української ідентичності в «еру націоналізму». Поодинокі спроби підійти до етнічної історії спільнот східних слов'ян із «нетрадиційних» методологічних позицій не можна визнати надто переконливими. Загалом, можна відзначити лише дві такі спроби за весь період розвитку незалежної української історіографії: пропозицію О. Толочка аналізувати «давньоруську народність» у форматі уявленої спільноти [1287, с. 32; 1288, с. 116] та працю С. Плохія про формування домодерних ідентичностей в Україні, Білорусі та Росії, на основі «перегляду усталеної в історіографії традиції розглядати східнослов'янські народи як примордіальні утворення» [1036, с. IX–X]. Не надто обнадійливим є й заклик В. Ткаченка інтерпретувати історію Русі засобами «світ-системного аналізу» І. Валлерстайна [1285, с. 150–152]. Авторське новаторство цих істориків, втім, жодним чином не наближає вирішення ключової проблеми: ким за етнічністю були «східні слов'яни» в переддержавний час і як їхня ранньосередньовічна ідентичність вплинула на модерні нації?

Трансформації в методологічній царині сучасної української історіографії являють собою по суті процес поступової акумуляції та нашарування нових і старих тенденцій. Має рацію й В. Підгаєцький, стверджуючи, що не пройшовши суворої і вимогливої школи модернізму, «школи джерела і методу», годі й підступатися до витонченого мережива метафор, алюзій та ілюзій постмодерну [1024, с. 315]. Загалом, треба визнати, що більшість сучасних українських істориків спочатку вельми підозріло ставилася до тієї методологічної ситуації, котру зумовив постмодернізм. Однак, з часом прийшло усвідомлення того, що для гуманітарної науки загалом він став добрим подразником, а тому все більше фахівців почали звертатися до інновацій, які він пропонував.

Найкраще еволюцію постмодерністських гносеологічних практик у межах сучасної української історіографії, з усіма «недоречностями» та «користями» цього процесу не так давно проаналізував Л. Зашкільняк, наголосивши, що, яким би не було ставлення до ситуації постмодерну, нехтувати його впливом на історичне пізнання аж ніяк не слід [1596, s. 105–109]. Навіть такий прихильник національної версії історії, як Я. Ісаєвич, визнавав, що постмодерністський скепсис позитивно впливає на істориків [470, с. 307]. Тим більше сам розвиток історичної науки ставить завдання рухатися в річищі світових досягнень дослідницької думки. Такі намагання присутні й у сучасній українській історіографії й «вони, як цього не приховувати, йдуть саме в річищі постмодерних імперативів – деструктуризації, деконструкції, антропологізації та "лінгвізації" всього дослідницького процесу» [424, с. 288].

Однією з найпомітніших постатей у цьому напрямі новітньої української історіографії, на думку Т. Стриєка, є Н. Яковенко. Своєю чергою, вже на рубежі тисячоліть київська дослідниця також звернула увагу на рівень методологічної оснащеності студій із середньовічної історії України, констатувавши, що ця галузь досі позначена багато в чому архаїчними практиками. Насамперед, йдеться про «біди понятійного оснащення», коли властиві романтично-позитивістському мисленню смисли вкладаються зокрема в такі базові категорії, як «етнос», «нація», «держава» тощо. Крім цього, причинами такої ситуації вона вважає незадовільну фахову підготовку українських істориків і як наслідок – їхню неспроможність «проникнути» в матерію домодерних епох [1489, с. 61, 68, 70]. Відтак, на початковому етапі становлення незалежної української істо-

ріографії більшість істориків і в межах етноісторичних реконструкцій трималися по суті «канону» зразка кінця XIX ст., часто додаючи до нього ще й радянські шаблони історичного мислення, оздоблюючи водночас ці анахронізми лексикою зарубіжної гуманітаристики. Саме це, згідно Н. Яковенко, й визначило те явище, котре вона охарактеризувала як «криза ідентичності історика, роздвоєного між давно засвоєним і новим, але ще нечітко уясненим» [1490, с. 59].

Безсумнівно така ситуація в українській гуманітаристиці до середини 2000-х рр. зумовлювалася загальним суспільно-політичним розвитком країни. Згідно слушного міркування Я. Грицака, десятирічне правління Л. Кучми (1994–2004), зокрема в царині історичної політики, перенесло акценти на свідомо практиковану амбівалентність, що виявлялася в прагненні поєднати національну та радянську парадигми [293, с. 267]. З цього можна пояснити і загальне домінування телеологічних схем у національному наративі, базованих у досить химеричний спосіб на засадах марксистської телеології, приміром, «живучість» в історіографії такого радянського винаходу, як «давньоруська народність». Присутність останньої в дискурсі всього пострадянського простору засвідчує також той факт, що не лише українська, але й російська та білоруська історіографії демонстрували такий же вектор розвитку. І якщо українська історична наука дедалі все успішніше долає цю «хворобу зростання», то дві інші (як можна було переконатися зокрема й вище) дотепер перебувають на рівні охарактеризованої методологічної стагнації.

Методологічна основа такого «державницького» (пострадянського) напряму сучасної української історіографії, порівняно з іншими, виглядає найбільш еклектично, прагнучи сумістити різноманітні елементи радянської, національної та модерністської течій [657, с. 349–350]. Саме в такому форматі представлений і «східнослов'янський наратив», який досі наголошує «пріоритет східнослов'янської єдності» як головного постулату колишнього радянського дискурсу [681]. Найпомітнішими представником цієї течії відносно етнічної історії Русі є академік П. Толочко, переконаний, що «марксистський формаційний еволюціонізм» досі ніким не заперечений, а тому «марксистське розуміння світового історичного процесу» потребує захисту [1320, с. 3; 1297, с. 5–8]. Як не дивно, але у сучасний Україні такий «академічний» підхід має і своїх прихильників [460, с. 6]. Певною мірою така позиція може бути пояснена тим, що після періоду «суперкритицизму» в історіографії наступив час методологічної невизначеності, що й зумовило певну ностальгію серед деяких істориків старшої генерації. С. Стельмах вважає, що оголосивши банкрутом стару теоретично-методологічну концепцію, історики так і не змогли швидко здійснити рецепцію існуючих евристичних моделей [1226, с. 1].

Ускладнює ситуацію також те, що можна іменувати «синдромом комунізації істориків», симптоми якого зауважив зокрема Я. Калакура – орієнтація на владні директиви, ідеологічна зашореність, догматичне мислення, росієцентризм, довільне ставлення до джерел, неприйняття плюралізму, прислужництво владі тощо [485, с. 70]. Через це в українському гуманітарному та суспільному просторах досі функціонують і штучно зміцнюються ті історичні міфи й стереотипи, які були маніпуляційним способом насаджені у свідомість громадян. Відтак, радянські міфи живуть і процвітають у сучасній Україні повсюдно, сягаючи своїм корінням російських імперських міфів. Не менш деструктивний вплив на творення історичного знання має й величезний ідеологічний тиск радянсько-російської історичної спадщини, що, на переконання Л. Зашкільняка, можна пояснити передусім повною відсутністю української національної гуманітарної політики та мінімальною присутністю української історіографії й історії у світовій історичній науці [431, с. 21, 30].

Остання ж доволі критично ставиться до прикривання істориками ідеологічно та політично спрямованих конвенцій, що покликані відображати інтереси певних впливових груп. На жаль, чимало подібних політичних спекуляцій можна спостерігати й у дискурсі відносно етноісторичного минулого спільнот східних слов'ян додержавної доби,

зокрема й так званий «трипільський міф». Причому, замість того, щоб максимально відсторонитися від ідеологій і політичних дискусій усіх типів, на чому слушно наголошує В. Ададуров, українські історики, навпаки, і надалі в більшості воліють застосовувати таку стратегію звернення до минулого, яка слугує способом інтерпретації передусім якраз сьогодення [9, с. 5]. В результаті, можемо спостерігати явище, котре Г. Касьянов іменує «торжеством афірмативної історіографії» [504, с. 121], коли історична наука чи не в усьому залежить від історичної політики держави. Хоча, порівняно з рештою пострадянських історіографій, українська якраз демонструє сталу тенденцію до формування своєї аналітичної незалежності.

Період методологічного розвитку української історіографії останніх двох десятиліть визначається фахівцями як «перехідний» – від заідеологізованого історіописання до дискурсів, притаманних світовій історичній науці. Показово, що ці зміни відбуваються на тлі загальнонаукової революції в історичній галузі пізнання, а феномен теперішньої перехідної доби в Україні позначений суттєвою деідеологізацією, розкутістю наукової думки та інтеграцією до світового наукового простору. Все це відображається в першу чергу на чутливішому ставленні українських спеціалістів до нових методологій, на покращенні їхнього концептуального апарату, змушує їх бути більш самокритичними щодо «вироблення історичного знання» та глибше «занурюватися» в теоретичні проблеми історіографії. Підтвердженням цьому є той факт, що останніми роками в українській історіографії чимало досліджень проводилося на рівні світових стандартів, із залученням некласичних методів та презентацією оригінальних результатів [585, с. 27; 423, с. 8; 1596, s. 110–111]. Парадоксальним певною мірою можна визнати й те, що в означеному випадку українській гуманітаристиці, як вважає Г. Касьянов, доволі «пощастило», адже домінування в ній примордіалістського бачення етнічних процесів збіглося в часі з активною ревізією й критикою модерністських підходів на Заході [509, с. 337]. Втім, не варто й надто тішитися з цього, оскільки це аж ніяк не спростовує тієї методологічної відсталості, що властива новітній українській історіографії.

З другого боку, звертаючись до досвіду останньої, західні фахівці визнають, що ситуація не така вже й скрутна, а інтелектуальні трансформації в ній характеризуються доволі оптимістично. Українська історіографія, попри методологічні розбіжності її представників, на сучасному етапі виконала своє суспільне призначення – змогла зберегти наукову сутність і доклала чимало зусиль у будівництві незалежної держави. Вона досить успішно розвивається за умов методологічного плюралізму й еволюційного характеру змін, а отже, як вважає зокрема Т. Стриєк, немає підстав говорити про глибоку кризу у сучасній українській історіографії [1585, s. 792–796]. Л. Зашкільняк, приміром, спочатку не погодився із цим діагнозом [434, с. 308], але невдовзі все ж змінив погляд і сьогодні твердить, що, «заперечуючи власний песимізм щодо стану української історіографії, мушу констатувати: всупереч усім перешкодам і несприятливим чинникам, нині вона зближується зі світовими течіями в історіописанні, а українські історики можуть з більшим оптимізмом дивитися в майбутнє – “лід застою” проламано і з’явилися певні перспективи подолання відставання історіописання в Україні від світових стандартів» [424, с. 289–290].

Етнотеоретичні аспекти історичних студій.

Позитивні зрушення в царині методології історичної науки в Україні, констатовані сучасними фахівцями, на превеликий жаль, майже не стосуються пов’язаного із нею не менш важливого дослідницького сегменту – теоретичного оснащення етноісторичного студіювання. У більшості випадків теоретичні засади реконструкції етнічної історії, зокрема й спільнот східних слов’ян домонгольського періоду, цілковито ігноруються, або й надалі за замовченням інстальовані до схеми «совєтської теорії етносу» (подекуди досить суперечливо й досі посилаються на «теорію» Л. Гумільова), котра,

звісно, давно вже застаріла та потребує як мінімум перегляду. Доволі поверхово українські спеціалісти обізнані й із етнологічними концепціями, пропонованими в західній гуманітаристиці. Як правило, це побіжне згадування праць Е. Сміта, погляди якого залучаються переважно для підтвердження «примордіальності» власних побудов, хоча британський учений не належить до власне примордіалістів.

Серед істориків побутує думка, що брак джерел з певної тематики має компенсуватися досконалістю та витонченістю теоретичного інструментарію. Проте, стосовно реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі сучасними українськими гуманітарями, цього, на превеликий жаль, сказати не можна. Своєрідною виправдальною стратегією в цьому контексті є зокрема загальні нарікання на слабкість застосування у відповідних студіюваннях так званого комплексного підходу. Зі свого боку, В. Балушок (до речі, один із небагатьох сучасних українських учених, який досліджує етногенез та етнічну історію українців на ґрунтовній теоретичній основі) вважає, що ігнорування міждисциплінарного емпіричного матеріалу нинішніми істориками пов'язане не так із браком у них відповідної кваліфікації, як із їхньою надмірною заідеологізованістю та заполітизованістю [77, с. 14]. Однак, як можна було переконатися на прикладі російської історіографії, означені перепони нікуди не діваються, навіть у випадку застосування полідисциплінарності, чим характеризуються зокрема праці того ж В. Сєдова.

До активного застосування інтердисциплінарності у вивченні процесу етногенезу та давньої історії слов'ян закликає сьогодні й В. Баран, переконуючи, що «використання писемних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних та інших джерел взаємодоповнюють одне одного а, головне – контролюють кожну з цих дисциплін» [89, с. 61]. Втім, як ми відзначали вже вище відносно білоруського та російського досвідів у цій сфері, поки що далі декларування необхідності комплексного підходу до проблеми справа не йде. Не можуть похвалитися реальними практичними здобутками щодо цього й українські науковці. Доволі показовими в такому ракурсі є праці деяких археологів, які запевняючи у застосуванні саме такого підходу, в дійсності оперують винятково матеріалами своєї дисципліни. Наприклад, у такому стилі побудовані дослідження Б. Магомедова та М. Відейка. Причому обидва переконують, що етнокультурні й етносоціальні реконструкції далекої минувшини можливі винятково на рештках матеріальної культури [767, с. 113; 206, с. 7, 341].

Доволі прохолодно українські археологи ставляться й до етногенетичних реконструкцій лінгвістів, що в принципі є загальною тенденцією для сучасних «східнослов'янських» історіографій. Вказуючи переважно на неспроможність мовознавців визначити час досліджуваних ними процесів і точний територіальний ареал мовних контактів, істотною проблемою є також те, що часто діаметрально протилежні концепції у слов'янській лінгвістиці дозволяють, зрештою, археологу довільно обрати будь-яку з них і припасувати до власних поглядів [1264, с. 30]. На сьогодні, зрештою, не існує конкретного механізму інтерпретацій на рівні виходу археологічних даних із експлікативної частини дослідницького процесу та залучення інформації інших наук, у тому числі й мовознавства [1350, с. 63]. Зі свого боку, лінгвісти також зауважують недосконалість методик археологів. Так, ще радянський мовознавець Ф. Філін порівнював спроби археологів застосовувати лінгвістичні дані в концепціях слов'янського етногенезу із незграбними партизанськими вилазками [1347, с. 25]. Натомість український археолог П. Толочко наголошує, що й лінгвісти далеко не самодостатні в етногенетичних побудовах і «так само здійснюють такі ж незграбні вилазки до стану археології» [1297, с. 69].

Проте й синтез аналітичних даних усіх дисциплін навряд чи зарадить вирішенню проблеми, оскільки, приміром, і лінгвісти, і археологи часто банально не встигають за розвитком суміжних наук, а це заважає виробляти адекватні історичні моделі, котрі часто підмінюються схоластичними роздумами та спрощеними схемами. До того ж, як

слушно наголошують Н. Бурдо та М. Відейко, найближчим часом наука не винайде суперметодику, що дасть змогу встановити мовну приналежність на основі археологічних джерел [165, с. 370]. Крім цього, не варто забувати, що історики досить часто взагалі не розуміють наукову специфіку мовознавства та застосовують лінгвістичні абстракції у довільній формі [1070, с. 791]. Втім, не лише лінгвістичні. Так, останнім часом серед археологів і антропологів стало «модним» звертатися до даних генетики [191, с. 35–38; 1165, с. 272], але вважаємо глибоко помилковими заяви, буцімто існує окрема «ДНК носіїв слов'янських мов» [191, с. 35], а тим більше припускати, що це вирішить проблему остаточно. Тим більше у сучасній Україні спеціальні дослідження в царині етногеномики чи геногеографії поки відсутні.

Вельми екзотичною, але від того не менш наївною, можна вважати й пропозицію С. Сегеди створити «міждисциплінарну комісію з етногенезу», із залученням до неї «провідних наукових кадрів з різних галузей гуманітарних знань», заради «обговорення питань, пов'язаних із походженням українського народу» [1164, с. 68]. Навіть якщо такий колектив уториться, то з місця він не зрушить, адже головне питання – на теоретичній і методологічній основі якої з наук буде йти пошук – навряд чи вдасться вирішити одностайно. Тим більше враховуючи той нюанс, що, скажімо, самі лінгвісти визнають: досі не створено жодної теорії або типології етноглотогенезу, а без неї «легко пуститися на манівці та в суб'єктивізм» [933, с. 359; 934, с. 21; 1021, с. 9]. Так само історики й етнологи мають визнати, що досі немає жодної науково-адекватної теорії етногенезу (паранаукові фантазування Л. Гумільова та його епігонів ми сюди включити не можемо). Не важко здогадатися, що окремої етнічної теорії сьогодні не мають також ні антропологія, ні генетика, ні інші дисципліни, матеріали яких залучаються до реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян.

Отже, «міждисциплінарна комісія» з їхнього етногенезу від початку приречена тупцювати на місці, а її члени, швидше за все, будуть лишень звинувачувати один іншого у «незграбних вилазках» колег на свої дослідницькі ниви. З огляду на це, мусимо погодитися з І. Винокуром, що в глобальному контексті, звісно, проблема слов'янського етногенезу має вирішуватися тільки за комплексного поєднання різних наукових дисциплін, але водночас і зрозуміло: «Синтетична робота такого комплексного характеру є поки що не більше, як бажаним ідеалом» [202, с. 241]. Правий і Г. Півторак, що «для всіх спеціалістів з питань слов'янського етногенезу прагнення до комплексності залишається більше побажанням, аніж реальним досягненням» [1023, с. 24].

Так само в більшості віртуальним є й загальний теоретичний рівень сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян. Показово, але ще в 1960-х рр. М. Брайчевський зауважував, що радянській історіографії неприпустимо говорити про етнічні процеси києворуської доби, не маючи розробленої теорії етногенезу [149, с. 17]. Сьогодні можемо констатувати, що за півстоліття після цього картина майже не змінилася. Як білоруським і російським, українським дослідникам нині також властиве в більшості цілковите ігнорування будь-яких теоретичних засад, але насамперед етнологічних. Хоча, порівняння трьох пострадянських історіографій переконує, що якраз українські фахівці звертаються до цієї проблематики значно частіше, проте не завжди ці спроби можна назвати вдалими. Таку ситуацію, згідно міркувань В. Балушка, можна пояснити тим, що більшість учених, які присвячують студії окресленій проблематиці, за своєю вузькою спеціалізацією не є етнологами чи етнографами, а «тому досить часто не володіють етнологічною (етнографічною) теорією та етнографічним фактичним матеріалом». Автори робіт на етногенетичну тематику, не враховуючи цього, «шукають і, головне, знаходять в етнічному житті, зокрема давніх слов'ян, населення Києворуської держави те, чого там просто не могло бути», приміром, «етноси тієї епохи уявляються цим авторам такими сконсолідованими та великими, як сучасні європейські народи, що в принципі невірно» [68, с. 39–40].

На наше переконання, мало зарадить просуванню досліджень у цій царині й застосування крайнього релятивізму, коли етнічна минувшина взагалі заперечується як історичне явище. Приміром, саме так до проблеми підходив О. Пріцак, запевняючи, що «історія займається не *всіма видами* (? – К. І.) homo sapiens, а тільки одним специфічним їх видом – homo politicus», а тому, буцімто, не потрібно вивчати «історію української *етнічної маси* (? – К. І.)» [1072, с. 198, 209]. Посилаючись на, начебто, застарілість теми та її винятковий телеологізм, цей українсько-американський дослідник, ґрунтовно вивчаючи «походження (!) Русі», вирішив взагалі не з'ясовувати «появу східних слов'ян чи полеміку щодо антів», вважаючи, що кожний науковець «має обов'язок відкинути ці проблеми й суперечки» [1069, с. 591]. Звісно, кожний історик має право вільно обирати предмет наукових зацікавлень, але чи виграє за окресленого підходу сучасна історіографія – вважаємо сумнівним.

Істотно збіднює розробленість теми й банальне небажання українських істориків ґрунтовно аналізувати етнотеоретичну проблематику. Характерним прикладом зокрема може бути науковий доробок П. Толочка. Відомий учений вже більше тридцяти років тримається поглядів (хоч і переважно суперечливих) на етнічну історію Київської Русі в ракурсі так званої «концепції давньоруської народності», викладеної ним у кількох монографічних дослідженнях і десятках наукових статей. Однак у жодній із цих студій Петро Петрович жодного разу навіть не спробував обґрунтувати ні термінологічну сутність широко вживаних ним понять і категорій (передусім – «народність», «етнос», «етнокультурна спільність», «етногенез» тощо), ні пояснити взагалі, що таке «етнічна специфіка», звідки вона береться, як впливає на суспільну чи державну сферу й навпаки, ні тим більше – на основі чого можна провести в середньовіччі межу між «етнічним» і «неетнічним». У такому контексті вельми показовим стає його твердження, що «об'єктивно проблема етнічного розвитку Русі *не належить до надто складних*» [1294, с. 288].

Ігнорування етнотеоретичних аспектів вплинуло й на відчутну розмитість основних концептуальних постулатів П. Толочка, передусім у сегменті термінології, котра в багатьох випадках штучно сконструйована під конкретні наперед визначені припущення та застосовується багато в чому як декорація для надання своєрідної (втім, частіше позбавленої будь-якого наукового сенсу) етнологічної солідності пропонованій схемі етнічного розвитку Київської Русі. Тут і «нація», вжита К. Марксом у значенні «народність», тут і мова про якийсь «*рівень монолітності* руської етнічної спільноти» [1294, с. 300, 308]. Непереконливо виглядають й інші поняття: «*відносно єдина* етнокультурна і етнополітична східнослов'янська спільність» як «єдиний *етнокультурний масив*» [1303, с. 15], «специфічне забарвлення етнічних процесів» [1309, с. 247], «держава була *гарантом* консолідації єдиного етносу країни» [1305, с. 22], «етнічна ситуація у середовищі східних слов'ян у жодному регіоні не була *стерильно чистою*», а «етногенез на землях України <*питался*> [живився?] двома потужними імпульсами – європейським і азійським» [1297, с. 73, 97] та, на превеликий жаль, багато інших.

Доволі помітною в схемі П. Толочка є й амбівалентність щодо розуміння ним сутності «етнічного». Так, якщо в наукових працях він постійно, будучи вірним адептом радянської теорії етносу, наголошує на тій обставині, що останній у жодному разі не є біологічним організмом, критикуючи за це навіть Л. Гумільова [1297, с. 57–58], то в публіцисті або інтерв'ю ми бачимо кардинально інший образ – архаїчний (білоруський «філософ» А. Дзєрмант, напевно, сказав би – «вульгарний») примордіалізм, коли феномен етнічності спрощено пояснюється винятково кровноспорідненими зв'язками. Приміром, як можна ще пояснити запевнення академіка, що українці «мають *кореневу спорідненість* з росіянами» [1323, с. 133] – «*етнічно спорідненим* народом» [1321, с. 184]? Особливо, якщо за його ж власними зізнаннями, «ми» (?) «більше трьох століть із Росією були *одним народом*» [1300], але більше того – «**біологічно** [sic!] – ми *єдиний народ*» [1298]. В останніх книгах ці «кров і ґрунт» підсилюються ще й містичним фак-

тором – «Росія для України (показово, що П. Толочко не оперує тут власне етнонімами «українці» та «росіяни». – К. І.) – Богом даний *етнічний родич*» [1308, с. 6], з яким українці та білоруси мають якусь одну «слов'яно-православну ідентичність» [1322, с. 20] (цікаво, а білоруси й українці інших конфесій – вже не білоруси та не українці?). Звісно, модернізуючи минуле та архаїзуючи сучасність, П. Толочко не бачить етносів українців і білорусів не тільки в межах Русі, але й сьогодні, проектуючи (свідомо чи ні?) химеру «давньоруської народності» і на сучасність.

Дослідники зауважують і інші етнотеоретичні анахронізми в конструюванні «концепції давньоруської народності», зокрема й сумнівну етнологічну валідність безпосередньо терміну «народність». Крім цього, П. Толочко намагається реконструювати «етнічні процеси» у середньовіччі винятково через оптику економічного та державно-політичного розвитку Київської Русі, що, начебто, прискорило та забезпечило консолідацію «східнослов'янських племен». Хоча якраз відзначена термінологічна невизначеність у численних працях промовляє, швидше, про те, що автор сумнівається саме в «етнічній природі», винайденої ним спільноти. Натомість, погоджуючись із тим, що спільнота людей існує незалежно від усвідомлення (неусвідомлення) належності до неї кожного індивідуума, П. Толочко, не до кінця усвідомлює, попри тавтологічність, на чому слушно наголошує зокрема В. Масненко, що знов таки сам руйнує черговий вагомий аргумент концепції про спільність високої культури давньоруських часів [812, с. 105–107] (адже навіть архітектура потрапила до його переліку підстав «етноконсолідації» в Русі).

Неуважність до етнотеоретичних нюансів та ігнорування сучасної фахової літератури з проблеми, як правило, веде дослідника й до інших невдалих спрощень. Так, нарікаючи на «термінологічну численність визначень етнічної (етносоціальної й етнокультурної) спільності часів Київської Русі», що «змушувало постійно відповідати на питання, що таке народність», ми, зі свого боку, лише можемо спостерігати доволі пікантну ситуацію, коли відповідь академіка на це дійсно непросте питання у XXI ст. обґрунтовується «думкою Д. Багалія, що основою народності є мова» [1305, с. 27–28]; тощо.

Таке саме незнання сучасної теоретичної літератури етнологічного спрямування, як і небажання розбиратися в цій проблематиці властиве, на превеликий жаль, і молодшій генерації українських істориків. Приміром, здійснюючи історіографічний аналіз постання все тієї ж «концепції давньоруської народності», Н. Юсова вирішила свідомо уникнути «розв'язання завдання: "була чи ні ДРН?"», вважаючи, що «відповідь на це "сакраментальне питання"» не важлива в межах її суто історіографічної студії [1484, с. 449]. З другого боку, таке «красномовне мовчання» київської дослідниці дозволило Л. Залізняку оголосити її саме «прибічницею» сумнозвісної «концепції», хоча Наталя Миколаївна ніколи та ніде прямо щодо цього не висловлюється. Переконані, наявність чіткої теоретично-методологічної позиції саме в етнологічному сегменті пропонованого дослідження (адже все ж таки за своєю суттю воно «етноісторіографічне») дозволило б уникнути озвученої та багатьох інших інвектив. Одночасно, зі значним ступенем вірогідності, це ж дозволило б мати Н. Юсовій, зрештою, й власний погляд на (хоч і не головний, згідно її переконань, але стрижневий) об'єкт її наукових зацікавлень – «народність».

Необізнаність істориків із теоретичними аспектами етнології зумовлює й інші контроверсійні припущення. Приміром, відносно так званої «безетнічності» населення Київської Русі. Так, О. Моця стверджує: «На наш погляд, для кінця І – початку ІІ тис. н. е. більшість людей у Східній Європі, насамперед селяни, була в сучасному розумінні (на жаль, археолог не уточнює, в чому полягає це розуміння. – К. І.) цього терміну *безетнічною*» [877, с. 23]. В іншій праці він пояснює цю «безетнічність» населення тим, що відносно того періоду, начебто, «ще не можна говорити про існування російської, української та білоруської націй чи хоча б народностей» [883, с. 67]. Не вельми коректним є й наступне припущення автора: «Мабуть, на Русі 90 відсотків люду не мали

ніякого поняття про загальноетнічну єдність» [891, с. 200]. Упевнені, в такому ракурсі мова має йти про всі 100 %! Однак, крім того, що і нація, і народність не є суто етнічними спільнотами людей, а отже, не обов'язково повинні мати спільну етнічність (скажімо, сучасна американська нація), безетнічність неможлива вже як явище в соціальному просторі, адже іноетнічні спільноти чітко відрізняють «ми» від «вони» (наприклад, візантійські джерела чітко вирізняли «слов'ян» від інших спільнот, оскільки для них це була інша й окрема «етнічна» група), а в американській нації чітко відокремлюються етнічності італійців чи китайців.

Критикує пропоновану концепцію «безетнічності» населення Київської Русі й Л. Залізняк, визначаючи основні недоліки «ранньосередньовічної концепції україногенези». Інакше як непорозуміння, – зауважує він, – твердження про безетнічність не назвеш, адже «заперечувати етнічний поділ середньовічної Європи лише на підставі відсутності в ній модерних націй сучасного типу не можна» [414, с. 9]. У свою чергу ми не можемо погодитись із твердженням останнього, що «етнічний поділ людства – видова ознака homo sapiens», адже етнос – не біологічна популяція (хоча в етнології подібні погляди присутні). Важко погодитись і з іншими теоретичними «новаціями» у сфері дослідження етногенезу східних слов'ян, пропонованими тим таки Л. Залізняком. Передусім, це стосується певних «універсальних законів етнічного розвитку європейських народів», невідповідність яким, буцімто, становила головну проблему радянської історіографічної концепції етногенезу східних слов'ян [413, с. 49].

Відчуваючи, напевно, надмірну претензійність терміну та концепту «універсальні закони етнічного розвитку», Л. Залізняк згодом запропонував дещо обтічніше (проте, не менш дискусійне) поняття – «визнані в Європі етнологічні принципи» [414, с. 6]. Шкода, але дослідник не повідомляє, ким ці принципи з європейських учених запропоновані (а відтак, у статті нема жодного на це посилання) та наскільки вони суголосні вітчизняній етнології в теоретичному контексті. Переконані, не надто помилимося, припустивши, що винахідником цих «універсальних законів» і «принципів» є ніхто інший, як названий фахівець із мезоліту України, а отже, в Європі про них, швидше за все, поки ще ніхто нічого не чув. Це якраз той випадок, коли, згідно влучного зауваження етнолога В. Балушка, більшість українських дослідників, замість враховувати наявні напрацювання, винаходять «власний велосипед» етногенетичної методології та теорії україногенезу [69, с. 246].

Не менші теоретичні труднощі для сучасних дослідників етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду становлять і лінгвістичні категорії, зокрема етномовна специфіка тогочасних спільнот. Так, скажімо, цілком слушною є критика Л. Залізняка щодо лінгвістичних інсинуацій відносно східних слов'ян відомого російського вченого В. Сєдова, котрий переконує, що «про українські діалекти в розглядуваний час (X ст.) не може бути й мови» [1186, с. 107], полемізуючи водночас із румунським лінгвістом Е. Претвичем, який припускає українські впливи на румунську і молдавську мови впродовж X–XI ст. На думку московського археолога, це пояснюється впливом мови антів. Своєю чергою, Л. Залізняк доволі дискусійно заключає: «Категоричною відмовою українцям в їхньому існуванні в X ст. (на відміну від поляків, чехів, сербів, хорватів, румунів) класик російської медієвістики сам того не бажаючи опустив коріння українського етносу в V ст., визнавши наявність україномовної специфіки в мові антів» [414, с. 9]. Проте, наскільки коректним може бути подібний висновок, враховуючи саме лінгвістичний контекст і його теоретичний вимір у цьому випадку доволі гучної етноісторичної констатації?

Зустрічаються і випадки тривіального нерозуміння першорядності теоретичного базису в етноісторичних дослідженнях або в спробах реконструкції українського етногенезу. Особливо симптоматично це виглядає на тлі звинувачень якихось абстрактних учених, які, виявляється, спеціально (!?) ускладнюють етнологічну теорію (зокрема

щодо тлумачення сутності таких спільнот, як «етнос» і «нація»), «щоб науково-політичне лукавство розплутувати довго і драстично (? – К. І.)» і «щоб *дизавулювати* (!!!; так у тексті монографії з теорії етногенезу доктора історичних наук, директора Інституту народознавства НАНУ та члена НТШ. – К. І.) чи розмити *корінний український народ* (? – К. І.) і применшити його історичну місію», тоді як, напевно, достатньо «уважно *прочитати етнічну історію українців* (? – К. І.) в усій її повноті соціально-культурної *взаємодетермінованості*» [978, с. 4, 24].

На жаль, не уникла сучасна українська історіографія в царині теоретичної оснащеності етнологічної реконструкції минулого й «паранаукового вірусу гумільовщини», з його антиджерельністю, безмежною фантазійністю, «пасіонарністю», «геобіоценозом» і рештою етногенетичних «мутацій». Його ярий апологет М. Юрій взагалі чомусь прирівняв цю «теорію» до західного конструктивізму [1471, с. 9]. Аналіз сучасної української історіографії проблеми, втім, переконав нас, що поки дослідники у своїй практиці якраз не надто активно звертаються до методологічно-теоретичних постулатів озвученого напряму. Хоча згадувані вище праці О. Толочка, Н. Яковенко, С. Плохія в цьому ракурсі дозволяють дивитися на історіографічну ситуацію з позитивною упевненістю. З другого боку, не варто все ж таки обмежуватися винятково «модерністською» парадигмою в пізнанні етноісторичного минулого, тим більше враховуючи її доволі обмежений релятивізм відносно нього. Однак і позиція заперечення її евристичних потенцій, як і банальне нехтування пропонованими теоретичними варіантами, не виглядає доцільною та переконливою.

Загалом, доводиться констатувати, що більшість праць сучасних українських дослідників, які звертаються до вивчення етнічної історії спільнот східних слов'ян, і які намагаються робити це на певній теоретичній основі, відносяться до тієї царини, котру в західній гуманітаристиці прийнято іменувати «примордіалізмом». Чимало з них є по суті модифікаціями «совєтської теорії етносу», що помітно передусім у глосарії сучасних відповідних побудов, коли йдеться про «етнікоси», «етносоціальні організми», «мета-, макро-, etc.- етноси». Звідси, деякі дослідники ведуть мову і про «етнічні спільності доби середньовіччя як динамічні явища, складові частини яких у просторі і в часі утворювали *нові комбінації* (? – К. І.) народностей» [890, с. 104–105].

Частина українських істориків і надалі, як можна було в цьому переконатися вище, дотримується рамок радянського історичного міфу про «спільну колиску», хоча й намагається його модифікувати винятково в термінологічній площині, зберігаючи натомість первинну «етнологічну» сутність, як, крім П. Толочка та М. Котляра, чинить, приміром, О. Моця, ведучи мову про «етнічну невизначеність цього періоду» [873; 887, с. 19; 894, с. 5; 897. с. 65; та ін.]. Хоча, декларуючи чи не в кожній своїй публікації необхідність розробки теоретичних аспектів для аналізу проблеми етногенезу слов'ян/українців, згаданий фахівець і сьогодні залишається в полоні радянських соціологізаторських схем. Останнє засвідчують постійні посилання на погляди та тези винятково радянських етнологів, запропонованих передусім у синтетичних працях 1970–80-х рр., начебто після 1990 р. нічого у цій сфері не написано, причому не лише на «пострадянському просторі», а й у світі, що демонструє одна з останніх книг автора [874, с. 5–18].

У форматі загальної теорії етносу власні погляди на етногенез (переважно українців) у новітній історіографії запропонували також А. Пономарьов [1050, с. 20, 55, 58], Ю. Павленко [975, с. 105; 977, с. 9–24], В. Балушок. Останній означеній проблематиці присвятив уваги найбільше, досить докладно сформулювавши авторську візію у кількох монографіях і статтях, присвячених українському етногенезу. Прагнучи встановити універсальну причину, що зумовлює виникнення етносів, етнолог пропонує чимало корисних спостережень і міркувань у теоретичній площині. Скажімо, заслуговує на увагу його думка, що етнічне виступає соціокультурним механізмом адаптації людства до певних і природних, і соціальних умов. З огляду на це, науковець припускає, що в

просторовому вимірі основним компонентом такої адаптації стали так звані «етногенетичні ніші», котрі детермінують і появу конкретного етносу, і його етнічної культури як засобу адаптації до навколишнього світу й як засобу етнодиференціації [68, с. 16–20].

Не менш позитивним можна визнати й прагнення фахівця максимально коректно та чітко визначити етнотермінологію, котрою він оперує під час аналізу української етногенетичної ніші та безпосередньо етногенезу українців. Критикує зокрема В. Балушок і етнологічний категоріальний апарат Ю. Павленка, котрого називає «гідним продовжувачем справи радянських теоретиків-етнологів», а відтак, не сприймає пропоновану ним «власну теорію», «яку він викладає, громадячи єгипетські піраміди наукових термінів і схоластичних (у гіршому розумінні) конструкцій» [76, с. 180]. Не погоджується етнолог і зі змішуванням (ототожненням) цим та іншими дослідниками таких понять, як «етнос» і «нація», «етнічне» і «національне» тощо. Виходячи з того, що «етнічне далеко не тотожне національному і навпаки» [67, с. 99], науковець вважає, що зокрема нація як можлива етнічна спільнота є найбільш пізньою (винятково модерних часів) стадіальною формою етносу, а отже, «національне» є вужчим за «етнічне», а нація є похідним від етносу утворенням [77, с. 11].

Слабку теоретичну позицію етногенетичних побудов і критики власної концепції В. Балушок зауважує й відносно студій С. Кончі в розрізі полеміки навколо явища «етногенетичної ніші» [75, с. 18], що виникла поміж цими дослідниками в другій половині 2000-х рр. Її позитивним наслідком вважаємо якраз те, що молодий київський історик у наступному десятилітті почав надавати більшу увагу якраз етнотеоретичним аспектам своїх студіювань. Приміром, він почав обстоювати думку, що в межах Європейського континенту у ранньому середньовіччі конкретні етноси формувалися внаслідок дії одного з трьох чинників – природно-географічного, державного та зовнішнього тиску. Безпосередньо українці, згідно міркувань С. Кончі, виникли завдяки останній обставині – фактор кочівницьких навал «зумовив консолідацію “праукраїнських” етнічних груп – східнослов’янських племен» в «український народ» [618, с. 93]. Водночас, прагнучи аналізувати етнічну специфіку в контексті цивілізаційної методології, він змушений був визнати, що «природа такого феномену, як етнос, лишається у багатьох аспектах непізнаною» [627, с. 28]. Так, ми не можемо погодитися зокрема із його припущенням, що європейська середньовічна урбанізація зумовила формування нового – «громадянського» – типу етносу [630, с. 174], на основі якого згодом постали модерні нації, оскільки державно-політичний фактор, окрім регіональної нерівномірності розвитку у середньовічній Європі, має доволі опосередкований вплив на етногенез.

Отже, на сучасному етапі українська історіографія поки що перебуває в стані теоретичної невизначеності щодо студіювання етноісторичного минулого спільнот східних слов’ян домонгольського періоду. Більшість істориків, за неконструктивною ще з радянських часів звичкою, взагалі самоізолюються від теоретичних проблем етнологічного характеру, що робить їхні реконструкції малопереконливими та багато в чому редукованими. Стихійний примордіалізм, причому без будь-яких обмовок і пояснень панує і в українській історіографії означеної проблематики. Українські фахівці, на жаль, мало обізнані із західними етнотеоретичними концепціями, а відтак, з остраху навіть не намагаються розібратися із пропонованими їхніми закордонними колегами принципами та методиками, що також надзвичайно збіднює гуманітарний дискурс України та водночас зациклює його на самому собі.

Звісно, ні «модерністські», ні «примордіалістські» концепції пояснення специфіки етнічної сфери не є рятівною панацеєю в межах сучасної історіографії, але й невиправдане ігнорування цих поглядів не виведе українську історичну науку зі стану теоретично-методологічної летаргії та сприятиме лише подальшому циркулюванню в ній імперських і радянських міфів щодо етнічної історії спільнот східних слов’ян. Тим більше магістральною ідеєю цих міфів, як не важко переконатися навіть із праць дея-

ких українських науковців, є взагалі винятково ідеологічно-політичне заангажоване заперечення етнічної самобутності цих спільнот, як в давнину, так і тепер, що шкодить не лише сучасному суспільству, але й передусім науці.

Етнологічні можливості української археології.

Сучасна пострадянська історіографія етнічної історії спільнот східних слов'ян переконує нас у тому, що домінуюча більшість відповідних реконструкцій у цій царині належить саме археологічним студіюванням. Водночас, на прикладі етнологічної притомності білоруської та російської археологічних наук, аналізованих нами вище, ми могли побачити, що верифікація етноісторичного минулого засобами археологічних матеріалів і методик є вельми проблематичною та м'яко кажучи неточною. Не є винятком у цій ситуації й становище археології української, в межах якої також поки не спостерігається ані потужного теоретично-методологічного базису самої науки археології, ані притомних етнологічних концепцій для відповідних археологічних реконструкцій. З другого боку, це свідчить і про те, що історіографія не конче мусить чекати від археології означених кроків, оскільки це не становить її основне евристичне призначення, тим більше фахівцям зрозуміло, що археологічні джерела – не етнічні й не етнологічні.

Для фахівців з будь-якої галузі гуманітаристики завжди непростим завданням є навіть оглядова характеристика етнічних процесів у домодерний період. Так само й для археологів надзвичайно складно реконструювати стародавні соціальні структури, а тим більше окремий «етнос», враховуючи, що для цього явища навіть немає сталої дефініції. В. Станко слушно наголошує, що через це у сучасній науці немає й уявлення про відтворення в матеріальній культурі етнічної специфіки [1225, с. 12]. Наукова фрагментованість археології, зрештою, зумовлює, на думку В. Отрощенка, той факт, що будь-які історичні реконструкції на археологічному матеріалі завжди залишатимуться тільки гіпотетичними [972, с. 51], а тому науковці змушені будуть задовольнятися переважно половинчастими висновками.

Ще не так давно один із найвідоміших українських археологів-славістів В. Баран позитивістськи бідкався, що процеси систематизації та розробки археологічних джерел випереджають розробки теорії етногенетичних процесів загалом і етногенезу слов'ян зокрема, а радянська теорія етносу не може допомогти археологу теоретично визначити «етнізуючі ознаки археологічної культури» [1205, с. 4]. Однак і тоді, і тепер учений чомусь не наголошує на значно важливішій для його дисципліни обставині – фактичній відсутності загальної теоретичної археології. Незважаючи на зміну епістемологічного клімату в українській гуманітаристиці, він і надалі декларує заледве не дивовижну здатність археології «на новій (? – К. І.) методологічній основі розкривати процеси етноісторичного розвитку слов'ян» [84, с. 10; 90, с. 7].

Крім цього, дослідник навіть дорікає колегам за «речознавчий підхід» і, на наш погляд, – їхні цілком зрозумілі небажання та неможливість, на суто археологічному матеріалі «встановлювати закономірності етнокультурного розвитку давніх племен і народів» [87, с. 5]. Варто дослухатися і до молодого науковця О. Комара, котрий підкреслює, що для археолога куди важливішими є розкопки, відповідний звіт, встановлення достовірності археологічного комплексу, його інтерпретація, датування тощо. Натомість історичні й етнічні реконструкції (переважно гіпотетичні), «як це не парадоксально звучить для історика, – найменш значуща частина археологічного дослідження» [594, с. 190].

Слабкість сучасної української теоретичної археології (зокрема відсутність навіть зародкового стану її власної історії й історіографії [1273, с. 298]) зауважують чимало спеціалістів. У розрізі нашої тематики найбільшою теоретичною проблемою археології є співмірність понять «археологічна культура» та «етнос». Причому вже на першому етапі такого аналізу досі залишається маса перепон, пов'язаних із термінологічною аморфністю того, що називають «археологічною культурою». Більше того в археології

навіть немає однозначного підходу до того, що саме можна називати цим терміном [985, с. 137; 165, с. 11–12] і яка методологія дозволяє її виділяти з-поміж викопних артефактів. Більшість дослідників настільки звикли до цієї категорії, що навіть не враховують її наукову абстрактність. Натомість «археологічна культура не існує як історична реальність – вона лише наслідок логічних операцій ученого, який упорядковує й інтерпретує наявну інформацію за інтуїтивно обраними правилами» [919, с. 33].

Крім змістовної сутності та проблеми походження, невирішеним залишається й теоретичне питання подібності археологічних культур. Адже досі незрозуміло, яка кількість подібних форм артефактів і яких саме має бути виявлена для того, щоб відповісти на питання генетичної спорідненості археологічних культур, які порівнюються [988, с. 56]. У цій же площині не меншу проблему становить і категорія «спільності» (як правило, «культурно-історичної» або «етнокультурної»), що також нерідко застосовується археологами до певної групи старожитностей, але термінологічного визначення якої досі немає, як немає й узгодження із поняттям «археологічна культура», для якого поки що також немає визначення [1111, с. 82]. Подібна семантична розмитість створює широке поле для фантазій, а тому в історіографії можна навіть зустріти спроби прирівняти та ототожнити «археологічну культуру» з цивілізацією [623, с. 7].

Непереборною досі хибою в археології, з погляду М. Брайчевського, залишається й теорія моногенезу, коли дослідники вважають, що основою кожної археологічної культури може бути тільки одна давніша культура, а відтак, і в майбутньому з неї може сформуватися тільки одна культура, що відображає лінійність розвитку [151, с. 134–137]. Показово така лінійність відносно «слов'янських» археологічних культур (аж від III тис. до н. е.) сконструйована зокрема Є. Максимовим [777, с. 81]. Хибність такого підходу засвідчує не лише невизначеність явища «археологічна культура», її уявна «моногенетичність», але й цілковита невизначеність прикметника «слов'янський» [501, с. 60]. У результаті, можна констатувати в одній спробі потрійну помилковість щодо етнічної інтерпретації стародавнього населення засобами сучасної науки. Проте, моногенетичних культур не буває, а це істотно впливає й на етнічні інтерпретації відносно конкретних археологічних культур, адже в такому ракурсі не можна говорити й про моноетнічність будь-якої з останніх.

Стосовно проблеми можливої етнічності археологічних культур в українській історіографії також немає дослідницької узгодженості, котра пропонувала хоча б компромісні «етнічні ознаки» археологічної культури. Тому дотепер теоретично-методологічні розробки етнологічних проблем в археології базуються на двох діаметрально протилежних підходах. Представники першого переконують, що реконструкції етнічних процесів засобами археології можливі, інші вважають, що пов'язувати етнос із будь-якою археологічною культурою неприпустимо. Хоча деякі етнологи припускають «часткове (? – К. І.) співпадіння деяких археологічних культур та етносів» [1209, с. 135], що лише робить ситуацію ще більш заплутаною, оскільки критерії подібної вибірковості ними, зрештою, також не пропонуються.

Прихильником ототожнення археологічної культури (АК) з етносом у сучасній українській історіографії є О. Приходнюк, не досить переконливо вважаючи, «що етнос АК можна визначати за окремими ознаками: обрядом поховання, керамікою та прикрасами». При цьому археолог цілком бездоказово винаходить якесь «ядро археологічної культури», що, буцімто, «є відображенням певної етнічної спільності та *деякою мірою* (? – К. І.) матеріальним втіленням етнічної самосвідомості народу» [1065, с. 61–62; 1088, с. 123]. Дискусійним через позитивістську однобокість є також запевнення автора, за яким «для розвитку *етнокультурного масиву* (? – К. І.) необхідно, щоб його члени знаходилися в тісних економічних зв'язках», буцімто, лише господарство «може стати тією основою, на якій формується *етнокультурна спільнота* (? – К. І.)» [1064, с. 4]. Спекулятивність і телеологічність такого підходу очевидні, адже коли

О. Приходнюк веде мову про пеньківську культуру, то вона є для нього «моноетнічною» (гіпотетично – «анти»), але коли у відносинах з останньою з'являється черняхівська (поліетнічність якої визнана всіма фахівцями!) – то вона раптом втрачає у цього археолога статус «археологічної культури» – «бо це не вкладається в рамки теорії моноетнічності АК» – та безпідставно оголошується «археологічною *протоцивілізацією* (? – К. І.)» [1064, с. 3; 1065, с. 66–67].

В межах «київської археологічної школи» адептом такого підходу є й Д. Козак. Окрім неправомірного ототожнення археологічної культури з етносом, останній іде ще далі та взагалі безпідставно називає її формування етногенезом, а зміну археологічних культур (етносів) кваліфікує як етнічну історію [563, с. 28–29], щоправда не пояснюючи, для чого йому знадобилося в такому разі два окремі поняття. Так само без обґрунтування застосовується й термін «етноплемінна належність археологічної культури». Науково сумнівною є і наступна його декларація: «Уніфікація матеріальної культури може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше – венедським» [560, с. 9, 30]. На жаль, і в навчальній літературі присутні твердження, що «археологічна культура є *матеріальним вираженням* (? – К. І.) народу, племені, етносу» [164, с. 13].

Більшість же українських дослідників все ж таки не погоджуються із такою архаїчною логікою, слушно заперечуючи тотожність етнічної спільноти та археологічної культури, як і саму можливість матеріалізації етнічної свідомості та навіть етнічної специфіки. Скажімо, правий В. Баран, зауважуючи, що археологічну культуру не можна розглядати як щось застигле, вона змінювалася, розширювала або втрачала територію, набувала нових культурних компонентів [84, с. 30]. Так, і П. Толочко вважає, що збіг археологічної культури й етносу радше є винятком, тоді як правило – вона «відображає життя декількох етносів» [1297, с. 79]. Своєю чергою, фахівцями наголошується й чималий ідеологічно-політичний підтекст у застосуванні такого підходу, сформованого ще школою німецького археолога Г. Косінни, що дозволяє взагалі визначати цей дискурс псевдонауковим [251, с. 112]. До того ж зведення аналізу всього археологічного матеріалу винятково до етнічної інтерпретації невірно суто методологічно, оскільки він має значно ширший історичний контекст. Не існує й закону відповідності археологічних реалій даним писемних джерел – тут спостерігається, як слушно зауважує М. Любічев, чимала варіабельність [756, с. 196]. Обмеженість археології у цьому випадку очевидна, а тому археолог може лише інтуїтивно «піймати» певну тенденцію етнічного розвитку, але не завжди, адже, солідаризуючись із В. Балушком, варто визнати, що у визначенні археологічних культур надто багато суб'єктивного [75, с. 16].

Найбільше підважує гіпотезу про відповідність археологічної культури етносу значна кількість, відомих сучасній історіографії, поліетнічних культур. Навіть попри етномаркерну суб'єктивність матеріальних артефактів, М. Відейко переконливо довів, що вже трипільська культура (V–III тис. до н. е.) не була моноетнічною [206, с. 347–348]. На його ж думку, не було й єдиної, тим більше – моноетнічної, археологічної культури слов'ян, яка б, згідно уявлень передусім радянських ідеологічно заангажованих археологів, займала терени від Одра (чи навіть від Вісли) до Дніпра, а в безкінечній суперечці щодо того, яка з культур «най-най-слов'янськіша» – переможців досі не спостерігається [191, с. 32–33]. Схожа картина зображується археологами й відносно пізньоримського часу, тобто в переддень появи «слов'ян» у писемних джерелах. Насамперед, мова йде про черняхівську культуру, поліетнічність якої добре обґрунтована (визнають це і прибічники «арехологічної моноетнічності» культур [558, с. 16]), зокрема на рівні поховального обряду [86, с. 18] – «найулюбленішої» «етнічної ознаки» в археологів. Причому навіть така територіально невелика культура цього періоду, як карпатських курганів, також не була моноетнічною, що відзначено її сучасною дослідницею – Л. Вакуленко [173, с. 18, 215].

Сучасні українські археологи у спробах етноісторичних реконструкцій історії давніх слов'ян також застосовують переважно ретроспективний метод, евристична недосконалість якого відзначалася нами вже вище, на прикладі досліджень білоруських і російських учених. У межах «ранньослов'янської» археології такий підхід зокрема демонструє Р. Терпиловський. Останній також наполягає на сумнівному «тісному зв'язку етносу з характером матеріальної культури» [1272, с. 3], а точкою відліку «в ретроспективному підході слов'янської археології» вважає Київську Русь [1262, с. 12]. На противагу цьому, варто дослухатися й до зауваження В. Петрашенко: «Вивчення етнічних процесів і навіть суспільної структури періоду Давньоруської держави за археологічними матеріалами все ще перебуває у стадії пошуку інформативних ознак цих складних явищ» [995, с. 559]. Своєю чергою, В. Баран вважає, що варто поєднувати ретроспективний і порівняльний методи, оскільки по-іншому не можна пояснити синхронне існування у середині I тис. чотирьох різних «слов'янських культур» (празької, пеньківської, колочинської та дзєдзіцької) [100, с. 12].

Проте, він і надалі тримається лінійного сприйняття етногенетичних трансформацій, хоч і не сприймає їх як біологічне відтворення поколінь одного етносу: «Вже від самого *початку свого зародження* українці були частиною *слов'янства*, як їхні предки – частиною *індоєвропейського світу*» [90, с. 3]. Втім, етноісторична помилковість тут вельми очевидна, адже археолог некоректно (як і більшість його колег дотепер) суміщає дві різні площини – етнічну та лінгвістичну, а отже, названі ним «українці» в такому ракурсі виглядають як один із лінгвістичних феноменів «індоєвропейського світу», а заявлена проблема – український етногенез – знову вкотре залишається на узбіччі та перетворюється на декорації для дослідження глотогенезу. За таких обставин, доводиться констатувати, що на сучасному етапі для розвитку зокрема слов'янської археології найголовнішим завданням залишається розробка та впровадження цілком інших теоретичних підходів.

Передувати цьому має досконале узгодження археологічних і етнологічних понять, адже, «відсутність узгоджених розумінь базових понять – етнос і етнічні процеси поміж українськими археологами, – зумовлює і різні методичні підходи, і різні висновки» [31, с. 7]. Слабко розробленою в українській археології залишається й міграційна теорія, зокрема вплив на археологічну культуру прийшлого населення, його взаємодія з автохтонами, технологічні та демографічні нюанси тогочасних міграцій. Особливо це помітно на тлі дискусій відносно генези та сутності зарубинецької культури, з чим зокрема пов'язана і так звана «міграційна концепція походження слов'ян» [777, с. 69–70; 778, с. 48–54; 982, с. 5–7]. Поза серйозним науковим аналізом залишається й проблема розселення у середньовіччі власне слов'ян, а також сутність і конкретні етноісторичні наслідки цього «міграційного процесу», як, зрештою, й того явища, котре відомо в історіографії, як «Велике переселення народів».

Таким чином, прагнучи закріпити за собою пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов'ян, сучасна українська археологія повинна якомога скоріше змінити своє ставлення до методологічних і теоретичних орієнтирів, зокрема в інтердисциплінарному форматі. Натомість поки що ми не можемо виділити жодну археологічну теорію чи праксеологічну методику, когерентну розв'язанню проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, що істотно підважує й пропоновані етноісторичні висновки археологів.

Проблеми етноісторичної термінології.

Аналізуючи теоретично-методологічний рівень сучасної української історіографії, передусім тієї частини, що присвячена етноісторичному минулому спільнот східних слов'ян, ми постійно натрапляємо на зауваження багатьох українських фахівців відносно слабкого понятійно-категоріального апарату в цій галузі. Попри це, не можна не відзна-

чити, що прагнення до кардинального поліпшення сучасного наукового лексикону з-поміж українських фахівців майже не спостерігається. Відтак, досі поширеними є поняття та категорії, властиві ще історично-етнологічному розумінню ери позитивізму та залишки «істматівського» глосарію. Нехтування цією проблематикою, окрім неможливості налагодження нормального фахового діалогу поміж ученими, створюють також ілюзію вседозволеності в поняттєвій сфері, що водночас веде до появи в межах української історіографії безлічі некоректних, беззмістовних, а подекуди й безглуздих термінів і означень.

З одного боку, сучасні термінологічні проблеми породжені поки що слабким методологічним розвитком української історичної науки, з її інтелектуальним ізоляціонізмом, прагненням і далі пропонувати переважно лінійні схеми етноісторичного розвитку, але з іншого, – на чому справедливо акцентує увагу Г. Касьянов, – термінологічна обмеженість, а часто й елементарне невігластво також впливають на ситуацію з методологією, формуючи її категоріальний простір, що значно ускладнює оновлення саме термінологічного інструментарію, по суті замінюючи його мовними імітаціями [508, с. 43–44]. Особливо ж ця лінгвістична мімікрія набрала обертів із доступом до західної гуманітаристики, з якої без критичного переосмислення було імплантовано чимало ефектних (але, зрештою, й малопридатних) понять. Хоча І. Колесник вважає, що від початку 1990-х рр. і дотепер в українській історичній науці триває «революція понять», а тому «дизайн терміносистеми історіографії залишається незавершеним досі» [590, с. 5, 25], а сама ця терміносистема, маючи міждисциплінарний характер, відкрита до змін і запозичень [586, s. 76].

Перебування в методологічній орбіті, покликаній відстоювати «націоналізовану» версію української минувшини, та одночасне прагнення оновлювати методологічний інструментарій, звертаючись до «постмодерністських» практик, створює, на переконання Н. Яковенко, ситуацію кризи ідентичності сучасного українського історика. Така двозначна позиція породжує і двозначні тексти, в яких химерно суміщаються обидві ці ідентичності, що найвиразніше демонструє якраз понятійний апарат. Причому українська дослідниця уточнює, що мова йде не про операційну термінологію медієвіста, а про так звані «зв'язкові поняття» (colligatory concepts), за допомогою яких певні абстракції обростають генералізуючими смислами («етнос», «нація», «суспільство», «держава» тощо) [1490, с. 59–62]. Навіть автори, які свідомо рухаються в річищі модерного історіописання, парадоксально суміщають нові поняття з доволі архаїчним словництвом, що мимоволі увиразнює весь «епістемологічний анархізм» (П. Фейєрабенд) сучасної української історіографії.

Доволі сумбурною є й етнологічна термінологія, причому як на рівні спеціальних словникових видань, так і в межах конкретних студій, присвячених реконструкції етнічного минулого спільнот східних слов'ян. Доволі показовим прикладом тут може бути одна із «енциклопедій», присвячена зокрема «теорії міграції», та яка, з погляду етнолога А. Момрика, становить собою «продукцію вельми сумнівного ґатунку». Особливо це якраз стосується тлумачення вміщених до неї понять, адже компілятивний підхід призвів до того, що однакові поняття (причому поруч!) трактуються з принципово відмінних позицій. Наприклад, «етнос» подається за Гумільовим, «народність» у марксистському розумінні, а «"нація" взагалі має з десяток визначень, назбираних із несумісних праць» [871, с. 206–207].

Подібна термінологічна невизначеність не дозволяє дослідникам провести і чітку межу власне між етнічним і соціальним, як і з'ясувати теоретичну специфіку їхнього симбіозу – етносоціальної специфіки спільнот людей. Тому дотепер можемо натрапити на не зовсім правомірні ототожнення, наприклад, що «етнос – це не біологічна, але перш за все соціальна категорія» [1305, с. 20] (адже, у такій інтерпретації етнос – це винятково етнічна категорія, яка включає і біологічні, і соціальні компоненти). Тому не доводиться дивуватися, що, зрештою, вчений приходить до ототожнення з етносом такої

суто соціальної категорії, як держава. Проте, саме у такому ототожненні й полягає основний сумнів, адже народність становить собою не суто етнічний, а своєрідний «етносоціальний організм» [155, с. 287–288; 464, с. 310], для якого політичні фактори хоч і є важливими, проте далеко не визначальними (середньовічні імперії (Римська, Франкська, Візантійська) якнайкраще доводять це).

До речі, схожа проблема присутня й у спробах етнічної інтерпретації так званих східнослов'янських «союзів племен», які чомусь за мовчазної згоди більшості істориків однозначно відносяться до категорії спільнот етнічних, хоча за уважнішого аналізу вони (як власне і конструкт «давньоруська народність») таксономічно належать до спільнот, радше, «етнополітичного» ґатунку, які, на відміну від суто етнічних, ніколи не існують довго, з огляду на мінливу природу самого явища політики. У розрізі цієї думки варто погодитись із М. Відейко, що «в давні часи на історичній арені могли виступати, так би мовити "збірні команди" – союзи племен із різною матеріальною культурою та навіть мовою», а «мета такого об'єднання – суто політична: спільними силами дати відсіч сильнішому супротивнику» [191, с. 33].

Неодноразово нами наголошувалося й на неправомірності ототожнення з етнічними суто «лінгвістичних спільностей». На жаль, в історичній науці, на основі їхнього штучного сполучення, присутні спроби створення й малопереконливих гібридів. До таких можна віднести аморфні, з етнологічного погляду, поняття, як «первісна гетерогенна етномовна сукупність» [1242, с. 7] або ж «достатньо незалежні етномовні об'єднання» [613, с. 59]. Нерозуміння таксономічної сутності поняття «етнос» привело зокрема С. Кончу до чергового його «ополітичнення» та визначення цілком неприпустимої для такої спільноти форми, як «громадянська», тим більше обмеженої у формуванні винятково європейськими середньовічними містами [630, с. 174]. Довільне поводження з поняттям «етнос» приводить дослідників і до інших, вельми курйозних «термінологічних вивертів». Прикладом таких анекдотичних новотворів можуть бути «субетнічні етноси» [1110, с. 15], «український *етнічний етнос*», «етногенез сучасних українців» [271, с. 6], «поліетнічний характер слов'янства» [1242, с. 118] або ж «етнополітична територія» [1232, с. 3]. Явно політичною злободенністю другої половини 1990-х рр. антропологу С. Сегеді була навіяна і така в цілому філігранна (попри цілковиту абсурдність) категорія, як «багатовекторні етногенетичні процеси» [1162, с. 200].

Можна в принципі зрозуміти, – коли лінгвіст заявляє, що базує власне дослідження українських етносу та мови на якійсь «концепції конвергенційного розвитку народів» (не вказуючи, ні хто є її автором, ні в чому полягає її сутність), вважаючи одночасно «праслов'ян *відносно єдиним* етносом з надмовою (койне) у вигляді слов'янської прамови» і що «українці перебувають *фактично в центрі* потомків слов'ян» [1242, с. 7, 191], – чому він так чинить, адже для нього, швидше за все, всі ці наукоподібні поняття лише ефектна гра слів і термінологічна мімікрія. Значно важче збагнути в цьому розрізі етнологів, котрі, на жаль, також дозволяють собі підчас вельми необачне ставлення до фахової термінології. Скажімо, як можна пояснити твердження, що «сьогодні далекою від остаточного вирішення залишається проблема *етногенезу української нації*» [496, с. 5]? Звісно, ця проблема ніколи не буде вирішена в етнології, адже «етногенез нації» – нонсенс і оксюморон. Не далеко від цього пішла й лексика одного зі сучасних «етнологічних» підручників, який містить такі «перли» (звісно, без жодного пояснення їхньої сутності), як «загальний етногенетичний "стовбур"», «етнічна пертурбація», «поліетнічний людський конгломерат III–II тис. до н. е.», «етнополітика київських князів» [515, с. 191, 197, 204, 209] тощо.

Схильність вигадувати нові етнологічні категорії та оперувати ними в наукових студіях, як ми могли переконатися вище, мають і деякі українські археологи. Не уникнув цього і В. Баран, вважаючи, що «державотворчі процеси [після епохи "переселення народів"] не вплинули на етнічний розвиток європейських *народів*, у тому числі

слов'янства і не призвівши до *корінних етнокультурних* змін» [81, с. 120]. Попри те, що неодноразово до цього в багатьох працях він цілком резонно заперечував припущення «слов'яни – етнос», з цього пасажу явно випадає поняття «докорінні етнокультурні зміни» – адже по суті воно означає зникнення етносу (-ів). Значно проблематичнішим твердженням археолога є й категорія «східнослов'янська імперія Київська Русь» [81, с. 121]: імперія антиетнічна, а щодо Русі – то її «імперськість» надто сумнівна [42]. Заслуговує на ґрунтовнішу інтерпретацію й поняття «етнокультурний», оскільки досить часто археологи застосовують його амбівалентно та спекулятивно.

Приміром, у такому ключі вживає його Д. Козак, запевняючи, що прагне розкрити «особливості етнокультурного процесу в контактній зоні (мова про Північно-Західну Україну. – К. І.)», хоча, що означають поняття «етнокультурний процес» і «культурно-етнічний процес», і яка між ними відмінність не зауважено. Нерозуміння етнологічної термінології, зрештою, призводить цього дослідника до побудови досить еклектичної та заплутаної схеми в стилі неабиякої поняттєвої еквілібристики. Зокрема він запропонував виділяти «археолого-етнічний тип» як «модель мікроструктурної одиниці», а до того ще й «культурний компонент» і «культурну групу», котра складається з «культурно-етнічних типів», – хоч і незрозуміло навіщо. Можливо для того, щоб затушувати ще більш незрозумілу тезу – «в контактній зоні не може бути сформованих так званих "чистих" культур». Тому основу «історико-культурного розвитку в контактній зоні», начебто, становить якась «*багатоетнічна одиниця* (? – К. І.), яку ми назвали культурно-етнічним типом (КЕТ)» і яка «складається з кількох *окремих етнічних одиниць* (? – К. І.) – культурних компонентів, що існують на одному поселенні у певний проміжок часу і перебувають *у стані інтеграції* (? – К. І.)» [560, с. 8].

Не вагомішу евристичну цінність має і наступний пасаж: «Формування того чи іншого етносу є результатом розвитку людських спільнот і детерміноване *відповідними законами* еволюції суспільства» [572, с. 76], особливо враховуючи неприховане біологічне розуміння автором етнічного: «Венедський етнос став основою української *етнічної популяції*» [566, с. 323]. Вінчає це сонмище етнологічних нісенітниць ствердження, що «археологічна культура (а вона, як пам'ятаємо, в контактній зоні "нечиста". – К. І.) є нічим іншим, як *одним із культурних компонентів* (= *етнічною одиницею*) (? – К. І.) у наступному витку спіралі історико-культурного розвитку» [560, с. 8]. На жаль, мусимо констатувати цілковиту етноісторичну непридатність пропонованого трактування «особливостей етнокультурного процесу», що визначив метою свого дослідження надзвичайно талановитий археолог, але слабкий етнолог і теоретик Д. Козак.

Щоправда у сучасній українській історіографії присутні і більш кричущі випадки термінологічного невігластва, під прикриттям, начебто, встановлення «*етнокультурних особливостей етногенезу* слов'янських племен». На них можна було би не звертати увагу як на чергові псевдонаукові чи графоманські опуси, якби вони не претендували на академічний формат. До такого розряду можна віднести, скажімо, «монографію» В. Ідзьо, котра витримала навіть два видання (ми послуговуємося другим – як, начебто, «доповненим і переробленим»), має аж 9 рецензентів (5 – доктори історичних наук, 3 – філологічних і навіть доктор канонічного права), але при цьому не містить ані грифу установи, де виконана, ані ким і коли рекомендована до друку. Втім, уже перший розділ дає зрозуміти чому так. Адже спочатку її автор винайшов окремий «черняхівський етнос слов'ян», а потім почав доводити, що «Тацит вивчав венедів», які «очевидно, становили *цілком самостійну* (? – К. І.) етнічну групу», хоча невдовзі він кардинально змінив погляд і заявив, що «на основі археологічних джерел (їх не названо. – К. І.), венеди не були *суцільно слов'янським етносом*».

Крім цього, він винайшов якихось «дністро-подунайських слов'ян I–IV ст.», які становили невідому нікому «*зарубницьку* культуру» та які ще й «кристалізувалися (? – К. І.) у Подністровську державність I ст. н. е.». І хоча В. Ідзьо «важко встановити точні

дати, але тотожність очевидна» – «слов'янська культура виходить із черняхівської», а до цього вони перебували «в *стратиграфічній коаліції* (?! – К. І.) археологічних культур Середнього Подністров'я і Прикарпаття». Ось такий неочікувано-геологічний поворот (у представленому словотворі – стратиграфія – це розділ історичної геології, а автор сплутав «колонку» з «коаліцією») в етноісторичному ракурсі минулого східних слов'ян [466, с. 26–28, 32]. Очевидно, для великого наукового майбутнього цієї базгранини у списку рецензентів забракло ще й доктора геологічних наук.

З геодетермінічним ухилом пов'язана і карколомна «термінотворчість» Б. Копцюха – львівського краєзнавця, котрий у 2011 р. захистив навіть кандидатську дисертацію за спеціальністю «етнологія». Втім, лексика та логіка новоспеченого «етнолога» не може залишити байдужим вдумливого дослідника: «Предметом дослідження є *місцинність племені* (? – К. І.) – оселення на місцинах *майже однакового вигляду* (? – К. І.), де подібні умови, що зумовили схожий побут, уявлення про окрему територію-основу і відображення *цього* (? – К. І.) в етногенезі українців як чинник для його реконструкції..; мета дослідження – з'ясувати роль місцинності (*мікролокальності* (? – К. І.)) племені в започаткуванні етносу», ну й відповідний висновок: «*Протоетнос* (=плем'я) поширювався на території через відтворення свого способу господарювання на подібних за виглядом, в основному, місцинах» [637, с. 1, 15]. Промовистими є й інші «термінологічні покручі» цього автора: «давньослов'янське розуміння родового ладу», «відповідність *топонімів-етнонімів* розміщенню поселень» [636, с. 5], «фіксація племінних утворень топонімом», «племена – це роди людей, які самовизначилися за своєю місцинністю» [638, с. 7, 162], «*найбільше маловідомим* був час формування етнічності» [639, с. 75], а також зізнання, що ним «під час роботи отримано *сторонні наукові результати*» [636, с. 152]. Втім, результати усіх текстів цього «етнолога» заслуговують винятково на такий (ним же означений) статус.

В орбіті змін опинилися й деякі етноісторіографічні стереотипи. Скажімо, заради поняттєвого переобрамлення так званої «давньоруської народності» її палкі апологети у сучасній українській історіографії докладають чимало зусиль. Приміром М. Котляр, пропонує такі назви, як «східнослов'янська *етнокультурна* спільність», «східнослов'янська цивілізація» або й «східнослов'янська народність» [649, с. 7, 277; 646, с. 18]. Не так давно історик взагалі розгледів у межах Київської Русі «давньоруське *громадянське* суспільство» [647, с. 5]. Не менш штучною виглядає і пропозиція Ю. Павленка іменувати цей конструкт як «давньоруська макроетнічна спільність» [977, с. 22]. В другій половині 1990-х рр. сурогатний термін для ДРН хотів знайти і П. Толочко, навіть допускаючи існування «народу Русі-України», який мав «свою ідентичність» [1318, с. 131], але пекуча в умовах української незалежності «проблема києворуської *етнічної спадщини* (? – К. І.)» змусила академіка одночасно говорити й про «*відносно єдину* давньоруську етнічну спільність» [1309, с. 238]. Від середини наступного десятиліття він повернувся до більш звичного для себе ідеологізованого конструкту «давньоруська народність», про що мова частково вже йшла вище. Найбільш нетрадиційно до проблеми підійшов О. Толочко, запропонувавши, на основі знаменитої концепції американського політолога Б. Андерсона про «уявлені спільноти», визначати ДРН саме в такому форматі [1287; 1288]. Однак ця візія, через насамперед механістичність її прищеплення на «давньоруський етноісторичний ґрунт», так і не була сприйнята сучасною історіографією.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на ще один важливий аспект сучасної ситуації в етноісторичній термінології. Вище вже йшлося про підчас механістичне сполучення «старого» наукового лексикону українських дослідників із «модерністськими» новаціями, котрі з 1990-х рр. усе активніше проникають до понятійно-категоріального апарату гуманітаріїв. Однак майже відразу в цьому сегменті стали помітними істотні термінологічні розриви та непорозуміння, що засвідчили таку ж понятійну недоско-

налість західної гуманітаристики. В її історично-етнологічній царині, як невдовзі з'ясувалося, більшість теоретичних дискусій зосереджена навколо концептів «нація» та «націоналізм», а таке базове поняття для вітчизняної науки, як «етнос», відсутнє взагалі. Водночас, поліморфізм відповідних західних теорій і «хаос дефініцій» [509, с. 130], пропонованих ними, замість очікуваного вирішення термінологічних проблем у межах етноісторії, заплутали ситуацію ще більше.

На одну із них слушно вказує зокрема Г. Касьянов, закликаючи насамперед не змішувати «націю» з поняттям «етнос», вважаючи це «очевидним наслідком категоріальної нерозробленості сучасної української наукової термінології» [509, с. 260]. Дозволимо собі не погодитись із таким заключенням, адже мова, радше, має йти про неузгодженість із західною терміносистемою. Недосконалість останньої виявляється зокрема в поняттєвій обмеженості та теоретичній нерозробленості етнічних явищ, процесів і спільнот якраз «до-модерної» (тобто, «до-національної») доби. Яскравим прикладом цьому є так званий «конструктивізм», представники якого презентують «націю» переважно «позаісторично» – як своєрідне «чорне абстрактне тіло», що з'явилося у XVIII ст. і далі ведуть мову про те, ким і як вона «винайдена» та якою є. Однак про те, що/хто було/були до цього та власне, на якій підставі взагалі стало можливим таке «конструювання» – ними, як правило, красномовно замовчується, хоча повсякчасно застосовується прикметник «етнічний», а отже, усвідомлюється, що етнічна реальність усе ж таки присутня і в цьому сегменті життя.

Нетиповим випадком у сучасній українській історіографії, але й добрим прикладом для аналізу окресленої ситуації може бути монографія С. Плохія, спочатку видана в оригіналі англійською мовою, а згодом в авторському (!) перекладі опублікована в Україні. Стосовно етнологічної термінології, котру застосовує в ній учений, і теоретично-методологічної основи, за його власним зізнанням, то вони пов'язані якраз із конструктивістським баченням «домодерного» етноісторичного минулого східних слов'ян. Порівняння вже перших сторінок «вступу» [1567, p. 1–4; 1036, с. 1–4] до обох текстів зумовлює доволі суперечливе враження. Приміром, термін «народність» в англомовній версії поданий то як «nationality», то як «ethnicity». Своєю чергою, остання категорія («ethnicity»), що в українській мові має однозначне звучання як «етнічність», застосовується українсько-американським істориком в «американському» варіанті книги на означення й цілком протилежних, з етнологічного погляду, явищ (попри їхню позірну тотожність) – «етносу» та «народу».

Водночас «East Slavic *nations*» перетворюються з легкої руки автора чомусь на «*народи*», тоді як «домодерні народи» в оригіналі вже – «premodern etnicities». Сумнівним є й ототожнення смітівської «ethnie» з «етносом», а тим більше з «premodern *national* communities, or ethnicities», оскільки «*домодерна національна* спільнота чи етнічність» надто дисонує із заявленим теоретичним базисом праці, згідно якого нація – явище винятково модерної доби. У цій же проекції настільки ж етнологічно некоректним є й ототожнення термінів «етнічний» = «протонаціональний», тим більше змікcованих в оригіналі в одне поняття – «ethnonational» [1567, p. 1–4; 1036, с. 1–4]. Насторожує й явне зловживання префіксами, зокрема й в останньому випадку, коли «прото-» може стосуватися і «до-» і «поза-» «національного», але не може безпосередньо виводитися з «етнічного». Так само анахронічним потрібно визнати підхід, згідно якого «національне» виводиться з «етнічного», вважаючись пізнішим варіантом останнього. Переконані, це хибний шлях, адже обидва явища, хоч і пов'язані між собою – не тотожні та не взаємозамінні, будучи окремими способами адаптації людських спільнот. Отже, ми змушені констатувати, що й етнотермінологія сучасної західної гуманітаристики у жодний спосіб не може бути визнана задовільною, особливо коли йдеться про осягнення «домодерної» етнічної історії, в тому числі й спільнот східних слов'ян.

* * *

Таким чином, попри те, що реконструкція етнічної історії спільнот східних слов'ян, у тому числі етногенез українців, становлять у сучасній українській історіографії одну з ключових проблем, поки що в її межах немає задовільних трансформацій означеного сегменту пізнання, а більшість українських гуманітаріїв перебувають у стані розгубленості в умовах методологічного плюралізму. В історичній науці України дотепер мають місце застарілі принципи «радянського позитивізму», нерозуміння та небажання застосовувати новітні західні підходи, свідома самоізоляція в межах національного наративу. Хоча чимало провідних історіографів сучасної України констатують істотні зрушення в цій сфері останніх десятиліть, що дозволяє висловити позитивні сподівання на покращення ситуації зокрема й стосовно досліджень етнічної історії давнього минулого.

Ускладнює окреслену ситуацію й доволі слабка теоретична база емпіричних студіювань українськими науковцями етнічної минувшини. На жаль, як і в інших пострадянських історіографіях, в українській так само спостерігається переважно нехтування теоретично-методологічними аспектами подібних досліджень, спорадичне та некритичне дотримання застарілих і вельми суперечливих постулатів так званої «радянської теорії етносу» або навіть оперування паранауковими конструкціями Л. Гумільова. Водночас чимало українських дослідників взагалі демонструють цілковите ігнорування будь-яких теоретичних параметрів власних реконструкцій етнічних процесів давнини, нехтують сучасними напрацюваннями у цій сфері, в тому числі пропонованих західною гуманітаристикою. З другого боку, не можна не відзначити й доробок частини вчених, які, навпаки, прагнуть до вдосконалення зокрема етнотеоретичних засад своїх студій, одночасно звертаючи увагу на коректність і виваженість у застосовуванні відповідної термінології.

Розділ V

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЕТНОІСТОРІЯ В БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПАНОРАМНИЙ ОГЛЯД

5.1. Археологічні реконструкції

За радянською традицією, більшість уваги етнічній історії східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії приділяють археологи. Втім, не можна сказати, що у Білорусі склалася щодо цього якась окрема наукова школа. Натомість означена проблематика висвітлюється фрагментарно та часто залежить від конкретного наукового об'єкту дослідження того чи іншого археолога – як правило, від певної археологічної культури, пов'язаної із етногенезом і ранньою етнічною історією східнослов'янських спільнот. У «синтезованому» вигляді відповідні концепції походження слов'ян і їхнього розселення на території Білорусі представлені у нечисленних колективних монографіях, які мало чим відрізняються від збірників статей різних авторів, а тому часто містять суперечливі твердження, розходження в трактовці однакових явищ і процесів. Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, є Е. Загарульський, погляди якого ми детальніше проаналізуємо дещо згодом. Крім останнього, у сучасній білоруській історіографії етнічної історії східних слов'ян можна виділити праці таких учених, як В. Бєлявець, В. Вяргей, А. Єгорейченко, Е. Зайковський, Я. Звяруга, П. Лисенко, О. Лявко, А. Макушнікав, А. Мєдвєдєв, Л. Поболь, С. Рассадін, В. Шадира, Г. Штихов та ін.

Для білоруських дослідників важливими залишаються питання часу появи слов'ян на цих теренах, напрями їхнього розселення та форми взаємодії з місцевими мешканцями, яких в історіографії традиційно визначають «балтами». Аналіз відповідних досліджень дозволив нам відзначити деякі нюанси, властиві нинішнім концепціям білоруських фахівців. Насамперед, помітною є тенденція до «західної» локалізації прабатьківщини слов'ян, а відтак і заселення ними білоруських теренів вбачається із Заходу. Надалі головна увага зосереджується, як правило, на взаєминах між балтами та слов'янами і встановленні етнічної атрибуції археологічних культур, які домінували в регіоні на цьому етапі. Внаслідок цього, до певної міри ігноруються інші концепції, пов'язані зі слов'янським етногенезом, що зумовлює неуважне (або й прохолодне) став-

лення білоруських учених до процесів, які мали місце південніше та східніше ареалу замешкання сучасного білоруського етносу. Звідси, очевидно, й відсутність у сучасній білоруській історіографії студіювань таких безумовно дотичних до слов'янського етногенезу явищ, як зарубинецька, київська, пеньківська та черняхівська культури. Все це, безумовно, збіднює евристичні можливості сучасної білоруської історіографії у царині реконструкції східнослов'янських (передусім, білоруського) етногенезів. Водночас, це зациклює її й на доволі однобічному трактуванні процесу безпосередньо білоруського етногенезу, зосередженого навколо популярної з 1990-х рр. концепції так званого «балто-слов'янського симбіозу».

Зосередженість на пошуках «балтського субстрату» та мірі його впливу на східних слов'ян, зрештою, також зумовила чимало труднощів для сучасних білоруських дослідників, оскільки багато в чому веде їхні погляди до відчутної схематичності, спрощеності та заідеологізованості. Окрім справедливої критики з боку істориків сусідніх країн, які пропонують більш виважені погляди на заявлену проблему, представникам сучасної білоруської національної історіографії доводиться опонувати ще й «радянській версії» етногенезу східних слов'ян (сконструйованої заради доведення існування так званої «давньоруської народності»), котра в Білорусі дотепер посідає чільну позицію «офіційної». В рамках останньої, як відомо, «роль балтів» у слов'янському етногенезі зокрема визначалася поточними геополітичними прагненнями СРСР відносно Прибалтики чи відносинами з Німеччиною, але так чи інакше повсякчас вважалася другорядною, а самі балти – відсталими.

Політизація теми балтів у сучасній білоруській історіографії ускладнюється й суто фаховими прорахунками. На наш погляд, головною складністю у цьому контексті залишається цілковита абстрактність і аморфність самого терміну «балти» (як власне і «слов'яни»), тим більше встановлення цих «етнічних деміургів» сучасних білорусів відбувається винятково археологічним шляхом – тобто, за рештками кераміки, прикрас та відмінностями поховального обряду. Така методологічна непевність призводить не лише до поліфонії поглядів на всі археологічні культури, що мали місце на території Білорусі періоду залізного віку, але й демонструє знову ж таки «історіографічну ізоляцію» відносно конкретних культур, які реконструюються за схемою: «балти, слов'яни, чи балто-слов'яни?», але без урахування синхронних етногенезів на суміжних із даною археологічною культурою територіях.

Характерною ознакою всієї слов'янської археології (в тому числі й білоруської) є те, що, попри фактичну неможливість етнологічної реконструкції тільки на основі матеріальних решток, дослідники не можуть утриматися від спокуси наділити їх якоюсь етнічною ідентичністю. Звідси будь-які версії етногенезу слов'янських спільнот мають винятково штучний і гіпотетичний характер. Відсутність писемних джерел і серйозних теоретично-методологічних основ, на жаль, часто «дозволяє» археологам на власний розсуд приписувати стародавньому населенню певні (ще й нерідко сучасні) етнічні характеристики, політичні вподобання та навіть ментальні імперативи. Ще більше заплутує ситуацію задавнення слов'янського етногенезу до бронзового віку.

Часто такі «версії» покликані уґрунтувати поточні ідеологічні переконання того чи іншого археолога. На рівні сучасної білоруської археології це помітно доволі яскраво. Якщо автор є прихильником створення «національної» версії історії – то мова йде про раннє формування окремого білоруського етносу або ж його складових і, як правило, в межах так званої «теорії балтського субстрату». Якщо ж учений прагне демонструвати лояльність до нинішнього політичного режиму в Білорусі – то ми вже бачимо більш «совєтську» візію, тобто формування слов'ян відразу як монолітного етносу, з якого телеологічно неодмінно виокремлюється його східна частина, що невдовзі перетворюється в не менш монолітний «давньоруський етнос» («народність»), з якої лише в післямонгольський час з'являється етнос білорусів. У такому варіанті «балтський

субстрат» уже відсутній, а літописні кривичі, дреговичі, радимичі є «східнослов'янськими» племенами, а не окремими етносами зі слов'янською (чи іншою) ідентичністю.

Окреслена вище дихотомія, звісно, є умовною, адже зустрічаються дослідники, котрі намагаються балансувати поміж цими підходами або ж прагнуть завуалювати свою позицію загальним посиланням на складність проблеми етнічної історії слов'ян. Приміром, В. Вяргей в одній із колективних монографій з археології Білорусі зауважила, що питання етнічної історії є традиційно складними для цієї галузі науки. Тому у пропонованому виданні під час створення «відповідної схеми етнокультурного розвитку» дослідники прагнули комплексно підходити до джерел, широко залучаючи дані інших гуманітарних наук [227, с 433]. Водночас більшість із білоруських археологів, навряд чи підходить до проблеми зі свідомим прагненням ідеологічних зловживань, а радше залишається в межах радянської звички шукати витоки «сучасних етносів/націй» у «сивій давнині» й відповідно застосовує той науковий інструментарій, який їм передали їхні «радянські» вчителі. Така методологічна установка залишалася домінуючою й на початку формування білоруської історіографії в умовах державної Незалежності, адже «питання походження білорусів та їх етнічної сутності набуло особливої актуальності, що привернуло увагу гуманітаріїв до проблеми взаємин балтів і слов'ян» [724, с. 198].

Стосовно етнічних процесів на теренах Білорусі в залізному віці, то більшість сучасних фахівців сходяться на тому, що їхнім стрижнем були взаємовідносини балтів і слов'ян. Однак чіткої етнічної атрибуції більшості тогочасних археологічних культур в цьому регіоні історіографічно немає й бути, звісно, не може. Втім, не важко помітити, що етнічна історія білоруських земель на цьому етапі так чи інакше пов'язана з археологічними культурами балтського конгломерату місцевого населення. Остання обставина якраз і зумовила на сучасному етапі неабияку популярність «субстратної теорії». Вона, втім, досі не має ані теоретичного обґрунтування (попри загальновживаний щодо цієї ідеї ярлик «теорія»), ані чіткої концептуальної оформленості, заснованої на джерелах. Натомість можна виділити кілька ліній розвитку цього підходу, за якими проглядаються і мирний етнічний симбіоз, і агресивна асиміляція, і «перемога» балтів над слов'янами, а відтак, дехто вигадує для сучасних білорусів навіть «балтську етногенетику».

Серед найбільших апологетів «балтського субстрату» можна назвати білоруського археолога *Георгія Штихова* (Георгій Васілевіч Штыхаў, 1927–2018), який більшу частину життя працював в Інституті історії НАНБ. Згідно його досліджень, картографування відповідних старожитностей свідчить, що географічний ареал давньобалтських поселень у Східній Європі передував старобілоруському населенню, а це «наперед визначило участь балтського субстрату (підоснови) в подальшому формуванні місцевих популяцій, топоніміки, антропологічних рис». З кінця VII ст. відбувалося широке проникнення слов'ян в області, де знаходилися балти, що зумовило слов'янізацію дніпровського балтомовного населення й невдовзі вже простежувалося за зовнішнім виглядом кривичів-полочан, дреговичів і радимичів [1446, с. 323, 325]. З другого боку, асимілювалися в ході цього процесу не лише балти, але й останні деінде асимілювали слов'ян. Хоча саме «слов'янізація» виявилася потужнішою, а відтак, слов'яни (хоч і етнічно «доповнені» балтами) стали основним населенням білоруських земель.

Оскільки, як зауважує археолог, білоруський етнос формувався внаслідок поступової асиміляції слов'янськими племенами балтського населення, постільки при цьому мало відбуватися взаємопроникнення слов'янської та балтської мов, культур і ментальностей [1450, с. 36]. У найповнішому вигляді його позиція знайшла відображення у монографії 1992 р. «Кривичі», написаної за матеріалами розкопок курганів VI–XIII ст. з території колишнього Полоцького князівства. Отже, Г. Штихов одним із перших у сучасній історіографії почав відстоювати тезу, згідно якої етнічна специфіка білорусів була визначена ще до утворення Київської Русі, внаслідок асиміляції слов'янами балтських племен. Наслідком цього процесу стала поява «пранародності» кри-

вичів, які впродовж VII–XIII ст. транслювали так званий «балтський субстрат» уже безпосередньо до етносу білорусів. Причому кривичі від початку формувалися як слов'янська етнічна спільнота (мова йде про кілька хвиль слов'янської колонізації), хоч і зі значним балтським впливом [1447, с. 94–107].

На жаль, щодо цього «впливу» археолог не зауважує чітко, яку саме «специфіку» слов'яни перейняли у балтів і в який спосіб вона виявляється у білоруській етнічності. Адже натяки на запозичення слов'янами балтських лексичних форм, вплив матеріальної культури та обряду поховання (який кардинально змінився із поширенням християнства на білоруські терени) навряд чи можуть переконати в цьому. Доволі проблематичним (про що мова вже йшла вище) є і термін «пранародність» відносно спільноти кривичів, як і тлумачення Г. Штиховим цього етноніму від імені міфічного прародителя Крива. З другого боку, уважніший аналіз етнічного походження кривицьких племен, їхньої матеріальної та духовної культури дозволили автору вже на початку 1990-х рр. цілком справедливо заперечувати «існування» в межах Київської Русі так званої «давньоруської народності» як окремого «східнослов'янського етносу».

Багато в чому таку позицію Г. Штихова визначило загальне «патріотичне» піднесення щодо формування «нової» національної історіографії Білорусі, через здобуття нею незалежності. Відомо, що до приходу до влади А. Лукашенко цей археолог очолював зокрема Білоруську асоціацію жертв політичних репресій (припинила існування в 1999 р.). Проте далеко не всі фахівці виявили бажання переосмислити попередній історіографічний досвід, а тому чимало хто з археологів попередньої генерації досі демонструють «совєтське» бачення етнічної історії східних слов'ян. У такому ключі до проблеми підходить і *Петро Лисенко* (Пётар Фёдаравіч Лысенка, нар. у 1931 р.). Останній чимало уваги присвятив ще одному «союзу племен» з території Білорусі – дреговичам, яких етнологічно характеризує доволі обтічно – «племінне об'єднання» [752, с. 120].

На його думку, ця спільнота навіть створила окреме «феодальне етнічне князівство» зі столицею в Турові. Вважаючи, що тільки засобами археології можна реконструювати етнічну специфіку «літописних племен», дослідник тим не менше слушно наголошує на умовності терміна «плем'я». Хоч і вбачає в ньому «велику етнічну організацію» для стадії «виникнення феодальної організації». Цілком достатнім для етнічної ідентифікації давнього населення П. Лисенко вважає встановлення специфіки поховального обряду. Відтак «для вирішення етнічних питань» він чимало уваги присвятив вивченню курганних старожитностей. Не менше уваги дослідника в цьому напрямі зосереджено й на іншому доволі суперечливому елементі «слов'янської» матеріальної культури – так званих жіночих скроневих кільцях. Називаючи давньоруського літописця вельми компетентним щодо інтерпретації давньої східнослов'янської етнології, археолог відразу «знімає питання щодо етнічної приналежності дреговичів – вони належали до слов'янської етнічної спільноти (групи)» [753, с. 10–11, 37, 62, 67–68]. Однак найбільш дискусійним у цьому твердженні виглядає якраз останнє поняття, тим більше автор не роз'яснює, що він має на увазі під цією «спільнотою/групою». Не рятує ситуації й загальне посилання на зовнішню подібність матеріальної культури дреговичів артефактам празької археологічної культури.

Упродовж останньої третини XX ст. цій культурі на території Білорусі багато уваги приділив *Леонід Поболь* (Леанід Давыдавіч Побаль, 1924–2004). Виходячи з концепцій відомих радянських археологів В. Даниленка й О. Мєльніковської щодо «слов'янськості» зарубинецької та милоградської культур, він доводив, що пам'ятки київського типу (Абідня, Грині, Чаплін і Почеп) є прямим продовженням зарубинецької культури. З неї, що підкреслює також О. Лявко, Л. Поболь виводив і окремий «східнослов'янський етнос» [715, с. 9]. При цьому археолог наполягав, що саме на території Турівщини племена зарубинецької культури залишалися етнічно найбільш «чистими», оскільки уникли культурних впливів і з боку скіфського Лісостепу, і з боку балтських

племен культури штрихованої кераміки [1039, с. 87]. У сучасній археології небезпідставно вважається доволі проблематичним говорити про моноетнічність «зарубинців», а тим більше пов'язувати їх зі слов'янською ідентичністю, про що свого часу мова йтиме детальніше.

Значно зваженіший підхід в етнічній інтерпретації зарубинецької та милоградської культур серед новітніх білоруських археологів продемонстрував *Сергій Рассадін* (Сяргей Яўгеньевіч Рассадзін, 1958–2017). Запропоновував він також і власну версію «слов'яногенезу», викладену в окремій монографії 2008 р. Варта уваги зокрема його засторога щодо можливої поліетнічності милоградської культури, котру складали і слов'янські, і балтські племена, як і те, що матеріальна культура цілком не придатна для встановлення етнічної належності давнього населення, особливо будучи єдиним джерелом у таких реконструкціях. Не набагато коректнішим джерелом, з погляду гомельського археолога, є й лінгвістичні дослідження (передусім, гідронімії), в тому числі й милоградського ареалу [1097, с. 71–76].

Найбільш ґрунтовно милоградську археологічну культуру та її етнічну специфіку у межах сучасної білоруської історіографії досліджує саме С. Рассадін, захистивши з цієї теми зокрема кандидатську дисертацію в 1990 р. [1096], під керівництвом професора Л. Поболя. Результати багаторічних досліджень фахівець виклав у ґрунтовній монографії, що побачила світ 2005 р. [1097]. Аргументи на користь балтської ідентичності милоградського населення він від початку вважав непереконливими та багато в чому натягнутими, причому і в характеристиці матеріальних решток (буцімто, округлодонна кераміка є балтським маркером), і в лінгвістичних (передусім, топонімічних) конструкціях. Аналізуючи останній фактор, учений дійшов висновку, що значення, яке традиційно надавалося знаходженню милоградської культури всередині ареалу максимального поширення балтизмів, треба все ж таки визнати значно перебільшеним. Не погоджується фахівець і з поглядами на проблему В. Сєдова, зокрема щодо адекватності гідронімічної та етнічної карт, оскільки знак рівності між ними можна поставити тільки тоді, коли гідроніми набудуть докладної хронологічної атрибуції. Таким чином, підсумовує він, «для визначення етномовної приналежності милоградського населення дані вивчення топоніміки загалом не є більш корисними, ніж дані лінгвогеографії» [1095, с. 20–21], оскільки останні також позбавлені хронологічної атрибуції, що є характерною особливістю всього сучасного порівняльного мовознавства.

Заслуговують на увагу й інші міркування С. Рассадіна стосовно етнічної характеристики милоградської культури. Насамперед не можна не погодитись із ним у тому твердженні, що досить серйозною помилкою більшості дослідників є однозначна інтерпретація цієї культури як певного «моноетнічного» утворення, тоді як навіть в археологічному вимірі вона не є монолітом. Відтак, із відомою дилемою про її слов'янство чи балтство, може конкурувати ще одна візія – про її поліетнічність. Автор знову критикує підхід В. Сєдова, що полягає у застосуванні метода ретроспекції, адже подібне наведення «мосту неперервності» і до слов'ян, і до балтів від початку є вельми проблематичним. Не більше допомагає у встановленні етнічних спадкоємців цієї культури й перспективний метод. Відповідний аналіз змусив дослідника переконатися «у невирішуваності, в принципі, питання про етнос "милоградців" обома археологічними методами» [1097, с. 71–72].

Лінгвістичні матеріали також навряд чи наближують проблему до вирішення, оскільки, крім гіпотетичного припущення відповідності милоградців геродотовим «неврам», про їхню мову невідомо взагалі нічого. Втім, археологи вже досить давно звернули увагу, що в ареалі і милоградської, і потім зарубинецької культур немає слідів якоїсь іншої третьої мови, крім слов'янської та балтської. Однак С. Рассадін цілком логічно пропонує припустити слідом за М. Щукіним, можливість існування в межах означених культур носіїв якихось індоєвропейських діалектів, які згодом зникли. Хоча і на-

далі дослідницька альтернатива у цій проблемі матиме поки лиш два варіанти пошуків – балтський і слов'янський. Працювати тут є над чим, бо, наприклад, досі відсутній повний реєстр водних назв і білоруських, і українських територій, що своєю чергою не дозволяє скласти цілісне враження про гідронімію того ж таки милоградського ареалу.

Водночас проста констатація факту, що більш поширеною в регіоні милоградської культури є балтська гідронімія, ще не є підставою для оголошення її населення балтами, як це робить, приміром, В. Сєдов, адже балтизація білоруських теренів почалася можливо ще з бронзового віку. Білоруський дослідник для прикладу наводить факт наявності балтизмів у гідронімії Полтавщини [дет. див. : 1233], де жодних інших слідів перебування балтів досі не знайдено. Насторожує за таких пошуків, у тому числі й С. Рассадіна, застосування прийому співставлення гідронімічного й археологічного ареалів, проти чого завжди виступали передусім самі лінгвісти. Адже тут головною проблемою, як уже підкреслювалося, залишається неможливість хронологічної атрибуції гідронімічного матеріалу [1097, с. 72–74]. Відповідно, претендентів з кола археологічних культур на цю гідронімічну «балтизацію» краю залишається доволі багато, хоча не можна й остаточно заперечити, що її «авторами» були носії саме милоградської культурної традиції. Не можна випускати з поля зору й версію щодо можливого існування так званої «балто-слов'янської» спільноти, котру, зрештою, й могла презентувати ця культура.

Концепція розвитку милоградської культури С. Рассадіна, попри критику її суто археологічної частини [745, с. 30–32], позитивно вирізняється спробами теоретичного аналізу труднощів її етнічного визначення. Усвідомлюючи, що археологія фіксує особливості матеріальної культури давнього населення, вчений справедливо підкреслює, що це – особливості етнографічні, а не етнічні й ставити між ними знак рівняння не можна, оскільки етнографічно єдина матеріальна культура з успіхом може об'єднувати етнічно чужі групи, а з другого боку – етнографічна специфіка може зникнути, а етнічна зберегтися. Наголошує фахівець і на суперечливому оголошенні мови основним етнічним маркером: «Як же тоді бути з визначенням етносу двомовних спільнот? Швидше за все, – продовжує С. Рассадін, – милоградське населення Київщини, яке мешкало там століттями черезсмужно зі скіфами, не могло не бути двомовним. Відтак, визначення етнічної приналежності цього населення не може не перебувати у сфері з'ясування його етнічної самосвідомості. Адже мова етносу, так само як і комплекс специфічних рис матеріальної та духовної культури, може бути схожою навіть до цілковитого збігу з аналогічними характеристиками іноетнічних сусідів, а всі зміни, що зумовили його появу – пов'язаними тільки з перетворенням етнічної свідомості. І навпаки, змінитися можуть лінгвістична й етнографічна характеристики, а у сфері етнічної самосвідомості зберегтися статус-кво» [1097, с. 75–76]. Практична неможливість встановити будь-яку свідомість (у тому числі й етнічну) «неписьменних» народів ніколи не дозволить науково чітко визначити їхню етнічність.

Для подальшого студіювання проблематики етногенезу східнослов'янських спільнот, на наше переконання, важливим є той факт, що милоградська археологічна культура, знайшовши продовження в якості складової зарубинецької і частково київської культур, так чи інакше долучилася безпосередньо до цього процесу. Свого часу на цьому впевнено наголошувала й О. Мєльніковская [840, с. 188], вважаючи що «милоградці» взагалі стали складовою «давньоруських племен». Разом із тим не без жалю доводиться констатувати й об'єктивні труднощі, які з'явилися на цьому шляху. Так, вивчення старожитностей милоградської культури майже припинилося через катастрофу на Чорнобильській АЕС 1986 р., адже її ареал сьогодні перебуває на території зараженій радіонуклідами. Відтак, археологічні розкопки тут були повністю зупинені та не поновлюються вже понад тридцять років, що істотно зашкодило й подальшому науковому пізнанню слов'янської минувшини.

Істотною проблемою у дослідженні етнічної історії слов'ян, на переконання С. Рассадіна, є помітна політична детермінованість окремих теорій, зокрема маніпуляції з географічним розташуванням так званої «прабатьківщини», а також довільне трактування слов'янських етнонімів, скажімо, назви «венеди». Тоді як античні автори могли називати цим іменем не лише слов'ян. У цьому руслі справедливою є й критика гіпотези Матвєєвої-Сєдова щодо «слов'янського» характеру поволзької іменьківської культури, неприхованою метою чого є довільне та штучне створення російської «прописки» слов'янської прабатьківщини. Сам же С. Рассадін дотримується «прип'ятської» версії її розташування, де внаслідок етнічного симбіозу балтських племен із юхнівської культури та германців (племена бастарнів) із зарубинецької культури на початку нашої ери розпочався процес, який дослідник назвав не досить вдалим терміном «слов'яногенез». У результаті, сформувалися перші слов'янські археологічні культури – колочинська, пеньківська та празька [1098, с. 135–142, 166–168, 207–210, 235, 271–272, 283–286]. Показово, що, пропонуючи чергову гіпотетичну схему слов'янського етногенезу, автор уникає подальшої етнічної історії білоруських теренів, не говорячи нічого ані про «союзи племен» другої половини I тис. н. е., ані про формування власне білоруської етнічної спільноти.

Проблематика балто-слов'янського симбіозу в археологічному контексті є також предметом наукового студіювання *Вадима Шадиро* (Вадзім Іосіфавіч Шадыра, нар. у 1947 р.). Досліджуючи етнокультурні процеси в межах Білоруського Подвіння I тис. н. е., він дійшов висновку, що до його середини тут стабільно мешкало балтське населення. Цю ситуацію порушили масові міграції європейських племен періоду Великого переселення народів, передусім союз «венедів», який складали германці й який переселився з Вісло-Одерського міжріччя на сучасні білоруські землі. Будучи учнем Г. Штихова, він тим не менше не погоджується з ним щодо слов'янської атрибуції кривичів, а натомість відносить їх саме до «венедів-германців» (лише через пізнішу слов'янську асиміляцію початкові «криви» отримали суфікс «-ичі»). Слов'яни ж у Подвіння почали проникати лише з VI ст., з Півдня та являли собою представників празької культури. Однак у чому В. Шадиро погоджується зі своїм вчителем, так це у тому, що наприкінці I тис., внаслідок балто-слов'янського симбіозу, з'явився «зародок білоруського етносу» [1408, с. 86–90; 1411, с. 114–116, 124, 132–133 та ін.]. Водночас дослідник акцентує на тому, що питання слов'янського розселення на білоруських теренах досі залишається доволі дискусійним. Не менш проблемною видається й спроба археолога визначення кривичів, дреговичів і радимичів як «адміністративно-територіальних соціумів».

Проблемі слов'янського розселення на території сучасної Білорусі та етнічним взаєминам поміж ними та балтами чимало уваги присвячує також *Олександр Мєдвєдєв* (Аляксандр Міхайлавіч Мядзведзеў, нар. у 1960 р.). На його переконання, слов'яни тут з'явилися доволі пізно, а до кінця I тис. н. е. домінуючим населенням були балти, до яких він зараховує більшість місцевих археологічних культур – штрихованої кераміки, милоградську, київську, довгих курганів, банцеровську, колочинську. Важливим зауваженням археолога варто визнати ту обставину, що із приходом слов'ян, не обов'язково мав відбутися етнічний симбіоз останніх із балтськими племенами, а отже, теорія «балтського субстрату» має бути істотно переосмислена, тим більше чимало фактів свідчить не про мирну взаємодію цих етнічних елементів, а про доволі ворожі стосунки, передусім з боку слов'ян. Правий дослідник і в тому, що досі так звані «балтські» культури реконструйовані надзвичайно поверхово, а зміни в їхній культурі періоду Великого переселення народів не варто безапеляційно приписувати винятково слов'янам, оскільки в міграціях брали участь і германці (зокрема вельбарська культура), і балти. Так, саме слов'янська міграція з Півдня (празька культура) виявилася визначальною, але асиміляція ними балтів тривала довго, подекуди до XIII ст. [905, с. 15–37; 904, с. 12, 18; 821, с. 59; 823, с. 42; 822, с. 288–297]. На жаль, детальніше цей процес учений не аналізує.

Вплив германців на слов'янський етногенез доби Великого переселення народів – тема безумовно складна та малодосліджена, а в білоруській історіографії вона взагалі практично не згадується. Чи не єдиним фахівцем з цієї проблематики у ній на сьогодні є археолог *Вадим Бєлявець* (нар. у 1970 р.), який з кінця 1990-х рр. досліджує пам'ятки вельбарської археологічної культури (готи) [123] на території Південно-Західної Білорусі. Будучи учнем однієї з найбільших фахівців слов'янської археології в Білорусі – В. Вяргей, він в останні роки чимало уваги приділяє й проблемі етногенезу слов'ян і що особливо важливо – так званій «поліській білій плямі», виділеній і теоретично обґрунтованій як імовірна прабатьківщина слов'ян петербурзькими дослідниками, про що мова детальніше йтиме згодом.

У нещодавньому інтерв'ю В. Бєлявець, окреслюючи ситуацію із вельбарською культурою на білоруських теренах, зауважив, що її недослідженість на сучасному етапі багато в чому пов'язана з радянськими часами. Відповідними органами на цю тему було фактично накладено табу, оскільки вона стосувалася давнього германського населення. «Наприклад, – згадує вчений, – Едуард Михайлович Загарульський, керівник моєї дипломної роботи в БДУ, який першим відкрито написав наприкінці 1960-х рр. про те, що населення вельбарської культури становили етнічні германці, історичні готи, мав серйозні проблеми "по партійній лінії"» [125]. Тому й не дивно, що навіть наприкінці 1990-х рр. у білоруській історіографії цією темою цілеспрямовано ніхто не займався. Хоча результати власних досліджень переконали археолога в тому, що прийшлі готи не тільки воювали з місцевими мешканцями, яких у прип'ятському Поліссі презентували «праслов'яни», але могли мати з ними і цілком мирні взаємовідносини [124, с. 30]. Має рацію й наступне його твердження: «На мій погляд, уявлення про обсяг того, чого ми не знаємо про археологію Південної Білорусі I–IV ст., сьогодні не менш важливе, аніж аналіз тих даних, які ми маємо» [113, с. 283].

Більше того, на переконання В. Бєлявця, в Німансько-Бузькому міжріччі на означеному етапі сформувалася навіть своєрідна спільнота, що увібрала в себе елементи сусідніх культурних центрів, зокрема західнобалтійського кола, штрихованої кераміки, пшеворської. Водночас тут спостерігалися культурні елементи з рисами, що були близькими до старожитностей пізньозарубинецького кола та раннього етапу київської археологічної культури. Втім, з'ясування шляхів генези, розвитку та взаємин цієї групи і надалі лишається надзвичайно складним завданням, вирішення якого можливе лише з проведенням нових масштабних досліджень на території Полісся. Зрештою, дослідник не сумнівається, що в процесі розселення на території Південно-Західної Білорусі носії вельбарської культури повсякчас контактували з місцевим населенням, сутність якого визначалася, насамперед, поєднанням рис латенізованої зарубинецької та місцевих культур лісової зони [111, s. 296, 298, 335; 112, с. 213, 219]. Прикметно, що в «непротокольній» формі дослідник зізнається: «Загалом, впливи, контакти та необхідність протистояти агресії германців, вірогідно, стали одним із найважливіших факторів етногенезу слов'ян» [125]. Отже, вивчення поліських «постзарубинецьких» старожитностей, як бачимо, надає свідчення, що значно ускладнюють картину етносоціального розвитку цього регіону в першій половині I тис.

Головна ж увага сучасної білоруської історіографії у царині етногенезу східних слов'ян зосереджена на значенні для останнього так званого «балтського субстрату». На жаль, крім суто наукового сегменту, ця проблематика від початку свого історіографічного оформлення ще в радянський час була якнайтісніше пов'язана з політико-ідеологічним рівнем її інтеграції у суспільному сприйнятті. Те саме можна говорити і про сучасний етап зростання її історичного потенціалу для білоруської національної ідеї як однієї з базових підстав часово-просторового маркування етнічної та національної самобутності білорусів. Тому вже від початку 1990-х рр. у Білорусі по суті розпочався історіографічний бум так званої «балтської теорії» [481, с. 8], стимульований насампе-

ред бажаннями позбутися радянських історичних міфів і створення власної національної легенди.

Якщо ж абстрагуватися від політизації означеної проблеми, то безумовно варто погодитися зокрема з Л. Дучиц, що балтська теорія – «факт, який неможливо оминути, говорячи про виникнення білоруського етносу» [366, с. 14], адже сучасні фахівці не можуть не визнавати тієї обставини, що в давнину територія Білорусі таки була частиною балтського ареалу. Деякі білоруські вчені йдуть ще далі та переконують, що саме завдяки балтському компоненту, із загальної маси слов'ян сформувалося їхнє окреме східне відгалуження. Наукова інтуїція як теоретична властивість інтелекту, звісно, змушує сучасних дослідників триматися «балтської лінії» в реконструкції білоруського етногенезу, але втілити її у стрункій доказовій базі або теорії поки що не вдалося жодному (щоправда поки не було й жодної спроби цього). Намагаючись з'ясувати витоки цієї ситуації, доводиться констатувати шерег несподіваних і цілком закономірних обставин, що зумовили її у сучасній історіографії. Насамперед заслуговує подиву факт надзвичайно бідної історіографії (в усьому обсязі), присвяченої проблемі балтів (поданий нижче бібліографічний список по суті вичерпує всі наявні спеціальні праці з цієї проблеми: [1536; 253; 1328; 331; 1355; 1575]) як частині індоєвропейської мовної групи. Причому саме історіографії в розумінні сукупності історичних досліджень, адже в лінгвістичному сегменті гуманітаристики балтам «повезло» значно більше. В історико-археологічному корпусі на сьогодні існує лише декілька монографій, присвячених балтам, як правило, радянських авторів. У сучасній білоруській історіографії, попри усю популярність і «топовість» для неї балтської тематики, дотепер не існує жодного спеціального дослідження, в якому ця група населення набула б етноісторичної визначеності. Відтак, «балти» в ній, на жаль, досі присутні більше в статусі міфічного першопредка, аніж історичної реальності.

На наш погляд, останнє зумовлює знову ж таки помітну ізольованість категорій «балти» та «слов'яни» в білоруській історіографії етногенезу східнослов'янських спільнот. Звідси створюється враження метафізичності їхніх відносин, які мали місце тільки в білоруському територіальному вимірі, до того ж постійно наголошується безсумнівна винятковість «балтів» у появі білорусів. Нерідко дослідники не зауважують істотної етнічної диференціації (та можливі етносоціальні конфігурації в межах так званих «балтських» археологічних культур) того населення, яке визначається ними як «балти», а отже, свідомо чи ні подають їх як монолітний і «чистий» етнос, який чомусь обов'язково передав сучасним білорусам заледве не у спадок власну етнічну специфіку (причому навіть не пояснюється в чому така специфіка виявлялася тоді або як вона виявляється тепер). Досі нез'ясованими залишаються питання: чому слов'янам вдалося «перемогти» балтів (і чому не всіх?) і стати для них «суперстратом»; і для чого слов'янам потрібно було щось переймати у «переможених», тобто, у слабшої культури (тим більше змішуватись з ними в сенсі біологічному)?

Зрештою, досі незрозуміло, що являв собою в етногенезі білорусів такий постійно вживаний вченими термін, як «балтський субстрат» – біологічні риси, мова, духовність? Своєю чергою, це веде багатьох дослідників до спрощеної та часто схематичної інтерпретації балто-слов'янських взаємин саме в етногенетичному контексті. Не може не турбувати і той факт, що, на жаль, багато авторів все ж таки віддають перевагу спрощеному (адже більшість істориків далекі і від генетики, і від біології) винятково біологічному поясненню специфіки «субстрату». Дехто доводить ситуацію до абсурду, взагалі заперечуючи «слов'янськість» (біологічну?) білорусів, одразу призначаючи їх «балтами» (при цьому їх навіть не бентежить, що нині існуючі балтські спільноти, м'яко кажучи, дивуються подібній логіці та чомусь не визнають сучасних білорусів за спільноту, що історично входить до їхнього етномовного кола). Тим більше, що такі наукові абстракції, як «балти», «слов'яни», «германці», «кельти», «іллірійці», «скіфи» – на наше

переконання, феномени, швидше за все, лінгвістичні (хоч подекуди й географічні), а не етнічні. Саме тому історики, археологи, антропологи, етнологи вимушені часто підкорятися лінгвістичним теоріям і реконструкціям, пов'язаними зі стародавніми етногенезами, в тому числі й слов'янським.

Окреслені вище проблеми (а всі вони, як не важко помітити, мають передусім теоретичний характер) надзвичайно ускладнюють для сучасної білоруської історіографії адекватне сприйняття етногенезу спільнот східних слов'ян. При цьому вже невірний висхідний постулат по суті зводить усі зусилля нанівець. Адже ні слов'яни, ні балти, ані в бронзовому, ані в залізному віці не були етносами, тим більше «спорідненими»! В цьому ж ракурсі помітний ще один парадокс. Оголошуючи етнос білорусів результатом симбіозу (міксації, інтеграції, накладання субстратів тощо) балтів і слов'ян, останні фіксуються у статусі своєрідних етнічних абсолютів, для яких чомусь навіть не допускається можливість подібних (та й інших) етнічних (етносоціальних) трансформацій. І це при тому, коли всі дослідники проблеми відзначають істотну диференціацію тих таки «балтів» вже в бронзовому віці! (До речі, такі ж труднощі та парадоксальні висновки властиві теорії так званої давньоруської народності, з її міфом про етнічну монолітність «східнослов'янського етносу»).

Балтомовні спільноти, як відомо, вже з II тис. до н. е. займали істотну територію у Центрально-Східній та Північній Європі: від басейну Вісли на Заході – до Волги та Оки на Сході, а також Середнє та Північне Подніпров'я. На цьому етапі їх найчастіше зараховують до археологічної культури шнурової кераміки (вона ж – бойових сокир), з якої виводять також початки мов і спільнот слов'ян, германців і кельтів. У письмових джерелах вперше про балтів згадав Тацит (I ст. н. е.), назвавши їх «айстами», хоча невідомо, на яку їхню частину поширювалося це ім'я. Однак уже в II ст. Птолемей подав значно більшу їхню племінну диференціацію [1076, с. 19–25] – айсти, вельти, карбони, кареоти, сали, гелони, іппоподи та ін. Із середньовіччя відомі й інші імена балтських племен: пруси, земгали, латгали, курши, ятвяги, галінди (голядь), скальви, аукштайти, жмудь, литва. Безпосередньо назва «балти» була штучно введена до наукового обігу німецьким лінгвістом Г. Нессельманом у 1845 р. Культурна диференціація балтів, принаймні на східних і західних, чітко фіксується вже від середини I тис. до н. е. На цьому етапі балти вже давно не становили якоїсь єдності, а тому білоруські археологи приєднуються до поділу їх В. Сєдовим на три групи – західну, східну та дніпровську [1170] (хоча деякі лінгвісти не зовсім із цим погоджуються, пропонуючи племінну градацію [402, с. 41]). Вже сама наявність цих культурних інваріантів, на наш погляд, дозволяє говорити про різну етнічність «балтських» спільнот. Відтак, і встановлення етнокультурних компонентів «балтського субстрату» в етногенезі білорусів досі лишається вельми проблематичним.

Освоєння слов'янами більшості території сучасної Білорусі від середини V ст., населеної на той момент певною кількістю балтських племен, так чи інакше зумовлює постановку питання про взаємини між цими двома етносоціальними конгломератами раннього середньовіччя у лісовій смузі Східної Європи. Слабкий рівень теоретичного розвитку сучасної білоруської історіографії, втім, не завжди дозволяє дослідникам аналізувати означену проблематику у якнайширшому спектрі, але водночас не можна не зауважити, навпаки, істотну редукцію відносно реконструкції відповідних етнічних процесів. Така ситуація виявляється доволі часто у наївному спрощенні ситуації дослідниками, штучно сконструйованому схематизі, телеологічних інсинуаціях, а дехто не гребує навіть відвертим фантазуванням і фальшуванням дійсності. Відштовхуючись від наперед визначеної формули по суті механічного змішування двох етнічних «інгрідієнтів» (наче етноси – це якісь однофазні розчини), чимало білоруських вчених зводять увесь процес етногенезу спільнот східних слов'ян до такого мікшування, прикриваючи цю конструкцію, як правило, поняттям «асиміляція» (навіть не намагаю-

чись пояснити, як цей процес відображався в історичній перспективі) та посиланням на В. Сєдова як автора гіпотези, відомої як «субстратна теорія».

Характерним у цьому випадку є наступний пасаж: «Усю сучасну територію Білорусі ще на початку нашої ери займали балтські племена. Поступове просування слов'ян на північ і асиміляція ними балтів почалися з середини I тис. н. е. ... Під впливом балтського субстрату склалися основні *етновизначальні риси* (? – К. І.) білорусів. Однак процес асиміляції балтів у різних частинах Білорусі відбувався в різний час і з неоднаковою інтенсивністю» [402, с. 33]. Причому далі автор веде мову винятково про «слов'янізацію балтів», під якою очевидно й розуміється термін «асиміляція», хоча з етнологічного погляду це два різні процеси. Той самий автор дещо згодом, посилаючись на праці В. Сєдова, намагався довести, що знайдені скелети у похованні IV–V ст. культури східнолитовських курганів, буцімто, мали різний антропологічний тип: чоловічий – балтський і жіночий – слов'янський, що також свідчить про асиміляцію балтів [403, с. 17]. По-перше, це доволі сумнівно з антропологічного погляду (адже відповідний морфологічний тип не має певної етнічної прив'язки, як власне й генотип людини), а по-друге, процес асиміляції може засвідчити тільки зміна/втрата ідентичності (у цьому ж випадку ми не знаємо ані ідентичності обох похованих, ані тим більше їхніх дітей, якщо вони були). Не менш ризикованим у цьому випадку є й припущення самого В. Сєдова щодо належності похованих у цих курганах жінок до «слов'янської частини населення тушемлинської культури» [1175, p. 86] (особливо враховуючи, що єдиного погляду на етнічну інтерпретацію населення цієї культури у сучасній історіографії немає, а тим більше про її частини).

На наше глибоке переконання, не покращує ситуацію й намагання приховати такий «етнобіологізм» за шатами «наукової теорії», котра в білоруській історіографії набула визначення «субстратна». З погляду приміром Г. Штихова, «її сутність полягає у тому, що в результаті слов'янізації балтського населення та *змішування* (? – К. І.) з ними прийшлих носіїв слов'янської мови, окреслилося вилучення відособленої частки східних слов'ян, що призвело до становлення білоруської мови та народу» [1447, с. 106–107]. Не менш сумнівною є також його теза, що, внаслідок цього «змішування та своєрідного симбіозу слов'ян із балтами», сформувався окремий антропологічний тип кривичів, дреговичів і радимичів [1446, с. 10]. Проте, на сьогодні дані антропологічної науки, навпаки, свідчать про інше – однакову фізіологічну основу і слов'ян, і балтів [див. зокр. : 19], а тому, навіть припустивши їхнє «змішування», ніякого «відособлення» нового типу все одно не відбулося б. Підважують «субстратну теорію» й інші висновки її ж апологетів, які небезпідставно твердять, що і в XIII ст., і пізніше – в часи існування Великого князівства Литовського, – скажімо в межах Північної Білорусі, «міжетнічні процеси були саме в розпалі» [660, s. 11]. За такою логікою, етнос білорусів не міг з'явитися раніше кінця XVI ст., коли ВКЛ втратило політичні цілісність і суверенність. Однак той же А. Кравцевич переконує, що вже до цього результатом «перемішування прийшлих слов'ян з місцевими балтами» (паралельно він застосовує не менш контроверсійну категорію «асиміляція балтського елементу») стало «утворення нової етнічної спільноти – білорусів» [662-a, s. 23]. Переконані, подібна асинхронність білоруського етногенезу та різні за балтською етнічною ідентичністю (адже мова йде про різночасову асиміляцію спочатку «дніпровських» балтів, а згодом – західних) зумовила б появу кількох досить відмінних білоруських субетносів, але їх дотепер немає.

Загалом, у цьому підході білоруський історик наслідує погляди Я. Звяруги [435, с. 14, 48], котрий між іншим також додавав, що асиміляція слов'ян балтами мала форму «бурхливого етногенетичного процесу». Втім, жоден із них так і не бажає пояснити, яким чином така «бурхливість» тривала понад півтисячоліття. На наш погляд, загальні посилання фахівців на те, що відбулася асиміляція (тим більше, з урахуванням, що мова йде тільки про абстрактних суб'єктів цього процесу – так званих «слов'ян» і

«балтів»), у жодний спосіб не пояснюють виникнення та етнічну специфіку ні різних етносоціальних спільнот на теренах Білорусі докиєворуських часів (дреговичі, радимичі, кривичі), ні окремого етносу білорусів і, на жаль, часу його появи. Безумовно балтські племена взяли участь зокрема й у білоруському етногенезі, але навряд чи можна уявити цей процес як домінування фактору чиєїсь крові або ж як механістичне біологічне наслідування чиїхось хромосом, оскільки це вже нагадує «морфофізіологічний регрес» (так у медицині називають «дегенерацію» – значне спрощення організації, пов'язане зі зникненням окремих систем і функцій) самої історіографії. Переконані, спрощеність і поверховість у намаганнях проаналізувати балто-слов'янські взаємини другої половини I тис. білоруськими дослідниками, в першу чергу має все ж таки не наукове, а поточне мобілізаційне ідеологічне покликання, хоча б на рівні впливу на історичну свідомість пересічних білорусів.

Проблема «слов'ян» у сучасній білоруській історіографії не менш контроверсійна, ніж присутність «балтів» у їхньому етногенезі. Основними ж «больовими точками» залишаються гіпотези, залишені у спадок радянською наукою й які нерідко сприймаються багатьма істориками як канонічне очевидне знання. Цим зокрема можна пояснити і їхнє некритичне ставлення до термінології та типологізації тих явищ, котрі такі терміни власне й означують. Звідси, очевидно, і сприйняття терміну «слов'яни» (втім, як і «балти») містить більше сакрального, ніж наукового, змісту, що позначається і на його застосуванні як самоочевидного і всім зрозумілого етноісторичного феномену. Однак як етнічна категорія, а тим більше окремий етнос – «слов'яни» – досі залишаються невловимими ані для етнологічної теорії, ані для історичної практики. Отже, вкотре мусимо наголосити, що «слов'яни» в науковому лексиконі дотепер є абстракцією або лінгвогеографічним феноменом, котрий штучно об'єднує кілька окремих етнічних спільнот за мовним критерієм, який ніколи не був і не є достовірним етнічним маркером.

Натомість дослідники і надалі доволі часто сприймають «слов'ян» як окремий етнос (принаймні, на стадії розпаду індоєвропейської мовної групи, котру подекуди також помилково іменують окремим етносом), а звідси усіх носіїв сучасних слов'янських мов сприймають заледве не як біологічних родичів. Вкотре нагадаємо, що саме на такій науковій редукції свого часу була сконструйована радянська легенда про «давньоруську народність», яка так само оголошувалася «етнічним монолітом» усіх «східних слов'ян», що безумовно є фантазією, близькою до ідеології, але далекою від науки. Сучасна білоруська історіографія навряд чи може похвалитися предметними дискусіями фахівців із цього приводу, але, зрештою, їй притаманний увесь спектр думок відносно етнічної специфіки того населення залізного віку та періоду Великого переселення народів, яке традиційно іменується «слов'янами».

Неоднозначне сприйняття «слов'ян» помітне, скажімо, в останній енциклопедії, присвяченій археології Білорусі. Спочатку під цим терміном московські (!) автори відповідної статті вбачають «самоназву етносу», а невдовзі стверджують, що ним позначається «група народів – носіїв слов'янських мов, у тому числі стародавні племена й об'єднання – предки сучасних слов'янських народів». Звідки взялися слов'яни залишається незрозумілим, крім обтічного постулату, що вони «сформувалися на основі частини носіїв індоєвропейських мов і діалектів», але при цьому «сучасні слов'янські мови склалися порівняно нещодавно, що приводить до висновку про відносно компактну територію проживання предків їхніх носіїв біля середини I тис.» [3, с. 299, 300]. На жаль, ці «предки їхніх носіїв» не названі, але, попри «відносно компактну територію» їхнього мешкання, до кола слов'янських археологічних культур автори чомусь зарахували іменьківську археологічну культуру в Поволжі. Сумнівною виглядає й спроба цих двох російських археологів поділити давнє населення Східної та Центральної Європи на різні «світи» (<*миры*>; тобто, «спільності») «типологічно схожих культур» – крім «слов'янського», ними пропонуються балтський, фінський, тюркський, германський

та ін. «світи». Подібна гіпотетична та штучна «інвентаризація» археологічних культур ставиться під сумнів уже самими дослідниками, оскільки «виділення давніх слов'ян за археологічними пам'ятками суперечливе», тим більше в науці «переважають погляди про пізнє становлення слов'ян» [3, с. 300].

Слушним доводиться визнати й те зауваження, що на цьому етапі взагалі важко чітко встановити етнокультурні відмінності як між лінгвістичними групами археологічних культур, так і всередині них. Тому, наприклад, неможливо відрізнити за матеріальними рештками західних і східних слов'ян [1275, с. 453]. Загалом подібна амбівалентність щодо етногенезу слов'ян характерна всій сучасній історіографії означеної проблематики, а відтак, потребує істотного вдосконалення теоретичного та методологічного арсеналу її студіювання. Потребує цього й проблема етнічної диференціації слов'ян, передусім час, причини, умови й обставини її початку, адже сам факт її онтологічної наявності ставить під сумнів існування будь-коли «етнічно монолітного слов'янства». Не враховується етнічна диференціація спільнот залізного віку й під час аналізу балто-слов'янських відносин, де вони доволі часто групуються білоруськими дослідниками у два дихотомічні суб'єкти, що перебувають один до іншого в опозиції. Користуючись із такої невизначеності, деякі автори намагаються радикалізувати проблему та цілковито заперечують «слов'янство» білорусів, наполягаючи на їхній винятково «балтській» етнічності. Відповідно, для таких істориків з часів неоліту на білоруських теренах досі мешкають балти, які «випадково» слов'янізувалися в часи Київської Русі, а жодної міграції слов'ян у цей регіон, буцімто, ніколи не було. Найбільше ж непокоїть у цьому випадку надання переваги біологічному «встановленню» етнічності.

Більшість білоруських дослідників усе ж таки значно виваженіше аналізують проблему розселення слов'ян на білоруських теренах, хоча одностайної думки щодо цього в історіографії поки ще немає. Це зумовлює доволі розлогий хронологічний діапазон означеного процесу від бронзового віку до X ст. н. е., що ускладнюється також різними дослідницькими інтерпретаціями процесу балто-слов'янських взаємин, які мали місце в ході слов'янського розселення. На думку В. Шадиро, питання про те, яким чином і коли розселялися слов'яни на території Білорусі дотепер є дискусійним. Наголошує він і на тому, що хвилі слов'янської міграції були різночасовими та різноспрямованими, тому процес слов'янізації відбувався декілька століть. З активізацією слов'янського розселення, – впевнений археолог, – місцеве населення частково відступило, але у більшій своїй масі було асимільоване слов'янами. Хоча балтські анклави зберігалися ще впродовж кількох століть [1411, с. 115].

Початок розселення слов'ян на теренах Білорусі у середині I тис., разом із тим, є очевидним для історіографії насамперед через те, що з цього часу викристалізовується перша археологічно достовірна слов'янська культура – Прага-Корчак або празька. Водночас із нею пов'язана не лише «колонізація» Білорусі, а масове розселення слов'ян всім європейським континентом у західному, південно-західному та північно-східному напрямах. Однак і досі чітко не визначено, ким були етнокультурні попередники празької культури й які етноси чи етнічні групи входили до її ареалу. Крім цього, дискусійними залишаються питання, кого в античних джерелах цього періоду іменували «венедами», «антами» та «склавінами», ким вони були в археологічному й етнічному еквівалентах і чи всі влилися до празької культури? Втім, вирішальним поштовхом до остаточної слов'янізації білоруських земель, на думку значної кількості археологів, стала так звана друга хвиля масової слов'янської міграції з ареалу вже лука-райковецької культури. Натомість гіпотезу про пізню (IX–X ст.) слов'янську колонізацію білоруських земель підтримують А. Мєдвєдєв [905, с. 37] та І. Марзалюк [789, с. 148–149], вважаючи, що тільки від цього часу варто говорити про початок формування етносу білорусів. Відсутній у сучасній білоруській історіографії й усталений погляд на висхідну точку слов'янської «колонізації» території Білорусі, котру слов'яни, з погляду деяких науковців, заселяли з різних регіонів.

Заселення слов'янами території Білорусі стало істотною проблемою сучасної історіографії зокрема й через суперечливість етнічних інтерпретацій різних археологічних культур, які визначаються (на жаль, часто довільно) чи то як «балтські», чи то як «слов'янські». Як правило, тільки празька культура всіма дослідниками однозначно визначається як суто слов'янська. Решта ж культур середини – другої половини I тис. на території Білорусі, зокрема колочинська, банцеровська, тушемлинська, мають як мінімум три варіації – слов'янська, балтська, балто-слов'янська. Не менш складним є й визначення «етнічного обличчя» більш ранніх культур регіону – зарубинецької, милоградської, постзарубинецької, київської, пеньківської. Необхідно враховувати, що й досі значна кількість археологічних пам'яток на території Білорусі, пов'язаних зі «слов'янським питанням», перебуває на початковому етапі дослідження. Одночасно в білоруській історіографії присутня інерція пов'язувати всі пам'ятки I тис. зі слов'янським етносом, а недостатність конкретного матеріалу підміняти штучними конструкціями.

Особливо гострою є проблема з тими археологічними культурами, котрі претендують на статус «змішаних», тобто «балто-слов'янських» – банцеровської, тушемлинської, довгих і круглих курганів. Наприклад, Г. Штихов вважає, що поява «курганних» культур в ареалі середньовічного населення Білорусі є прямим свідченням приходу сюди слов'ян [1447, с. 94]. Натомість А. Мєдвєдєв переконує, що, з одного боку, досі немає чітких критеріїв для розмежування тушемлинської та банцеровської культур, а з іншого – піддав критиці позицію В. Сєдова щодо переселення слов'ян із заходу. Водночас А. Мєдвєдєв відстоює думку, що обидві вищеназвані культури належали до кола балтських старожитностей, у формуванні яких щоправда могли взяти участь представники й інших етнічних груп. Так само балтською він вважає й культуру довгих курганів [905, с. 32–33]. Чимало суперечностей зумовлює й «етнос» зарубинецької культури. На цьому тлі доволі помітною є майже відсутність аналізу сучасними білоруськими фахівцями так званої «постзарубинецької культурної традиції», що мала розвиток також і на білоруських теренах. Між тим, сьогодні саме із цією малодослідженою культурою чимало істориків і археологів пов'язують формування того населення, котре стало етнічною основою спільнот східних слов'ян.

Лише одиниці білоруських спеціалістів приділяють увагу цій проблематиці, усвідомлюючи перспективність її аналізу. Цілком вірно з цього приводу висловилася зокрема О. Лявко: «Для подальшого вирішення проблеми історії населення регіону істотне значення має більш визначена інтерпретація етнічної належності так званих пізньозарубинецьких старожитностей типу Абідні та встановлення ступеня вірогідності їхнього переростання у ранньосередньовічну слов'янську культуру. Ця тема у теперішній час ще потребує додаткових напрацювань» [713, с. 11]. Питання дослідження та етнічної інтерпретації пам'яток пізньозарубинецького кола на білоруських теренах сьогодні є предметом наукових студіювань молодого археолога В. Бєлявця. Останній не так давно змушений був констатувати, що за теперішнього стану дослідження цієї проблематики, всі запропоновані ним тези варто розглядати лише як «гіпотези найпопереднішого характеру». Зокрема йдеться про «певну форму культурного та політичного існування населення двох культурних кіл» – тобто, постзарубинецького населення в Прип'ятському Поліссі та готів як носіїв вельбарських старожитностей [113, с. 292]. При цьому вчений переконаний, що саме населення так званого постзарубинецького горизонту було «основним предком слов'ян», хоча знову ж таки змушений обумовлювати свій погляд: «Питання ще далеке від вирішення, але виглядає все більш вірогідним, що саме населення Полісся, меншою мірою – Середнього та Верхнього Подніпров'я, стало основним джерелом формування ранньоісторичних слов'ян» [125].

Якщо «постзарубинецький горизонт» хоча б трішки потрапляє до наукового зацікавлення білоруських археологів, то такі безсумнівно «слов'янські» культури, як київська, пеньківська та колочинська взагалі залишаються без уваги, або побіжно згадуються ними заради зображення загальноархеологічного тла тієї доби, причому поде-

куди взагалі називаються неслов'янськими. Переконані, це надзвичайно збіднює сучасну білоруську історичну думку в царині реконструкції процесу етногенезу спільнот східних слов'ян. Доводиться також констатувати, що у сучасній білоруській історіографії відсутні й серйозні наукові дослідження «головної» археологічної культури слов'ян – празької. Єдиним по суті білоруським фахівцем у цій проблематиці ще з радянських часів залишається *Валентина Вяргей* (Валянціна Сяргееўна Вяргей, нар. у 1946 р.). Однак навіть сьогодні, на її думку, «як і раніше, дискусійною залишається проблема походження празької культури» [228, с. 336], як власне і її поширення безпосередньо на білоруських теренах. Загалом, домінують два підходи до цього питання. Згідно першого, апологетом якого виступає В. Сєдов, культура Прага-Корчак сформувалася на базі пшеворської археологічної культури, а відтак, має «західне» походження. Представники ж іншої версії, навпаки, наполягають на «східних» джерелах її формування – населенні київської, пеньківської та колочинської культур.

Певною мірою дискусійною в білоруській історіографії лишається також проблема характеру так званої «колонізації» слов'янами балтських земель. Частина дослідників переконують, що ця інвазія, попри декілька хвиль такої міграції протягом кількох століть, все ж таки мала переважно мирний характер, який відзначався поступовою інфільтрацією балтських спільнот до слов'янського етносоціального середовища та лагідною асиміляцією. Промовистим щодо цього є погляд Я. Звяруги: «Між компактними етнічними масивами слов'ян і балтів, – стверджує археолог, – була широка зона, в якій населення обох етносів, які контактували, жило "черезсмужно". Найбільш істотною рисою цих взаємовідносин був їх миролюбний характер» [436, с. 142]. З другого боку, варто визнати справедливою також протилежну візію на цей процес, що подається аж надто ідилічно. Як і задатися питанням, чому ж у цьому миролюбному «симбіозі» так швидко перемогла саме слов'янська ідентичність? Припущення В. Шадиро стосовно «інертності балтів у протистоянні варварському світу» [1411, с. 46] періоду Великого переселення народів зовсім не вирішують означене питання. Відтак, швидше за все, мають рацію ті дослідники, котрі відзначають не мирний, а досить агресивний характер взаємин балтів і слов'ян, у яких гору взяли останні. Протилежну позицію демонструє зокрема А. Мєдвєдєв: «Ця міграція мала характер військового захоплення, коли прибульці-слов'яни підпорядкували місцеве населення», хоча саме це «привело, – на його думку, – до симбіозу культур слов'ян і балтів, який у майбутньому став основою формування культури білорусів» [905, с. 37]. Оружне захоплення слов'янами земель зокрема ятвягів припускає й А. Квятковська, хоч А. Мєдвєдєв вважає, що ятвягів тоді ще не було [906, с. 310].

Інтерпретація взаємовідносин слов'янських і балтських племен у другій половині I тис. має не менш суперечливі характеристики й на рівні вивчення конкретних археологічних культур, які на цьому етапі були присутні на території Білорусі. На сьогодні відомі три таких утворення – це культури банцеровсько-тушемлинська, довгих курганів і кам'яних курганів. Якщо дві останні визначаються фахівцями більш-менш одностайно як, відповідно, слов'янська та балтська, то найбільш суперечливими щодо етнічного визначення залишаються старожитності типу Банцеровщина-Тушемля. Навіть щодо їхньої назви не існує згоди, адже у білоруській історіографії вони часто розглядаються як дві окремі культури, або її називають тільки банцеровською, тоді як у російській більш вживаною є назва тушемлинська. Існувала банцеровсько-тушемлинська культура (БТАК) впродовж V–VIII ст. у Верхньому Подніпров'ї, Верхньому Поніманні та Середньому Подвінні та має доволі серйозну традицію археологічного вивчення. Показово, що білоруський радянський археолог А. Мітрофанов спочатку вважав цю культуру результатом переселення до балтського ареалу слов'янських племен з півдня. Втім, наприкінці 1970-х рр. він, солідаризуючись із гіпотезою І. Русанової, почав доводити, що тушемлинці становили собою винятково східнобалтське населення [856, с. 233;

855, с. 122–123]. Шлях у зворотному напрямі пройшла наукова думка В. Сєдова, котрий у 1970 р. наполягав, що тушемлинські старожитності належали балтам, але наприкінці XX ст. уже стверджував, буцім, «ніщо не заважає визнати носіїв тушемлинсько-банцеровської культури одним із угруповань слов'янства» [1188, с. 44–53; 1185, с. 61]. У сучасній білоруській історіографії суто балтською банцеровсько-тушемлинську культуру визнають А. Мєдвєдєв [821, с. 59; 824] і Е. Загарульський [401, с. 244], а до її «слов'янськості» схиляються В. Шадиро [1410, с. 81–82; 1409, с. 373–376] та Г. Штихов [1447, с. 96, 106–107]. Останній щоправда коливається і зауважує також, що БТАК була поліетнічною й у її межах якраз і склався слов'янсько-балтський симбіоз третьої чверті I тис. Недвозначно археолог натякає й на те, що саме цей симбіоз ліг в основу майбутнього етносу білорусів. З критикою подібних висновків виступив Є. Шмідт [1429, с. 118], вважаючи, що з восьми, наведених на користь такої гіпотези Г. Штиховим факторів, частина має сумнівне обґрунтування, а решта взагалі не стосується проблеми етнічної інтерпретації старожитностей V–VII ст.

Таким чином, інтерпретація балто-слов'янських взаємовідносин так чи інакше залишає відкритими перед дослідниками головні питання: яким чином і в якій мірі вони вплинули на білоруській етногенез, і з якого моменту можна вести мову про появу власне етносу білорусів? На жаль, більшість фахівців дотепер сприймають ці процеси надто прямолінійно, застосовуючи суперечливі поняття та застарілі методологічні підходи, споруджуючи в результаті доволі наївні та малоперспективні моделі.

5.2. Концепція етногенезу східних слов'ян Е. Загарульського

З-поміж праць сучасних білоруських істориків, присвячених етнічній історії східних слов'ян домонгольського періоду, єдиною ґрунтовною її версією є концепція *Едуарда Загорульського* (Эдуард Міхайлавіч Загарульскі, нар. у 1928 р.), яка не так давно набула цілісного вигляду в двох ґрунтовних монографіях [393; 401]. Тому вона, крім іншого, є по суті найновішим здобутком білоруської історіографії окресленої проблематики. Ці дві праці стали логічним підсумком багаторічних пошуків науковця відносно слов'янського етногенезу. Автор за науковим фахом є передусім археологом, що й визначило специфіку його аналізу етнологічного контексту теми (теоретично-методологічний потенціал і сучасної білоруської археології, й праць зокрема Е. Загарульського, розглядався нами у попередній частині, тому тут ми не будемо повторюватися).

Загалом його концепція характеризується доволі «консервативним» підходом, багато в чому (й, передусім, ідейно та структурно) зумовленим концепцією московського археолога В. Сєдова. Найпомітнішою схожістю є зокрема «західна» (так звана «віслоодерська») локалізація ними «прабатьківщини» слов'ян. Однак, на відміну від останнього, білоруський фахівець доволі сумнівно пропонує шукати витоки окремої слов'янської етнічної ідентичності не в залізному віці, а ще в бронзовій добі (IV–III тис. до н. е.). При цьому автор (як і В. Сєдов) всіляко підкреслює, що поява окремого «слов'янського етносу» мала на меті «закономірну» трансформацію вже у середньовіччі в монолітний «східнослов'янський етнос», який втілив свою осібність в окремій єдиній державі – Київська Русь. Втім, і ці двоє (як і вся радянська історіографія) так і не змогли пояснити, як і чому за такої міцної «єдності» з'явилися три осібних східнослов'янських етноси.

Дослідницькі пошуки щодо ранньої історії слов'ян Е. Загарульський почав ще в середині 1950-х рр., навчаючись в аспірантурі Інституту історії АН Білоруської РСР та працюючи після її завершення тут же, в секторі археології. З 1962 р. він став викладачем Білоруського державного університету, де невдовзі очолив кафедру археології, етнографії та допоміжних історичних дисциплін, а також працював деканом історичного факультету. Відносно зацікавлень етнічною історією східних слов'ян, то, скажімо, колеги вченого відзначають, що вперше він звернувся до цієї тематики наприкінці

1960-х рр. [169, с. 291; 367, с. 104]. Проте, не можемо цілковито з цим погодитись, адже першим викладом поглядів Е. Загарульського щодо означеної тематики став підручник з археології Білорусі, опублікований 1965 р. [392], і який до кінця століття залишався чи не єдиним у цій царині в усій республіці.

На цьому етапі науковець ще змушений був визнавати теоретичну недосконалість етноархеологічних реконструкцій, оскільки «питання етногенезу надзвичайно складні та теоретично ще не достатньо опрацьовані», внаслідок чого, «не завжди окремі деталі формування тих чи інших етнічних груп уловлюються археологами». Щоправда вже тоді Е. Загарульський справедливо зауважував нетотожність археологічної культури й етносу, підкреслюючи, що питання етнічної історії не можуть вирішуватися лише на основі археологічних джерел. Відтак, фахівець, слідуючи етнологічним стереотипам, підкреслював, що «основою етносу є мова», а тому важливе значення мають реконструкції лінгвістів, зокрема у сферах давніх топо- та гідроніміки. Аналізуючи ж етнічну специфіку східнослов'янських племен, зокрема кривичів, дреговичів, древлян і радимичів (тоді їх автор розцінював ще як слов'ян, про що мова ще йтиме нижче), він стверджував: «В археології східнослов'янських племен безсумнівний інтерес являє проблема встановлення етнічних ознак, властивих окремим племенам і визначення на основі їхнього картографування племінних територій» [392].

Однак багато в чому поспішні та поверхові погляди на означену проблему, очевидно, змусили Е. Загарульського прискіпливіше підійти до її дослідження. Поступово ним була розроблена й обґрунтована оригінальна концепція слов'янського етногенезу, що вперше набула порівняно завершеного вигляду в монографії «Давня історія Білорусі» (1977), на основі якої, він згодом здобув ступінь доктора наук. Залучивши дослідження таких відомих лінгвістів, як Ф. Філін, В. Мартинов, Л. Берг, С. Бернштейн, археолог дійшов висновку, що мова праслов'ян сформувалася у середньоєвропейській області північніше Карпат і «попередньо прабатьківщину слов'ян можна розмістити між Ельбою та Віслою» [395, с. 50]. Крім цього, дослідник уперше пов'язав «праслов'ян» із археологічною культурою кулястих амфор, що існувала в III тис. до н. е. також і в цьому географічному ареалі, загалом досягаючи зокрема й «української Волині». Розглядаючи тогочасний процес індоєвропейської міграції, вчений зауважив, що, оскільки окремі пам'ятки цієї культури відкриті на території білоруського Понімання та у верхів'ях Прип'яті, постільки й західні (особливо південно-західні) райони Білорусі мають бути включені до ареалу прабатьківщини слов'ян [395, с. 53]. Разом із тим, чимало аспектів етногенетичного минулого і давніх, і східних слов'ян у цей час залишалися ще нез'ясованими, що не дозволяло й Е. Загарульському уникнути приблизних інтерпретацій у цій площині.

Незважаючи на певні неточності та контроверсійні постулати, не можна не відзначити, ту обставину, що науковець не обмежував дослідницьку лабораторію тільки кабінетними розмірковуваннями, а намагався відшукати окремі елементи для власних реконструкцій на практиці. Зрештою, він дотепер знаний насамперед як один із найкрупніших «польових» археологів Білорусі. Так, під його керівництвом проведені найбільші розкопки ранньосередньовічного Мінська, хоча чимало років він присвятив дослідженню й інших подніпровських міст і замків, а особливої уваги заслуговують розкопки Віщинського замку XII–XIII ст. (сучасна Гомельська обл.), упродовж 1976–1985 рр., результати яких опубліковані окремою монографією [394]. Поряд із цим, Е. Загарульський проводив і розкопки окремих курганів східних слов'ян у Заславлі, Новосадах, Сенниці, а у зв'язку з розробкою етнічних процесів, дослідник чимало уваги присвячував і більш раннім пам'яткам, зокрема розкопував городища залізного віку – Кістені та Малишки.

Зі зникненням радянського методологічного диктату в історичній науці, Е. Загарульський остаточно зосередився на дослідженні проблеми етногенезу східних слов'ян. Вже у середині 1990-х рр., аналізуючи етнічну атрибуцію культур другої полови-

ни I тис. н. е., він змушений був визнати, що «археологічні пам'ятки Білорусі, котрі передували давньоруському періоду, дотепер найменш вивчені, по-різному визначається їхня етнічна приналежність», тоді як саме вони «безпосередньо належать до проблеми розселення слов'ян у Білорусі й тих етнокультурних процесів, які мали важливі наслідки не лише для місцевого балтського населення, але й для східних слов'ян» [400, с. 24–25]. З набуттям Білоруссю незалежності, як ми пам'ятаємо, у середовищі її істориків набула популярності теорія етнічного споріднення (а подекуди й тотожності) етносу білорусів з балтами. Паралельно з'явилася й концепція прадавності білоруського етносу на території Білорусі. Обидва напрями Е. Загарульський вважав неприйнятними, а тому активно полемізував з їхніми апологетами.

Оновлений варіант методологічно «модернізованої» концепції етногенезу східних слов'ян був запропонований ним 1998 р. у навчальному посібнику для студентів – «Західна Русь: IX–XIII ст.». Автор переконував, що це було необхідно зробити передусім тому, що «в радянській історичній науці відносно цього панували песимістичні погляди», а «пріоритет надавався штучно створеним схемам». Одночасно він відзначав помилковість радянської історіографії стосовно заперечення міграції східних слов'ян із Заходу на Схід, що розцінювалося як «вигадки реакційних істориків» [391, с. 3, 13]. З другого боку, вчений і надалі (причому не менш «штучно» та «схематично») стверджував, що епоха Київської Русі ознаменувалася появою етнічної спільноти нового типу – давньоруською народністю. При цьому Е. Загарульський демонстрував упевненість, що всі спроби критики в цьому напрямі зумовлені зростанням цікавості до національних проблем, а ще частіше – «бажанням розмежувати етноси, підрізати їхнє споріднене коріння, зменшити ступінь близькості» [391, с. 218]. На жаль, подібну тенденційну риторику відносно народності Русі дослідник не змінив дотепер, запевняючи, що це для нього очевидний історичний факт, хоча й не повідомляючи, де він зафіксований.

На початку XXI ст. з поглядами Е. Загарульського відносно умов формування давньоруської народності більш детально могли вже ознайомитися й українські фахівці у царині східнослов'янського етногенезу, завдяки Міжнародному «круглому столу», проведеному редакцією часопису «Український історичний журнал», під егідою Інституту історії України НАН України, матеріали якого також були розміщені у збірнику «Ruthenica» за 2002 р. Оголосивши неприйнятними «гнівні напади» та «голослівні заперечення» щодо цього концепту, білоруський археолог спробував переконати, що «безсумнівний факт реального існування давньоруської народності зовсім не означає, що у цьому питанні відсутні недосліджені аспекти» [397, с. 105, 107].

Передусім, фахівця не влаштовувала версія радянської історіографії відносно цієї гіпотези, згідно якої, утворення «спільної» народності відносили до XI ст., на основі східнослов'янських «літописних племен» у межах однієї держави, внаслідок зміцнення внутрішніх (економічних, політичних, культурних) зв'язків. З погляду Е. Загарульського, така ідея була породжена помилковим уявленням щодо автохтонності слов'янського населення на всіх обширах Давньоруської держави, а тому «виглядає парадоксальною, зумовлюючи навіть сумніви». Більше того вчений сумнівається й у тому, що так звані кривичі, дреговичі, в'ятичі тощо взагалі були слов'янськими союзами племен (хоча раніше, як ми згадували вище, він однозначно виявляв їхню східнослов'янську етнічну специфіку). Водночас переконує, що задовго до появи Київської Русі східні слов'яни мігрували на її майбутні терени вже як окрема етнічна спільнота, що й становила собою те, що іменується сьогодні «давньоруською народністю», або «східнослов'янським етносом», який, зазнавши дію різних сил, врешті-решт, «накопичив елементи, які вели до диференціації, що стало причиною поступового розділення його на три народи» [397, с. 107–111].

Саме тому Е. Загарульський вважає за необхідне розпочинати аналіз етнічної історії слов'ян від появи на європейському континенті спільноти індоєвропейців, міграція яких

сюди припала на кінець III тис. до н. е. Ще раніше з цього приводу археолог зауважував: «Оскільки слов'яни сформувалися з попередньої їм спільноти, початок слов'янського етногенезу слід пов'язувати з початком диференціації цієї спільноти» [399, с. 155]. Для білоруського вченого найбільш вірогідною причиною виникнення слов'ян, як і балтів, і германців, була потужна етнічна міксація, що зумовила розладнання індоєвропейських діалектів і сприяла появі окремих конкретних індоєвропейських мов. Приблизно у середині III тис. до н. е. частина цих племен розселилася у Середньому Подніпров'ї, де змішалася з племенами місцевої неолітичної (дніпро-донецької) культури, утворивши нову археологічну культуру – середньодніпровську, котра на початок II тис. до н. е. почала енергійне розселення на Північ, охопивши значні терени сучасної Білорусі, заклавши основу майбутнього етносу балтів [399, с. 157, 162; 393, с. 16].

Уже цей факт, начебто, переконує в тому, що слов'яни не були давнім населенням означеної території, тоді як археологічні культури довгих курганів, банцеровсько-тушемлинська та колочинська (мешкали тут до появи літописних слов'ян), на глибоке переконання Е. Загарульського, були за етнічністю балтськими та проіснували тут до X ст., поки не змішалися зі слов'янами, котрі розселилися в цих межах вже за часів Київської Русі [396, с. 15, 25–26]. Більше того він запевняє, що навіть на території сучасної України до V ст. слов'ян ще не було, коли вони мігрували сюди із Заходу. Аналіз же лінгвістичних версій стосовно прабатьківщини слов'ян, ствердив думку вченого, що її необхідно шукати західніше балтів. Це підтверджують зокрема дані загальнослов'янських географічної та зооботанічної лексик, що відображає середовище існування слов'ян у період їхньої мовної монолітності. Цим та іншим умовам на той час, як ми вже могли переконатися вище, згідно концепції Е. Загарульського, відповідала археологічна культура кулястих амфор, ареал якої охоплював досить значні простори Європи – майже повністю басейни Ельби, Одера, Вісли, українську Волинь, середній Німан і верхів'я Прип'яті [401, с. 105–106, 125; 393, с. 33–36].

Особливий інтерес для встановлення етнічного характеру цієї культури становлять ті елементи, які вказують на народження нового етносу в ареалі слов'янської прабатьківщини та відповідають часові появи слов'ян. Перш за все, мова йде про її гібридний характер, зобов'язаний інтенсивному змішуванню старого та нового населення, адже її субстратом стала місцева неолітична культура лійчастого посуду , відома тут ще з середини IV тис. до н. е. Новим же якраз стало прийдешнє індоєвропейське населення. Відтак, Е. Загарульський упевнено переконує: «Все це дозволяє припустити, що саме носіїв культури кулястих амфор можна ототожнювати з першими слов'янами» [393, с. 38]. Надалі в хронологічному контексті спостерігалося «слов'янське» етнокультурне наслідування таких археологічних культур, як тшинецька (II тис. до н. е.), лужицька (середина II – середина I тис. до н. е.), пшеворська (середина I тис. до н. е.) та празька. Однак, через міграції сусідніх племен балтів і германців, уже на початку II тис. до н. е. слов'яни втратили частину своїх земель на Півночі та Заході, й на відносно компактній території мешкали до середини I тис. н. е., коли почалася їхня велика міграція за межі прабатьківщини та швидке проникнення у Південно-Східну та Східну Європу як одного народу, з єдиною спільнослов'янською мовою та культурою [393, с. 491].

Помітна міграційна активність слов'ян була частиною відомого в історії феномену «Великого переселення народів». Причому причин для цього, на думку Е. Загарульського, було декілька: перенаселення, що вимагало розширення життєвого простору; потяг розвиненого вже військового прошарку до збагачення, шляхом пограбування інших племен і, передусім, Рима, який уявлявся «казковою країною» й політична агонія котрого в той час також стимулювала до походів «варварів»; наявність водночас на Сході (відносно слов'ян) вільних земель, придатних до землеробства; фактор тиску інших етносів (зокрема аварів/обрів); навіть істотне погіршення клімату, пов'язане з похолоданням. Таким чином, є підстави вважати, що причин слов'янської міграції

було декілька, а їхній вплив не був рівнозначним [393, с. 39–40]. Втім, потрібно погодитись із білоруським дослідником, що, хоч деякі з них мали локальний характер, але враховувати потрібно всі.

Внаслідок же великого переселення слов'ян, празька культура поширилася на територіях майже всіх сучасних слов'янських держав. Проте, наскільки це б не дивувало, її не можна віднести до розряду добре досліджених, адже спеціальне вивчення цієї культури почалося лише в другій половині XX ст. і поки ще не має солідної історіографії. Тоді як саме її східний ареал (варіант), очевидно, став основою для утворення етнічної специфіки східних слов'ян. Показово, що, прагнучи інтерпретувати цей процес в етноісторичному ракурсі, Е. Загарульський звертається до «Повісті минулих літ», доволі сміливо заявляючи, що «літописець не лише намітив хід слов'янського розселення, але й відтворив основні етапи етногенезу східних слов'ян» [393, с. 48]. Упевненість у початковій єдності слов'ян і локалізації їхньої прабатьківщини у більш західному, середньоєвропейському регіоні (басейн Дунаю), начебто, повністю підтверджується сучасними даними. Як би там не було, а внаслідок розселення слов'ян на території сучасної Південної Білорусі та Північної України, вони втратили початкову племінну структуру, активно перемішувалися між собою, утворюючи нові територіальні спільноти з новими етнонімами, а також інтегрувалися з місцевим неслов'янським населенням, що й формувало, буцімто, окремий, але «єдиний східнослов'янський етнос» [393, с. 50–51].

Цілком зрозумілим є й прагнення дослідника докладніше з'ясувати етнічні процеси середньовічної доби на території передусім Білорусі. Виходячи з аналізу археологічних і лінгвістичних матеріалів, Е. Загарульський стверджує, що саме р. Прип'ять досить довго залишалася природним рубежем, який відокремлював слов'ян від північних балтських племен, і лише поява Київської Русі створила сприятливі можливості для слов'янського розселення північніше цієї річки, що почалося в X ст. Лише відтоді балти цього регіону були втягнені у процес слов'янського етногенезу, котрий не міг не відчути впливу інокультурного населення. Показовою у цьому контексті є ситуація із запозиченням у балтів етнонімів «дреговичі», «кривичі» та «радимичі», але як слушно зауважує вчений, «слов'яни від цього не перетворилися на балтів». Оскільки ж «для слов'янського населення ці назви були не племінними, а територіальними, обласними», постільки вони «були зручними для позначення певних територій широкої країни Русь і вживалися до XII ст.» [393, с. 73, 76]. Відносно ж терміну «Русь», то білоруський фахівець упевнений у його слов'янському походженні, а отже, не приймає, ані норманської, ані іранської версій.

Етнічні ж процеси і в Київській, і в Білій Русі, що також уже нами відзначалося, Е. Загарульський пов'язує винятково з концептом «давньоруська народність», в якій схильний вбачати єдиний східнослов'янський етнос, що утворився вподовж V–X ст., після великого переселення слов'ян, у межах українсько-білоруського Полісся. З другого боку, як це не дивно, дослідник сам, до речі, вельми слушно, неодноразово підкреслював, що народність – «це не лише етнічна, але й соціальна історична спільнота людей, характерна для суспільства з новою, порівняно з первісним, соціальною та політичною структурою (а не винятково етнічною. – К. І.)» [див. зокр. : 398]. Відтак, не до кінця є зрозумілою позиція дослідника щодо того, чим же була давньоруська народність: етносом чи етносоціальним (а оскільки мова йде про спільноту в межах однієї держави, то читай: політичним) організмом, для якого, безперечно, спільними були територія, мова, релігія, але які не є визначальними для етносу як спільноти (наприклад, цигани не мають спільної території, але є етносом; швейцарці її мають, але розмовляють чотирма мовами, сповідують різні віри і теж є етносом; тощо).

Не менш проблематичним видається посилання автора, внаслідок сучасної «ненаукової» (як йому видається) критики «давньоруської народності», на доволі сумнівні

«фундаментальні дослідження у світовій науці.., котрі розкрили сутність давньоруської народності» [393, с. 463]. Адже увесь цей «світовий фундамент», згідно пропонованих ним посилань, представлений винятково (!) радянськими науковцями, «об'єктивність», «незаангажованість» і «нетенденційність» яких, до речі, неодноразово «підтримані» та «поціновані» й самим Е. Загарульським. Своєю чергою, можемо закинути й білоруському історику необізнаність (чи ігнорування?), скажімо, з дискусіями відносно означеної проблеми у сучасній українській історіографії, наприклад, з боку Н. Юсової, Л. Залізняка, С. Макарчука, П. Толочка та ін.

Останній, до речі, будучи одним із найбільших апологетів реальності давньоруської народності в українській історіографії, цілковито не сприймає версію, запропоновану Е. Загарульським. Ось як висловлюється з цього приводу український академік: «Доволі несподівану трактовку ядра давньоруської народності запропонував останнім часом Е. Загорульський... Ядром східного слов'янства та його мови, як йому здається, був невеликий регіон у межах півдня Білорусі та півночі України... Погодитись із запропонованим розумінням ядра давньоруської народності зовсім неможливо. І справа тут не лише в необґрунтованому зміщуванні меж історичної Руської землі.., але й у неможливому трактуванні механізму складання самої народності. Він виявляється надзвичайно простим, схожим на поширення Руссю тієї ж влади Рюриковичів. У білорусько-українському Поліссі був сформований (і слід гадати, безмежний) давньоруський народ, який уже в IX–X ст. став швидко заселяти простори Східної Європи й у такий спосіб вийшла величезна давньоруська народність. Ні писемними, ні археологічними джерелами таке розселення не підтверджується. Та й не було у цьому, порівняно невеликому, Поліському регіоні стільки людей, щоб населити ними всю Русь» [1305, с. 26].

Відчуваючи певну вразливість власної концепції давньоруської народності, Е. Загарульський, зрештою, змушений пом'якшити риторику на її «захист», запевняючи, що, наведені ним, дані засвідчують: етнічні процеси на Русі були складними та різноспрямованими [393, с. 489]. На початку Давня Русь являла собою поліетнічне утворення з трьох частин: слов'янської у Середньому Подніпров'ї, балтської у Верхньому Подніпров'ї та фіно-угорської на Півночі держави. У X ст., внаслідок активних міксацій, сталася «перемога слов'янського етнічного компоненту та слов'янізація Русі». У цьому контексті дивує й наступний висновок білоруського археолога, який не зовсім «вписується», на наш погляд, у його концепцію: «Слов'янізація балтів, які мешкали на території Західної Русі, *виявилася непоміченою* (? – К. І.) й у писемних джерелах не була відзначена. Літопис взагалі нічого не пам'ятає та не знає про балтів на землях Західної Русі» [393, с. 493–494]. Тоді, можливо, їх там уже довгий час узагалі не було? На жаль, ані літопис, ані твір Е. Загарульського нічого конкретного не повідомляють і щодо того, звідки ж узялися на теренах Русі такі етноси, як українці, білоруси та росіяни, як і щодо того, куди дівся «єдиний східнослов'янський етнос» – «давньоруська народність» і чому він так мало проіснував?

Отже, не важко переконатися, наскільки складною та заплутаною є проблематика етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду. Звісно, не вирішує її остаточно й, запропонована білоруським ученим Е. Загарульським, концепція, котру ми прагнули проаналізувати та репрезентувати максимально широко. Безумовно, як і будь-яка інша гіпотеза, вона не позбавлена слабких місць і неузгодженостей. Проте, наскільки близько фахівцеві з Білорусі вдалося підійти до означеної етноісторичної істини, з огляду на брак відповідних джерел і суцільну гіпотетичність висновків, сказати неможливо. Нашим завданням не є ані підтвердження, ані спростування, висловлених ним постулатів і припущень. Однак не можна не відзначити головні вади такого підходу – суцільний схематизм і телеологію, котрі зводять усі потуги автора до вгадування, але частіше – вигадування основних сторін «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій тематиці прозорості.

5.3. Історико-етнологічні версії

З-поміж сучасних білоруських істориків, жоден не присвятив окремої уваги проблемі етнічної історії слов'ян або ж навіть етногенезу безпосередньо білорусів. Всі ці питання розглядаються ними побіжно або в контексті інших дослідницьких проблем, як правило, у вигляді своєрідного тла, котре окреслюється пунктирно та не стає окремим об'єктом аналізу. Навіть ті гіпотези, що ми аналізуватимемо нижче, не можуть претендувати на статус окремих концепцій, оскільки не базуються ані на окремій теоретичній основі, ані на ґрунтовній джерельній базі та подаються у кращому випадку як схематичний набір певних припущень та інтуїтивних міркувань. Не виключено, що істориків ця складна проблематика не приваблює, передусім, якраз через відсутність належної джерельної бази, слабкість теоретичної етнології (одночасно зі складністю її розроблення) та традиційну довіру до етноісторичних реконструкцій у цій царині археологів.

Показовим прикладом подібного підходу до проблеми може бути зокрема творчість *Миколи Єрмаловіча* (Мікола Іванавіч Ермаловіч, 1921–2000), який зробив відчутний вплив на всю новітню білоруську історіографію. З огляду на це, ставлення дослідника до означеної проблематики також набуло статусу своєрідного історіографічного канону для білоруських істориків молодшої генерації. Проте, у відомій монографії «Старожитна Білорусь» етнічна історія східних слов'ян подається ним доволі стисло та являє по суті синтез поглядів радянських археологів, причому винятково тих, хто були апологетами «західної» прабатьківщини слов'ян (В. Сєдов, П. Трєтьяков, В. Булкін). Водночас Микола Іванович так і не визначився остаточно із певною версією їхнього етногенезу, посилаючись на те, що «питання походження слов'ян вельми складне та заплутане і поки ще далеке від наукового вирішення» [375, с. 21].

Він погоджується з думкою про кілька хвиль слов'янської колонізації на територію сучасної Білорусі, але більш детально веде мову про вже відомі з літопису спільноти дреговичів та кривичів, які на його переконання, «відіграли першорядну роль у формуванні білоруського народу». Дискусії відносно етнічної належності цих «союзів племен» автор не аналізує, хоча схиляється, зрештою, до їх слов'янської ідентичності. Відзначаючи, що білоруські терени стали «місцем винятково інтенсивного слов'янського заселення та розселення», М. Єрмаловіч вважає, що, крім кривичів і дреговичів, важливими компонентами етногенезу білорусів стали також радимичі, дуліби, древляни, сіверяни та «чимало виселенців із поморських слов'янських земель» [375, с. 22–40].

Не оминає увагою він і проблему слов'яно-балтських взаємин на цьому етапі, вважаючи чомусь слов'янську колонізацію балтських теренів «етнічною революцією», внаслідок якої, буцімто, починається «самозародження білоруського народу та його саморозвиток» (треба відзначити, що з цією тезою ми вже зустрічалися – за власну думку її видавав у дослідженні про білоруський менталітет А. Мєльніков). При цьому М. Єрмаловіч припускає, що відносини між слов'янами та балтами були далеко не мирними, а спротив останніх «окупації» зумовив остаточну загибель їхніх поселень. Остання обставина, проте, не завадила автору доводити, що поява східнослов'янських етносів завдячує якраз дії різних етнічних субстратів, до взаємодії з якими були причетні якраз «літописні племена». Отже, М. Єрмаловіч по суті визначив пріоритет у новітній білоруській історіографії саме «субстратної теорії» – «факти (? – К. І.) вказують, – наголошує дослідник, на жаль, не вказуючи про які факти безпосередньо тут йдеться, – що не можна применшувати роль балтського субстрату в утворенні білоруського народу». Схожу модель він пропонує для великоросів (фіно-угорський субстрат) і українців (іранський субстрат), даючи сумнівний, але безапеляційний висновок: «Інший субстрат – інший народ» [375, с. 43–45].

Білоруський історик-аматор накреслив контур ще одного сучасного історичного міфу, притаманного сучасній історіографії – версія про те, що етнос білорусів є не сло-

в'янами, котрі зазнали балтського впливу, а навпаки – слов'янізованими балтами. Не погоджується Микола Іванович і з тим, що асиміляція балтів слов'янами, начебто, завершилася до XII–XIII ст., але натомість переконує, що цей процес тривав набагато довше й «уже тоді, коли сформувався білоруський народ» і «навіть мав місце у зовсім недавньому минулому – у нашому (XX. – К. І.) столітті». Ще однією етногенетичною легендою з-під пера автора стала теза, згідно якої літописні «полочани» становили собою вже в добу перед Київською Руссю «першу за часом *модель білорусів*», оскільки являлися «першим результатом» змішування в єдину спільноту дреговицького, кривицького та радимицького населення [375, с. 46–56].

Одночасно констатація такого осібного етнічного процесу на білоруських теренах дозволила М. Єрмаловічу поставити під сумнів навіть саму можливість утворення в межах Русі спільної «давньоруської народності». А. Латишонак вважає, що саме через це «так ненавиділи Єрмаловіча радянські, російські та тубільні прихильники "давньоруської народності"», а також тому, що «цей напівсліпий пенсіонер без професійної освіти зробив більше для історичної свідомості білорусів, аніж цілий легіон істориків» [701, с. 58, 59]. Своєю чергою, сучасні «офіційні» академічні етнологи Біолрусі також поставилися до цієї гіпотези досить вороже [109, с. 303]. З іншого – «нонконформістського» боку сучасної білоруської історіографії, зокрема Г. Сагановіч, далеко небезпідставно назвав його підхід до ВКЛ як білоруської держави «паранауковою версією» [1132, s. 82].

Відстоюючи цю свою головну «версію», М. Єрмаловіч називає також помилковою думку, що етнос білорусів сформувався у межах ВКЛ упродовж XIV–XV ст. Навпаки, стверджує він, – утворення ще до цього саме «білоруської народності» та її консолідація навколо «нової державності у Наваградку» якраз і стали головною передумовою появи ВКЛ. Телеологічність пропонованої схеми очевидна, зокрема історик вважав, що оскільки утворенню цієї держави «посприяла слов'янська колонізація балто-литовських земель і асиміляція їхнього населення, і що пануючою культурою в ній стала білоруська культура, а державною мовою білоруська, то все це характеризує цю державу насамперед як білоруську» [374, с. 25, 56].

Відтак, «теорія балтського субстрату» в такій версії етногенезу білорусів створювала якраз той необхідний історіографічний «субстрат», на якому «білоруськість» ВКЛ набувала одночасно і балтського, і східнослов'янського звучання, тим більше М. Єрмаловіч припускав, що білоруси були таки слов'янізованими балтами, а не навпаки. Втім детально автор цю концепцію так і не розвинув. Невдовзі цю ідею підхопили ще кілька білоруських істориків-аматорів, зокрема А. Дзєрмант і С. Санько [342; 343]. Однак і їхня спроба не пішла далі загальних (і переважно популістських) декларацій, залишаючись малообґрунтованою гіпотезою, що більше нагадує квазінаукову ідеологічну вигадку.

Балтська проблематика білоруського етногенезу має у сучасній історіографії й чималий вплив на етнополітичний конструктивізм. З одного боку, «субстратна» схема є засобом для маркування та відособлення «своєї» спільноти» від «чужого», а в білоруській гуманітаристиці – це, передусім, росіяни. З іншого – дозволяє розширити етнополітичну спадщину, за рахунок винайдення державотворчого потенціалу своєї спільноти в минулому, накинувши на білорусів уявну мантію етноса-державотворця і часів Полоцького князівства, і періоду ВКЛ. Подекуди подібна інструменталізація набуває химерних форм, як, наприклад, у спробі Ю. Шевцова. Цей політолог зокрема твердить про особливу здатність білорусів до асиміляції балтів, яку вони практикують дотепер: «Слов'янізація балтів – перманентний процес, через який проходило кожне покоління білорусів або їхніх предків... Зазвичай слов'янізація йшла засобом культурної експансії та переходу балтів до *білоруської самоідентифікації* (? – К. І.)... Важливо пам'ятати про цю принципову відмінність білоруської культури від російської» [1420].

Конструкцію уявного «балто-слов'янського симбіозу» історики від 1990-х рр. використовують і для оголошення «білоруською державою» Велике князівство Литовсь-

ке. Характерне формулювання містить зокрема стаття Л. Лойка про геополітичне тло білоруського етногенезу, де автор називає ВКЛ «слов'янською державою, на чолі якої була балто-слов'янська династія» [731, с. 22]. Найбільшим апологетом такої концепції у сучасній білоруській історіографії є А. Кравцевич, головна теза якого – «Велике князівство Литовське від початку було *біетнічним* (? – К. І.) державним утворенням із домінуванням східнослов'янського елементу» [660, s. 13]. При цьому він вважає, що «Литва як державна структура відсувала на маргінес Литву як поняття етнічне» [662, s. 22]. Зрештою, історик пропонує висновок, що «виникнення ВКЛ можна вважати частиною процесу балто-слов'янських взаємин» [662-б, с. 114]. Для сучасної литовської історіографії візія А. Кравцевича стала значною несподіванкою, а його постулати та висновки зумовили серйозні заперечення. Свідченням цьому стала доволі жорстка критика А. Дубоніса «відкриттів» білоруського історика. Насамперед, ідеться про істотну політизацію проблеми, наслідком чого стала «фальшива концепція» А. Кравцевича. Згідно неї, балти були неспроможні заснувати не те що власної держави, але навіть міста, а тому весь соціальний конструктивізм запозичували від східних слов'ян (тобто, білорусів), які їх невпинно асимільовували майже до початку XX ст. На небезпідставну думку А. Дубоніса, будучи непоганим археологом, його білоруський колега «написав слабку історичну книгу, завівши білоруську історіографію в іще один глухий кут» [361, с. 163, 164, 166, 167]. Звісно, А. Кравцевич не погодився з критикою [661], розцінивши її як привід до можливої конфронтації поміж сучасними білоруською та литовською історіографіями.

Дотепер версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, хоч і популярна в науковому співтоваристві істориків Білорусі, поки так і не набула завершеного концептуального ґрунтовного оформлення у вигляді чітко структурованої наукової теорії. Як правило, вона слугує своєрідним тлом/ідеєю, довкола якого/якої фахівці конструюють свої версії минулого або є своєрідною точкою відліку для поверхового пояснення ними етнічної специфіки білорусів. Характерним прикладом є підхід В. Орлова та Г. Сагановіча. Так, вважаючи, що обшири, зайняті кривичами, дреговичами та радимичами, окреслили зону майбутньої етнічної території Білорусі, вони побіжно заявляють: «Специфікою ж, яка виокремлювала її серед інших східнослов'янських територій, став виразний балтський етнічний вплив» [47, с. 7]. Як і більшість їхніх колег автори, втім, не пояснюють, у чому саме полягає ця «виразність». Схожу позицію бачимо й у синтетичній версії історії Білорусі авторства Г. Сагановіча, згідно з яким, саме локальні варіанти банцеровської археологічної культури (на його переконання, балтської за етнічною належністю) «стали тією основою, на якій з приходом слов'ян почали формуватися нові етнічні спільноти. Таким чином, – підсумовує автор, – балтомовні племінні угрупування виявилися субстратом (підосновою) білоруського етногенезу» [1133, с. 16–17].

Балтський субстрат у сенсі стрижневого чинника білоруського етногенезу розглядає і Г. Сємянчук, підкреслюючи, що з появою у IX–X ст. сталих укріплених поселень із адміністративними функціями (Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Турів) слов'янізація місцевого люду в більшості білоруських регіонів істотно посилилася. Внаслідок цього сформувалися нові етнічні спільноти, відомі за джерелами як дреговичі, радимичі та кривичі, в культурі та мові яких змішалися слов'янські та балтські елементи. Це були «вже етнічні групи *нової якості* (? – К. І.), в яких переважали слов'янські риси» [1198, с. 18].

Виходячи з положень «субстратної теорії», власну «етнічну» періодизацію історії Білорусі вибудовує й А. Кравцевич. На думку останнього, саме VI ст. – це перший рубіж в етнічній історії білорусів, пов'язаний із появою на білоруських теренах слов'ян і початком процесу балто-слов'янських контактів, характерною особливістю яких, начебто, була їхня хронологічна нерівномірність. Якщо на Подніпров'ї й у Подвінні цей процес завершився в XII–XIII ст., то в Поніманні він тягнувся аж до середини XX ст., але «скрізь результат був однаковим – поширення етнічної білоруської тери-

торії». Саме тому – стверджує вчений – «процес балто-слов'янських контактів можна однозначно оцінити як найзначніше (<*буйнейшае*>) явище в історії країни» [660, с. 176]. Втім, як і більшість його колег, він також оминув увагою пояснення сутності та змісту цих «балто-слов'янських» контактів, як і механізму відповідних трансформацій у появі нового етносу.

Не так давно А. Кравцевич, спільно з А. Смалєнчуком і С. Токтєм, запропонували, так би мовити, «порубіжний» варіант «субстратної теорії». Вони трактують поняття «порубіжжя» як зону давнього культурно-цивілізаційного конфлікту Заходу і Сходу Європи. Виходячи з цього, дослідники намагалися «розглянути вплив цивілізаційного Порубіжжя на процес етногенезу білорусів, на формування білоруської нації й особливості її менталітету та культури пам'яті». Водночас етнос, що створив Білорусь – «країну багатопланового порубіжжя», – сам «сформувався на етнічному Порубіжжі й по суті є продуктом міжетнічного контакту східних балтів зі східними слов'янами» [655, с. 5]. Причому «виникнення білоруського етносу, – на думку цих дослідників, – пов'язане з найбільшим явищем європейської історії – Великим переселенням народів», по завершенні якого (рубіж X–XI ст.) «можна вже оцінювати наслідки розселення слов'ян», зокрема на території Білорусі. Адже «тут як результат балто-слов'янської взаємодії сформувалися нові етнічні утворення – субетноси, що в наступні століття злилися в білоруський народ» [655, с. 7, 14, 16–17].

Крім них, певну прихильність до «субстратної теорії» у сучасній білоруській історіографії демонструють також Л. Дучиц [365], А. Мєдвєдєв [903], С. Марозова [802, с. 36] та інші дослідники. Хоча, звісно, далеко не всі погоджуються визнавати правомірність подібного напряму пошуку. Вістря критики щоправда спрямовується не так на заперечення самої гіпотези, як на констатацію незначної міри й ступеня впливу балтських субстратних елементів культури та мови на етнічні особливості білорусів. Частина опонентів переконує, що такий вплив був невідчутним, інші наголошують на стадіальній непослідовності теорії субстрату. Приміром, етнолог І. Чаквін вважає, що давні культурно-мовні особливості, які з'явилися у східнослов'янського населення Білорусі в процесі асиміляції балтів, творилися спочатку в союзі племен кривичів, дреговичів і радимичів, а потім у «західній групі давньоруської народності», тому не перейшли безпосередньо від балтів до білорусів [1387, с. 7].

Схожі погляди запропоновував ще один білоруський етнолог – *Михайло Піліпенко* (нар. у 1936 р.), відзначивши себе і колегу І. Чаквіна, як авторів, що «по-новому» підійшли «до вивчення проблеми білоруського етногенезу» [1030, с. 84]. Крім доволі слабкої теоретично-методологічної основи заявленого «новаторства», про що вже йшла мова в попередньому розділі, ця концепція була покликана фактично уґрунтувати стару радянську схему у злегка осучаснених термінах. Так, на думку М. Піліпенко, суттєві зміни в етнічних процесах на теренах Білорусі відбулися лише у VIII–IX ст., коли почалася їхня колонізація слов'янами, що мала вигляд активної асиміляції ними місцевих балтів. У результаті, сформувалися «нові слов'янські етнічні спільноти» – дреговичі, радимичі та кривичі, а відповідний «слов'яно-балтський синтез» відобразився в їхніх назвах. Ці спільноти не були ні племенами, ні союзами племен, а становили собою вже певні «протодержави» або «протонародності ранньокласового суспільства» [1018, с. 31–36].

На цьому їхня окрема етнічна історія дослідником завершується, а натомість (з появою Київської Русі в X ст.) їхні долі об'єднуються ним уже в іншому руслі – «дреговичі, кривичі, радимичі були втягнуті (на жаль, автор не повідомляє чому і ким. – К. І.) в процес формування нового етнічного утворення – «загальносхіднослов'янської народності». Більше того навіть «несхіднослов'янське населення», а простіше – балти на території сучасної Білорусі також «взяли участь у формуванні нового східнослов'янського етносу». Водночас М. Піліпенко запевняє, що твердження про появу білорусів, внаслідок синтезу слов'ян і балтів, є помилковим, критикуючи зокрема В. Сєдова як

автора «субстратної теорії» й наполягаючи на винятковій «спільносхіднослов'янськості» етносу білорусів [1018, с. 44-45, 98, 101, 114, 121–122]. Крім відвертого та багато в чому застарілого схематизму, ця «нова концепція», опублікована М. Піліпенко ще раз через 10 років (хоч і у скороченому вигляді) [1025], є по суті неприхованою спробою автора будь-що залишити «білоруський етнос» у «спільній колисці» з іншими спільнотами східних слов'ян, попри очевидні логічні пастки (зокрема, так і залишилося незрозумілим, куди ж і головне чому зникла етнічна специфіка «протодержав» кривичів, дреговичів і радимичів, і чому «балти» не вплинули на етногенез білорусів, а тільки на «давньоруську народність»?).

Апологетом і продовжувачем цього радянського історіографічного міфу у сучасній білоруській історіографії є також *Степан Тємушев* (Сцяпан Мікалаевіч Цемушаў, нар. у 1975 р.). Історик вже на початку своєї основної (поки що) праці «Початок Русі» (у форматі посібника для студентів), перевиданої під іншою назвою 2014 р. у Москві (перше видання 2008 р. побачило світ у Мінську) безапеляційно заявляє: «В межах Давньоруської держави – Київської Русі – відбувалося оформлення давньоруської народності, що стала основою для трьох сучасних східнослов'янських народів – російського, українського та білоруського» [1255, с. 3; 1256, с. 5]. Оголошений підхід цілковито визначив зрозуміло яку логіку нарису етнічної історії східних слов'ян додержавного періоду, котра, судячи із означеного наукового апарату, побудована винятково на судженнях московського археолога В. Сєдова. Принаймні, в підрозділі «Етнічна ситуація у Східній Європі напередодні створення Давньоруської держави» присутні посилання тільки на праці цього дослідника [1256, с. 67–77]. Вище ми вже також звертали увагу й на доволі тенденційний підхід мінського дослідника до відповідної історіографії проблеми, що обмежена, як правило, іншими апологетами цієї концепції. Однак і праця самого С. Тємушева не набула помітної історіографічної уваги серед колег (єдиним відгуком на неї є рецензія Д. Мазарчука [768]) ні в Білорусі, ні в інших «слов'янських» країнах.

Отже, специфіка сучасної білоруської історіографії позначена сьогодні багато в чому кількома таборами, що зумовлені різними ментальними установками істориків. На двох полюсах перебувають представники «націоналістичної» та «пропагандистської» («проросійської») парадигм. У розрізі нашого аналізу відповідні тенденції представлені згаданими концепціями, з одного боку, скажімо студіями М. Єрмаловіча та Г. Штихова, а з іншого, – приміром, М. Піліпенко та С. Тємушева. Хоча, поряд із цим, не можна не відзначити й «третю» сторону, тобто дослідників, які намагаються дотримуватися постулатів обох підходів, у тому числі й щодо етнічної історії східних слов'ян, прагнучи до, так би мовити, «компромісної» моделі. У більшості випадків щоправда подібна амбівалентність все ж таки тяжіє до «конформістськи-угодівської» версії, але в науковому контексті, внаслідок цього, конкретна дослідницька сфера набуває, як правило, доволі непередбачуваного вигляду.

В межах аналізу сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян доволі яскравим прикладом такої ситуації може бути творчість *Ігора Марзалюка* (Ігар Аляксандравіч Марзалюк, нар. у 1968 р.). Попри те, що основний науковий інтерес дослідника знаходиться переважно в пізнішій хронологічній лакуні етнічної історії білорусів у межах ВКЛ (XIV–XVII ст.), все ж як колишній археолог він не залишив поза увагою й загальну проблематику етногенезу білорусів, і специфіку етнічних процесів давньоруського періоду, й інші аспекти етнічної специфіки спільнот східних слов'ян у середньовіччі. Ще на початку III тисячоліття він «із сумом констатував відсутність якісного прориву в питаннях, пов'язаних із вивченням середньовічної історії нашої країни» [794, с. 144]. Однак сьогодні можна відзначити, що, залишаючись у рамках позитивізму та не випрацювавши чіткої теоретичної бази, цей історик також не здійснив помітного «прориву» в означеній сфері. Відтак, досі «здається, що без вирішення подібних проблем білоруська медієвістика ще довго не буде спроможна адекватно реагувати на "виклики" історіографій наших найближчих сусідів» [794, с. 145].

На цьому етапі І. Марзалюк розробляє чергову нову концепцію етногенезу білорусів, котру Ю. Нєсцяровіч не зовсім вдало запропонував іменувати «русінскай» [928, с. 196], тоді як точніше її можна назвати «релігійною» (або ж «конфесійною»), оскільки в основі середньовічної етнічної ідентичності спільнот східних слов'ян (передусім, звісно, білорусів) автор вбачає саме специфіку поширення християнства. Покликаючись на російського історика В. Пєтрухіна, йому навіть «здається абсолютно слушною теза про існування в XI–XIII ст. "параметрів колективної ідентичності Русі", що були характерні для всіх східнослов'янських земель». Незважаючи навіть на те, що «в давньоруських літописах ми не знаходимо ніяких свідчень, які б дозволили говорити, що все населення Київської Русі мало спільну етнічну самосвідомість», він вважає, що натомість можна з легкістю говорити про його «етноконфесійну самоідентифікацію» [792, с. 8]. Отже, й у цьому випадку пропоновані підходи залишають досить двоїсте враження.

У 2003 р. «конфесійна концепція» І. Марзалюка була викладена окремою монографією [795], на основі якої він невдовзі захистив і докторську дисертацію [801]. У загальних рисах провідна ідея могилівського історика полягає в тому, що з етнографічної маси східнослов'янських «етнікосів» (на жаль, автор не пояснює, чому обрав саме цей термін), якими були кривичі, дреговичі та радимичі, впродовж IX–XII ст. (хоча і монографія, і дисертація обмежені чомусь X ст., і що автор також ніяк і ніде не пояснює) формуються «етнографічні параметри майбутньої білоруської спільноти». В XIII–XV ст. з'являється «білорусько-українська Русь», а безпосередньо населення білоруських теренів почало вживати до себе «загальну самоназву (ендоетнонім)» «Русь», «русін», «рускі» (не важко помітити, що декларована «загальність» такого ендоетноніму сумнівно-варіативна) у форматі «етноконфесіоніму», що своєю чергою свідчило про появу «старобілоруського етносу».

При цьому наголошено, що «населення українських земель у складі ВКЛ не мало окремої етнічної самосвідомості», а отже, виходить, тогочасні українці були складовою «старобілоруського етносу»? Православний «русінський нобілітет ВКЛ» навіть спробував уґрунтувати власну етноісторичну осібність у Білорусько-литовському літописі 1446 р., яким, начебто, проголошувалася етнополітична спадковість ВКЛ щодо колишньої Київської Русі, тобто «як "своя" держава». Хоча сьогодні це не дає права історикам називати ВКЛ суто білоруською державою. Після Люблінської унії 1569 р. як окремий етнос почали вже розвиватися українці, а натомість «старобілоруський етнос» почав оформлюватися у вигляді «рускай» нації, чому перешкодили події другої половини XVII ст. – так званий «Потоп», у результаті якого «старобілоруси» стали «етносом із неповноцінною соціальною структурою», через тотальну полонізацію шляхти та істотне скорочення кількості міщанства [795, с. 29–55; див. також: 789, с. 148–155, 163, 170; 791, с. 79–80; 797, с. 8–10; 793; 799; 786]. При цьому І. Марзалюк повсякчас підкреслює, що і «старобілоруський етнос», і «українське населення ВКЛ» мали тільки «етноконфесійну», а не «етнічну» самосвідомість/ідентичність, хоча на теоретичному рівні не пояснює чим вони різнилися в умовах середньовіччя й чому тогочасне населення не могло мати одночасно і конфесійну, і етнічну (і решту) ідентичності.

У попередньому розділі ми вже відзначали загальну слабкість етнологічної теоретичної оснащеності і всієї сучасної білоруської історіографії, і праць І. Марзалюка зокрема. Власне поверхова обізнаність останнього навіть із «класичною» теорією етносу (не говорячи про західну етнологічну думку) і зумовила ту теоретичну й термінологічну строкатість і невизначеність, котрими позначена вся його «концепція». Особливо це стосується застосування термінів «етноконфесіонім» й «етноконфесійний», які, попри враження уособлення в них модерного наукового оптимуму, насправді не містять жодного смислу й позбавлені будь-якої методологічної операційності в етноісторичних реконструкціях. Навіть творці теорії етносу від початку наголошували, що етнічні та релігійні явища в будь-яких формах не тотожні та взаємонезалежні й можуть впливати

одне на інше винятково опосередковано. Поєднання ж їх під одним дахом (в одному терміні) очевидно взагалі позбавлене будь-яких евристичних можливостей. Адже якщо, згідно концепції І. Марзалюка, на той момент у Білорусі не було етносу та етноніму, то на якій основі сформувався *етно*-конфесіонім, для чого «конфесіоніму» потрібна приставка «етно» і чи не позначає він такі химери, як «етноконфесію» чи «конфесійний етнос»?

На жаль, усі ці неузгодженості залишилися поза увагою дослідника, хоча подекуди він окреслює ситуацію доволі коректно. Скажімо, коли зауважує, що назви «Русь» і «Руська земля» у так званому широкому розумінні «вживалися як конфесіонім» (але ж не «етноконфесіонім»!), позначаючи вірних Київської митрополії та як політонім – усіх підданих династії Рюриковичів [795, с. 23]. Втім, уже за кілька рядків він цілком бездоказово декларує, що «розповсюдження християнства привело до виникнення нової *етноконфесійної ідентичності* у східнослов'янському регіоні», що чомусь винятково християнізація «сприяла нівелюванню колишніх *племінних етнічних* відмінностей» і що «терміни "рускі" та "християнин" стали *взаємозамінними* словами-синонімами» [795, с. 25]. Замість спроби простежити, в який спосіб відбувалося зближення двох різних (етнічної та конфесійної) ідентичностей, І. Марзалюк натомість позбавляє «старобілорусів» взагалі будь-якої етнічності (хоча з його слів виходить, що вона існувала вже на рівні східнослов'янських племен): «Таким чином, саме християнізація і постала на її базі *конфесійна самоідентифікація* уґрунтували в якості самоназви населення Білорусі *етноконфесіонім* "Русь"», задля якого він навіть вигадав окремий «етнологічний виверт» (позбавлений, звісно, будь-якого наукового (тим більше етноісторичного чи етнологічного) сенсу) – «етноконфесійний народ» [795, с. 31, 33].

Остаточно заплутавшись в неіснуючій «етноконфесійній» класифікації спільнот і назв, І. Марзалюк, зрештою, у традиційному для його концепції амбівалентному стилі, заявляє: «Безумовно *не можна* стосовно XIV ст. трактувати термін "русін" *просто як конфесіонім* і вважати, що він не мав жодного *етнічного наповнення*», хоча яким було це «наповнення» він не говорить. Однак учений і тут не втримався, аби не вжити черговий «етнологічний покруч» і, крім «конфесіоніма», «етноконфесіоніма», «політоніма» тощо, він оголосив назву «Русь» ще й «метаетнонімом» [795, с. 48] – у його (та В. Насєвіча – про що нижче) розумінні – етнонім, що одночасно з'явився в усіх етнічних спільнот східних слов'ян. На жаль, за усім цим термінологічним калейдоскопом різноманітних «-онімів», так і залишилося незрозумілим, коли ж з'явився «старобілоруський етнос», коли він зник і виник просто «білоруський етнос», яка між ними етнологічна/етноісторична різниця, чи мала білоруська етнічність/ідентичність ще якийсь вимір, крім конфесійного, і чому жодного разу ним не згадана «балтська» проблема етногенезу білорусів?

Дослідження І. Марзалюка, звичайно, не залишилося поза увагою сучасної історіографії, в тому числі й української (а в рецензії Д. Ващука ця монографія навіть названа «досить значним дослідженням у галузі соціальної історії» [183, с. 694]). Показово, що в білоруському часописі «Спадчына» ще до виходу книги у світ з'явилася анонімна (!) рецензія, в якій нема жодного критичного зауваження відносно запропонованої концепції [29]. Доволі толерантно до аналізу останньої підійшов зокрема А. Бєлий, акцентуючи насамперед увагу на її важливій «антилітвіністській» спрямованості, що зумовлює «больовий шок у тих, хто схильний вважати білоруський національний міф назавжди окресленим». При цьому культуролог закликав табір «літвіністів» так само «виразно артикулювати», нарешті, свою концепцію без «суперечливих евфемізмів», відкрито та послідовно, як це зробила «русінська традиція в особі І. Марзалюка» [120, с. 136, 139]. У цьому випадку, крім загальноідейного значення його праці, ми так і не почули від А. Бєлого оцінки її фахової вартісності.

Значно критичніше до «Людзей даўняй Беларусі» підійшов один із найвідоміших сучасних білоруських істориків *Геннадій Сагановіч* (Генадзь Мікалаевіч Сагановіч, нар. у 1961 р.), висловивши чимало справедливих зауважень у доволі розлогій рецензії,

котра спричинила відчутну (як для сучасної білоруської історіографії) полеміку. Вище ми вже згадували, що А. Дзєрмант саркастично називає підхід І. Марзалюка «вульгарним примордіалізмом», натомість Г. Сагановіч пропонує куди влучніший варіант – «конфесійний примордіалізм». Основним же лейтмотивом критики мінського фахівця праці могилівського колеги є наголошення на «спрощеному підході до складних проблем», «великій кількості елементарних помилок», «термінологічно-понятійній невитриманості тексту» [1134, с. 291, 294, 317]. Ми солідаризуємося з Г. Сагановічем й у тому, що не менш вразливими (до того ж і не зрозумілими) вадами монографії є відсутність у ній і аналізу історіографії проблеми, і репрезентації джерельної бази дослідження.

Відзначає він і ту обставину, що, задекларувавши на початку книги прагнення визначитися з «базовими поняттями», І. Марзалюк так і «не окреслив предмет своїх студій», до яких зарахував чомусь лиш дві категорії – «етнос» і «націю», «проігнорувавши основну етнологічну літературу» з цієї проблематики. Не запропонував дослідник і власного бачення цих сутностей. Відтак, Г. Сагановіча небезпідставно дивує та обставина, що вчений з позірною легкістю встановлює «наявність етнічної самосвідомості і на рівні “селянської культури”, і навіть “на рівні племен”», але «що потрібно розуміти під такою свідомістю, він не розкриває». Тоді як, – резонно продовжує мінський історик, – «виявлення самосвідомості становить головну проблему вивчення етносу, [хоча] в давній історії майже неможливо відшукати вірогідні дані про виразну колективну свідомість – це не дозволяє робити брак джерел» [1134, с. 282–285].

Наголошує він також на відчутній методологічній рудиментарності рецензованої праці, попри те, що її автор оголосив свою прихильність до «історико-антропологічного підходу». Натомість же «пішов традиційним для радянської етнографії й археології шляхом апріорного наділення етнічною свідомістю людських спільнот найдавніших часів». Поставивши водночас «глобальні» дослідницькі завдання (назвати час появи етносу білорусів і на цій основі скорегувати відповідну етнічну періодизацію), І. Марзалюк чомусь уникнув історіографічного аналізу проблеми, «зробивши вигляд, що порушив ці питання вперше». Недвозначно Г. Сагановіч натякає й на відверто слабку джерельну базу для побудови означених автором реконструкцій, у тому числі відзначає непевність археологічних артефактів [1134, с. 285–287].

Наголошується рецензентом, попри туманність формулювань і відсутність аргументації в праці І. Марзалюка, також той факт, що ним, зрештою, підтримується (хоч прямо ніде і не висловлене) існування «давньоруської народності». На цю ж обставину звертає увагу також Ю. Нєсцяровіч: «Не сприймаючи термін “давньоруська народність” і відкидаючи тим самим існування подібної суспільно-історичної спільноти, Ігар Марзалюк пропонує “визначати Київську Русь як метаетнополітичну спільноту”. Тим самим він визнає наявність тієї ж етнополітичної спільноти, яку заперечує, тільки позначає її теоретично-етнологічним, а не історико-етнологічним терміном» [928, с. 199]. Дісталося могилівському вченому і за ігнорування балтів, «без яких неможливо уявити етногенез білорсуів» і за необґрунтоване припущення, що пізніше їхнє хрещення в «руську» віру стало для них «ментальною та мовною рутенізацією (білорусизацією)». Останнє, на думку Г. Сагановіча, не лише не має сенсу, «але й спекулятивно, бо ніякої рутенізації не показано на конкретних фактах» [1134, с. 290, 293].

Безперечно це далеко не всі претензії та зауваження, висловлені Г. Сагановічем у рецензії обсягом два друковані аркуші. Втім, навіть згадані з них дають підстави засумніватися у релевантності пропонованої І. Марзалюком концепції етногенезу білорусів. Останній повернувся до цього відзиву доволі несподівано аж через чотири роки, розмістивши коротку відповідь мінському опоненту у своїй черговій монографії [800, с. 3–17]. Ще за два роки могилівський історик опублікував більш розгорнуте «спростування» упередженості щодо його твору, присвятивши візаві в черговій книзі окремий розділ під назвою «Сагановіч, великий та жахливий» [796, с. 84–131], де намагався

розвінчати зауваги мінського колеги, звинувативши його в підсумку у фальсифікаціях, перекрученні поглядів і підтасовці фактів. Цього разу Г. Сагановіч не став продовжувати полеміку, як і оминув її увагою інший рецензент, що взявся характеризувати цю останню книгу І. Марзалюка, присвячену розвінчанню романтичних історичних міфів сучасної білоруської історіографії [107]. Відгукнувся з досить прохолодною критикою й А. Дзєрмант, пожуривши автора лише за «викривальницький порив», з яким він «накинувся на дослідників балтської спадщини в Білорусі», застосувавши стратегію «винятково ідеологічної контраргументації» [344].

Поглиблювати та доопрацьовувати свою концепцію І. Марзалюк не став, зосередившись переважно на критиці так званого «літвінізму» та його постулатів у сучасній історіографії [798; 788; 790]. За кілька років І. Марзалюк розпочав активну політичну кар'єру (депутат білоруського парламенту з 2012 р. дотепер), практично припинивши серйозну дослідницьку діяльність. Хоча кілька років тому він присвятив свою увагу історіографічному аналізові концепції слов'янського етногенезу відомого білоруського археолога Л. Поболя. У відповідній статті І. Марзалюк по суті цілковито погодився з поглядом археолога на проблему, одночасно (хоч і досить традиційно для себе) без доказів і фактів заявивши: «На нашу думку, немає жодних підстав і необхідності виводити *протослов'янську культурну спільноту* (? – К. І.) із поморської культури. Куди переконливіше виглядає припущення (? – К. І.) щодо претендента на цю роль населення милоградської культури. Сьогодні ми маємо *всі підстави* (які саме він не називає. – К. І.) припускати, що милоградське населення взяло участь у складанні зарубинецької культури, що була *від початку поліетнічною*» [787, с. 29]. На жаль, крім чергових термінологічних маніпуляцій, це суцільне «припущення» нічого у з'ясуванні питання не дає, але натомість веде до зміцнення чергового етноісторичного міфу («милоградці – протослов'яни»), які І. Марзалюк так завзято намагається розвінчувати останнім часом.

Зрештою, концепцію І. Марзалюка не можна поіменувати «новаторською», оскільки вона багато в чому базується на ідеях та недоведених інтуїтивних припущеннях (в тому числі із некритичним запозиченням деяких термінологічних і теоретичних казусів) іншого білоруського дослідника (про це І. Марзалюк щоправда мовчить) – *В'ячеслава Насєвіча* (Вячаслаў Леанідавіч Насевіч, нар. у 1957 р.), висловлених ще в 1990-х рр. Останній щоправда також не спромігся концептуалізувати власну версію етногенезу східних слов'ян (сам він називає її «венетською») у жанрі наукової монографії, хоча детально окреслив її в низці доволі розлогих статей, які нещодавно були видані окремим компендіумом [922] у винятково репринтному стилі. В нашому аналізі ми спиратимемося переважно на його оригінальні публікації, з приємністю відзначаючи, що більшість важливих текстів із відповідної проблематики містить і його персональний сайт [993]. Тут же розміщена і докладна автобіографія дослідника, до активу якого необхідно, насамперед, віднести організацію створення новітнього «Великого історичного атласу Білорусі» [226], який, на цілком справедливу думку Д. Ісаєва, є чудовим прикладом плідної чотирирічної спільної праці білоруських істориків, картографів і художників [468, с. 5].

Проте, як і могилівському історику, В. Насєвічу не вдалося уникнути багатьох суперечливих аспектів у схематичному конструюванні власної гіпотези щодо етногенезу білорусів і східнослов'янських спільнот загалом. Попри те, що він чудово усвідомлює складність цієї проблематики, ніякого теоретичного підґрунтя, особливо його етнологічної складової, ним так і не було запропоновано, тому (як і у випадку з І. Марзалюком) повсякчас залишається незрозумілим, що має на увазі автор під тим чи іншим терміном. Теоретична недбалість ученого яскраво помітна, скажімо, у його розумінні явища ідентичності. Так, він переконаний, що «білоруська ідентичність може мати дві форми», одна з яких несподівано передбачає можливість «вважати себе білорусом і одночасно представником більш широкого співтовариства (поляком, росіянином, «со-

вєтським» тощо)» [936, с. 51]. Важко уявити, як можна бути одночасно білорусом і поляком (etc.; звісно, якщо мова не йде про різні ієрархії ідентичностей), але в медицині цей украй рідкісний психічний розлад (лише кілька людей у світі) називається «диссоціативний розлад ідентичності», що навряд чи може бути властивий певній етнічній/національній спільноті. Амбівалентністю позначені й інші історико-методологічні переконання науковця на рівні теоретичного обґрунтування та безпосередньо в емпіричній площині (про це мова докладніше згодом).

Звертаючись до «об'єктивності історичного дослідження», В. Насєвіч справедливо вважає, що у сучасній науці давно віджив себе позитивістський підхід, коли дослідник по суті встановлював «істинний» вердикт. Особливо така ситуація стала помітною за доби постмодерну, зокрема й через методологічні погляди К. Поппера, передусім принцип так званої «можливості фальсифікації», коли твердження вважаються науковими, тільки якщо їх можна спростувати. Слушним зауваженням є і принцип В. Оккама, сформульований ще у XIV ст., згідно якого до науки «не варто вводити нові сутності без необхідності». Не менш раціональним є й підхід, коли формальна логіка пропонує відкинути певний постулат, якщо його внутрішня суперечність присутня у наступних ланках логічного ланцюжка [937, с. 47, 50–51, 56; 922, с. 12, 14–15, 18].

Однак білоруський дослідник далеко не завжди дотримується (а насправді – ніколи) озвучених принципів на рівні аналізу конкретних етноісторичних проблем. Доводиться констатувати, що його гіпотеза і позитивістська, і не піддається «фальсифікації», і грішить не зовсім вдалими термінами, і підчас характеризується спрощеним підходом, у рамках якого можна побачити далеко не одну внутрішню суперечність. Загалом, версію цього історика (за базовою освітою він журналіст) варто було б віднести до когорти аматорських студій (адже тільки їхнім авторам властиве переконання у власній компетентності в усіх наукових сферах), але він все ж таки має вчений ступінь кандидата історичних наук (щоправда його дисертація присвячена комп'ютерному моделюванню демографічних процесів у палеоліті), а відтак, відповідальний за рівень тієї галузі, що ми позначаємо як «сучасна білоруська історіографія». Безумовно назвати його підхід «псевдонауковим» не можна, містить він і чимало раціональних зерен, але методологічно-теоретичний базис все ж таки залишає бажати набагато кращого.

Вперше до проблематики етногенезу та етнічної історії східних слов'ян В. Насєвіч звернувся у книзі, надрукованій 1993 р., побіжно ведучи мову про це в контексті появи Великого князівства Литовського. На цьому етапі він ще був не готовий відмовитися від радянської версії минулого, тому вважав, що «якась доля істини в концепції давньоруської народності все ж була» (хоча за рік уже стверджував неможливість її появи [925; 939]). Принаймні, це переконало його, що безпосередньо етнос білорусів з'явився вже у посткиєворуську добу, а конкретно – в межах ВКЛ. Критикуючи погляди М. Єрмаловіча, що останнє було «суто білоруською державою», а назва «литвин» виступала як самоназва білорусів, він натомість доводив, що «литва» – це один із балтських етносів, який поруч із частиною «русинів» стали основою цієї нової держави [924].

Така позиція змусила його спробувати детальніше з'ясувати, якою ж була самоназва білорусів у межах ВКЛ. Історик дійшов досить суперечливих висновків, які в такій же іпостасі згодом перекочували й до версії І. Марзалюка. Ще за десятиліття до цього В. Насєвіч почав переконувати, що на білоруських теренах доби ВКЛ назва «русь», хоч і була доволі поширеною, тим не менш мала кілька різних значень (які ми вже зустрічали в книзі його послідовника) – і метаетнонім, і суперетнонім, і субетнонім (хоча всі три варіанти і окремо, і тим більше одночасно позбавлені будь-якого сенсу (і теоретичного, і практичного) та радше є «новими сутностями» Оккама, котрі не варто настільки бездоказово запроваджувати), а крім іншого, «термін "русіни" мав ще й *конфесійний сенс*». Не менш заплутано він пояснював і -онім «литва», котрий «був не лише литовсько-білоруським політонімом, але й *одночасно* й одним із загальних литовсько-білоруських субетнонімів» [923, с. 97–98, 99].

Зрештою, це не допомогло автору адекватно пояснити, як за такого термінологічного асорті білоруси та литовці відрізняли один одного в межах єдиної держави, тим більше знаючи, що до складу ВКЛ входило не менш «руське» населення Правобережної України, котре (як ми пам'ятаємо) І. Марзалюк, слідом за В. Насєвічем, оголосив «безетнічним» і таким, що не мало відмінної, від тогочасних «білорусів» («старобілорусів» у версії І. Марзалюка) етнічної чи якої-небудь іншої свідомості. З огляду на це, доволі провокативним і цілковито етнологічно некоректним терміном потрібно вважати визначення ним Великого князівства Литовського як «двоетнічної держави» [921]. По-перше, литовці, як уже згадувалося самим В. Насєвічем «лише один із балтських етносів», а до ВКЛ входили й інші. По-друге, таке умоглядне об'єднання і білоруського, і українського населення на цьому етапі в єдиний етнос (та ще й без очевидної етнічної самосвідомості) за своїм «позитивізмом» перевершує навіть радянську «давньоруську народність». Втім, природа цієї помилки очевидна – просто більшість білоруських істориків, нехтуючи і етнологічною, і лінгвістичною методиками, не знають елементарних речей і досі вважають такі історико-лінгвістичні штучні узагальнення, як «балти», «слов'яни», «кельти», «германці», «скіфи», «сармати» тощо окремими етносами.

Зіштовхнувшись з етнонімічними парадоксами відносно спільнот східних слов'ян у межах ВКЛ, В. Насєвіч цілком логічно вирішив з'ясувати їхню більш ранню етнічну історію, що зумовила відповідну етнонімію. Внаслідок цього, наприкінці 1990-х рр. він відмовився і від концепції «давньоруської народності», і від «теорії балтського субстрату» як заполітизованих. Проаналізувавши підходи до проблеми в дорадянській і радянській історіографіях, дослідник дійшов висновку, що, навіть попри ангажованість, «на основі "субстратної" концепції неможливо пояснити, чому нащадки прип'ятських дреговичів стали білорусами, а древлян і волинян – українцями», а «одночасно не витримує критики і концепція "давньоруської народності", на момент формування якої, начебто, зникли риси племінної своєрідності попередньої епохи», що спростовує навіть тривале існування різних діалектів у багатьох східнослов'янських регіонах. «Виходить, – резюмує автор, – жодна з концепцій не відповідає всій сумі фактів.., а появу трьох сучасних етносів можна порівняти з картинками, складеними з дитячих кубиків: складові ті самі, але складені вже у зовсім іншій комбінації» [935, с. 15–16, 17–18].

Основною причиною всіх попередніх дослідницьких поразок на цьому полі В. Насєвіч назвав невірну «висхідну установку», адже «пошук проходив винятково на рівні матеріальних факторів». Резонно посилаючись при цьому на загальновідомий факт, що головним критерієм етноідентифікації є етнічна самосвідомість (котру білоруський науковець знову ж таки цілком некоректно ототожнює з «національною ідеєю»), тобто «категорія нематеріального», він доволі несподівано закликає досліджувати вплив «ідей на формування загальних (? – К. І.) рис матеріальної культури». Застосування пропонованого принципу відносно етногенезу спільнот східних слов'ян, проте, виявилося справою не менш ефемерною, ніж постулати обох концепцій, відкинутих автором від початку. Відтак, він змушений обмовлятися: «На теперішній стадії з'ясованості питання неможливо детально продемонструвати, тим більше в короткій статті, як саме ідеї змінювали етнічну карту Східної Європи. Можна спробувати вказати лише на основні етапи в еволюції цих ідей, з розрахунку на те, що механізм їхнього впливу буде простежений пізніше» [935, с. 19].

Важко сказати, в який спосіб прихильник думки, що «наївний позитивізм» своє в науці віджив, уявляє собі подібний «механізм» встановлення «національних ідей» у залізному віці (тобто, дописемному періоді для слов'ян), але не менш важко (в чому зізнається й сам В. Насєвіч) «побачити сліди ідей, які ведуть до утворення української чи білоруської народностей (чергові категорії, які автор залишає поза теоретичним поясненням. – К. І.) [навіть] у період слов'янських "княжінь"». Ще важче йому відмовитися від старих міфів, попри самим же встановлену їхню заполітизованість (таку саму

двоїстість щодо «загальноруських» явищ ми вже спостерігали й у працях І. Марзалюка). Тому єдине, що на рівні «ідей» княжої доби знайшов білоруський історик, чимало дивує: «Саме в цей період остаточно (? – К. І.) сформувалася *загальноруська свідомість*, яка зберігалася потім протягом століть (не менш показово, що, застосовуючи минулий час, він так і не сказав, коли ж вона зникла, припинила "зберігатися". – К. І.)» [935, с. 19–20]. Погіршує ситуацію й те, що автор навіть не потрудився зауважити, як і на чому власне сформувалася така «свідомість».

У наступних його розвідках, на жаль, не важко помітити, що, уже забувши про «невірність установки» на матеріальний підхід як причину поразок у дослідженнях слов'янського етногенезу, він так само забуває й про критерій етнічної свідомості, вдаючись до умоглядних реконструкцій етнічних процесів і в бронзову, і в залізну добу. За останнє десятиліття В. Насєвіч ще більше заглибив (хронологічно) свою модель, піддавшись як і багато інших білоруських істориків спокусі відшукати прабатьківщину слов'ян, але так і не пішов далі концепції В. Сєдова, визнавши за нею ареал поморської (підкльошової) культури V ст. до н. е., визначаючи при цьому цілком бездоказово її населення як «венетів», що отримали цю «ідентичність» від ще давніших італійських венетів з берегів Адріатики.

Відповідна підсумкова стаття була опублікована ним у 2010 р. [940], але поява цього тексту набула певного детективного відтінку, пов'язаного із «редакторською» діяльністю неодноразово згадуваного А. Тараса. Як зізнається на своєму сайті автор, останній, буцімто через плутанину у видавництві, помістив до збірки «обрізаний» варіант студії, механічно викинувши з неї перші два розділи, ілюстрації, карти, що зумовило порушення посилань і появу незрозумілих місць у наступному тексті. Не лише це шокувало В. Насєвіча: «Окрім цього, – продовжує він, – мій текст потрапив у компанію з кількома досить одіозними маніфестаціями "балтськості" білорусів (мова про статті В. Тітова, А. Дзєрманта та С. Санька, але можна визнати символічним, що А. Тарас помістив цей текст саме до істориків-аматорів. – К. І.), в обрамленні яких виглядає дещо двозначно (особливо після того, як була відрізана значна частина аргументації, що спростовує цю "балтськість"). Тому я вирішив викласти на сайті початковий варіант [статті], який готувався без обмежень обсягу» [939]. Своєю чергою, застосовуючи цей (повний) варіант статті, у посиланнях ми будемо позначати його в дужках як «авторську версію».

Пропонована в останній В. Насєвічем «венетська концепція» етногенезу слов'ян характеризується, на жаль, доволі прямолінійним схематизмом, цілковитою гіпотетичністю та теоретично-термінологічною недолугістю. Попри те, що сам автор вважає її «найбільш обґрунтованою та логічною концепцією походження білорусів», не доводиться дивуватися тій «хворобливості, з якою вона багатьма сприймається» у сучасній білоруській історіографії, зокрема й з боку А. Мєдвєдєва [939]. На наш погляд, основні проблеми цієї «концепції» можна побачити вже у Вступі до неї, передусім, на рівні термінології, котрою оперує В. Насєвіч, визначаючи «ключові віхи» білоруського етногенезу. Мова йде про такі категорії, у жодний спосіб не пояснені автором, як «етнокультурний фундамент етносу», «праслов'янський етнічний масив», «слов'янський етнос», «субстратне населення», «давньоруська цивілізація». Адже всі вони – фікція, штучні конструкти, котрі неможливо емпірично ані довести, ані спростувати, а це, за зізнанням білоруського історика, означає, що вони не мають наукового статусу. Найбільш прикро, що він навіть не намагається з'ясувати, що міститься за цими словами.

Виступаючи дещо раніше доволі слушно проти створення етногенетичних схем на основі винятково матеріальних артефактів, в оновленій версії свого підходу В. Насєвіча, немов би підмінили. Оскільки тепер він цілком у дусі радянського наївного позитивізму ототожнює археологічні культури та етноси, довільно наділяючи перші етнічними ідентичностями та свідомостями (а подекуди цілком безпідставно навіть етнонімами,

за принципом: якщо античні автори залишили для цього регіону якісь назви, то чому б їх не приписати якимсь археологічним культурам, скажімо, чому б не оголосити населення зарубинецької культури «бастарнами», а штрихованої кераміки – «естіями»?) або ж інтуїтивно встановлюючи їхню моно- чи поліетнічність. Тепер у нього «субстрати» визначають етноси «кельтів», «балтів», «слов'ян», які ніколи не були етносами. Вся його схема будується на припущеннях про масові міграції в різні періоди (кельтів, германців, кочовиків, зрештою слов'ян), які ніколи на рівні наукових фактів не були встановлені, а тим більше не визначений їхній вплив на етногенетичні процеси в Європі.

Цілковита телеологічність виявляється й у тому, що вигадана автором «венетська ідентичність» магічним чином мандрувала всією Європою, починаючи з I тис. до н. е. від Адріатики до Балтійського моря, продовжившись у зарубинецькій культурі, з якої перекочувала в київську, а потім у празьку, пеньківську та колочинську, несучи в собі зародок міфічного «праслов'янства» та якоїсь «загальнослов'янської мови». При цьому В. Насєвіч вперто мовчить, коли ж з'явилася остання, а головне – коли постав «слов'янський етнос», який, виявляється за даними геногеографії (!), на думку цього науковця, «на ранній стадії (а коли це?! – К. І.) свого існування *був дуже* (?! – К. І.) *однорідним* (звісно, не уточнено про яку «однорідність» ідеться: біологічну чи культурну? – К. І.)». Зрештою, дивує, що автор поступово редукує свою інтуїтивну модель до пошуку «біологічної чистоти» етносу, застосовуючи чергове безглузде з погляду етнології поняття, як «генофонд майбутніх білорусів». Більше того він вбачає у ньому водночас той «фундамент», на якому «історії *залишилося* спорудити *будівлю білоруського етносу*», а «*головним двигуном етногенезу* стала відтепер *плавна еволюція* політичних і *релігійних* факторів» [940, с. 483].

Не володіючи сучасними методиками, ані історії, ані етнології, ані археології, ані лінгвістики, В. Насєвіч сьогодні вирішив ще більше «вдосконалити» свій «міждисциплінарний підхід», зосередившись на царині популяційної генетики, з метою вирішити, нарешті, проблему слов'янського етногенезу, але насправді (хоча, звісно, він у цьому не зізнається) – відшукати (хоча насправді – вигадати) філософський камінь «слов'янської ідентичності» у вигляді окремої хромосоми. Це підтверджує зокрема наступна фантазія мінського історика: «З цього погляду, *найбільш вірогідним претендентом на роль етносу* (? – К. І.), який залишив *єдиний генетичний слід* від Сардинії до Карпат і, *можливо,* Подніпров'я, є *кельти*» [938, с. 57]. Мусимо вкотре наголосити, що відомо кожному історику-початківцю: кельти – не етнос, рівно як германці, балти чи слов'яни. Тим більше не було і немає «етнічних» генів, хромосом, ДНК і гаплогруп, а проблематика взаємодії етнічного та біологічного потребує нейрохірургічної виваженості та делікатності від будь-якого гуманітарія, а не примітивної та необґрунтованої біологізації будь-якої етнічності. Як слушно зауважує російський археолог Л. Клейн, коли берешся за генетику та робиш міждисциплінарний синтез, «не треба думати, що у сусіда все просто та доступно», а для початку варто хоча б зрозуміти, «що означають гаплотипи та гаплогрупи, як вони намішані в популяціях, які переваги повногеномного дослідження та які є обмеження висновків щодо ДНК» [535, с. 135].

Теоретично-методологічна безпорадність сучасних білоруських істориків у царині етноісторичних реконструкцій не менш недолуго виявляється в іще одній «компромісній» версії відносно появи етнічної спільноти білорусів. Її запропонував *Сергій Вітязь* (Сяргей Пятровіч Віцязь, нар. у 1960 р.), перекресливши можливу евристичну долю цієї схеми вже самою назвою – «поліетнічна (індоєвропейська) концепція етногенезу білорусів» [211, с. 28] (добре, що цей майбутній доктор історичних наук [210] хоча б не вигадав черговий термінологічний перл, на кшталт «поліетногенез»). Згідно з нею, білоруський етнос по суті виступає у формі «листкового пирога», першим шаром якого є не більше не менше якесь «автохтонне» населення, котре мешкало на території Білорусі у XXVI–II тис. до н. е. Хоч науковець і не пояснює, чому веде відлік саме з XXVI тис. до

н. е., думається це пов'язано з першою найдавнішою стоянкою на теренах Білорусі в Юровичах (Гомельська обл.). Однак за такою логікою українцям має бути вже 1 млн. років – саме такий вік стоянки у Королево (Закарпатська обл.), але всім зрозуміло, що це – абсурд.

Загалом, С. Віцязем виділені сім «шарів»-періодів, які механістично накладені вченим один на інший: так, другий шар – балти, третій – іранці (скіфи в межах мило-градської, поморської та зарубинецької культур; сюди ж (але чомусь не в окремий шар) включено і вплив кельтів), четвертий – германці (тут мається на увазі міграція готів через білоруські терени у III ст. і наступний можливий вплив черняхівців на слов'ян), п'ятий – розселення слов'ян (з празької культури); шостий – міксація балтів, слов'ян і германців (тут уже – нормани (шведи) – засновники Київської Русі) та, зрештою, сьомий – безпосередньо етнос білорусів, який сформувався впродовж XI–XIII ст., унаслідок феодальної роздробленості Русі, як «оригінальна місцева етнічна спільнота, що *вилучилася зі спільноруської спадщини*» [211, с. 32] (вже навіть через це, хоч і надзвичайно суперечливе твердження, стає зрозумілим, що білоруси мають приблизно таке саме етнічне відношення до автохтонів з XXVI тис. до н. е., як і вишенька на торті до бісквіту в його підошві).

Однак це зовсім не завадило С. Віцязю стверджувати на цій основі «концептуальний факт поліетнічного, спорідненого індоєвропейського походження білоруського етносу, в якому змістовну участь взяли балти, іранці, германці та слов'яни». Хоча знову ж таки, за такої логіки, явним «упущенням» стала відсутність у цьому «пирозі» кельтів, фракійців, іллірійців, не зрозуміло також як бути з неіндоєвропейцями – фіно-уграми, спільноти яких тривалий час фізично замешкували білоруські терени? На вершині цієї купи «індоєвропейських об'єднаних націй» автором розміщена ще одна есенціалістська «вишенька»: «Усе це, – білоруський історик, очевидно, має на увазі свою не наведену систему аргументації, – дозволяє розглядати Білорусь як *сховище стародавнього індоєвропейського генофонду*» [211, с. 33].

Не важко, отже, помітити, що і цей дослідник, як і багато його колег вже згадуваних нами вище, тяжіє насамперед до соціобіологічної вартісності білоруського/слов'янського етногенезу, розуміючи останній по суті як процес природного відбору конкретних етносів. Проте прагнення дати швидкі та прості відповіді на неймовірно складні питання, що яскраво проступає й із наведеного вище епізоду, лише примітивізує та редукує цю важливу історичну проблематику, що охоче підхоплюють історики-аматори (це, до речі, підтверджує і передрук відповідної статті російською мовою через 15 років у часописі «Деды» [205]). Водночас це може мати куди гірші наслідки, коли, не дай Боже, подібну аргументацію візьмуться інструменталізувати певні політичні сили, що забажають, приміром, відстоювати «індоєвропейську чистоту генофонду білорусів», посилаючись при цьому на праці доктора історичних наук і його суспільний авторитет.

На жаль, як ми могли переконатися вище, не лише безпідставна біологізація етнічності сучасними білоруськими істориками є істотною проблемою в царині їхніх спекулятивних етноісторичних реконструкцій слов'янської минувшини. Багато в чому це зумовлено надзвичайно низьким теоретично-методологічним рівнем їхніх, як правило, побіжних і поверхових праць. Складні етноісторичні проблеми вирішуються переважно без верифікації джерельної бази, аналізу історіографії проблеми та категоріального апарату. Як наслідок, відповідні студії побудовані на штучно сконструйованих схемах, відзначаються голослівними твердженнями, необґрунтованими припущеннями та схоластичними спекуляціями. При цьому всі вони побудовані на таких сумнівних методологічних принципах, як біологічний примордіалізм, наївний позитивізм, есенціалізм і телеологія.

Не покращує сприйняття відповідного сегменту сучасної білоруської історіографії й рівень її суспільно-політичної заангажованості. З одного боку, історіографічну стагнацію зумовлює вперте тримання частини істориків за радянські історичні міфи як

втілення нинішньої лояльності до пануючого політичного режиму в Білорусі, з іншого – їхнє розвінчання, заради створення нових, але далеко не переконливих етнологічних стереотипів. Дехто навіть примудряється на основі спростування вже «нових» білоруських етногенетичних міфів, закликати до повернення в матрицю радянського догматизму, з його рожевою мрією про «*<общерусский>*» етнос. Водночас ті, хто прагнуть триматися обох напрямів, пропонують винятково суперечливі гіпотези слов'янського етногенезу, замість поглиблювати теоретичний та джерелознавчий рівень сучасної білоруської історіографії. З огляду на сказане вище, ми мусимо констатувати, що, на жаль, остання поки не може похвалитися якимись здобутками у царині реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі й щодо власне етногенезу білорусів.

5.4. Погляди на проблему суміжних дисциплін

У студіях з етнічної історії східних слов'ян білоруські історики, етнологи й археологи досить часто наголошують на важливості застосування до цієї проблематики комплексного, міждисциплінарного підходу. Вище ми вже звертали увагу на цей аспект і встановили, що далі формального декларування такої необхідності справа по суті не йде. Почасти, через традиційне небажання білоруських істориків звертатися до здобутків інших гуманітаріїв (або й поверхове ставлення до їхніх історичних реконструкцій), але й водночас через доволі слабку рецепцію означеної проблематики в цих «інших» дисциплінах – білоруських лінгвістиці, антропології, генетиці. Ще однією причиною обмеженості в застосуванні полідисциплінарності є природна некомпетентність істориків у цих суміжних сферах. Хоча не кращим є рівень володіння етноісторичною теорією та методологією вчених-неісториків. Зі свого боку також відзначу, що не будучи фахівцем у сфері мовознавства та біології, не намагатимуся верифікувати їхні теоретично-методологічні побудови, зосереджуючи увагу винятково на етноісторичних висновках, які пропонуються фахівцями із цих галузей.

В історіографії проблеми етнічної історії слов'ян вже з XIX ст. особлива увага приділяється лінгвістичним дослідженням. У сучасному білоруському гуманітарному дискурсі цей сегмент проблематики, що досліджується, також не позбавлений уваги з боку науковців, причому не лише істориків. Скажімо, антропологи справедливо зауважують, що «мовознавство безумовно внесло та вносить значний внесок у дослідження слов'янського етногенезу» [1248, с. 13]. Значно обережніше до цього «внеску» філологів ставляться археологи, справедливо наголошуючи на суперечливих аспектах їхніх етноісторичних реконструкцій стосовно слов'ян. Не в останню чергу таке критичне ставлення сьогодні зумовлене досвідом радянського часу, коли науковці по суті довільно призначали багатьом археологічним культурам «слов'янськість», з метою максимального задавнення слов'ян у минуле Європи.

У такий спосіб слов'янами оголошувалися культури поліського неоліту, тшинецько-комарівська, скіфська лісостепова, пшеворська, зарубинецька тощо. Однак, як вірно наголошує С. Рассадін, передусім Б. Рибакову так і не вдалося пов'язати їхню автохтонність із празькою культурою й насамперед вивести останню із зарубинецької, тим більше відшукати для них спільного першопредка в бронзовому віці, навіть посилаючись на знамениту лінгвогеографічну концепцію слов'янської прабатьківщини Ф. Філіна. З цього приводу білоруський археолог констатує: «Лінгвогеографічні дані, які передусім належать до локалізації слов'янської прабатьківщини, неоднозначні та суперечливі. За бажання їх можна трактувати як завгодно» [1097, с. 73]. Критикує білоруський вчений і надто велику довіру серед фахівців до гідронімії. Так само не дуже надійними, з його погляду, є й дані порівняльного мовознавства, котрі, хоч і дають певне уявлення про хронологічні межі відповідних мовних процесів, у той же час цілковито позбавлені точної територіальної атрибуції [1097, с. 75].

Не переоцінювати значення лінгвістики у розкритті етногенетичного процесу закликає ще один білоруський археолог – Е. Загарульський. З його погляду, доволі вірогідною є ситуація, коли у такому процесі етноси можуть переходити на мову один іншого (мігранти на мову автохтонів або навпаки), не залежно від їх кількісного виміру, а це вже «не гарантує можливості встановлення точних співвідношень в етнічних компонентах». З другого боку, під час вивчення окремих археологічних культур, у жодному разі не можна ігнорувати висновків мовознавців, оскільки при цьому «розмова про етнос носить вгадувальний характер і позбавлена смислу». Навіть ретроспективний метод у такому випадку «не може дати відповіді на питання про слов'янство археологічних культур початкового періоду слов'янського етногенезу». Отже, – переконаний він, – «міркування з теорії слов'янського етногенезу та дані лінгвістики мають розглядатися як основоположні для формулювання гіпотези про початок слов'янського етногенезу» [401, с. 11, 112–113, 347]. За такого підходу щоправда утворюється певний методологічний парадокс, який неможливо подолати, оскільки дані лінгвістики не верифікуються ні хронологічно, ні територіально, але без них археологічні культури не набувають жодної етнічної атрибуції.

Необхідно відзначити, що у сучасній Білорусі лінгвістична славістика не може похвалитися значним розвитком у царині етнічної історії слов'ян, а більшість фахівців сформулювали свої погляди та підходи до проблеми ще в радянський час. На нашу думку, саме ця обставина зумовлює тенденцію скорочення білоруських наукових студій у межах означеної тематики, публікація яких на сьогодні майже припинилася. Досить дивною така ситуація виглядає, з урахуванням наявності в країні окремої академічної установи – Інституту мовознавства ім. Я. Коласа, до структури якого входить окремий Відділ славістики та теорії мови. Аналіз публікацій його співробітників щоправда засвідчує, що головна їхня увага зосереджена передусім на специфіці власне білоруської мови. Втім, ще не так давно (в 1962–1990 рр.) цей відділ очолював знаний славіст, українець *Віктор Мартинов* (Віктар Уладзіміравіч Мартынаў, 1924–2013), на поглядах якого варто зупинитися детальніше.

Власне бачення проблеми прабатьківщини слов'ян В. Мартинов виклав у монографії «Мова у просторі та часі. До проблеми глотогенезу слов'ян», перше видання якої побачило світ ще 1983 р. Подальші дослідження та нові факти змусили дослідника переробити та перевидати її у 2004 р. [805] Згідно теоретичної установки науковця, коли лінгвіст веде мову про «доісторичні етноси», то йому доступні обмежені дані, що зводяться тільки до матеріальної культури, мови та біологічної природи. При цьому, навіть об'єднані єдиною мовою спільноти не завжди мають єдину матеріальну культуру та навпаки, а тим більше вони не відзначаються антропологічною єдністю. Труднощі посилюються також через невизначеність у різних наукових дисциплінах критеріїв, що сприяли б діагностиці під час вирішення проблеми етногенезу. Саме для цього автор пропонує зосередити увагу як на проміжній меті – на «проблемі глотогенезу етносу». Крім сумнівності цієї категорії та припустимості, що в окремого етносу може бути окремий «глотогенез», В. Мартинов одночасно потрапляє в іще одну термінологічну пастку, оскільки називає «етносами» кельтів, германців, слов'ян тощо [805, с. 3], а це – неправомірний підхід.

Розглядаючи «глотогенез слов'ян як результат конвергентних і дивергентних процесів, що протікали на західнобалтійській мовній території», білоруський дослідник вибудовує схему, за якою прабатьківщиною слов'ян виступає вісло-одереське межиріччя в V–III ст. до н. е. Хоча зародження «протослов'янської мови» (і відповідного етносу) він відносить до XII ст. до н. е., коли в ареал лужицької культури почалося «мирне проникнення італійського етносу», але, на жаль, він не пояснює, що це за етнос. Натомість «первинним інгредієнтом протослов'янської мови» він називає протобалтську, відносно якої слов'янська має дочірній характер. Перетворення «протослов'янської

мови» на «праслов'янську», на думку В. Мартинова, сталося в VI–V ст. до н. е., внаслідок вторгнення в ареал лужицької культури іраномовних скіфів, а остаточне формування, як відзначалося, відбулося в V–III ст. до н. е., під впливом мов германців і кельтів [805, с. 14–16, 93–96]. До речі, саме ту частину останніх, що поселилася в Прибалтиці, він вважає «венетами» античних авторів, але ця назва перейшла до слов'ян лише згодом [806, с. 134].

Не важко помітити, що пропонована еволюційна схема глотогенезу має досить умовний характер, а збірні поняття «слов'ян», «кельтів», «іранців», «балтів», «германців» не мали в реальності жодного етнічного навантаження. Не менш проблематичним виглядає прив'язування подібних мовних процесів до певних археологічних культур. На цій суперечності зупиняється й сам лінгвіст, у іншій праці зауваживши: «Ареали поширення мов і археологічних культур не співпадають... Саме тому ми відмовилися свого часу від вирішення проблеми слов'янського етногенезу лінгвістичними засобами... Надалі ми відмовляємося від археологічної аргументації за розгляду питання походження праслов'янської мови та її носіїв» [804, с. 164]. Утриматися від останнього В. Мартинову, зрештою, так і не вдалося, адже все одно «виникає питання, як перейти від глотогенезу до етногенезу, які методи необхідно залучити, аби співвіднести еволюцію мови з еволюцією культури». Одним із шляхів, на думку вченого, є також вивчення слов'янського міфу, що привело його у все те ж вісло-одерське міжріччя часів скіфської інвазії VI–V ст. до н. е., котра «відділила західнобалтських предків слов'ян від давніх слов'ян» у межах пшеворської та зарубинецької археологічних культур [804, с. 166–167, 179–180].

Звісно, ми не можемо ігнорувати того факту, що мови балтів, германців, кельтів, іранців вплинули на мову слов'ян, але, скажімо, акцентування тільки на «скіфському» як на найважливішому компоненті (інгредієнті) такого впливу, що демонструє версія В. Мартинова, навряд чи припустимо. Так, лінгвісти встановили, що праслов'янська сакральна лексика має іранське походження, але, як скажімо цілком резонно стверджує С. Рассадін, де саме відбувся відповідний контакт з давніми іранцями, на Дніпрі чи на Віслі, вони так і не встановили. Хоч В. Мартинов відніс цей контакт у VI ст. до н. е. – в період скіфських походів на землі лужицької культури, але переконливих підтверджень саме такого датування так і не навів [1097, с. 73]. Проблематичним видається й прямолінійний погляд В. Мартинова на праслов'янську як на «дочірнє» породження прабалтської мови. У лінгвістиці з цього приводу вже досить давно точаться гострі дискусії. Одні фахівці наполягають на їхній спорідненій близькості, інші ж – навпаки, доводять істотну відмінність поміж ними. Можна погодитись і з Ю. Юркенасом, що вести навіть мову про якісь особливі сліди балто-слов'янської прамови на сучасному етапі неможливо [1472, с. 164].

Спробу реконструювати східнослов'янську (зокрема білоруську) етнічну самосвідомість у філологічному контексті у середині 1990-х рр. здійснила *Т. Мікуліч*, праця якої нами вже згадувалася. Науковець уже на початку книги відзначила, що особливість її студії визначила цілковита недослідженість обраної теми, а «метою монографії стало з'ясування специфіки взаємодії мови й етнічної самосвідомості, у тому числі можливих результатів для етнічної системи на прикладі етномовного розвитку населення Білорусі в ході її етноісторичного розвитку» [866, с. 3–4]. Суперечливе застосування етнологічної теорії та термінології, відзначені нами у попередньому розділі, загалом навряд чи дозволили авторці довести «визначальність» таких «етнічних прикмет», як окрема «етнічна мова», в поєднанні з таким досить мінливим критерієм, як етнічна самосвідомість. З другого боку, не можна не погодитись із філологом, що мова як одна із багатьох ознак етносу також впливає на формування свідомості, але, очевидно, не тільки етнічної, як виходить зі слів цього фахівця.

Не покращила її концепції й доволі жорстка методологічна прив'язка до так званого діалектичного матеріалізму, зокрема й під час аналізу «діалектики етномовних про-

цесів і етнічної самосвідомості білорусів», чому присвячений один із розділів монографії Т. Мікуліч. Обмеженість подібної реконструкції присутня й на рівні відповідної джерельної бази, оскільки перші письмові пам'ятки на білоруських теренах з'явилися лише в XI–XII ст., а отже, навіть діалектичний підхід у такому разі стає неможливим, через відсутність порівняння із мовою (-ами) попередніх етапів на цій території. Особливо це дисонує із твердженням ученої, що «мовні балто-слов'янські взаємодвідносини зумовили інновації в обидвох мовах», унаслідок активної колонізації балтського населення східними слов'янами в період до появи ВКЛ [866, с. 8–9, 59, 63].

Необхідно відзначити ще одну не зовсім позитивну тенденцію у межах сучасного білоруського мовознавства. На жаль, більшість білоруських лінгвістів, звертаючись переважно до «балтської» проблематики, ігнорують дослідження інших «східнослов'янських» колег, зокрема українських. Натомість у працях останніх є чимало корисних спостережень у тому числі й відносно білоруської мови, що демонструють хоча б студії відомого українського філолога-білорусиста Г. Півторака [974]. Водночас до історіографії проблеми намагаються вклинити аматорські розвідки, що створені філологами-любителями на нічим не підтвердженій інтуїції, але водночас доводять парадоксальні «теорії», приміром, гіпотезу І. Ласкова, що білоруські етнос і мова сягають корінням фіно-угорських мов і населення, яке було їхніми носіями [696; 697].

У середині 1990-х рр. з'явилася й досить сумнівна версія білоруського етногенезу гомельського лінгвіста *Олександра Рогалєва* (Аляксандр Фёдаравіч Рогалеў, нар. у 1956 р.), яка знайшла своє втілення в успішно захищеній докторській дисертації [1114], окремій монографії, за її результатами [1113] та низці інших публікацій [1115; 1116; 1118]. Цілком у позитивістському дусі та з позицій «радянського примордіалізму», він переконує, що своїми студіями «намагається відтворити історико-культурне та соціально-політичне "тло", на якому відбувалося зародження, формування та розвиток білоруського етносу, складання білоруської народності з наступним перетворенням її в націю». Вчений вважає, що його дослідження вирізняється полідисциплінарністю, а також новими дефініціями «старих» понять, таких як «етнос», «народність», «нація», й водночас введенням нових категорій, наприклад таких суперечливих, як «білоруси генетичні та негенетичні». Все це, начебто, дозволяє виділити «багатоманітних етномовних предків білорусів», починаючи з II тис. до н. е. та реконструювати чомусь «два "прообрази" білоруського народу та білоруської народності, визначивши початковий етап білоруського етногенезу» [1113, с. 2]. Втім уважний аналіз його праць створює зворотне враження: жодних полідисциплінарних методів автор не застосовує (крім механістичних екстраполяцій з доволі науково сумнівних гіпотез), ніяких нових дефініцій не пропонує, а етнос білорусів подає як результат впливу космічних сил.

Насамперед, гомельський лінгвіст заперечує існування «давньоруської народності», але тут же пропонує користуватися не менш штучним терміном «давньосхіднослов'янська спільнота», визначення якій не дає та етноісторичну сутність якої пояснює досить амбівалентно – начебто, це поняття ширше, не становить етнічний «моноліт», але є мовним «монолітом», який треба чомусь називати «Східною Славією» (при цьому незрозуміло, чи були інші «Славії»), що виступала як «сукупність споріднених і не споріднених етнічних компонентів», втілюючи етнічну «єдність багатоманіття» східних слов'ян. Невдовзі автор уже стверджує, що «східнослов'янська єдність навіть у ті далекі віки не була абсолютною та не виявлялася в антропологічній, етнопсихологічній, мовній, культурній, етнографічній одноманітності». Хоча, на його думку, чомусь вже ареал зарубинецької культури став «прообразом східнослов'янської етномовної групи», де «закладалися основи *генетичної спорідненості* (? – К. І.) східних слов'ян» [1113, с. 4, 40–42].

Не менш абстрактно А. Рогалєв визначає «етнос» як суто природне явище, цілком некритично застосовуючи гумільовську термінологію до етноісторичних явищ. Відтак,

він зовсім безпідставно наділяє давніх слов'ян статусом «більш пасіонарного етносу», що зумовило появу «східнослов'янського (давньоруського) суперетносу», а внаслідок неназваних автором «політичних факторів», на основі останнього, буцімто, сформувалася якась «східнослов'янська народність». Уся ця «давньосхіднослов'янська суперетнічна цілісність, яка об'єднала різноманітні слов'янські *діалектно-етнографічні угруповання* (що це таке автором, звісно, не пояснюється, як власне й їхні назви та територіальне розміщення. – К. І.) та неслов'янські "народці"» з Х ст. почала чомусь називатися спільним ім'ям «Русь» [1113, с. 6, 47, 93]. Свого часу, Г. Сагановіч не менш справедливо назвав фантазією спробу А. Рогалєва довести, що вже в Х ст. Полоцьке князівство називало себе «Біла Русь» [467, с. 164].

Вінчає всі ці нестримні етнологічні фантазії філолога відверта нісенітниця, безумовно навіяна «теорією» Л. Гумільова: «Виникнення білорусів було наперед визначено, – цілковито телеологічно запевняє він, – *природно-історичним розвитком* (? – К. І.) Східної Славії (Давньої Русі), але відбулося це в певній частині її території завдяки *позапланетарному імпульсу*», що мало місце в XIII ст. Далі – гірше, адже це, виявляється, було тільки перше «пришестя» білорусів, яких А. Рогалєв назвав «первинними» (або «генетичними») та які «стали білорусами в результаті "переплавки" під дією особливих природно-космічних сил». Натомість «вторинні» білоруси (від XIV ст. і далі) набули вже готову етнічну свідомість у процесі інкорпорації, до якого незрозумілим чином потрапили давні «етнічні релікти» (деякі просто вигадані) на цій території – «нащадки кіммерійців, сколотів, гелоно-фракійців (? – К. І.), нервіїв-кельтів (? – К. І.), угро-фінів, балтів і, зрештою, слов'ян – "західних" і "південних", дулібів, поморян, потім – кривичів, дреговичів і волинян» [1113, с. 97, 100, 162]. Зрозуміло, подібна «аргументація» ненаукова, а відтак, версія А. Рогалєва нічого не вносить у вирішення проблеми етнічної історії східних слов'ян.

Частково до проблематики східнослов'янського етногенезу звертається у своїй науковій творчості ще один гомельський лінгвіст – *Раїса Козлова* (Раіса Міхайлаўна Казлова, нар. у 1937 р.), докторська дисертація якої присвячена праслов'янському лексикону [581]. На сучасному етапі вона відома передусім як дослідниця праслов'янської гідронімії на території Білорусі, а кількатомне видання з цієї проблематики її авторства по суті є першим у слов'янському мовознавстві [483]. Дослідниця зокрема також вважає, що виявлення праслов'янського гідронімічного фонду дозволить у перспективі окреслити кордони якоїсь «стародавньої Славії», без натяжок і підганяння під них теорій слов'янської прабатьківщини. Втім, сама ж змушена констатувати, що окреслена проблема поки ще чекає на свого дослідника [484, с. 7].

Разом із тим, окреслений шлях не видається надто перспективним, оскільки багатьма фахівцями неодноразово зауважувалося, що ареали гідронімії та археологічних культур далеко не співпадають. Водночас невирішуваною проблемою залишається цілковита безпорадність лінгвістів у царині хронології, а тому встановити точно, хто і коли залишив «праслов'янську гідронімію» на білоруських теренах навряд чи колись вдасться. Ускладнюють ситуацію й постійні дискусії мовознавців відносно походження конкретних назв водних об'єктів, які знаходять паралелі і в слов'янських, і в балтійських мовах (чимало паралелей міститься й у германських мовах [див. напр.: 369, с. 96]), але при цьому ніхто не гарантує, що їхні витоки не знаходяться в інших давніх мовах, які не дійшли до нашого часу. Отже, поки що лінгвістична наука не може зумовити кардинального впливу на реконструкцію етнічної історії етносів дописемної доби, у тому числі й спільнот східних слов'ян.

Не набагато більше у цьому сегменті наукового пізнання дають і антропологогенетичні дослідження давнього населення, в тому числі, презентовані працями сучасних білоруських фахівців, хоч дехто з них і висловлюється щодо етногенезу білорусів доволі категорично. З другого боку, остання обставина дає ще один доволі негативний

ефект, оскільки дозволяє аматорам по-дилетантськи сприймати біологічну специфіку людських популяцій, заради «сенсаційних» декларацій популістських і псевдонаукових заяв. Натомість підстав для подібного «оптимізму» в етногенетичних реконструкціях не так і багато, оскільки фахівці у царині природничих наук дотепер не можуть подолати чимало об'єктивних перепон на цьому шляху.

Передусім, це банальна відсутність матеріалу, адже у слов'ян до прийняття доволі пізно християнства панував звичай кремації небіжчиків. Поряд із цим, суто методологічні аспекти – небажання вникати (або й відверте ігнорування) у суто гуманітарну (соціальну, етнічну) специфіку, а звідси доволі поверхове розуміння теоретично-методологічних (у тому числі й термінологічних) принципів і засад етнології, історії, археології, лінгвістики. Одночасно чимало теоретичних проблем існує й у межах самих сучасних фізичній антропології та популяційній генетиці, що визнають і спеціалісти з цих наукових дисциплін. Водночас більшість із них пречудово усвідомлюють той факт, що не існує ані окремого антропологічного типу етносу, ані етнічного гена, тоді як розмитість подібних критеріїв залишає надто великий зазор для контроверсійних висновків, а подекуди й відвертих спекуляцій та викривлення об'єктивної картини.

Окреслена невизначеність породжує різноманітні версії щодо антропологічних характеристик, у першу чергу, враховуючи історіографічну популярність у Білорусі «теорії балтського субстрату». В безуспішних пошуках останнього деякі сучасні білоруські антропологи все одно намагаються переконати, що «фізичною» основою етносу білорусів дотепер є саме балти (подекуди, навіть з домішками фіно-угрів), а не слов'яни, масової міграції яких на землі сучасної Білорусі, начебто, взагалі не було [370, с. 8; 371, с. 125]. На цій основі, скажімо, побудували свою вельми сумнівну гіпотезу А. Дзєрмант і С. Санько, згідно якої, білоруси, по-перше, є безпосередніми нащадками першопоселенців краю, по-друге, жодні міграції не вплинули на їхній антропологічний вигляд, а по-третє, не було жодної слов'янської міграції [342, с. 240–241]. На іншому полюсі знаходяться білоруські біологи-генетики, які не менш самовпевнено заявляють, що «ми є слов'янами не тільки лінгвістично, але й з погляду генетики» [312, с. 71], немовби є однозначний ген, який відповідає за білоруську етнічність.

Загалом, сьогодні у Білорусі існує тільки один науковий центр, працівники якого фахово займаються антропологічними та генетичними дослідженнями, зокрема й у царині відповідних етноісторичних реконструкцій – це відділ антропології та екології Інституту історії НАНБ. Не так давно (про що йшлося також вище) з'явилася й окрема монографія, присвячена історії антропологічних досліджень у Білорусі [809]. Один із лідерів у цій науковій галузі А. Мікуліч також відзначає, що сучасна білоруська антропологічна та генетична науки почали своє становлення лише наприкінці 1960-х рр., зрозуміло, під пильним наглядом московських науковців. Із останніх найбільше, на думку білоруського антрополога, вплинули на появу нової школи В. Алєксєєв і Ю. Ричков, але постійними науковими консультантами також були Г. Дебець, В. Бунак та ін. [848, с. 584].

Не доводиться, з огляду на це, дивуватися, що й одна із перших наукових монографій відносно антропологічного аспекту білоруського етногенезу вже за пострадянської доби містить серед співавторів саме московських спеціалістів. Суто білоруську антропологічну школу в ній представила не менш відомий фахівець у цій галузі *Лідія Тєгако* (Лідзія Іванаўна Цягака, 1937–2015). Вона, в принципі, погоджується із тим науковим скепсисом, який відмовляє антропології в реальному впливі на дослідження етногенезу, але водночас слушно закликає не впадати у крайнощі та підходити до відповідних матеріалів виважено. Адже «антропологічний аналіз за коректного застосування дає в деяких випадках можливість навіть розглядати географію мов і культур на підставі антропологічних типів» [1385, с. 117].

Проведене порівняння середньовічних краніологічних матеріалів, переконало дослідницю в тому, що слов'янські рештки певним чином відрізняються від германських і

скіфських, але в більшості схожі з усім східноєвропейським населенням. Тому дослідник змушена була констатувати, що «ці спостереження не вирішують повною мірою проблему генезису східнослов'янського населення». Так само і спостереження «особливостей білоруського народу» не дозволило їй визначити «різко окреслений морфологічний комплекс, який можна було б цілком прив'язати до білоруського етнічного ареалу», адже тут так само повторилася славнозвісна «несумісність географічних меж антропологічної та етнічної спільнот» [1385, с. 120–121].

Саме тому гіпотезу щодо «балтського субстрату» в етносі білорусів, на основі антропологічного матеріалу з теренів Білорусі, неможливо підтвердити чи спростувати. І не в останню чергу через брак відповідних досліджень як у площині загальноєвропейської панорами, так і в площині хронологічної обмеженості більш новим часом. Простіше кажучи, вчені-антропологи не знають, яким за морфологічними характеристиками було населення в Європі раніше, ніж у залізному віці, тим більше невідомі його регіональні особливості. Більше того ще радянські археологи встановили той факт, за яким і слов'яни, і балти від початку формувалися на однаковому для них антропологічному субстраті [19, с. 54]. Не дивно, що й деякі сучасні білоруські археологи не бачать ніякої відмінності в антропологічних типах дреговичів, радимичів і кривичів [1408, с. 89].

На сучасному етапі все більшої популярності в реконструкціях етногенезів набувають дослідження особливостей людських генів, зокрема ДНК-маркерів. Останнє, на думку Л. Тєгако, породжує сьогодні чимало суперечок і неправдивих уявлень, у тому числі в колі неспеціалістів, які прагнуть застосовувати ці новітні методики до вирішення історичних проблем [1248, с. 19]. Науковця непокоїть, що останнім часом з'являється чимало публікацій, де робляться спроби провести ревізію історичних подій, особливо щодо етногенезу. Причому авторами таких праць виступають не фахівці з проблем генетики й антропології, а журналісти, філософи і навіть представники технічних професій. Характерною рисою подібних спроб є суцільна плутанина, зумовлена нерозумінням сутності проблем, які розглядаються, та безграмотне застосування специфічної термінології: «Помилки ці, – продовжує Л. Тєгако, – пов'язані з нерозумінням відмінностей між біологічними та соціальними спільнотами, а також можливостей біологічних і гуманітарних наук в історичних реконструкціях» [1247, с. 64].

Гострій критиці дослідниця піддала й збірку «Передісторія білорусів з найдавніших часів до XIII ст.», що вийшла в 2010 р., за редакцією А. Тараса, внаслідок чого, на її думку, стався «ганебний провал» так званої теорії «балтського субстрату». Деякі автори збірки стверджували, що ця «теорія», сформульована московським археологом В. Сєдовим на початку 1970-х рр., мала бути представлена на конференції з етногенезу білорусів у Мінську 1973 р., але, буцімто, через занепокоєння партійних органів, форум був заборонений, а відповідні матеріали (тези доповідей) наказано знищити. Проте як учасниця тієї конференції, Лідія Іванівна запевнила, що і захід відбувся, і тези були надруковані окремою збіркою та присутні дотепер у бібліотеках, але «автори збірки "Передісторія білорусів..." знають про ці події лише з пліток, а в Інтернеті збірка «Етногенез білорусів» їм не траплялася, тому вони з обуренням твердять стосовно якоїсь боротьби з теорією "балтського субстрату"». Саме тому, на її переконання, і основний посил «концепції» А. Дзєрманта і С. Санька, що білоруси – балти, котрі перейшли на слов'янську мову, базується винятково на вигадках і домислах, у тому числі й антропологічно-генетичного характеру. Натомість «антропологічна наука давно спростувала всі твердження стосовно чистоти будь-якої людської групи – чи то раси, чи етносу» [1247, с. 66–67]. Правий і А. Литвинський, що досліджуючи етногенез слов'ян, загалом, наївно сподіватися на генетику як джерело, що містить істинну інформацію [726, с. 258].

На генетичному рівні фахівці також не можуть з упевненістю стверджувати, що певний набір хромосом чи певна мітохондріальна ДНК притаманні якомусь конкретному етносу. Так, за підсумками міжнародного проекту з вивчення генофонду східних

слов'ян, до складу якого увійшла й Л. Тєгако, результати відповідного аналізу показали великий ступінь близькості всіх східнослов'янських популяцій. Проте це зовсім не свідчить, що колись існував окремий «східнослов'янський етнос», адже не меншу близькість до них демонструють західні та південні слов'яни, а також неслов'янські народи Балканського півострова. Водночас доволі далекими від «східних слов'ян» є спільноти Волго-Уральського регіону та західні фіно-угорські етноси [1246]. При цьому треба постійно мати на увазі, що зазначені «близькість» і «віддаленість» спільнот між собою є досить відносними і можуть лише підтвердити такі факти, як міграція слов'ян на Північ Східної Європи або ж асиміляцію ними місцевих неслов'янських спільнот, а отже, не є прямими етнічними показниками.

О. Тєгако – донька Лідії Іванівни, – ставши вченим-біологом, також присвятила себе вивченню генофонду білорусів. Дослідивши спільно з О. Балановським типи генетичних маркерів, вони дійшли висновків, що за «батьківською лінією» (Y-хромосома) відмінності білорусів від балтів помітні доволі яскраво, але схожі на усі інші групи слов'ян. Натомість за «материнською лінією» (мтДНК) сучасні білоруси схожі і на слов'ян, і на балтів. Проте більшість даних засвідчує, що «основний генетичний ландшафт білоруського генофонду сформований міграційними процесами, а не особливостями місцевого саморозвитку» [1249]. Тобто, на «генетичному рівні» теорія «балтського субстрату» щодо етногенезу білорусів фахівцями-біологами не підтверджується.

На домінуванні переважно «слов'янського» антропологічного типу серед білорусів наполягає ще одна відома вчена-біолог – *Інеса Салівон* (нар. у 1937 р.). На її думку, чимало фізичних рис цей тип успадкував від давніх локальних популяцій, внаслідок розселення слов'ян територією Східної Європи, що зі свого боку зумовило відносну стабільність генофонду сільського населення Білорусі. При цьому показник послабленої європеоїдності у частини сучасного населення переконує її в тому, що найбільш масивні перші міграційні хвилі слов'ян прийшлися на західну, центральну та південно-східну територію країни, а найменше їхнього впливу зазнав північно-східний регіон, де доволі довго домінував генофонд попередників слов'ян [1140, с. 154–155]. У такому руслі дослідження були продовжені в межах міжнародного проекту «Комплексне вивчення давнього населення Білорусі у світлі етнічної історії» [808, с. 313] (виконувався під керівництвом І. Салівон у 2010–2012 рр.), що знайшло відображення й у підсумковій монографії [1141].

Дослідниця також виступає з жорсткою критикою дилетантського підходу до інтерпретацій антрополого-генетичних матеріалів у етногенетичних реконструкціях, «автори яких не мають належної кваліфікації та докладних знань основних закономірностей расоутворення та генетичних процесів у популяціях людини» [1142, с. 90]. Особливо непокоять авторку відповідні інсинуації поглядів доктора біологічних наук А. Мікуліча журналістом В. Деружинським, який прагне довести якусь «генетичну винятковість» етнічного формування білорусів, порівняно з українцями та росіянами. Некоректно й однобоко він застосовує також генетичні дослідження О. Балановської, цілковито ігноруючи її справедливе застереження, що будь-яка прив'язка гену до етносу невірна по суті – це різні системи координат, адже приналежність до останнього визначається винятково людською самосвідомістю. Крім цього, він наївно намагається ототожнити цілковито несумісні поняття – «стародавній генофонд» і «стародавній етнос», що, на думку І. Салівон, не витримує жодної критики [1142, с. 90–91].

У той же час, якраз таку ж теоретичну помилку допускає на рівні порівняльного аналізу генофонду та етнічної спільноти один із найвідоміших вчених-біологів сучасної Білорусі та по суті засновник її антропологічної школи – *Олексій Мікуліч* (Аляксей Ігнатавіч Мікуліч, нар. у 1934 р.). Основний напрям його досліджень стосується історичного аспекту мінливості геногеографії населення Білорусі, що знайшло зокрема вираз в успішно захищеній ним дисертації на здобуття ступеня доктора біологічних наук (спеціальність – антропологія) у 1991 р. [849]. Однак уже в презентованій тут частині

теоретично-методологічних засад відповідного дослідження відсутні будь-які вказівки на етнологічні, історичні, демографічні та соціологічні теоретичні та термінологічні аспекти, застосовувані автором. При цьому якраз соціогуманітарна частина цієї праці містить деякі не зовсім коректні твердження. Передусім, дивує те, що основним положенням, яке дисертант виносить на захист, є «*вірогідна* цілісність генетичної системи сучасного населення», тобто, можна вважати, що така цілісність і не існує. По-друге, А. Мікуліч вважає, що для етногенетичних реконструкцій йому на теоретичному рівні достатньо «дотримуватися *гіпотези* Ю. Ричкова, що генетична структура населення залишається постійною впродовж історично великих періодів часу». Зрештою, небезпечно-абстрактним виглядає і наступне (нічим не підтверджене) припущення: «*Закономірності* історичного розвитку популяцій і спадковість поколінь дають підстави стверджувати, що генетична характеристика сучасної тотальної популяції може розцінюватися як *прапопуляція* (? – К. І.) давнього минулого» [849, с. 9, 16, 20].

Якщо в дисертації А. Мікуліч запевняє, що генетичний аналіз демонструє заледве не генетичну єдність «давньоруської народності», то вже з першої половини 1990-х рр. він зосереджується на доведенні генетичної унікальності етносу білорусів, виявивши «високу стабільність його генофонду». Не менш стабільною виявилася й «генетично-антропологічна пам'ять», особливо в регіоні Білоруського Полісся. Оскільки ж для такої гармонії необхідно 100–200 поколінь, постільки, на його переконання, це свідчить про незмінність білоруського етносу впродовж 3–6 тисячоліть, а на додачу біолог запропонував «гіпотезу спадковості сучасного населення Білорусі з виходом далеко за хронологічні межі слов'янської колонізації». Більше того усе це він пов'язав також з «еволюційними соціально-біологічними процесами» [864, с. 87–88, 90]. Таким чином, помилка ототожнення ним понять «популяція» та «етнос» дала ґрунт до появи у сучасній білоруській історіографії міфу про надзвичайну стародавність «білоруського етносу», фактично з палеоліту.

Показово, що дотепер А. Мікуліч навіть не спробував теоретично з'ясувати, у чому полягає сутність категорій «етнос», «слов'яни», «білоруси» та пояснити коректність і можливість їхнього сполучення з «популяціями», «геногеографією» й «генетикою» загалом. Крім того, судячи з його наукового апарату, він навіть не намагається проаналізувати теорії сучасних соціобіології та біологічного примордіалізму, до яких явно тяжіє і його власна концепція, не говорячи вже про врахування корпусу наукової аргументації, що вагомо критикує та заперечує подібні підходи у сучасній етнології й антропології. Натомість і надалі він продовжує оперувати доволі сумнівними поняттями, приміром «популяційна система етносу», «регіональні популяції в етнографічних утвореннях», «сучасна етнічна Білорусь», «білоруська етнічна макропопуляція» [848, с. 585, 586; 865, с. 11], і, за звичкою, пропонуючи висновки на суцільних припущеннях, зокрема й гіпотезі Ю. Ричкова, котра на початку 2000-х рр. раптом стала «новою концепцією московської школи антропологів» [862, с. 21].

Більшість із цих похибок увійшла й до підсумкової монографії А. Мікуліча, присвяченої «антропології етносу» (попри сумнівність такого поняття, воно спеціально винесено в назву) білорусів та опублікованої 2005 р. [863] (показово, що А. Тарас не полінувався перекласти її російською та передрукував, звісно, зі скороченнями [847]). У ній білоруський біолог, маючи якесь власне, так і не пояснене, уявлення про «етнос», продовжив наполягати на «цілісності білоруського етносу», його «гомеостазі в часі та просторі» та присутності «геногеографічної компоненти в етнічній історії». Окрім іншого, все виразнішим у «концепції» А. Мікуліча став географічний детермінізм як ключовий фактор антропологічних і генетичних відмінностей білорусів від решти етнічних сусідів, передусім українців і росіян. Заговорив автор і про «субстратні праоснови» цих етнічних спільнот, хоча чітко так і не пояснив, що мається на увазі.

Під тиском критики, біолог також змушений був скоротити вік білоруського етносу до 130–140 поколінь, що за «генетичним годинником», застосованим до «корінних

сільських популяцій», дало 3250–3500 років, а відтак, переніс його зародження із палеоліту в бронзовий вік – на середину II тис. до н. е., знову помилково ототожнюючи етнос і популяцією [863, с. 2–3, 11–12, 111]. У цьому контексті куди зваженішою виглядає позиція, скажімо, історика А. Латишонка: «Білоруська нація, – говорить він, – відносно молода, але як популяція ми вельми старі – нам майже 3,5 тисячі років... Але ми не знаємо на якій мові ті наші предки говорили. Антропологічна популяція не має нічого спільного з нацією» [701, с. 356]. На превеликий жаль, А. Мікуліч цілковито ігнорує подібні теоретично-методологічні аспекти етнології, перебуваючи й надалі в межах архаїчного примордіального уявлення про «етнос» як суто біологічну категорію.

Незнання етнологічних основ постійно приводить А. Мікуліча до парадоксальних висновків. Показовим у такому контексті виглядає наступне твердження: «Генетичні й етнічні особливості сучасних людей формувалися в процесі їхнього розселення по Землі у пошуках їжі» [863, с. 18]. Генетичні, можливо, й так, але етнічні «особливості сучасних людей» – ні! В усякому разі вони точно не формувалися одночасно, а говорити про «етнічність» архантропів – нонсенс! Аналіз сучасних так званих «етнічних хмар» за абстрактними даними геногеографії дослідник взагалі вважає аргументом на користь «історичної залежності особливостей кожного зі східнослов'янських етносів», а відтак, вважає «необхідним порівняння археологічних матеріалів з матеріалами геногеографії» [863, с. 82]. Хоча сам же наводить приклад зворотного зразку (це, до речі, засвідчує ще й його безпорадність стосовно історичної хронології).

Вище нами вже згадувалося, що А. Мікуліч особливу увагу приділяє території Полісся, де (хоча не вказано коли), на його думку, утворився проміжний антропологічний варіант між південною та північною європейськими популяціями. Однак чому він вирішив прив'язати цю генетичну «аномалію» саме до зарубинецької археологічної культури, котра існувала ще на початку нашої ери (!) достеменно невідомо (куди ж поділися 4–6 тисяч років стабільно-гармонійного існування білоруських генів?). Швидше за все, це єдине історичне явище, котре більш менш вписується до його геногеографічної карти сучасних (!) «етнічних хмар» генів. З таким же успіхом можна було зробити кандидатом милоградську культуру, що існувала в регіоні раніше. Незважаючи навіть на це, дивує передусім постановка проблеми, коли «залишається відкритим питання: чиїми предками могли бути носії зарубинецької культури – слов'ян чи балтів?» (ми пам'ятаємо, що ці збірні категорії – не етноси, а тому зарубинці, далеко не будучи культурним ізолятом, могли бути предками для різних етнічних спільнот у їхніх межах одночасно). Звісно, відповідь геногеографа збентежує до глибин: «Наш антропологічний і популяційно-генетичний матеріал свідчить на користь і тих, і інших» [863, с. 94–95], – начебто, і для «слов'ян», і для «балтів» існує чіткий генетичний набір ознак.

Втім у цьому припущенні помітні ще кілька проблемних аспектів. По-перше, тут ми бачимо вже якусь потрійну етнологічну помилку, коли до ототожнення етносу та популяції додається ототожнення з ними археологічної культури. По-друге, у сучасній археології всі вже давно відмовилися від гіпотези В. Сєдова щодо «балтськості» зарубинців (більше дискутують щодо їх германської приналежності, а то й поліетнічності). По-третє, заклик до археологів уживати дані геногеографії, як не важко помітити, цілком пустопорожній, адже чітко ідентифікувати археологічну культуру (ще й таку, порівняно не стародавню) все одно не вдається. Варте уваги й застереження О. Марфіної, що при цьому «антропологу необхідно враховувати погляди різних спеціалістів і вникати у кожну конкретну археологічну проблематику» [810, с. 326].

Однак, як і в будь-якій лінійній телеологічній схемі, А. Мікуліч все одно приходить до наперед запланованих висновків. Відтак, він навіть не сумнівається в однозначності, котру йому навіюють, складені за генами «карти та таблиці, наведені в книзі», і котрі визначають його віру в «автохтонність білоруського етносу» та «його глибоку старожитність». Ось завершальна формула етнічності білорусів, які «ведуть свій родовід, починаючи з 1,5 тис. років до РХ»: «Антропогенетична *єдність походження*

(спільний предок? – К. І.), наявність протягом кількох століть *своєї державності* (очевидно, ВКЛ? – К. І.), особливість мови і культури, перевага еміграційних процесів над міграційними сприяли утворенню та консолідації окремої (? – К. І.) і поки що (? – К. І.) доволі тривалої етнічної спільноти білорусів» [863, с. 112].

Зазнає критики підхід А. Мікуліча і з боку його фахового кола. Так, І. Салівон теж не погоджується з його думкою про «етнічну автохтонність» білорусів, вірніше з контекстом її уживання, як своєрідної «одвічності» цієї спільноти на означеній території. Натомість цілком слушно покликається на дослідження археологів, згідно яких 1,5 тисячі років тому не те що білоруси, а лише перші слов'янські племена почали розселятися територією Східної Європи, увійшовши безпосередньо на білоруських теренах у контактах із спільнотами балтів. Останні також не були тут «автохтонами», а переселилися в II тис. до н. е., своєю чергою увібравши у власний генофонд «субстрат» попереднього, ще давнішого населення. Звісно, все це давнє населення фізично нікуди не зникало, а співіснувало з прибульцями, поступово асимілюючись в їхній етнічності. Не можна не погодитись із вченою, що при цьому «формування етнічних особливостей залежало не від генетики мігрантів чи місцевого населення, а від переваги вищого рівня культурних традицій перших або останніх, як і від примусового насадження більш згуртованим населенням цих традицій» [1142, с. 91].

Нарікає біолог і на «термінологічну плутанину» А. Мікуліча, котру, «крім В. Деружинського, ряд "популяризаторів" наукових знань дотепер використовують для доведення своїх ідеологічних "концепцій"». Водночас вона цілком слушно нагадує до чого може призвести аматорське сприйняття біологізації етнічності та ототожнення расових характеристик (так званий «антропологічний тип») із етносом та закликає виваженіше підходити до основних категорій наукового аналізу. У підсумку, ми цілком солідаризуємось із твердженням І. Салівон, що «під час вивчення етногенетичних процесів антропологічні дані виконують другорядну роль, оскільки відображають лише ступінь внеску генетично детермінованих особливостей предкових популяцій (корінного населення та мігрантів) у генофонд сучасних етносів» [1142, с. 92–93].

Окреслена ситуація чудово демонструє, наскільки складним є міждисциплінарний підхід до проблеми реконструкції етнічної історії східних слов'ян. Окрім нерозуміння дослідниками теоретично-методологічної специфіки суміжних галузей, вони, замість пошуку спільних точок доступу до проблеми, навпаки, доволі часто намагаються монополізувати право «своєї» дисципліни на встановлення остаточної істини, звинувачуючи при цьому колег з інших секторів в упередженості та методичній обмеженості. Показовою щодо цього є зокрема теперішня напружена ситуація відносно слов'янського етногенезу в польській історіографії, передусім в антропологічно-археологічній полеміці поміж «автохтоністами» й «алохтоністами». Концепція перших була сформульована, як зауважувалося вже вище, Ю. Костшевським у міжвоєнний період. Натомість кардинально її переосмислив у 1970-х рр. К. Годловський, виступивши з версією про міграцію «слов'ян» на польські терени з Подніпров'я за доби Великого переселення народів [1537], яку підтримували та розвивали також В. Ґензель і К. Яжджевський. Сьогодні цю традицію продовжують археологи М. Парчевський, П. Качановський, А. Новак. Натомість доволі різко, за спостереженням Р. Гжесіка, їм опонують «неоавтохтоністи» В. Маньчак, Х. Мамзер і особливо фізичний антрополог Я. Піонтек [252, с. 112–114].

Останній зокрема наполягає на тому, що саме фізична антропологія має вирішальний вплив на реконструкцію етногенетичних процесів у середовищі «слов'янства», на відміну від археології та лінгвістики, матеріали яких неспроможні відображати етнічні та головне – демографічні – явища. На підставі саме останніх, він вважає неприпустимою гіпотезу «алохтоністів» щодо міграції слов'ян із Середнього Подніпров'я, адже це засвідчило би доволі високу стартову динаміку природного приросту населення, чого в жодному разі в V–VI ст. не спостерігається [1562, p. 199, 201–202, 209]. Крім цього, у спільному дослідженні з українським антропологом С. Сегедою, він зауважив, що по-

леміка з представниками тих дисциплін, які прагнуть реконструювати слов'янське етнічне минуле, ускладнена через ігнорування ними новітніх даних фізичної антропології, особливо у сфері молекулярної біології та генетичному аналізі [1560, s. 8–9]. Зі свого боку, етнолог А. Посерн-Зеліньський також слушно наголошує на тому, що сучасна археологія не повинна ізолюватися від інших наук, але натомість бути відкритою до нових ідей і вдосконалювати власний теоретичний інструментарій [1571, s. 110]. Згідно слушного зауваження Я. Піонтека, тільки зміна дослідницької парадигми сучасної археології здатна принести бодай якісь результати в міждисциплінарних дослідженнях процесу етногенезу слов'ян [1563, s. 119]. І, насамперед, антрополог веде мову про необхідність подолання польськими археологами застарілих міфів щодо означеного процесу [1561, s. 121–122]. У схожому ключі препарує проблему міждисциплінарного дослідження слов'янської етнічної історії й А. Юрас [1545, s. 21]. Певну компромісну позицію в межах цього дискурсу займає П. Урбаньчик, прагнучи з позицій оновленої методологічної рефлексії позбавити означену полеміку «націоналізованих» конотацій [1590, s. 16–36]. Крім цього, сучасна польська археологія також не подолала остаточно вірус методології «марксизму» [1504], а отже, ситуація в ній схожа на східнослов'янські дискурси.

Разом із тим, ми можемо констатувати, що й у царині сучасних білоруської антропології та генетики вирішити проблему походження слов'ян і білоруського етногенезу зокрема поки що не вдалося. Головними перепонами на цьому шляху є все ті ж проблеми теоретично-методологічного характеру. Передусім, некоректна трактовка базових етноісторичних категорій і намагання окреслити «етнос» у категоріях біологічного організму, що існує з давніх-давен дотепер. На жаль, за подібними підходами простежуються й ангажовані нинішніми суспільно-політичними реаліями твердження, покликані «підтвердити» стародавність і особливу унікальність білорусів. З другого боку, не можна заперечувати цінні дані, котрі дають ці галузі наукового знання для дисциплін гуманітарного профілю, зокрема й щодо етнічної історії слов'ян.

Таким чином, у сучасній білоруській історіографії проблема етнічної історії спільнот східних слов'ян висвітлюється насамперед археологами, але як правило роблять це вони фрагментарно. Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, є Е. Загарульський, хоч його схема характеризується насамперед вгадуванням, а подекуди й вигадуванням окремих аспектів «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій тематиці конкретики. З-поміж сучасних білоруських істориків, жоден не присвятив окремої уваги проблемі етнічної історії слов'ян або ж навіть етногенезу безпосередньо білорусів. Всі ці питання розглядаються ними побіжно або в контексті інших дослідницьких проблем, як правило, у вигляді своєрідного тла, котре окреслюється пунктирно та не стає окремим об'єктом аналізу. Досить популярною в білоруській історіографії є версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, яка, втім, досі не набула будь-якої наукової концептуалізації. Загалом, сучасна білоруська гуманітаристика позначається надзвичайно низьким теоретично-методологічним рівнем наукових студій, у яких складні етноісторичні проблеми вирішуються переважно без верифікації джерельної бази, аналізу історіографії проблеми та категоріального апарату. Як наслідок, відповідні праці побудовані на штучно сконструйованих схемах, відзначаються голослівними твердженнями, необґрунтованими припущеннями та схоластичними спекуляціями. Не покращує сприйняття відповідного сегменту сучасної білоруської історіографії й рівень її суспільно-політичної заангажованості.

Розділ VI

НОВІТНІ ПРОЕКТИ «СЛОВ'ЯНШИНИ» РОСІЙСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ

6.1. Концепція В. Сєдова

Проблема походження слов'ян і східнослов'янських етносів, – раніше вбрана у шати «єдиноправильної концепції», набула на сучасному етапі куди різнобарвнішого наповнення у вигляді значної кількості концепцій, гіпотез, версій. Втім, залишилися й дослідники, котрі намагалися лише модернізувати попередню, офіційну версію етногенезу східних слов'ян, попри те, що залучені ними нові факти та підходи засвідчували цілковиту методологічну неадекватність теорії так званої «давньоруської народності». Саме до цієї когорти вчених можна віднести відомого російського археолога *Валєнтіна Сєдова* (1924–2004), який ще в радянській час зіштовхнувся із певною прохолодністю до своїх етногенетичних побудов, оскільки вони фактично ставили хрест на «спільній колисці». Ми, напевно, вже ніколи не дізнаємося, чи його врятував статус московського академічного вченого, чи його «правильна», політкоректна риторика, але він (скажімо, на відміну від свого сучасника – українського археолога М. Брайчевського, котрий також не сприймав офіційної концепції) не зазнав ані переслідувань, ані заборони друкуватися, а натомість зробив досить успішну наукову кар'єру.

Загалом, концепція слов'янського етногенезу В. Сєдова є на сьогодні однією з найґрунтовніших і тим, хто серйозно займається цією проблематикою, навряд чи варто її уникати, попри всі її суперечливості та недосконалості. Більш детального аналізу вона заслуговує й з огляду на той парадигмальний вплив, який спричинила на сучасну білоруську історіографію, спровокувавши в ній означений вище «балтський дискурс». Хоча проблематика балтсько-слов'янської взаємодії в давнину вже сама собою варта якнайприскіпливішого дослідження. Відтак, аналіз наукового доробку одного з найкрупніших її знавців у сучасній історіографії, видається доволі важливим, адже загалом дивною є мала увага до творчості В. Сєдова у сучасних східнослов'янських історіографіях. Дотепер лише одиниці російських науковців намагалися певним чином проаналізувати окремі аспекти його концепції [772; 379; 380; 732; 160].

З огляду на те, що у сучасній українській історіографії увага науковій творчості В. Сєдова майже не приділяється, доречним, на наш погляд, буде розпочати аналіз його концепції з кількох біографічних епізодів. Народився Валєнтін Васільєвіч 21 листопада 1924 р. у м. Богородськ (тепер м. Ногінськ Московської обл.). Закінчивши школу 1941 р., він вступив у Московський авіаційний інститут, але через війну з Німеччиною, був мобілізований до лав Червоної армії й невдовзі потрапив на фронт. Прагнучи розі-

братися в причинах цього конфлікту, він зацікавився історією й по завершенні війни вступив на істфак Московського університету, де вже з першого курсу захопився археологією. Його науковим наставником і керівником був відомий археолог Артемій Арциховський, з яким він пройшов вишкіл у ході новгородської експедиції [1074].

Після завершення навчання, В. Сєдов вступив до аспірантури Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (сьогодні – Інститут археології РАН; у ньому ж працював до останнього дня – 4 жовтня 2004 р.). Невдовзі були захищені і кандидатська (1954), і докторська (1967) дисертації (з 1997 р. – член-кореспондент, з 2003 р. – академік РАН). Як відзначив О. Чернєцов, вивчаючи вже найраніші праці В. Сєдова, неможливо встановити серед них так звані «учнівські», а тому у славістиці він одразу з'явився у всеозброєнні [1394, с. 6]. Причому він став відомим ученим не лише як кабінетний спеціаліст, але й як винятковий практик, що засвідчує солідний список і масштабна географія польових розкопок під його керівництвом.

Вже перші археологічні дослідження в Новгороді змусили його звернутися до всього комплексу проблем, пов'язаних із розселенням слов'ян саме на Північному Сході Європи. Він відразу відчув, що найбільшу перепону на цьому шляху становить недослідженість взаємин слов'ян із місцевим на той момент населенням регіону – балтами та фіно-уграми й не лише на рівні археології. Відтак, він розпочав цікавитися іншими науками (антропологія, лінгвістика, ономастика), аби застосувати міждисциплінарний підхід у з'ясуванні ранньої етнічної історії слов'ян. Його учні (тепер також відомі вчені-археологи) вважають, що мало хто з колег могли зрівнятися з ним в умінні вільно орієнтуватися у величезних масивах доісторичних і середньовічних старожитностей із різних регіонів Європи, так само, як мало хто володіє рівною йому здатністю до створення синтетичних досліджень, у яких «розрізненні факти, окремі блоки археологічних матеріалів, вибудовуються у цілісну історико-культурну панораму» [772, с. 3].

Вони ж вважають, що В. Сєдов є «творцем сучасної концепції етнокультурної історії слов'янства». Попри таке суперечливе формулювання (адже, по-перше, не він один досліджував проблему, а по-друге, не зрозуміло, що в цьому контексті означає термін «слов'янство»), можна погодитись, що саме він є автором найбільшої кількості праць (зокрема монографій), присвячених етногенезу слов'ян. Вже від 1970-х рр. він поступово перейшов до студіювання все більш масштабних проблем і поставив перед собою завдання відтворення загальної картини етнічної історії Східної Європи від появи на континенті індоєвропейців до пізнього середньовіччя. Завершеного вигляду його конструкція набула вже в 1990-х – на початку 2000-х рр., що знайшло відображення в кількох солідних наукових монографіях і статтях.

Однак ще в першій своїй монографії (1979 р.), присвяченій проблемі слов'янського етногенезу, В. Сєдов доволі об'єктивно охарактеризував власну участь у цьому дискурсі: «У наш час написати книгу з етногенезу слов'ян – ще не значить вирішити цю проблему. За явного браку фактологічної бази найдавніша історія слов'янства може бути висвітлена лише за допомоги наукових гіпотез. Тому в книзі читач зустрінеться із серією гіпотетичних побудов. Наскільки вони виправдані, покажуть подальші дослідження» [1180, с. 6]. Втім, усі його наступні студії так і не подолали винятково гіпотетичну сутність. Загалом, схема початкового слов'янського етногенезу, запропонована В. Сєдовим ще наприкінці 1970-х рр., була доволі оригінальною та кардинальним чином відрізнялася від пануючої в тогочасній офіційній радянській історіографії візії, оформленої наприкінці її існування працями Б. Рибакова (вбачала появу слов'ян в межах Середнього Подніпров'я).

Натомість В. Сєдов підтримав і розвинув західну («польську») гіпотезу, згідно якої, прабатьківщиною слов'ян було Вісло-Одерське межиріччя, а безпосередньо їхнім початком вважав археологічну культуру підкльошових поховань (400–100 рр. до н. е), яка сформувалася на базі лужицької та поморської (на його думку, «периферійні балти») культур [1185, с. 95–148; 1189, с. 69–79]. У цьому регіоні «перші слов'яни» зазна-

ли істотного культурного впливу через активні контакти із германцями, західними балтами та кельтами (так звана латенська культура). Внаслідок цього, «підкльошівці» поступово трансформувалися у пшеворську археологічну культуру (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) в тому ж вісло-одерському міжріччі, а кельти в її межах були слов'янізовані. Оскільки останні увійшли переважно до складу населення південної частини пшеворського ареалу, це призвело до формування двох етнічно відмінних її частин, а на півночі таким субстратом виступили балти. Посилаючись на погляди лінгвістів, зокрема й Ф. Філіна [1346, с. 103–110, 205–218], згідно яких, у давнину відбувся розпад «праслов'янської» мови на дві діалектні групи, В. Сєдов припустив, що це відбулося якраз через диференціацію слов'ян пшеворської культури (саме їх, вважає він, античні автори називали «венедами» [1185, с. 179; 1189, с. 122]). Важливо також врахувати, що пшеворська культура не ідентифікувалася дослідником ані як суто слов'янська, ані як германська, оскільки це була «складна поліетнічна спільнота» [1185, с. 178–179].

Тиск з боку кельтів і германців змусив частину пшеворського населення мігрувати на схід, переважно у Подніпров'я, де з місцевими племенами воно стало основою зарубинецької археологічної культури (I ст. до н. е. – I ст. н. е.), яка, з погляду В. Сєдова, була по-суті балтською. Тут необхідно зауважити, що з цього приводу точилася гостра дискусія вченого з представниками «київської археологічної школи» (В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський та ін.), на переконання яких, зарубинецька культура не те що не є балтською, а виступає початковою у всьому слов'янському етногенезі. Не врахувати фундаментальних досліджень українських фахівців він не міг, а тому в пізніх працях почав визначати цю культуру змішаною, балто-слов'янською [1185, с. 219; 1189, с. 135], хоча все одно наполягав, що вона не відіграла суттєвої ролі в етногенезі слов'ян.

Будучи заручником своєї жорсткої схеми, В. Сєдову довелося заперечувати і «слов'янськість» інших подніпровських культур – київської, пеньківської, колочинської, – атрибутуючи їх також як балтські. Цим він по суті поставив себе у доволі скрутне методологічне становище, адже з таких позицій практично неможливо пояснити, наприклад, хто такі анти (пеньківська культура), яких він так чи інакше характеризував як слов'ян. На думку В. Пєтрухіна, В. Сєдов занадто довіряє повідомленням Йордана (і Кассіодора) про колишню єдність склавинів і антів під ім'ям венедів, а тому не зрозумілим у цій гіпотезі є й пропоноване співвідношення пшеворської та пеньківської культур, оскільки остання взагалі, згідно джерел, «пережила» антів на століття [998, с. 4]. Натомість в історіографії присутні й погляди на антів як неслов'янську спільноту, що лише запозичила у склавинів мову [1547, p. 392–393].

Значно більше уваги московський археолог приділив розвитку саме пшеворської культури, «венедська» частина якої після гунської навали IV ст. остаточно розділилася на дві частини. Південна група стала основою формування празької культури («склавини» античних джерел), а північна – трансформувалася у суково-дзєдзіцьку культуру (межиріччя Ельби та Вісли), де сформувалася лехітська діалектна група західних слов'ян-венедів. Через погіршення кліматичної ситуації в IV ст., з цього ареалу відбулося також слов'янське розселення на схід. Із цим повісленським населенням, на думку В. Сєдова, пов'язане заселення слов'янами Середньоєвропейської рівнини [1183, с. 19], де в умовах метисації з дніпровськими балтами та фіномовними племенами сформувалися нові археологічні культури – довгих курганів, сопок, яких дослідник порівнює з літописними кривичами та ільменськими словенами [1187, с. 14]. Для цього процесу він навіть запровадив спеціальний термін – «велика слов'янська міграція» [1189, с. 7, 199–430]. Згодом ця гілка переселенців, буцімто, стала основою для формування «північновєлікорусов» [1171, с. 91–179].

У південно-східному напрямі слов'яни з пшеворського ареалу почали розселятися ще раніше – із середини I ст. до н. е., поширюючись у Верхньому Подністров'ї та на Волині, де змішалися з представниками липицьких і зарубинецьких старожитностей.

У II–III ст. значні маси пшеворського населення перемістилися вже у лісостепові райони міжріччя Дністра та Дніпра, заселені на той момент сарматськими та пізньоскіфськими племенами. Одночасно з Півночі до причорноморських степів рухалася міграція готів (вельбарська культура), внаслідок чого в Причорномор'ї сформувалася поліетнічна черняхівська культура [1185, с. 229–321, 243–272; 1189, с. 149–151, 170–172], до якої входили, крім германців готів, слов'яни, гето-фракійці та скіфо-сармати. Поступово в її дністро-дніпровському ареалі відбувається змішування пшеворського слов'янського населення із місцевими сарматськими (іранськими) племенами – так відбувається слов'яно-іранський симбіоз із домінуванням перших. У результаті, формується окрема група слов'ян, відома в джерелах як «анти» [1185, с. 273–279; 1189, с. 186–192] (пеньківська культура).

Цю концепцію етногенезу слов'ян В. Сєдова критикують деякі сучасні російські дослідники. Наприклад, археолог М. Щукін не погоджується з ускладненим ним, через введення черняхівської культури, «польським» ретроспективним шляхом розвитку слов'ян від пшеворської до поморської культур. Адже в такому вигляді для пропонованої гіпотези залишається невирішеним головне протиріччя: останні ланцюги такої ретроспекції – «мисочні» та «фібульні» культури (черняхівська та пшеворська) за структурою різко відрізняються від «горщикових» ранньослов'янських культур [1462, с. 58–59]. Фактично така різка відмінність останніх від попередниць досі залишається не поясненою. Схожі проблеми, на думку М. Щукіна, мають ще два аспекти сєдовської схеми. Насамперед, самі польські археологи не бачать двох варіантів пшеворської культури [1461, с. 116], а по-друге, із запропонованої гіпотези виходить, що від II ст. до н. е. і до кінця IV ст. (тобто, майже 600 років), у межах пшеворської та черняхівської культур слов'яни мешкали пліч-о-пліч з германцями, а їхні мови мали істотно зблизитися, чого лінгвістами досі не зафіксовано [1459, с. 28].

Проблема полягає також у тому, на чому цілком слушно зауважує й С. Іванов, що в російській історіографії, «як правило, слов'янський етногенез реконструюють на базі праць В. Сєдова, але його гіпотеза не єдина і не в усьому безсумнівна». Зокрема, він виводить першу достеменно слов'янську культуру (празьку) з культури підкльошових поховань у Мазовії, що є варіантом германської пшеворської культури. Принаймні, не меншу доказовість має й гіпотеза М. Щукіна, котрий пропонує шукати «колиску слов'янства» у південній частині лісостепової зони Східної Європи. І яка б з теорій не виявилася вірною, проблема залишається: празька культура виникає фактично на порожньому місці [444, с. 24, 25]. Разом із тим, істотною вадою підходу В. Сєдова є те, що, виводячи перших слов'ян з підкльошової культури, він по суті не розрізняє три аспекти можливої інтерпретації такого процесу – етнологічний, лінгвістичний і власне археологічний [177, с. 99].

Як відомо, в середині IV ст. готи створили державу на чолі з Германаріхом, до якої анти були налаштовані опозиційно. У 375 р. це королівство було захоплене кочовиками-гунами, а частина готів мігрувала на захід, у межі Римської імперії – розпочалося Велике переселення народів. Саме ці події спричинили те явище, котре В. Сєдов назвав «велика слов'янська міграція» й унаслідок якої слов'яни швидко розселилися на просторах Європи. Це зумовило появу ряду нових «слов'янських» археологічних культур, зокрема таких, як празька, пеньківська, Іпотешті-Кіндешт-Чурел, аварська на Дунаї, волинцевська, роменська, боршевська, а також згадувані вище – суково-дзєдзіцька (лехітська), псковських довгих курганів, новгородських сопок і банцеровсько-тушемлинська. Під цей «шумок» гунського погрому черняхівської культури, московський археолог «переселив» частину її землеробського населення у Поволжя, де невдовзі, буцімто, сформувалася ще одна «слов'янська культура» – іменьківська (ми вже неодноразово відзначали справедливу критику відносно цієї гіпотези у сучасній історіографії).

Таке масштабне розселення істотно змінило культурну та політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі, перервавши односпрямований етнічний і мовний розви-

ток слов'ян. На нових землях вони вступили в контакти з різними етносами, що зумовило «етномовну диференціацію слов'янського етносу, наслідком якої стало утворення окремих слов'янських народностей» [1189, с. 431]. Відтак, на думку В. Сєдова, вже на цьому етапі «жоден зі слов'янських народів не був прямим нащадком діалектних утворень праслов'янського стану, закладених у римський час» [1187, с. 25]. З огляду на це, він доволі справедливо закликав відмовитися від думки про «руську прабатьківщину» та пошуків у праслов'янському масиві зачатків так званої «східнослов'янської народності» [1171, с. 183]. Його основним аргументом був той факт, що територія майбутньої Київської Русі була освоєна слов'янським населенням неодночасно, в декілька міграційних потоків, із різних культурних регіонів.

Так, на Волині та Правобережжі Київського Подніпров'я з празької культури сформувалася спільнота дулібів, з якої згодом вийшли волиняни, поляни, древляни та дреговичі. Із середовища пеньківської культури (анти) сформувалися хорвати, тиверці, уличі, радимичі та в'ятичі. Окрему групу становили вихідці із культури довгих курганів, мова яких свідчить про тривалий ізольований розвиток від решти слов'янських спільнот, і яких літопис іменує кривичами та полочанами. Четверте «культурно-племінне угруповання слов'ян», основними пам'ятками якого є сопки, було населенням, відомим як ільменські словени. Стосовно них В. Сєдов зауважував: «Питання про те, звідки та якими шляхами розселялися слов'яни територією Новгородської землі, залишається відкритим. З упевненістю можна лише стверджувати, що міграція йшла не з Подніпров'я.., а можливо звідкись із Південного-Заходу, з Повіслення чи Вісло-Одерського міжріччя» [1191, с. 11–12].

Незважаючи на те, що Рюриковичі лише об'єднали під своїм скіпетром ці чотири різнокультурні конгломерати слов'ян (а також масу не-слов'ян), які залишили по собі у Східній Європі, згідно підрахунків самого В. Сєдова [1168, с. 10], 7 (!) археологічних культур, дослідник, слідуючи офіціозній ідеологемі, все одно твердить, що вони утворили «давньоруську народність», але треба відзначити – ніде не називаючи її безпосередньо окремим етносом. Більше того він змушений констатувати, що «за свідченням археологічних матеріалів, літописні племена в XI–XII ст. *залишалися стабільними етнографічними одиницями*» [1168, с. 270]. Інтуїтивно відчуваючи етнологічну неможливість появи окремого «східнослов'янського» етносу на площі у майже 1,5 млн кв. км, він змушений обмовлятися, що «давньоруська народність сформувалася на основі слов'янського населення, об'єднаного не на *етнодіалектному,* а на *територіальному* ґрунті», а «провідна роль, – продовжує він далі ще обережніше, – в її складанні, *вірогідно*, належала давньоруській державі» [1168, с. 272], але ж погодьмося, «народності», якщо допустити існування таких етнічних спільнот, складають не держави – а люди, котрі усвідомлюють/уявляють таку спільноту.

Наприкінці 1990-х рр. В. Сєдов знову повернувся до цієї теми, вважаючи, що у нього накопичилося чимало археологічних (!) матеріалів для «дослідження складної проблеми становлення давньоруської народності» [1171–1173]. Цього разу, забувши власні попередні висновки, він уже значно категоричніше класифікував її як «спільно-східнослов'янську етномовну єдність» (звісно, у жодний спосіб не пояснюючи теоретичне навантаження цієї категорії, декларуючи між іншим лише доволі суперечливу та однобоку константу про мову як найважливішу ознаку етносу) [1171, с. 7, 19–20, 182]. Загалом, головним недоліком конструкцій В. Сєдова є їхня цілковита відірваність від будь-яких етнотеоретичних засад, що робить його концепцію надзвичайно слабкою та науково малопереконливою, адже побудована вона винятково на інтуїції, домислах і, на жаль, як бачимо – догматах.

Зрештою, він усе ж таки не стримується та називає цю ефемерну «етномовну єдність» (попри, здавалося б, давно віджилий ідеологічний клімат) «давньоруським етносом» – «*складним формуванням* (? – К. І.), що включило в себе *декілька різнома-*

нітних праслов'янських угруповань» [1171, с. 183]. За кілька сторінок він сам собі вже суперечить, оголошуючи, що «*русь* в X–XIII ст. була етнонімом», проте, «на питання, чи все слов'янське населення Давньої Русі іменувало себе русами *відповісти неможливо* [sic!]» [1171, с. 221]. Отже, зважаючи на прихильність В. Сєдова до етнологічно-спрощених максим, відзначимо хибність його підходу: етнос – не єдина для всіх мова, а – єдина для всіх свідомість, яку він і не може знайти, хоча, швидше за все, і не шукає.

На цьому коло проблем, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, у працях В. Сєдова далеко не вичерпується. Крім докладних археологічних досліджень і відповідних етноісторичних їхніх інтерпретацій, присвячених практично усім «літописним племенам», на увагу та зокрема доволі неоднозначну реакцію на них у сучасній історіографії заслужили такі аспекти східнослов'янської минувшини, як теорія «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, слов'янська атрибуція іменьківської археологічної культури [1185, с. 309–315; 1177, с. 49–65; 1190, с. 27–54; 1171, с. 58–63; 1174, с. 5–15; 1189, с. 245–255], теорія походження русі та Руського каганату [1182; 1171, с. 73–77; 1189, с. 275–295].

Зауважимо, проте, що у сучасній російській історіографії є чимало їх противників, оскільки вони передусім відзначаються «ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом» [1078, с. 193]. Малоймовірним вважає «кидок іменьківців» з Волги на Дунай М. Васільєв [178, с. 106]. Натомість В. Пєтрухін справедливо заперечує ту обставину, що іменьківську культуру заснували анти, коли факти свідчать про її поліетнічність, а також наголошує на неприпустимості у такий спосіб «зароджувати» етнонім «русь» у Поволжі [1011, с. 24–25; 1006, с. 155–156; 1008, с. 128–129]. Своєю чергою, А. Горскій звертає увагу на довільне трактування В. Сєдовим деяких фіно-угорських етнонімів, безпідставно перетворюючи їх на слов'янські [281, с. 56]. Істотний скепсис серед археологів зумовлюють і його погляди та етнічну інтерпретацію культури «довгих курганів» [682, с. 136].

Майже ніхто із сучасних істориків не сприйняв поглядів московського археолога і на проблему так званого Руського каганату, котрий, на думку, того ж таки В. Пєтрухіна, – «не більше ніж історіографічний фантом». Тому спроба В. Сєдова розвинути цю гіпотезу «гіпотетичного каганату русів» є лише продовженням «радянської традиції пошуку потужної держави початкової слов'янської русі в Середньому Подніпров'ї» [1008, с. 132, 136, 139]. З погляду археології та знавців волинцевських старожитностей, заперечують можливість існування «каганту» в межах цієї культури В. Єнуков [372, с. 56] і О. Комар [591, с. 300–333]. Натомість С. Воронятов розкритикував цю схему як черговий вияв «неоантинорманізму» [223, с. 200–201], що властивий сучасній російській історіографії.

Першорядного значення у своїй схемі етнічної історії східних слов'ян В. Сєдов надавав також *фактору балтів*, оскільки резонно вважав, що «відтворити історію ранніх слов'ян можна лише в комплексі з аналізом старожитностей інших європейських етносів» [1185, с. 3]. В одному з останніх інтерв'ю науковець сказав, що мріє написати велике дослідження з етнічної історії балтів [1074], але, на жаль, через смерть, йому вже не судилося цього зробити. Втім, він встиг опублікувати ще 1992 р. невеличку працю латиською мовою в Ризі, присвячену давнім балтам [1575]. Частково ця проблематика проаналізована ним і в книзі «Фіно-угри та балти у середньовіччі» [1355], де виступив і як редактор, і як автор. Однак основні положення його концепції викладені у численних монографіях і статтях. Певну «одержимість» В. Сєдова балтами як фактором етногенезу слов'ян свого часу зауважили і його студенти. Вітаючи професора з черговим ювілеєм, вони підготували плакат, на якому зображення земної кулі було зафарбоване жовтим кольором і позначене великими літерами «БАЛТИ» [1394, с. 5].

На етнологічній інтерпретації балтського компоненту у східнослов'янському середовищі середньовічної доби була побудована і докторська дисертація В. Сєдова, захищена ним у 1967 р. і опублікована як монографія через кілька років [1188]. У цій роботі він вперше спробував виділити балтський субстрат у середньовічних слов'янських ста-

рожитностях. По суті вчений аналізував формування специфіки східних слов'ян на території сучасних Білорусі та Північного Заходу Росії, внаслідок асиміляції місцевих балтських племен слов'янами, котрі перемістилися сюди із Заходу. Саме це, на думку археолога, визначило самобутність етносу білорусів після розпаду «давньоруської народності». Попри дотримання «генеральної лінії» радянської офіціозної історіографії, як згадував сам академік, «у 70-х рр. XX ст., коли для висвітлення етногенезу білорусів мною вперше були залучені археологічні матеріали, думка стосовно впливу балтського субстрату на формування цього етносу виявилася небажаною», а наукова конференція з етногенезу білорусів, яка мала відбутися в Мінську 1973 р., через цю теорію, заплановану як пленарна доповідь, була заборонена місцевим компартійним керівництвом [1178, с. 49]. Проте, як ми бачили вище, згідно спогадів Л. Тєгако, ця конференція все ж відбулася, а збірник її тез був опублікований (курйозно, але сам В. Сєдов посилається тут же на цю збірку, де опублікована і його стаття).

Втім, і тоді, і сьогодні причини такого кроку є цілком зрозумілими: нові археологічні факти по суті доводили, що ніякої східнослов'янської єдності чи спільноти ніколи не існувало, а заселення слов'янами (навіть якщо припустити їхню колишню етнокультурну спільність) теренів сучасних Білорусі та Росії відбувалося поетапно (у різні століття), з різних регіонів, у різних напрямах. Відтак, етнічна специфіка наступних східнослов'янських етносів (не в останню чергу, через взаємодію з іноетнічним субстратним населенням тих територій, куди мігрували слов'янські групи) формувалася задовго до появи Київської Русі, де, за припущенням апологетів теорії про «давньоруську народність», відбулася віртуальна етнічна консолідація «союзів племен» східних слов'ян у єдиний етнос. Побоювання з цього приводу партійних ідеологів були зовсім не безпідставними, а подальші події це лише підтвердили. Скажімо, у сучасній білоруській історіографії теорія В. Сєдова стала однією з найвпливовіших у поясненні «автономного» (поза «давньоруською народністю») етногенезу білорусів, хоча подекуди вона набуває гіпертрофованих рис, коли білоруси оголошуються не слов'янами, а винятково балтами, котрі лише перейшли на вживання слов'янської мови.

Суперечливість такого підходу, на наш погляд, багато в чому зумовлена слабким рівнем термінологічної інтерпретації і в радянській, і в сучасних східнослов'янських історіографіях, передусім, змістовим наповненням ключової, в цьому випадку, категорії – «балти». Справді, до цих пір немає більш-менш вичерпної характеристики цього терміна і відповіді на питання хто ховається за цією назвою: мовна спільнота, групи споріднених племен, населення, що володіло схожою матеріальною культурою; чи це був окремий етнос, як доволі часто (і звісно без теоретичного та фактичного обґрунтування) стверджується в археологічній літературі? Переважно, дослідники обмежуються загальним і абстрактним визначенням балтів як частини індоєвропейців (у свою чергу, ця категорія потрактована не набагато краще). На жаль, у такому ключі аналізував проблему й В. Сєдов.

Основним методом дослідження слов'янського етногенезу вчений обрав ретроспекцію – тобто, рух від відомого – до генетично спорідненого явища на більш ранньому етапі. На переконання археолога, за пошуку слов'ян, цей метод приводить до так званої «середньоєвропейської культурно-історичної спільності полів поховальних урн», яка існувала у Центральній Європі від XIII до VI ст. до н. е. (тобто, в бронзовому віці). Перехід до залізного віку, що спричинив значні міграції, зумовив диференціацію цієї спільноти на кельтів, іллірійців, італіків, венетів, германців (ясторфська культура) та слов'ян (підкльошова культура). Однак балти виникли та розвивалися окремо, хоч і під впливом цієї давньоєвропейської культури, зокрема невдовзі увійшовши частково до складу саме слов'ян у вісло-одерському міжріччі [1193, с. 178–180]. Таким чином, «етногенез балтської етномовної спільності на ранньому етапі, судячи з археологічних матеріалів, протікав поза середньоєвропейською спільністю полів поховальних урн» [1189, с. 63].

Давні балти, на переконання В. Сєдова, вже у ранньому залізному віці поділилися на три частини за географічною ознакою [1575, s. 58–70]. Так, середню частину сучасної Білорусі заселяли племена археологічної культури штрихованої кераміки, ареал якої охоплював також Східну Литву та південно-східну Латвію. Це було ядро балтів, а їхніми прямими нащадками сьогодні є литовці та латиші. Із Заходу до цього ареалу прилучалися землі західних балтів (предки прусів, ятвягів, галіндів і куршів), представлених археологічною культурою західнобалтійських курганів (область від нижньої Вісли до р. Вента, вздовж узбережжя Балтійського моря). Східний ареал давньої балтської території заселяли племена близьких між собою археологічних культур – дніпро-двінської, юхнівської та верхньоокської – так звані дніпровські балти.

Останнім належала милоградська культура, на зміну якій у II ст. до н. е. прийшла зарубинецька, етнічна атрибуція котрої, на думку В. Сєдова, дискусійна. Хоча вчений переконаний, що найвірогідніше її населення належало до «окраїннобалтського діалекту», котрий, буцімто, посідав проміжне становище між західними балтами та слов'янами. Згодом, носії цієї культури, начебто, мігрували у верхньодніпровські землі і досягли басейну Верхньої Оки (мощинська археологічна культура), де зафіксовані писемними джерелами як «голядь». У південній частині Дніпровського Лівобережжя нащадки зарубинців змішалися з іраномовними племенами і в III–V ст. були представлені київською археологічною культурою (так звані «голтескіфи» Йордана) [1169, с. 90]. З цим категорично не погоджується А. Обломскій, згідно міркувань якого, вся «балтська» гіпотеза В. Сєдова вразлива вже в основному пункті – доведенні балтської етнічної природи населення колочинської культури. Оскільки пропонований «гідронімічний» аргумент вельми відносний, не може бути й впевненості, що балтські гідроніми з'явилися саме в ареалі колочинців [951, с. 52].

Згадані епізоди, на нашу думку, яскраво демонструють, наскільки ефемерними можуть бути «однозначні» етнічні реконструкції археологічних культур раннього середньовіччя. Аналогічну специфіку змушений був підкреслювати і московський археолог, відзначаючи зокрема, що населення провінційноримських культур майже скрізь у Центрально-Східній Європі було поліетнічним [1184, с. 71]. Ведучи ж мову про переселення слов'ян із Повіслення на Схід, він, поміж іншого, зауважував: «Ці племена не були етнічно монолітними (! – К. І.). У складі переселенців були і слов'яни, і західні балти, а можливо й невелика частка германців. Ці різноплемінні маси переселенців зустрілися на нових місцях з аборигенами – східними та дніпровськими балтами, а також прибалтійськими та поволзькими фінами» [1186, с. 210].

Переходячи до аналізу балтського компоненту в східнослов'янському етногенезі доби раннього середньовіччя, В. Сєдов також «включає» їхні групи до «давньоруської народності», припускаючи, що «племена, які залишили колочинські, тушемлинські та мощинські старожитності, були *прямими фізичними предками частини східного слов'янства*» [1168, с. 29]. Етнологічно та історично, звісно, важко уявити, як із такої етнокультурної мішанини за порівно невеликий час міг утворитися єдиний етнос. Тому московський археолог і зосередився передусім на етногенезі західної частини східних слов'ян, аби пояснити їхню майбутню етнічну окремішність, яка, втім, не могла з'явитися, через офіційну ідеологічну позицію, поза горнилом «давньоруської народності». Як ми вже бачили вище, ця специфіка зумовлювалася, на його думку, західним походженням слов'ян і їхньою колонізацією Середньоєвропейської рівними двома хвилями (V і VIII ст.). При цьому дослідник був категорично проти гіпотези південного заселення цього регіону слов'янами – нащадками зарубинецької археологічної культури. Хоча в 1990-х рр. він почав обережніше визначати її етнічну атрибуцію, зауваживши, що «науково обґрунтувати балтську належність населення зарубинецької культури неможливо» [1177, с. 59], натякаючи, що вона становила собою певний балто-слов'янський симбіоз.

За такого підходу, в концепції В. Сєдова ознак «автономного» етногенезу, на наш погляд, набула не лише західна, але й південна частина східних слов'ян. Адже, як уже зауважувалося вище, крім зарубинецької, він досить послідовно зараховував до балтських і київську, і колочинську культури. Внаслідок цього, як справедливо зауважує зокрема Н. Лопатін, на його етнокультурних картах епохи Великого переселення народів чітко вимальовався «балтський заслон» між південною частиною слов'янського світу (празька та пеньківська культури) та північно-західною (довгі кургани) [741, с. 336]. Синхронно в північно-західному сегменті східнослов'янських племен, згідно схеми В. Сєдова, починаючи з VI ст., на території розселення дніпровських балтів, які залишили старожитності типу Тушемля–Банцеровщина–Колочин, чітко фіксуються слов'янські культурні елементи, що свідчать про початок інфільтрації слов'ян у балтське середовище. Згодом, тут з'являється археологічна культура довгих курганів, яку дослідник пов'язує зі східнослов'янським племенем кривичів. При цьому В. Сєдов гіпотетично припускає, що «слов'яни, очевидно, виявилися на Північному Заході найактивнішим і, можливо, кількісно домінуючим етносом» [1171, с. 126].

Тушемлинська археологічна культура посідає в концепції східнослов'янського етногенезу В. Сєдова одне з головних місць, як реальний доказ балто-слов'янського симбіозу, що визначив в майбутньому етнічну специфіку білоруського етносу. На відміну від новгородсько-псковських земель, де слов'яни розселилися серед порівняно нечисленного балто-фінського населення, на території тогочасної Білорусі ситуація була зовсім інакшою, адже вона була щільно заселена балтськими племенами дніпро-двінської культури. З кінця IV ст. тут почався повільний процес слов'янізації аборигенів, який, за припущенням вченого, не завжди був прямолінійним і завершився тільки в часи давньоруської державності [1185, с. 303–304]. Досліджуючи старожитності тушемлинської культури, В. Сєдов звернув увагу і на певну їхню подібність до культури псковських довгих курганів. Пояснення цьому він вбачає знову ж таки в тому, що обидві групи слов'ян переселилися з Вісло-Одерського регіону [1166, с. 64]. Втім, чітко розмежувати археологічні матеріали тушемлинської культури на слов'янські та балтські дотепер нікому не вдалося. Не менш ризикованим припущенням вченого є й констатація можливої двомовності в межах цієї археологічної культури, котру він називає «метисною».

Археологічні та лінгвістичні джерела, залучені московським ученим до вивчення білоруського етногенезу, загалом привели його до закономірного висновку про потужний вплив балтів на цей процес. Однак у сучасній історіографії далеко не всі погоджуються із запропонованою ним схемою ранньої етнічної історії східних слов'ян [461]. Чимало дискусійних постулатів були окреслені й самим В. Сєдовим. Із вельми гострою критикою його концепції виступив зокрема Б. Флоря, виходячи з поширеного ще в радянській історіографії постулату про доволі пізнє (XV–XVI ст.) формування сучасних етносів східних слов'ян. На його думку, «якщо визнати аргументацію В. Сєдова переконливою, то, оскільки розселяючись територією Східної Європи, східні слов'яни вступали у різних частинах східноєвропейської рівнини у контакт з різними етносами (крім балтського на північному заході, з ірано-мовним на півдні й угро-фінським на північному сході), треба було б віднести початок формування окремих східнослов'янських народів ще до державного періоду в історії східних слов'ян, а сам процес їхнього формування доведеться в такому випадку розглядати як наперед визначений наявністю на різних територіях різного етнічного субстрату» [1359, с. 9].

Не важко помітити, що обидва дослідники не зовсім коректно підходять до проблеми, сприймаючи такі наукові абстракції, як «балти», «фіно-угри», «східні слов'яни», «давньоруська народність», за об'єктивно існуючі етноси, що в дійсності далеко не так. Ще більшою проблемою потрібно визнати неможливість реконструкції тогочасної етнічної ієрархії в межах означених мовно-археологічних спільностей, особливо

встановлення рівнів (і навіть проявів) їхньої етнічної самосвідомості. Б. Флоря підкреслює ще одну важливу деталь відносно цього: недостатньо існування певних особливостей матеріальної культури, запозичених в етнічного субстрату (а саме на цьому, як ми переконалися вище, базується ретроспективний метод концепції В. Сєдова), але важливо, щоб ці відмінності сприймалися населенням як етнотворчі ознаки. Лише в такому разі, – наголошує вчений, – «можна було би ставити питання про серйозний вплив балтського субстрату на етногенез білоруського народу, але подібна робота, наскільки відомо, не проведена» [1359, с. 10]. Аналогічну позицію відносно схеми В. Сєдова демонструє також М. Васільєв [176, с. 114].

Крім наукової складової дискусії з приводу концепції В. Сєдова, деякі російські «високоакадемічні» дослідники більше уваги все ж таки приділяють її можливим «політичним наслідкам», чим вкотре підкреслюють справжні наміри «своєї» історіографії. Доволі промовистою у цьому контексті є репліка під час обговорення доповіді В. Сєдова «Етногенез ранніх слов'ян» (проголошена на засіданні Президіуму РАН у листопаді 2002 р.) директора Інституту слов'янознавства РАН В. Волкова. Висловлюючи занепокоєння сучасним «розбіганням» слов'ян і оформленням незалежних слов'янських національних історіографій (втрату контролю над ними і над не зовсім зрозумілим «*<славянским миром>*» член-кореспондент РАН визначив як якусь «слов'янську ентропію»), останні (тобто, сучасні слов'янські історіографії) – «це, я б сказав, псевдоісторична література, не наукова, а породжена інформаційно-психологічною війною».

Що ж, зрештою, так занепокоїло головного редактора (в 2001–2005 рр.) провідного російського часопису «Славяноведение» (з 1990-х рр. дотепер у ньому регулярно публікуються вчені і українські, і білоруські, і з решти «слов'янських» країн, а тому якось важко запідозрити його у популяризації «псевдоісторичної літератури»)? Виявляється, «зараз, наприклад, у Києві, та й у Мінську *також* (? – К. І.) з'явилися *свої трактовки* давньоруської народності. Кажуть, що це міф, ніякої давньоруської народності не було, але початково існували українці, *і скажімо*, білоруси. Тобто, явна спроба задавнення своєї історії». Прагнучи, очевидно, до максимальної наукової об'єктивності у слов'янознавстві й історії, В. Волков, у першу чергу, звертає увагу ось на що: «Проблема, піднята сьогодні у доповіді В. Сєдова (ранній етногенез слов'ян. – К. І.), має, *крім наукового*, також *величезне політичне* значення» [1192, с. 603–604]. На жаль, науковий аспект концепції В. Сєдова має, за такої логіки, другорядне значення, головне – правильні політичні висновки. У той же час проблемних аспектів суто наукового характеру ця концепція містить доволі багато, зокрема й щодо балтського компоненту.

Особливо важким завданням для В. Сєдова стала необхідність «інтегрування» ранньосередньовічного «балтсько-слов'янського симбіозу» (особливо на білоруських теренах) у «прокрустове ложе» теорії про «давньоруську народність». Апологетика цієї методології, на наш погляд, істотно зменшила евристичні можливості його концепції, лише посиливши парадоксальність деяких постулатів і висновків. Пересуваючи якомога пізніше (на кінець X ст.) початок (!) складання «давньоруської народності», він все одно був змушений констатувати, що слов'янізація балтів на східнослов'янських землях тривала до кінця XII ст., а це навряд чи підтверджує завершення на той момент процесу етногенезу і білорусів, і росіян, і навіть «давньоруської народності». Відтак, довелося маскувати яскраву етнічну самобутність різних спільнот східних слов'ян (кривичів, словен, дреговичів, в'ятичів тощо) за ширмою «етнографічної» номенклатури «культурно-племінних» одиниць (що, на наш погляд, виглядає в його концепції найбільш парадоксально) ще навіть несформованої «давньоруської народності». На жаль, політична доцільність у гуманітарних науках досить часто і сьогодні переважає здоровий глузд.

6.2. Російська археологія: «московські» vs «пітерські»

Досить показовим свідченням недосконалості та суперечливості «універсальної» концепції слов'янського етногенезу В. Сєдова є той факт, що сьогодні в російській історіографії проблеми відсутні спроби розвитку та поглиблення його ідей і гіпотез. Навіть його учні більше критикують підходи та погляди наставника, аніж прагнуть на них спиратися в уже власних дослідженнях. Відтак, доводиться констатувати, що В. Сєдову так і не вдалося створити власної наукової школи стосовно дослідження етнічної історії слов'ян. Натомість у сучасному науковому просторі Росії можна відзначити дальше існування двох основних осередків (які часто за звичкою іменують «археологічними школами») щодо етноісторичних реконструкцій в означеній царині, котрі оформилися ще в радянський час.

Зі значною долею умовності відповідних підходів, з одного боку, дотримуються в більшості фахівці з Інституту археології РАН («московська школа»), а з іншого – вчені з різних наукових установ м. Санкт-Петербург («петербурзька школа»). До представників першого на сучасному етапі можна віднести, крім В. Сєдова, А. Обломского, І. Гаврітухіна, Н. Лопатіна, А. Фурасьєва, І. Ісланову та ін. До «петербурзького осередку» належать такі археологи, як Л. Клейн, М. Щукін, Г. Лєбєдєв, Є. Носов, Д. Мачінскій, В. Булкін, В. Єрьомєнко, П. Шувалов, М. Казанскій, С. Воронятов та ін. Водночас заслуговують на увагу й дослідження тих вчених, які зосереджені на регіональному вимірі проблеми східнослов'янської археології й етнічної історії, до яких, приміром, відносяться реконструкції Є. Шмідта, В. Конєцкого, Г. Матвєєвої та ін. Однак протистояння цих наукових шкіл спостерігається не лише в галузі археології, але й поміж істориками. Приміром «пітерський» історіограф А. Дворніченко, розцінює творчість «нового покоління московських істориків» як «химеру порожнього пустунства» [326, с. 346], але у відповідь «московські» поки що мовчать.

Одним із тих, хто формує сучасний науковий клімат «московської школи» відносно проблематики етногенезу слов'ян є *Андрєй Обломскій* (нар. у 1957 р.), який нині очолює Відділ археології епохи Великого переселення народів і раннього середньовіччя ІА РАН, а також є начальником Ранньослов'янської експедиції цього ж Інституту. Наукову кар'єру, під наставництвом І. Русанової, він розпочав на початку 1980-х рр., досліджуючи зарубинецьку культуру. В наступному десятилітті він зосередився на старожитностях київської археологічної культури, за аналізом матеріалів якої 2001 р. захистив докторську дисертацію. Варто відзначити й тісне співробітництво московського науковця з провідним осередком слов'янської археології в Україні, насамперед із видним представником «київської археологічної школи» та знавцем київської археологічної культури Р. Терпиловським, із яким проведено чимало спільних польових досліджень і написано декілька монографій і статей, починаючи ще з 1980-х рр. Не так давно київський фахівець доволі детально охарактеризував позитивні аспекти цієї співпраці щодо реконструкції ранньослов'янської етнічної історії та запропонував поставити А. Обломского «в ряд видатних археологів-славістів» [1259, с. 14]. Не менш позитивно останній оцінює й доробок свого київського колеги [957].

У результаті багатолітніх польових і аналітичних досліджень, московський археолог конкретизував кілька гіпотез своїх попередників, а його ідеї постійно привертають увагу колег, хоч і містять чимало дискусійних положень. Його підходи до ранньої етнічної історії слов'ян також не позбавлені «родової» проблеми відповідних археологічних реконструкцій – слабкого та часто некоректного теоретичного обґрунтування їхнього етнологічного змісту. Хоча не можна не відзначити, що А. Обломскій став чи не єдиним російським археологом, який взагалі спробував розібратися в етнотеоретичному сегменті археологічної реконструкції етнічної історії давнини, відзначаючи ще на початку 1990-х рр. «плачевне становище питань теорії реконструкції етнічних процесів в

археологічній літературі» [961, с. 133]. Втім, орієнтуючись на доволі суперечливу радянську «теорію етносу», він так і не зумів визначити чіткі критерії виділення етнічної спільноти на основі матеріальних артефактів. Заплутали ситуацію й некоректні категорії, що вживалися ним без пояснень – «“етнічне обличчя” місцевого населення» басейну Псла та Сейму в I–V ст. або ж «етнос населення на рівні основного етнічного підрозділу», «певна єдність населення» [961, с. 145, 147] тощо. На жаль, можна констатувати, що здійснена спроба назагал не була вдалою, а той факт, що більше до «методики археологічного визначення процесів утворення нових етносів» [955] автор не повертався, засвідчує його розчарування власними теоретичними побудовами.

Сутність гіпотези А. Обломского становить припущення відносно початку етногенезу слов'ян в ареалі київської археологічної культури (III–V ст.), котра сформувалася на основі пізньозарубинецьких старожитностей. Висока міграційна активність цього населення зумовила формування різних культурних груп в її доволі широкому ареалі, що постійно зростав, а також сприяла консолідаційним процесам у ньому [956, с. 45; 960, с. 53]. Одним із важливих аспектів проблеми стало з'ясування впливу на цю «спільноту» черняхівської культури. Науковець дійшов висновку, що населення київської культури спочатку входило до її складу, котрий мав поліетнічний характер і являвся «державою Германаріха». В межах останньої відбувалися доволі тісні (й не лише економічні, але й етнічні) взаємини «київських/ранньослов'янських», «черняхівських/германських» і «скіфо-сарматських» племен [2, с. 78, 95–96; 954, с. 68; 962, с. 31]. Однак ця етносоціальна рівновага була порушена гунською інвазією в останній чверті IV ст., внаслідок якої готи відійшли на Захід, а на місці черняхівської культури в Дніпровському Лівобережжі поширилися київські старожитності. Формується нова «етнополітична система», за якої в V–VII ст. із київської культури формуються дві нові – колочинська (північна) та пеньківська (південна) [947, с. 216–218; 948, с. 61, 87–89; 828, с. 151].

Проте, головним недоліком цієї схеми залишається відсутність адекватного пояснення «позакиївського» й одночасного (з пеньківською та колочинською) формування основної слов'янської археологічної культури – празької, котра, швидше за все, й була «склавинами» античних джерел. На думку А. Обломского, поки зарано вести мову про спільну підоснову цих трьох ранньослов'янських культур третьої чверті I тис. і «якщо вона й була, то у доволі віддалені часи», бо «київські культурні групи розвивалися ізольовано від певних протопразьких» [951, с. 52]. При цьому він посилається на гіпотезу українських фахівців Д. Козака та Р. Терпиловського, згідно якої спільні можливі предки цих культур еволюціонували впродовж I–III ст. у бік культурної уніфікації, завдяки зарубинецько-пшеворській підоснові, але через потужну готську міграцію були розколоті на дві частини, що, зрештою, й зумовило згодом окрему появу київської та празької культур.

Критикуючи загалом схему слов'янського етногенезу В. Сєдова, А. Обломскій тим не менше також демонструє помітний «автохтоністський заряд» власної гіпотези. Скажімо, визначаючи київську археологічну культуру «ключовою спільнотою в етногенезі слов'ян», він водночас спеціально наголошує, що її формування відбувалося й «у лісостеповій зоні Росії» [945, с. 5]. Так само, цілком у сєдовському дусі, він припускає можливість слов'янської ідентичності у населення іменьківської археологічної культури в Поволжі, сумнівно вважаючи її можливим нащадком саме культури київської [951, с. 52; 946, с. 5]. Однак при цьому він (як і більшість археологів) так і залишає не поясненим, що мається на увазі під термінами «ранні слов'яни» чи «слов'янська приналежність археологічної культури» та за якими критеріями можливо/неможливо встановити таку приналежність.

Називаючи населення пеньківської культури «антами», а колочинської «венедами» [231, с. 99; 951, с. 52; 953, с. 88; 952, с. 13], А. Обломскій суперечить сам собі, справедливо наголошуючи в іншій праці, що «відомості Йордана не стільки відобра-

жають реальність часу, скільки є результатом кабінетної реконструкції історика», а тому «застосовувати дані "Гетики" для визначення приналежності археологічних культур до тих чи інших народів варто надзвичайно обережно» [950, с. 20, 21]. Прикметно, що, разом із І. Гаврітухіним, він доводить досить пікантну обставину фіналу і пеньківської, і колочинської культур – збройне знищення їх нащадками празької культури («склавини») з ареалу культури Луки-Райковецької, тобто слов'ян слов'янами [231, с. 144–148; 963, с. 388]. Остання обставина лише посилює безперспективність процедури етнічного «лакування» штучно сконструйованих «археологічних спільнот», тим більше такою аморфною субстанцією, як «слов'янська ідентичність».

Делікатність і абстрактність моноетнічної атрибуції археологічних культур засвідчують й останні студіювання московського славіста доволі поліетнічної культури гунського часу (кінець IV – середина V ст.; на його переконання, до неї входили, крім кочовиків, представники слов'ян, балтів, фіно-угрів, германців, сарматів) у Подонні (між сучасними містами Данков і Воронєж). Доволі вірогідно, що ця група археологічних пам'яток відображає результат примусового переселення гунами частини підкореного населення (передусім землеробів і ремісників) задля обслуговування військової еліти їхнього об'єднання. Проте, ці культурно мозаїчні старожитності типу Зам'ятіно–Чертовицьке він все одно «наділяє» єдиним етнонімом «акацири» [949, с. 163–166; 244, с. 390; 959, с. 296–308], навіть не намагаючись розкрити механізми можливої появи такої спільної назви та з'ясувати специфіку формування і функціонування тогочасної соціальної ідентичності подібного соціуму.

До такого підходу А. Обломського мало би підштовхнути й власне дослідження специфіки розвитку пеньківської культури впродовж VII ст., в контексті її досить непростих взаємин із кочовиками. Адже в цьому «антському» ареалі простежуються різноманітні змішані форми суспільного співіснування, а «пам'ятки культури кочовиків і змішані пеньківсько-кочові розташовувалися черезсмужно із суто пеньківськими поселеннями на одній території». Отже, «зв'язок кочового й осілого населення не обмежувався сусідськими контактами, був вельми тісним і мав форму симбіозу», який, на думку археолога, являв собою «потестарну структуру зі змішаним слов'яно-тюркським населенням, із власною шляхтою й елементами інфраструктури (ремісничими центрами), що являло собою ранньодержавне утворення» [958, с. 23, 26]. Однак уже наприкінці століття і пеньківська, і колочинська культури зникають у результаті війн зі слов'янськими племенами, що представляли в археологічному еквіваленті старожитності типу Лука-Райковецька, Сахнівка і Волинцев, а населення розчинилося у середовищі цих нових культур.

Підтримує багато в чому погляди А. Обломского на ранньослов'янську етнічну історію і його колега по Інституту *Ігор Гаврітухін* (нар. у 1960 р.), основним об'єктом досліджень якого виступає празька археологічна культура. Чималу відомість обом принесло відкриття та опублікування в середині 1990-х рр. так званого «гапонівського» скарбу із серії «старожитностей антів» [230; 231, с. 144–148], аналіз яких переконав науковців, що саме нащадки празької культури, а не хозари, стали причиною зникнення пеньківської та колочинської культур наприкінці VII ст. Не можна не погодитись і зі слушною думкою московських археологів, що за останні тридцять років обсяг нових фактів і аналітичних розробок став настільки значним, що робить цілком очевидною необхідність нових, істотно інших узагальнюючих концепцій [229, с. 5]. Проте, дотепер з-під їхнього пера подібних синтез так і не з'явилося. В останній спільній монографії (2007 р.) вони стверджували, що поки не готові до реконструкції цілісної картини історії Східної Європи в перший (гунський) період епохи Великого переселення народів.

Обидва вчених погоджуються, що населення київської археологічної культури не вплинуло на формування празької. Водночас вважають перспективною гіпотезу Р. Терпиловського про існування в пізньоримський час на Волині та в Поліссі перехідної

групи пам'яток від київських до верхньодністровських типу Черепин. Певною мірою це узгоджується також із теорією «петербурзької школи» щодо так званої «поліської білої плями» [236]. Втім, їм також не вдається уникнути абстрактності у визначенні етнічності матеріальних решток: «Ми приєднуємося, – декларують археологи, – до думки більшості дослідників, які вважають, що населення київської культури та його нащадки – пеньківські та колочинські племена – *в етнічному відношенні були слов'янами*» [232, с. 37], але що означає це «бути слов'янами» в ранньому середньовіччі авторами не пояснюється у жодний спосіб.

Озвучений погляд особливо дисонує на тлі авторської схеми розвитку празької культури, що розробляється І. Гаврітухіним від середини 1990-х рр., і основним стрижнем якої виступає переконання, що «справжніми» слов'янами були тільки її представники, тоді як «анти» (в межах київської та пеньківської культур) були цілковито іншим етносом, який лише розмовляв слов'янською мовою (хоча не уточнюється, чи тією ж, що й «склавини», чи іншою). Саме нащадки «конкретного народу "слов'яни" (тобто, ті, хто залишив празьку культуру. – К. І.) відіграли найважливішу роль у формуванні *сім'ї слов'янських народів*, етногенез кожного з яких – особлива проблема» [242, с. 50]. Втрату дослідницького інтересу до празької культури на сучасному етапі російський фахівець пояснює популярністю в ранньослов'янській археології гіпотези лідерства у слов'янському етногенезі саме київської культури (Р. Терпиловський, А. Обломскій, Н. Лопатін, А. Фурасьєв). Водночас він не вважає правильним домінування в означеній галузі цього своєрідного «дніпроцентризму» та закликає до переосмислення ролі празької культури в ранньослов'янській етнічній історії [239, с. 17].

Безумовною заслугою дослідника стало виділення протягом першої половини 1990-х рр. так званої фази «0» розвитку празької культури, що дозволило говорити про початок її існування від середини IV ст. (хоча вперше ця ідея була запропонована ним спільно з українським археологом Г. Шовкопляс [235, с. 61]). Остання обставина істотно наблизила початок «слов'ян» до населення, котре залишило старожитності римського часу, але проблема генезису празької культури дотепер залишається нез'ясованою: «"Протопразькі" пам'ятники ще належить виділити, а характеристика та датування їхніх особливостей і етапів розвитку залишається справою майбутнього» [234, s. 439]. Втім, певна активізація останнім часом білоруських археологів (В. Вяргей, В. Бєлявець) щодо дослідження старожитностей римського часу в Прип'ятському Поліссі все більше свідчить про вплив на формування протопразьких пам'яток представників культурних традицій пізньозарубинецької та штрихованої кераміки, що веде й до жаданого заповнення хронологічної лакуни так званої «поліської білої плями». З огляду на це, московський археолог з оптимізмом запевняє: «Безсумнівно, що на підставі білоруських матеріалів уже в найближчий час можна буде істотно конкретизувати процеси, пов'язані з генезою празької культури» [239, с. 21].

Оскільки найбільш ранні пам'ятники останньої також зафіксовані у межах Прип'ятського Полісся, на переконання І. Гаврітухіна, саме тут була її «колиска» й саме тут було «ядро власне історичних слов'ян» [242, с. 49; 236, с. 74–76; 243, с. 134], із чим солідаризуються також А. Обломскій і Н. Лопатін [237, с. 44–45]. Тому фахівець із празької культури різко заперечує гіпотезу її подністровської прабатьківщини [234, с. 343], а також, критикуючи В. Сєдова, вважає неправомірним називати її «празько-корчацька» [239, с. 7]. Ще однією специфічною обставиною розвитку культури, на яку звертає увагу московський археолог, стала значна локальна варіативність, що виявляється відразу, вже у фазі «0» і на Поліссі, і на Київщині, і навіть у Сілезії, зумовлена як розселенням її груп, так і можливими впливами різних предків [243, с. 136]. Хоча коректне порушення проблеми щодо впливу субстратних традицій на еволюцію празької культури можливе лише якщо розуміти її, з одного боку, як етнографічну спільність, сформовану єдністю походження населення, а з іншого – як відображення процесів у

ході слов'янських міграцій [235, с. 443]. На жаль, дотепер і вплив субстрату, і вплив сусідніх спільнот, з якими в ході міграцій контактували слов'яни, практично недосліджені ані археологами, ані істориками.

В інтерв'ю 2008 р. І. Гаврітухін заявив, що в історіографії проблема походження слов'ян по суті дуалістична й фактично становить дві окремі проблеми (хоч у деяких публікаціях він взагалі говорить про те, що термін «слов'яни» вживається науковцями у трьох різних значеннях [236, с. 72; 239, с. 18]). З одного боку, «був конкретний народ, який називався "слов'яни"», котрий зафіксований візантійськими джерелами («саме празька культура, на мою думку, відноситься до конкретного народу слов'ян»), а з іншого – було «коло археологічних культур, що відображали *давню спільноту* (? – К. І.), яку археологи та лінгвісти вважають *носіями* слов'янських мов і *в цьому сенсі* слов'янами («третім» значенням він вважає, слідом за М. Щукіним, існування не менш ефемерного та штучно вигаданого кабінетним способом "<*славянского мира*>". – К. І.)» [240].

На жаль, дослідник не зауважує, яке саме «коло» культур до середини І тис. відображало «давню спільноту слов'ян» чи їхній «мір», але за такої амбівалентності та довільності припущень навряд чи можна говорити про якусь етнічну спільноту, адже навіть «склавини/слов'яни» були етнічно відмінні від «антів». На цьому ж досить упевнено наполягає й сам І. Гаврітухін: «Окрім народу слов'ян був народ анти. Причому це був *інший народ*, і всі розуміли, що це *різні народи*, які між собою інколи навіть воювали. [Однак], – відразу ж суперечливо твердить він, – це були *близькі народи* (хоч і не уточнює про яку близькість мова – територіальну, хронологічну, етнічну, чи можливо біологічну? Наступне твердження так само становить собою бездоказову фантазію. – К. І.). У мовному смислі і тих, і інших, *очевидно*, можна зараховувати до *більшої спільноти слов'ян*» [240]. Окрім того, що ніхто не знає, якою мовою спілкувалися анти, навіть якщо це була одна зі слов'янських мов, немає жодних наукових підстав (як і жодних джерел) вигадувати «більшу слов'янську спільноту», адже цей штучний конструкт лінгвістів і археологів ніколи не існував у минулому, а тим більше не мав жодної етнічної специфіки, зокрема й спільної свідомості.

Разом із тим, дослідницькою мотивацією такого кабінетного конструювання «слов'янського кола/міра» ранньосередньовічної доби (як і у випадку зі схемою А. Обломського, аналізованою нами вище) може бути загалом властива для «московської школи» ще з радянських часів своєрідна автохтоністська тенденція до пошуку коріння «слов'ян» максимально близько до території сучасної Росії або й безпосередньо в її межах. Свідченням цьому є твердження самого І. Гаврітухіна, котрий вважає невірним включати до умоглядного «слов'янського кола» лише три культури – празьку, пеньківську та колочинську (але чи не тому, що їхні ареали охоплюють лише терени сучасних України та Білорусі?). Натомість вважає правомірним вписати до цього кола «й північніші групи, об'єднувані *деякими авторами* в культури типу Тушемлі (в широкому сенсі), псковських довгих курганів, типу Узмєнь *тощо* (? – К. І.). На сході компоненти, що належать до цього кола, мають значення для іменьківської культури...» [239, с. 18–19].

Тенденційність подібних припущень цілком очевидна, а науковість вельми сумнівна, особливо якщо врахувати, що основою подібного висновку є лише «характеристика, окресленого Н. Лопатіним, стиля 5 ліпної кераміки Дніпро-Двінського регіону» [239, с. 19]. У цьому ж ракурсі й на тій же підставі (винятково кераміка!) ще більш дивовижною (хоч і не менш ангажованою) виглядає спроба «реконструкції кола носіїв *ідеї слов'янської єдності* в останній чверті І тис.», «пов'язаної зі спадщиною празької культури (при цьому І. Гаврітухіна чомусь зовсім не бентежить ним же встановлений факт загибелі антів і венедів через війну зі склавинами! – К. І.)», внаслідок чого «поширилася *самосвідомість слов'янської єдності*» [239, с. 21].

Не бентежить московського археолога й та обставина, що суто гіпотетично-«слов'янські» пам'ятки типу Заозєрья, довгих курганів чи Узмєнь, виявлені на Північному-

Заході сучасної Росії, або ж поволзька іменьківська культура у жодний спосіб не були пов'язані із старожитностями Праги-Корчак, а відтак, у жодний спосіб не могли отримати від них ні «ідею єдності», ні тим більше її «слов'янську самосвідомість» (котрих, швидше за все, просто не було у жодної з так званих «слов'янських археологічних культур», які за звичкою радянських часів довільно наділяються археологами етнічною ідентичністю або безпідставно записуються до якогось етносу), особливо враховуючи відсутність необхідної для цього інфраструктури в умовах ранньосередньовічної Східної Європи.

При цьому І. Гаврітухін сам визнає, що досі невирішеною залишається навіть проблема хронологічної узгодженості так званих «ранньослов'янських культур Середнього Подніпров'я» [241, с. 147–149; 238, с. 349], оскільки для цього немає жодних джерел (!), крім декількох «антських» скарбів (у тому числі й «гапонівського»). Більше того, спільно з іншими провідними російськими фахівцями з ранньослов'янської археології, не так давно довелося констатувати: «Робота з матеріалами ранньослов'янського кола третьої чверті І тис. переконує, що їхнє співвідношення зі старожитностями *"переддавньоруської"* (? – К. І.) епохи багато в чому *залишається незрозумілим*. За мірою нашого незнання цей проблемний вузол можна порівняти лише з "білою плямою", котрою є значна частина Білорусі в ранньоримський час» [237, с. 50].

На нашу думку, головним каменем спотикання для гіпотези І. Гаврітухіна є все та ж відсутність будь-якої, узгодженої з археологією, етнологічної теорії. Показовим щодо цього є пасаж, в якому він чомусь звинувачує етнологів у «надто широкому вживанні терміну "етнос"», а археологів у тому, що вони більше зважають «на статус речі, а не її "етнічність"» [233, с. 23]. Проте, автор у жодній зі своїх студій жодного разу навіть не спробував пояснити, як можуть узгоджуватися і в теорії, і тим більше на практиці категорії «етносу», «археологічної культури» та «мови», що становлять собою ці явища, й зокрема, чому празька культура була «окремим народом слов'яни» і в який спосіб цей «народ» міг бути «етносом», який проіснував лише три століття та зміг у якийсь демографічно-магічний спосіб заселити половину Європи від Дніпра до Влтави й від Прип'яті до Адріатики, а потім раптово зникнути, залишивши по собі гроно різномовних етносів – адже це суперечить усім етнологічним уявленням і дослідженням? І російський дослідник чудово це усвідомлює: «Пізні фази розвитку празької культури, – наголошує він, – на сучасному рівні наших знань, напевно, найменше зрозумілі. Теза ж про еволюційне її переростання в культуру Луки Райковецької, що передбачається практично всіма, залишається не більше, ніж гіпотезою. Залишається констатувати, що наші знання про долю празької культури поки так само, якщо не більшою мірою, туманні та гіпотетичні, як і уявлення про генезу цієї традиції» [243, с. 136].

Не менш симптоматичним, з огляду на вельми сумнівне в методологічному контексті конструювання «ранньосередньовічного слов'янського міра», виглядає й несприйняття І. Гаврітухіним цілком конструктивістської (в етнологічному вимірі) теорії Ф. Курти. З другого боку, московський фахівець вважає її «вельми корисною», враховуючи напругу, зумовлену у сучасній російській історіографії книгою американського вченого «The Making of the Slavs». Тим більше, що «дискусій у ранньослов'янській археології давно не було» [233, с. 23]. Звісно, дискусії корисні у будь-якій науковій сфері, але тривіальне відкидання та заперечення «інших» поглядів, без наведення будь-яких аргументів і спростувань не має жодної користі, але засвідчує натомість фахове невігластво, зашореність жорстким догматизмом і неготовність опонента до конструктивного діалогу. Щиро сподіваємося, що Ігор Олегович не відноситься до такого типу дослідників.

Попри прагнення російських археологів включити до вигаданого ними ранньосередньовічного «слов'янського світу» деякі культурні групи, відкриті ними в останні десятиліття, частина фахівців поки що ставляться до цього певною мірою скептично. Вагається зокрема й *Ніколай Лопатін* (нар. у 1961 р.), який також стверджує: «Старо-

житності залізного віку лісової зони Росії досліджуються порівняно довго, але сучасну ситуацію можна оцінити як *концептуальну кризу*. Необхідно активізувати пошук нових підходів до узагальнень у цій галузі знань» [737, с. 340]. Водночас його дослідницька невизначеність виявляється й у певному амбівалентному ставленні до конструювання, на основі викопної кераміки, «міра» слов'ян. З одного боку, він критикує схему М. Щукіна «семи світів лісових культур» залізного віку (германці, фіно-угри, балти, слов'яни тощо), справедливо наголошуючи, що вона «не має фундаментального і детального джерельного забезпечення», але з іншого – «нам уявляється, що об'єднання старожитностей у великі "культурні світи" з наступним їх аналізом за єдиною основою є найбільш перспективним підходом до створення нових концепцій опису старожитностей залізного віку лісової зони» [737, с. 341]. У якому із цих випадків учений лукавить, сказати важко.

Заслуговує на увагу й застереження Н. Лопатіна відносно гіпертрофованого ставлення колег до етнічної сутності конкретних археологічних культур, що уводить їх від головного шляху встановлення культурних відмінностей між ними. Разом із тим, не можемо погодитись із ним відносно того, що археологія має всі можливості давати відповіді на питання етнічної історії [739, с. 66]. Свідченням може бути (властива й багатьом його колегам) довільність застосування суперечливих етнологічних категорій без жодного пояснення їхнього змісту. Характерним може бути наступний пасаж автора: «Розселення носіїв традицій типу Абідня мало відбуватися у формі включення переселенців у *місцеву етносоціальну структуру* західного локального варіанту дніпро-двінської культури. На користь такого розуміння сутності процесів свідчить спільне знаходження *кераміки* дніпро-двінської культури та типу Заозєрья» [742, с. 126]. Однак не буває локальної етнічності, що відповідно унеможливлює існування локальної етносоціальної структури, тим більше засобом співставлення кераміки неможливо встановити ані етнічність представників типу Абідні чи Заозєрья, ані дніпро-двінської культури – дослідник, зрештою, й не називає (і не знає), якою ідентичністю вони володіли.

Таким самим некоректним етноісторичних терміном виглядає й «місцевий слов'янський соціум у Подвінні» [741, с. 340], оскільки як і будь-який інший, цей регіональний «соціум» також не потребує жодних етнічних епітетів. В останні кілька років наукові зацікавлення Н. Лопатіна перемістилися до сфери етноісторичних реконструкцій на основі тексту ПВЛ (насамперед, його цікавить «Сказання про закликання варягів» і «плем'я», що заснувало Ізборськ [734; 740]). На жаль, і в цьому випадку можна помітити чималу термінологічну недбалість ученого, зокрема, коли невеличке місто оголошується окремою етнічною спільнотою («етнос мешканців Ізборська» [735, с. 288]), що етнологічно звучить вельми курйозно. Позбавленим сенсу доводиться визнати і поняття «"племінна" приналежність *слов'ян*, які заселили Псковську землю» [744, с. 105], адже операційно безглуздо встановлювати етнічну приналежність етносу.

Доволі провокативним, хоч і не менш сумнівним, є твердження Н. Лопатіна й А. Фурасьєва про те, що Північний Захід Росії в середині I тис. також був територією, де «розгорталися ключові події для формування *ранньослов'янської народності*» [743, с. 276]. Вище ми вже відзначали тенденційність сучасної «московської археологічної школи» відносно штучного та максимально задавненого конструювання «слов'янського міра» в межах майбутньої Росії, але термін «ранньослов'янська народність» зустрічаємо вперше. Означені науковці, звісно, традиційно не пояснюють, що він означає (ні в теоретичній, ні в етнологічній, ні в історичній проекціях), втім, переконані – свідомо чи ні, але вжитий він ними цілковито безпідставно (до того ж помилково) у сенсі прототипу іншого кабінетно-ідеологізованого конструкту (вигаданого ще радянськими московськими істориками, але за замовчуванням підтримуваного і сучасними) – так званої «давньоруської народності».

Враховуючи, що науковим наставником Н. Лопатіна є один із найбільших сучасних апологетів цього конструкту – В. Сєдов, пошук для неї більш ранньої основи, зок-

рема у вигляді «слов'янського міра» чи «ранньослов'янської народності», можна визнати зрозумілим упередженням. Разом із тим, перебуваючи в межах своєрідного «дніпроцентризму» (І. Гаврітухін) нинішньої слов'янської археології в Росії, Н. Лопатін відкидає гіпотезу свого вчителя стосовно двох західних хвиль міграцій слов'ян на північно-західні терени Росії (про що мова йшла у попередньому підрозділі). Натомість він переконує, що міграція частини «слов'ян» у цей край відбулася з ареалу київської культури приблизно в IV ст., рухалася з Півдня Дніпром, через терени Північної Білорусі, підкорила місцеве населення дніпро-двінської культури та створила окрему культурну групу, котру Н. Лопатін і А. Фурасьєв запропонували називати «пам'ятки типу Заозєрья–Узмєнь» (територія сучасних Смоленської та Псковської областей РФ). Культурну специфіку цього типу, буцімто, визначив «дніпро-двінський субстрат», асимільований прибульцями [733, с. 174]. Висловлена також гіпотеза, що саме ця культурна група в подальшому стала спільним предком культур тушемлинсько-банцеровської та псковських довгих курганів [738, с. 140–141; 736, с. 6; 743, с. 284–285]. Хоча не так давно Н. Лопатін відзначив, що дотепер не визначені ані генеза, ані культурна специфіка в плані спорідненості/відмінності старожитностей типу Колочин–Тушемля–Банцеровщина [739, с. 66]. Натомість деякі представники «петербурзької школи» сьогодні переконують, буцімто, оголошення так званих «лісових культур» неслов'янськими є упередженням, а «балтський фактор» перебільшений [1527, с. 14–15; 1564, p. 371; 1032].

Інший підхід до тушемлинської культури у сучасній російській історіографії демонструє найбільший її знавець – смоленський археолог *Євгєній Шмідт* (нар. у 1920 р.). На його переконання, це був лише підрозділ великої групи старожитностей Тушемля–Банцеровщина–Колочин, населення якої становили племена «дніпровської» (східної) частини балтів, асиміляція яких прийшлими слов'янами почалася не раніше рубежу VII–VIII ст. [1430, с. 36–37; 1429, s. 120; 1427, с. 185–191] У цьому його підтримує більшість сучасних білоруських археологів (В. Шадира [1411, с. 76–77], Я. Звяруга [436, с. 167], А. Мєдвєдєв [905, с. 33–37; 821, с. 57–59] та ін.). Критикує смоленський фахівець і схему Н. Лопатіна та А. Фурасьєва, відзначаючи хисткість її основи – начебто, схожість із керамікою київської культури, специфіка котрої сама могла бути лише запозиченням у більш ранній час від культури штрихованої кераміки. Крім цього, тушемлинська культурна традиція мала значну кількість елементів, які ніколи не були властиві «слов'янським племенам» ні до цього часу, ні після [1427, с. 184, 187]. Навіть літописних «кривичів» (культура довгих курганів) Є. Шмідт схильний вважати балтами, котрі лише в межах Київської Русі були слов'янізовані [1428, с. 62, 122].

Критикують схему Лопатіна–Фурасьєва й інші знавці ранньосередньовічних старожитностей Північно-Західної Росії, зокрема І. Ісланова та В. Конєцкій. Так, перша відзначає, що етнокультурна приналежність довгих курганів досі залишається дискусійною [453, с. 330], але, хоч і піддає критиці концепцію двох слов'янських міграцій у цей регіон свого наставника В. Сєдова, все ж таки схиляється до його погляду на слов'янську ідентичність цієї культури [456, с. 79–80]. Крім цього, відкриті в середині 1990-х рр. пам'ятки так званого «удомєльського типу» (третя чверть І тис.), були пов'язані нею із «південним культурним імпульсом» (начебто, з ареалу празької культури), що заклало основу майбутньої культури Сопок [458, с. 127–128]. Цим відкриттям І. Ісланова змусила змінити В. Сєдова свою концепцію двох хвиль слов'янської міграції на Північний Захід, які не підтверджуються жодними джерелами [457, с. 40]. Дослідниця вважає, що культури і довгих курганів, і сопок стали результатом своєрідного симбіозу прийшлих дніпровським шляхом слов'ян і місцевого населення регіону, переважно носіїв фіно-угорської та балтської культурної традицій [454, с. 41; 455, с. 58]. Проте, московський археолог дотепер не впевнена в однозначно «слов'янському» характері цих культур, тому говорить про це досить обережно, лише припускаючи, що в удомєльській та інших «північних групах» основним населенням були слов'яни [453, с. 327, 336].

Будь-яку причетність «слов'ян» до культури довгих курганів заперечує сучасний новгородський археолог В. Конєцкій (до речі, схожу позицію обіймає й петербурзький дослідник Г. Лєбєдєв), справедливо запевняючи, що вона була утворена місцевими фіно-угорськими та прийшлими балтськими племенами, синтез яких зазнав незначних зовнішніх культурних впливів пізньозарубинецьких старожитностей і загалом не мала жодного впливу на етнокультурні процеси на цих теренах [600, с. 125–126; 602, с. 209–211]. Проникнення ж слов'ян у цей регіон дослідник відносить не раніше, як до середини VIII ст. – «тому, – запевняє він, – неможливо погодитись із Н. Лопатіним, який вважає пам'ятки "типу Заозєрьє–Узмєнь" ранньослов'янськими». Ця гіпотеза викликає й ряд інших фундаментальних застережень: передусім, в методологічному контексті вона базується на некоректному співставленні культурного й етнічного процесів; по-друге, «не може бути й мови про культурну тотожність київської культури та пам'яток "Заозєрьє–Узмєнь"»; по-третє, «хоч київська культура, очевидно, й мала відношення до слов'янського етногенезу, позаяк не становила магістрального шляху цього процесу» [603, с. 263–266].

Аналізуючи радянську та сучасну російську історіографію етноісторичних реконструкцій середньовічних старожитностей Північно-Західної Росії, В. Конєцкій досить об'єктивно відзначає чималий ідеологічний пласт надбудов у відповідних «наукових» практиках дотепер. На його думку, він пов'язаний із «націоналістичними настроями», котрі вимагають від російських дослідників пошуку «якщо не <*исконности*>, то дуже ранньої появи слов'янського населення на корінних російських територіях» [601, с. 228]. І хоч учений вважає, що за сучасних умов відповідні дискусії істотно втратили градус полеміки, на наш погляд, тенденція до спекулятивних гіпотез, базованих на непереконливому джерельному матеріалі, багато в чому й надалі зумовлює в російській історичній науці тенденції пошуку «своїх предків» у якомога віддаленіших епохах.

На цьому тлі варто зауважити ще й таку (суто «російську») історіографічну обставину, як замовчування проблеми взаємин «слов'ян» і фіно-угорських спільнот (чудь, весь, мордва, черемиси, мещера, мурома, комі та ін.) у ході колонізації Північно-Західного регіону сучасної Росії. Як правило, дослідниками за замовчуванням передбачається стереотипна ще з XIX ст. версія про її суто мирний характер і добровільну асиміляцію, що розцінюється як виняткове благо для цих народів. У дійсності ж, ситуація навряд чи виглядала саме так. Звісно, теорія мирної асиміляції є найбільш зручною для виправдання колонізації й агресивної асиміляції «відсталих народців» великоросійським етносом, представники якого звісно створили історіографічний міф стосовно примітивності культури фіно-угрів. Щоправда не всі російські історики дотримуються концепції «мирної колонізації», наполягаючи натомість на її військовому характері. Таку позицію демонструють зокрема А. Соболєвскій, Н. Барсов, С. Кузнєцов та ін. На їхню думку, відносини між фіно-угорськими народами та руссю були досить ворожими й остання банально силою витиснула перших у болотисті регіони, де вони залишалися об'єктом насильницької асиміляції. В результаті такої діяльності росіян, зникло чимало фіно-угорських народів, зокрема меря, мурома, мещера. У радянський період фіно-угорські народи, через русифікацію та відповідну культурну політику, практично втратили власну етнокультурну специфіку, етнічну самосвідомість, знання рідних мов [981, с. 189]. Загалом, у сучасній Росії зберегли ідентичність лише ті фіно-угорські етноси, котрі в давньоруську епоху якраз найзапекліше протистояли слов'янській колонізації [669, с. 69, 76].

Прикладом спрощеного та заангажованого підходу до глобальної етнічної інтерпретації матеріальних решток (переважно, кераміки) може бути й схема конструювання «слов'янського міра» в ранньому середньовіччі, запропонована А. Фурасьєвим у статті «Про роль міграцій в етногенезі ранніх слов'ян» [1368] (у контексті коректності етноісторичної термінології представникам «московської школи» варто було би все ж таки розтлумачити, чим же «ранні» слов'яни відрізнялися від «пізніх», або навпаки). Від

початку студії автор (на жаль, уже традиційно для археологів) мовчить і про теоретично-методологічні аспекти свого дослідження, і про зміст основних категорій («слов'яни», «слов'янські племена», «етнос», «етногенез», «археологічна культура» тощо). Натомість відразу анти та венети оголошуються безпідставно «слов'янськими племенами» та наділяються «власними» археологічними культурами (еквівалентами), котрі мали якийсь «генетичний зв'язок» із київською культурою, що відображала «слов'янські або *припустимо слов'янські* старожитності» [1368, с. 1–2]. Втім, ідеологічна навантаженість такого підходу чітко помітна вже в кандидатській дисертації цього археолога, де доволі прямолінійно поєднано «"метапроблему" слов'янського та потім *давньоруського* (? – К. І.) етногенезу» (хоч автор і не пояснює цю чергову етнотермінологічну химеру – «давньоруський етногенез» – не доводиться сумніватися, що за нею стоїть все та ж ілюзія, відома як «давньоруська народність»), на підставі чого він, буцімто, «встановив» не більше не менше «<*"родственные" связи*>» населення Північно-Західної Росії в IV ст. із «*найдавнішими* (? – К. І.) слов'янами – антами та венетами» [1367, с. 5, 171].

Гіпотетичні міграції груп «можливо слов'янського» (хоч незрозуміло, за яким критерієм ним визначена саме така ідентичність) населення київської культури на Північ у середині I тис. навели чомусь ученого на думку, що таке припущення робить поширення схожої на «київську» кераміки «вирішальним фактором культурогенези» у тогочасній Східній Європі. Тому він запропонував відмовитись від категорії «археологічна культура», а натомість вживати – «київська культурно-історична спільність» (звісно, не пояснюючи чим ці абстрактні терміни різняться). Очевидно, заради підсилення враження від цієї «спільності» III–V ст., він пропонує виділити в ній ще й п'ятий (!) її варіант («тип Заозєрьє–Узмєнь»). Вирішальним фактором консолідації цієї гігантської (від озера Ільмень до Причорномор'я), але все ж ілюзорної «київської спільноти» (щоправда А. Фурасьєв не наважився її охарактеризувати як «етнічну», хоча й нагородив етнонімом «венети»), в межах якої він угледів навіть існування «єдиного інформаційного простору», визначені все ті ж гіпотетичні «мікроміграції різних невеликих угруповань (общин)» [1368, с. 3–4].

На превеликий жаль, дослідник забув при цьому навести джерела, за якими він встановив ці переміщення, їхню етнодемографічну структуру (адже у похід могли піти, скажімо, лише чоловіки, а вже неподалік Узмєня одружитися з «дніпродвінками» тощо), причини такої рухливості землеробського населення, а головне – механізм впливу міграцій на етнічну консолідацію й чи була вона взагалі потрібна тогочасним мешканцям Східної Європи. Остаточно ситуація заплутується із впровадженням А. Фурасьєвим до цієї схеми «слов'янського етногенезу» політичного фактора, точніше із вигадуванням ним якоїсь «етнотериторіальної диференціації слов'янських політичних об'єднань – племен – на тлі внутрішньополітичних колізій» у середині IV ст. [1368, с. 7].

Окрім того, що залишилося незрозумілим, чому диференціація «київської спільності» була «*етно*територіальною», виникає питання: про яку ж тоді «спільність» йде мова, коли вона була диференційована за етнічною ознакою (сам дослідник ідентифікує мінімум три «етноси» в її межах, посилаючись на твори візантійських істориків). Не бентежить автора й те, що його колеги А. Обломскій та І. Гаврітухін установили досить відчутну етносоціальну неоднорідність зокрема «антів» (різні форми їхнього симбіозу з кочовиками), а також факт війн поміж «слов'янами». Проте, найголовнішим протиріччям пропонованої «етногенетичної конструкції» на основі подібності керамічних виробів III–V ст., так і не подоланим А. Фурасьєвим, стала паралельно та незалежно існуюча на цьому етапі в Прип'ятському Поліссі празька археологічна культура – дотепер єдина визнана всіма як «слов'янська». Причому її генеза (що відзначає й автор) жодним чином не пов'язана з цілковито ефемерним «слов'янським міром» культури київської, котрий сучасні російські археологи дивовижним чином знаходять і в Прильменні, і на Смоленщині, і навіть у Поволжі.

Зумовленість ідеологічними факторами пошуків давніх слов'ян й їхня пряма інтерполяція винятково на сучасну Росію ще менше маскується представниками так званої «*петербурзької археологічної школи*», попри те, що від середини XX ст. вона позиціонувала себе переважно як опозиційна відносно «московської». Однак її м'яка «фронда» відносно офіційної радянської схеми (слов'яни – вихідці із зарубинецької та черняхівської культур) не вплинула на засадничі методологічні вади, зокрема й такий самий схематизм, у межах якого «слов'яни» були знайдені «лєнінградцями» просто в іншому місці та виведені від інших субстратних предків. Крім цього, сучасній «петербурзькій школі» властиві й інші проблематичні риси, розглянуті нами на прикладі їхніх московських колег – відсутність будь-якого концептуального оформлення гіпотез та будь-якої переконливої теорії відносно етнічної історії давнини, виняткова телеологічність етноісторичних реконструкцій, до того ж споруджених не на джерелах, а на інтуїції та власному бажанні автора.

Щоправда в останні десятиліття концептуальні підходи обох напрямів істотно зблизилися, хоча на рівні етноісторичної термінології надалі панує хаос і довільне використання більшості етнологічних категорій. Показовою може бути наступна фраза: «Зародження власної *слов'янської самосвідомості* (категорія суто етнологічна. – К. І.) могло відбутися, швидше за все (? – К. І.), в межах тієї *соціальної єдності* (категорія суто соціологічна. – К. І.), котра знайшла своє *археологічне вираження* (абстрактно-історична категорія. – К. І.) у вигляді київської культури» [1461, с. 143]. Окрім того, що етнічна самосвідомість не може виникнути в межах соціальної спільноти, «слов'янської самосвідомості» взагалі не існувало ані тоді, ані тепер, адже «слов'яни» – лінгвістична абстракція, а не реальний етнос. При цьому не враховано й ту обставину, що будь-яка самосвідомість, у тому числі й етнічна, в жодний спосіб не може виражатися археологічно. Звісно, побудована на таких принципах схема етногенезу є фантазією і становить по суті псевдонауковий фейк.

Зовсім нещодавно представниця «петербурзької школи» опублікувала ґрунтовну студію, присвячену історії розвитку слов'янської археології в «лєнінградській» і «московській» школах радянської доби, зокрема в межах відомого семінару Л. Клейна [1564, p. 334–373]. Значення останнього для її розвитку охарактеризував ще один учасник цього семінару – Г. Лєбєдєв, наголосивши, що у сучасній російській археології навіть сформувалася окрема «клейнівська парадигма» [709, с. 38]. Основні ж гіпотези інтерпретації слов'янського етногенезу представниками цього наукового осередку були запропоновані наприкінці 1980-х рр. і опубліковані ними у вигляді статей, що увійшли до збірки «Слов'яни. Етногенез і етнічна історія» (1989). Власне бачення проблеми запропонував зокрема *Марк Щукін* (1937–2008), доволі обтічно заявивши, що подає «лише проект майбутньої гіпотези походження слов'ян» (втім, саме у цьому вигляді він включив його і до докторської дисертації). У ньому він по суті підтримав версію відомого радянського археолога-славіста П. Трєтьякова, згідно якої слов'яни сформувалися в межах зарубинецької археологічної культури, але продовжили розвиток не через черняхівську – а через київську культуру [1462, с. 58].

Саме черняхівській культурі петербурзький учений приділяв найбільше уваги, вважаючи її поліетнічною, але такою, що могла стати окремою «народністю» [1464, с. 28; 1463, с. 91], хоч і не пояснюючи, що він має на увазі під цим терміном. Хоча вище нами відзначалося усвідомлення М. Щукіним важливості коректного застосування саме етнологічної термінології, зокрема показовим є наступний його вислів: «"Етнос" як сонячний зайчик вислизає за усіх спроб його спіймати, визначити в раз і назавжди сформованому вигляді» [1458, с. 12]. Прикметно, що саме цей дослідник першим запропонував іншу вельми контроверсійну категорію – «слов'янський світ/мір», який начебто сформувався від початку доби Великого переселення народів. Водночас учений не погоджується, що зарубинці були слов'янами, а натомість вважає їх «бастарнами» –

народом «між германцями та кельтами», котрий тим не менше також був «компонентом слов'янського етногенезу» [1462, с. 59, 62; 1459, с. 26–27]. Загалом, його схема походження слов'ян малопереконлива, перенасичена гіпотетичними здогадами та базується більше на спростуванні концепцій інших археологів, аніж на доведенні власних поглядів.

Просування готів (вельбарська культура) на Південь і Південний Схід, де вони заснували поліетнічну черняхівську культуру, згідно схеми М. Щукіна, надало імпульс до консолідації населення південної частини лісової зони, внаслідок чого в III ст. й утворилася київська культура – «венеди» античних джерел. При цьому археолог надає їй доволі суперечливу характеристику – «балто-слов'янський ембріон майбутнього слов'янства». На жаль, що таке «майбутнє слов'янство» та відверта тавтологічність наведеного означення так і залишилися без авторового пояснення. Так само незрозумілим є те, чому київську, пеньківську та празьку культури він помістив до одного «"венетського" тигля», південна стінка котрого була зруйнована гунами наприкінці IV ст., у результаті чого почалася масова міграція слов'ян на Дунай. При цьому представники колочинської та тушемлинської культур не втягнулися в цю міграцію й зберегли «свій балто-слов'янський, праслов'янський» (знову бачимо некоректну термінологічну дихотомію) стан. Лише повторна реколонізація цих територій слов'янами, що поверталися з Дунаю в VII–VIII ст., остаточно втягнула їх у «слов'янство» [1462, с. 61–62; 1459, с. 286].

Не погоджується петербурзький археолог і з версією західного походження слов'ян – так званим «польським шляхом», заснованим лінгвістом Т. Лєр-Сплавіньським і відомим як «вісло-одерська гіпотеза». Критикує він і радянських її послідовників – І. Русанову та В. Сєдова, котрі виводили слов'ян із поморської – через пшеворську культури. Версію «київської археологічної школи» він вважає слушною лише в окремих аспектах. Цілковито безперспективним вважає М. Щукін і «дунайський шлях» походження слов'ян, який найбільш активно розробляв у сучасній історіографії лінгвіст О. Трубачов [1461, с. 116–118, 121]. Натомість у докторській дисертації, основні положення котрої опубліковані ним окремою монографією 1994 р., найвірогіднішим, разом зі своїми колегами – Д. Мачінскім і Г. Лєбєдєвим, визначено так званий «лісовий шлях» етногенезу слов'ян, тобто від культур I тис. до н. е. – початку I тис. н. е., які розвивалися на теренах між Поліссям і балтійським узбережжям (шнурової кераміки, милоградська, дніпро-двінська). Водночас застерігав, що «поки робляться лише перші кроки до відповідної майбутньої концепції, котра вимагає чимало часу та зусиль» [1459, с. 27–30].

Декларуючи, що озвучена проблематика не входить до його завдань («тема слов'янського етногенезу вимальовувалася між іншим» [1459, с. 286]), учений тим не менше не втримався від етноісторичної реконструкції походження слов'ян. Ключовою подією в цьому процесі, на його переконання, стало знищення сарматами зарубинецької культури – бастарнів. Частина останніх відійшла на Захід, де увійшла до пшеворської культури, але «ймовірно» зберегла «бастарнську» ідентичність (так звана зубрицька культура). Натомість інша частина перемістилася «в болотисті пойми Подніпров'я та брянські ліси Подесення», де, буцімто, «втратила свою мову та назву (але так і незрозуміло чому? – К. І.), *стала венетами, а потім слов'янами*». Показово, що М. Щукін (як і більшість сучасних російських археологів) також допускає переселення групи зарубинців у Поволжя, де вони могли сформувати іменьківську культуру [1459, с. 279, 283; 1458, с. 68–69].

Таким чином, виходить, що ще у середині I ст. н. е. почалися «процеси "бродіння", котрі й привели до появи слов'ян», а «особливо активною силою виявилися рештки зарубинецького населення, представлені горизонтом Рахни–Почеп». Однак невизначеність автора змусила інтерпретувати цей сумнівний процес етногенезу доволі розпливчато: «В культурному, *а можливо* й мовному відношенні – це був *конгломерат елементів* (? – К. І.) кельтських, германських, фракійських, балтських, а також *деяких, які потім зникли повністю* та не залишили ім'я, *індоєвропейських елементів "х"*.

Утворився бурхливий "венетський" тигль між феннами та бастарнами» [1459, с. 286]. Внаслідок переселення в III ст. вельбарської та частини пшеворської культур на Південний Схід, утворилися черняхівська та київська (венети) культури. Однак після навали гунів 375 р. перша зникає, а з останньої «відбувається оформлення трьох ранньослов'янських культур – празької, пеньківської та колочинської», хоча «процеси їхнього утворення досліджені ще далеко не повністю» [1459, с. 283–284].

Характерним у цьому контексті є зокрема ставлення дослідника до появи празької культури. Як відомо (передусім, завдяки дослідженням І. Гаврітухіна) на формування останньої київська культура не мала жодного впливу. З огляду на це, М. Щукін, не спираючись на жодні факти, припускає, що «протопразькі пам'ятки – певний правобережний (мається на увазі Правобережна Україна. – К. І.) варіант київської культури *просто ще не знайдений*», начебто, через небажання українських археологів досліджувати цей регіон [1461, с. 135; 1460, с. 240–241]. Разом із тим, куди логічніше припустити, що ніякого «правобережного варіанту» київської культури просто ніколи не існувало й науці він невідомий зовсім не через неуважність чи лінощі археологів. Куди дивнішими виглядають їхні спроби сконструювати на основі кераміки «слов'янську самосвідомість» у V ст. на обширах від Балтики до Причорномор'я та від Дунаю до Волги.

В контексті не менш просторово протяжного та заідеологізованого «євразійського світобачення» проблематику походження слов'ян презентує *Дмітрій Мачінскій* (1937–2012). За зізнанням колег, він завжди скептично сприймав науковий формалізм, тому навіть не здобув наукового ступеня, до того ж «ставився до наукової творчості поетично-одухотворено», а «вся його науково-дослідницька діяльність є певний шлях зі Скіфії в Росію» [440, с. 7]. Як і М. Щукін, він уже з 1970-х рр. почав заперечувати «слов'янськість» зарубинецької культури, але на відміну від колеги, запропонував гіпотезу, згідно якої праслов'янами було населення археологічної культури шнурової кераміки на теренах сучасної Білорусі (І тис. до н. е. – початок І тис. н. е.). На думку В. Булкіна, саме через це його концепція не отримала серйозного відзвуку серед археологів-славістів [163, с. 96], традиційно переконаних у «балтськості» шнуровиків.

На наш погляд, не в останню чергу таке ставлення зумовлено й відвертою заангажованістю схеми Д. Мачінского, котрий прямолінійно ототожнював східних слов'ян винятково з наступними росіянами, а Русь – з Росією, й при цьому цілком неправомірно пов'язував контакти слов'ян і германців залізного віку та сучасні відносини Росії із США та НАТО, про що він недвозначно заявляє зокрема в одній із останніх своїх статей [817, с. 35–36]. Водночас досліднику (як і більшості його колег) властива довільність оперування етнологічними термінами, безсенсовність застосування яких наводить на думку про бажання автора лише надати наукоподібності своїм бездоказовим конструкціям. Показовим, наприклад, вважаємо наступне формулювання: «Праслов'яни вступали в безпосередній контакт із більш оформленими (? – К. І.) *етносоціумами* (? – К. І.), що сприяло виробленню *слов'янської самосвідомості* (? – К. І.) та відокремленню *південних груп праслов'ян* від лісового *балто-праслов'янського етномасиву* (? – К. І.)» [819, с. 121].

Схема походження слов'ян Д. Мачінского зосереджена переважно на пошуках їхньої «прабатьківщини» у системі «історично-культурного поділу Євразії» І тис. до н. е. – І тис. н. е. Згідно із нею, «основна маса слов'яномовного населення» (хоча автор спеціально не обговорює проблему тотожності категорій «слов'яни» та «слов'яномовне населення», як, в принципі, не пояснює й решти етноісторичних категорій, котрими оперує), відома античним письменникам як «венети», впродовж I–IV ст. «мешкала в зоні змішаних лісів між Західним Бугом і Дністром на Заході та між Окою та Пслом на Сході». Далі ми дізнаємося, що, крім цього, «венети» були також «праслов'янами», «балто-праслов'янами», «деякими угрупованнями балтів», а також були «слов'яномовні венети на території київської культури». У першій половині IV ст. ці багатоликі «венети», начебто, потрапляють під владу готів, результатом чого чомусь стала поява

«антського союзу племен», який в археологічному вираженні був пеньківською культурою [819, с. 120–121].

Підчас Великого переселення народів, на рубежі V–VI ст. ці праслов'яни розселяються в Прикарпатті та Подунав'ї, де вже як «слов'яни», «у тісній взаємодії з *розвиненими етносами та етносоціумами* (? – К. І.) вступають у *період кристалізації своєї етносамосвідомості* (? – К. І.)» і тепер «можна вести мову про складання в Подунав'ї та Прикарпатті *історичного ядра слов'янства* (? – К. І.), чия самосвідомість співпадає з етнонімом "словене"». Д. Мачінскій також припускає, що праслов'яни почали відособлюватися від «інших індоєвропейських *етнолінгвогруп* (? – К. І.)» задовго до IV ст. й «*вірогідно*, етнонім "словене" був самоназвою частини праслов'ян уже в I–II ст. ("ставани" Птолемея)» [819, с. 121–122]. Однак, крім гучних декларацій, жодного реального доказу цих (так само як і тих, про які мова йтиме нижче) неймовірних припущень дослідник не наводить.

З другого боку, він і не обмежується періодом середньовіччя, поширюючи фантазію у реконструюванні слов'янського етногенезу на більш ранній етап, оголошуючи «можливим археологічним еквівалентом балто-праслов'ян» милоградську культуру VIII–IV ст. до н. е. (безпідставно визначена як «неври») та культуру шнурованої кераміки, що «також, можливо, частково належала праслов'янам». Обидві культури названі черговим контроверсійним терміном – «основні *лінгвогенетичні* предки слов'ян». Після загибелі під натиском сарматів у II ст. до н. е. милоградської культури, її ареал займають зарубинці, котрі у II ст. н. е. також загинули через сарматів. Увесь цей час культура штрихованої кераміки розвивається стабільно, а тому оголошується Д. Мачінскім «венетами-ставанами» (в яких він, звісно гіпотетично, вбачає «викривлену якимсь переписувачем назву слов'ян»), тоді як між нею та лісостеповою зоною утворюється «зона археологічної важковловимості» або ж «поліська біла пляма». І саме з ареалу штриховиків і східних постзарубинців (тип Лютіж) сформувалася в III ст. київська культура – «належала безсумнівно слов'янам-венетам» [819, с. 122–123, 128–129].

Показово, що виводячи пеньківську культуру з київської, дослідник вперто мовчить про участь у цих «етногенетичних» процесах культури празької, що, як відомо, була якраз «словенами/склавинами», але розвивалася окремо від названих явищ, хоча й критикує І. Гаврітухіна за ігнорування своїх поглядів [817, с. 33–35]. Втім, у декларативний спосіб територію формування цієї культури (тобто, Прип'ятське Полісся) він оголосив «другою прабатьківщиною слов'ян» [816, с. 447, 481–482], так, начебто вона була продовженням «першої», але по суті мова йде про цілком іншу (!), «паралельну» прабатьківщину, що, звісно, остаточно унеможливлює пропоновану схему так само, як вище ми бачили те ж саме на прикладі підходу його колеги по Ермітажу – А. Фурасьєва.

Звідси, поява «корчацьких старожитностей» у Прикарпатті, Центральній Європі, на Нижньому Дунаї, Балканах упродовж V–VI ст. відразу залишає обабіч дослідницької уваги «слов'ян-ставанів-венетів» із «першої прабатьківщини», а культури шнурової кераміки, київська та їхні «нащадки» ніби випаровуються та магічним чином перетворюються (зокрема й «анти») на культури «балтослов'янського кола», котрі лише під пильним впливом «склавинів» стають «справжніми» слов'янами. Невирішеним залишається, втім, головне питання: хто породив празьку культуру? Критикують підхід Д. Мачінского й представники «московської школи». Згідно аналізу, приміром А. Обломского, ця «гіпотеза знаходиться у протиріччі із сучасними уявленнями щодо хронології пізньозарубинецьких і київських старожитностей і щодо процесу формування київської культури» [951, с. 53]. Зауважують московські колеги й цілковите ігнорування «петербуржцями» проблеми участі у слов'янському етногенезі колочинської культури [231, с. 99].

Своє продовження схема Д. Мачінского знайшла в подальшій реконструкції етнічної історії східних слов'ян, із окресленням її контексту як певної закономірності утворення Російської державності у VIII ст. Причому впродовж 2000-х рр. значно змінилася

й риторика дослідника, на яку помітно вплинула «євразійська географія Н. Савіцкого» та паранаукова методика етноісторичних конструкцій іншого лєнінградця – Л. Гумільова. Звідси, зокрема, пояснення Великого переселення народів (у тому числі й «слов'ян») «потужним "вибухом" енергетики у надрах окремих етносів». Реальні природа та механіка такого «вибуху», звісно, ним не пояснюються, але натомість він упевнено «співвідносить такі "вибухи" з різкими та тривалими змінами в *інтенсивності космічного опромінення, сонячної активності та напруженості магнітного поля Землі*» [816, с. 461]. На жаль, за такого підходу до етногенезу, швидше за все, не потрібні жодні наукові практики, адже, в принципі, для розставляння усіх крапок над «і» у з'ясуванні проблеми походження слов'ян, достатньо звернутися до першого-ліпшого астролога.

Не змінилося й ставлення Д. Мачінского до жонглювання термінологією, а відтак, і надалі його студії зі слов'янської проблематики пересипані гучними, але малозрозумілими, штучними й, як правило, некоректними етнотермінологічними вивертами, котрими ретушується літературно-поетичний пафос і наукова неправдоподібність його схеми. Запевняючи, що свідомо уникає деяких термінів, приміром «вождівство» (причина: «звучить якось не по-російськи»), «потестарне суспільство» (надто широкий смисл), він тим не менше вважає цілком можливим оперувати такими категоріями, як «етносоціум», «протодержавне утворення Росія», «первинні <*русские*> етно-соціо-політичні утворення середини VIII ст.», «етносоціополітична спільнота», «російські протодержави – Давня Русь і Російська імперія», «дорюрикова північноруська політична єдність», «Скіфія», «Сарматія», «базовий етнос давньоруської державності та народності», «етнопсихіка», «етнокомпонент», «археолого-історичний родовід етнокомпоненту» тощо [816, с. 467, 472, 480, 482].

Зрештою, він проголошує мешканців балтійського узбережжя Скандинавії IV ст. «росомонами», переконуючи, що це слово було не етнонімом (вірніше, ним була лише перша його частина – «рос»), а «формою передавання *етносоціального терміна*», котрий у Швеції XIII–XIV ст., начебто, позначав (добре відомих усім «норманістам» і їхнім опонентам) «roðsman» – «гребців» з острова Руслаген – «землі росів»: «Вірогідно, – заключає Д. Мачінскій, – росомани були прибережною групою свіонів (свєєв)». Однак, крім побіжного доведення правоти норманістів, магістральним постулатом цього гіпотетично сконструйованого ним епізоду є інше: «Таким чином, у VII–VIII ст. на перехрещенні "вертикального" шляху південь–північ і "горизонтального" захід–схід, у Приладожжі, Приільменні та Верхньому Поволжі існували вже всі "*енергетичні*" й економічні передумови та *етнічні компоненти* для виникнення <*Русской*> протодержави». У такий спосіб доводиться, начебто у середині VIII ст. Ладога стала центром цього перехрестя, основними «етнічними компонентами» якого були прийшлі із Заходу скандинави («русь») та з Півдня – слов'яни і балтослов'яни («словени» та «кривичі»). Висновок передбачуваний: «Усе це сприяло складанню у Поволхов'ї *поліетнічного етносоціуму* (? – К. І.) русь і *протодержавного утворення* Русь зі столицею в Ладозі» [816, с. 483–484; 818, с. 64–65, 67]. Втім, навіть російські академіки-археологи В. Янін і Є. Носов справедливо називають ідею «Ладога – перша столиця Русі» не інакше, як «спекулятивно-політизованою» [941, с. 10].

У сучасній російській історіографії щоправда цьому ідеологічному конструкту майже не приділяють уваги. Єдиною студією, де спеціально та фахово розвінчується «староладозький міф» є стаття А. Сєліна [1194, с. 117–118]. Останній зокрема відзначає, що його творцем ще у 1970-х рр. став інший відомий представник «лєнінградської школи» – *Глєб Лєбєдєв* (1943–2003), який більшість дослідницької уваги щодо етнічної історії східних слов'ян присвячує також із позицій «норманізму». Відносно проблеми походження слов'ян, він переважно, з деякими нюансами, підтримував погляди своїх однодумців – М. Щукіна та Д. Мачінского. Так, він вважає, що до рубежу ер у лісовій зоні Східної Європи існував «порівняно однорідний (? – К. І.) масив прото-балто-

слов'янського населення культур раннього залізного віку» – штрихованої кераміки, мілоградська, юхнівська, дніпро-двінська. З півдня на цей масив впливав «скіфський світ» (потім сармати), із заходу – поморська культура – «венети», а з кінця I тис. до н. е. – вандали (пшеворська культура) та бастарни (зарубинецька культура). На цьому етапі південна частина «прото-балто-слов'ян» відокремилася та потрапила в орбіту зарубинецької культури, що «привело до формування спільноти "венедів" I–V ст., у котрих можна бачити "праслов'ян", представлених постзарубинецькими культурами» [707, с. 106, 107, 112, 114–115].

У III–IV ст. ці «праслов'яни» вступають у багатоманітні відносини з поліетнічним готським і вандальським племінними союзами, але зберігаючи самостійність. Зі зникненням наприкінці IV ст. цих союзів, через напад гунів, «відбувається швидка консолідація слов'янства», що виразилося в його масовому просуванні на Південний Захід. У VII ст. це зумовило поділ «слов'ян» на дві великі групи – південну та північну, а згодом на три – східну, західну та південну. Та частина «протослов'янських» груп, яка не втягнулася до масового розселення слов'ян, продовжувала самостійно розвиватися в лісовій зоні, що «виявилося у своєрідному амбівалентному становищі таких етнічних утворень, як літописні "кривичі" (а можливо, також "радимичі" та "в'ятичі")», оскільки «ПВЛ не включає їх до складу племен "слов'янської мови", але й не відособлює від решти слов'ян, як іномовні фіно-угорські або летто-литовські племена» [712, с. 106]. Ці групи, на думку Г. Лєбєдєва, причетні також до появи на Північному Заході Росії культур довгих курганів і сопок [707, с. 112].

Водночас дослідника дивує, чому «початок Русі» дотепер залишається загадкою «не лише для російської суспільної свідомості, але й, що значно небезпечніше та складніше, для професійної історичної науки Росії початку XXI ст.». Не менше дивує його і та обставина, що російська історіографія «ігнорує той факт, що Руська Земля "каганату росів" була ровесницею Імперії Каролінгів». До подібних «недослідженостей» він доволі несподівано відносить і непоцінованість «шляху з варяг у греки», котрий «визначив історичні долі східнослов'янських племен і народів», але також і «давньоруської народності», на якій базувалася «Свята Русь», котра навіть стала, згідно уявлення археолога, фундаментом і керуючою силою в розвитку християнської цивілізації в Європі [711, с. 588–589, 606].

Варто підкреслити, що це один із небагатьох сучасних російських дослідників, хто пов'язує теперішню Українську незалежну державу із давньоруським періодом, вважаючи, що її «нинішні контури проступали ще 1100 років тому, коли на політичній арені візантійсько-слов'янського світу вперше заявило про себе державне утворення зі столицею в Києві – "Русь Аскольда"» [710, с. 146]. Визнавав він і ту обставину, що саме тут, «у межах історичних кордонів Давньоруської держави існувала самостійна, внутрішньо пов'язана та цілісна спільнота, котра охоплювала Середнє Подніпров'я – першопочаткова придніпровська "Руська земля"» [708, с. 66].

Ключовим же питанням російської історії та самосвідомості, на думку Г. Лєбєдєва, точніше – початковим, є варязька проблема [706, с. 102]. Остання, як переконує науковець, по суті має дві складові – проблему утворення Руської держави та «базове завдання дослідження генези та розселення слов'ян». Тому він пропонує розглядати регіон навколо Балтійського моря, як окрему «циркумбалтійську цивілізацію» (або Скандобалтика), до якої входили слов'яни, скандинави, фіни та балти. При цьому «зоною перехрещення та взаємодії всіх основних етнічних масивів Балтики» він вважає саме Північно-Західну Росію, котра в давнину була якоюсь окремою «Верхньою Руссю» (за термінологією В. Пашуто). Разом із тим, археолог пропонує визначати її ще й як «Русь Рюрика», маючи на увазі «державне утворення на просторі між Ладогою та Новгородом, Ізборськом і Білоозером». Для неї автор навіть винайшов власну «давньоруську народність Новгородської землі» [711, с. 22–26, 445].

Навіть заснування на початку XVIII ст. Санкт-Петербурга, Г. Лєбєдєв розцінює як продовження розвитку цієї «Скандобалтики», зауважуючи, між іншим, що тільки в цьому місті протягом розвитку російської історіографії панували науково-правильні погляди норманізму. Втім, головним предметом його дослідження завжди залишалася Ладога. Д. Мачінскій (щоправда у своєму стилі) із цього приводу згадує: «Ладога здавалася йому як важлива енергетична точка у системі "силових полів" землі та ноосфери» [815, с. 11]. Сам же Глєб Сєргєєвіч стверджував: «Ладога в межах Верхньої Русі була першим із центрів зв'язків із "зовнішнім світом" Скандобалтики», – але, наголосимо – не першою ж столицею Русі, що безапеляційно декларував його колега. Адже Ладога відігравала лише роль відкритого торгівельно-ремісничого поселення, місця, де відбувалися міжетнічні контакти, тому саме тут сформувався «дружинно-торгівельний *соціум* (не етнос! – К. І.) "русів"», який умістив і скандинавів, і слов'ян. Звідси й еволюція його назви: від скандинавського позначення озброєної дружини гребного корабля – до слов'янського розуміння «русі» як князівської дружини, а потім – його оточення.

Ідеї, загалом суголосні із концепцією саме «московської школи», розвиває в рамках реконструкції етнічної історії слов'ян М. Казанський, якого до «лєнінградців» можна віднести зі значним ступенем умовності. Оскільки починав науковий шлях майбутній археолог у Києві, а перша наукова стаття була опублікована українською у співавторстві з О. Приходнюком. Після двох курсів у Київському університеті, де познайомився зокрема з Р. Терпиловським, він у 1972 р. перевівся на істфак Лєнінградського університету, де науковими керівниками стали Г. Лєбєдєв і Є. Горюнов. Однак уже в лютому 1981 р., за сімейними обставинами, емігрував до Франції, де захистив дисертацію з археології та працював у Музеї національної археології (показово, що до штату він був зарахований, коли директор музею А. Дельпорт дізнався про володіння М. Казанським українською мовою) [114, с. 22–23].

Власну версію походження та етнічної історії ранніх слов'ян він опублікував у монографії французькою мовою, що побачила світ 1999 р. Проте, у цілком традиційному для радянської археології дусі, вже французький дослідник пропонує виводити слов'ян із «балто-слов'янської етномовної спільноти», а першими із них були тацитові «венети». Слідом за М. Щукіним, він вважає, що їхнім археологічним еквівалентом була зарубинецька культура початку I ст. н. е., котра припинила своє існування наприкінці цього ж століття через інвазію сарматів [1551, p. 11–13]. Саме таку версію нещодавно у вигляді кандидатської дисертації захистив ще один петербурзький археолог – С. Воронятов [222, с. 18, 20–21]. Слідом за концепціями А. Обломского та Р. Терпиловського, М. Казанський також продовжує етнічну історію «венетів» у межах уже київської археологічної культури [1552]. Проте, як і його колегам, археологу не вдалося адекватно пояснити феномен ізольованого розвитку празької культури («склавени»), а відтак, його гіпотеза про можливе походження останньої від дніпро-двінської культури [1551, p. 14–16] є не надто переконливою, на чому зокрема наголошує й В. Сєдов [1181, с. 199, 202]. Привертає увагу й спроба «французького» дослідника простежити засобами археології етнічну специфіку такої східнослов'янської спільноти, як уличі [482, p. 1–37]. З другого боку, відчутна етнізація європейських археологічних культур римського часу, пропонована М. Казанським у спільних із М. Переном студіях [1550], зумовлює і серйозну критику з боку гуманітаріїв. Так, приміром, подібну методику ґрунтовно та цілком слушно спростовує відомий британський археолог Г. Ґолсол, наголошуючи на неможливості встановлення етнічної ідентичності археологічними засобами, зокрема й на основі поховального обряду [1377, с. 464–465, 467].

Цим далеко не вичерпується «ідейний ряд» сучасних представників «петербурзької археологічної школи», а свої погляди на проблематику етнічної історії східних слов'ян (хоча й у менш детальному вираженні) так чи інакше періодично висловлюють такі дослідники, як Л. Клейн, В. Булкін, В. Єрьомєнко, П. Шувалов, Н. Платонова,

С. Воронятов та ін. Однак і проаналізовані вище праці засвідчують, що в цьому осередку сформувалася власна парадигма до вирішення озвученої проблеми, котра, разом із тим, має поки що чимало теоретично-методологічних слабкостей, недоречностей і неузгодженостей. Традиційно нестабільним для пострадянської історіографії залишається й термінологічний апарат для позначення окремих етноісторичних явищ і феноменів. Головним же недоліком цього напряму розвитку новітньої російської славістики необхідно визнати відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії.

6.3. Пошуки альтернативних схем істориками

Не втрачає наукової актуальності проблематика етнічної історії східних слов'ян і у середовищі сучасних російських істориків, які досить часто підходять до «початку русі/Русі» саме з етнічної перспективи, досі вбачаючи у цьому ключовий аспект усієї історіографії. Проте, відразу доводиться наголосити на тому, що дотепер у російській історіографії відсутні окремі авторські наукові концепції, присвячені саме етногенезу й етнічній історії спільнот східних слов'ян. Натомість озвучена тематика аналізується переважно фрагментарно або ж історики та етнологи зосереджуються на окремих її епізодах. Найбільш артикульованими з-поміж них є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь», давньоруська народність тощо. Водночас не можна не відзначити й появу деяких новаторських підходів істориків у новітній Росії відносно етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян.

Одним із таких фахівців, наукова творчість якого відносно окресленої теми заслуговує на увагу, є *Антон Горскій* (нар. у 1959 р.). Свої погляди на означену проблему він у доволі сконденсованому вигляді виклав у відомій монографії «Русь: від слов'янського розселення до Московського царства» (2004). Втім, уже від початку порушив досить делікатну межу між етнічним і політичним аспектами реконструкції минулого, заявивши, що «Русь (незалежно від походження самого терміну) формувалася як в основі слов'янська *за етнічною природою держава*» [285, с. 5]. З цим важко погодитись, оскільки держава є феноменом винятково політичної сфери, а її «природа» не залежить від будь-якої етнічності. Отже, мусимо констатувати, що так само як російські археологи, сучасні історики, на жаль, теж приділяють неналежну увагу ключовим аспектам теоретичного характеру.

Звідси, стає зрозумілим чому, як наголошує вказаний фахівець, «в історії середньовічної Русі існує так багато суперечливих питань, які породжують дискусії в історіографії». Одним із таких об'єктів суперечок є розташування початкового ареалу, з якого почалося «слов'янське Розселення» VI–VIII ст., погляди на який можна звести у дві основні гіпотези – вісло-одерську та прип'ятську. Однак автор не повідомляє, до котрої з них відносить власне уподобання [285, с. 6, 9]. Щоправда у монографії 2010 р. А. Горскій все ж таки обирає, зрештою, компромісний варіант, зауважуючи, що більшість авторів (й, очевидно, він сам) визначають прабатьківщиною слов'ян територію між Віслою та Середнім Дніпром, звідки почалося їхнє розселення [284, с. 9].

Усвідомлюючи, що останнє було одним із епізодів процесу, відомого як Велике переселення народів, дослідник цілком логічно порушив проблему структурних змін в етнічному середовищі слов'янських спільнот. Відтак, можна погодитись із його слушною думкою, що іменування останніх «племенами» є лише загальним місцем в історіографії, оскільки після означеного «розселення» поміж ними почала формуватися двохступенева етнополітична структура, котру історики називають не менш проблематичним терміном «союзи племен». Водночас аналіз слов'янських етнонімів додержавного періоду переконав його, що це вже були нові утворення, котрі склалися внаслідок змішування груп різної племінної приналежності під час міграцій і на нових місцях

поселень. На відміну від племен, такі спільноти мали вже не кровноспоріднений, а територіально-політичний характер. З огляду на це, А. Горскій запропонував типологічно умовно визначати такі спільноти словом «славінії», на основі яких, за візантійським джерелами, швидше за все, й відбувалося формування слов'янських держав [280, с. 64–66; 282, с. 16–17; 285, с. 13–14].

Аналізуючи «славінії» східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі, московський дослідник найбільше уваги присвятив північним спільнотам – кривичам (показово, що він не виділяє з них окремо «полочан», які з'явилися через редагування ПВЛ різними авторами [278, с. 54–55, 59]) та ільменським словенам, зокрема стосовно часу їхньої появи. Адже відповідний хронологічний діапазон, дискутований в історіографії, доволі значний – від V до IX ст. Небезпідставно сумніваючись у слов'янській приналежності археологічних культур довгих курганів і сопок, історик вважає, що обидва східнослов'янські «етнополітичні утворення» (не етнічні спільноти!) з'явилися в ареалі Північно-Західної Росії не раніше IX ст. Важливим підтвердженням цьому стали й дослідження лінгвіста А. Залізняка щодо так званого новгородського діалекту, за результатами якого можна дійти висновку, що в етнічному контексті кривичі та словени були гетерогенними, оскільки сформувалися в ході «слов'янського розселення» із різних етнічних груп. Відносно дискусії, звідки прийшли словени – з Півдня Дніпром, чи із Заходу, з берегів Вісли, на думку А. Горского, тут не може бути однозначної відповіді, адже різні групи могли прибути з обох регіонів, а поява «словен» як етнополітичної спільності – «славінії» – могла статися вже після об'єднання цих південного та західного слов'яномовних угруповань [285, с. 27–35]. Доволі пізнє формування північних «східнослов'янських додержавних етнополітичних утворень» (як характеризує «славінії» автор) підтверджує й таке джерело, як «Баварський географ», де не відзначено мінімум шість із них [274, с. 281].

Термін «славінії», втім, так і не увійшов до сучасної історіографії як загальновизнаний, зрештою, відмовився від нього й автор. Так, уже в 2011 р., встановлюючи «рівень розвитку східнослов'янського суспільства» напередодні утворення Київської Русі, замість нього він застосовує аналог англійського chiefdom – вождівство. При цьому переконує, що «відомості відносно східнослов'янських спільнот IX ст. свідчать на користь переважання в них ознак складних вождівств» [277, с. 65]. Стан подібної категоріальної невизначеності, переконані, істотно впливає на формування етноісторичних реконструкцій й істотно підважує відповідні висновки істориків. Тим більше автор сам зауважує, що особлива дискусійність відносно етнічної історії східних слов'ян «значною мірою пов'язана із недостатньою увагою до історичної термінології, з невідокремленістю в історіографії реальних давньоруських термінів від привнесених наукою» [276, с. 9]. На жаль, сам він не завжди дотримується власної маніфестації й у цьому контексті доволі некоректною, приміром, виглядає наступна інтерпретація московського історика: «Термін <*"русский"*> застосовується нами у "середньовічному" смислі (=східнослов'янський)» [286, с. 11, 21; 283, с. 6–7; 279, с. 9].

Доволі нетиповий термінологічний підхід А. Горскій демонструє й відносно трактування етноніму «русь». Вважаючи неможливим, щоб, будучи скандинавським, він за кілька десятиліть з приходом їхніх дружинників у Середнє Подніпров'я був сприйнятий східними слов'янами і навпаки, він схиляється до версії В. Бріма, згідно якої й у тих, й у тих цей етнонім був або однаковим, або схожим, що й зумовило їхнє злиття в «русь» [285, с. 46–47]. Водночас запевняє, що нормани ніяк не впливали на етносоціальні процеси у середовищі східних слов'ян у межах, створеної ними Давньоруської держави [287, с. 6]. При цьому досить слушно наголошує, що по суті ніякої дискусії поміж норманістами й антинорманістами не існує, адже в дискусії має бути спільний об'єкт дослідження, а оскільки є два різні об'єкти (хто такі варяги? і чи створили варяги Київську Русь?) – постільки є дві різні дискусії [284, с. 21, 26].

Сумнівна честь надання науковій дискусії щодо походження назви «русь» і етнічної приналежності перших руських князів політичного звучання, належить «хімії ад'юнкту Ломоносову», – відзначає ще один московський історик – *Ігор Данілєвскій* (нар. у 1953 р.). Політичний характер цієї дискусії зберігається дотепер, а тому, слідом за В. Ключевським, її можна характеризувати, як «патологію російської суспільної свідомості» [314, с. 44–45]. Проте, справжній прорив в осмисленні давньоруської історії, на думку О. Філюшкіна, можливий тільки за звернення до нових дослідницьких методологій і саме І. Данілєвскій – один із небагатьох сучасних російських істориків, хто здійснив подібну спробу [1352, с. 108], зокрема, в монографії «Давня Русь очима сучасників і нащадків» (1998).

Спеціально проблематику етногенезу слов'ян цей дослідник не порушував, але, посилаючись на історичну лінгвістику, вважає, що до середини І тис. до н. е., очевидно, існувала «балтослов'янська культурно-мовна спільність», коли з неї виділилися власне слов'янські та балтські племінні діалекти. Своєю чергою, впродовж VI–X ст. слов'яни також розділилися на три групи діалектів – південну, західну та східну (предки росіян, українців і білорусів). Відзначає автор і неточність лінгвістичних і археологічних доказів щодо оголошення «венетів» античних джерел слов'янами із Повіслення. Єдиним певним висновком може бути визнання, що в античності цей етнонім асоціювався із північними окраїнами класичного світу. Значно складнішою тепер виглядає й історія розселення слов'ян у Східній Європі, адже Північно-Східна Русь сформувалася явно під впливом не дніпровського, а західнослов'янського контингенту. Відтак, Півночі та Півдню були притаманні відмінні традиції, а Київська Русь стала результатом об'єднання «двох систем слов'янства» [314, с. 26, 31, 36–37]. Водночас історик переконує, що жодна із сучасних держав не є прямим спадкоємцем Київської Русі, хоч саме вона надала потужні імпульси для зародження в тому числі й сучасної Української державності [319].

Відносно етнічного контексту «русі» науковець стверджує, що, на жаль, усі фрагменти ПВЛ, за якими намагаються вирішити це питання, перетворилися «на суцільний жмут загадок, які досі не вдалося розплутати». Разом із тим, дослідник переконаний, що слово «русь» не було самоназвою слов'ян, а в період формування ранніх державних об'єднань це слово не могло бути навіть назвою якогось із південних союзів східнослов'янських племен. Окрім неможливості лінгвістичного доведення походження етноніму «русь» від гідроніму «Рось», у джерелах є й чимало інших «дивакуватостей» щодо його застосування, які зауважує І. Данілєвскій. Скажімо, якщо погодитись, що слов'яни набули це ім'я від варягів, то чому відсутнє в усіх скандинавських джерелах; або чому східними слов'янами було запозичене саме це ім'я, а не «варяги» (до речі, також не зафіксоване скандинавськими джерелами)? Вирішення цих та подібних питань, на думку історика, буде не таким уже й складним, якщо погодитись, що термін «русь» був не етнонімом а соціонімом, яким позначалася певна соціальна група, наприклад, ті, хто збирав «полюддя». Якщо більшість у цій групі становили представники скандинавської військової еліти, постільки ним могли початково називати всіх германців [314, с. 52, 54, 57]. Північне походження терміну «русь» останнім часом заперечує норвезький дослідник Х. Станг, наполягаючи на його «герульському» походженні з Візантії [1583, p. 267, 272–276, 282; 1224]. Детальний розбір версій лінгвістичної сутності слова «русь» і зокрема критику теорії Х. Станга у сучасній історіографії запропонував американський філолог українського походження А. Даниленко [1523, p. 2, 31]. Безвихідь проблеми, констатована ним, все ж таки не зупиняє західних гуманітаріїв у пошуку її вирішення, зокрема й засобами аналізу арабських джерел [1544, p. 30].

Особливо варто наголосити, що І. Данілєвскій – чи не єдиний сучасний російський історик, який цілком слушно й аргументовано спростовує існування штучно створеного в радянський час етноісторичного конструкту, відомого як «давньоруська на-

родність» [314, с. 171]. Адже, для всіх є цілком очевидним, що мешканці Давньої Русі досить чітко поділялися на декілька етнічних груп – із різною зовнішністю, мовою, матеріальною та духовною культурою. Навіть застосування у вузькому та широкому смислах поняття «Руська земля» підтверджує це спостереження. Хоча істотною проблемою для дослідників досі є невизначеність – а що власне розуміти під «широким» сенсом цього поняття й яке з них первинне – вузьке чи широке?

Часто при цьому посилаються на «Список руських міст далеких і близьких» (1375–1381 рр.), але парадокс полягає в тому, що до нього потрапили міста болгарські, молдовські, литовські, польські, а отже, єдиним об'єднавчим критерієм для цього могла бути єдина літературна (не розмовна!) мова. Нею якраз могла бути так звана церковнослов'янська мова, пов'язана передусім із конфесійною спільністю. Таким чином, широке розуміння Руської землі було пов'язане саме із цим чинником і не мало жодного стосунку до етнічного аспекту, тим більше єдиного «руського» етносу. Тому московський історик робить логічний висновок, що автори «Слова про загибель» і «Списку міст» «під терміном "руський" мали на увазі швидше за все *етно-конфесійну спільноту* (курсив автора. – К. І.), близьку до тієї, що зараз іменується терміном "православний"» [314, с. 171–174]. Проте, у цьому випадку І. Данілєвскій (так само, як і у випадку з білоруським істориком І. Марзалюком, про що мова йшла вище) не зовсім правий, доповнюючи суто конфесійне явище приставкою «етно», тим більше жодне «етно» не могло об'єднувати навіть тоді болгар, молдаван, литовців і спільноти східних слов'ян. Саме в конфесійному вираженні та під інтегруючою орудою «митрополоита Київського і всєя Русі» видиму єдність «Руська земля» зберігала після Ярослава Мудрого, коли політично Київська Русь по суті перетворилася на систему багатьох суверенних держав [318, с. 39].

Спроби на основі літописного конфесіоніму «Руська земля» будувати концепцію щодо «єдиного руського народу» (як це, приміром, робив Д. Ліхачов), на думку московського фахівця, не має жодних підстав. Незрозуміло також, – продовжує він, – «що, крім певної історіографічної традиції, дозволяє говорити про населення Київської Русі, як про якесь етнічне "ціле"? Принаймні, до XIII ст. ні в мовному, ні в антропологічному, ні в культурному відношенні воно таким не було» [313, с. 158–159]. Доречним доводиться визнати і його зауваження щодо неправомірності прямолінійного ототожнення населення держави чи її певних структур із етносом, у тому числі й некоректності, властивої багатьом своїм колегам, коли східнослов'янські спільноти додержавної доби без обмовок називаються винятково <*русскими*>. Характерно, що за такої постановки проблеми держава гіпостазується та перетворюється на самостійний історичний суб'єкт – на відміну від «похідної» народності й тим більше від кожного зі своїх громадян. Виходячи з цього, І. Данілєвскій вважає правомірними сумніви, що давньоруським книжникам взагалі була властива «*національна* самосвідомість», а їхня «етнічна» самоідентифікація мала переважно географічний вияв, що засвідчує домінування в ПВЛ топоетнонімів [313, с. 160, 162–163].

У більш традиційному для російської історіографії ключі реконструює етнічну історію східних слов'ян і «русі» як «давньоруської народності» професор РГГУ *Владімір Пєтрухін* (нар. у 1950 р.). Попри те, що у 1994 р. він захистив докторську дисертацію на тему – «Проблеми етнокультурної історії слов'ян і Русі в IX–XI ст.», відповідну монографію, що вийшла друком роком пізніше, він подав у вигляді не сформованої авторської концепції, а тільки як збірку нарисів з окремих проблем етноісторичної специфіки Київської Русі. Разом із тим, варто відзначити прагнення автора до застосування комплексного підходу щодо «початкової етнокультурної історії Русі», із залученням історичних, археологічних та інших джерел [1004, с. 4]. Хоча на думку «антинорманіста» А. Кузьміна, через нерозуміння давньоруського літописання «скандинаво- та хазароманом» В. Пєтрухіним, «ця книга стала колосальним кроком назад», хоча й «корисна завдяки перекладу з івриту "Іосіппону"» [675, с. 233–234].

Заслуговує на схвалення й прагнення московського історика аналізувати етнічну історію східних слов'ян, із врахуванням етнологічної теорії, зокрема продемонстрованого ним, спільно зі скіфологом Д. Раєвським, у дослідженні 1998 р., присвяченому «історії народів Росії в давнину та середньовіччі» [1006, с. 15–44] (відповідна верифікація теоретичної притомності етнологічних поглядів означених дослідників запропонована нами у четвертому розділі). На жаль, автору не вдалося уникнути термінологічної неврівноваженості, а деякі поняття залишаються малозрозумілими та зумовлюють істотні застереження (приміром, «східнослов'янські племінні об'єднання» [999, с. 29], «літописець побудував концепцію єдності "слов'янської мови"» [1004, с. 11], «суперетнічна єдність слов'ян», «загальнослов'янська самосвідомість», «"суперетнічна" самосвідомість і самоназва», «етнодержавна спільнота» [1006, с. 170, 174, 330], «давньоруський етнос русь» [1011, с. 9] тощо).

Досить слушно В. Пєтрухін акцентує увагу на тому аспекті, згідно якого дослідники теми слов'янського походження мають самі встановлювати певні методичні обмеження щодо визначення відповідної хронології. Оскільки історичних джерел стосовно слов'ян до VI ст. немає, лінгвістичні – цілком позбавлені часового виміру, а археологічні – хоч і мають можливість чітко датувати артефакти, все ж таки «німі» і сказати, якою мовою спілкувалися мешканці археологічних культур, неможливо. Тому «венети Тацита або скіфи-орачі можуть бути лише "стартом" для реконструкції праслов'янської спільноти на Віслі чи Дніпрі» [1004, с. 9], але з історичного погляду «венети античних авторів не можуть однозначно претендувати на роль праслов'ян» [1009, с. 31; 1010, с. 32 (далі посилання на друге видання цієї праці)].

Разом із тим, доречно зауважуючи, що говорити про появу окремої спільноти можна лише від моменту появи у неї самоназви (етноніма), дослідник доволі ризиковано заявляє, що «слов'яни не називали себе ні венедами, ні антами» [1012, с. 50]. Адже джерела не засвідчують ні цього факту, ні факту того, що вони себе називали «слов'янами» – це таке саме припущення, котре досі залишається не доведеним, так само базуючись на «зовнішній» ідентифікації спільноти/спільнот, які ми також сьогодні називаємо цим терміном. Погоджуємося і з М. Васільєвим, що припущення В. Пєтрухіна, згідно якого анти – лише субетнос слов'ян, його лісостепові маргінали – є не більше, ніж opinio communis doctorum, без будь-яких солідних джерельних обґрунтувань [179, с. 7].

У сучасній російській історіографії, згідно переконань московського фахівця, домінує дві основні гіпотези щодо походження слов'ян – умовно їх можна назвати «дунайська» та «західна/балто-слов'янська». Прибічники обох є і серед лінгвістів, і археологів. Прагнучи поєднати матеріали один іншого, «виникає поле продуктивної, але разом із тим і ризикованої взаємодії різних дисциплін». Ризик же полягає, на справедливе зауваження В. Пєтрухіна, переважно в тому, що лінгвісти й археологи шукають «збігів», ареальних або «генетичних», які за бажання не важко відшукати, оскільки ще з бронзового віку в Європі існувала культура полів поховань, котра передала всім наступницям спільні культурні риси. Тому й слов'ян не важко відшукати в ту добу та обрати ареал їхньої прабатьківщини за певними уподобаннями. Водночас цілком довільно, наприклад придніпровську зарубинецьку культуру, можна оголосити слов'янською чи балтською, але чому – напевно пояснити неможливо. Таким чином, дотепер не вдається визначити однозначно ні «праслов'янської», ні «балтської» культурної спільноти [1004, с. 12–14; 1010, с. 39–40, 49]. Зі свого боку, ми не можемо погодитись із російським істориком, що взаємини в межах празької культури можна вже визнати етнічними лише на основі матеріальних артефактів. Так само сумнівним видається припущення, висловлене свого часу Д. Мачінскім, щодо «демографічного вибуху» в межах цієї культури, що й зумовило швидке її розселення Східною та Центральною Європою в V–VI ст.

Зрештою, В. Пєтрухін схиляється до версії існування балто-слов'янської лінгвістичної спільності в епоху бронзи на обширах між Віслою та Дніпром. Однак, де саме й

коли з'явилися слов'яни він не наважується стверджувати однозначно, пропонуючи версії В. Сєдова та Б. Рибакова, в яких обидва ланцюжки реконструкцій зійшлися в черняхівській культурі, «зв'язок якої зі слов'янською все ж незрозумілий». Він також закликає враховувати проблему «слов'янськості/балтськості» київської, колочинської та пеньківської культур, резонно наголошуючи водночас на неприпустимості їхнього ототожнення з майбутніми східнослов'янськими етносами. Так чи інакше, – продовжує вчений, – «в конгломераті культур, які передували появі слов'ян на Дунаї, не вдається напевно виявити ні "праслов'янської", ні "прабалтської" культурної спільності». Натомість більш істотним фактом московський історик називає процес заселення східними слов'янами ареалу майбутньої Київської Русі, котрий відбувався різними шляхами і в різні періоди впродовж VI–X ст., а відтак, це були носії різних діалектів і культур [1006, с. 55, 152–157, 165; 1010, с. 54–57, 96].

Проте, він не озвучує логічного із цього висновку про неможливість швидкого перетворення зображеної ним же етнокультурної мозаїки на єдиний етнос, що, буцімто, відбулося в межах Русі. Таким же контроверсійним виглядає і його припущення стосовно появи в VI ст. «слов'янської етнолінгвістичної супер- (або мета-) етнічної спільноти» (тим більше з посиланням на Л. Гумільова), як і переконання, що вона існує дотепер [1006, с. 170–174]. Відносно «походження русі» В. Пєтрухін декларує переважно основні постулати так званого «норманізму» (на думку Л. Прозорова, він дотримується центристської позиції неонорманізму [1073, с. 219]), закликаючи уважніше інтерпретувати щодо цього відповідну інформацію ПВЛ, де у космографічному вступі означена проблема порушена двічі – спочатку, згідно біблійської традиції, від конкретного нащадка Ноя (тут – від «варягів»), потім – «де стала є Руська земля» – тобто, в історично-географічній реальності – у Східній Європі [1003, с. 220].

Разом із тим, історик критикує «певну тенденцію», що намітилася у сучасній російській історіографії, згідно якої «пошук початкової русі» ведеться поза літописною версією, причому цілком невиправдано та довільно – від Подунав'я до Поволжя. Зокрема необґрунтованість подібних підходів відзначається ним і відносно причорноморської локалізації «русі» (через «індоєвропейські компоненти») авторства О. Трубачова, і особливо гіпотезу В. Сєдова щодо «Руського каганату» (=волинцевська культура як продовження поволзької іменьківської), котрий називає «історіографічним фантомом». У цьому досить чітко взагалі простежується «традиція радянської історіографії шукати потужну державу початкової слов'янської русі у Середньому Подніпров'ї» [1008, с. 127–128, 130, 132, 136]. Досить іронічно він ставиться й до фантазувань «ентузіастів Ладоги як першої столиці Русі» [1016, с. 215], а тим більше – як столиці фантомного «Руського каганату» [1001, с. 44]. Хоча К. Цукерман вважає, що ця «спроба В. Пєтрухіна спростувати сам факт існування Руського каганату ризикована» [1384, с. 343].

Таким чином, радянський історіографічний міф щодо «<*исконно*> слов'янського» племені русь у Середньому Подніпров'ї, на думку В. Пєтрухіна, вже втратив свій статус «історичного факту». Натомість саме у 1990-х рр. стало більше можливостей для неупередженого дослідження впливу на східних слов'ян озвученого ареалу варягів і хазар та з'ясування в цьому контексті своєрідного етнокультурного синтезу різних традицій, які «визначили подальший шлях руської середньовічної історії» [1002, с. 111; 1005, с. 62; 1014, с. 117, 123]. При цьому дослідник упевнений, що в усіх письмових джерелах того часу (ПВЛ, «Іосіппон», «Баварський географ») «русь» ніде не зарахована до слов'ян. Ототожнення ж сучасній літописцю русі XII ст. із полянами – результат вченої праці руського книжника, адже сучасна йому руська мова була мовою «словенських» книг, а тому він і «підверстав» русь до морави та інших західних слов'ян [1013, с. 49]. Нещодавно дослідник цілком слушно зауважив, що й у «Бертинських аналах» посли «рос» (*Rhos*) радше демонстрували корпоративну (дружинну) свідомість, аніж етнічну [1017, с. 193].

Наголошує В. Пєтрухін і на політизованості «норманської проблеми» в російській історіографії, починаючи ще від В. Татіщева, «адже російська наука створювалася для Російської імперії». За імператорським указом чимало придворних вчених почали підтримувати ломоносівську концепцію про «поширення слов'янського імені *Ро́сія (росси)* від Балтики до Середнього Подніпров'я та Волги, що мало продемонструвати історичну вкоріненість Російської держави на цих землях». При цьому за методом «народної етимології» до цієї схеми притягувалися будь-які схожі назви – Рось, роксолани, пруси або й варяги/вагри – прибалтійське слов'янське плем'я, як це робив, приміром Д. Іловайський [1006, с. 255–256].

Критикує московський дослідник і «сучасних епігонів традиційного антинорманізму», передусім А. Сахарова та В. Фоміна, мета яких (як і у їхніх попередників) одна – «догодити владі», як власне «залишається й та ж "метода" – містифікувати читача» [1011, с. 230–233]. Проте, критикуючи візаві й за неврахування «етнічної ситуації в епоху раннього середньовіччя», він тим не менше сам застосовує доволі суперечливу термінологію, вважаючи, що «у чудських і *слов'янських племен* (? – К. І.), які закликали князів, не було *єдиних* "національних" інтересів» [1000, с. 297]. З другого боку, В. Пєтрухін так і не зумів подолати інший імперський («совєтський») міф, а тому і надалі переконує, що «в XI ст. у межах єдиної давньоруської держави – Русі завершилося формування ранньосередньовічної етнічної спільноти – <*русского народа, русских людей, русских*> – у середньовічних джерелах, *давньоруської народності* – у *традиційних термінах* (?, хоча вказаний один. – К. І.) сучасної історіографії» [1011, с. 317].

Не можна тим більше погодитись із автором, що «самосвідомість власне русі скристалізувалася в IX–XI ст.», оскільки вище ми наголошували на його ж вказівці, що заселення Русі східними слов'янами з різних культурних традицій тривало до X ст. Явно натягнутим, якщо не ілюзорним, є і його уявлення про «загальнослов'янську самосвідомість», завдяки якій, начебто, й утворився в Київській Русі «новий східнослов'янський – давньоруський – етнос». Далеко не безсумнівним є припущення щодо виняткової етноконсолідуючої ролі в цьому аспекті «єдиної християнської культури» [1004, с. 115, 233; 996, с. 50–51]. Вельми спекулятивним є також твердження, що сучасні східнослов'янські й мови, й етноси є наслідком існування колись їхнього спільного предка – «давньоруської народності» [1010, с. 5]. Адже лінгвістично існування «єдиної», розмовної давньоруської мови ніким не доведено і філологи ставляться до цього вельми скептично.

Мусимо визнати, що, на жаль, концепція «давньоруської народності» поки що залишається домінуючою у сучасній російській історіографії етнічного розвитку Київської Русі. Причому на рівні історичних праць вона присутня, як правило, без будь-яких критичних застережень і сприймається вченими як сама собою зрозуміла річ. На відміну, скажімо, від сучасної української історіографії, де вона є предметом і досить темпераментних дискусій, і предметом фахового історіографічного аналізу. На рівні ж сучасного російського історіографічного дискурсу ця концепція має міцні позиції не в останню чергу завдяки науковому авторитету колишніх радянських її апологетів.

Обмежуються звичайною констатацією існування цієї «спільноти» (без будь-яких наукових аргументів) і фахові російські етнологи. Так, у фундаментальній колективній монографії співробітників Інституту етнології і антропології РАН щодо етносу росіян цьому питанню присвячено взагалі лише три речення: «В міру розселення східнослов'янських землеробів, з одного боку, відбувалося "розмивання" їхніх племен. З другого боку, йшли асиміляційні процеси, які поглинали окремі племена, перш за все балтів і фіно-угрів. У результаті цих процесів складалася давньоруська народність зі своїми особливостями культури» [1126, с. 12]. І якщо більшість російських істориків і етнологів доводять, що <русский> етнос почав складатися в «єдине етнічне ціле на уламках розшматованої полчищами Батия Давньої Русі», то деякі автори йдуть ще далі, переко-

нуючи, буцімто «давньоруська народність» продовжувала існування й після монгольської навали. Так, А. Лаушкін, відзначає: «Не викликає сумнівів той факт, що християнство... здійснило потужний вплив не лише на культуру Давньої Русі, але й на становлення давньоруської народності, *котра продовжувала складуватися й після роздроблення Давньоруської держави*» [704, с. 61–62].

Певну прихильність до концепції «давньоруської народності» демонструє й А. Горскій, хоча безпосередньо цей термін не вживає. Проте, суті справи це не змінює, а втім, заплутує проблему ще більше. Так, московський фахівець не погоджується з поглядом на поліетнічний характер Київської Русі, котра «типологічно ближча не до Візантійської імперії та імперії Каролінгів, а до моноетнічних європейських держав середньовіччя», додаючи, що Руська земля «носила в основі *моноетнічний, східнослов'янський характер*», а в її межах існувала «єдина етнічна спільнота під назвою русь (так звана "давньоруська народність")» [285, с. 116–121, 274, 334]. Отже, не важко пересвідчитись, що сучасна російська історіографія етнічної історії східних слов'ян і надалі перебуває в орбіті радянської ідеологічної конструкції «спільної колиски».

Однак, попри ідеологічну штучність (сконструйованість) цієї теорії та її сумнівну епістемологічну придатність для сучасного розвитку історичної науки, варто наголосити на не менш характерній обставині, пов'язаної з її теперішнім побутуванням. Мова йде про цілковите ігнорування істориками (і то не лише російськими) теоретичного обґрунтування більшості ключових понять і вживаних ними концептів у зв'язку зі східнослов'янською етноісторією. Тому дотепер достеменно незрозуміло, що власне є, скажімо, «народність» і наскільки можливо говорити про населення Київської Русі як про суспільну одиницю цього таксономічного рівня. Малопереконливими є й спроби відійти від таких поглядів, які є відвертим продуктом радянського ідеологічного мислення, коли під «новими вивісками» означений конструкт продовжує своє буття. Характерним можна визнати епізод, коли ця спільнота набуває своєрідного рестайлінгу в контексті так званого цивілізаційного підходу, трансформуючись у «давньоруську цивілізацію», організаційною основою якої, як вважає один із російських істориків, були «руси, походження яких не зовсім зрозуміле.., але є підстави вважати, що... вони були слов'янами» [1047, с. 393]. Подібна «модернізація», на нашу думку, істотно методологію не змінює, а відтак, навряд чи дозволить відшукати нові (невідомі науці) механізми та обставини в реконструкції етногенезу східнослов'янських спільнот.

Не принесла істотних зрушень у цьому процесі й помітна на початку 1990-х рр. дискусія щодо того, «звідки починати етнічну історію слов'ян?», котра розгорілася поміж російськими істориками й етнологами на шпальтах відомого часопису «Славяноведение». Останню зумовила підготовка згадуваного нами вже вище «Зводу найдавніших письмових відомостей про слов'ян» (перший том вийшов у 1991 р.), до якого були долучені провідні фахівці Інституту слов'янознавства РАН. Безпосередньо озвучене вище питання порушив відомий історик-візантініст *Сергєй Іванов* (нар. у 1956 р.), котрий якраз був відповідальним секретарем «Зводу». Вченого занепокоїла та обставина, що більшість дослідників в принципі довільно визначають, хто і коли були слов'янами чи праслов'янами, а відтак, ми постійно чуємо, що існували якісь «пра-» чи «протослов'янські» культури заледве не в кам'яному віці й досить часто у III–II тис. до н. е.

У дійсності ж, – справедливо наголошує названий фахівець, – генеалогія археологічних культур – не більше ніж гіпотеза й, приміром празька культура визнається першою достовірно слов'янською тільки тому, що датується VI ст., коли з'явилися перші письмові відомості про слов'ян. При цьому празькі старожитності досі прямо не віднесені до жодної з хронологічно попередніх культур в її ареалі, а «вибір з них "археологічного предка" для слов'ян визначається доволі апріорною ідеєю, що десь же він має бути». Втім, і тут постає визначальне питання, наскільки цей предок був «слов'янином»? Де критерій слов'янства? [442, с. 4–5] Автор слушно відзначає, що такими кри-

теріями не можуть бути, ані матеріальні артефакти, ані антропологічні властивості (у слов'ян побутував обряд кремації покійників), ані мова. «Не мова робить етнос, – навпаки, етнос робить мову» [442, с. 6], – стверджує він, адже мова не є етнотворчим чинником, а тільки за певних обставин виступає як етнічний маркер.

Етнос, на думку С. Іванова, формує винятково усвідомлення приналежності до нього – тобто, етнічна самосвідомість. «Відтак, – продовжує історик, – терміни зовнішнього опису («прамова», «прабатьківщина», «археологічна культура») мають поступитися визначальному іманентному критерію етнічної самосвідомості». Саме тому, на його переконання, етнічна історія слов'ян починається тільки з появи етнічної групи, що прийняла етнонім «слов'яни» як самоназву. В цьому контексті етнологічно не існує поняття «праслов'яни», а тому етнічна історія слов'ян починається з VI ст. З цією простою істиною особливо важко змиритися лінгвістам, які при цьому ще й доволі дилетантськи інтерпретують історичні джерела. З огляду на це, він справедливо критикує зокрема підхід О. Трубачова, котрому «потрібно дезавуювати письмові джерела, щоб вони не заважали "задавнити" слов'ян до III тис. до н. е.» [442, с. 7–8].

Утворення етнічної самосвідомості – завершальний етап досить тривалого процесу етногенезу, але тільки цим періодом і мають займатися безпосередньо історики. Рештою стадій, згідно бачення С. Іванова, нехай займуться археологи та лінгвісти, фольклористи та антропологи, але тут історики їм майже нічим не зможуть допомогти. Водночас «бажано, щоб дослідники етногенезу взагалі не зверталися до етнонімів, які породжують тільки оманливі спокуси», адже «"будіни Геродота – це слов'яни", або "венети Плінія – це слов'яни" – цілковито безглузді міфи» [442, с. 10–11].Таким чином, не важко помітити, що московський історик, з одного боку, гостро критикує застарілі, але досі поширені в історіографії підходи до проблематики слов'ян як етносу, а з іншого – власні погляди на те, звідки починати їхню етнічну історію та коли з'явився «слов'янський етнос».

Разом із тим, не важко помітити, що основна канва теоретичних міркувань С. Іванова зациклена винятково на постулатах радянської теорії етносу, з її твердженням про виняткову роль у бутті етносу самосвідомості його представників. Однак уже в першій реакції на пропоновану ним схему, котрою стала стаття М. Васільєва, останній зокрема резонно зауважив, що «теорія етносу ще порівняно молода і в ній поки більше запитань, аніж твердо встановлених істин», а тому не варто винятково «сподіватися на певний "еталонний етногон", який міг би стати безпомилковим критерієм». Окрім цього, він вважає, що С. Іванов побудував свою хронологію початку етнічної історії слов'ян на гносеологічному прорахунку, з'єднавши об'єкт і предмет знання. В основі його побудови полягає змішування етнічної самосвідомості слов'ян (об'єкт) та відомості з наявних джерел, які дозволяють про нього вести мову (предмет). В результаті, відбулася підміна проблеми, а висновок про те, що починати етнічну історію слов'ян потрібно з VI ст. має пряме відношення тільки до стану наших джерел, але вельми непряме до питання щодо часу утворення етнічної самосвідомості слов'ян. Стан же джерел дає можливість лише зробити висновок, що в VI ст. етнічна самосвідомість слов'ян уже існувала, але коли вона сформувалася джерела не повідомляють [180, с. 4–5].

Аналіз існуючих ранньосередньовічних джерел відносно основних компонентів етнічної самосвідомості склавинів і антів, на думку М. Васільєва, дозволяє, начебто, вести мову про те, що вона в них була однакова, «й відповідно вони утворювали єдиний метаетнос» [180, с. 14–15]. Однак проти такої реконструкції висловився В. Пєтрухін, вважаючи її «вторинною», адже вона заснована на схемі Йордана (і Кассіодора) щодо колишньої єдності склавинів і антів під ім'ям венетів. Вразливість такого підходу очевидна, оскільки незрозуміло, чи була схема античних авторів заснована на реальних переказах, а тим більше незрозумілим є співвідношення пшеворської та пеньківської культур у гіпотезі В. Сєдова, котру М. Васільєв долучає до власної реконструкції. Тим

більше остання «пережила» антів (згідно джерел) на ціле століття. Тому можна лише припустити, що протиставлення словене–анти – це традиційне для слов'янської етнічної історії виділення маргінальної («лісостепової») групи, культурно відмінної від решти етносу. Проте, «відносити виділення таких слов'янських етнічних (субетнічних) груп у часі до VI ст. бракує підстав» [998, с. 4].

Своєю чергою М. Васільєв не в усьому погодився зі своїм опонентом, зокрема вище ми вже відзначали його критику погляду В. Пєтрухіна на антів як «субетнос». Віднесення ж їх до «слов'янського метаетносу» відбувається тільки на підставі припущення, що вони та словене в VI ст. розмовляли однією мовою. Однак, якщо підійти до проблеми співвідношення етнічних слов'ян і антів без упередженості історіографічної традиції, то ситуація, на переконання М. Васільєва, виглядає не такою вже й однозначною. Адже теорія етносу не ототожнює мову й етнос – між людьми, як носіями певної мови, та людьми, як носіями певної етнічної самосвідомості. Тому в етнологічному плані факт близькості мови та культури слов'ян і антів не є доказовим, хоча «аргумент мови» (якщо говорили слов'янською, отже були слов'янами, розуміючи останніх саме як етнос) продовжує тяжіти над багатьма дослідниками. Крім цього, культурну «відмінність» словен і антів засвідчують дані археології – і празька, і пеньківська культури з'явилися одночасно і не були дериватом одна іншої, маючи навіть різних предків, більше того не коректно говорити, що остання «пережила» антів на століття, адже вони зникли тільки з візантійських текстів [179, с. 7–8, 13].

Показово, що до цієї дискусії долучився і фаховий етнолог – С. Чешко, котрий зосередив увагу насамперед на некоректності застосування основних етнологічних термінів згадуваними вище істориками та їхньому нерозумінні деяких особливостей існуючої теорії етносу. Етнологічна проблематика, на думку спеціаліста, якраз і відрізняється обмеженістю дослідницьких можливостей, оскільки вона знаходиться на стику раціонального й ірраціонального знання. Не випадково тому досі нікому не вдалося дати вичерпно точні, сутнісні визначення таким базовим поняттям етнології, як «культура», «етнос», «етнічність» тощо. Не менш проблематичним є і виявлення за непрямими даними етнічної самосвідомості, навіть за критерієм наявної самоназви етносу. Московський етнолог далеко не впевнений, що С. Іванов і М. Васільєв враховують ускладнення, котрі провокує цей критерій. Проблематично також проводити конкретний рубіж між етногенезом та етнічною історією, тобто стверджувати, що конкретний етнос з'явився у конкретний час і засобами етнології це здійснити неможливо – можна лише припустити найбільш вірогідну гіпотезу щодо цього [1403, с. 16–17, 19].

Обидва історики – С. Іванов і М. Васільєв – однозначно розглядають давніх слов'ян як певну етнічну спільноту й це, на думку С. Чешко, – їхнє право. Однак таке припущення ніяк не можна віднести на рахунок етнологічної науки, де слов'янами прийнято вважати передусім лінгвістичну категорію. В етнології вживання терміну «слов'яни», на відміну від погляду названих істориків, не зумовлене визнанням у давніх слов'ян єдиної етнічної ідентичності. Таким чином, вони глибоко помиляються, вважаючи, що спираються у своїх пошуках походження слов'ян на теоретичні та конкретно-історичні розробки етнологів. Важливіше, втім, що у побудовах С. Іванова та М. Васільєва є не лише дискусійні, але й слабкі місця. По суті вони навіть не цікавляться питанням: а чи була у давніх слов'ян така самосвідомість, яка дозволяє вважати їх єдиною етнічною спільнотою? Останнє сприймається апріорі або ж виводиться з терміну «слов'яни»: якщо є термін – має бути й народ, якого називають цим терміном. Отже, ці автори не мають засобів довести справедливість своїх умовиводів, оскільки жодні історичні свідчення не дозволяють судити щодо змісту масової свідомості давніх слов'ян [1403, с. 20].

Невдовзі С. Іванов змушений був пояснювати мотивацію своєї проблемної статті, що й зумовила дискусію навколо неї, наголошуючи: «Вона не мала на меті опис виз-

рівання слов'янської етнічності – її завдання було значно скромнішим – обміркувати, як подати історичний матеріал, щоб він не "шумував", не створював у лінгвістів і археологів "порожніх ілюзій", не підказував їм невірних кроків. Я свідомо назвав ту статтю "Звідки починати...", не "Звідки починається етнічна історія слов'ян". На жаль, учасники дискусії сприйняли мій редукціонізм за розгорнуту концепцію й це породило шерег непорозумінь... Для мене було лише важливо різко окреслити контур і сказати колегам із суміжних дисциплін: рухаючись глибше 512 р., ви дієте під свою відповідальність і на Плінія нема чого нарікати!» [444, с. 24].

Таким чином, не важко помітити, що проблематика етногенезу та етнічної історії слов'ян у сучасній російській історіографії позначена «різноідейним» спрямуванням, але в плані теоретичної та термінологічної її оснащеності залишається чимало невирішених проблем, які одночасно зумовлюють і глибоке нерозуміння дослідниками один іншого, особливо коли вони представляють різні дисциплінарні табори. На жаль, відтоді (початок 1990-х рр.), настільки важлива в контексті якраз інтердисциплінарності, дискусія відносно етногенезу та етнічної історії слов'ян у російському гуманітарному дискурсі практично припинилася. Хоча вже у пізніших працях, скажімо М. Васільєва [175; 181; 182], не можна не помітити її наслідки, пов'язані із більш виваженим підходом автора до окремих етнологічних категорій і однозначності висновків у зазначеній царині. З другого боку, ця дискусія досі залишається по суті в затінку й лише в поодиноких працях можна зустріти посилання на неї, а проблеми, порушені в її ході залишаються практично неартикульованими та не мають, як це не прикро, подальшого розвитку в історіографії.

6.4. Лінгвістичні та генетико-антропологічні студії

Аналізуючи погляди на етнічну історію східних слов'ян у сучасній історіографії, ми повсякчас відзначаємо чималий позаісторичний контекст її наукових реконструкцій з боку таких дисциплін, як лінгвістика, антропологія, генетика. Відносно рівня історіографічної рецепції подібних побудов у межах гуманітарного дискурсу в Росії можна сказати, що поки він перебуває на незадовільному рівні. Лише окремі історики й археологи, безпосередньо причетні до вивчення означеної проблематики, спорадично висловлюють власне ставлення до концепцій і гіпотез не-істориків. Хоча не можна не відзначити, що, приміром, така дисципліна як етногенетика є доволі молодою, а відтак, навряд чи можна поки що очікувати на фундаментальні розробки в цій царині й відповідно на їхню інтеграцію до наукових історичних концепцій, присвячених слов'янській етноісторії.

Значно більше уваги в історіографії звертається на схеми, пропоновані фахівцями-філологами, котрі мають давню традицію розробляти власні підходи до етногенетичних реконструкцій минулого слов'янських спільнот. До новітньої доби у цій сфері зокрема виділялися відповідні праці не лише радянських лінгвістів (Ф. Філін, С. Бернштейн, Г. Хабургаєв, Н. Толстой та ін.), але й зарубіжних країн, передусім Польщі (Т. Лєр-Сплавіньський, Я. Отрембський, М. Рудніцкій, К. Мошиньський, З. Голомб та ін.). На думку С. Іванова, лінгвісти взагалі надто довго були монополістами у сфері слов'янської палеоетнології [442, с. 9]. Однак на сучасному етапі можна спостерігати зворотну картину, коли все менше фахівців із цієї галузі присвячують увагу проблемі етногенетичних процесів давнини.

У межах сучасної російської гуманітаристики останнім представником цього напряму наукового пошуку є *Олег Трубачов* (1930–2002), концепцію якого щодо слов'янського етногенезу нерідко іменують «дунайською». Сам він із цього приводу зазначав: «Оскільки дунайська гіпотеза означає виклик традиційним теоріям слов'янської прабатьківщини, вона, звісно, зустріла з боку представників цих теорій суперечки та

заперечення» [1334, с. 127; 1335, с. 139 (далі ми посилаємося тільки на друге видання як розширене)]. Одночасно науковець закликав не пов'язувати цю гіпотезу з його ім'ям: «Зараз говорять про *дунайську теорію прабатьківщини слов'ян* (виділення автора. – К. І.) та пов'язують її так чи інакше з іменем Трубачова, але, можливо, правильніше буде виділити тут *ідею без автора*?» й далі: «Думка про вихід слов'ян у давнину із Середнього Дунаю – це *велика ідея без автора*.., вона вже була до нас» [1335, с. 258, 387]. Метою своєї схеми він вважає «роздуми про етногенез слов'ян і праслов'янську культуру – хто були давні слов'яни?», але відразу ж застерігає – «те, що ми можемо запропонувати у відповідь, зручніше назвати так: "давні слов'яни очима сучасного лінгвіста", – чим буде позначена вся відносність того, що ми справді можемо» [1335, с. 245].

У загальному вигляді теорія О. Трубачова становить собою прагнення задавнити не лише появу гіпотетичного етносу слов'ян до бронзової доби (III тис. до н. е.), але й «генетично» пов'язати його «прабатьківщину» в ареалі Середнього Подунав'я до серцевини безпосередньо «прабатьківщини» так званих індоєвропейців (хоча розміщення їх в Центральній Європі не схвалюється більшістю фахівців із цієї проблематики), чим надати слов'янам статус заледве не єдиних справжніх їхніх нащадків. Не зважає дослідник і на те, що індоєвропейці (яких він безпідставно асоціює з культурою лійчастого посуду) ніколи не були окремою спільнотою, а являють лише лінгвістичну абстракцію, зображувану дотепер у вигляді дерева. Хоча сам російський лінгвіст вважає, що це не правильно, адже коректніше цей образ подавати у вигляді куща – не з єдиним стовбуром, а кількома [1335, с. 115, 152, 270–271].

Виходячи з цього припущення, він, звісно, заперечує так звану «балто-слов'янську спільність» [1335, с. 5, 434–436], що становить в інших підходах до етногенезу слов'ян чи не центральну конструкцію (як, приміром, у вісло-одерській концепції). Звідси, цілком зрозумілою виглядає й критика апологетів подібного підходу – Т. Лєр-Сплавіньського, М. Рудніцкого, В. Мартинова, В. Сєдова та ін. Критикуючи вісло-одерську концепцію, він тим не менше вважає, що вона має право на існування, але у виправленому вигляді. Адже, на його переконання, слов'яни під тиском кельтів почали мігрувати з Подунав'я насамперед у Вісло-Одерське міжріччя в I тис. до н. е. Однак, за власним зізнанням, окреслити навіть «приблизну карту давнього слов'янського середньодунайського ареалу неможливо, через брак даних». Після цього слов'яни продовжили мігрувати на територію Правобережної України. Однак, «збереження ними пам'яті про свої давні місця мешкання», буцімто, зумовило згодом їхнє прагнення повернутися назад, на Південь. Ця «поворотна у своїй першопочатковій сутності міграція слов'ян» відбулася якраз у середині I тис. н. е., коли й потрапила до візантійських джерел [1335, с. 45–46, 111, 115–116, 131–133].

Гіпотеза О. Трубачова та методи її доведення зумовлюють, загалом, суперечливе враження, що демонструють і висловлення на її адресу інших дослідників. Насамперед, це суцільний телеологізм і надміру пафосна ідеологізація проблематики походження слов'ян, на що нами вище вже зверталася увага. Не додає вагомості його схемі й цілковите ігнорування писемних історичних джерел. Попри заявлену заледве не наприкінці своєї головної монографії мету дослідження – «хто такі давні слов'яни?», – лінгвіст на майже п'ятистах сторінках так жодного разу і не сказав: то хто вони?! Досить показовим є такий пасаж автора: «Для *слов'ян*, як і для *інших племен*, які жили в Дунайській котловині... (втім, все одно незрозуміло: слов'яни були племенем чи племенами? – К. І.)» [1335, с. 45]. Звідси, складається враження, що ні об'єкту його дослідження – «слов'яни», ні його предмету – «етногенез останніх» просто немає, що це не більше, ніж штучна інтелектуальна конструкція, фантом, який існує винятково в уяві автора. Подібне переконання посилює й цілковита відсутність у книзі будь-яких теоретичних викладок, якими б, бодай, пояснювалися нічим не підкріплені, голослівні декларації цього філолога відносно етногенетичних процесів давнини.

В означеному ракурсі варто відзначити й довільне оперування останнім етноісторичною термінологією, а точніше – абсолютне ігнорування смислового навантаження останньої. Надзвичайно дивує і такий висхідний постулат його схеми, як сприймання суто кабінетно-лінгвістичних абстракцій – «слов'яни», «кельти», «германці», «балти», «індоєвропейські племена» – за окремі етноси [1335, с. 115–116, 152]. Крім того, що О. Трубачов ніде не пояснює (не знає?) «хто такі слов'яни?», так само таємницею залишається, що він розуміє під поняттями «лінгвоетногенез», «етногенез», «етнос», «етнічна самосвідомість», «макроетнонім», «археологічна культура», «початковість ідеології роду у слов'ян», «східнослов'янський етногенез», «давньоруський етногенез» (і чим два останніх поняття [1335, с. 276] взагалі характеризуються та відрізняються?). Риторично-маніпулятивним є й наступне висловлювання науковця-філолога: «Я маю на увазі *праслов'янську єдність* і *давньоруську єдність* (курсив О. Трубачова. – К. І.). Для мене це наперед *складні єдності* (? – К. І.), спрощене розуміння яких – міф» [1333, с. 13].

Промовистим є і таке твердження О. Трубачова: «Термінологія сковує мислення...», а потім уже й не дивуватися відвертому етнологічному невігластву: «лінгвоетногенез або лінгвістичні аспекти етногенезу», «початково етнос може обходитися й без етноніму» або «давня (? – К. І.) етнічна самосвідомість і розвинене (? – К. І.) самопозначення не належали до найбільш ранніх (? – К. І.) потреб (іншими словами: для «давнього етносу» не потрібні були ні етнічна самосвідомість, ні етнонім – тобто, ним свідомо відкидаються чи не єдині адекватні маркери для встановлення етнічної специфіки, але, за якими критеріями він при цьому вирішує: хто був, а хто ні в давнину «етносом», звісно, ні пари з уст (? – К. І.))». Особливо кричущою з погляду теорії є й наступна заява: «У житті *праслов'ян* був період, коли *макроетноніму* (? – К. І.) в них ще не було» [1335, с. 6, 14, 93, 271, 353]. Тоді, на яких підставах взагалі можна застосовувати категорію «праслов'яни» (і чому та головне – коли вони перетворилися на «слов'ян»), а тим більше нагороджувати їх статусом етнічної спільноти?!

Погодитись зі схемою О. Трубачова, виходячи з позицій сучасної етнології, зрозуміло, неможливо, але, слідом за американським лінгвістом Х. Бірнбаумом, можна визнати як заслугу російського спеціаліста те, що він запровадив до історіографії проблеми етнічної історії слов'ян «низку проникливих спостережень» [130, с. 37]. На нашу думку, заслуговує пильнішої дослідницької уваги зокрема заклик ученого рахуватися із рухливістю (й у бік зменшення, й збільшення) так званого «праслов'янського ареалу», а не сприймати його як статичний конгломерат. Крім цього, потрібно усвідомлювати факт співіснування різних етносів всередині цього ареалу та змішаний етнічний характер заселення давньої Європи як причину нестабільності тогочасних етнічних кордонів, зокрема й «проникність праслов'янської території» [1335, с. 15].

Не менш важливим спостереженням можна назвати й тезу щодо неслов'янського походження етноніму «венети/венеди», а отже, він не був слов'янською самоназвою. Це ім'я було перенесене повторно на слов'ян їхніми західними сусідами – германцями, після зникнення реальних «венетів», які початково були іллірійською спільнотою [1335, с. 93–94, 114]. Водночас такі ж заперечення статусу слов'янської самоназви «анти» вже значно більш вразливі для критики з боку етнологів і істориків [182, с. 67–68; 289, с. 268]. Не позбавлені раціоналізму й роздуми відносно етнонімії східнослов'янських спільнот переддержавної доби, в тому числі наголошення на неможливості (з погляду лінгвістичного) балтського походження етнонімів «дреговичі» та «радимичі». Чимало цікавих спостережень науковець зробив і відносно походження назви «Русь», акцентуючи передусім її просторово-кольорову домінанту (що особливо перспективно відносно етимології назви «Біла Русь»)», поки що недостатньо досліджену. Показово, що він виступає проти скандинавського та слов'янського походження цієї назви, переконливо доводячи, що на Півночі вона з'явилася доволі пізно й прийшла з Причорномор'я, але не від скіфів і не сарматів [1331, с. 75, 84, 158, 171].

Безсумнівно корисною є й критика О. Трубачовим суперечливих і недосконалих археологічних реконструкцій у царині етнічної історії слов'ян [1335, с. 59–60, 66–67], на що ми вже звертали увагу вище. Заслуговує на схвалення й спроба російського лінгвіста надати антропологічного змісту тій далекій епосі, де, в тому числі й на наше переконання, жили та діяли передусім звичайні люди, а не самі археологічні культури. Так, відносно цього він доволі слушно зауважує: «Співіснування мов, етносів і культур – ось чому навчає нас порівняльний, сукупний досвід наших наук, давнє мирне співіснування мало місце значно частіше, ніж зазвичай думають, вважаючи за краще говорити про міграції цілих етносів і про спопеляючі військові походи» [1335, с. 206–207].

З другого боку, чимало постулатів О. Трубачова не можна визнати переконливими, чи такими, що наближають до розкриття проблеми слов'янського етногенезу. Приміром, вже на початку своєї головної праці з цієї проблеми він відверто маніпулює термінами та вельми контроверсійно стверджує, що, начебто «факт *давньої* (? – К. І.) наявності етнічної самоназви **slověne* говорить про *давню* (? – К. І.) наявність адекватної *єдиної* (? – К. І.) етнічної самосвідомості, усвідомлення приналежності до *єдиного слов'янства* (? – К. І.)» [1335, с. 4]. Крім хронологічної абстракції у вигляді «давній» (доволі проблематично вважати першу письмову появу означеного етноніму в VI ст. «давньою»), тут некоректно стверджується, що це – «самоназва», оскільки цей факт науково поки що не доведений (так само, як і у випадку з «венетами»).

Особливо провокативним це твердження виглядає на тлі іншої маніфестації російського дослідника, згідно якої лінгвістичне поняття «слов'янський» для І тис. н. е. він украй некоректно ототожнює з етніконом «*<русский>*» [1335, с. 102] (хоча в іншій праці він так само безапеляційно ототожнює вже поняття «*<русский>*» та «східнослов'янський» [1332, с. 43]). Втім, хибність таких уявлень зумовлена не лише націоналістичною ангажованістю автора (про це також мова йшла вище), але насамперед невірністю висхідних теоретичних постулатів пропонованої ним гіпотези, а саме – ототожненням етнічних і мовних процесів [1335, с. 238]. Ще більш аморфним є поняття «єдине слов'янство», тим більше в однозначній його подачі як феномену етнічного. Показовим є і таке припущення: «Зараз рядові носії (? – К. І.) *<русского языка>* у своїй масі *вже не усвідомлюють себе слов'янами* – це втрата їхньої (? – К. І.) етнічної самосвідомості» [1335, с. 438]. Проте, відповідь на запитання: «а чи була у сучасних росіян взагалі колись така самосвідомість?» – тут напрошується сама собою: неможливо втратити те, чого ніколи не було!

Частина російських інтелектуалів доволі гостро поставилася й до тематики індоарійських витоків «русі», котру на слабкому етноісторичному ґрунті (а більше на основі фантазій) розробляв цей лінгвіст у 1990-х рр. [1336, с. 42–60] Для сучасних російських націоналістів подібні погляди на нічим не зафіксовані контакти слов'ян із індоаріями – зайве освячення їхніх фантазій академічним авторитетом. Згідно спостереження В. Шнірельмана, для цього О. Трубачову знову потрібно було заглибити історію слов'ян, але вже у Північному Причорномор'ї. Тому він доволі поспішно почав писати про «Донську Русь», знову оживляючи сумнівну теорію «Азовсько-Причорноморської Русі», запроваджену ще антинорманістом Д. Іловайським і рядом інших авторів XIX ст. Ці ідеї у сучасній Росії відразу ж підхопили ідеологи ультраправих рухів для конструювання «сучасних російських націоналістичних міфів про далеких предків» [1434, с. 186–189].

Реконструкції з етнічної історії слов'ян О. Трубачова мають у межах сучасної російської історіографії теж переважно критичні відгуки. Побудований ним винятково на даних лінгвістики «дунайський» (або «паннонський») шлях пошуку слов'янської прабатьківщини, з погляду археологічного виглядає цілковито неперспективним, на чому впевнено наголошує зокрема М. Щукін [1459, с. 30; 1461, с. 121]. Істотним недоліком є й свідоме ігнорування лінгвістом античних письмових джерел, з непереконливим звинуваченням візантійських авторів в упередженому й образливому ставленні до сло-

в'ян. Вище ми вже відзначали з цього приводу позицію С. Іванова, котрий вбачає у такому підході прагнення філолога дезавуювати ці джерела, з наміром максимально задавнити появу слов'ян (у бронзовому віці) [442, с. 9]. На слабкій його обізнаності із історичним джерелознавством наголошує й А. Назаренко [910, с. 247–248]. Відтак, не дивно, що «теорія Трубачова не знайшла в історіографії адекватної реакції та не стала імпульсом для можливої спроби по-новому інтерпретувати важливі історичні факти» [5, с. 27].

Ігнорування письмових історичних джерел і чимало історичних неточностей у схемі О. Трубачова – лише одна із причин критичного ставлення до його поглядів. Разом із тим, на чому зокрема досить слушно наголошує російський етнолог В. Шнірельман, «над Трубачовим явно тяжіла апріорна концепція – прагнення будь що довести наявність індоаріїв у Північному Причорномор'ї в античну добу, але жодного переконливого лінгвістичного аргументу, як довели інші дослідники, на користь цієї теорії відшукати йому так і не вдалося». Крім цього, лінгвістом «рухали не лише пошук наукової істини, але й прагнення продемонструвати "істинну велич" давніх слов'ян і саме цей дух творів Трубачова прийшовся до смаку його послідовникам-*<почвенникам>*» [1431, с. 195–196]. На цьому ж наголошує філолог і історик А. Назаренко: «В пошуках О. Трубачова, за всього суворого академізму, їх завжди одухотворяла відчутно присутня інтуїція історичної гідності предків – Русі, слов'янства та далі вглиб часів» [910, с. 361].

У межах сучасного російського гуманітарного дискурсу щодо проблем етнічної історії східних слов'ян привертають увагу й історично-філологічні реконструкції згаданого вище автора. Так, дослідницьку непересічність демонструють погляди А. Назаренка стосовно східнослов'янського етногенезу додержавного періоду (це засвідчує, приміром, його критичний підхід до відповідного дослідження швейцарського історика К. Герке [915, с. 157–162]); стосовно етнічності «варягів» [914, с. 75–76]; або ж походження й етнічної навантаженості аллографа «русь/Русь», зокрема в західноєвропейській середньовічній традиції (причому із значними сумнівами в його скандинавському походженні) [911, с. 11–34]. Однак у сучасній історіографії далеко не всі погоджуються із реконструвістським методом цього вченого, скажімо, подібну позицію займає українська дослідниця Т. Вілкул [195, с. 293]. Зі свого боку, у відповідь на цю критику, російський науковець лише підтвердив власне, насамперед зверхньо-саркастичне, ставлення до так званих деконструктивістських підходів у сучасному історичному джерелознавстві [913, с. 296, 300]. На жаль, російські лінгвісти й історики не чують і інші заклики змінити методологічне ставлення до проблеми етногенезу слов'ян [1505, p. 32].

Звідси можна зрозуміти значну кількість критичних стріл у бік етнолінгвістичних реконструкцій з боку археологів і істориків. На обмеженості лінгвістичних можливостей в дослідженні проблем етногенезу та етнічної історії (передусім, слов'ян) наголошував зокрема В. Сєдов. На думку науковця, лінгвістичним даним часто не вистачає просторової, хронологічної та конкретно-історичної визначеності [1180, с. 27]. Втім, сам археолог, слідом за Ф. Філіним, некоректно припускав існування в VII–VIII ст. окремої «східнослов'янської мови» [1168, с. 5]. На неправомірності сполучення методик лінгвістів і археологів у процесі реконструкції давніх глото- й етногенезу досить слушно наголошує й Л. Клейн [534, с. 39, 45; 536, с. 6]. На не менш фундаментальних слабкостях лінгвістики наполягає й археолог М. Щукін [1459, с. 26, 29; 1461, с. 119]. На практичній неможливості співвіднесення окремих топонімів (передусім, гідронімів) із конкретними спільнотами чи археологічними культурами без додаткових даних наголошують В. Пєтрухін і Д. Раєвський [1006, с. 24–25, 28, 44].

У розрізі дослідження сучасної російської історіографії етнічної історії слов'ян, представленої суміжними з історичною наукою дисциплінами, варто відзначити й праці тих лінгвістів, які так чи інакше присвячують увагу дотичним із означеною проблематикою аспектам. У такому контексті наукове значення мають, приміром, студіювання Р. Агєєвої гідронімії Новгородської та Псковської земель як джерела культурно-істо-

ричної інформації. Остання має, зрештою, прояснити, які етнічні субстрати визначили етнокультурну специфіку таких східнослов'янських спільнот, як ільменські словени та кривичі, на основі застосування «лінгвоісторичного методу ономастики для етногенетичних висновків». Посилаючись на слабку історико-археологічну дослідженість цього регіону, науковець все ж таки відзначає помітний лінгвістичний вплив на місцевих слов'ян з боку балтських і фіно-угорських спільнот [7, с. 6, 124–128, 137–140]. Водночас важко погодитись із Р. Агєєвою відносно існування в минулому «слов'янської етнічної спільноти», рівно як і «східнослов'янської етнічної спільноти», а тим більше із тим, що «її складовими частинами» були майбутні етноси білорусів, росіян і українців [8, с. 68–72, 263–270, 342–346].

Аналіз доказової сили аргументів, які застосовуються у різноманітних версіях етимології цієї назви, став метою дослідження московського філолога К. Максімовіча, котрий виділив зокрема три основних напрями подібних пошуків – скандинавський, слов'янський та південний (індоарійський) [779, с. 14–15], кожний із яких має свої слабкі та сильні сторони, а відтак дослідник не говорить однозначно, який із варіантів вірний. Натомість саме германське (скандинавське) походження терміну «русь» відстоює у своїх студіюваннях С. Ніколаєв [931, с. 206–207; 932, с. 412–413].

На жаль, серед сучасних російських мовознавців зустрічаються й ті, хто демонструють надзвичайно примітивний (дилетантський) підхід до етноісторичних реконструкцій минулого, базований не на фактах і теоретичних постулатах, а винятково на нестримній фантазії та емоціях, що підчас веде до появи цілковито патологічних заяв, приміром, про те, що «російський етнос виник у результаті хрещення племен, за повороту стрілки суспільної *Свідомості* від Минулого до Вічності в лівій горішній чверті простору надсвідомості, а за проходження нею простору між Вічністю та Майбутнім він перетворився на росіян» [1075, с. 304].

Безсумнівно важливе значення має й науковий доробок відомого петербурзького фахівця із балто-слов'янських мов Ю. Откупщікова, котрий загалом заперечує виділення слов'янської мови від одного з балтських діалектів [968–970]. Доволі показовим є дослідження ще одного представника петербурзької філологічної школи Ю. Кузьменка, присвячене етнічній історії ранніх германців. На основі даних лінгвістики, археології та генетики автор простежив формування загальногерманської мови та спробував на цій основі простежити утворення «ранньогерманського етносу», хоча й не стверджує однозначно, що така спільнота колись існувала. Промовистим варто визнати те, що в історіографії етногенезу германців також дотепер немає згоди поміж дослідниками й лінгвіст описав сім (!) різних археологічних гіпотез відносно цієї проблематики [671, с. 5–12, 123–146].

Загалом, чимало важливих і до того ж методологічно вивірених спостережень цього фахівця могли б прислужитися й тим дослідникам, які прагнуть сьогодні реконструювати етнічну історію східних слов'ян. Однією з безсумнівних заслуг етнолінгвістичного підходу Ю. Кузьменка потрібно визнати спробу залучення ним до дослідження даних генетики. При цьому заслуговує схвалення позиція вченого щодо істотної відносності такого виду етноісторичного джерела. Звідси, можна підтримати його цілком логічний висновок, що як у сучасній Європі немає жодного генетично гомогенного етносу, так не було їх і в давнину, згідно результатів дослідження мітохондріальних гаплогруп, проведених Б. Браманті [671, с. 187].

Певна частина уваги сучасної російської історіографії також присвячена антропологічним і генетичним аспектам у межах дослідження слов'янського етногенезу та спільнот східних слов'ян. Втім, не можна поки стверджувати, що навіть у контексті так званого міждисциплінарного підходу дані означених наук істотно впливають на концептуальне бачення означеної проблематики. Крім суто теоретично-методологічних труднощів, таку ситуацію зумовлюють і суб'єктивні фактори – надмірна політизація

слов'янської теми в російському гуманітарному просторі та банальна некомпетентність істориків, археологів та й лінгвістів у специфічних методиках біологічної науки. Останній фактор нерідко спричиняє надто спрощені підходи та висновки на основі цих специфічних джерел, що істотно погіршує дослідженість етнічної історії східних слов'ян.

Значну кількість дослідницьких труднощів у цьому сегменті для антропологів і генетиків, як відомо, породжує той факт, що до кінця I тис. н. е. у всіх «слов'янських» культурах панував обряд кремації небіжчиків, що робить обидві названі дисципліни по суті допоміжними. Антропологічні підходи до слов'янського етногенезу почалися ще в радянський час, коли сформувалися два основні підходи – Т. Трофімової і Т. Алєксєєвої. Перша, виходячи з апріорного автохтонізму, відзначала істотну різноманітність компонентів у складі «слов'янства» та заперечила можливість виділення на таких даних певного «праслов'янського типу» [1330]. Значно більше в концептуальному плані мали дослідження іншої дослідниці [20], наукова школа якої продовжує рухатися у цьому напрямі дотепер.

У 2002 р. під редакцією *Тетяни Алєксєєвої* (1928–2007) вийшла до певної міри підсумкова з цієї проблематики колективна монографія. До неї включено результати антропологічних досліджень, які проводилися московськими фахівцями понад століття й на цій основі аналізуються різноманітні проблеми етнічної історії східних слов'ян, їхні взаємини з іншими етнічними спільнотами, з'ясовується їхня генетична специфіка як на сучасному етапі, так і в добу середньовіччя й навіть дискутується проблематика їхньої «прабатьківщини». Досить важливим є зокрема й розділ, присвячений історіографічному аналізу антропологічного вивчення спільнот східних слов'ян. Адже вже на цьому етапі вчена змушена визнати, що всі без винятку фахівці відзначають відчутну антропологічну неоднорідність східних слов'ян, але «на питання про те, які причини цієї неоднорідності, однозначної відповіді немає» [18, с. 27].

Не меншу проблему становить і факт, який не часто артикулюється антропологами, а саме схожий «набір» фізичних властивостей в інших європейських лінгвістичних групах – германців, балтів, фінів. На жаль, мало хто з новітніх російських істориків і археологів зважають і на наступний красномовний висновок Т. Алєксєєвої: «Матеріали досить переконливо свідчать про те, що етнічна історія східних слов'ян не була єдиною». З другого боку, антрополог і сама прагне одночасно відшукати поміж ними генетичну спорідненість. Звідси, її доволі провокативне припущення, що носії празької, пеньківської та роменської культур «володіли більш-менш (?! – К. І.) схожими рисами фізичного типу», допускаючи, що «ця обставина може бути розтлумачена як *генетична спорідненість літописних східнослов'янських племен* (? – К. І.)». Втім, уже за кілька рядків вона знову підкреслює, що, скажімо, поляни антропологічно відрізнялися навіть від древлян і сіверян [17, с. 160, 165, 166].

Істотна антропологічна гетерогенність спільнот східних слов'ян, зрештою, змушує науковця підсумувати, що у цьому визначальну роль відіграли різні субстрати давнього населення Європи [21, с. 314]. При цьому не важко помітити, що в концептуальному плані погляди фахівця на етнічну історію східних слов'ян детерміновані винятково схемою В. Сєдова (зокрема, щодо балто-слов'янської спільності, західної «прабатьківщини», черняхівської та пеньківської культур тощо). Проте, стосовно цих і решти гіпотез не наводиться жодного чіткого аргументу, а більшість висновків Т. Алєксєєвої побудовані на інтуїції, припущеннях, історіографічних стереотипах і мають суто вірогідний (вгадувальний) характер. Не можна не відзначити й істотний методологічний парадокс: пропонована схема побудована винятково на телеологічному принципі, а завуальована відсутність конкретних антропологічних матеріалів (кремація) покликана підтвердити наперед обрану теорію (В. Сєдова), котра своєю чергою будується на посиланнях, пропонованих цим науковцем-антропологом – коло замкнулося. Не меншою проблемою є й етноісторична термінологія, адже вчена жодного разу не зупи-

няється на тому, що в методичному арсеналі фізичної антропології передбачається під поняттями «слов'яни», «східні слов'яни», «етногенез», «генетичні зв'язки» тощо.

На відсутність «єдиного слов'янського антропологічного типу» вказують і інші дослідження сучасних російських антропологів. Відчутну специфіку цього сегменту яскраво демонструють насамперед північно-східні східнослов'янські спільноти, приміром ільменські словени. Красномовний висновок щодо цього пропонує кандидатська дисертація Н. Гончарової: «Краніологічна характеристика новгородського населення (періоду середньовіччя. – К. І.) відображає генетичні зв'язки словен новгородських із балтійськими слов'янами та їхню *відособленість від східнослов'янського світу* (що б не значило для антрополога останнє словосполучення. – К. І.)» [268, с. 22]. Етнічну історію слов'ян цього ж регіону за даними антропології сьогодні досліджує й С. Санкіна. Вона, навпаки, вважає, що подібність антропологічних комплексів, характерних для ранніх новгородців і слов'ян балтійського узбережжя (ободритів і поморян) не підтверджується. Натомість, переконує, що «ранні новгородці більше всього схожі з балтами», тоді як «у давньоруського населення центральних і східних областей Русі відзначаються *інші краніологічні варіанти*» [1149, с. 97–98]. Тобто, й у цьому випадку не простежується «генетичної» спорідненості «східних слов'ян».

Ретельний антропологічний аналіз решток середньовічного новгородського населення, переконав С. Санкіну також у тому, що найбільший субстратний вплив на нього мали фіно-угри, передусім з області, де тепер знаходиться Естонія. Причому, на момент колонізації майбутньої Новгородської землі слов'янами місцеве прибалтійсько-фінське населення було представлене як європеоїдним, так і «східним» (лапоноїдним) компонентом, характерного для Півночі Східної Європи в давнину [1146, с. 8–9, 14, 19]. Однак інерція історіографічних стереотипів властива й для цієї дослідниці, котра говорить про існування «давньоруської народності» одночасно із закликом «пам'ятати, що давньоруське населення *не відрізнялося гомогенністю* расового (не те що антропологічного! – К. І.) складу», та ще й на цьому тлі гіпотетично та поверхово міркує про роль норманів у формуванні антропологічного складу міфічного етносу східних слов'ян [1147, с. 233, 238]. Не більш переконливою є також її гіпотеза щодо спільного антропологічного субстрату для слов'ян і балтів у бронзовому віці – населення культури бойових сокир [1148, с. 152–157].

Значно обережніше підходять до формулювання етноісторичних висновків сучасні провідні фахівці у галузі історичної генетики *Єлєна* й *Олег Балановські*. Щоправда основний об'єкт їхнього наукового зацікавлення становить переважно етнос росіян, до якого ними застосовується геногеографічна технологія. Показово, що «<*"исконным"*>, тобто, таким, який склався історично, ареалом російського народу» вони називають тільки центр Східної Європи та Російську Північ. Втім, досить слушно відразу ж зауважують: «Аналізуючи <*"исконный ареал"*>, ми ніколи не говоримо про "<*исконно*> російський генофонд" та про "<*исконно*> російські" гени, бо будь-які гени неможливо прив'язати до будь-якого народу» [60, с. 10]. Дослідивши величезний ареал і не меншу кількість генетичних даних, дослідники також дійшли висновку, що сучасні східнослов'янські етноси не мали якогось «спільного» предка, а натомість містять чимало компонентів від дослов'янського населення Східної Європи.

Вивчаючи генофонд росіян в історичній перспективі, названі фахівці, звісно, не могли оминути його порівняння з іншими слов'янськими спільнотами. Отримані ними результати варто визнати досить красномовними. Так, північні російські популяції «особливо близькі до сучасних фіно-угорських народів». Більше того, «на відміну від російського, білоруський генофонд взагалі не є наближеним до східноєвропейського генофонду в цілому», а «відповідно, висока генетична схожість російських популяцій із населенням цих територій є не рисою, властивою всім східнослов'янським народам, а власною характеристикою російського генофонду». Таку саму (як білоруський) гене-

тичну відстань від російського має й український генофонд, «а не-слов'янські народи Східної Європи, відносно близькі до російських популяцій, від українського генофонду так само далекі, як і від генофонду білорусів» [60, с. 234, 241, 242].

Показово, що російські генетики змушені спеціально зупинятися й на проблемі заполітизованої інтерпретації їхніх матеріалів у межах сучасного гуманітарного простору, акцентуючи на істотній небезпеці подібної практики. Автори зізнаються, що через це спочатку навіть не хотіли публікувати цю, вже написану книгу, адже інформація про неї ще до друку в кількох журналах була настільки шовіністично викривленою, що їм довелося навіть давати спеціальне спростування. Втім, «відсутність чітких наукових даних все одно не заважає антинауковим спекуляціям, натомість надає ще більше простору», а тому «ми вирішили, що краще все ж таки опублікувати об'єктивні дані, нехай вони навіть можуть бути перекручені» [60, с. 300]. Разом із тим, науковці постійно наголошують на тому, що етноісторичний вимір генофонду певної спільноти настільки малодосліджена і на теоретичному, і на емпіричному рівнях проблема, що вони досі не готові робити однозначні висновки в цій площині навіть відносно генофонду росіян, який проаналізований ними доволі докладно.

Генетична своєрідність північних росіян, на думку О. Балановського, чітко доведений факт, але її причини й досі залишаються незрозумілими. Поряд із цим, і сусідні етноси поділяються вченим на окремі етногенетичні кластери. До першого з них він відносить генофонди поляків, росіян і українців, підкреслюючи, що хоч вони «досить близькі, але не ідентичні – їхні "етнічні хмари" майже стикуються, але не перекриваються одна іншою». Водночас білоруси поділяються на дві частини – одні схожі з російським, інші – з українським генофондами. Балти мають власний кластер, безпосередньо близький до кластеру східних і західних слов'ян, тоді як генофонди словаків і чехів віддаляються від нього, наближаючись до народів Західної Європи [61, с. 327–329]. Однак, як подібна інформація має корелюватися з процесами етногенезу доби середньовіччя, ці російські генетики не зазначають, а відтак, вони самі залишають надто багато простору для досить широких інтерпретацій. Останнє веде до відвертих спекуляцій і псевдонаукових інсинуацій, що демонструє зокрема творчість російського хіміка А. Кльосова [551; 552], котрий працює в Америці, та не будучи гуманітарієм, наївно і вперто доводить наявність окремого «слов'янського гена».

Розвінчання цієї патріотично-слов'янської «ДНК-генеалогії» останнім часом блискуче продемонстрував Л. Клейн, дійшовши висновку, що вся його аргументація побудована на неправдивих підставах, які забезпечують лише простір гульні індивідуальних забобонів і пристрастей [545, с. 245]. Отже, ДНК-генеалогія не може бути основою для самостійної реконструкції етногенезу, а також етнічної, мовної чи культурної історії, а лише підмогою в такій реконструкції. Будь-які спроби самостійно вбирати гаплогрупи в етнічний одяг автоматично зараховують такого дослідника до категорії паранаукових диваків [548, с. 395]. Водночас бажано, щоб і археологи не втручалися у визначення генетиків, адже тут потрібні цілковито інші знання й освіта. Необхідно також враховувати, що поки й власне генетичні дослідження доволі уривчасті та не охоплюють дотепер величезні території нашої планети. Доводиться вкотре погодитись із думкою Л. Клейна, цього разу відносно того, що й генетики сьогодні в пориві ентузіазму підчас істотно та некоректно завищують свої можливості, полишаючи сферу компетенції, починають робити висновки щодо етнічних процесів, руху культур і мов [535, с. 130, 131].

Абстрактно-обтічними формулюваннями відносно означеної проблематики обмежуються й інші фахівці-біологи, прагнучи встановити можливість ідентифікації певних генетичних компонентів генофондів конкретно-історично (але не біологічно!) сформованих етносів у контексті реконструкції їхньої ранньої історії. Приміром, Б. Малярчук, вважаючи, що сучасний прогрес молекулярної генетики вже дозволяє підійти до вирішення проблем, пов'язаних із етногенезом, за допомоги аналізу поліморфізму ДНК,

одночасно констатує, що «генетичні аспекти подібної проблематики досі малодосліджені». Відтак, пропонує лише чергову гіпотезу про можливе формування «праслов'ян» (кого він називає цим ім'ям не повідомляється) у Південній Європі, проте невтішно резюмує, що «сьогодні важко сказати точно, коли власне *праслов'янська гілка* (? – К. І.) диференціювалася від південноєвропейської» [783, с. 3, 18].

Подальші дослідження генетичної специфіки сучасних східнослов'янських етносів переконали названого дослідника в тому, що «між різними групами слов'ян існують не лише антропологічні, але й генетичні відмінності, потужність яких визначається значною мірою ступенем метисації з тим дослов'янським населенням, котре існувало в межах сучасного етнічного ареалу слов'ян». Однак і у цьому випадку біолог не наважується зробити чіткі висновки відносно «генетичної єдності» слов'ян, а тому обережно та аморфно обмовляється: «Генофонд західних слов'ян включає максимальну кількість типів мтДНК, які зустрічаються як у східних, так і південних слов'ян, хоча між цими групами *немає високої генетичної схожості*, [а тому] *можна припустити*, що генофонд західних слов'ян найближче до <*исконно*> *слов'янського* (? – К. І.)» [785, с. 25].

Доволі проблематично на цьому тлі виглядає й наступне твердження: «Генетичні дані дозволяють розглядати псковсько-новгородське <русское> населення як *окреме слов'янське угрупування у складі сучасних* (? – К. І.) *східних слов'ян*» [784, с. 23]. Навіть не коментуючи жонглювання етноісторичною термінологією московським біологом, варто зауважити, що досі неможливо з позицій будь-якої наукової дисципліни вести мову про «<исконное> слов'янство», адже ніхто достеменно не знає ні хто це, ні де воно зародилося (проблема прабатьківщини), ні тим більше, чим генетично відрізнялося від «дослов'ян». Відносно ж «псковсько-новгородського окремого угруповання сучасних східних слов'ян», то доцільніше вести мову конкретніше – як про окремий, просто слов'янський (не-російський!) етнос у межах сучасної Росії, особливо якщо це підтверджується його окремою етнічною самосвідомістю. В іншому випадку (якщо остання відсутня), науково коректніше все ж буде говорити про регіональні генетичні відмінності населення сучасної РФ, але без фантомного «окремого східнослов'янського угруповання», адже гени – позаетнічні!

Схожої методичної та категоріальної помилки припускається й кандидат медичних наук Н. Хромова, запевняючи: «За парного порівняння алелей гену DRB1 виявлено, що *західні українці* достовірно відрізняються від *росіян*» або, що «*білоруси* з Вітебської та Брестської областей і *українці* з Хмельницької та Львівської областей генетично близькі до "центрально-європейських" популяцій» [1378, с. 26–27]. Окрім того, що подібні висновки жодним чином не впливають на рівень дослідженості проблеми етногенезу східнослов'янських спільнот, вони відверто ведуть до омани, оскільки мова в такому ракурсі йде не про етнічні спільноти, а про представників окремих сучасних громадянств, обстежених до того ж не цілокупно, а вибірково.

Подібні припущення тим більше видаються небезпечними, враховуючи, що до 2007 р., як переконливо свідчать дослідження А. Пшенічнова, на світовій мапі дослідженості гаплогруп батьківських маркерів NRY і мтДНК українці становили «білу пляму», через що було взагалі неможливо мати «повноцінне уявлення про генофонд українців» [1091, с. 1–2]. Саме ця кричуща прогалина й спонукала московського біолога дослідити структуру їхнього генофонду. Завдяки детальному аналізові поліморфізму NRY і мтДНК, в українських популяціях встановлено 19 гаплогруп NRY та 34 гаплогрупи мтДНК. Звісно, жодного «українського гену» виявлено не було, а за частотами гаплогруп NRY українці мають схожість з усіма іншими східноєвропейськими популяціями, хоча деякі з них зафіксовані також на Балканах. Так само й «гаплотипи мтДНК, що зустрічаються в українців із частотою більше 1 %, поширені у населення Європи та сусідніх із нею регіонів скрізь і *не виявляють якої-небудь вужчої локальної специфічності*» [1092, с. 135]. Ідентичні висновки отримали й інші фахівці-генетики [1372, с. 1–6], досліджуючи структуру українського генофонду.

Отже, ми мусимо констатувати, що, попри активні пошуки генетичної специфіки спільнот східних слов'ян, представники сучасного російського антропологічно-генетичного сегменту гуманітаристики, поки не готові дати відповіді на усі питання, пов'язані з їхнім етногенезом і особливостями подальшої етнічної історії. З другого боку, варто бути надзвичайно обережними із етнічними категоріями, аналізованими та інтерпретованими представниками природничих наук, які досить часто перебувають у полоні певної археологічної гіпотези та прагнуть підчас лише підтвердити пропоновані окремими істориками припущення відносно формування слов'ян. Властива біологам і загальна тенденція російської історіографії відносно теоретично-термінологічного ігнорування етнологічних категорій. На цьому тлі все ж таки не можна не помітити, що більшість даних із царини фізичної антропології та молекулярної генетики засвідчують відчутну гетерогенність сучасних етносів східних слов'ян, а відтак, і «автономність» їхніх етногенезів, навіть попри поки що неможливість встановити їхні чіткі хронологічні рамки.

* * *

Таким чином, найбільш розробленою та популярною, але при цьому надзвичайно контроверсійною, схематизованою й заангажованою, у сучасній російській історіографії є концепція слов'янського етногенезу авторства В. Сєдова. Головним недоліком його конструкцій є цілковита відірваність від будь-яких етнотеоретичних засад, що робить його концепцію надзвичайно слабкою та науково малопереконливою, адже побудована вона винятково на інтуїції, домислах і, на жаль, архаїчних догматах, зумовлених ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом. Не менш помітно це і в студіях представників «московської» та «петербурзької» археологічних шкіл. Відчутним недоліком їхньої діяльності є відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії. Останнє цілком властиве й історико-етнологічним реконструкціям, пропонованих російською гуманітаристикою. Натомість тематика етнічної історії спільнот східних слов'ян аналізується істориками з Росії переважно фрагментарно, а найбільш артикульованими її аспектами є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь» і давньоруська народність. Водночас не можна не відзначити й появу деяких новаторських підходів істориків відносно етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян. Втім, і надалі в російському соціогуманітарному дискурсі домінує радянський етноісторичний міф про існування «давньоруської народності». Водночас спроби відійти від цього штучного конструкту є поки що малопереконливими, а тому цей продукт радянського ідеологічного мислення, хоч і під «новими вивісками» продовжує своє буття.

Розділ VII

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ЕТНОІСТОРИЧНІЙ ОПТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ

7.1. Гіпотези археологів

В усіх сучасних східнослов'янських історіографіях більшість версій відносно етнічної історії тих спільнот, які вони репрезентують сьогодні, запропоновано насамперед представниками археологічної науки. Не становить виняток й новітня українська археологія. Втім, аналіз відповідних реконструкцій у межах білоруської та російської гуманітаристики переконав нас, що у цій науковій царині, через брак документальних джерел, домінуючим видом концептуального представлення етноісторичної минувши є гіпотетичні та довільно сконструйовані схеми, позбавлені суттєвого археологічного та етнологічного теоретичного базису. Звідси, не доводиться в принципі дивуватися тій обставині, на яку постійно нарікають самі археологи вже не одне і навіть не два десятиліття: проблема походження слов'ян досі не вирішена. Абсурдності цьому додає і той факт, що ними практично ніколи не враховується відсутність у минулому такої етнічної реальності, як «слов'яни», котрі є кабінетно-лінгвістичною абстракцією модерної доби.

Разом із тим, шукаючи і прабатьківщину якогось «етносу слов'ян», і його культурні підоснови ще в бронзовому віці, більшість археологів (у тому числі й українських), не зважають і на істотний рівень політично-ідеологічної заангажованості цієї проблематики. Причому мова йде не про вплив новочасної політичної еліти на науковий істеблішмент чи пряме держзамовлення на створення «правильної» схеми минулого (чого на щастя в теперішній Україні не спостерігається), а про стиль мислення, властивий ученим, і який фактично дістався їм у спадок від «совєтської школи», що лише посилила відповідні практики, сформовані ще в імперські часи, коли археологічні висновки визначалися переважно політичною доцільністю. Означення такої тенденційності сучасної археології, як правило, має зовнішнє спрямування: В. Сєдов, приміром, звинувачує у ній концепції Г. Штихова та В. Барана; своєю чергою останній – у тому самому В. Сєдова.

Кількість гіпотетичних побудов етногенезу «слов'ян», проте, зростає й надалі, безпосередньо і в українському гуманітарному дискурсі. Приміром згідно Д. Козака, «на сьогодні найбільш прийнятною є концепція київських науковців» [567, с. 119]. Один із них – Р. Терпиловський – зауважує, що так звана «київська археологічна школа» історичної славістики по суті продовжує розпрацювання ідей, запропонованих ра-

дянськими археологами – В. Даниленком і П. Трєтьяковим, але «проблему не можна вважати остаточно вирішеною» [1262, с. 16]. Традиції цієї «школи» слов'янської археології сягають ще 1930-х рр., коли власне і був створений Інститут археології в структурі Академії Наук УРСР, і пов'язані з науковими та організаторськими здібностями В. Петрова.

В повоєнний період помітний внесок до вирішення слов'янської проблематики здійснили такі українські археологи, як В. Довженок, Є. Максимов, Є. Махно, М. Брайчевський, А. Сміленко та ін. Самостійним науковим напрямом у межах означеної інституції ця тематика стала у середині 1970-х рр., коли було створено окремий відділ археології ранніх слов'ян, очолений В. Бараном (з 2002 до 2014 рр. очільником був Д. Козак; з 2014 р. дотепер – О. Петраускас). На новітньому етапі контури української археологічної славістики визначають, крім вищеназваних, дослідження таких учених, як Н. Абашина, Л. Вакуленко, Б. Магомедов, С. Пачкова, О. Приходнюк, Р. Терпиловський та ін. Окрім персональних студій, важливе наукове значення безсумнівно мають і рубіжні колективні праці, створені представниками цього наукового осередку [1; 91; 311; 376; 1205; та ін.].

Вже у 1970-х рр. лідер майбутньої «київської школи» *Володимир Баран* (нар. у 1927 р.) увійшов до історіографії як знавець празько-корчацької культури, увівши до наукового обігу надзвичайно важливі матеріали для її вивчення саме з українських теренів – по суті місця її формування [94]. На цих матеріалах учений у 1973 р. захистив і докторську дисертацію. Продовження активної польової роботи (розкопки слов'янських поселень у Рашкові та Теремцях) значно поглибило розуміння специфіки життя ранньосередньовічних слов'ян, представлених празькою культурою [92]. В завершеному вигляді його концепція етнічної історії давніх слов'ян побачила світ наприкінці 1990-х рр., опублікована окремою монографією як один із томів серії «Україна крізь віки» [84] (до речі, в 2001 р. відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки). Засадничим постулатом гіпотези археолога є те, що від початку слов'яни не мали однієї культури, але будучи автохтонами, від рубежу ер становили компоненти різних поліетнічних археологічних культур у вісло-дніпровському межиріччі, поетапно інтегруючись з іншими етнічними групами.

Відсутність чіткого етнотеоретичного базису та переосмисленої методології робить, на жаль, побудови В. Барана (як і решту археологічних практик подібного плану) суцільно гіпотетичними та доволі суперечливими. Відтак, його концепція позначена типовими вадами подібних пострадянських досліджень – телеологічність, есенціалізм, схематизм, стихійний позитивізм. Будучи заручником ретроспективного методу, український учений також не утримується, аби не говорити про витоки слов'янської культури з доби бронзи, хоч і підміняє її аморфним терміном «праслов'яни».

Дослідник зокрема переконує, що останні, разом із «прагерманцями та прабалтами, розмежувалися ще в добу бронзи (II тис. до н. е.) на окремі *самодостатні групи* (? – К. І.)» і відтоді, через різні етнічні контакти, отримали відмінні культурні імпульси. Так, начебто вже в I тис. до н. е., «*придніпровські праслов'яни* (? – К. І.) входили до територіальних об'єднань Скіфії та Сарматії, а *привіслянські племена праслов'ян* (? – К. І.) – в племінні об'єднання східних германців, кельтів і західних балтів». І перших, і останніх римські автори, начебто, іменували однаково – венеди. На початку I тис. н. е. «венеди, представлені зарубинецькою культурою», починають просуватися на балтські землі в Поліссі, але цей процес перериває міграція готів (вельбарська культура) – «утворюється нова багатоетнічна черняхівська культура». Остання також істотно вплинула на наступні «слов'янські» археологічні культури – празьку, київську, липицьку, зубрицьку групу. Чималий етнокультурний вплив на слов'ян здійснили й тогочасні кочові спільноти Причорномор'я [98, с. 63–64].

Центральною ланкою у процесі етнокультурного перетворення «праслов'ян-венедів» на слов'ян, згідно переконання В. Барана, була зарубинецька культура, що існу-

вала на Прип'ятському Поліссі, Середньому та Верхньому Подніпров'ї в II ст. до н. е. – I ст. н. е. Вона не була генетичним продовженням якоїсь попередньої традиції, а натомість увібрала чимало субстратних компонентів – із поморсько-підкльошової, пшеворської, милоградської та скіфської лісової культур, що згодом визначило істотну відмінність постзарубинецьких пам'яток [93, с. 49–50]. Відтак, прабатьківщиною слов'ян можна визнати територію на межі лісової та лісостепової зон переважно України, хоча «цілком можливо, що в різні періоди давнішого часу (II–I тис. до н. е.) *слов'янські угруповання* (? – К. І.) займали інші регіони, переміщуючись у межиріччі Дніпра й Одри» [1205, с. 455].

Важливим постулатом концепції В. Барана є твердження, що «слов'яни *ніколи не були* однією етнічною спільністю». Однак, через відсутність теоретичної основи, досліднику так і не вдалося подолати амбівалентність і невизначеність у трактуванні явища/феномену «слов'ян». Показово, що вже в наступному реченні після задекларованої позиції зустрічаємо таке: слов'яни «вже *з самого початку* (?; вчений красномовно мовчить, коли ж він був? – К. І.) виступали як окремі, хоч і *споріднені праслов'янські і слов'янські* (? – К. І.) етномовні групи» [84, с. 6]. Втім, на якій основі трималася ця «спорідненість», а головне – у чому вона виявлялася? – також жодної конкретики. Не набагато більше прояснює ситуацію й твердження дослідника, що з IX ст. назва «слов'яни», будучи до того «самоназвою лише однієї зі слов'янських *племінних груп* (? – К. І.)», назавжди покриває «*всі слов'янські* (? – К. І.) племінні утворення, незалежно від їхніх конкретних найменувань» і «залишається в розумінні *їхніх етнічних витоків* (? – К. І.), поряд із такими назвами, як "германські народи", "романські народи" тощо» [84, с. 107]. На жаль, так і залишається незрозумілим: для чого «всім слов'янським племінним утворенням» (і що, зрештою, означає поняття «племінне утворення»?) знадобилося називати себе однаково, а головне: чому вони погодилися саме на це «ім'я» й чи були вони в такому разі до того «слов'янськими»?

Полісемантичний дисонанс на цьому тлі викликають і протилежно інші категорії, що ними оперує поважний учений. Так, у праці 1991 р. уже на її початку проголошено з'ясування появи «ранньосередньовічного *слов'янського етносу*», чим стала «нова концепція *етногенезу слов'ян*», а крім цього, мова йде про «велику *самостійну* (? – К. І.) етнічну групу», що нею був «народ слов'ян-венедів» [91, с. 3, 19]. Втім, у іншій студії заявлено, що «етнонім "венеди" *частково* стосується слов'ян», та попри це, саме від них «ми можемо починати історію *слов'янського етносу*», констатуючи водночас «завершення процесу *загальнослов'янського етногенезу* (? – К. І.) серединою I тис.» [311, с. 17, 25, 59–60]. Отже, виходить, що «слов'яни» водночас і були, і не були етносом. Остаточно внутрішню логіку пропонована схема втрачає із твердженням, що ця «слов'янська етнічна спільність», сформована на середину I тис., «ніколи не була *однорідною масою*, а складалася з різних *споріднених* племен». Причому вже навіть «венеди» тут «не могли залишатись єдиним монолітом», а натомість – це була «збірна назва слов'янських племінних союзів, яку германці перенесли із своїх західних сусідів (? – К. І.) на слов'ян, що були їх східними сусідами» [96, с. 120, 127–129].

Відсутність «єдиного слов'янського етносу» підтверджують, на переконання В. Барана, й етнокультурні процеси третьої чверті I тис., коли на українських теренах синхронно та «незалежно» формуються три окремі «ранньослов'янські» культури – празька, пеньківська та колочинська, а також дзєдзіцька на землях сучасної Польщі, що відомі в письмових джерелах під назвами венедів, склавинів і антів. До такого висновку його підштовхує встановлення факту відсутності для них єдиної культурної підоснови. Відтак, гіпотези дослідників, які вважають, що витоки ранньосередньовічних слов'ян потрібно шукати лише в одному невеликому районі на теренах, приміром київської або пшеворської культур, не підтверджуються жодними джерелами. Все це, згідно київського археолога, переконливо свідчить, що етнокультурний «поділ слов'янського

світу існував уже в першій половині I тис.». При цьому слов'яни були не лише одним із компонентів київської культури, але одночасно також частиною населення поліетнічних культур – черняхівської та пшеворської [84, с. 247; 92, с. 77–78; 100, с. 5–6, 10–12].

Одним із провідних аспектів концепції В. Барана є якраз участь черняхівського населення у появі празької культури, з чого власне й починалася наукова кар'єра вченого (саме цій проблемі була присвячена його кандидатська дисертація 1958 р.), а також присвячена окрема монографія [102]. Зрештою, археолог дійшов висновку, що черняхівська культура не була творінням винятково готів, але склалася на основі причорноморських, місцевих субстратних культур: скіфо-сарматської, дако-гетської, волино-подільської та привнесеної вельбарської, хоча розкрити характер взаємин усіх цих груп поки неможливо [103, с. 69]. Одним із прикладів культурного трансферу черняхівської традиції в межі празької археологічної культури є, на думку науковця, матеріали розкопок в Подністров'ї, поблизу с. Теремці, зокрема та обставина, що це слов'янське поселення існувало в IV–VI ст. безперервно [99, с. 55–56].

Не втримався В. Баран і від ремінісценцій відносно «схеми Грушевського», говорячи, що археологічні матеріали райковецької, волинцевської та роменської культур VII–VIII ст. дозволяють припустити існування «наддніпрянського союзу східних слов'ян антів», який можна вважати предками українців [96, с. 129–130]. Загалом, схема утворення сучасних східнослов'янських етносів, пропонована археологом, виглядає певною мірою спрощеною [1265, с. 38–39]. Пов'язана вона із періодом так званого «великого розселення слов'ян» упродовж VI–VIII ст. і багато в чому базується на не бездоганній «субстратній теорії». Так, він вважає, що «частина носіїв колочинської та банцеровської культур, а також райковецької, асимілювавши балтський субстрат, дала нову північно-західну групу слов'ян – предків білоруського народу» [84, с. 114]. Просунувшись на Північний Схід, населення колочинської культури зустрілося із фіно-уграми, котрих теж слов'янізувало. В результаті, утворився своєрідний етнокультурний симбіоз (представлений, приміром, іменьківською культурою), що заклало «передумови виникнення нового етносу, який можна поставити в основу зародження майбутнього російського народу». При цьому науковець доволі слушно застерігає: «У VIII–IX ст. ніколи не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоднішніх слов'янських народів може шукати свої витоки у середовищі тих історичних подій, що відбувалися в епоху великого переселення народів» [82, с. 31–32, 35].

Будучи одним із колишніх радянських учених, який докорінно переглянув відповідні ідеологізовані постулати щодо історії Русі, В. Баран доволі різко критикує прихильників версії прадавнього існування русі як одного зі слов'янських народів. Пошуки «початкової русі», що, начебто, мають підтвердити заледве не споконвічну етнічну єдність східних слов'ян, а звідси – й легітимізувати «давньоруську народність» на величезних просторах від Карпат до Дону та від Ладоги до Чорного моря, згідно переконання дослідника, надумані, нереальні та створені на штучних комбінаціях. Відтак, ані «легендарні слов'янські роси», виведені Б. Рибаковим із фантазій Захарія Ритора, ані причорноморські «рокси/рукси», вишукані О. Трубачовим і підтримані В. Сєдовим, – не реальні. «Таким чином, – резюмує В. Баран, – у нас не викликає сумнівів, що у V–VII ст. слов'янських русів не існувало, як не існувало в цей час назви "Русская земля"» [95, с. 23, 24, 26].

Дослідник у цьому контексті критикує й спробу штучного конструювання такого «племені» за допомогою археологічних джерел, як це зробив В. Сєдов, перетворивши при цьому сіверян у Руський каганат. Дивує українського археолога й спосіб, у який це робить російський колега, оголосивши волинцевську культуру (сіверяни) наслідницею поволзької, начебто слов'янської, іменьківської культури, тим більше його припущення

базується на надзвичайно сумнівній гончарній подібності деяких матеріалів, спільним джерелом яких, швидше за все, були інфільтрації з боку салтівської (хозари) культурної традиції. Так само надуманим, з погляду В. Барана, є й вигаданий московським дослідником «слов'яно-іранський симбіоз у черняхівській культурі, де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських». Немає також жодних джерел, що «саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже у вигляді іменьківської культури повернулися на Дніпро та створили тут "Руський каганат"» [85, с. 83–84].

Крім цього, етнічна належність іменьківської культури дотепер не визначена, а її артефакти зумовили в історіографії найрізноманітніші її ідентифікації – тюркську, аланську, балтську, фіно-угорську, а отже, не виключено, що вона містила і якийсь «слов'янський сегмент». Проте, – на чому слушно наголошує В. Баран, – цей компонент походив не з пшеворської чи черняхівської культур, а з київської чи колочинської [98, с. 87]. Відтак, міграція слов'ян-русів із Поволжя на Дніпровське Лівобережжя в кінці VII ст. – відверта заангажована спекуляція. На небезпідставну думку українського фахівця, руси і їхній «каганат» знадобилися В. Сєдову як «етнотворча, а згодом і державотворча сила, яка, нібито поглинувши інші східнослов'янські племінні групи, зумовила виникнення в додержавний племінний період східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності». Однак «ці етноорієнтовані в минуле "концепції", нагадують лише погодінський імперіоцентризм і шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину» [88, с. 7–8].

Цілком резонною, з огляду на це, є й позиція українського археолога відносно неможливості не лише існування, але навіть утворення в середньовічній етнічній реальності такого явища, котрим оголошують «давньоруську народність» – етнічною спільністю всіх східних слов'ян. Якщо на захід від Вісли або на південь від Карпат у VI–X ст. формувалися нові слов'янські етноси і цього ніхто не заперечує, то В. Барана небезпідставно «дивує потяг об'єднати всі східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу», тоді як «у світлі археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел такої східнослов'янської групи ніколи не існувало, а ця прикра методологічна помилка має і може бути виправлена» [84, с. 104]. Безмежні простори, природні перешкоди, слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, зовнішні чинники були непереборною перешкодою на шляху етнічної консолідації населення Давньої Русі. Саме тому «прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підміняють поняття державно-політичного поняттям етнічної єдності, хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси» [85, с. 88, 93, 100]. Отже, «східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, ніколи не почували себе однією етнічномовною спільністю», а «давньоруську народність вигадали історики» [90, с. 8].

Пропонована концепція полікультурності слов'ян В. Барана в цілому містить чимало раціональних зерен відносно реконструкції етнічної історії спільнот, які зараховують до їхньої «східної гілки». Втім, не важко переконатися наскільки хисткими є подібні дослідницькі конструкції, в яких домінує передусім термінологія, що застосовується радше за звичкою та більшою мірою інтуїтивно. Нехтування ж сутнісним навантаженням «гучних» термінів веде подібні студіювання в глухий кут і зумовлює до них більше питань, аніж пропонується відповідей на ключові з них. Аналізована схема українського археолога також не конкретизує, хто/що такі/таке «слов'яни», які критерії дозволяють нав'язувати цю ідентичність археологічним культурам, чому, наприклад, дзєдзіцька культура не відноситься до «східних слов'ян» або чому з півтора десятка «літописних племен» сформувалися лише в три сучасних «східнослов'янських» етноси?

Відсутні відповіді щодо цих аспектів і в гіпотезі не менш відомого представника «київської археологічної школи» *Дениса Козака* (1944–2014), на думку якого, «історія етногенезу слов'ян є чи не найскладнішою в історичній науці» [567, с. 119]. Переко-

нані, для цього фахівця озвучена в такий спосіб проблема відразу стала нездоланною, оскільки окремий етнос слов'ян навряд чи колись існував. Поруч із цим, усі шляхи виходу з глухого кута дослідник власноруч перекрив не менш прикрою теоретичною похибкою, про яку ми вже згадували вище. Мова про ототожнення ним етносу й археологічної культури, що за одночасної декларації солідарності з візією В. Барана (котрий, як уже відзначалося, навпаки, відкидає таку тотожність і слушно заперечує окрему етнічну спільноту «слов'ян»), перетворює його внутрішньо суперечливу гіпотезу автоматично на історіографічний артефакт і черговий приклад етноархеологічної парадоксальності.

Насамперед, учений критикує всі наявні в історіографії підходи до встановлення походження слов'ян, хоча й «не вдаючись до детального розбору цих концепцій» [576, с. 55], оголошуючи найбільш прийнятною якраз версію «київської школи». Втім, Д. Козак змушений визнати, що відкриття її представниками слов'янських поселень IV–V ст. все одно не дозволило вирішити «проблему слов'янського етногенезу», а лише «шляхом ретроспективного аналізу археологічних комплексів визначити шляхи формування *слов'янської культури* VI–VII ст.» [567, с. 179–180]. Проте, Денис Никодимович і тут лукавить, адже, куди коректніше постулює явище В. Баран, ведучи мову не про одну, а «кілька слов'янських культур». Своєю чергою, це вкотре підтверджує відсутність у минулому слов'ян як етносу, навіть на рівні відсутності якраз окремої археологічної культури, властивої йому, згідно логіки Д. Козака.

Тим більше останній, зрештою, впевнено веде мову стосовно «*слов'янських культур* римського часу», котрі доволі контроверсійно іменує водночас «венедськими» – зарубинецьку, «західноукраїнську групу пам'яток пшеворської», зубрицьку, пізньозарубинецьку (?), київську та північну частину черняхівської. Намагання пов'язати перші дві культури з германцями та балтами, зокрема й бастарнами, представлені в концепціях «лєнінградської археологічної школи» (К. Каспарова, М. Щукін, Г. Лєбєдєв) український археолог розцінює як невдалі [561, с. 26]. Натомість, закликає дотримуватися по суті концепції В. Барана відносно поетапного формування слов'ян, початком якого, буцімто, було вісло-одерське межиріччя в III–II ст. до н. е., представлене ареалами лужицької, поморської та кльошової культур. З виникненням зарубинецької культури, основним субстратом якої були «поморсько-кльошові племена» (?), «*центр слов'янської історії* (? – К. І.) перемістився до межиріччя Вісли і Дніпра» [576, с. 55–56]. Проте, так і залишається нерозтлумаченим, то на якому все ж таки етапі сформувався власне гіпотетичний «етнос слов'ян» – на поморсько-кльошовому, зарубинецькому чи ще пізніше/раніше?

Нечіткість пропонованої гіпотези збереглася й у підсумковій монографії дослідника «Венеди» (2008), хоча обсяг проведеної археологічної роботи, вміщеної в ній, вражає – майже 28 тис м кв розкопаної площі. Погоджуємося з її рецензентом В. Войнаровським, що навряд чи хтось з археологів-славістів може похвалитися подібними обсягами польового дослідження лише однієї культури (тут – зубрицької) [212, с. 79]. Однак, як і в попередніх працях, тут відносно вірогідного «етногенезу слов'ян» також домінує гіпотетичний стиль формулювання тез, базований переважно на інтуїтивних здогадах, аніж на конкретних джерелах. Так, і в пізніших студіях, учений визначає хронологію цього процесу вельми абстрактно, заявляючи, приміром, що коли наприкінці II ст. на українських теренах розпочалася експансія готів, то це був «час, коли слов'яни *вже становили* (? – К. І.) цілком сформовану етнічну групу» [572, с. 83]. Проте, що дозволяє про це так упевнено говорити інформації немає.

Тим більше, в іншій праці дослідник уже доволі розмито пояснює цей етнічний процес: «У регіоні Середнього і Верхнього Подніпров'я, Подесення, наприкінці I–II ст. відбувалися активні асимілятивні процеси, що призвели до утворення *ще однієї* київської культури, носії якої, *очевидно* (?! – К. І.), *не мали чіткого етнічного обличчя* (? – К. І.). Лише в V ст. в ареалі цієї культури складається *своєрідна група* (? – К. І.) ранньо-

середньовічного слов'янського етносу» [567, с. 119]. Загалом, схемі Д. Козака властиве довільне припущення вельми розлогих етнічних міксацій, з-поміж яких він магічним способом відмежовує предків саме слов'ян. Скажімо, досліджуючи пшеворську культуру в Подністров'ї, він побачив у цьому ареалі «в перших сторіччях нашої ери зустріч декількох різнокультурних груп населення». Відтак, сміливо, хоч і бездоказово, припускає, що «в результаті, виникали нові утворення, що *нерідко міняли напрям етнокультурних процесів*», а цей край «став зоною стику найбільших культур Південно-Східної Європи», а «серед носіїв цих культур були також предки ранньослов'янських племен» [574, с. 3].

Доволі сумнівною є й гіпотеза, згідно якої, винятково на підставі матеріальних викопних артефактів із урочища Шанків Яр (Рівненщина) [577], на думку Д. Козака, «можна зробити висновки, що на Волині на початку I ст., мали місце інтеграційні процеси між поморсько-кльошовою культурою та пшеворською, котрі призвели до *взаємної асиміляції*». Особливо, враховуючи те, що автор не уточнює про яку власне асиміляцію тут йдеться – культурну чи етнічну? Хоча, зважаючи на наступне твердження археолога, мається на увазі якраз останнє, причому вельми некоректне припущення: «Саме *творці* (? – К. І.) поморсько-кльошової культури стали тим етнічним ядром, на основі якого із залученням *сусідніх етнічних компонентів* (? – К. І.) до I ст. н. е. *остаточно* сформувався слов'янський етнос», – стверджує науковець [571, с. 75, 76]. І саме в них він вбачає ту частину європейського населення, котру Тацит назвав «венедами», а їхнім археологічним еквівалентом визначає пізньозарубинецьку та зубрицьку культури. При цьому «коріння слов'янського етногенезу» виводиться ним уже з V ст. до н. е., коли, начебто, «*єдиний індоєвропейський масив* (? – К. І.) уперше (? – К. І.) розділився на *потенційно* (? – К. І.) германські та слов'янські *етнічні гілки* (? – К. І.)» [568, с. 115–116]. Вкотре, ми змушені відзначати випадок потрійної методологічної помилки, коли до ототожнення археологічних і етнологічних феноменів некоректно додаються ще й суто лінгвістичні явища. Не можна погодитись і з наступним постулатом: «Уніфікація матеріальної культури населення може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше – венедським» [560, с. 30].

У такий спосіб, цей цілковито гіпотетичний (насправді, штучно сконструйований в уяві) «слов'янський етнос», який, «судячи з археологічних даних, пройшов *складний шлях прогресивного історичного розвитку* (? – К. І.)» [567, с. 146; 560, с. 40], служить лише одним із елементів телеологічної версії Д. Козака, на який нанизуються інші культурні явища задля зображення лінійності його ймовірного розвитку. Хоча науковець переконаний, буцімто, він виявляє «генетичний зв'язок між окремими історико-культурними типами пам'яток, що поступово змінювали один одного», а тому для нього немає жодних труднощів довести, що, приміром, пам'ятки черняхівського типу Східнокарпатського регіону сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури, котрі, своєю чергою, з волі археолога, «утворилися внаслідок процесу *етнокультурної консолідації* (? – К. І.) носіїв пшеворської та зарубинецької культур, з включенням у Прикарпатті дакійських племен». Отже, і названий регіон тепер не важко вмонтувати «до складу земель, де здавна (? – К. І.) мешкали племена, *ядро котрих* (? – К. І.) становить слов'янський етнос» [570, с. 222–223]. З останнього випливає черговий парадокс, оскільки етнос не може мати декілька ядер, тим більше розпорошених поміж якимись гіпотетичними племенами.

Етнологічна невпевненість схеми Д. Козака помітна також у спробах інтерпретації етнічності носіїв зарубинецької культури. Дослідник знову говорить щодо цього винятково гіпотетично: «Можна *припустити*, що слов'янський етнос відігравав у зарубинецькій культурі, *можливо*, домінуючу роль», а «*можливо*, зарубинецька культура стала одним із головних компонентів археологічних культур, *творців* яких *можна ототожнювати* з давньослов'янськими племенами» [565, с. 45]. З другого боку, він кри-

тикує С. Пачкову за її перебування «у полоні традиційних уявлень про безумовну чистоту “слов’янської крові” (? – К. І.) зарубинецьких племен» [568, с. 120]. Проте, сам доводить, як ми бачили вже вище, що поєднання зарубинців із пшеворцями *породило* «венедів» – зубрицьку культуру на Волині, – тобто, Д. Козак сам перебуває в полоні доволі спрощеної примордіальної версії етногенезу.

Припущення можливості вирішення проблеми «крові» археологічних культур засобами механістичного зіставлення типів кераміки, практиковане українським славістом, ним же ж нівелюється на прикладі зображення «етнічного обличчя» черняхівської культури. Аналіз її «поліетнічності» змусив Д. Козака відразу забути і про «єдиний слов’янський етнос», і про ототожнення етносу з археологічною культурою. Натомість з’явилися «три різновиди *археологічної культури слов’ян*» і «*різні гілки східного слов’янства* (? – К. І.)» – празька, пеньківська та колочинська. Причому друга, на його переконання, сформувалася на основі якраз черняхівської (скіфо-сарматської її частини) та київської культур і була антами [569, с. 13–14]. Крім цього, науковець досить справедливо критикує Б. Магомедова за приписування черняхівцям однієї етнічності, оскільки «присвоювати черняхівську культуру якомусь конкретному етносу, як це досить роблять деякі дослідники, загалом неможливо» [558, с. 15]. На жаль, у власній практиці археолог далеко не завжди дотримується цієї резонної позиції. Слушним доводиться визнати й зауваження Д. Козака стосовно слабкої дослідженості проблеми взаємин слов’ян і прийшлих кочових спільнот, які мали місце в часи існування черняхівської культури, позаяк «контакти слов’янського та сарматського народів тривали біля півтисячоліття» [575, с. 64, 68].

Щоправда і в останньому випадку залишається тільки гадати, що має на увазі київський археолог під категоріями «слов’янський народ» і «сарматський народ». Таким чином, довільне поводження з етноісторичною термінологією робить гіпотезу Д. Козака відносно «етногенезу слов’ян» доволі вразливою. Теоретична невизначеність (необізнаність) автора привела його до амбівалентної конструкції, котра з одного боку жорстко й неправомірно прив’язує археологічну культуру до етносу, а з іншого – так і не дозволяє визначитись, яка ж культура і була «слов’янським етносом». Загальне посилання на версію поетапного етногенезу слов’ян, пропоновану В. Бараном, робить гіпотезу Д. Козака ще більш суперечливою, адже дозволяє оголосити «слов’янами» будь-кого. Критикуючи ж інші славістичні «школи» археологів (краківську, петербурзьку, московську) за вузьку локалізацію проблеми, український учений, замість врахування їхніх недоліків, мимоволі сам стає заручником архаїчних поглядів на етногенез і феномен етносу. Звідси його гіпотеза редукує до штучно вигаданих етнокультурних міксацій між певними археологічними культурами, так, начебто, вони в дійсності були організмами в розумінні біологічного примордіалізму.

Доволі прямолінійно підходить до проблематики «слов’янського етногенезу» й *Ростислав Терпиловський* (нар. у 1949 р.), дотримуючись властивого «київській школі» зарубинецького акценту в цьому поетапному процесі, але виводячи слов’ян безпосередньо із меж київської археологічної культури. Багато в чому його версія визначила й аналізовану вище концепцію лідера сучасної «московської школи» А. Обломского. Обидва вчених упевнені, що саме пізньозарубинецькі старожитності, ставши основою цієї культури, й зумовили початок формування слов’ян, які, начебто, чітко розпізнаються в наступних (породжених київською) культурах – колочинській і пеньківській. Однак і надалі залишається незрозумілою еволюція «основної» склавинської культури – празької, що значно звужує евристичний потенціал обох гіпотез археологів – і московського, і київського, хоча обидві далеко не позбавлені креативних аспектів щодо реконструкції слов’янського минулого.

Визначаючи проблему походження слов’ян «вічною», Р. Терпиловський також демонструє схильність до її примордіального бачення, кваліфікуючи цю спільність як

окремий «етнос», поява якого «все ще недостатньо вивчена» й «прабатьківщина» якого через брак джерел досі не встановлена [1272, с. 1]. Навіть наявність понад двохсотлітньої безуспішної історіографії в цій царині не наштовхує дослідника на сумніви якраз щодо таксономічної прив'язки об'єкта його наукових зацікавлень. Слідом за колегами з «київської школи», він так само ототожнює археологічну культуру з етносом, і ним же іменує лінгвістичну абстракцію «слов'яни», невпинно шукаючи її в мереживі матеріальних артефактів на обширах від Одра до Дніпра в півтисячолітній перспективі. Зрештою, науковець заявляє, що їхнє співставлення «дозволяє говорити про *завершення* процесу *загальнослов'янського етногенезу* (? – К. І.) в середині І тис. і далі мова може йти *вже про етногенез* східних, західних і південних слов'ян» [1272, с. 37], наче й ці умовно-географічні категорії були окремими етносами.

Застосовуючи ретроспективний метод і керуючись гіпотезою, запропонованою В. Даниленком і П. Трєтьяковим ще в 1950-х рр., київський археолог звернув свою увагу насамперед на культурні артефакти стику лісової та лісостепової зон Східної Європи, що були сформовані нащадками зарубинецької культури й насамперед на київську культуру, котру вищеназвані фахівці вперше оголосили «слов'янською» [1261, с. 3, 85]. Однак довести це вперше спробував саме він, а тому М. Щукін недвозначно стверджував, що «Р. Терпиловський – це людина, яка створила київську археологічну культуру» [1199, с. 18]. Цьому були присвячені і кандидатська, і докторська дисертації, захищені ним у 1980 і 1994 рр. відповідно.

Досліджуючи проблематику походження слов'ян емпірично й аналітично впродовж кількох десятиліть, і навіть авансовано очікуючи зближення в її межах позицій славістів, Р. Терпиловський усе ж визнає, що до одностайності ще надто далеко. На його думку, сьогодні є три магістральних напрями такого студіювання. Перший («південний»), представлений по суті концепцією найбільш чітко сформульованою українським археологом М. Брайчевським, згідно якої слов'яни є вихідцями з черняхівської культури. Інша («північна») течія, до якої зараховує себе й Ростислав Всеволодович (крім нього, представлена працями Й. Вернера, К. Годловського, Є. Максимова, А. Обломского і частково представників «петербурзької школи»), пов'язує античних «венедів» із населенням зарубинецької культури та є безпосереднім продовженням якраз гіпотези В. Даниленка та П. Трєтьякова. Третій напрям, названий «компромісним», передбачає поетапне та полікультурне формування слов'ян, до чого схиляються І. Русанова та В. Сєдов (балтське коло), В. Баран і Д. Козак (пшеворські та черняхівські впливи) [1265, с. 26–27; 1262, с. 15–16].

Одним із ключових факторів гіпотетичного слов'янського етногенезу на початку І тис. Р. Терпиловський вважає поки малодосліджені так звані постзарубинецькі пам'ятки. Не погоджуючись із гіпотезою, що зарубинецька культура зникла, начебто, через вторгнення на територію Середнього Подніпров'я сарматських племен, учений вважає, що натомість ці причини мали бути значно глобальнішого характеру та впливати на весь її ареал. Відтак, першорядне значення мали саме екологічні процеси (водно-температурний баланс у Східній Європі), котрі істотно вплинули на спосіб ведення господарства та соціальну організацію зарубинців і зумовили їхні масові міграції. Означені природні причини могли зумовити на цьому етапі міграції й інших спільнот – тих же сарматів у Подніпров'я та готів (вельбарська культура) з Прибалтики на Волинь [1262, с. 21–22].

На думку Р. Терпиловського, необхідно чітко усвідомлювати, що поява внаслідок цієї еколого-демографічної кризи пізньозарубинецьких пам'яток у II ст. не була прямим продовженням зарубинецької культури та «являлася новою історико-культурною спільністю». Остання освоїла значно більший ареал, зокрема Південне Побужжя, Подесення, Дніпровське лісостепове Лівобережжя. Міграції нащадків зарубинецького населення зумовили цілковито інші етнокультурні контакти та появу змішаних груп. Археологічні дослідження дозволили встановити, що такими компонентами для нових

пізньозарубинецьких груп були юхнівська культура в Подесенні, пшеворське населення Середнього Подніпров'я, на Лівобережжі Дніпра – сармати. Простежуються паралелі також із зубрицькою культурною групою у Верхньому Подністров'ї та Західній Волині [1262, с. 91–92]. Намагаючись встановити «етнічну належність пізньозарубинецьких пам'яток», український археолог, спільно з А. Обломскім, критикують передусім «бастарнську» гіпотезу Д. Мачінского та К. Каспарової, переконуючи натомість, що вони були залишені саме «венедами» античних джерел (Тацит, Пліній) [1263, с. 104–108].

Головну роль у формуванні ранньослов'янських археологічних культур Р. Терпиловський відводить київській культурі III–V ст., яка утворилася якраз на основі ряду пізньозарубинецьких пам'яток I–II ст. Оскільки останні містили різні етнокультурні компоненти, постільки в київській культурі археологічно виділяється чотири локальні варіанти – середньодніпровський, деснянський, лівобережний і лісостеповий (або ж сейминсько-донецький). Показово, що, на відміну від російського археолога Н. Лопатіна, український спеціаліст не зараховує до київської культури так звані «пам'ятки типу Заозєрья». Проте, разом із пам'ятками типу Тушемлі та Банцеровщини, вони можуть бути свідченням асиміляції та слов'янізації «народів між балтами та слов'янами», що «зберегли певну слов'яно-балтську культурну єдність» [1271, с. 73, 74, 77]. Одночасно це дає підстави для висновку, що слов'янські культури вже V–VII ст. сформувалися не з різноманітних етнокультурних елементів під час просування з Верхнього Подніпров'я на південь, а мали свого попередника у вигляді київської культури, а отже, остання – «основа формування культур ранньоісторичних слов'ян», а її ареал «відповідає території формування *слов'янської етнічної спільності* раннього середньовіччя» [1268, с. 116].

Не погоджується Р. Терпиловський і на включення київської культури у так званий «IV мір», що являв, на думку М. Щукіна, соціально-культурний масив народів лісової зони (гіпотетичні «східні балти»), адже, на відміну від лісових культур, київська належала до цілковито іншої моделі, хоча між ними й існувала доволі широка контактна смуга. З-поміж «сусідів», набагато більший вплив на неї мала високорозвинена черняхівська культура, хоч відносини поміж ними були не завжди мирними [1262, с. 50, 52]. Так, із появою в IV ст. на Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі черняхівської культури, населення останньої розселилося поряд із київським, що призвело до взаємопроникнення обох культур [2, с. 78, 95–96]. Вчений припускає, що саме лівобережні племена київської культури почали переселятися на Південь, у лісостеповий ареал черняхівців, де з часом стали «прямими предками носіїв пеньківської культури» [1270, с. 44].

Потужний «південний імпульс», спрямований углиб лісової зони спростовує й тезу, що його джерелом було балтське етнокультурне середовище. Натомість різкі трансформації верхньодніпровських племен у середині I тис. відбулися в результаті просування до балтського середовища якраз «київських племен», які уособлювали «першу хвилю слов'янської колонізації лісової смуги» [1269, с. 296–297]. З огляду на це, дослідник припускає, що тушемлинські та банцеровські племена були слов'янізованими балтами [1262, с. 63–64]. Привертає також увагу спостереження Р. Терпиловського, що так звані слов'янські пам'ятки у Поволжі та Подонні «мають лише побічне відношення до процесу складання ранньослов'янських культурних груп» і, радше, становлять «своєрідні релікти праслов'янської колонізації, що відбувалася після розпаду зарубинецької культури» [1271, с. 77].

Населення київської культури, з погляду вченого, цілком могло відповідати «слов'янам-венетам», які мали військові сутички з черняхівсько-вельбарськими племенами (готами Германаріха, про які згадує Йордан), і які витіснили з лісостепу київські племена. Однак панування гунів, демографічна криза та занепад провінційно-римських зв'язків зумовили згасання черняхівської культури в першій половині V ст. Київська культура припиняє існування в цей же час, але, на відміну від черняхівської, не зникає безслідно, адже на її основі формуються колочинська та пеньківська культури, що «дає

підстави розглядати київську як ядро, навколо котрого відбулася "кристалізація" слов'янських старожитностей» [1265, с. 33, 35]. Оскільки київська культура мала двосторонній характер зв'язків – із колом культур лісової зони на Півночі та черняхівської культури на Півдні, – вона по суті стала «містком, що поєднував зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки із ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками колочинської і пеньківської культур» [1266, с. 374]. Більше того, дослідник навіть допускає можливість збереження старого етноніму «венеди» саме населенням колочинської культури, на відміну від племен пеньківської та празької культур, які почали вживати нові назви «анти» та «склавини» [1265, с. 37], хоча, як і більшість його колег, він також не пояснює, чому, зрештою, всіх їх почали називати саме «слов'янами».

Встановлення генетичного зв'язку між різними культурами, з метою визначення їхньої етнічної приналежності, на слушну думку Р. Терпиловського, можливе лише засобом відтворення надійного ланцюжка культур, для чого необхідне виявлення пам'яток перехідних типів [1268, с. 112]. Однак, якщо для зв'язку пеньківської та колочинської культур із київською є чимало таких доказів, то відносно празької, навпаки, все свідчить, що київська культура не брала участі в її формуванні, а це істотно підважує всю схему Терпиловського-Обломского щодо «слов'янського етногенезу». Не надто переконливим є й припущення гіпотетичного «відношення до створення празької культури групи пам'яток північно-західної черняхівської периферії» [1267, с. 18], як і те, що «*вірогідно*, між цими старожитностями та київською культурою на терені Волині ще будуть виявлені нові пам'ятки, які їх поєднають» [1271, с. 77]. Згідно міркування А. Обломского, ця гіпотеза є доволі цікавою [957, с. 164].

Проте, якраз у цьому випадку Р. Терпиловський істотно суперечить сам собі, відзначаючи зокрема в дисертації: «Архаїчність ранньопразьких старожитностей, їх яскраво виражений "лісовий" характер, на нашу думку, свідчать про те, що центр їх формування знаходився у лісовій зоні, а не в межах черняхівської периферії» [1272, с. 26]. Показовим є й наступний пасаж дослідника: «Немає особливих підстав для протиставлення празької, пеньківської та колочинської культур V–VII ст., які відрізняються другорядними ознаками, але становлять *певну культурну спільність*» [1262, с. 12]. Так, але не просто «культурну», а винятково «матеріально-культурну» й у жодному разі не «етнічну». Епізод зі знищенням склавинами антів, доведений А. Обломскім та І. Гаврітухіним, про що мова вже йшла вище, тільки підсилює цей аргумент. На жаль, археологи доволі часто некоректно підміняють базові категорії, особливо коли матеріальну культуру помилково інтерпретують лише в етнологічному ключі. Відтак, навіть будучи носіями споріднених діалектів і маючи схожість матеріальної культури, населення цих культур могло бути та, зрештою, й було цілковито відмінними етносами, що засвідчили навіть різні етноніми, зафіксовані візантійцями.

Таким чином, попри намагання створити несуперечливу версію етногенезу слов'ян, представники «київської археологічної школи» так і не змогли вирватися поза межі традиційної позитивістської методології та стихійного примордіалізму, нехтуючи навіть основами радянської теорії етносу, а відтак, наївно сприймаючи археологічні культури як реально існуючі суспільні організми, що втілювали окремі етнічні спільноти, зокрема й «слов'янську». Показово, що, базуючи реконструкції на ретроспективному методі, яка за їхнім же зізнанням «стартують» від давньоруської матеріальної культури, київські фахівці взагалі уникають теми східнослов'янських «літописних» спільнот і їхньої «видової» невідповідності по суті лише двом археологічним культурам (райковецькій і роменській), які й стали підосновою Русі. Крім В. Барана, ніхто із сучасних археологів не аналізує (тим більше у системі координат «археологічна культура = етнос») й тему «східнослов'янської етнічної спільності», яка, буцімто на державному етапі, стала «давньоруською народністю», що робить гіпотези «київської школи» явно незавершеними та відстороненими від проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян. Відсутні в

межах цього напряму серед означеного наукового осередку й розробки проблематики у площині «археологія – етнічна ідентичність», як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях.

Звісно, представленими поглядами на етноісторичну минувшину слов'ян сучасна українська історіографія не вичерпується, зокрема й у царині археологічних реконструкцій. Значно розширюють діапазон її інтерпретації також студії, опосередковано або фрагментарно присвячені проблемі походження слов'ян, окремим культурам, які опиняються в її орбіті. В такому контексті привертають увагу зокрема дослідження представниці все тієї ж «київської школи» *Світлани Пачкової* (нар. у 1940 р.), зосередженні на ґрунтовному аналізі сутності зарубинецьких старожитностей рубежу ер. Втім, теоретично-методологічна амбівалентність поглядів ученої на проблему слов'ян, загалом, вкотре засвідчує симптоматичність цього сегменту у сучасних пострадянських історіографіях. Позначена вона й суцільною гіпотетичністю, пропонованої «київської» схеми, редукованої, підчас, до наївних тверджень, приміром: «Пошуки слов'ян у глибині тисячоліть, *імовірно,* ускладнені тим, що вони *ховаються* серед *інших племен* (?; але й ці племена не названі. – К. І.)». Звідси, й «вихід *слов'ян як окремого етносу*, точніше (? – К. І.) – *групи етносів*», а згадки про венедів чомусь «означають ще час їх (слов'ян. – К. І.) *немовлячого розвитку* (? – К. І.)» [985, с. 139].

В узагальненому вигляді С. Пачкова пропонує наступну схему «послідовного розвитку та взаємозв'язку всіх археологічних слов'янських культур І тис.». У Верхньому та Середньому Подніпров'ї, на ґрунті київської та черняхівської сформувалися колочинська та пеньківська культури, а у Верхньому Попрутті, Середньому та Верхньому Подністров'ї, на ґрунті пшеворської та зубрицької – празька культура. Всі ці культури, «крім слов'янського, включали (? – К. І.) ще й неслов'янське населення (різні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського)». При цьому залишається нероз'ясненим і наступне суперечливе твердження: «Процеси змішування *різноетнічних груп населення* (? – К. І.) є однією з *характерних рис етнокультурного розвитку* (? – К. І.) на території Південно-Східної та Центральної Європи в першій половині І тис. (а головне – чому це мало місце тільки в першій половині? – К. І.)» [985, с. 138]. Тобто, вкотре мусимо констатувати підміну понять, коли еволюція та трансформація об'єктів матеріальної культури бездоказово сприймаються/видаються за етногенетичні міксації стародавніх спільнот, до того ж у доволі спрощеному біологізованому ключі.

Парадоксальність окреслених заяв ще більше резонує на тлі доволі виважених теоретичних міркувань С. Пачкової щодо співмірності понять «археологічна культура» та «етнос». Розуміючи, що дослідники вкладають різний історичний зміст в категорію «археологічна культура», вона цілком слушно відзначає: «Співвідношення культури й етносу буває різним і може йтися не лише про тотожність, а й про варіанти зв'язків між ними», хоча все одно тримається тези про наукову спроможність «археологічних матеріалів наблизити розв'язання проблем етногенезу *будь-якого народу*, навіть коли за джерелами етноси виявляються невиразно або зовсім не фіксуються» [985, с. 137]. Суперечливість останньої декларації оприявнює інша її думка, згідно якої «встановлення генетичного зв'язку між окремими археологічними культурами полягає в порівнянні окремих артефактів», але «при цьому порівняння проводиться, *здебільшого, на візуальному рівні* (тобто, інтуїтивно та суб'єктивно! – К. І.), оскільки класифікації схеми артефактів різних культур звичайно (! – К. І.) не співпадають» [988, с. 56].

Подібну ситуацію вона констатує й безпосередньо щодо гіпотез участі «різних компонентів» у складанні зарубинецької культури, «адже не відомо, який за кількістю та якістю внесок культурних елементів ззовні призводить до зміни існуючої культури, яка кількість прибульців може створити "ясторфсько-поморську" чи "пшеворсько-зарубинецьку", чи будь-яку іншу спільноту». Особливо, враховуючи, що дотепер «внесок усіх середньоєвропейських культур у розвиток зарубинецької не оцінено на належному

рівні». Так, оцінюючи вплив на неї оксивської культури, зокрема за предметами озброєння, дослідниця сама дійшла висновку, що типи знайдених списів і дротиків на зарубинецькому поселенні «є в різних культурах – скіфській, латенській, оксивський, поєнешті-лукашівській» [987, с. 98–99, 108–110]. Відтак, попри її припущення, що це засвідчує культурну традицію автохтонного населення, насправді – це засвідчує лише крихкість етноісторичних висновків на викопних рештках. Як побачимо далі, археолог сама так і не наважиться остаточно визначити етнічність археологічної культури, яку вивчала понад тридцять років.

Так само «етнокультурний динамізм» у межах археологічних реконструкцій має враховувати масу інших деталей, пов'язаних зі специфікою домодерних (а в нашому випадку ще й «докласових») спільнот на родоплемінній стадії розвитку. Тим більше авторка цього цілком свідома, приміром, акцентуючи увагу на добре відомому звичаї, коли виробництвом кераміки в багатьох стародавніх соціумах займалися винятково жінки, будучи берегинями гончарних традицій і секретів. В общині ж, як правило, були «міжобщинні шлюби», а отже, жінки в більшості вимушені були залишати батьківську родину та переходити до чоловіка в іншу общину, куди переносили й виробничі технології, що з часом нівелювало в тому числі й технологічні відмінності у виготовленні кераміки між умовним племенами [986, с. 36]. Проблемою тут залишається й інтерпретація впливу на гончарство міжетнічних шлюбів. Водночас могла існувати ще й вузька спеціалізація щодо виготовлення конкретних гончарних виробів, причому на кожному поселенні, а це ще більше ускладнює встановлення уявної «етнічності» кераміки.

Не в останню чергу, через подібні методологічні труднощі, досі немає узгодженості щодо етнокультурного наповнення зарубинецької культури, що зауважує зокрема й С. Пачкова, аналізуючи історіографію цієї проблеми [989, с. 15]. Стосовно її походження в археології останніх десятиліть оформилися дві течії, котрі умовно можна назвати «київська» (автохтонна) та «петербурзька» (міграційна) [990, с. 7]. Українська дослідниця, репрезентуючи першу, доволі аргументовано спростовує постулати російських колег (В. Єрьомєнка, К. Каспарової, М. Щукіна), які вважають що зарубинецька культура стала результатом міграції в український лісостеп частини ясторфської культури (гіпотетично, бастарни) [984, с. 37]. Звідси, названа культура розглядається «лєнінградцями» як цілковито чужорідне явище в Подніпров'ї, котре з'явилося внаслідок її перенесення в готовому вигляді [373. 198–200]. Натомість українська науковець на конкретних прикладах доводить неадекватність подібного погляду, наполягаючи на її місцевому походженні, з участю як попереднього автохтонного, так і прийшлого населення [982, с. 5–7].

Зіставлення пам'яток і головних артефактів переконало С. Пачкову, що між лісостеповою культурою києво-черкаської групи скіфського часу та зарубинецькою культурою не було хронологічного розриву й саме перша була одним із творців останньої [990, с. 14]. Водночас дослідниця не відкидає й ідею спорідненості зарубинецької з латенізованими культурами Центральної Європи, котрі могли становити її субстратну підоснову – власне латенська, поморсько-кльошова, ясторфська, милоградська, поєнешті-лукашівська [988, с. 60; 983, с. 146]. Проте, дотепер остаточно не з'ясовані ні кількісний, ні якісний вплив цих алохтонних компонентів на етнічну інтеграцію зарубинців, як власне вагомість і характер їхнього внеску у загальний вираз культури. Дослідниця при цьому має рацію, констатуючи, що зарубинецька культура не була етапом еволюційного розвитку жодної з попередніх або копіюванням якоїсь із синхронних культур, а кожна категорія її матеріального вираження була наслідком синтезу й інтеграції рис кількох культур, і ставши вираженням «нового особливого явища» [991, с. 34–35]. Критикуючи петербурзьких археологів за наділення ними зарубинецької культури «бастарнською ідентичністю», С. Пачкова у підсумковій своїй монографії резонно зауважила: «Визначати її етнос як бастарнський неможна» [982, с. 344]. Проте, яким був її

«етнос», власне як і те, чи вона взагалі була ним, археолог жодного разу так і не відзначила (причому в усіх своїх працях). Втім, представляючи «київську школу» славістики, не важко здогадатися, що за її красномовним мовчанням розуміються саме слов'яни.

Намагання будь-що відшукати єдиний археологічний еквівалент «слов'янського етносу», як неважко переконатися в ході нашого дослідження, властивий усім сучасним пострадянським історіографіям, до яких він, за замовчуванням, перебрався з імперської, а згодом і радянської ідеологеми про «слов'янську єдність/спільність». У середині XX ст. таким «кандидатом» стала яскрава та самобутня черняхівська археологічна культура, що помітно вирізнялася обширами та розвиненістю на тлі решти варварських культур як мешканців лісової зони, так і кочового Степу. «Слов'янська» сутність цієї культури, насправді створеної германцями, стала керівною теорією в радянській археології слов'ян особливо у повоєнний період, як вираження етносу антів, на чому наполягали ще в час боротьби з фашистською ідеологією Б. Рибаков і М. Артамонов. В атмосфері сталінської історичної науки, на чому наголошує сучасний відомий археолог *Борис Магомедов* (нар. у 1949 р.), демонструвати інші думки було просто небезпечно, тим більше «готи» (германці) ще надто болюче асоціювалися із німцями-фашистами. Лише відкриття синхронних черняхівській, більш «слов'янських» культур у 1960-х рр. (київської, пеньківської, колочинської) і «пом'якшення внутріполітичної ситуації» в СРСР, зумовили початок наукової дискусії щодо їхньої пов'язаності [767, с. 13].

На сучасному етапі (як уже неодноразово наголошувалося й нами) дослідники визнають, що черняхівська культура була поліетнічною. Втім, солідаризуючись із Б. Магомедовим, мусимо визнати, що при цьому вони далеко «не однаково розуміють її різноплемінність», зокрема дискутуючи щодо домінування германського чи слов'янського компонентів, а крім цього, немає єдності в застосуванні критеріїв для виділення в матеріалах культури старожитностей сармат, пізніх скіфів, карпо-даків [766, с. 1; 767, с. 15]. Новітні дослідження київського археолога переконали його, що все ж таки домінуючим «етнічним елементом» черняхівської культури були германці (готи) [766, с. 2]. Водночас вельбарську культуру на українських теренах у цей час, на його думку, представляла інша германська спільнота, котру писемні джерела називають гепіди [763, с. 74], з чим, як відзначалося вже вище, не погоджується Д. Козак [558, с. 16]. Втім, доволі резонним зауваженням Б. Магомедова є й те, що германці черняхівської культури не являли собою «єдиного етноісторичного цілого», а поділялися як мінімум на дві спільноти – грейтунги (остроготи) та тервінги (візіготи) [764, с. 59].

Не зовсім коректним і прямолінійним однак видається намагання дослідника інтерпретувати «проблему етносу» (а саме таку назву містить його і дисертація, і монографія) черняхівської культури, враховуючи безсумнівність її поліетнічності. Тим більше, враховуючи, що «роль окремих *етнічних елементів* (? – К. І.) у формуванні *черняхівської культурно-історичної спільності* (? – К. І.) й їхнє *кількісне співвідношення* (? – К. І.) у складі населення залишаються значною мірою дискусійними» [767, с. 113]. Навіть важко уявити, як за кількісними параметрами можна вирішити «проблему етносу». Відтак, чимало запитань викликає й категоріальний апарат, який застосовується археологом. Зокрема, це стосується й визначення ним місця «слов'янської компоненти» в межах черняхівської культури. Адже він також веде мову про «слов'янський (або протослов'янський) етнос», який пов'язує з двома групами пам'яток (Черепин і Теремці), на жаль, не уточнюючи, чи мова йде про весь «етнос», чи лише якусь його частину, що опинилася під владою готів.

Натомість Б. Магомедов дотримується гіпотези В. Барана та Д. Козака, що ці пам'ятки були продовженням зубрицької культурної групи, з елементами київської культури, та «*вірогідно*, це населення відповідає венедам Плінія та Тацита, а також спалам Йордана». Згодом ці пам'ятки Верхнього Подністров'я, начебто, переростають у празьку культуру. Не до кінця зрозумілою є й теза, з посиланням на Д. Козака та Р. Терпиловсь-

кого, що «тенденція до уніфікації матеріальної культури зубрицької групи говорить про процес формування *єдиного етносу* – майбутніх (? – К. І.) слов'ян» [766, с. 22–25]. Проте, ким і коли вони були вченим не повідомляється, а подальша реконструкція етнічних процесів подається досить абстрактно. Внаслідок міграцій гунського періоду, «германське та скіфо-сарматське населення» (?) мігрувало з черняхівського ареалу в межі Римської імперії. Відтоді, згідно думки археолога, «вирішальною силою в лісостеповій зоні стають *слов'янські племена* (? – К. І.) – спадкоємці старожитностей типу Черепин–Теремці та київської культури, які в нових історичних умовах створюють празьку та пеньківську культури» [766, с. 32].

Задекларувавши вирішення «проблеми етносу», Б. Магомедов, як не важко переконатися, вельми довільно оперує цією базовою категорією, навіть не спробувавши теоретично пояснити, що він конкретно під нею розуміє та як вона корелюється з археологічною реальністю залізного віку. Відтак, штучно-абстрактні конструкції, на кшталт, «протослов'янський етнос», «слов'янський етнос», «слов'янські племена», «скіфо-сарматське населення», швидше за все, не відображають у пропонованій концепції жодної історичної дійсності. Тим більше, враховуючи наступну заувагу автора: «У працях дослідників сарматська культура інколи виглядає як монолітне явище, властиве *єдиному народу*. Насправді ж сарматські кочові племена, що потрапляли в Причорноморські степи впродовж п'яти століть, *відрізнялися* не лише за назвами, але й мали *свої етнографічні особливості* (! – К. І.), зокрема й у поховальних звичаях» [767, с. 121]. Диференційовано науковець, як можна переконатися вище, підходить і до германців, то чому ж «слов'яни» і надалі виглядають як етнічний моноліт?

Етноісторіографічний стереотип «етнічної єдності слов'ян» у межах черняхівської культури простежується й у науковій творчості на її підсумковому етапі відомого українського археолога *Іона Винокура* (1930–2006). Останній відстоював «ідею спорідненості та взаємозв'язку всіх племен та народів, що населяли Поділля та Волинь в І тис.», а також захищав «тезу приналежності черняхівських племен II–V ст. до ранньослов'янських» [57, с. 14]. Підсумкові погляди вченого викладені в окремій монографії 2000 р., яка, на переконання Л. Баженова, «стала підсумком майже 50-річних досліджень різноаспектного життя племен Дніпровсько-Дністровського межиріччя II–IV ст., з'ясувавши їх роль в давньослов'янському етногенезі.., а вирішення (? – К. І.) цієї наукової проблеми принесло вченому міжнародне визнання» [58; 308, с. 35]. Однак, попри дійсно вагомий внесок ученого в розвиток української історичної науки, не можна визнати, що йому вдалося вирішити «проблему слов'ян».

На заваді цьому стояв передусім висхідний постулат концепції І. Винокура, згідно якого пошук слов'ян можливий винятково на аналізі археологічних матеріалів Дністро-Дніпровського лісостепового ареалу черняхівської культури, а цей регіон, начебто, був ще прабатьківщиною «праслов'ян». Фактично український дослідник виходить із гіпотези, сформульованої ще в середині 1960-х рр. П. Трєтьяковим, на думку якого, слов'яни розселилися Європою ще в І тис. до н. е. Відтак, обидва фахівці зараховують до слов'ян зарубинецьку археологічну культуру, що істотно вплинула на формування черняхівської. Хоч остання визначається як поліетнічна, все ж її основним «етносом» оголошуються саме слов'яни [201, с. 73–74]. Іншим субстратним компонентом черняхівської культури визначається також близька до гіпотетичних слов'ян пшеворська культура [199, с. 188–189; 200, с. 253]. Серцевиною черняхівської території визнається лісостепове межиріччя Дніпра та Дністра, а черняхівська культура, начебто, сформувалася тут ще до експансії готів [202, с. 14–15, 275, 324]. Втім, український археолог упевнений, що черняхівська культура залишалася поліетнічною, адже «займала величезні території, які не могли належати лише якомусь одному етносу» [203, с. 127].

На переконання науковця, факт поліетнічності черняхівської культури не виключає, а навпаки – підтверджує, що в лісостеповій смузі України вона «безсумнівно пред-

ставляла *слов'янське етнічне ядро* (? – К. І.), що разом із київською культурою стало основою подальшої історії ранньосередньовічних східних слов'ян V–VII ст.», тобто культур празької та пеньківської – історичних склавинів і антів. Крім черняхівської, автор не менш сумнівно зараховує до їхніх підоснов також старожитності культури карпатських курганів [202, с. 277, 289]. Натомість новітні дослідження Л. Вакуленко переконують, що її творцями були германські племена, ймовірно «тайфали» [171, с. 18; 170, с. 63, 65; 173, с. 12–13, 215–218]. Водночас, будучи прихильником гіпотези про існування «давньоруської народності», І. Винокур доволі несподівано намагається знайти її витоки також у черняхівських старожитностях: «Оскільки склавини і анти належали до *етнічно спорідненого слов'янського населення* (? – К. І.), – декларує вчений, – то саме вони становили *ядро народності*, що формувалася» [202, с. 292]. На жаль, не важко переконатися, що більшість постулатів схеми І. Винокура штучні та надумані, у той час як сучасні археологічні дослідження все переконливіше спростовують припущення «слов'янськості» черняхівців, а тим більше спорідненості цієї культури не лише з празькою, але й пеньківською.

Переконують у цьому зокрема й студіювання найбільшого знавця останньої з названих культур у сучасній українській історіографії *Олега Приходнюка* (1941–2004) – відомого археолога та ще одного вченого з осередку «київської школи». Зі свого боку, він доволі високо оцінює дослідницьку та педагогічну роботу І. Винокура, котрий відкрив і дослідив чимало нових пам'яток [1066, с. 151]. Проте, київському археологу також не вдалося уникнути помітної телеологічності відносно реконструкції етнічної минувшини спільнот східних слов'ян, а відтак, він дотримується лінійності в розвитку зокрема етносу українців, простягаючи «археолого-етнографічний» і «цілісно етнокультурний ланцюг» від сучасності до рубежу ер, тобто до «венедів» зарубинецької культури [1061, с. 20–21]. Слідом за колегами, він також не до кінця визначився із тим, ким же були «слов'яни» в першій половині І тис., хоча й запевняє, що вони «не були єдиним, монолітним народом», але становили «групу споріднених етносів (? – К. І.)» [1067, с. 51].

Намагаючись подолати схематизм у моделюванні етнічної історії спільнот східних слов'ян, О. Приходнюк критикує колег за надмірну прямолінійність пропонованих гіпотез, зосереджених переважно на нагромадженні археологічних матеріалів і ймовірнісному визначенні на їх основі «місцевих коренів *східнослов'янського етногенезу* (? – К. І.), який, врешті-решт, привів до формування Русі». До того ж у них недостатньо враховуються складні міжетнічні взаємовпливи, що збагачували різні етноси і без яких був би неможливим «прогрес слов'янства» [1063, с. 127]. Зі свого боку, мусимо знову зауважити, що, на жаль, автору теж так і не вдалося вийти з ним же окресленого порочного кола, а тому його схема хибує такою ж лінійністю та гіпотетичністю. Переконатися в цьому можна лише поглянувши на категоріальний апарат, який у відповідній праці демонструє автор: «черняхівська протоцивілізація напівдержавницького типу», «утвердження східного слов'янства», «Хозарія виконала історичну місію із забезпечення європейської лінії розвитку східному слов'янству» [1063, с. 127, 128, 134] тощо.

Основну дослідницьку увагу Олег Михайлович приділяв пеньківській археологічній культурі, населення котрої впевнено ідентифікував із антами античних джерел. Загалом, еволюцію пеньківських старожитностей, заперечуючи існування київської культури, він розпочинає від пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютіж і веде їх до ранньопеньківських типу Сушки [762, с. 6]. Харківський археолог М. Любічев називає таку схему «лінією Приходнюка», котрій протистоїть «лінія Терпиловського» [758, с. 223]. Згодом він усе ж визнав, що її походження має витоки в київській культурі, хоча вказує також на вплив черняхівців і кочових спільнот. Звідси, привертає увагу прагнення О. Приходнюка реконструювати етнічну історію «антів» у динаміці міжспільнотних взаємодій. Особливо, на думку науковця, це має стосуватися синхронних пам'яток другої половини І тис. порубіжного з Лісостепом Надпоріжжя, де жило кочівницьке населення.

Проте, з другого боку, важко погодитись із тим, що «етнос пеньківців» може визначатися на «пам'ятках із біконічним посудом» [1060, с. 4, 115], як і з тим, що пеньківська культура – винятково «етнічно єдиний народ» [1064, с. 3]. Тим більше в іншій праці він заявляє цілком протилежне: «На наш погляд, не відповідає дійсності уявлення про те, що *ранньосередньовічне об'єднання* (? – К. І.) має репрезентувати одна археологічна культура... Тобто, до *східнослов'янського об'єднання* (? – К.) антів могла входити людність, що створила не лише пеньківські, але й празько-корчацькі та колочинські старожитності. Разом із тим, творці однієї археологічної культури могли входити до складу різних політичних угруповань (й етнічних. – К. І.)» [1067, с. 50]. Концептуальний дисонанс стає ще відчутнішим, коли пригадаємо, що О. Приходнюк виступає ярим прихильником ототожнення археологічної культури з етносом.

Проаналізувавши історіографію проблеми походження назви «анти», він дійшов висновку, що найближче до істини тяжіє версія радянського лінгвіста Ф. Філіна, котрий виводив цей етнонім із тюркського (аварського) слова «клятва», хоч і не погодився з його історичною інтерпретацією цього поняття – категорично заперечивши можливу підлеглість антів аварам [1059, с. 134]. Зі свого боку, мусимо висловити сумнів щодо класифікації українським дослідником антів, як «племінного союзу», тим більше автор жодного разу в своїх працях не звернувся до означення вживаного ним таксону, а його гіпотеза не підкріплена жодними джерелами. Археологічні матеріали переконали науковця, що анти мали досить тісні мирні стосунки з аварами та навіть входили до складу їхніх общин [1058, с. 146]. Відтак, «феномен розвитку та становлення східного слов'янства неможливо вірно оцінити розглядаючи його ізольовано, у відриві від європейської й азійської історії» [1067, с. 7]. Тим не менше, полемізуючи зі своїми опонентами він усе ж таки закликає не перебільшувати вплив кочовиків на етнічні особливості пеньківського населення [1088, с. 124].

Подальша реконструкція пеньківських старожитностей у межах волинцевської культури отримала у київського археолога доволі несподівану інтерпретацію, ґрунтовану на суперечливій гіпотезі В. Сєдова про її поволзьке походження через міграцію культури іменьківської. Щоправда при цьому він не до кінця погоджується з московським дослідником і вважає, що переселення племен іменьківської культури було не одноразовим, а поступовим процесом, а отже, мали місце істотні культурні трансформації й «у Подніпров'ї іменьківці з'явилися вже з новою культурою волинцевського типу». Як і більшість дослідників, О. Приходнюк також пов'язує носіїв цієї культурної традиції із спільнотою «сіверян», але, на відміну від цієї більшості, вважає, що відповідний етнонім походить не від іранських сусідів слов'ян, а від тюркського племені «савірів», які мешкали в Прикаспії (VI ст.) [1064, с. 75–76].

Водночас поява на Правобережжі райковецької культури зовсім не означала, що тут сконсолідувався якийсь етнос, хоча й уніфікована в ній матеріальна культура та відсутність відповідних етнокультурних варіантів залишає невирішеною в історіографії проблему археологічної ідентифікації так званих «літописних племен» [1068, с. 334; 1067, с. 60, 107]. Загалом, концепція О. Приходнюка містить чимало важливих аспектів, які часто залишаються поза увагою дослідників проблеми. Тому варто погодитись із М. Любічевим, що без його праць уже неможливо уявити сучасну історіографію щодо слов'ян раннього середньовіччя [758, с. 221]. Крім цього, на думку харківського спеціаліста, «хронологічна й етнічна схема Приходнюка» [757, с. 370] в цьому контексті зберігає актуальність дотепер і фактично всіма дослідниками, зокрема пеньківська культура, сприймається через призму саме його концепції.

Свідченням цьому є й наукова творчість самого *М. Любічева*, присвячена переважно дослідженню пеньківської археологічної культури в Дніпро-Донецькому межиріччі. Зокрема він вважає, що її підосновою була київська культура, але етнічне коріння могло сформуватися й у межах черняхівської культури. Тому вчений припускає,

що склавини й анти могли існувати в її межах під цими ж іменами, що, начебто, підтверджує й концепцію М. Грушевського про колонізацію антами в VI ст. Подоння [755, с. 111, 114]. Водночас харківський археолог дотримується погляду, що черняхівська культура була поліетнічною, причому наполягає, що ця «поліетнічність» була властивою їй не лише в цілому, але й простежується в кожному окремому її регіоні, зокрема й серед «різних» слов'ян, які до неї входили [761, с. 136, 138]. Останнім часом науковець пропонує виділяти на цій основі окремі «культурні провінції», одна з яких знаходилася в Дніпро-Донецькому межиріччі [754, с. 1] та може іменуватися «праслов'янською», адже була нащадком «пізньозарубинецьких венетів», а тому, начебто, й носії київської культури були «венетами» [756, с. 198].

Звертається М. Любічев і до проблеми сіверян, критикуючи приміром погляд В. Барана, за яким вони були наслідком перемішування антів і склавинів у лівобережному регіоні з VIII ст. Зокрема харківський спеціаліст наголошує, що це не було просте перемішування східнослов'янських спільнот і необхідно при цьому враховувати вплив неслов'янських елементів, який демонструє «волинцевський горизонт» [759, с. 127; 760, с. 159–160]. Найбільший знавець проблематики «сіверян» в археології серед новітніх українських учених *О. Сухобоков* (1937–2008) також не схильний говорити про волинцевсько-роменську культуру як просте явище. Насамперед, він піддає критиці гіпотезу В. Сєдова про переселення на українське Лівобережжя іменьківців, як і версію О. Приходнюка щодо їхнього «розсіяного розселення». Не погоджується дослідник і з В. Петрашенко, котра спробувала довести тотожність сіверян і полян, шукаючи археологічну єдність поміж волинцевською та райковецькою культурами [1238; 1240, с. 40–41]. Гострим несприйняттям з боку О. Сухобокова характеризується й позиція російського археолога О. Грігорьєва щодо дунайської міграції на Дніпровське Лівобережжя «союзу семи племен» і культурної ідентичності, створених ними волинцевської та роменської культур [1235, с. 207], а тим більше, що загибель останньої в XI ст., буцімто, свідчила про тотальну зміну населення в її ареалі [1239, с. 569].

Натомість український фахівець наголошує на тому, що обидві культури мають «слов'янську приналежність» і «місцеве походження», та є «генетично спорідненими, являючи два етапи послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцевсько-роменської археологічної культури, яка репрезентує *східнослов'янське племінне утворення* (? – К. І.) на Лівобережній Україні, тобто сіверян» [1236, с. 34]. Колонізація ж земель на Схід від Сули була самостійною ініціативою сіверян, а «не свідомою політикою верхівки давньоруської держави». Водночас таке розширення неминуче вело до включення в цю спільноту «іноетнічних утворень» [1239, с. 564]. Доведенню цієї гіпотези присвячена й остання монографія автора, що побачила світ уже після його смерті, але яка концентровано відображає результати його майже півстолітньої дослідницької діяльності стосовно реконструкції процесу східнослов'янського розселення та його «етноплемінної атрибуції» [1237, с. 10].

Нові підходи до інтерпретації історії цього населення у сучасній українській історіографії демонструє молодий археолог *О. Комар*. Відзначаючи істотний діапазон різноманітних етнічних ідентифікацій носіїв волинцевської культури у сучасній історіографії, він схиляється до версії щодо штучного конструювання давньоруським літописцем такого «племені», як поляни. У VIII – на початку IX ст., на його думку, «поляни» були лише невеликою групою населення волинцевської культури, відрізняючись від сіверян лише розташуванням за Дніпром. Розгром цієї культури у середині IX ст. призвів до зсуву полян на Південь, де вони синтезувалися з носіями райковецької культури – уличами, створивши так званий «сахнівський тип». Київ заснували деревляни, але Олег, оволодівши містом, переселив до його округи частину сіверянського роменського населення, а зростання ролі цього центру держави впродовж X ст. зумовило й «зростання» історичного значення цих «полян» [593, с. 174–178].

При цьому катастрофічний фінал волинцевської культури, на думку О. Комара, пов'язаний не з хозарами, на чому наполягає більшість істориків, а з норманами-русами, котрі в цей час починають свої грабіжницькі напади в річковій системі Десни-Сейму. Лідер норманів, внаслідок підкорення колишніх «данників» Хозарії, перейняв на себе й титул колишніх покровителів – «хакан» [596, с. 104], що й дає підставити сучасним історикам говорити про «Руський каганат», який, проте, досі залишається історіографічним міфом. Основний же економічний базис постання «руської» держави в цьому регіоні в другій-тертій чверті IX ст. заклали вже норманські купці-руси, що втягнули й слов'янське населення у систему міжнародної торгівлі Волзьким шляхом [592, s. 42].

Крім цього, дослідник також закликає відмовитися від зображення надмірної етнічної міксації слов'янських спільнот із кочовиками, як у часи пеньківської, так і волинцевської культур, а також не підтримує гіпотезу їхнього масштабного осідання у відповідних лісостепових ареалах [595, с. 41–42]. Водночас етнокультурна динаміка, представлена постійними культурними трансформаціями на українських теренах упродовж усього I тис., спростовує й будь-які спроби довести існування в цьому хронологічному відрізку слов'янського племені «русь». Так само й припущення, що за таких обставин якась група населення не лише збереглася в Середньому Подніпров'ї з I до IX ст., а й зуміла поширити свій етнонім на весь східнослов'янський ареал, – за влучним спостереженням О. Комара, – «виглядає надто фантастично» [598, с. 85]. Втім, поки що нетривіальні ідеї, презентовані останнім, також мають статус гіпотетичних і не набули концептуального чи монографічного вираження, хоча, звісно, заслуговують на більш ґрунтовне опрацювання.

Таким чином, етноісторіографічний аналіз гіпотез стосовно етнічної історії спільнот слов'ян, пропонований сучасними українськими археологами (передусім, із середовища так званої «київської школи») засвідчує, що всі вони не виходять за межі позитивістської методології розуміння історичного процесу та позначені істотними схематизмом, лінійністю, телеологізмом, апріорним дотриманням постулату про дійсне існування в минулому «єдиного етносу слов'ян». Унаслідок цього, наявні у сучасному гуманітарному дискурсі України схеми слов'янського етногенезу, відзначаються довільністю конструкцій, суцільною гіпотетичністю, ангажованістю ідеологічним моментом і уподобаннями кожного автора, котрі щоправда присутні в більшості мимоволі, за звичкою, ніж декларують конкретні ідеологічні установки.

Порівняння із білоруськими та російськими археологічними реконструкціями переконують, що й українські так само хибують на доволі слабку теоретичну базу, як в царині безпосередньо археологічної науки, так і в галузі етнологічної теорії, що робить всі гіпотези доволі вразливими відносно їхньої наукової верифікації. Більшість науковців і надалі, радше інтуїтивно, ніж теоретично переконливо, демонструють прагнення ототожнювати археологічні культури з імовірними етносами, ускладнюючи ситуацію ще й ототожненням із цими категоріями також кабінетних лінгвістичних абстракцій. З другого боку, вельми позитивним явищем у межах української археології названої проблематики варто визнати відсутність ультрапатріотичних конструювань щодо найдавніших витоків етносу українців, як і необґрунтованих пошуків з-поміж матеріальних артефактів суто української етнічної специфіки.

7.2. Осмислення проблеми в історично-етнологічному ракурсі

Окреслена вище ситуація в царині археології, присвяченої реконструкції етнічної минувшини спільнот східних слов'ян, повною мірою стосується й праць, презентованих сучасними українськими істориками, етнологами, лінгвістами. Щоправда не можна не відзначити й куди відчутнішу поляризацію поглядів і підходів до названої проблематики, якою позначена новітня українська історіографія, що водночас зумовлює й

більшу варіативність версій східнослов'янської етнічної історії. Хоча, подібно до історіографій Білорусі та Росії, в ній так само превалює «націоналізована» візія цієї історії, заснована на позитивістських і примордіалістських принципах, а крім цього, далеко не позбавлена ідеологічних конотацій, відвертої заполітизованості, надмірної емоційності, котрими доволі часто підміняється банальна теоретична атрофія дослідницьких практик і нерозуміння сутності описуваних явищ і феноменів. Водночас зрозуміле намагання частини науковців подолати застарілі етноісторіографічні схеми та стереотипи, продукує контрверсії, що позначені такими ж телеологічністю, лінійністю, жорсткими схематизмом і детермінізмом, а подекуди й невиправданими фантазіями.

Невтішність такої картини перехідного періоду, тим не менше, дозволяє зауважити й чимало позитивних тенденцій, властивих нинішній українській історіографії, що поступово долає діагностовані симптоми. Насамперед, ми можемо впевнено констатувати цілком сформований контингент критично мислячих українських істориків (у тому числі й серед наймолодшої генерації), який зумів переосмислити й інтегрувати до гуманітарного дискурсу в Україні цілковито нові методологічні позиції. Відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян у такому ракурсі заслуговують на першочергову увагу недавні праці двох українських істориків – С. Плохія та О. Толочка, – присвячені пошукам і реконструкції домодерних ідентичностей у середовищі ранньосередньовічних спільнот східних слов'ян. Хоча не можна сказати, що названим фахівцям вдалося істотно наблизити розуміння проблеми етнічної специфіки цих спільнот домонгольської доби.

Щоправда вони і не ставили перед собою такого завдання, але натомість їхні праці стали чудовим зразком якісно іншого підходу до проблематики, пов'язаної з етноісторичним минулим, зокрема щодо її переосмислення в позапримордіальному ключі та на альтернативних, відносно усталених в українській історичній науці, методологічних принципах. Так, автор книги «Походження слов'янських націй» – дніпропетровський історик, який нині працює в Гарвардському університеті, – *Сергій Плохій* (нар. у 1957 р.) досить чітко заявляє саме таку позицію: «Моя книга має за мету переглянути усталену в історіографії традицію розглядати східнослов'янські народи як примордіальні (предковічні) утворення і "переселяти" у давнину етноцентричні нації модерної доби» [1036, с. IX–X]. З другого боку, обравши «модерністську» (конструктивістську) методологію дослідження та етнотеоретичну модель так званих західних «символістів» (Е. Сміт), український історик поставив себе у доволі обмежене (і теорією, і джерелами) становище, залишивши поза увагою дописемний період існування «слов'ян» та питання про їхню/їхні ідентичність (-ості).

Основним об'єктом його студіювання стали «етнонаціональні ідентичності» (розмитість термінології цього автора аналізувалася нами вище) східних слов'ян, які, на думку історика, були спроектовані політичними та церковними елітами в текстах уже києворуської доби (але починаючи лише з XII ст.), що стали «основою для більшості пізніших проектів, які розвивали східнослов'янські еліти, зокрема й московські» [1036, с. 5–6; 1567, p. 6–7]. Аналізуючи моделі ідентичності, яку розбудовували києворуські еліти та які відобразилися в руських літописах, С. Плохій називає їх «первісними ідентичностями мешканців Київської Русі» та переконує, що їхнє усвідомлення може допомогти в дискусії про «*національний характер* (? – К. І.) Київської Русі». Втім, виглядає доволі сумнівним вести мову про цю державу в «національному» ключі, тим більше через призму «первісних ідентичностей», враховуючи зізнання автора, що він говорить «не про *ідентичність як таку* (? – К. І.), а про певний концепт, сформульований і поширюваний суспільними елітами» [1036, с. 13, 63; 1567, p. 12, 56]. Тобто, якою була «первісна ідентичність» – залишається невідомим.

В іншій праці С. Плохія, що написана (потрібно визнати доволі вдало) як синтеза з історії України для західного читача, з метою пояснити йому сутність сучасного українсько-російського конфлікту [1566], його етноісторична невизначеність щодо допи-

семних спільнот слов'ян стає ще виразнішою. Відтак, історик обмежується абстрактним поясненням, що «слов'яни – конгломерат племен», а «індоєвропейські витоки *їхніх мов* (? – К. І.) наводять на думку, що вони потрапили до Європи зі Сходу десь між VII та III тис. до н. е.» [1033, с. 41]. Проте, у спеціальній монографії конкретики щодо цього не набагато більше, приміром – «Київську Русь створили східні слов'яни». На жаль, автор не пояснює, що він розуміє під термінами «слов'яни» та «східні слов'яни», зокрема й у контексті етнічної навантаженості цих понять/явищ.

Загалом, доводиться визнати певну довільність у поводженні дослідника з етнологічною й етноісторичною термінологією. Дивує, скажімо, фраза, що «літописець називає русь-полян *слов'янською групою*», адже, зрозуміло, що він їх так не називав – ані «русь-поляни», ані «слов'янська група». Не зовсім коректним і з погляду етнології, і з погляду історії є припущення, що «літописець знав релігійні критерії народу» [1036, с. 28, 31–32], адже їх формально не існує та не існувало. Гіпотетичним і абстрактним є й наступне твердження: «Я розглядаю східних слов'ян післякиївського періоду як численну групу осібних спільнот, які мали та розвивали власні ідентичності». Залишається лише гадати, що/хто міститься під «осібними спільнотами» та на яких підставах їх можливо зарахувати до «східних слов'ян» (крім географічних). Щоправда можна цілком погодитись із С. Плохієм, що кількість цих «домодерних східнослов'янських спільнот» була «вочевидь більша за кількість *народностей або ж етносів* (усе ж таки – це не тотожні поняття. – К. І.), що їх нараховують як поборники існування єдиної давньоруської народності, так і ті, хто вважає, що три окремі східнослов'янські народи існували від самого початку» [1036, с. 2].

Не визнає історик і можливості утворення в києворуські часи спільноти, котру в історіографії іменують як «давньоруська народність». Передусім, він доцільно зауважує, що поборники ідеї існування останньої, як правило, «уникають питання про хронологічні рамки, в яких ця народність сформувалася». Ті ж дослідники, які все ж таки наважуються на цей крок, все одно не можуть вирішити проблеми «втиснення формування давньоруської народності в нереально короткий часовий проміжок». Причому їхнє «вікно можливостей» – «це якихось п'ять-шість десятиліть, від формування території Київської Русі за Володимира та Ярослава, що супроводжувалося поступовою християнізацією держави, до початку XII ст., коли джерела переконливо засвідчують дедалі глибшу дезінтеграцію Руської держави та ідентичності, пов'язаної з її існуванням» [1036, с. 20].

Крім цього, прихильники «однієї народності» не беруть до уваги той факт, що Русь не була державою винятково східних слов'ян. Тому навіть якщо мислити Київську Русь як «уявлену спільноту», вийде образ не якоїсь однієї давньоруської народності, а «багатоетнічної імперської еліти, ідентичність якої вельми відрізнялася від ідентичності загалу». При цьому дослідник слушно наголошує, що навіть в апогеї влади києворуські князі та церква мали дуже обмежені можливості прищепити підданцям відчуття спільності [1036, с. 50]. Слідом за Н. Яковенко, він також погоджується, що й існування єдиної давньоруської літературної мови не рятує цю «народність», оскільки це все одно, що говорити про існування «єдиної латинської народності», «на підставі, скажімо, спільного латиномовного шкільництва в межах тогочасної Західної Європи» [1487, с. 59].

Вивчення змін колективних ідентичностей, які означували себе за назвою «Русь», підказало С. Плохію «нову модель східнослов'янського етнонаціонального розвитку та дало підстави для загального переосмислення історії східних слов'ян». Згідно з нею, розвиток таких ідентичностей становить послідовність проектів їхнього творення. Хоча це не означає, що кожний проект чітко відповідав якійсь конкретній ідентичності або кожна з них – певній спільноті. Якраз розгляд проблеми давньоруської народності переконує, на думку історика, що «самого собою розвинутого проекту творення ідентичності не досить, аби з'явився конкретний етнос». Відтак, розвиток «руських етносів»

не можна розглядати «як історію одного всеруського етносу або трьох примордіальних східнослов'янських націй», а «будівничі східнослов'янської Вавилонської вежі не змогли створити єдиний етнос із розмаїтих підданців київських князів». Єдине, що змогли зробити «руські вчені мужі», то це започаткувати «руську ідентичність еліти», пов'язану з династією Рюриковичів, церквою та літературою, написану церковнослов'янською мовою. Однак навіть «перші окремішні східнослов'янські ідентичності» післямонгольської доби ще не мали нічого спільного «з трьома майбутніми східнослов'янськими націями». Водночас автор не претендує на вичерпність висновків свого студіювання та наголошує, що пропонує лише «відправний пункт для обговорення нової історії східних слов'ян», а тому окреслену проблематику «слід вивчати набагато ґрунтовніше». Саме в такий спосіб дослідник прагне «реконцептуалізувати домодерну історію України, Росії та Білорусі» та «стимулювати нові дослідження східнослов'янських ідентичностей» [1036, с. 8, 390–391, 395; 1567, p. 9, 354–355, 360].

Озвучена позиція цілком суголосна й міркуванням українсько-американського історика відносно нинішньої необхідності переосмислення історії України, заради подолання обмежень, накладених на неї спочатку імперською, а потім національною парадигмами, що «зробить українську минувшину повнішою та більш правдивою» [1037, с. 12]. З другого боку, він називає «дивакуватою» ідею переконати сучасних східноєвропейських істориків полишити національний підхід до історії своїх держав після десятиліть пригнічення національних наративів комуністичною владою [1035, с. 27]. Тим більше визнає, що створення та поширення загальних історичних міфів є важливим для творення сучасних «східнослов'янських» національних ідентичностей [1565, с. 188], у тому числі й щодо їхнього «етнічного коріння» зі слов'янського та києвруського періодів. При цьому С. Плохій досить резонно зауважує, що сучасна полеміка відносно окремішнього етнополітичного розвитку спільнот східних слов'ян так чи інакше приводить усі пошуки новітніх ідентичностей до Києва, що «дає українцям одну, але важливу перевагу: вони можуть вивчати витоки власної ідентичності та держави, не залишаючи меж своєї столиці» [1033, с. 81].

Переконаність у примордіальній природі етнічних утворень і феноменів, що сформувалася у позитивістському світобаченні вчених і залишалася донедавна домінуючою в історіографії (хоча у сучасних східнослов'янських гуманітарних дискурсах вона превалює й надалі), все ж таки дедалі менше задовольняє українських істориків, які звертаються до дослідження ранньосередньовічної етнічності. Увага дослідників дедалі більше зміщується з останнього на більш еластичне поняття ідентичності. Такий підхід демонструє й *Олексій Толочко* (нар. у 1963 р.), аналізуючи зокрема проблему походження «русі», котра вже кілька століть так чи інакше вибудовується східнослов'янськими істориками навколо так званої «норманської проблеми» («варязького питання»), зосередженої на суперечках щодо «етнічної природи – германської чи слов'янської» Давньоруської держави. Не можна не погодитись із ученим, що подібна жорстка етнічна прив'язка по суті не має сенсу, оскільки «раннє середньовіччя не знало настільки абстрактних і чітко визначених "великих" ідентичностей» [1291, с. 155–156].

Відтак, дослідники все більше відходять від традиційних уявлень про успадковані етнічності, в тому числі й серед етнічних спільнот варварської Європи, що, начебто, були постійними та однорідними групами. На думку О. Толочка, ці ідеї «безсумнівно варто застосовувати й до етнічності Східної Європи, зокрема й до нашого випадку ідентичності співтовариства русів» [1291, с. 157]. Останні, згідно переконання історика, були не окремим етносом, а радше «фронтирним соціумом», який міг етнізуватися з часом, але це зовсім не означає, що він був «скандинавським», або що всі скандинави на цьому етапі були «русами». Аналіз нормативних документів у позалітописному форматі взагалі переконав дослідника, що «руси» були своєрідною військово-торгівельною компанією, стрижнем конструкції якої була група родичів і від неї слов'янське населен-

ня Подніпров'я поступово перейняло назву [1291, с. 158, 166–167, 280]. Тоді як «Повість минулих літ» – лише видатний літературний твір, але цілковито недостовірна історія, події якої в більшості легендарні, або й вигадані.

Вище ми вже неодноразово звертали увагу на ідеї, вміщені у цій доволі новаторській для всіх сучасних східнослов'янських історіографій праці О. Толочка, й передусім відносно неможливості застосовувати ПВЛ як історичне джерело. Відтак, «не існує жодних причин продовжувати ґрунтувати на ній наші знання про минуле» [1291, с. 10]. З другого боку, книга київського історика «Нариси початкової русі», за його власним зізнанням, не є класичною науковою монографією, не присвячена історії всієї Східної Європи, а її фокус значно вужчий – історія виникнення та піднесення однієї з груп скандинавських работоргівців, відомих із джерел як руси. З огляду на це, автор торкнувся важливих для давньоруської історіографії проблем доволі поверхово, в тому числі й проблеми етнічного складу населення Східноєвропейської рівнини [1291, с. 11]. Проте, достеменне дослідження літописної версії «початків русі», запропоноване О. Толочко, дозволяє цілковито в іншому ключі інтерпретувати зокрема й етнічну історію спільнот східних слов'ян до- і державного періодів. Приміром, це стосується біблійних алюзій, котрими переповнений текст ПВЛ.

Не усвідомлюючи цієї обставини, історіографія ще з XIX ст. сприймає літописну оповідь про «слов'ян» як своєрідний етнографічний звіт, який до того ж довільно картографується і чим створюється «ілюзія документованості та навіть науковості» [1588, p. 170]. Однак, упродовж XX ст. усе очевиднішим ставало неспівпадіння «літописної» та археологічної карт відносно розселення вказаних у ПВЛ «племен» і що найпарадоксальніше – звинувачували в цьому археологів. Вигадки ж літописця ніхто не ставив під сумнів, хоча вже застосування ним самого терміну «слов'яни» є доволі промовистим. Адже, припускаючи, що вмістивши до свого твору міграційний міф, припустімо «полян», він не міг знати, що існує така лінгвістична категорія та й у фольклорі слов'янських спільнот цього терміну немає. Звідки ж він узявся в давньоруському літописі початку XII ст.?

Згідно студіювань О. Толочка, ніякої актуальної «слов'янської» ідентичності, що долала рівень локальної (або ж «племінної») самосвідомості, на той момент не існувало. До того ж подібні «великі спільноти взагалі є продукт категоризації з погляду зовнішнього спостерігача (як, наприклад, "німці" чи "варяги")». Натомість «слов'яни» – «ярлик винайдений візантійськими авторами, з метою систематизації "світу варварів"». Звідси, – підсумовує вчений, – «упродовж усього середньовіччя "слов'яни" – якщо й не вповні "вчений", то безумовно книжний термін» і «живуть вони лише у візантійській та латинській історичній і географічній літературі». ПВЛ стала лише першим твором, який сприйняв цей візантійський ярлик за самоназву. Водночас – це демонстрація її автора Сильвестра своєї вченості, оскільки дізнатися про «слов'ян» можна було лише з текстів, створених у візантійських учених колах [1291, с. 68–74].

Однак у тому, як він «розселяє» слов'янські «племена», відчуваються вже вітхозавітні впливи. При цьому О. Толочко справедливо наголошує на тому, що «"етнографічна карта" Повісті минулих літ відображає сучасну Сильвестру (тобто, початку XII ст. – К. І.) етнічну картину Східної Європи», хоча книжник і прагнув створити враження для читача, що веде мову про дуже давні часи. Цей сюжет знадобився Сильвестру для того, щоб підкреслити негативну язичницьку «етнічність» різних «племен», які спеціально характеризуються ним як такі, що мають свої самотужки вигадані закони та звичаї (як правило, дикунські), тоді як прийняття ними істинного, єдиного закону – божого – перетворювало їх на єдиний народ. Відтак, «з погляду літописця, нова християнська ідентичність знищує племінні відмінності», «"етнічність" виявляється ознакою язичництва та залишається в язичницькому минулому», а «"християнська русь" виявляється єдиним об'єднаним народом, створеним фактом хрещення» [1291, с. 78–92].

Отже, Сильвестр маніпулював «етнографічною картою» Східної Європи для досягнення необхідних йому цілей, хоча не вся представлена ним картина вигадана. Проте, вигаданими ним є якраз два найважливіші в композиції ПВЛ «племені» – поляни та словени новгородські, конструктивна роль яких для літописця (про що також уже згадувалося вище) полягала теж винятково у процесі хрещення Русі. Тому вони зображені по суті як «квазіхристиянські народи», що мали забезпечити успіх апостольської місії св. Андрія в майбутній Русі та підкреслити важливу роль «шляху з варяг у греки» – як трансмісії наступної державної влади Рюриковичів саме з Новгорода до Києва [1588, p. 182]. Показово, що до схожого висновку прийшов і польський історик В. Дучко [1524, s. 173–174]. Нещодавно В. Арістов запропонував не менш притомну гіпотезу й щодо вигадування літописцем походження радимичів і в'ятичів «від ляхів», пов'язавши і походження спільнот, і їхні етноніми з двома чеськими церковними діячами кінця X ст., а до того ж і рідними братами Войтехом-Адальбертом і Радимом-Гауденцієм, діяльність яких була пов'язана з польськими теренами [1503, p. 18–25]. Зрозуміло, наведені приклади змушують зовсім по-іншому дивитися на етносоціальні процеси у середовищі східнослов'янських спільнот, що мали місце в переддень утворення Київської Русі, а також в часи її нетривалого цілокупного існування. Однак більшість представників сучасної української історіографії означеної проблеми досі тримаються застарілих і методологічно збанкрутілих поглядів на Русь як породження або винятково «праукраїнців», або ж не менш міфологічної «єдиної давньоруської народності».

Найбільшим апологетом останньої з цих концептуальних схем (про що також уже неодноразово йшлося) виступає *Петро Толочко* (нар. у 1938 р.). Загалом, його гіпотеза, як ми могли переконатися вище, цілковито ігнорує будь-які теоретично-методологічні засади в царині етнології, що навіть не дозволило вченому остаточно визначитися із таксономічним означенням власного об'єкту дослідження. Звідси, в його численних працях ми бачимо доволі амбівалентне означення того, чим для нього виступає явище «народності» – з одного боку, вона подається як «етнос», але з іншого – ні, а натомість починає фігурувати як аморфне явище, розмите політичними, соціальними, культурними предикатами. Не позбавлена дослідницька візія, на жаль, і ідеологічного навантаження, спрямованого на обґрунтування одвічного «генетичного споріднення» сучасних східнослов'янських народів.

Підходячи до «народності» чомусь як до «консервативного етносоціального організму», П. Толочко визнає, що «вона не передбачає абсолютної етнокультурної єдності, відрізняється певною нечіткістю мовних граней... і це потрібно мати на увазі, щоб не *висувати до неї* (? – К. І.) завищених претензій, не перебільшувати її монолітності та не відкидати її існування». Проте, вже за кілька сторінок бачимо цілком протилежну індоктринацію: «Іноетнічний компонент становив у ній незначну долю від *основного східнослов'янського етносу* (?! – К. І.)» [1305, с. 28, 59]. На жаль, автор і в цьому випадку не пояснює чим різняться «народність» і «етнос», як і те, чи був останній у «східнослов'янській» іпостасі «монолітним», чи також мав «відносну єдність»? В іншій праці українській академік взагалі іменує цю міфічну спільноту, як «*<славяно-русский этнос>*» [1310, с. 9.], звісно не пояснюючи, чому він обрав саме таку контамінацію.

У спільній із О. Толочко книзі про Київську Русь також присутня плутана етноісторична термінологія відносно східних слов'ян. Так, у розділі «Давньоруська етнокультурна спільність» мова йде про дещо іншу спільноту, зокрема присутнє намагання з'ясувати «рівень монолітності *руської етнічної спільності*» [1294, с. 308], але знову ж таки залишаються непоясненими відмінності ні між цими двома озвученими «спільностями», ні «рівнями монолітності», якщо про них взагалі доцільно вести мову відносно етносів, для яких етнологічною наукою загалом передбачається єдність. Звідси, очевидно, не вирішує проблеми й таксономічне розмивання «уявлюваних» етнічних феноменів, повсякчас практиковане П. Толочко та іншими прихильниками «давньоруської

етнічної спільності», приміром, коли штучно конструюється/уявляється «*відносно єдина* етнокультурна і етнополітична *східнослов'янська спільність*» [1303, с. 15]. Адже так само її доволі логічно та легко можна перейменувати, скажімо, у «відносно неєдину...», що у той же ж спосіб лише знову підкреслюватиме етнологічну парадоксальність цієї «неєдиної спільності», тим більше етнічної. У такий спосіб «давньоруська народність» фактично перетворюється в параетнічну уявлену спільноту. Отже, поняття «відносної спільності» доводиться визнати етнологічно вкрай невдалим і таким, що в жодний спосіб не відображає етнічну структуру Русі.

Будучи учнем радянського археолога Б. Рибакова, український дослідник перейняв і його специфічне трактування етнічних процесів у середовищі східних слов'ян додержавної доби. Наприклад, він у схожому ключі переконує, що «велике об'єднання полян» виникло у Середньому Подніпров'ї вже у VI ст. і «перейняло [тут] назву одного з *місцевих племен* (? – К. І,) – рос або рус» [1309, с. 27]. Однак і в цьому питанні П. Толочка підводить відсутність чіткої етнотеоретичної бази відповідних історичних реконструкцій, а тому констатуючи відносно другої половини І тис. «доволі строкату *антропологічну* картину», він чомусь оголошує цей фізіологічний факт як «відсутність *етнічної чистоти* (?!! – К. І.)» [1297, с. 72] серед східних слов'ян. Загалом, в етнології ніколи навіть не обговорювалася проблема «чистоти», на відміну від сумновідомої «расології» 1930–40-х рр. в одній із європейських країн, де пропагувалася зокрема так звана «Rassenhygiene» – «расова гігієна» (звідси й «чистота» своєї спільноти), що передбачала поділ людства на «вищі» та «нижчі» раси та нації. Звісно, ми далекі від думки, що український вчений дотримується таких позицій, але неуважність (хоча, радше, – необачне вживання десь почутих понять) до термінології істотно підважує його етногенетичну схему.

Перебування в полоні хаотично-архаїчного біологічного примордіалізму провокує дослідника на ще один суперечливий висновок: «Підводячи підсумки аналізу *етнічної ситуації* у середовищі східних слов'ян на переддержавному етапі їхнього розвитку, доводиться визнати, що в жодному регіоні *вона* не була *стерильно чистою* (?!! – К. І.)», оскільки, «крім східних слов'ян, учасниками етногенетичних процесів були ірано- та тюркомовні племена.., балти та фіно-угри» [1297, с. 72–73]. Звідси, не доводиться дивуватися, що й «давньоруська народність» у поглядах П. Толочка постає як механістично-біологічне поєднання людей на певній, зручній/потрібній для сучасної інтерпретації, території: «Немає сумнівів, – декларує він, – що уже в IX ст. колишні *міжплемінні союзи* (? – К. І.) східнослов'янських племен – поляни, деревляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словене тощо – *злилися* у велику *етнічну спільність* – народність, що *отримала* (? – К. І.) назву "роду руського"» [1319, с. 104].

Найпроблемнішим аспектом схеми формування «давньоруської народності» П. Толочка треба визнати її жорстку прив'язку до державно-політичного фактора [325, с. 263, 268], а по суті – ототожнення етно- та політогенезу. Особливо враховуючи, що концепт «Київська/Давня Русь» з величезним ступенем умовності можна назвати терміном «держава», на чому небезпідставно наголошують дедалі більше фахівців, що водночас знищує останній форпост навіть для кабінетного уявлення цієї «народності». Очевидно, усвідомлюючи всю недосконалість пропонованої концепції [1307, с. 180], П. Толочко вирішив локалізувати цю штучно сконструйовану «етнічність», заради її історіографічного порятунку, в державно-політичних кордонах. Задля цього він безапеляційно, але цілковито бездоказово, постулює «*практичний збіг* (? – К. І.) державних кордонів Київської Русі з межами народності» [1309, с. 248], а крім цього – «етнічні процеси східного слов'янства, як і інших народів, тісно пов'язані з державним розвитком» [1324, с. 47], «держава була *гарантом* (? – К. І.) консолідації єдиного етносу країни» [1305, с. 22] або оголошує Середнє Подніпров'я «*етнополітичною серцевиною* (? – К. І.) всього східнослов'янського простору» [1312, с. 37]. Отже, проблема етнічного

розвитку Київської Русі в такій схемі лежить насамперед у площині інтерпретації взаємозв'язку етнічного та політичного. Втім, варто погодитись із етнологом С. Макарчуком, що, звісно, «не можна нехтувати роллю держави в етнічному розвитку народу, але не можна й абсолютизувати, як це робила плеяда російських академіків і дотепер дехто продовжує в Україні». Адже, етнічний розвиток спільнот відбувається за власними автономними нормами і закономірностями, яких історики й етнологи досі детально не пізнали [774, с. 112].

Не менш суперечливим виглядає ще один «тактичний» прийом захисту цієї «відносної єдності», щоправда запроваджений ще радянськими істориками, на думку яких, відчутна етнічна осібність різних частин Русі могла бути оголошена «етнографічними» відмінностями. Своєю чергою, П. Толочко весь «етнологічний сепаратизм» давньоруського населення також записує в категорію «етнографічного» (вона, начебто, не має «етнічного» – апріорі вищого – статусу). Досить проблематичним у такому ракурсі виглядає зокрема твердження, що під «літописними» термінами «поляни», «древляни», «сіверяни» тощо містяться «етнографічні частини східнослов'янського етносу» [1294, с. 296] (втім, уже наявність цих самоназв переконує у зворотному – ці спільноти якраз були окремими етносами, на відміну від ДРН, котра такої самоназви не мала ніколи), а так само й те, що вони в єдиній державі, начебто, не могли зберегти «етнографічну чистоту» [1309, с. 246–248] (тим більше автор не пояснює, що міститься за цим поняттям). Критикуючи, приміром, білоруського археолога Г. Штихова за надання надмірної уваги «регіональним етнографічним особливостям в етнокультурній єдності давньоруського часу» [1305, с. 63], П. Толочко демонструє іншу крайність – недооцінку цих «особливостей» у потенційному конструюванні інших етнічних спільнот східних слов'ян, особливо в примордіальному баченні етногенетичного минулого, притаманного обом науковцям. Крім цього, український академік вкотре проігнорував і власне теоретичне розмежування двох категорій, тобто, не уточнює, що саме, на його думку, дозволяє класифікувати явище як «етнографічне», а що – як «етнічне», зокрема в межах менш як столітнього існування «єдиної Русі»?

Відтак, важко погодитись із думкою П. Толочка, що, «досліджуючи проблему етнічного розвитку часів Київської Русі, необхідно постійно мати на увазі літописні свідчення, які *однозначно* (? – К. І.) вказують на те, що багато чого в її етнічній історії визначилося ще на переддержавній стадії життя східних слов'ян» [1305, с. 60]. Крім того, що дослідник сам критикує «етнографічну карту» пропоновану літописцем, довіряти йому «однозначно» (до того ж у реконструкції етнічних процесів), на наш погляд, є доволі проблематичним моментом. Відносність літописних свідчень багато в чому ускладнює інтерпретацію етнічної історії Київської Русі, особливо з огляду на ту обставину, що ця східнослов'янська держава не була за етнополітичною структурою моноетнічною, включаючи значний конгломерат неслов'янських етносів. На жаль, учений у цьому контексті повсякчас ще й підміняє ключові поняття, оголошуючи політичну консолідацію етнічною, що можна визнати неприпустимою методологічною похибкою.

Разом із тим, П. Толочко не погоджується із сучасною критикою концепції давньоруської народності, адже з його погляду, «жодні аргументи щодо неспроможності концепції спільності походження східнослов'янських народів не наводяться». Таку ситуацію він пояснює доволі тривіально, вважаючи, що «в більшості випадків цією проблемою переймаються люди, котрі ніколи професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків» [1294, с. 295]. У свою чергу ми не можемо погодитись із тим, що зазначена концепція критикується та відкидається сучасними дослідниками лише через її «радянську прописку», а також із тим, що представники «табору критики» є аматорами чи дилетантами, які не знають радянські праці.

Не сприйняв подібну академічну позицію зокрема С. Макарчук: «Академік П. Толочко, – наголошує він, – видав книжку "Древнерусская народность", у якій спробував

дещо згладити агресивну претензійність російської історіографії на давньоруську історичну та культурну спадщину і спробував впровадити на означення тієї "народності" прикметник "руськая", "руский" з одним "с"... Та врешті-решт, із благого наміру українського академіка вийшов пшик. Петербурзьке видавництво дало назву книжці не "Древнеруская народность", а "Древнерусская народность"» [774, с, с. 97–98]. Проте, львівський етнолог не обмежився лише докорами «поліграфічно-редакторського» непорозуміння, але й вказує на інші істотні проблеми теоретично-методологічного характеру відносно інтерпретації «концепції давньоруської народності». Передусім, доволі резонно він пропонує з'ясувати, наскільки вдалим і обґрунтованим взагалі може бути у цьому випадку вживання терміну «народність». Оскільки останній властивий для всіх східнослов'янських мов, то за радянського часу вживався на означення «національної приналежності» людей, тобто мав семантичний зміст слова «національність», як у сучасній польській мові «narodowość». Видається, однак, – продовжує С. Макарчук, – що у другій половині XX ст., коли наука почала широко послуговуватись категоріями «етнос», «етнікос», «субетнос», «суперетнос» та іншими, термін «народність» історіографічно виявився менш вдалим і змістовно менш чітким [774, с. 99].

Останній натомість дотримується погляду, згідно якого, ще до появи Київської Русі «східнослов'янський суперетнос» мав ознаки етнічної диференціації. З другого боку, С. Макарчук допускає «спільність слов'янського населення давньоруської держави» в етнополітичному чи етнокультурному сенсі. Водночас у схемі П. Толочка його не влаштовують «інші історичні стереотипи, найпринциповішим серед яких є питання про появу на історичній арені українського (чи праукраїнського) етносу». Львівський фахівець однозначно переконаний, що початки трьох сучасних «східнослов'янських» етносів уже мали місце в межах Давньоруської держави, вважаючи їх результатом дії різних етнічних субстратів, які мали місце на її території та посилання на які є доволі популярними у сучасних історіографіях, особливо в білоруській (балтський, фіно-угорський та іранотюркський) [775, с. 214–215]. Відтак, погляд на появу цих трьох етносів у післямонгольський період він розцінює як неправомірний і хибний з етнологічного погляду.

Таким чином, візія П. Толочка, як не важко переконатися, на жаль, не має концептуальної стрункості, а в результаті його постійних «обмовок» [1305, с. 13], «давньоруська етнічна спільність» і була і не була, була, але не скрізь, а до того ж і не етнічна, а етнокультурна чи етнополітична. Фактично, пропонована ним схема, потребує істотного теоретичного переосмислення, зокрема позбавлення статусу її безапеляційного сприйняття/не сприйняття, без закликів до сумління, поточно-ідеологічної сепарації чи історіографічної доцільності. Промовистою в такому ракурсі можна визнати останню історичну монографію академіка, опубліковану 2016 р. і присвячену «початкам Руської землі». Показово, що в її межах автор жодного (!) разу не вжив категорію «давньоруська народність», натомість повсякчасно вживаючи замість неї вже значно обтічніші (але від того не менш суперечливі) формулювання, приміром, «східнослов'янський світ (мір)», «східнослов'янське суспільство» або ж «східнослов'янський простір». Лише одного разу він згадує «східнослов'янську етнічну спільноту», на яку вирішальний вплив, начебто, мала Православна Церква [1312, с. 154]. Очевидно, це свідчить про істотну трансформацію етноісторичних поглядів відомого знавця давньоруської історії, котрі, щоправда, поки не артикульовані ним особисто.

Дотримується ідеї про існування «давньоруської етнічної спільності», хоча й у такому самому амбівалентному ключі, історик *Микола Котляр* (нар. у 1932 р.), творчість якого, згідно спостереження російського історика А. Дворніченка, є гарним історіографічним прикладом того, що «розірвати пуповину, котра пов'язує з радянським минулим і придумати щось нове вельми важко» [326, с. 307]. Виходячи з апріорних і абстрактних конструкцій лінгвістів і археологів, він також цілком некритично сприймає на віру припущення про існування в давнину не лише окремого «етносу слов'ян», але

навіть індоєвропейського «етнокультурного масиву», що виглядає надзвичайно суперечливо, особливо через приставку «етно». Втім, учений сам зізнається, що «досі не існує можливості, бодай приблизно, визначити відправний пункт розвитку слов'ян» [644, с. 137]. Усвідомлює дослідник і непевність джерельної бази, на якій конструюється «слов'янська» етноминувшина, наголошуючи, що «лише археологічних і лінгвістичних джерел замало для створення скільки-небудь цілісної, послідовної й вірогідної картини історії слов'янства» [649, с. 6].

Проте, зрештою, це не завадило йому оголосити «прабатьківщиною слов'ян» Середнє Подністров'я, з якої у V ст. розпочалося їхнє переселення на Південь [646, с. 20]. Однак, на відміну від П. Толочка, Микола Федорович вважає, що не держава створила «давньоруську народність», а навпаки – саме остання й заснувала нібито Київську Русь. Причому виводить він її саме із подій середини I тис., пов'язаних із гіпотетичним «слов'янським розселенням», коли й почала, буцімто, формуватися «східнослов'янська етнокультурна спільність» або ж «східнослов'янська *пранародність* (? – К. І.) та її цивілізація» [649, с. 7, 277]. Однак, як і в Петра Петровича, в останнього ця «спільність» теж не була монолітною, оскільки складалася з різних «племінних об'єднань», які поступово переростали в «племінні княжіння» – «політичні утворення вищого типу (? – К. І.), що передували утворенню Давньоруської держави», котрі також розцінюються істориком як «східнослов'янські етнокультурні утворення» [646, с. 18]. Втім, залишається незрозумілим, на яких підставах ці «утворення» визначаються ним чи то як «політичні», чи то як «етнокультурні», чи можливо для автора – це тотожні поняття?

У стилі концептуальної дихотомії, властивому чомусь саме прибічникам «давньоруської народності», М. Котляр також змушений обмовлятися: «Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів, *залишаються неясними* часи розвитку східнослов'янської етнокультурної спільності (*чи кількох спільностей* (? – К. І.)) і обставини виникнення переддержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі та подробиці» [648, с. 28]. Переконані, як і у випадку зі схемою П. Толочка, поглядам цього дослідника так само бракує теоретичного підґрунтя та чітко визначеного поняттєвого оснащення. Позаяк термінологічний хаос нерідко грає злі жарти з істориком і веде до вельми курйозних висловлювань. Приміром, цілком у дусі репортажу про досягнення радянського тваринництва звучить твердження, що «східні хорвати були східнослов'янським *племінним комплексом*» [646, с. 24]. Цілковито методологічно невірним постулатом є й ототожнення фахівцем з явищем «етносу» таких категорій, як «плем'я», «народність» і «нація» [651, с. 10], проти чого досить жорстко та резонно виступав навіть творець радянської теорії етносу Ю. Бромлей.

Ототожнення етно- та політогенезу також надміру розмиває поняттєву визначеність суб'єктів історичного процесу, котрими оперує М. Котляр. Наприклад, суто маніпулятивним є твердження, буцімто у ПВЛ, зокрема її статті, присвяченій 852 р., «Руська земля присутня як *етнодержавне утворення*» [648, с. 37], тим більше, що таких понять у літописі взагалі нема, а пояснити свій термінологічний виверт дослідник не бажає. Так само без будь-якого теоретичного або джерельного обґрунтування історик вживає не менш сумнівні етноісторичні формулювання: «давньоруська державність *та її* народність», «ідея східнослов'янської єдності була провідною ідеєю давньоруської етнокультурної спільноти», «люди XI–XIII ст. *розуміли* поняття "Руська земля" в *етнічному* смислі – народ, плем'я, род», «визначення *етнічної приналежності* робилося середньовічними авторами *в контексті політики*», або ж така вже знайома – «єдність давньоруської народності була *відносною*, [а] її складові частини, союзи племен і племінні княжіння, *відрізнялися* один від іншого мовними, культурними особливостями», до того ж «ці відмінності так і не були подолані (?!! – К. І.) за час існування давньоруської народності» [651, с. 14–15, 30, 372–374].

Показово, що єдиною стратегією захисту останньої в історіографії, котру обрав М. Котляр, є все ті ж наївні звинувачення в некомпетентності критиків, які в шановного історика всі виявляються тільки «дилетантами, не переобтяженими знаннями та науковою мораллю» [647, с. 5], «але не можна (? – К. І.) применшувати відносну єдність давньоруської народності» [649, с. 33], – напучує їх Микола Федорович. Ми не схильні, приміром, вважати професора В. Барана «дилетантом», але погоджуємося з ним у тому, що ідею радянської історіографії про «етнічну єдність східнослов'янських племен» саме М. Котляр «довів до абсурду», дотепер декларуючи, нібито в Київській Русі, «все, що спільне, – етнічне, "місцеві особливості" – поверхові, "єдність" – глибинна, а основне – що це "єдинокровні народи"» [84, с. 151]. Одночасно археолог викриває цього історика й у свідомому перекручуванні писемних джерел, заради доведення існування «єдиної народності» [90, с. 193]. Не був дилетантом і професор Я. Дашкевич, який зауважив інший бік концепції, котру презентують П. Толочко та М. Котляр у сучасній українській історіографії, – «пропаганда імперського неомосквофільства спадкоємцями старорежимної сфальшованої науки» [321, с. 6].

Прикладом трансформації наукових поглядів від останньої до пошуку компромісного варіанту з нею та національною візією історії може бути наукова творчість відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян археолога-медієвіста *Олександра Моці* (нар. у 1950 р.). Вперше він звернувся до цієї тематики на початку 1990-х рр. і, будучи вихованцем радянської історіографічної системи (зокрема й учнем П. Толочка), цілком закономірно говорив «про давньоруську народність як історичну реальність протягом усього періоду існування Давньоруської держави» [876, с. 3]. Таку позицію вчений демонстрував до кінця 1990-х рр. На його думку, «процес етнічної консолідації літописних племен і формування давньоруської народності» досить рано (від середини I тис.) розпочався в Середньому Подніпров'ї, де знаходилася стародавня «Руська земля». Водночас він переконував, що проблема етнічного розвитку східних слов'ян до XII ст. «сьогодні практично не викликає принципових суперечок», хоча й не зовсім типово зауважував, що «носіями *ідеї єдності*» цієї «народності» були «не широкі народні маси, а феодальна верхівка» [890, с. 3, 112, 119, 146]. Всі іноетнічні впливи науковець також доволі традиційно для примордіалістів нівелював переважно слов'янською асиміляцією [879, с. 44; 882, с. 161, 164].

Таку саму версію він помістив і до першого навчального посібника з давньої історії України [889, с. 141–149], виданого впродовж 1994–1995 рр. Відтоді погляди науковця починають зазнавати змін, зокрема й стосовно так званих ознак «давньоруської народності». Наприклад, якщо спочатку О. Моця доводив, буцімто, прийняття християнства стало важливою «ідеологічною ланкою в етнічному розвитку *східнослов'янського масиву* (? – К. І.)», а ці «нові ідеологічні уявлення починають активно сприяти процесу зміцнення давньоруської народності в рамках класового суспільства» [890, с. 113], то за кілька років, спільно з В. Ричкою, він уже доводив протилежне – що «перемога Христа над Перуном не була миттєвим актом», «релігійна спільність являла собою не самодостатнє явище, а була *моментом етнічної спільності*», а «клір лише створював ґрунт, на якому визрівала *національна свідомість* (?; на жаль, автори не зазначили якої саме "нації". – К. І.)» [886, с. 12, 56, 189]. Не так давно український археолог-медієвіст висловився ще категоричніше: «Постулат "православ'я – народність" не варто розглядати як аксіому» [896, с. 9].

Вперше власні сумніви в існуванні ДРН О. Моця висловив на межі тисячоліть у доповіді, презентованій на круглому столі «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», організованому редакцією часопису «УІЖ». Відзначивши помітний тиск владних приписів на радянських істориків, які не могли досліджувати тему, крім формату «давньоруської народності», він відзначив, що «проблема потребує подальшого вивчення, позбавленого політичної заангажованості», аби суто науковими мето-

дами довести або ж спростувати існування такої спільності. Тут же вперше дослідник запропонував і тезу щодо «безетнічності» більшості населення Київської Русі [877, с. 23]. В розширеній версії цієї доповіді дослідник також зауважив, що «міфологічна концепція» єдиної народності не враховує чимало важливих нюансів, пов'язаних зі специфікою життя в середньовіччі, та недостатньо чітко визначає «час появи українців, росіян і білорусів» [883, с. 64, 68].

Переконуючись далебі, що існування давньоруської народності – «спірне питання», київський історик вельми резонно звернув увагу, що «теорія еволюції етнічних процесів у людських спільнотах» дотепер є розробленою відносно [887, с. 19]. Однак його пошуки в цьому напрямі, як, зрештою, й більшості сучасних фахівців у пострадянських історіографіях із означеної проблематики, обмежилися слабко верифікованими постулатами все тієї ж радянської «теорії етносу». Говорячи далі вже про «так звану "давньоруську народність"», учений справедливо зауважив, що і в цій, і в протилежній їй схемам етнічного розвитку Русі фахівці досить часто роблять методологічну похибку, коли окремі східнослов'янські спільноти «розглядаються як щось стабільне та незмінне». Натомість «етнічна невизначеність цього періоду, – продовжує він, – коли попередні племінні зв'язки були втрачені, а нові – національні – ще не склалися, досить ускладнює виділення в ньому *якого-небудь єдиного типу* етнічної спільноти, таксономічно рівного племені або нації» [894, с. 4–5]. На жаль, далі констатації цієї очевидної теоретичної проблеми, дослідник не пішов.

Не вдалося О. Моці й остаточно подолати міфологему про «східнослов'янську етнічну спільність» періоду Київської Русі. Так, з одного боку, він відзначає, що «генезис цієї концепції мав безпосередній зв'язок із політичним надзавданням, яке ставило перед істориками радянське партійне керівництво, заради обґрунтування історичної закономірності виникнення багатонаціонального Союзу», проте, тут же переконує, буцімто, «назва "Русь" виявилася найбільш відповідною для *нової* (? – К. І.) *східнослов'янської спільноти*», а «термін "руси" відноситься лише до представників *східнослов'янського етнічного масиву* (? – К. І.)» [891, с. 189–190]. Не пояснює автор і терміну «етнічний масив», хоча, швидше за все, таку штучну абстракцію обґрунтувати неможливо. Як і неможливо, на основі наявних джерел, довести існування довільно задекларованої київським археологом «венедсько-склавинсько-антської єдності» [895, с. 9]. До традиційної недбалості істориків стосовно етнологічної термінології належить і оксюморон «державна етнічна свідомість» [896, с. 6]. Характерна для українських археологів амбівалентна позиція стосовно поняття «слов'яни», також присутня у студіях О. Моці. Адже спочатку він веде мову про окремий «слов'янський етнос», але згодом запевняє, що «з погляду сучасної науки це не був *цілковитий етнічний моноліт*» [874, с. 35, 198]. У такому ж ключі виглядає й фраза про «етнічне збагачення (? – К. І.) *давньоруського народу* (?! – К. І.) за рахунок кочівницького населення» [884, с. 15] в праці 2015 р. Значною мірою рудиментарним і невдалим є також намагання дослідника перевтілити «давньоруську народність» у «східнослов'янську середньовічну цивілізацію» [885, с. 4; 270, с. 228], що частково нами вже аналізувалося вище.

Вартим уваги в контексті аналізу сучасної історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян є ще один напрям наукових студіювань О. Моці, присвячений з'ясуванню етногеографічних реалій давньоруського часу, зокрема й просторового розміщення понять «Русь» і «Руська земля». Вже в перших спробах дослідження озвученої проблематики вчений переконався, що ці об'єкти мали свої початки та локалізацію винятково в Середньому Подніпров'ї, тобто були пов'язані передусім із «південним регіоном східнослов'янської ойкумени». Відтак, автор відразу виступив проти версії північного походження руської державності, де не могло бути ані Ладозької, ані Новгородської Русі [881, с. 45–46; 888, с. 42–43; 892, с. 96]. В іншому випадку, на думку історика, якщо сприйняти за основу «ладозько-новгородсько-київську» теорію, то про

Київ варто говорити не як про «матір міст руських», а як про «онуку...» [878, с. 24], що, звісно, суперечить усім джерелам. У контексті ж відзначення 2012 р. так званого «1150-ліття заснування Російської державності», ініційованого президентом РФ Д. Мєдвєдєвим, український учений резонно зауважив: «Якщо російський етнос почав свій розвиток 1150 років тому в північних районах Східної Європи (але в яких географічних межах?), то тоді треба допускати, що на півдні *східнослов'янського світу* (знову рудименти старого бачення? – К. І.) почала реалізовуватися схема "поляни – руси – українці". Але в такому випадку ні про яке початкове, *висхідне етнічне єднання* (? – К. І.) на етапі формування державних структур у цих місцевостях мова не може йти, адже у північного та південного *угрупувань східних слов'ян* (? – К. І.), які *традиційно* (? – К. І.) називаються "братніми народами", були різні *"матері"* (вкотре переконуємося в домінуванні біологічного примордіалізму при реконструкції етнічних процесів у сучасних пострадянських історіографіях. – К. І.): в одних "російська" (з фіно-угорсько-балтсько-скандинавськими домішками), а в інших – "руська" (у тогочасному розумінні)» [875, с. 54].

При цьому варто пам'ятати, що «особливістю якраз південноруської системи заселення у загальнодавньоруському контексті, – зауважує О. Моця, – являється тяглість і генетична спадковість (автохтонність) традицій заселення даної території» [891, с. 111]. Цією монографією, опублікованою 2007 р., ним у загальному вигляді окреслюється по суті новий підхід до реконструкції етнічного розвитку Русі, що позначив остаточний відхід автора від його аналізу через фокус «давньоруської народності». Зокрема заслуговують на увагу думки київського історика з приводу східнослов'янської етнонімії, з урахуванням, що «нам невідомі етнічні самоназви, до якого б періоду розвитку східних слов'ян вони не відносилися». Детальнішого дослідження потребують також іноетнічні мікроміграції до ареалу мешкання спільнот східних слов'ян, що підтверджують і новітні антропофізіологічні дослідження черняхівських і салтівських впливів на них. Детально проаналізовано й проблему застосування в якості аргументу існування ДРН так званої «давньоруської мовної спільності», впроваджену до історіографії ще А. Шахматовим, але в якій, «виявляється, не все однозначно».

Зрештою, науковець доходить висновку, що «одноманітної живої мови східних слов'ян X–XIII ст. не було, а тому говорити про розвиток сучасних східнослов'янських мов із монолітної давньоруської (давньосхіднослов'янської) мови нема підстав». Пропонує автор і власне бачення проблеми походження назви «русь» у контексті «взаємовідносин скандинавського та східнослов'янського світів», схиляючись до її соціально-професійного первісного значення, що згодом перейшло в етносоціальний вимір, з утвердженням у Середньому Подніпров'ї («Руська земля» ПВЛ) скандинавської династії князів [891, с. 135, 148–149, 167, 173–176, 188–189]. Загалом, як зауважує П. Рудяков, у цій книзі дослідник полемізує зі своїми попередниками та водночас спонукає до продовження наукової дискусії тих, хто працюватиме у цій сфері після нього [1124, с. 192]. З другого боку, В. Арістов вважає, що пропоноване видання становить собою чергову спробу «приватизації» Україною давньоруської спадщини, але водночас і «віднайдення України в Русі» [45, с. 32].

Прихильником такої ж ідеї виступає й етнолог *Василь Балушок* (нар. у 1954 р.), який щоправда, зі свого боку, критикує О. Моцю за його амбівалентне ставлення до «давньоруської народності», згідно якого, вона і була, і не була, знаходячи водночас паралелі його поглядам у концепції цієї «народності» московського археолога В. Сєдова [69, с. 242, 252]. Крім цього, Василь Григорович нарікає, що його візаві «не вельми компетентний у питаннях етнології й не тільки тому, що неприпустимо змішує етнічне з національним», але й тому, що оголошує населення Русі «безетнічним» [76, с. 185], втім не в межах конструктивістської парадигми, а у власному, ангажованому контексті. Однак, при цьому дослідник забуває уточнити, що його власна «етнологічна компетенція» полягає винятково в примордіальній і жорстко схематизованій радянській теорії

етносу, котра, за його власним зізнанням, «стосовно середньовіччя, особливо раннього, *досі лишається нерозробленою* (! – К. І.)» [62, с. 44]. Парадоксально, але він так само, заперечуючи існування «давньоруської народності», доводить, врешті решт, що «щось» таке було: «Етнічна спільність у межах Русі була *типово* (? – К. І.) метаетнічною, і зокрема етнополітичною, спільністю» і «ця *давньоруська метаетнічна спільність* (? – К. І.) характеризувалася *самосвідомістю метаетнічного типу* – самосвідомістю *не власне етнічною*» [68, с. 169]. Проте, не до кінця зрозуміло: якщо «метаетнічна» – «не власне *етнічна*», то навіщо до «етнічна» додавати «мета»? Адже все одно виходить, що чимось вона «етнічна», тим більше коли мова про «спільність».

На жаль, це далеко не останній епізод, зумовлений «нерозробленістю» і теорії етносу, і її категоріального апарату. Звідси, В. Балушок не обмежує себе у конструюванні не завжди вдалих етнологічних понять, зміст яких зумовлює суперечливе враження, приміром таких, як «"племена" насправді були *співплемінностями* (чи *метаплеменами* (? – К. І.)) – сім'ями *генетично споріднених* (? – К. І.) племен», «етнічні утворення земельного типу», «великі земельні етнічні спільноти», «етнічно-етнографічна підоснова», «етноніми племінного типу», «етноси, *можливо*, перетворюються з племінних на територіальні утворення» [68, с. 93, 159, 162, 166], «орбіта етногенетичного процесу» [62, с. 37] тощо. Зрештою, обрана дослідницька траєкторія безпосередньо позначилася й на вельми сумнівних дериватах пропонованої «концепції українського етногенезу». Крім безапеляційного сприйняття концепції В. Барана відносно етногенезу слов'янських спільнот і вельми сумнівного засновку – «слов'яни – осібна етнічна спільнота» [68, с. 36, 51], етнолог вигадує такі феномени, як «слов'яни-протоукраїнці», «антське етнопотестарне об'єднання» [78, с. 85–88], «протоукраїнські етноси» [68, с. 168], «українська метаетнічна спільність» [66, с. 178] (є також варіант «протоукраїнська метаетнічна спільність» [77, с. 281]). При цьому він зумів розгледіти у населення Русі «два рівні *етнічної* самосвідомості – племінну та загальнослов'янську (*метаетнічну*)» [62, с. 43], хоча, якщо метаетнос – не етнос у власному розумінні терміну/явища, то чи можна взагалі встановити в реальності таку самосвідомість?

Попри недосконалість теоретичних аспектів і відповідної термінології, все ж таки варто визнати гіпотезу В. Балушка найбільш збалансованою у межах сучасної української історіографії, присвяченої реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян. Крім цього, вона є гарним прикладом того, що подібна проблематика потребує надзвичайно врівноважених методологічних стандартів (бажано не одностороннього характеру) і теоретичних основ, а також виопуклює гостру необхідність значно глибших теоретизувань у царині етноісторичних побудов, які досі більше становлять цілковито довільні припущення, базовані на дослідницькій інтуїції, уявленнях, бажаннях, а подекуди, на жаль, і голослівних фантазіях, часто споруджених на ідеологічних компонентах і покликаних обслуговувати поточні політичні інсинуації. Свідомий таких етноісторіографічних вад і київський етнолог, зауважуючи, що в частині праць, присвячених появі зокрема українського етносу, відповідний час «є ідеологічно заданим наперед і основним критерієм його появи виступає сама ця заданість» [68, с. 11–12]. Втім, такої ж телеологічності не позбавлена й концепція В. Балушка, котра спирається на уявлення про «етнос» як певний організм.

Вище ми вже відзначали, що прагнучи відшукати «універсальну причину, яка зумовлює виникнення етносів», В. Балушок схиляється до гіпотези С. Арутюнова [48], що нею виступає феномен «етнічного» як своєрідний соціокультурний механізм людської адаптації спочатку до природних, а дедалі все більше й соціальних умов, у результаті чого, ними утворюються так звані «етногенетичні ніші», природна специфіка яких визначає й кожну унікальну етнічність – у тому числі й українську [68, с. 16–20]. Однак така геодетермінічна метафізичність процесу етногенезу все одно не дає відповідь на питання, чому відповідні людські популяції, що займають гіпотетичну природну нішу

(адже, погодьмося, географічний ареал українського етносу далеко не одноманітний і доволі істотно підважує пропонований підхід), неодмінно мають стати одним (!) етносом, а головне – як, зрештою, вони ним стають, тим більше враховуючи, що до цього вони були або іншим, або й іншими етносом (-ами)?

Виходячи з примордіального (з ухилом до біосоціального його варіанту) бачення етногенетичного процесу, В. Балушок моделює зокрема український етногенез у дещо спрощеному вигляді, фактично сприймаючи на віру схему так званої субстратної теорії, причому у вигляді багатошарового накладання одних етнічних спільнот на інші впродовж десятка тисячоліть (від неоліту) в межах тієї територіальної «ніші», котру він визначає сам: «Змінюючи один одного, ці народи не зникали безслідно, але "накладалися" (? – К. І.) один на одного. І кожен попередній народ служив *етнічною підосновою* (? – К. І.) для наступного... і так аж до слов'ян включно». Проте, якщо врахувати, що, введені ним до цієї схеми, «праслов'яни» та «слов'яни» не були етносами, то пропонована модель втрачає будь-яку евристичну цінність. Адже, на думку дослідника, «етнічні субстрати, на які наклався *слов'янський суперстрат*, утворили різні етногенетичні ніші», внаслідок чого з'явилися «сучасні слов'янські (? – К. І.) народи» [78, с. 84].

Далі український етнолог уже традиційно для сучасної історіографії розподіляє поміж східними слов'янами їхні «етнічні субстрати» – для українців «у першу чергу слід назвати іранців» (хоча, як і слов'яни, балти, германці, кельти – вони також не етнос, а модерна кабінетна лінгвістична абстракція!), а отже, незрозуміло, котра з їхніх частин (а головне – коли!) стала «етнічною підосновою» українців. Для білорусів і росіян – це не тільки інші субстрати (відповідно, все ті ж лінгвістичні, але не іноетнічні (!) категорії – балти та фіно-угри), але й «переважно *інші* групи слов'ян», причому «іншість» декларується винятково на підставі групування матеріальних артефактів у дещо відмінних «слов'янських» археологічних культурах – київській і колочинській [77, с. 53, 80]. Однак нічого нового в цій схемі ми не бачимо – вона й надалі залишається сумнівною, етнологічно необґрунтованою, але зручною для епігонів «націоналізованої» версії історії всіх трьох сучасних «східнослов'янських» історіографій.

Будучи чи не єдиним дослідником в Україні, хто аналізує проблему «етнічної різності між українцями та білорусами», В. Балушок тим не менше препарує її саме у вищеокреслений спосіб. Відкидаючи концепцію «давньоруської народності», згідно якої східнослов'янські етноси почали формуватися вже у післямонгольську добу, він вважає, що відповідна етнічна специфіка цих спільнот почала формуватися від епохи розселення слов'ян, тобто від середини І тис., коли почалася гадана слов'янська «асиміляція субстратного населення на території Східної Європи, різного в її регіонах, та завершилося формування *племінних етносів* (? – К. І.), відомих із літопису». Звідси й закономірний підсумок – «українці та білоруси мали різні етнічні і *відповідно етнокультурні* (? – К. І.) субстрати... – іранці та... балти» [64, с. 37–38; 65, с. 17]. Істотний дисонанс із цим щоправда має вже згадуване твердження автора, буцімто, в часи Русі паралельно існувала ще й «давньоруська метаетнічна спільність із окремою метаетнічною самосвідомістю "русі"» [68, с. 169].

Показово, що, намагаючись розібратися з питанням, що «насправді ховається за терміном "давньоруська народність"?», автор так нічого про це й не повідомляє, але натомість критикує Л. Залізняка та П. Толочка за незастосування ними «етнологічних законів» (хоча незрозуміло, чому В. Балушок вирішив, що останні існують і чи не про них він говорить: «Ми вважаємо за *потрібне триматися* (? – К. І.) понятійного апарату та типології етнічних спільнот, розроблених етнологами (до речі, Ю. Бромлей – історик, а не етнолог) *московської етнологічної школи*» [68, с. 28]?) для вивчення етногенезу [63, с. 72–73] – українського та ДРН, відповідно. З другого боку, не можна не погодитись, що таких величезних етносів за територією розселення, як так звана «давньоруська народність», зокрема в Європі, не існувало та й не могло існувати, з огляду на

нерозвиненість засобів і мереж комунікацій, низьку мобільність населення, замкнутість соціальних організмів і політичний партикуляризм [66, с. 179].

Натомість, на думку В. Балушка, в період Київської Русі на українських землях простежується «існування кількох *масивів етнічного характеру* (? – К. І.)» [62, с. 44]. Ними були «етноси племінного типу – співплемінності полян, хорватів, тиверців, уличів, волинян». У рамках держави вони досить інтенсивно зближувалися до стану єдиного етносу, навколо «племені полян». Одночасно утворення великої територіально держави загальмувало етногенетичний процес на українських теренах, який наново «запускає» період роздробленості. На думку дослідника, це приводить до утворення «ряду земельно-територіальних етнічних спільнот, які виникають на основі давніх етнічних спільнот племінного типу» – кияни, чернігівці, галичани, володимирці, болохівці, турівці, сіверяни (згодом севрюки (прикметно, що науковець виступає проти виведення ідентичності цієї спільноти з меж іменьківської археологічної культури [72, с. 34–35])). Їхню сукупність учений іменує як «українська метаетнічна спільність, що існувала в XI – середині XII ст.». Тобто, на цьому етапі існував не один український, а кілька українських етносів.

З кінця XII ст. два центри – Галич і Чернігів – у боротьбі за Київ закладають основи формування «загальнопівденноруської етнічної самосвідомості», що призводить до поширення єдиного ендоетноніма (самоназви) «русь» на «всю *слов'янську* (? – К. І.) територію України». На російських і білоруських землях у цей час продовжували побутувати земельні етноніми. Відтак, В. Балушок не сумнівається, що «етнос, який виникає на території України в кінці XII ст. є саме українським, що змінив пізніше самоназву» [68, с. 216–218; 77, с. 281–282]. Загалом, студіювання етнолога історії української етнонімії також заслуговують на якнайпильнішу увагу в контексті аналізу сучасної етноісторичної думки з приводу минулого спільнот східних слов'ян. Так, учений впевнено доводить, що початкові українські етноніми «русь», «русин» побутували ще з часів додержавного існування «Руської землі» (локалізувалася в Середньому Подніпров'ї), але під дією різноманітних обставин сталася (порівняно рідкісна, але можлива) етнонімічна трансформація, внаслідок якої самоназва цієї спільноти змінилася на «українці» [70, с. 164–165; 71, с. 78–79; 73; 77, с. 284–285; 79, с. 52–53].

Далеко не з усіма положеннями гіпотези В. Балушка погоджуються й деякі сучасні українські вчені. Критикує її зокрема Л. Залізняк, згідно якого в основі пропонованої «концепції народження українців на рубежі XII–XIII ст.» знаходиться «сумнівне твердження, що "для формування кожного народу важливим було охоплення території єдиною державою"», оскільки «бездержавних етносів» у всі часи було значно більше, ніж держав, до того ж етноси існували взагалі задовго до появи перших держав [411, с. 96]. Не погоджується з тим, що етнос формується поза усвідомленням людей Г. Казакевич, хоча й підтримує думку, згідно якої «наявність певної об'єктивної "підготовленості" основи для формування етносів важко заперечувати» [477, с. 53]. Стосовно запропонованої В. Балушком конкретно-історичної моделі формування та функціонування «етногенетичної ніші, що стала основою етногенезу українців» категорично не погоджується С. Конча [615, с. 240].

На думку останнього, ані вся нинішня територія України, ані її лісостепова частина на обширі від Львівщини до Донеччини не могли бути «етногенетичною нішою» українського етносу, котрий би формувався одночасно «від Сяну до Дону». Тим більше з кінця льодовикової доби не було жодного періоду, коли б у цих межах існував єдиний культурний простір, бо, навпаки, археологія засвідчує тут вельми різні за характером і походженням етнокультурні формації. Натомість С. Конча вважає, що в XI–XIII ст. Правобережний Лісостеп України взагалі не був замешканий слов'янським населенням, внаслідок агресії печенігів. Відтак, він локалізує початковий етногенез українців у межах Галичини та Волині, звідки в післямонгольську добу він почав реколонізацію сучасних українських теренів [615, с. 241, 246; 631, с. 96–97].

Із такою візією, у свою чергу, вже не погодився В. Балушок, зауважуючи, що археологічні дослідження спростовують версію стосовно цілковитого спустошення кочівниками Правобережного Лісостепу в XI–XIII ст. і це «є повною нісенітницею». Водночас етнограф вважає, що все це для С. Кончі не є суттєвим, адже він, буцімто, «вирішив реанімувати одну, досить стару концепцію українського етногенезу, в яку наведені факти не вписуються». Мова у цьому випадку йде про сумнозвісну гіпотезу М. Погодіна, котру С. Конча вирішив довести без «міфотворчого аспекту», пов'язаного з «обґрунтуванням "права великоросів" на Давній Київ» [75, с. 17–18]. У відповіді опоненту останній запевнив, по-перше, що не є прихильником «погодінської теорії», а по-друге, відзначив: у контексті незрозумілих методологічних критеріїв В. Балушка, «взагалі незрозумілою виглядає як змістовність поняття етногенетичної ніші, так і сама потреба в ньому, адже з побудов шановного теоретика етнології випливає, що ареал, в якому відбувається формування певного етносу, може бути скільки завгодно великим, а в ідеалі має, очевидно, збігтися із сучасними державними кордонами, аби заодно із етнологічними проблемами були вирішені й усі можливі геополітичні». Крім цього, він досить слушно зауважує, що незрозуміло також, за якими критеріями В. Балушок не включив до української етногенетичної ніші схожі етнокультурні утворення, представлені боршевською культурою на Верхньому Дону, райковецьку культуру на білоруських теренах або ж ранні пам'ятки в'ятичів у Пооччі, майже ідентичні до роменських: «Що в такому разі (крім сучасних адміністративних кордонів), – резонно запитує С. Конча, – заважає включати й їх до етногенетичної "ніші" українців? Правда, замість "ніші", ми вже отримуємо якийсь "етногенетичний хмарочос"» [617, с. 31, 33].

На жаль, *Сергієві Кончі* (1968–2016) не судилося підсумувати та концептуалізувати власні погляди на проблематику етнічної історії спільнот східних слов'ян, позаяк його численні статті засвідчують серйозні розмисли в цьому напрямі. Власну наукову кар'єру, під керівництвом Л. Залізняка, він розпочав у галузі такої малорозробленої в українській історіографії індоєвропеїстики [625; 626]. Зокрема заслуговує на увагу його критичний аналіз новітніх концепцій походження «індоєвропейців», пропонованих дослідженнями М. Гімбутас [621], Т. Гамкрелідзе та В. Іванова [620]. Однак з деякими тезами етнолога важко погодитись, і насамперед стосовно розгляду «індоєвропейців» як окремої спільноти, котру складали «споріднені *етнокультурні об'єднання* (? – К. І.), представлені археологічними культурами постмаглемозького кола» [625, с. 15], оскільки все ж таки в цьому випадку ми маємо справу не з етнічним, а лінгвістичним феноменом. У цьому ж ключі некоректним є й висновок, що з цієї «спільності» «відокремилася низка *достатньо незалежних етномовних об'єднань*» [613, с. 59], адже аналізуючи «мовні» явища, тим більше враховуючи відсутність джерел, не обов'язково навантажувати їх предикатом «-етно».

Намагаючись «типологізувати» етногенез українців, С. Конча дійшов висновку, що праці більшості дослідників проблеми дозволяють констатувати початок утворення українського етносу на зламі I–II тис. Однак «дезінтеграція слов'янської єдності» в часи великого слов'янського розселення не відразу призвела до появи нині відомих «слов'янських етносів». Лише в ході тривалих і складних процесів «слов'янські племінні об'єднання та дрібні племена» різними шляхами трансформувалися у відомі етнічні спільноти. Стосовно українців, то як уже відзначалося вище, їхня консолідація завдячує спільній боротьбі «літописних племен» проти кочової загрози в період існування Київської Русі. Причому «остаточним етапом формування українського етносу», згідно науковця, був «період культурно-політичного піднесення Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.». Решту українських теренів новоутворений етнос «заселяв землеробською (українською) людністю вже після того, як зникла така політична потуга як Золота Орда, занепала могутність Кримського ханства та з'явилася вогнепальна зброя» [630, с. 171–173].

Не позбавленими оригінальних ідей, варто визнати й окремі статті С. Кончі, присвячені спільнотам східних слов'ян додержавної доби, в тому числі з'ясуванню їх етнонімії та інтерпретації іноземних джерел, у котрих вони позначені в доволі незвичний спосіб. Приміром, цікаві спостереження у такому ключі містить дослідження, в якому автор доводить, що Тацит, описуючи венетів і фенів, сплутав останніх із фінами, але, вірогідно (германське «фен» означало болото), він говорить саме про венетів прип'ятських боліт [611, с. 53–54]. Досить слушно дослідник виступає проти умоглядних заключень з приводу так званого «ранньодержавного об'єднання дулібів і його впливу на розвиток слов'янської державності», що в останній час, з легкої руки відомих археологів В. Барана та Д. Козака, почали поширюватися в українській історіографії. Адже, звернувшись до письмових джерел, не важко пересвідчитись, що «жодне джерело, ані давньоруське, ані іноземне не знає великого та могутнього союзу племен, що носило б назву дулібського» [616, с. 24–25]. Аналізуючи водночас проблему «локалізації так званих білих хорватів», на основі літописних джерел, С. Конча робить висновок, що, попри згадку «племені» в ПВЛ, жодні дані не говорять про їхнє розташування в Прикарпатті (а саме це постійно наголошується в історіографії), але натомість вони могли мешкати поряд, приміром у Сілезії [610, с. 6, 9].

Не менш креативною гіпотезою виглядає і припущення етнолога, що спільнота «лензанини» («лензяни»), згадана Костянтином Багрянородним, з-поміж інших слов'янських «племен», підлеглих Русі, може бути тотожною назві народу «лузанія» хазарських джерел і позначати саме «полян» Середнього Подніпров'я. Якщо ж пропонована інтерпретація «лензян» Порфірогенета вірна, то не можна не відзначити аналогії в розподілі етнонімів *poljane* і *lędjane* у західних (польських) й у східних (київських) сло-в'ян. Перші також називали самі себе *«поляни»* (> *«поляки»*), але сусідам були відомі, як *lendizi, lendien, *lęd-chy* (> *ляхи*). Однак і київські «поляни» у зовнішньому джерелі (де міг бути застосований екзоетнонім) могли бути названі саме як **lędjane*. Очевидно, як припускає науковець, в якихось не до кінця зрозумілих тонкощах слов'янської ономастичної синонімії належить шукати пояснення цього нетипового дуалізму етнічних термінів [622, с. 265–266; 632, с. 6]. Нещодавно петербурзький історик Д. Алімов з цього приводу висловив припущення, що невипадкова та майже одночасна поява «лендзян/полян» на українських і польських теренах була пов'язана із тим, що у такий спосіб місцеві слов'яни називали новоприбулих колоністів, які займали незаселені землі та формували не етнічну, але соціально-господарську ідентичність. Більше того, будучи втягнені в активну торгівлю із Центральною та Західною Європою, ці «лендзяни» перенесли на місцевий ґрунт з Моравії етнонім «словени/слов'яни» та сформованої ще до X ст. у державі Пжемисловичів (так звана «Празька імперія») легенди про «слов'янську ідентичність» [25, с. 133–136].

Звернувшись до арабського (або персидського) джерела невідомого автора приблизно кінця IX ст., твір якого у сучасній історіографії іменують «Анонімна реляція» або «Опис північних народів», С. Конча запропонував ще одну нетривіальну гіпотезу, зокрема в контексті дискусії щодо реальності так званого «Руського каганату». Згідно з нею, задовго до появи в Середньому Подніпров'ї Русі, близько кінця VIII ст. у цьому регіоні (переважно в лівобережній його частині) сформувалося державне об'єднання, відоме східним авторам, як «Країна (або Царство) слов'ян», яке приблизно в третій чверті IX ст. зазнало істотного удару з боку Хазарського каганату, але не втратило державницькі традиції. Науковець також переконує, що з останніми багато в чому була пов'язана й політика ранньої Київської Русі [614, с. 101; 619, с. 122]. Заслуговує на увагу й спостереження дослідника, згідно якого, всупереч поширеному переконанню, що руси в ній завжди були панівною верствою, а слов'яни винятково підлеглою, є підстави вважати, зокрема завдяки повідомленням окремих арабських джерел, що в деяких ситуаціях ватаги мореплавців русів сприймались як підлеглі (найманці) саме

слов'янських правителів [624, с. 57]. Попри гіпотетичний характер цих та інших ідей С. Кончі, переконані, останній залишив яскравий слід у сучасній українській історіографії проблеми етнічної реконструкції минулого спільнот східних слов'ян і намітив чимало оригінальних шляхів для її подальшого студіювання.

Відродження української національної історіографії в 1990-х рр. повернуло до наукового простору й «схему Грушевського», згідно з якою українська етнічна історія починалася саме в києворуську епоху, чим метр вітчизняної історичної науки обґрунтовував свого часу історичну легітимність української нації та її держави. Історіографія цього аспекту добре розроблена [див. зокр. : 1119], а отже, немає потреби зупинятися на ній детально. У сучасній історіографії власні версії означеної концепції запропонували декілька відомих українських істориків, зокрема *Ярослав Дашкевич* (1926–2010). Несприймаючи як наукову концепцію «давньоруської народності», він натомість доводив, що «етнічна історія українців вимагає деміфологізації на підставі звертання безпосередньо до джерел та з урахуванням сучасних наукових уявлень про шляхи утворення народів і націй, з метою рішучого звільнення від ненаукового баласту, продиктованого москвоцентризмом, українським суперпатріотизмом і вульгарним соціологізмом» [323, с. 32].

Відштовхуючись від доволі суперечливої таксономічної тріади «плем'я – етнос – нація» (адже, перше й останнє також до певної міри є «етносом»), львівський історик вибудовує схему етнонаціогенезу спільнот східних слов'ян у межах Київської Русі, надаючи домінантну функцію в цьому процесі передусім державно-політичному чиннику. Своєю чергою, це дало підстави Г. Касьянову назвати його схему «політико-генетичною версією примордіалізму» [509, с. 268]. Справді, в дусі есенціалізму Я. Дашкевич протягує пряму лінію між сучасною українською нацією та «нацією постплемінної епохи», котру іменує «нація "альфа"» та в якій вбачає вже українців доби Київської Русі. Інші «східнослов'янські нації» цього періоду, котрих нараховує не три, а чотири, він іменує іншими математичними символами: нація «бета» – новгород-псковська, «гама» – російська та «дельта» – білоруська (кривицька).

Етнічну специфіку останніх він пропонує визначати, відштовхуючись від субстратної теорії, тобто від уже згадуваного механістичного сполучення збірних лінгвістичних феноменів, які, буцімто, й визначали етнічність майбутніх східнослов'янських етносів-націй. Традиційно, за такого підходу, українці є продуктом міксування слов'ян з іранським субстратом і норманським суперстратом, росіяни – з угро-фінським субстратом, а білоруси – з балтійським. При цьому, нації «бета» та «гама» сформувалися значно пізніше від панівної «альфи»–українців, будучи попервах її субетносами. Окремими етносами вони стали внаслідок політичної роздробленості Київської Русі [323, с. 33–34]. Проте, навряд чи можна погодитись із такою архаїзацією поняття «нація», тим більше вважати, що в Київській Русі існували «політична нація» та «національна свідомість» [322, с. 14]. Не може не викликати етнологічних заперечень і припущення, що етнос стає нацією винятково через створення власної держави. Сумнівно, що рівня нації український етнос досяг за той час, скільки в цілості проіснувала Київська Русь (біля 80 років). Однак нетривіальною виглядає ідея дослідника, що за інших обставин міг уторитися ще один – «новгород-псковський» – східнослов'янський етнос.

Моделювання етногенезу спільнот східних слов'ян у сучасній українській національній історіографії зумовлене багато в чому деміфологізацією цієї теми й насамперед прагненням деконструкції етноісторіографічного міфу про «давньоруську народність». У такій площині до теми підходить і *Ярослав Ісаєвич* (1936–2010), переконуючи, що «нема достатніх даних, аби твердити про завершення формування давньоруської народності, ні тим більше про її монолітність». Виявом такої незавершеності консолідації він вважає зокрема той факт, що назви «Русь» і «Руська земля» так і залишились багатозначними, причому ширше значення частіше мало політичний, а вужче

– етнічний вимір. Навіть ті риси культурної спільності (в основному, в культурі освіченої верхівки), що нерідко тлумачаться як вияв етнічної єдності давньоруської народності, у більшості випадків були спільними рисами всіх тих слов'ян (і не лише східних), які дотримувались кирило-мефодіївських традицій [473, с. 12].

Однак, як і Я. Дашкевич, він підходить до етнічних явищ із позицій ототожнення їх із національними, переконуючи, що «"модерні" нації не настільки відмінні від етнічних формацій ранішого часу, що їх неможливо назвати одним терміном.., [а] головним фактором утворення нації були події тисячолітньої консолідації, а не політичний рух кінця XIX ст.» [469, с. 17, 22]. Основною ж підставою процесів консолідації білоруської, української і російської народностей, на думку львівського історика, був не стільки «розпад давньоруської народності» під впливом політичних обставин, скільки згадуване закономірне зближення споріднених груп племен. Так, у складі українського етносу консолідувалися такі племінні групи, як поляни деревляни, значна частина сіверян, уличі, тиверці. Консолідація цих груп почалася порівняно давно, і, очевидно, відбувалася в окремі періоди з різною інтенсивністю і в різних формах. Особливо успішною вона стала після появи князівств, територія яких формувалася з урахуванням давніх племінних поділів. Характерно, що саме на українських землях найдовше зберігається етнонім «русин» [473, с. 13]. Втім, не можна сказати, що, дотримуючись примордіального підходу до проблеми, цьому досліднику вдалося внести щось кардинально нове в її розв'язання.

Історіографічний інтерес безумовно становить й гіпотеза відносно походження українців і решти східнослов'янських етносів, запропонована наприкінці XX ст. відомим археологом і істориком *Михайлом Брайчевським* (1924–2001). Показово, але останній ще в радянський час виступав проти концепції «давньоруської народності», хоч, звісно, робив це не у прямий спосіб. Однак з його дослідження «походження Русі» випливало, що твердження про «спільну колиску» безпідставне, адже кожний зі східнослов'янських етносів мав різне етнічне підґрунтя [149, с. 162–163]. Як продовження «схеми Грушевського» оцінив наукову творчість археолога й Л. Винар, зауваживши, що «він уживав змодифіковану концепцію про антів, як предків українського народу», чим «підкреслював тяглість українського історичного процесу від ранньої доби до XX ст.» [196, с. 107]. Певною мірою з цим погоджується і сам історик [147, с. 34]. Більше того навіть українську державність Михайло Юліанович виводить безпосередньо з «Антського царства (II–VII ст.)», а «білоруські та російські землі були втягнуті в цей процес пізніше» [150, с. 77].

Дослідникові щоправда не вдалося подолати власні наукові стереотипи стосовно ранньослов'янської археології, сформовані ним ще в середині XX ст. Відтак, не доводиться дивуватися, що він не сприймав ідею відповідності все тим же антам пеньківської археологічної культури, що називав «найфантастичнішою з усіх висловлених гіпотез». Натомість до кінця він переконував, що археологічним еквівалентом спільноти антів була саме черняхівська культура, яка репрезентувала «сильне політичне державне об'єднання – Антське царство» [142, с. 124–126]. При цьому вчений не менш суперечливо переконує, буцім етнонім «анти» був зовнішнього походження, а самоназвою спільноти були якраз «поляни» [143, с. 347].

Першими слов'янами М. Брайчевський також вважає венедів, що як «*етнічна реалія* (? – К. І.) II ст. до н. е. – I ст. н. е. заселяли величезну територію» між Балтикою, Карпатами та Дніпром і мали археологічне вираження в зарубинецькій та пшеворській культурах. Переформатувавшись упродовж II ст. у черняхівську культуру, венеди стали предками антів і склавинів [142, с. 129]. Виникнення гіпотетичної антської держави дослідник пов'язує із гунською навалою середини IV ст., внаслідок чого анти уклали союз із готами, а її занепад – із аварською інвазією VI ст. і утворенням Аварського каганату [148, с. 15–16]. На її місці відразу почало формуватися «нове велике об'єднання,

що дістало назву Русь, головним ядром якого була Середня Наддніпрянщина ("Русь у вузькому значенні слова"), яка найменше постраждала від аварських плюндрувань», про що свідчить археологічна культура VII–VIII ст., представлена пам'ятками пастирського та волинцевського типу. При цьому ім'я «русь», на думку історика, прийшло до слов'ян від сарматів [151, с. 36, 62, 123, 145–146].

Заслуговують на увагу й слушні погляди М. Брайчевського на теоретичні аспекти етногенезу. Насамперед, учений категорично заперечує ту схему «слов'янського» етногенезу, що пов'язують його із розпадом міфічної індоєвропейської спільноти. Відтак, «потрібно чітко розрізняти глотогонічний та етногонічний процеси, тобто предків етнічних і предків мовних, список яких ніколи не збігається повною мірою». Відносно етногенезу українців історик вважає, що в цьому питанні найзаплутанішою є «проблема діалектичного співвідношення Русі як етнічного утворення і трьох сучасних східнослов'янських народів – українського, російського, білоруського». Не погоджуючись ані з прихильниками погляду на появу спільнот східних слов'ян як результат розпаду «праслов'ян» на окремі етноси, ані з прихильниками їхнього виділення з «давньоруської народності», він резонно зауважує: «Головною помилкою обох концепцій є те, що обидві розглядають виникнення трьох народів як наслідок розпаду первинної структури, яка водночас щезла з лиця землі, давши початок трьом (або півтора десяткам) новим спільнотам – подібно до того, як амеба, поділившись навпіл, тим самим припиняє своє існування» [145, с. 11, 18].

Натомість діалектика історичного поступу рішуче застерігає від спрощення та універсалізації конкретних процесів, в яких диференціація та консолідація нерозривно пов'язані одна з іншою. Початкова історія слов'янських народів, згідно думки М. Брайчевського, демонструє це досить переконливо, оскільки основою широкої «слов'янізації» різних культур була їхня асиміляція, внаслідок слов'янського розселення в Східній Європі з часів існування зарубинецької та пшеворської культур. Звертаючись до реальних наслідків слов'янського розселення венедо-антських часів, учений констатує, що в більшості випадків асимілятивні процеси мали характер слов'янізації й увінчувалися формуванням «нових слов'янських етносів». Так, утворення південнослов'янської групи народів (болгари, серби, хорвати, словінці, македонці) він вважає за «класичний вияв звитяжного суперстрату», але водночас – «наявність етнічних груп неслов'янської приналежності серед безбережного слов'янського моря застерігає нас від небезпечного спрощення». Отже, розселення (чи переселення), з одного боку, тягло за собою мовно-етнічну диференціацію, позаяк певні демографічні масиви відокремлювалися від праоснови і, осідаючи на нових землях, втрачали початкові зв'язки. Іншою стороною було утвердження системи нових стосунків: консолідації та злиття в рамках новоутворених етнічних єдностей [145, с. 19].

Генетичною базою формування українського народу, згідно гіпотези М. Брайчевського, був «загальноруський стовбур – Початкова Русь, або Русь у вузькому значенні слова». Однак він не погоджується, що його концепція тотожна «схемі Грушевського», адже доводить інший шлях: «Анти не дорівнюють українцям, оскільки ці утвори репрезентують різні стадії етногонічного розвитку», тоді як «предками українців були не лише лісостепові племена, об'єднані в Антському (Полянському) союзі, а й населення Полісся (деревляни та сіверяни), які до складу Антського царства не входили». Хоча науковець не піддає жодному сумніву, що «антська (полянська) група племен була основним ядром тієї етнічної спільності, що від VII ст. дістала назву "русь", а нині зветься українцями».

Тривалий час ця проста думка перебувала під забороною і вважалася за націоналістичну, але сенс такого проскрибування фахівцю не зрозумілий, адже «неможливо пояснити, чому формування українського народу в XIV ст. визнається за "інтернаціоналістичну" тезу, а в IV ст. – "націоналістичну"». Інша річ, – слушно зауважує М. Брай-

чевський, – коли б існування українського народу як окремої нації взагалі заперечувалося (як це мало місце в російській офіційній історіографії XIX ст.), але «якщо факт екзистенції такого народу в принципі не виключається, то конкретна дата вже не має істотного значення, повною мірою залишаючись у рамках об'єктивної науковості» [145, с. 20]. З останнім висновком важко не погодитись, як і з тим, що наукова спадщина цього вченого заслуговує на окреме ґрунтовне історіографічне та історіософське осягнення.

Найбільшим же противником концепції «давньоруської народності» у межах сучасного гуманітарного дискурсу в Україні є *Леонід Залізняк* (нар. у 1951 р.). Будучи переконаним прибічником української незалежності, від початку 1990-х рр. він, як підкреслюють С. Конча та Ю. Кухарчук, «веде велику просвітницьку роботу із розвінчання імперських міфів і радянських стереотипів мислення». Паралельно із цим, розробляє власну гіпотезу україногенези, прагнучи обґрунтувати новими фактами «правдивість, задекларованої ще століття тому М. С. Грушевським, ранньосередньовічної версії походження українців» (у цій статті містяться також докладні біографічні відомості та майже повна бібліографія наукових праць Л. Залізняка) [612, с. 13]. Крім цього, чимало уваги науковець приділяє й розвінчанню новітніх ура-патріотичних міфів і псевдонаукових концепцій, зокрема про «трипільське» й «арійське» походження українців, справедливо доводячи, що вони шкодять не лише науці, а й нинішньому суспільству. В найповнішому вигляді схема вченого щодо етногенезу спільнот східних слов'ян викладена в кількох монографіях [408, с. 171–230; 404, с. 58–145; 411] і численних статтях.

Дотримуючись версії Л. Нідерле стосовно вісло-дніпровської прабатьківщини слов'ян, їхній розпад археолог датує серединою I тис., коли почалося «формування окремих слов'янських народів», у тому числі «зароджується і *праукраїнський* (? – К. І.) етнос» [408, с. 171, 182]. При цьому він переконує, що вже від V ст. можна вести мову «про тяглість *одного етнічного організму* (? – К. І.) від дулібів (? – К. І.), склавинів і антів до сучасних українців». Попри те, що названо три «етнічні організми», дослідник вважає, що вони згодом (проте, невідомо в який спосіб) «трансформувалися в *праукраїнські літописні племена* (? – К. І.) волинян, тиверців, деревлян, полян, білих хорватів, уличів (лука-райковецька культура VIII–IX ст.)», причому «остання була безпосереднім *генетичним підґрунтям* (? – К. І.) Південної Русі» й «саме *цей етнос* (? – К. І.) створив державу Русь, яка трансформувалася в імперію (? – К. І.)». Остання розпочала «потужну колонізацію безмежних лісових просторів півночі Східної Європи», результатом якої стала асиміляція слов'янами балтських і фінських племен та постання «молодих балто-руських (білоруси, псково-новгородці) та фіно-руські (росіяни) етноси» [407; 413, с. 50; 415, с. 395].

Отже, не важко переконатися, що Л. Залізняк у власних побудовах дотримується доволі прямолінійного примордіалізму (демонструючи, на думку Г. Касьянова, його «соціально-біологічний варіант» [509, с. 266]), із неприхованою телеологічністю, покликаною будь-що довести історичний зв'язок сучасних українців і їхньої державності з давньоруською добою, хоча й пом'якшує цю лінійність, називаючи «літописні племена» «праукраїнськими». Втім, евристична цінність останньої категорії виглядає сумнівною, як, зрештою, й інші етноісторичні поняття, що їх застосовує дослідник. Поза його увагою, на жаль, залишилася й ґрунтовна теоретична складова етнологічних реконструкцій, крім згадуваних уже нами вище досить ефемерних «універсальних законів етнічного розвитку європейських народів», до яких автор постійно (але без посилань на конкретні праці) апелює у своїх студіях. При цьому вчений прямо заявляє, що прагне розвивати саме «схему Грушевського» відносно українського етногенезу, тобто «від племен антів початку середньовіччя» [414, с. 5; 406, с. 70–71]. Водночас він зізнається, що «значна частина моїх публікацій мають науково-публіцистичний характер і розраховані на широкі кола інтелігенції, а не на академічне середовище» [406, с. 70], чим зокрема можна пояснити й їхню надмірну політизовану емоційність.

Метою такого підходу Л. Залізняк визначає власну боротьбу в історіографії з «інфікованими радянськими ідеологемами» поглядами й, передусім, з «ДРН, що гнилою колодою лежить упоперек української історії, вкорочуючи її вдвічі, відбираючи в українців право на культурно-історичну спадщину княжого Києва на користь "Великой России"» [406, с. 70]. Відмовляючи «концепції єдиної давньоруської народності як колиски трьох східнослов'янських народів» у будь-якій науковості, він вважає, що вона «завжди була лише підґрунтям експансії Московської держави на етнічні території українців» і становить, «скоріше породження імперської національної політики, ніж історичної науки» [408, с. 191]. Класифікуючи цей стереотип як «типовий витвір кремлівських ідеологів», дослідник прагне довести, що «декретований ЦК КПРС міф про "давньоруську колиску трьох братніх народів" є лише радянською модифікацією імперського міфу про "Москву третій Рим"», а «справжньою матір'ю давньоруської народності був не княжий Київ, а сталінська Москва» [405, с. 17].

Називаючи давньоруську народність «модифікацією імперського міфу про колиску трьох братніх народів», Л. Залізняк переконує, що вона покликана «фальсифікувати реальну історичну картину з очевидною метою створення ідеологічного підґрунтя для реанімації імперії» [411, с. 99]. Одним із головних недоліків цієї концепції він вважає той факт, що по суті вона є своєрідним «політичним інструментом» у відносинах України та Росії. З цього приводу археолог висловлюється досить емоційно: «Не секрет, що багато хто в Україні дивиться на її минуле, сьогодення та майбутнє очима Москви та Петербурга. Тому ключові моменти української історії є полем перманентної боротьби українців з опонентами.., а вся критика цього наріжного каменя "великорусской истории" викликає супротив численних симпатиків білокам'яної» [406, с. 70]. Суцільну політичну ангажованість концепції ДРН засвідчує, на його думку й те, що вона по суті стала основою одіозних Тез ЦК КПРС «Про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією», опублікованих 1954 р. Попри те, що до того ця концепція критикувалася провідними російськими вченими, а в існуванні цієї «народності» сумнівався навіть сам її автор (В. Мавродін), вона все одно лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної історії східних слов'ян. Причому проблема була переведена в політичне русло і будь-які наукові дискусії чи сумніви щодо «давньоруської народності» стали неможливими. Прозора ж неоімперська сутність цієї офіційної концепції забезпечила її популярність у радянській та живучість у пострадянській історіографіях. Саме тому на цих позиціях і понині стоїть більшість російських медієвістів [413, с. 51, 53].

В історіографічній площині проблеми Л. Залізняк критикує, в першу чергу, сучасний інваріант цієї «концепції», запропонований наприкінці 1990-х рр. російським археологом В. Сєдовим. Доволі резонним є спростування візії останнього першорядного значення для утворення «давньоруського етносу» системи міст, оскільки етнологія не знає жодних «міських етносів». Позбавленим наукової аргументації є й припущення щодо консолідаційних потенцій «єдиної давньоруської мови», оскільки навіть творець відповідної гіпотези А. Шахматов, не до кінця був упевненим, що така «мова» взагалі існувала. Непереконливими є й гіпотетичні інтегруючі дії християнства, держави, а тим більше торгівлі. За етнонімічне ототожнення «русі» та «*<русских>*» український археолог справедливо критикує сучасного російського історика В. Пєтрухіна, котрий в означений спосіб також сьогодні намагається довести існування «єдиної народності» в києворуський час [405, с. 18–19]. Крім цього, концепцію В. Сєдова істотно підважують його ж власні гіпотези стосовно іменьківської культури та «лехітського» походження тієї частини населення Північно-Західної Росії, котра відома як новгородці [418, с. 56–57, 59].

Неоднозначне ставлення до концепції ДРН відзначає фахівець і в межах новітньої української історіографії, констатуючи зокрема факт того, що частина медієвістів, хоч і не заперечують її існування, але розуміють під цим терміном не окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі Русь, а це фактично є м'якою

формою заперечення такої спільності. Найбільш критично в оптиці окресленої проблематики Л. Залізняк оцінює наукову позицію Н. Юсової, вважаючи, що ця історіограф цілковито підтримувала концепцію ДРН, причому «в ортодоксальній її версії часів пізнього сталінізму» [415, с. 371]. На такий висновок його наштовхує відсутність у двох монографіях дослідниці критичного аналізу та власних думок щодо розвитку цієї концепції, хоча (і це нами вище вже відзначалося) вона у жодній своїй праці ніколи не стверджувала, що є прихильницею (але й так само, що не є противницею) цієї гіпотези, а натомість її об'єктом студіювання виступає винятково історіографічний процес і еволюція постання в радянській історіографії відповідної «наукової конструкції».

Проблематика походження східного слов'янства, будучи інтелектуально привабливою для дослідників, на переконання *Наталії Юсової* (1972–2008), передбачає «лобові зіткнення протилежних концепцій і парадигм», а її «політична гострота часто заглушує врівноважений і делікатний голос науки» [1478, с. 11]. Одним із таких «зіткнень» стала й полеміка поміж нею та Л. Залізняком із приводу історіографічної вартісності концепції «давньоруської народності» та її первісної (зокрема в задумі В. Мавродіна), ймовірної незаідеологізованості. Констатуючи «гостре неприйняття концепції, яке переноситься на її продуцентів, характерне для праць Л. Залізняка», дослідниця зауважила, що їй «важко погодитись і з його уявленнями про історіографічний процес створення цієї *наукової конструкції*». Тим більше, враховуючи повсякчасне застосування археологом відносно останньої «принижуючих епітетів», начебто, запозичених у стилістиці ангажованих діаспорних істориків. Зважаючи на це, вона зауважила професорові, що «сучасні українські науковці мають більше можливостей для того, щоб не повторювати певні недолугі помилки та науково-некоректні оцінки» [1478, с. 30–31].

До «гарячої» фази полеміка між дослідниками перейшла після опублікування Н. Юсовою тез доповіді на одній із конференцій у Санкт-Петербурзі 2005 р., із претензійною та не зовсім коректною назвою – «Проблема генези концепції про давньоруську народність у сучасній українській історіографії: викривлення історіографічного процесу Л. Л. Залізняком» [1480]. Наступного року в альманасі «Ейдос» вона опублікувала статтю, присвячену загальному історіографічному оглядові поглядів сучасних українських істориків на проблему ДРН, аналізованих передусім на тлі критики позиції якраз Л. Залізняка – на її переконання, «найбільш активного популяризатора *негативу* стосовно самої концепції та її генезису в радянській історіографії», хоча й відзначаючи водночас його, як «висококласного спеціаліста з проблем мезоліту» та «висококваліфікованого викладача Києво-Могилянської академії» [1476, с. 353]. Дослідниця вважає, що шельмування ним означеної «концепції» в дусі «сталінських часів» переводить дискусію з наукової до ідеологізовано-політичної площини, що «зовсім не сприяє збереженню об'єктивного історіографічного дискурсу». Крім обуреної дослідницької емпатії до об'єкта власних студіювань, Наталя Миколаївна картає професора і за суто технологічні аспекти, пов'язані з нюансами з'яви самої концепції в «сталінські часи», кваліфікуючи відповідні викладки візаві «занадто спрощеними (карикатурними)» або палко захищаючи «імідж» В. Мавродіна від його «негативних» епітетів і, начебто, невтручання ЦК КПРС у дискусію істориків із цього питання [1476, с. 354–355]. Звісно, ґрунтовно дослідивши історіографію проблеми, вона знаходить і інші «бібліографічні» неточності в його працях.

Озвучені міркування Л. Залізняк охарактеризував як «своєрідну позицію молодої дослідниці», котра так і не наважилася «відповісти на сакраментальне питання: була чи ні ДРН?», але при цьому безпідставно звинувачує його в тому, що «искажает историографический процесс», перекручуючи та політизуючи цю «концепцію». Натомість подібні закиди в «непрофесіоналізмі» він адресує самій Н. Юсовій, що теж не завжди буквально ставиться до бібліографічних даних. Виходячи з того, що історіографія – інструмент отримання нового знання, археолог резонно запитує: якщо тривало працю-

ючи над «історією концепції ДРН», авторка так і не з'ясувала чи існував взагалі об'єкт, тобто сама ця «народність», то «чи потрібна така історіографія»? Тим більше, враховуючи, що «проблема давньоруської народності не є суто науковим питанням, яке безпосередньо впливає на широке коло політичних проблем усієї Східної Європи» та, завдяки якому, «зберігається підґрунтя для неоімперських квазіисторичних побудов політиків колишньої метрополії» [410, с. 229–231].

У надзвичайно розлогій відповіді Л. Залізняку, що була вже опублікована після передчасної смерті Н. Юсової, остання відстоює власне бачення сучасної історіографії дискутованої проблеми ще емоційніше, посилаючись на те, що резюме професора, «присвячене моїй особі», буцімто, «переповнене жовчі та безсильного гніву, інсинуацій та цитатного фальшування» [1484, с. 444]. Стратегію захисту історіограф побудувала на тій же основі – «мені йшлося, – вкотре стверджує вона, – про необхідність об'єктивістського дослідження історіографічного процесу генезису концепції ДРН у радянській історичній науці». Втім, цього разу вже конкретніше пояснена й причина обурення – «коли певний дослідник береться не за свою справу (тобто, за те, що не стосується його спеціалізації), то невблаганно стає творцем і продуцентом сфальсифікованих конструкцій в історіописанні та історіографії». Втім, у цьому випадку ми теж мусимо повторитися, що авторка, не будучи фахівцем в етнології, зрештою, таки взялася за дослідження етноісторіографічної проблематики.

З другого боку, не можна не погодитись із Н. Юсовою, що прагнення наукового співтовариства переглянути позиції, «вироблені радянською історичною наукою, стосовно *етнічного розуміння суспільства* (? – К. І.) Київської Русі», вимагають серйозного та неупередженого підходу до справи, і ґрунтовного проведення відповідних досліджень [1484, с. 446–447]. Солідаризуємося й із міркуваннями Л. Зашкільняка, котрий, рецензуючи її монографію, звернув увагу на обтічний висновок про, начебто, «опосередковану роль політико-ідеологічних чинників у процесі постання концепції ДРН» [1478, с. 13, 392] і слушно наголосив, що в цьому якраз і прихована головна проблема теми – наука чи ідеологія спричинила її появу. При цьому львівський дослідник схиляється все ж таки до переваги якраз чинника політичного, що «відіграв головну і вирішальну роль у поверненні до російського історіографічного варіанту минулого східних слов'ян, модернізованого до умов більшовицького режиму» [432, с. 450, 454]. Тим більше сама авторка, зрештою, пристає саме до такого бачення, – «звісно, генезис концепції відбувався в заданому режимом ідеологічному просторі» [1484, с. 464], – недвозначно заявляє дослідниця.

Не погоджуючись із Л. Залізняком, що концепція давньоруської народності мала насамперед ідеологічну, а не наукову конструкцію, Н. Юсова у власній монографії сама зробила висновок, згідно якого, цей конструкт все ж таки зумовлювався багато в чому «партійно-державними рішеннями в галузі історичної освіти та науки». Адже, саме в ідеологічних умовах ще довоєнного періоду були висунуті «положення про Київську Русь як спільний період історії східнослов'янських народів». Причому це «нове бачення Київської Русі як "спільноруської" держави наприкінці 1930-х рр. було офіційно визнано і впроваджувалося у сферу історичної науки й освіти в СРСР. Ця радянська концепція, – підкреслює дослідниця, – створила основне ідейно-наукове підґрунтя для виникнення вчення про спільного предка сучасних східнослов'янських народів – давньоруську народність» [1478, с. 363–364, 386]. Попри гостру тональність полеміки, Наталія Миколаївна від початку не ставила під сумнів ґрунтовність аргументів щодо спростування сутності положень концепції давньоруської народності, які наводить Л. Залізняк [1478, с. 30], наголошуючи лише на різному баченні вартості буквальної реконструкції історіографічного процесу.

Загалом, дискусія цих двох фахівців навколо сумнозвісного «концепту ДРН» була однією з найпомітніших у минулому десятилітті в межах сучасної української історіо-

графії етнічної історії східних слов'ян. У результаті, Л. Залізняк навіть запропонував певною мірою «україноцентричний» підхід до давньоруської народності: «Я пристаю на заклик Н. Юсової конструктивно оновити напрацювання покоління сталінських етнологів і пропоную перейменувати давньоруську народність у *давньоукраїнську*... На відміну від фундаторів та прихильників давньоруської народності, що вбачали в ній то окремий східнослов'янський етнос, то першу фазу розвитку великоросів, під давньоукраїнською народністю я маю на увазі не окремий етнос, а – давньоруський етап розвитку українців» [406, с. 72, 74]. Ставити крапку в цій дискусії довелося тільки Леоніду Львовичу, котрий опублікував відповідь зі зрозумілих причин лише 2010 р. Звісно, він не погодився ні зі стилем, ні з манерою критики «молодої дослідниці», слушно натякаючи, що вона дещо перебільшувала власне «монопольне право на історіографію ДРН». Водночас археолог відзначив, що, попри декларовану об'єктивність, його візаві так і не змогла зайняти позицію відстороненого спостерігача та дослідника проблеми давньоруської народності, але, радше, стала палким симпатиком і захисником «вчення» про неї та його фундаторів [412, с. 95, 96].

Таким чином, можемо констатувати, що у сучасній українській історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян присутня значно помітніша варіативність концепцій і гіпотез із означеної проблематики, порівняно із аналогічними дискурсами в Білорусі та Росії. Хоча, як і в двох останніх, в українському також домінуючим є «націоналізований» підхід до східнослов'янської етноминувшини, представлений версіями переважно окремого формування трьох сучасних етносів східних слов'ян. Частина істориків старшої генерації продовжують дотримуватися панівної в радянській історичній науці гіпотези про існування так званої «давньоруської народності», з якої в післямонгольську добу виділилися українці, білоруси та росіяни. Проте, обом таборам властиві однакові теоретично-методологічні вади, зумовлені насамперед ігноруванням етнологічної теорії, довільним маніпулюванням і конструюванням відповідної термінології та цілковито некритичним сприйняттям винятково примордіальної візії етногенезу та етнічних процесів. Поряд із цим, не можна не відзначити й спроби аналізувати вказану проблематику на підставі нових методологічних принципів, що вселяє істотний історіографічний оптимізм і дозволяє сподіватися в майбутньому на якісно інший рівень етноісторичних реконструкцій відносно спільнот східних слов'ян.

ВИСНОВКИ

Етнічна історія спільнот східних слов'ян і сьогодні залишається однією з найважливіших тем для пострадянських національних історіографій, що засвідчує надзвичайно розлога бібліографія, котра налічує тисячі позицій наукової літератури, опублікованої за три останні десятиліття в Україні, Білорусі та Росії. Разом із тим, проведений історіографічний аналіз цього сегменту історичного знання засвідчив, що, попри значну кількість матеріалу, він далеко не завжди відрізняється науковою якістю. Передусім, необхідно наголосити на таких вадах сучасних «східнослов'янських» дискурсів окресленої проблематики, як суцільна гіпотетичність побудов, їхня телеологічність, есенціалізм, заідеологізованість, заполітизованість, слабка методологічна й теоретична бази відповідних реконструкцій, неволодіння навіть азами етнологічної теорії, аморфність і етнологічної, і етноісторичної термінології, довільне трактування і речових, і писемних джерел, незнання дослідниками ані попередньої, ані сучасної історіографії проблеми тощо.

Діагностування настільки істотних проблем у межах сучасної історіографії потребує докорінного переосмислення цієї царини історичного знання, особливо враховуючи ті кардинальні трансформації, що їх переживає вся історична наука в останні десятиліття. Водночас дослідження саме культурних трансформацій сучасності переконує в необхідності ґрунтовної авторефлексії істориків і своєї діяльності, і соціальної відповідальності, а відтак, ширшого усвідомлення історіографічної специфіки «теперішньої епохи». Саме цей фактор наукового розвитку може зробити вагомий виклик традиційній методології історії та змусити теоретиків зовсім по-іншому трактувати «сучасність» як окремий предмет історіографічного аналізу. Фактично ми сьогодні спостерігаємо процес формування нової історіографічної культури, покликаної створити й новий образ історичної науки та в цілковито іншому ключі інтерпретувати природу історичного пізнання.

Синхронний компаративний аналіз трьох сучасних історіографічних дискурсів спонукав нас виділити поки ще не артикульовану функцію історіографії як наукової субдисципліни, котру ми запропонували назвати «імагологічною», сутність якої полягає у встановленні «образів Іншого» на рівні етноісторичних реконструкцій істориків і відповідній трансляції цих «образів» до сучасної (історичної, національної, етнічної, політичної тощо) свідомості. Причому за такого підходу «інший» може розглядатися у двох вимірах: і як колега-опонент з іншої історіографічної школи, і як, приміром, етнічні спільноти давнини, що гіпотетично отримують статус можливих першопредків. Хоча в такому ракурсі ідентифікаційна імагологія, що нерозривно пов'язана з конструюванням і минулої, і теперішньої ідентичності, саме в історіографічному контексті на теоретичному рівні досліджена поки недостатньо, в тому числі й щодо її суто «етнологічної» складової.

Враховуючи в тому числі й окреслену вище специфіку, ґрунтовно дослідити пропоновану тему вдалося насамперед завдяки системному міждисциплінарному підходу, пов'язаному в нашому випадку із застосуванням не лише історіографічного інструмен-

тарію, але й сучасного теоретичного арсеналу етнологічної науки. Зокрема, це дозволило відзначити багатофакторність етноісторичного й історіографічного процесів, пов'язаних із дослідженням минулого спільнот східних слов'ян. Водночас застосування компаративного методу в межах зіставлення трьох окремих історіографічних систем, дозволило, на основі аналогій, запропонувати широкі історіографічні узагальнення та встановити паралелі відносно пропонованих сучасними фахівцями реконструкцій етноісторичних процесів, які реалізовувалися в масштабному просторово-часовому форматі.

Міждисциплінарна специфіка теми та її вивчення у форматі відповідних дискурсів новітніх «східнослов'янських» історіографій змушує констатувати, що для сучасної гуманітаристики дотепер головною теоретичною проблемою залишається невизначеність сутності поняття «етнос» як явища та людської спільноти, а також з'ясування історичної втіленості феномену «етнічності». На цьому тлі невирішеним завданням залишається також типологізація та класифікація різних етнічних таксонів, якими оперують дослідники («рід», «плем'я», «союз племен», «народність» тощо), узгодження їхніх етнічних параметрів із конкретними історичними спільнотами (в тому числі, «слов'янськими»). Потребує істотного вдосконалення як «вітчизняний» етнологічний понятійний апарат, так і його сутнісне узгодження із категоріальною специфікою західної антропології, зокрема ґрунтовніше інтегрування до етнології концепцій «етнічності», «етнічної ідентичності», а також подолання метафізичного сприйняття суб'єктності етнічних спільнот, їхньої невиправданої (а радше, декларованої, а не аргументовано доведеної) біологізації, врахування можливої ситуативності етнічності та її мобілізаційного потенціалу в межах окремих маніпуляцій політичних еліт як минулих, так і сучасної епох. Нарешті, варто більшу увагу приділити реальному (а не постульованому) міждисциплінарному синтезу в межах вироблення когерентної теорії етнічного.

Однією з основних похибок дослідників є синонімічне застосовування таких понять, як «етнос», «народ», «нація» та навіть «плем'я», «народність», які хоч і стосуються «етносу» безпосередньо, проте далеко не тотожні йому. Історіографічний аналіз різних теоретичних моделей засвідчує, що етнос не є суто примордіальним (ані в біологічному, ані в соціальному вимірах), але існує як історичний феномен, зумовлений різними зовнішніми та внутрішніми чинниками, внаслідок процесу, відомого в етнології як «етногенез». Отже, «етнос» не є універсальною спільнотою в межах людської історії, але й не виступає її окремим суб'єктом, будучи, радше, способом самоорганізації людей. Така спільнота не є сталою та незмінною, а відтак, зазнає постійних метаморфоз і може припинити окреме існування через дію несприятливих чинників. Етнос не визначають (і тим більше не формують) окремі ознаки, але натомість він володіє певною сукупністю останніх, наділяючи їх «етнічним» змістом, внаслідок чого вони стають його зовнішнім виявленням. Саме в первісну добу етнос став своєрідним способом адаптації груп людей до навколишнього середовища. Внаслідок поступового збільшення кількості носіїв етнічної ідентичності, її істотного територіального розширення, ущільнення мережі інфозв'язків (особливо в епоху модернізму), «етнос» цілком ймовірно перетворюється на «уявлювану спільноту», а в дійсності залишається тільки його «етнічність» (ethnicity) і сформований століттями «комплекс міфів», який оприявнюється в історичній і національній свідомостях.

Окрему сторінку людської історії становить і проблема етногенезу, котра не може бути зведена винятково до розвитку мовних процесів, расоутворення чи культурогенезу. Формально етногенез позначає формування певного етносу та подальший розвиток змін, зумовлений взаємодією етнічних спільнот. Фактично ж етногенез – це нелінійний процес, що становить первинну фазу в історії етносу, позначений рекомбінацією соціальних, культурних, духовних аспектів у межах окремої групи людей, яка усвідомлює своє уявне (або реальне) спільне походження, й об'єднаної спільними господарськими та екологічними інтересами на певній території, котрій приписується сакраль-

ний статус. На жаль, в історіографії досі немає комплексного дослідження феномену етногенезу ані на теоретичному, ані на емпіричному рівнях.

Міждисциплінарна сутність обраної проблеми дозволила побачити й чимало інших слабких місць у сучасному дискурсі відносно етноісторії «слов'ян». Насамперед, це труднощі налагодження так званого полідисциплінарного студіювання та інтеграції історії, етнології, етнографії, археології, лінгвістики, антропології, генетики в єдину систему, знання з яких необхідно враховувати будь-якому фахівцеві, що прагне дослідити етнічну історію спільнот східних слов'ян. Однак, попри неодноразові заклики до комплексного підходу, в дійсності спеціалісти, які займаються етногенетичною проблематикою, аналізують відповідні питання досить однобоко. Об'єктивною причиною такого становища сучасних історіографій і надалі залишається цілковита нерозробленість самого поняття комплексного підходу та пов'язаної з ним методики, яку досить часто підміняють банальним і механічним сполученням висновків, які пропонують різні дисципліни.

Відтак, приміром, істотною проблемою в царині етнологічної реконструкції специфіки спільнот дописемного періоду залишається їхня археологічна верифікація, що набула популярності саме у східноєвропейських історіографіях, пов'язана з не зовсім правомірним ототожненням стародавніх етносів із окремими археологічними культурами. Попри ненауковість і безпорадність такої методики, вона і досі домінує в «східнослов'янській» археології, претендуючи на етноісторичну унікальність відносно дописемних спільнот, які довільно конструюються археологами, котрі безпідставно наділяють етнічними ідентичностями такі лінгвістичні фантоми, як «слов'яни», «балти», «фіно-угри», «кельти», «германці», «іранці» тощо. Насправді ж в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична (а тим більше етнічна) інформація, а відтак, можливості археологів «безпосередньо» виділяти етнічні спільноти виглядають оманливими.

Особливо ситуація ускладнюється з врахуванням тієї обставини, що дотепер археологи не мають однозначного трактування тієї категорії, котру іменують як «археологічна культура», а тим більше немає жодного теоретичного пояснення її тотожності «етносу». Вразливим місцем новітніх «східнослов'янських» історіографій залишається й невиправдана політизація стародавньої етнічності, причому в контексті сучасних міжнаціональних відносин. Доволі часто дослідники некоректно біологізують давні етноси, в тому числі й слов'янські, уникаючи одночасно будь-яких теоретичних роздумів з приводу феномену етнічної ідентичності в давнину та можливостей її реконструкції засобами сучасної науки. Недостатньо артикульованими є й суто термінологічні труднощі, приміром трактування таких понять, як «рід», «плем'я», «союз племен», «вождівство», «народність» тощо.

Залишаючись по суті однією з центральних тем пострадянських історіографій, етнічна історія спільнот східних слов'ян дотепер не набула в їхніх межах ґрунтовної історіографічної рефлексії як студій сучасного, так і попереднього періодів, що дозволяє констатувати її цілковиту нерозробленість. Водночас доводиться відзначити необізнаність сучасних «східнослов'янських» істориків із напрацюваннями у цьому сегменті колег з інших національних дискурсів. Негативним явищем можна визнати і формальний підхід дослідників до сучасної історіографії проблеми, котрий виявляється у поверхових, абстрактних згадках як правило, кількох праць з означеної проблематики. Так, аналіз історіографічної рефлексії з боку сучасних білоруських дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян у межах новітнього гуманітарного дискурсу в Білорусі засвідчує, що поки цей сегмент історичної науки залишається поза серйозною увагою, не має цілісного відображення та потребує окремого спеціального дослідження. Білоруські фахівці доволі поверхово та, як правило, фрагментарно й вибірково цікавляться доробком своїх колег у цій царині, не прагнуть простежити основних тенденцій, властивих означеній етноісторичній проблематиці. Чимало праць мають застарілу одно-

бічну методологічну оснащеність, а їхні автори, будучи явно ангажованими ідеологічними постулатами, швидше не аналізують різні погляди та підходи до тих чи інших версій етногенетичного спрямування, а виступають у ролі суддів і борців із фальсифікаціями.

Симптоматично схожою є й ситуація із історіографічною розробленістю теми етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасній російській історіографії. Адже в її межах дотепер немає комплексного дослідження саме історіографічного блоку проблеми ні щодо поглядів нинішніх авторів, ні щодо дослідницького процесу попередніх періодів. Як правило, російські дослідники проблеми обмежуються лапідарними історіографічними оглядами, в яких згадуються лише ті студії, що стосуються конкретної дослідницької перспективи, але ігнорується ширший історіографічний контекст, який дозволив би значно ґрунтовніше оцінювати ситуацію. Доводиться із сумом констатувати також той факт, що більшість російських дослідників у своїх студіях взагалі оминають історіографічний аспект проблеми. В результаті, поза увагою російських учених залишається і чималий пласт відповідної наукової літератури, продукований сьогодні поза межами Росії – передусім, в Україні та Білорусі, історіографічні здобутки яких до того ж сприймаються доволі тенденційно та однобоко.

Можна виділити два великих блоки проблем, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, історіографічний аналіз яких присутній у сучасному російському соціогуманітарному дискурсі – пошуки прабатьківщини слов'ян і проблема «русі» як окремого етнічного утворення. Стосовно останньої можна відзначити, що новітній російський «антинорманізм» реалізує не якусь нову концепцію, а так само намагається, хоч і на оновленій джерельній базі (як текстовій, так і археологічній), підтвердити ідеї, висловлені ще М. Ломоносовим, С. Гедеоновим та ін. Закономірним наслідком цього є й дотепер надзвичайно архаїчний методологічний і аргументаційний арсенал представників цієї течії. Найприкрішими прикметами теперішнього «неоантинорманізму» є довільне трактування джерел, надмірне захоплення «народним етимологізуванням», коли зі словом «русь» ототожнюють будь-який європейський етнонім, що має літеру «р» на початку (рутени, руги, руяни, росомони тощо), немотивована агресивність адептів, відсутність коректної академічної полеміки, лайливі образи опонентів і цілковита інструментальна заполітизованість, покликана довести через цю етноісторичну «теорію» певні геополітичні преференції для Росії в нинішній час. Риторика «неоантинорманістів» в «аналізі» сучасної російської історіографії проблеми слов'янської етноминувшини, насправді, більше нагадує боротьбу на ідеологічному фронті, аніж пошук наукової об'єктивності.

Загалом, попри важливість і актуальність теми етнічної історії східних слов'ян, у сучасному російському гуманітарному просторі дотепер немає фундаментальних досліджень, присвячених ні безпосередньо російській, ні комплексній історіографії цієї проблеми. Наявні історіографічні студіювання мають несистематичний характер, з'являються спонтанно, характеризуються спрощено-оглядовим і описово-бібліографічним характером, а відтак, не містять ґрунтовних висновків і серйозних порівнянь різних історіографічних традицій, передусім сусідніх країн. Як правило, деяку історіографічну інформацію щодо рецепції проблеми етнічної історії східних слов'ян у сучасному соціогуманітарному дискурсі Росії представляють невеликі рецензії на праці окремих фахівців, або оглядові ревю в конкретних історичних працях, а також підходи до конкретних сторінок середньовічної етноісторії слов'ян, в яких автори полемізують з поглядами своїх колег. У цьому ж контексті необхідно відзначити, що й «сусіднім» історіографіям, зокрема й поглядам у них на етноісторію східних слов'ян, у нинішній Росії також приділяється не так багато уваги.

Виходячи з доволі слабкого ступеню авторефлексій білоруської та російської історіографій етнічної історії східних слов'ян, можна упевнено стверджувати, що в межах сучасного українського гуманітарного дискурсу ця тематика має найбільш артикульо-

ване вираження. Проте не можна однозначно визнати задовільною розробленість і систематизованість озвученої проблематики в її межах – радше навпаки – помітна кількість відповідних студій далеко не відповідає очікуваній якості пропонованого історіографічного аналізу, зокрема й стосовно новітніх не-українських сегментів цього дослідницького процесу. В пропонованих історіографічних працях українських авторів основна увага, як правило, приділяється або суто етногенезу української спільноти, або окремим фрагментам проблематики, що досліджується. На цьому тлі варто зауважити й такі самі «родові» недоліки сучасної української історіографії, означені відносно інших «східнослов'янських» історичних наук. Мова йде про цілковите ігнорування відповідного історіографічного багажу сучасними українськими дослідниками, незнання ними ані «своєї», ані «сусідніх» літератур у цій царині, а також переважання бібліографічної стилістики в побіжних і поверхових описах останніх. Загалом, фаховий аналіз сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольського періоду є переважно фрагментарним, як правило, поверховим, побіжним, стосуючись або доробку конкретного дослідника, або окремих аспектів з означеної проблематики.

Етнічна історія спільнот східних слов'ян, звісно, може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі, але в цьому сегменті сучасних пострадянських дискурсів спостерігається також чимало проблемних позицій. Зокрема більшість білоруських учених у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот доволі поверхового підходять до аналізу джерелознавчого аспекту, що істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Здебільшого, в їхніх працях присутнє поверхове постулювання важливості всіх видів джерел, наголошується необхідність їх комплексного залучення, але, як правило, відсутні їх джерелознавчий і аналіз, і синтез, і тим більше критика.

Російські дослідники надають значно більшої уваги наявним джерелам з історії східних слов'ян, але проблема їхнього етногенезу та етнічного розвитку у домонгольський період все одно залишається багато в чому штучно сконструйованою та схематизованою, якраз через недостатню репрезентативність джерельної бази. Так, попри активні археологічні дослідження останніх десятиліть, ця наукова сфера досі не в змозі відповісти на головні питання, пов'язані зі слов'янською етноісторією. Коло писемних джерел незначне за обсягом і містить, як правило, суперечливу, фрагментарну та не завжди достовірну інформацію. На жаль, для багатьох російських дослідників характерною є й довільна інтерпретація джерел, а також ігнорування ґрунтовного джерелознавчого аналізу.

Не є винятком у цьому й сучасна українська історіографія проблеми, представники якої також змушені постійно покликатися на надзвичайно вузьку джерельну базу, пропонуючи власні версії чи то відносно формування спільності слов'ян, чи безпосередньо ведучи мову про етногенез українців. Однак ані археологічні, ані писемні джерела, ані їхнє комплексне застосування поки не сприяють вирішенню питання, хоч українські фахівці приділяють цьому чималі увагу та методологічні зусилля. Водночас упадає в око те, що у теперішній українській гуманітаристиці відсутні окремі сегменти джерелознавства щодо слов'янської етноісторії. Так, доволі скромно представлені аналітичні інтерпретації лінгвістичних і антропологічних джерел, загалом відсутні дослідження в царині генетики. З другого боку, позитивним є прагнення українських спеціалістів щодо переосмислення наративних джерел, зокрема їхньої придатності для етнологічних реконструкцій, з'ясування рівнів і видів ідентичностей, властивих спільнотам східних слов'ян.

Далеко не завжди сучасні фахівці, котрі пропонують власні етнореконструкції відносно спільнот східних слов'ян, дотримуються і чітко сформульованих методологічних орієнтирів і теоретичних постулатів, що дозволяють проводити таке студіювання.

Зокрема, аналіз білоруської етнологічної думки засвідчив її досить слабкий рівень розвитку, що не дозволяє сподіватися на появу в історіографії ґрунтовніших емпіричних етноісторичних досліджень, в тому числі відносно проблематики етногенезу східних слов'ян чи етнічної спільноти білорусів. Так само й дослідження сучасної російської історіографії означеної проблеми переконало нас у тому, що більшість фахівців у цій царині знання по суті ігнорують і теоретичні, і методологічні компоненти дослідження. Як правило, при цьому немає навіть спроб пояснення, який конкретний смисл ними вкладений у ті етноісторичні поняття та категорії, що зустрічаються у працях з етнічної історії слов'ян, а тим більше – як вони співвідносяться в емпіричній площині з конкретними видами давніх спільнот.

Враховуючи при цьому тотальне ігнорування з боку російських істориків аналізу і теоретичних, і термінологічних аспектів власних концепцій, ситуація у цій сфері сучасної російської гуманітаристики набуває ще більш непереконливого вигляду. Крім відчутного впливу дотепер з боку радянських теоретично-методологічних рудиментів, дошкульними тенденціями є також тримання за «звичний» позитивістський світогляд, а подекуди й повернення архаїчних і відверто заполітизовано-ідеологічних підходів до інтерпретації східнослов'янського етноісторичного минулого. Загальмовує цю галузь пізнання і «боязнь» більшості представників гуманітарного корпусу Росії новітніх методологічних і теоретичних поглядів, основним джерелом походження яких є західні історіографії. Звідси відчутна відраза з боку російських учених до постмодерних наукових практик, або ж до застосування «непримордіальних» теоретичних постулатів у ході реконструкції минулого середньовічних спільнот. Науковці й у цьому сегменті, як правило, уникають не лише дискусій відносно поглядів і новацій, пропонованих постмодерністською методологією, але й будь-яких спроб їхнього застосування на рівні емпіричних досліджень, зокрема й на рівні слов'янської етноісторії. Більшість із них і надалі тримається за доволі суперечливі схеми та глосарій, пропоновані в рамках «радянської теорії етносу».

В історичній науці України також присутні застарілі рудименти «совєтського позитивізму», нерозуміння та небажання застосовувати новітні західні підходи, свідома самоізоляція в межах національного наративу. Хоча чимало провідних історіографів сучасної України констатують істотні зрушення в цій сфері останніх десятиліть, що дозволяє висловити позитивні сподівання на покращення ситуації зокрема й стосовно досліджень етнічної історії давнього минулого. Ускладнює окреслену ситуацію й доволі слабка теоретична база емпіричних студіювань українськими науковцями етнічної минувшини. На жаль, як і в інших пострадянських історіографіях, в українській так само спостерігається переважно нехтування теоретично-методологічними аспектами подібних досліджень, спорадичне та некритичне дотримання застарілих і вельми суперечливих постулатів. Значна кількість українських дослідників взагалі демонструє цілковите ігнорування будь-яких теоретичних параметрів власних реконструкцій етнічних процесів давнини, нехтує сучасними напрацюваннями у цій сфері. З другого боку, не можна не відзначити й доробок частини вчених, які, навпаки, прагнуть до вдосконалення зокрема етнотеоретичних засад своїх студій, одночасно звертаючи увагу на коректність і виваженість у застосовування відповідної термінології.

За радянською традицією, більшість уваги етнічній історії спільнот східних слов'ян у сучасних пострадянських історіографіях приділяють археологи. Однак, приміром у білоруському дискурсі, ця проблематика висвітлюється доволі фрагментарно та часто залежить від конкретного наукового об'єкту дослідження того чи іншого археолога – як правило, від певної археологічної культури, пов'язаної із етногенезом і ранньою етнічною історією східнослов'янських спільнот. У «синтезованому» вигляді відповідні концепції походження слов'ян і їхнього розселення на території Білорусі представлені у нечисленних колективних монографіях, які мало чим відрізняються від збірників статей

різних авторів, а тому часто містять суперечливі твердження, розходження в трактовці однакових явищ і процесів. Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, є Е. Загарульський, але його схема характеризується насамперед вгадуванням, а подекуди й вигадуванням окремих аспектів «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій тематиці конкретики. Намаганням переосмислити усталені схеми окресленої проблематики позначені також ідеї, висловлені останнім часом такими білоруськими вченими, як В. Бєлявець, І. Марзалюк, С. Рассадін, Ю. Чернявська, О. Шутова та ін. Загалом же, сучасна білоруська історіографія поки не може похвалитися якимись концептуальними здобутками у галузі реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі й щодо власне етногенезу білорусів.

Найбільш розробленою та популярною, але при цьому надзвичайно контроверсійною, схематизованою й заангажованою, у сучасній російській історіографії є концепція слов'янського етногенезу авторства В. Сєдова. Суперечливі гіпотези останнього зазнають чимало критичних зауважень і спростувань у межах і російської, і білоруської, й української історіографій, що зумовлено насамперед «виведенням» московським археологом «слов'ян» із Вісло-Одерського межиріччя та відкиданням їхньої «дніпровської» прабатьківщини. Не витримує критики і його апологетичність стосовно так званої «давньоруської народності», котру вчений прагне довести (часто цілком довільно) винятково на археологічних матеріалах. Не менш ефемерними «проектами» науковця є «ослов'янення» іменьківської археологічної культури в ранньосередньовічному Поволжі та бездоказове постулювання існування «Руського каганату» в межах волинцевської культури, що стала, буцімто, продовженням попередньої.

На нашу думку, головним недоліком конструкцій В. Сєдова є їхня цілковита відірваність від будь-яких етнотеоретичних засад, що робить його концепцію надзвичайно слабкою та науково малопереконливою, адже побудована вона винятково на інтуїції, домислах і, на жаль, архаїчних догматах, зумовлених ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом. На жаль, політична доцільність у російських гуманітарних науках і надалі переважає принцип наукової об'єктивності та здоровий глузд. Доволі помітно це і в студіях представників сучасних найбільших «слов'янських» археологічних осередків у межах Росії – так званих «московській» (А. Обломскій, І. Гаврітухін, Н. Лопатін та ін.) і «лєнінградській (петербурзькій) археологічних школах» (М. Щукін, Г. Лєбєдєв, Д. Мачінскій та ін.). Головним недоліком діяльності означених центрів новітньої російської славістики доводиться визнати поки що відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії.

Останнє цілком властиве й історико-етнологічним реконструкціям, пропонованих російською гуманітаристикою. Натомість тематика етнічної історії спільнот східних слов'ян аналізується істориками з Росії переважно фрагментарно, а найбільш артикульованими її аспектами є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь» і давньоруська народність. Водночас не можна не відзначити й появу деяких новаторських підходів російських істориків відносно етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян, що демонструють зокрема дослідження А. Горского, І. Данілєвского, М. Васільєва. Втім, і надалі в російському соціогуманітарному дискурсі домінує радянський етноісторичний міф про існування «давньоруської народності». Водночас спроби відійти від цього штучного конструкту є поки що малопереконливими, а тому цей продукт радянського ідеологічного мислення, хоч і під «новими вивісками» продовжує своє буття. Характерним можна визнати епізод, коли ця спільнота набуває своєрідного рестайлінгу в контексті так званого цивілізаційного підходу, не менш бездоказово та штучно трансформуючись у «давньоруську цивілізацію».

В межах сучасної української історіографії більшість версій відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян також репрезентована насамперед представниками археологічної науки. Втім, у схожому до аналогічних білоруських і російських досліджень ключі, відповідні реконструкції українських фахівців, через брак джерел, також представляють етноісторичну минувшину переважно як гіпотетичні та довільно сконструйовані схеми, позбавлені ґрунтовного археологічного та етнологічного теоретичного базису. Звідси, не доводиться в принципі дивуватися тій обставині, на яку постійно нарікають самі археологи вже не одне і навіть не два десятиліття: проблема походження «слов'ян» досі не вирішена. Абсурдності цьому додає і той факт, що ними практично ніколи не враховується відсутність у минулому саме цієї етнічної реальності («слов'яни»), що є кабінетно-лінгвістичною абстракцією модерної доби.

Кількість гіпотетичних побудов етногенезу «слов'ян», проте, зростає й надалі, безпосередньо і в українській історіографії. Разом із тим, шукаючи і прабатьківщину якогось «етносу слов'ян», і його культурні підоснови ще в бронзовому віці, більшість археологів (у тому числі й українських), не зважають і на істотний рівень політично-ідеологічної заангажованості цієї проблематики. Причому мова йде не про вплив новочасної політичної еліти на науковий істеблішмент чи пряме держзамовлення на створення «правильної» схеми минулого (чого на щастя в теперішній Україні не спостерігається), а про стиль мислення, властивий ученим, і який фактично дістався їм у спадок від «совєтської школи», що лише посилила відповідні практики, сформовані ще в імперські часи, коли археологічні висновки визначалися переважно політичною доцільністю.

Найбільше етногенетичних реконструкцій щодо слов'ян у новітній українській історіографії пропонує так звана «київська археологічна школа» (В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський та ін.). Однак відсутність чіткого етнотеоретичного базису та переосмисленої методології робить, на жаль, побудови названих дослідників винятково гіпотетичними. Етноісторіографічний аналіз гіпотез стосовно етнічної історії спільнот слов'ян, пропонований сучасними українськими археологами засвідчує, що всі вони не виходять за межі позитивістської методології розуміння історичного процесу та позначені істотними схематизмом, лінійністю, телеологізмом, апріорним дотриманням постулату про дійсне існування в минулому «єдиного етносу слов'ян». Унаслідок цього, наявні у сучасному гуманітарному дискурсі України схеми слов'янського етногенезу, відзначаються довільністю конструкцій, суцільною гіпотетичністю, ангажованістю ідеологічним моментом і уподобаннями кожного автора, котрі щоправда присутні в більшості мимоволі, за звичкою, ніж декларують конкретні ідеологічні установки.

В межах історико-етнологічних реконструкцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, презентованих українськими фахівцями, варто відзначити значно помітнішу варіативність концепцій і гіпотез із означеної проблематики, порівняно з аналогічними дискурсами в Білорусі та Росії. Хоча, як і в двох останніх, в українському також домінуючим є «націоналізований» підхід до східнослов'янської етноминувшини, представлений версіями переважно окремого формування трьох сучасних етносів східних слов'ян (Я. Дашкевич, Л. Залізняк, В. Балушок). Частина істориків старшої генерації (П. Толочко, М. Котляр) продовжують дотримуватися панівної в радянській історичній науці гіпотези про існування так званої «давньоруської народності», з якої в післямонгольську добу виділилися українці, білоруси та росіяни. Проте, обом таборам властиві однакові теоретично-методологічні вади, зумовлені насамперед ігноруванням етнологічної теорії, довільним маніпулюванням і конструюванням відповідної термінології та цілковито некритичним сприйняттям винятково примордіальної візії етногенезу та етнічних процесів. Поряд із цим, не можна не зауважити й спроби аналізувати вказану проблематику на підставі нових методологічних принципів (О. Толочко, С. Плохій та ін.), що вселяє істотний історіографічний оптимізм і дозволяє сподіватися в майбутньому на якісно інший рівень етноісторичних реконструкцій відносно спільнот східних слов'ян.

Загалом, проблематика «слов'янської» етнічної історії, як не важко переконатися, дотепер не втратила свого наукового (але, на жаль, й позанаукового) значення. Проведене нами дослідження засвідчило надзвичайно розлогу палітру дослідницьких стратегій і практик відносно реконструкції давнього етнічного минулого як міфічного етносу «слов'ян», так і окремих етнічних спільнот, які «за звичкою» в історіографії іменують «східнослов'янськими». Істотного переосмислення на сучасному етапі вимагають і базові основи подібних студіювань – методологічні принципи, чіткі теоретичні засади, полідисциплінарна методика верифікації наявних джерел, значно ґрунтовніше опрацювання етнологічних постулатів і термінології відносно специфіки та закономірностей появи, функціонування та історичних модифікацій етнічних і етносоціальних спільнот людей. Лише істотне вдосконалення цих та багатьох інших аспектів дозволить в майбутньому значно глибше здійснити неупереджену реконструкцію давніх етнічних спільнот, із яких виводять сучасне «національне» коріння три «східнослов'янські» нації – білоруська, російська та українська.

Компаративний аналіз трьох сучасних «східнослов'янських» історіографій відносно етнічної історії «слов'янських» спільнот домонгольської доби переконав нас і в тому, що, попри всі негативні фактори, пов'язані з попередніми традиціями у цій царині (від романтичних поглядів на історичну суб'єктність етносів і архаїчного біологічно-лінгвістичного примродіалізму до ідеологічно заангажованих схем радянської історіографії), що через своєрідну консервативно-інерційну позицію пострадянських учених-гуманітаріїв дотепер багато в чому визначають парадигмальні уявлення відносно названої теми, все ж таки переосмислення останньої набуло сьогодні доволі переконливого звучання. Незважаючи на потужний вплив «звичних схем», дедалі більша кількість фахівців усвідомлюють їхню непереконливість і демонструють упевнене прагнення до зміни і методологічних, і теоретичних стандартів щодо інтерпретації етнічних процесів минулого та наукової ідентифікації тогочасних спільнот. Яскравим прикладом таких трансформацій є звернення окремих істориків до надбань новітньої західної гуманітаристики (зокрема, постулатів «віденської», «торонтської» шкіл, гіпотез щодо «винайдення слов'ян» Ф. Курти або «винайдення хорватів» Д. Джино), їхнє долучення до відповідних дискусій в її межах.

Вагомими аспектами відзначеної інтеграції є можливість зіставлення (і теоретичного, і емпіричного) «етногенезів» європейських спільнот слов'янського, германського, кельтського, іранського лінгвістичних кіл, а також ознайомлення з досвідом «східнослов'янських» істориків «західними» колегами, що, крім загальної користі розширення наукового діалогу, може мати й процедурні впливи на останніх і навпаки. Так, попри скепсис конструктивістської концепції етнічності, остання, зрештою, виступає сьогодні важливим аналітичним подразником, а відтак, позитивно впливає на подолання надто прямолінійних примордіалістських трактовок, що своєю чергою також істотно розширює дослідницький арсенал сучасних історіографій і змушує істориків у цілковито іншому (причому значно виваженішому) ключі підходити до наявних джерел з проблеми, відкриваючи у такий спосіб й нові грані пізнання етноісторичного минулого. Як наслідок, необхідно відзначити істотне розширення історико-етнологічного спектру новітніх студій і прирощення історіографічного знання, завдяки зростанню наукової притомності нових гіпотез та інтерпретацій стосовно минулого спільнот східних слов'ян, що суттєво урізноманітнює й інтелектуально збагачує сучасну історіографію.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абашина Н. С. Давні слов'яни. Археологія та історія : [навчальний посібник] / Н. С. Абашина, Д. Н. Козак, Є. В. Синиця, Р. В. Терпиловський. – Київ : Стародавній Світ, 2012. – 366 с.
2. Абашина Н. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья / Н. Абашина, А. Обломский, Р. Терпиловский // РА. – 1999. – № 4. – С. 78–98.
3. Абломскі А. Славяне / А. Абломскі, І. Гаўрытухін // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 2 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 299–301.
4. Авдеев В. Б. Раса и этнос / В. Б. Авдеев, А. Н. Севастьянов. – Москва : Книжный мир, 2007. – 160 с.
5. Авенариус А. Ранние славяне в Среднем Подунавье: автохтонная теория в свете современных исследований / А. Авенариус // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 27–41.
6. Автопортрет славянина : [сборник статей] / под ред. Л. Софронова, Т. Чепелевской. – Москва : Индрик, 1999. – 258 с.
7. Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации / Р. А. Агеева. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
8. Агеева Р. А. Какого мы роду-племени? Народы России: имена и судьбы : [словарь-справочник] / Р. А. Агеева. – Москва : Academia, 2000. – 424 с.
9. Ададуров В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) / В. Ададуров // УІЖ. – 2013. – № 2. – С. 4–23.
10. Акашев Ю. С чего начинается история русского народа? / Ю. Акашев // Труды Первой Международной конференции «Начала Русского мира» / редкол. : А. Сахаров [и др.]. – Санкт-Петербург : РБИЦ «Блиц», 2011. – С. 18–32.
11. Акудовіч В. В. Код адсутнасці (асновы беларускай ментальнасці) / В. В. Акудовіч. – Мінск : Логвінаў, 2007. – 216 с.
12. Акудовіч В. Мы і Расея / В. Акудовіч // Невядомая Беларусь : аналітычныя эсэ / рэд. : В. Акудовіч і А. Анціпенка. – Менск : [Б. в.], 2008. – С. 151–173.
13. Алексеев В. О самом раннем этапе расообразования и этногенеза / В. Алексеев // Этнос в докласовом и раннеклассовом обществе / отв. ред. Ю. Бромлей. – Москва : Наука, 1982. – С. 32–55.
14. Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. – Кн. 1 / Л. В. Алексеев. – Москва : Наука, 2006. – 289 с.
15. Алексеев С. В. Праславяне. Опыт историко-культурной реконструкции / С. В. Алексеев. – Москва : Академический проект, 2015. – 430 с.
16. Алексеев С. В. Славянская Европа V–VIII веков / С. В. Алексеев. – Москва : Вече, 2009. – 528 с.
17. Алексеева Т. Антропологическая характеристика восточных славян эпохи средневековья в сравнительном освещении / Т. Алексеева // Восточные славяне. Антропология и этническая история / под ред. Т. Алексеевой. – Москва : Научный мир, 2002. – С. 160–169.
18. Алексеева Т. История изучения антропологического состава восточных славян / Т. Алексеева // Восточные славяне. Антропология и этническая история / под ред. Т. Алексеевой. – Москва : Научный мир, 2002. – С. 10–29.
19. Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т. Алексеева // СЭ. – 1971. – № 2. – С. 48–59. – С. 54.
20. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т. И. Алексеева. – Москва : Изд-во МГУ, 1973. – 332 с.
21. Алексеева Т. Этногенез и этническая история восточных славян / Т. Алексеева // Восточные славяне. Антропология и этническая история / под ред. Т. Алексеевой. – Москва : Научный мир, 2002. – С. 307–315.
22. Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Из истории создания и редакционной переработки [1971] / М. Х. Алешковский. – Москва : Весь мир, 2015. – 320 с.

23. Алимов Д. «Социальное», «локальное» и «книжное» знание в этногенетических легендах (на примере истории о Чехе, Лехе и Русе) / Д. Алимов // Мавродинские Чтения – 2018 : [материалы Всероссийской научной конференции] / ред А. Дворниченко. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2018. – С. 192–195.
24. Алимов Д. Миграция или трансформация? Происхождение хорватов в дискурсе постмодерна (рец. на: Dzino D. Becoming Slav, becoming Croat: identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia. – Leiden; Boston, 2010) / Д. Алимов // SSBP. – 2012. – № 1. – С. 203–226.
25. Алимов Д. Пражская империя и лендзяне / Д. Алимов // SSBP. – 2018. – № 2. – С. 117–144. – С. 133–136.
26. Алимов Д. Хорватская идентичность в раннее средневековье: проблема интерпретации / Д. Алимов // Вестник СПбГУ. Серия 2. – Вып. 4. – Санкт-Петербург, 2013. – С. 99–108. – С. 102.
27. Алимов Д. Е. Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. / Д. Е. Алимов – Санкт-Петербург : Нестор История, 2016. – 380 с.
28. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / пер. нем. / У. Альтерматт. – Москва : РГГУ, 2000. – 367 с.
29. Ананімная рэцэнзія на кнігу : Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). – Магілёў, 2003 // Спадчына. – 2002. – № 4. – С. 89–91.
30. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – Київ : Критика, 2001. – 271 с.
31. Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя) / Ф. О. Андрощук. – Київ : КНУ, 1999. – 140 с.
32. Андрюхин В. О радикальном местечковом национализме / В. Андрюхин // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 14 / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2014. – С. 83–91.
33. Аникеев А. Неклассическая историография / А. Аникеев, А. Лубский // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2003. – Вып. 32. – С. 33–42.
34. Анкерсмит Ф. Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / пер. с англ. / Ф. Р. Анкерсмит. – Москва : Идея-Пресс, 2003. – 360 с.
35. Анкерсміт Ф. Гістарыяграфія і постмадэрнізм / Ф. Анкерсміт // Будучыня гісторыі : зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / склад. Г. Сагановіч ; пер. з англ. – Мінск : Медысонт, 2008. – С. 63–82.
36. Антропология населения белорусско-польского пограничья в свете этнической истории славян / под ред. Л. Тегако. – Минск : Беларус. навука, 2009. – 264 с.
37. Анфертьев А. Иордан (комментарии) / А. Анфертьев // Свод древнейших письменных известий о славянах / редкол. : С. Иванов [и др.]. – Т. 1 : I–VI вв. – изд. 2-е, испр. – Москва : ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. – С. 98–160.
38. Анціпэнка А. Этнас, нацыя, нацыянальная самасвядомасць (да вызначэння падставовых паняццяў) / А. Анціпэнка // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 3 : Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне / рэд. А. Мальдзіс [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – С. 406–412.
39. Аристов В. Ю. Алексей Шахматов и раннее летописание. Метод, схема, традиция / В. Ю. Аристов. – Киев : Laurus, 2018. – 316 с.
40. Аристов В. Древнейшая история Руси: устная традиция и летописная фикция / В. Аристов // ВЕДС: Устная традиция в письменном тексте (XXII Чтения памяти В. Т. Пашуто) / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2010. – С. 9–14.
41. Аристов В. Что нового в Киевской Руси? / В. Аристов // Ab Imperio. – Казань, 2015. – № 1. – С. 480–488.
42. Арістов В. Давня Русь у світлі теорій імперій / В. Арістов // Таврійські студії. – Вип. 2. – Сімферополь : [Б. в.], 2012 [Електронний ресурс] / В. Арістов. – Режим доступу : http://kukiit.ru/docs/ts.
43. Арістов В. Основні напрямки в історіографії раннього літописання / В. Арістов // Магістеріум. – Вип. 41. – Київ, 2010. – С. 71–75.
44. Арістов В. Раннє літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О. О. Шахматова) / В. Арістов // УІЖ. – 2011. – № 6. – С. 172–182.
45. Арістов В. Україна в пошуках «Русі» / В. Арістов // Критика. – 2009. – № 11–12. – С. 31–32.
46. Арлов Ў. Краіна Беларусь : ілюстраваная гісторыя / Ў. Арлов. – Martin : Neografia, 2003. – 318 с.
47. Арлоў У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918). Падзеі. Даты. Ілюстрацыі / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – Вільня : Наша Будучыня, 2002. – 223 с.
48. Арутюнов С. Адаптивное значение культурного полиморфизма / С. Арутюнов // ЭО. – 1993. – № 4. – С. 41–56.
49. Арутюнов С. Этнические общности доклассовой эпохи / С. Арутюнов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе / отв. ред. Ю. Бромлей. – Москва : Наука, 1982. – С. 55–82.
50. Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. Егарэйчанка, В. Шадыра, В. Вяргей [і інш.] ; пад рэд. В. Шадыры, В. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 502 с.
51. Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 2 / рэдкал. : Т. Бялова [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 464 с.

52. Археологія України : [курс лекцій] / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар [та ін.] ; за ред. Л. Залізняка. – Київ : Либідь, 2005. – 504 с.
53. Арьес Ф. Время истории / пер. с фр. / Ф. Арьес. – Москва : ОГИ, 2011. – 304 с.
54. Афанасьев Ю. Феномен советской историографии / Ю. Афанасьев // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 146–168.
55. Бабосов Е. Менталитет восточных славян и идеология белорусской государственности / Е. Бабосов // Менталитет восточных славян: история, современность, перспективы / ред. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ, 1999. – С. 69–71.
56. Багданович А. Крыніцазнаўчыя аспекты вывучэння этнічнай ідэнтычнасці беларусаў у сярэднявякоўі / А. Багданович // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 2 / рэдкал. : С. Ходзін (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2005. – С. 145–148.
57. Баженов Л. Вчений європейського рівня (до 85-річчя академіка І. С. Винокура) / Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія : Історичні науки. – Т. 25 / ред. В. Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 8–22.
58. Баженов Л. Вшанування 70-річчя академіка І. С. Винокура / Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. – Т. 5 / ред. В. Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 8–22.
59. Балакришнан Г. Национальное воображение / Г. Балакришнан // Нации и национализм : [сборник статей]. – Москва : Праксис, 2002. – С. 264–282.
60. Балановская Е. В. Русский генофонд на Русской равнине / Е. В. Балановская, О. П. Балановский. – Москва : ООО «Луч», 2007. – 416 с.
61. Балановский О. П. Генофонд Европы / О. П. Балановский. – Москва : ТНИ КМК, 2015. – 354 с.
62. Балушок В. Біля джерел українського етногенезу / В. Балушок // Вісник НАНУ. – 1999. – № 9. – С. 35–44.
63. Балушок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? / В. Балушок // Actis testantibus : ювілейний збірник на пошану Л. Войтовича / ред. М. Литвин. – Львів : ІУ НАНУ, 2011. – С. 72–83.
64. Балушок В. Етнічна відмінність між українцями та білорусами в середньовічні-ранньомодерні часи (у зв'язку з проблемою прикордоння на Центральному Поліссі) / В. Балушок // Матеріали до української етнології. – Вип. 7 (11) / ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2008. – С. 37–46.
65. Балушок В. Етнічна різність між українцями та білорусами в середньовічно-ранньомодерні часи / В. Балушок // VII Міжнародний конгрес україністів. Етнологія : [збірник наук. статей] / ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2012. – С. 17–29.
66. Балушок В. Етнічна ситуація в Південній Русі в удільний період / В. Балушок // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія : Історичні науки. – Вип. 21. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 164–186.
67. Балушок В. Етнічне й національне: динаміка взаємодії / В. Балушок // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 93–107.
68. Балушок В. Г. Етногенез українців / В. Г. Балушок. – Київ : ІМФЕ, 2004. – 231 с.
69. Балушок В. Етногенез українців: до історії вивчення, питання методології / В. Балушок // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 239–255.
70. Балушок В. З історії української етнонімії (від «русинів» до «українців») / В. Балушок // УІЖ. – 2018. – № 2. – С. 163–178.
71. Балушок В. З історії української етнонімії / В. Балушок // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Т. 5. – Харків, 2004. – С. 78–82.
72. Балушок В. Загадкові севрюки. 1. Формування спільноти / В. Балушок // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 30–41.
73. Балушок В. Несподіванки української етнонімії / В. Балушок // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 27–35.
74. Балушок В. Новітня «трипільська міфологія» в інформаційному просторі України / В. Балушок // НТЕ. – 2011. – № 1. – С. 28–37.
75. Балушок В. Про етногенетичну нішу і одну сумнівну версію етногенезу українців / В. Балушок // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – 2005 . – № 9. – С. 15–20.
76. Балушок В. Рец. на : Ruthenica. – Вип. 1. – Київ, 2002 / В. Балушок // Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. / ред. Н. Яковенко. – Київ, 2004. – С. 179–192.
77. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Г. Балушок. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2008. – 304 с.
78. Балушок В. Формування об'єктивної основи для етногенезу українців / В. Балушок // НТЕ. – 2000. – № 1. – С. 82–91.
79. Балушок В. Як русини стали українцями (трансформація етнонімії в XIX–XX ст.) / В. Балушок // Матеріали до української етнології. – Вип. 13 / ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2014. – С. 52–58.
80. Бандарчык В. Адкуль мы. Да пытання аб этнагенезе беларусаў / В. Бандарчык // Беларуская думка. – 1994. – № 3. – С. 49–53.

81. Баран В. Археологія як складова частина українознавства / В. Баран // Українці у світовій цивілізації : [колективна монографія] / П. Кононенко, В. Баран, В. Борисенко [та ін.]. – Київ : НДІУ, 2008. – С. 109–126.
82. Баран В. Велике розселення слов'ян / В. Баран // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 30–37.
83. Баран В. Відділ археології ранніх слов'ян (до 30-річчя наукової діяльності) / В. Баран, Н. Абашина // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 3–9.
84. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран / Україна крізь віки. – Т. 3. – Київ : ВД «Альтернативи», 1998. – 336 с.
85. Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі / В. Баран // Істину встановлює суд історії : збірник на пошану Ф. П. Шевченка : в 2 т. – Т. 2. – Київ : ІУ НАНУ, 2004. – С. 82–101.
86. Баран В. Деякі тенденції розвитку матеріальної культури слов'ян-венедів на території України в першій половині I тис. н. е. / В. Баран // Старожитності I тис. н. е. на території України : [збірник наук. праць] / редкол. : В. Баран [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2003. – С. 14–20.
87. Баран В. Д. Етногенез українського народу: короткий нарис / В. Д. Баран. – Київ : Товариство «Знання» України, 2007. – 148 с.
88. Баран В. Етнокульутрні процеси в період Києво-Руської держави / В. Баран // Матеріали до української етнології. – Вип. 13 / гол. ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2014. – С. 6–24.
89. Баран В. Інтердисциплінарність у вивченні давньої історії слов'ян та деякі історіографічні схеми / В. Баран // НТЕ. – 2003. – № 3. – С. 61–65.
90. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – Київ : Генеза, 2005. – 208 с.
91. Баран В. Д. Походження слов'ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський. – Київ : Наук, думка, 1991. – 144 с.
92. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. Д. Баран. – Київ : Наук. думка, 1988. – 160 с.
93. Баран В. Процеси етнокультурного розвитку на території України в першій половині I тис. н. е. / В. Баран // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 49–57.
94. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В. Д. Баран. – Київ : Наук. думка, 1972. – 244 с.
95. Баран В. Скарби VI–VIII ст. Анти чи Русь? / В. Баран // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 15–28.
96. Баран В. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел / В. Баран // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян : збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. – Київ ; Львів : РАС, 1997. – С. 119–133.
97. Баран В. Слов'яни у другій половині I тис. н. е. / В. Баран // Давня історія України : в 3 т. – Т. 3 : Слов'яно-руська доба / редкол. тому : П. Толочко (відп. ред.) та ін. – Київ : Наук. думка, 2000. – С. 61–104.
98. Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі : збірник вибраних етнологічних праць / В. Д. Баран. – Київ : Міленіум, 2011. – 106 с.
99. Баран В. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі / В. Баран // Вісник Інституту археології. – Вип. 3. – Львів : ЛНУ, 2008. – С. 38–67.
100. Баран В. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови / В. Баран // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 5–13.
101. Баран В. Українська земля і людність у Великому переселенні народів (рец. на : Абашина Н. С., Відейко М. Ю. Повість про велике розселення слов'ян. – К., 2011) / В. Баран, О. Чирков // Українознавство. – 2015. – № 3. – С. 245–249.
102. Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу) / В. Д. Баран. – Київ : Наук. думка, 1981. – 264 с.
103. Баран В. Черняховская культура и готская проблема / В. Баран, Е. Гороховский, Б. Магомедов // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : [сборник научных трудов] / редкол. : П. Толочко [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 30–78.
104. Баран Я. В. Слов'янська община / Я. В. Баран. – Київ ; Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
105. Барт Ф. Уводзіны да навуковага зборніка «Ethnic Groups and Boundaries» / Ф. Барт // Homo historicus – 2012 : Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд. А. Смаленчука. – Вільня : ЕГУ, 2012. – С. 196–231.
106. Батраева О. На культурном пограничье (Беларусь как социокультурный тип в контексте восточного славянства) / О. Батраева // Беларуская думка. – 2010. – № 2. – С. 102–107.
107. Бацюкоў А. Хто баіцца Ігара Марзалюка? / А. Бацюкоў // ARCHE. – 2009. – № 11–12. – С. 81–88.
108. Башкатов Ю. До питання про походження слов'янського житла Середнього Подніпров'я (за матеріалами I–V ст.) / Ю. Башкатов // Vita Antiqua. – Вип. 7–8 / ред. М. Гладких. – Київ, 2009. – С. 227–235.
109. Беларусы : у 8 т. – Т. 3 : Гісторыя этналагічнага вывучэння / В. К. Бандарчык / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 365 с.
110. Беларусы : у 8 т. – Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіцце / В. К. Бандарчык [і інш.] ; рэд. кал. :

В. К. Бандарчык [і інш.] / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 2001. – 433 с.
111. Белевец В. К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси / В. Белевец // Nowe materyały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej / red. M. Fudzińskiego i H. Panera. – Gdańsk : Muzeum Archeologiczne, 2007. – S. 293–344.
112. Белевец В. Контакты населения Вельбарской культуры и носителей традиций Восточноевропейской лесной зоны в Белоруссии: постановка проблемы / В. Белевец // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Вып. 1 / отв. ред. А. Наумов. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2008. – С. 209–237.
113. Белевец В. Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в Белорусском Припятском Полесье / В. Белевец // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Вып. 3 / отв. ред. А. Наумов. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2012. – С. 281–305.
114. Белецкий С. Scientifica vita Michel Kazanski / С. Белецкий, Б. Раев, О. Шаров // Stratum plus. – 2013. – № 4. – С. 21–24.
115. Белков П. Л. Этнос и мифология. Элементарные структуры этнографии / П. Л. Белков. – Санкт-Петербург : Наука, 2009. – 281 с.
116. Белков П. О методе построения теории этноса / П. Белков // Этносы и этнические процессы. – Москва : Наука, 1993. – С. 48–61.
117. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – Москва : Индрик, 2005. – 288 с.
118. Белы А. Імагалогія: вяртанне ў Сярэднявечча? (На матэрыяле хароніма «Белая Русь») / А. Белы // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия : Гуманитарные науки. – Вип. 7. – 2006. – С. 57–62.
119. Белы А. Назва «Белая Русь» у святле гісторыі вобразаў / А. Белы // БГЧ. – 2006. – № 3. – С. 16–21.
120. Белы А. Рец. на : Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). – Магілёў, 2003 // Спадчына. – 2003. – № 2–3. – С. 135–139.
121. Белы А. Служыць аддана Радзіме / А. Белы // Яго чакала Беларусь чатыры стагодзі : зб. дак. і мат. да 85-годзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Успаміны, творы, фотаматэрыялы. – Мінск : [Б. и.], 2007. – С. 14–38.
122. Белы А. Хроніка Белай Русі: Імагалогія Беларусі XII–XVIII ст. / А. Белы. – Смаленск : Інбелкульт, 2013. – 468 с.
123. Белявец В. Вельбарская культура / В. Белявец // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 1 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 154–156.
124. Белявец В. Насельніцтва вельбарскай культуры на тэрыторыі Беларусі / В. Белявец // БГЧ. – 2009. – № 5. – С. 25–32.
125. Белявец В. У Палессі крыецца маса таямніц (Інтерв'ю О. Залещук) // Портал «Prosvit.org», 11 вересня 2017 р. [Електронний ресурс] / В. Белявец. – Режим доступу : http://prosvit.org/2017/09/11.
126. Берге П. ван ден. Раса и этничность: социобиологическая перспектива / П. ван ден Берге // Вопросы национализма. – 2014. – № 4 (20). – С. 89–99.
127. Бибиков Г. Н. Методология современной истории: историографический очерк / Г. Н. Бибиков, Л. В. Бибикова. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 2011. – 208 с.
128. Бибиков М. Рец. на : Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 1. – Москва, 1991 / М. Бибиков, В. Петрухин // Славяноведение. – 1992. – № 5. – С. 112–119.
129. Бибиков М. Византийские источники / М. Бибиков // Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учебное пособие для студентов вузов] / под ред. Е. Мельниковой. – Москва : ИК «Логос», 1999. – С. 69–168.
130. Бирнбаум Х. Славянская прародина: новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев) / Х. Бирнбаум // Вопросы языкознания. – 1985. – № 5. – С. 35–49.
131. Бібліографія праць Н. М. Юсової / С. Юсов // Український історичний збірник. – Вип. 12. – Київ : ІУ НАНУ, 2009. – С. 12–22.
132. Бідзіля В. У пошуках прабатьківщини слов'ян / В. Бідзіля // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 13–18.
133. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок. – Москва : Наука, 1986. – 178 с.
134. Бобров А. Комментарии к Повести временных лет / А. Бобров, С. Николаев, А. Чернов А. и др. // Повесть временных лет / пер. Д. Лихачева, О. Творогова ; коммент. А. Боброва [и др.]. – Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. – С. 183–382.
135. Богданович А. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов / А. Богданович // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / редкол. : В. Сидорцов. (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2004. – С. 199–201.
136. Бодак О. П. Документальна історико-бібліографічна спадщина М. Ю. Брайчевського (1924–2001) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / О. П. Бодак ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Київ, 2007. – 19 с.

137. Бондар В. Сучасна українська історіографія в контексті світових тенденцій / В. Бондар // Дисциплінарні виміри української історіографії / відп. ред. О. Удод. – Київ : ІПУ НАНУ, 2015. – С. 275–318.
138. Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. С. Бондаренко. – Киев : Феникс, 2007. – 400 с.
139. Бондарчик В. Взгляды на проблему / В. Бондарчик // Белорусы / отв. ред. В. Бондарчик [и др.]. – Москва : Наука, 1998. – С. 60–64.
140. Боряк Г. Проблема спільного українсько-російського підручника вже відійшла в минуле // День. – 2010. – № 204 [Електронний ресурс] / Г. Боряк. – Режим доступу : https://day.kyiv.ua.
141. Боряк Г. Чергове засідання Академічної спільної українсько-російської комісії істориків / Г. Боряк // УІЖ. – 2012. – № 6. – С. 225–226.
142. Брайчевський М. Антська проблема в контексті візантійської історії / М. Брайчевський // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 122–133.
143. Брайчевський М. Аскольд – цар київський / М. Брайчевський // Вибране. – Т. 2. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – С. 319–785.
144. Брайчевський М. Вічна проблема / М. Брайчевський // Всесвіт. – 1989. – № 5. – С. 173–179.
145. Брайчевський М. До проблеми походження українського народу. Історіософічні роздуми / М. Брайчевський // Хроніка-2000. – Вип. 27–28. – Київ, 1998. – С. 11–21.
146. Брайчевський М. Історична думка в Київській Русі / М. Брайчевський // Вибране. – Т. 1. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – С. 603–673.
147. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України / М. Ю. Брайчевський. – Київ : ВПЦ «Знання», 1993. – 208 с. – С. 34.
148. Брайчевський М. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в І тис. н. е. / М. Брайчевський // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 13–18.
149. Брайчевський М. Походження Русі / М. Брайчевський. – Київ : Наук. думка, 1968. – 224 с.
150. Брайчевський М. Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 76–81.
151. Брайчевський М. Хозарія і Русь / М. Брайчевський // Вибране. – Т. 2. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – С. 11–318.
152. Брас П. Етнічні групи та формування етнічної ідентичності / П. Брас // Націоналізм : антологія. – вид. 2-е, доп. і перероб. / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 225–234.
153. Браточкин А. Историческая наука в Беларуси после 1991 года: кризис марксистской методологии и поиск новых теоретических оснований / А. Браточкин // После советского марксизма: история, философия, социология и психоанализ в национальных контекстах (Беларусь, Украина) / ред. О. Шпарага. – Вильнюс : ЕГУ, 2013. – С. 11–49.
154. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма / Дж. Бройи // Нации и национализм : [сборник статей]. – Москва : Праксис, 2002. – С. 201–235.
155. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – Москва : Наука, 1983. – 412 с.
156. Брубейкер Р. Этничность без групп / пер. с англ. / Р. Брубейкер. – Москва : ИД ВШЭ, 2012. – 408 с.
157. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм: статус нації та національне питання у новій Європі / пер. з англ. / Р. Брюбейкер. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.
158. Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов / В. П. Буданова. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. – 320 с.
159. Будзянкова Т. Метадалагічныя аспекты айчынных гістарыяграфічных даследаванняў (1991–2005 гг.) / Т. Будзянкова // Весці БДПУ. – 2008. – № 2. – С. 10–12.
160. Бужилова А. Антропологические исследования В. В. Седова. К проблеме этногенеза славян / А. Бу-жилова // КСИА. – Вып. 240 : Конференция памяти В. В. Седова. – Москва : ИА РАН, 2015. – С. 12–19.
161. Булгакаў В. Злыя дэманы беларускай гісторыі / В. Булгакаў // ARCHE. – 2007. – № 9. – С. 97–178.
162. Булгакаў В. Пра клясычныя і неклясычныя нацыяналізмы / В. Булгакаў // ARCHE. – 2002. – № 3. – С. 6–31.
163. Булкин В. Мачинский, Ставаны, КШК и др. / В. Булкин // Петербургский археологический вестник. – 1993. – № 6. – С. 96–97.
164. Бунятян К. Вступ до археології / К. Бунятян // Археологія України : [курс лекцій] / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар [та ін.] ; за ред. Л. Залізняка. – Київ : Либідь, 2005. – С. 7–23.
165. Бурдо Н. Б. Трипільська культура: спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків : Фоліо, 2007. – 415 с.
166. Бутенко Ю. А. Дикое Поле в период раннего средневековья (середина V – середина XI вв.) / Ю. А. Бутенко. – Харьков : Литера Нова, 2014. – 560 с.
167. Бутромеев В. Великая Россия / В. Бутромеев. – Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2014. – 304 с.
168. В России вышла «Несвядомая» история Белой Руси» [Электронный ресурс] // Наша Ніва. – Режим доступу : https://nn.by/?c=ar&i=180471&lang=ru.
169. Ваганова А. К юбилею Эдуарда Михайловича Загорульского / А. Ваганова, А. Егорейченко, В. Теплова // Працы гістарычнага факультэта [БДУ]. – Вып. 1 / рэдкал. : У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2006. – С. 290–293.

170. Вакуленко Л. Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е. / Л. Вакуленко // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 56–67.
171. Вакуленко Л. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності / Л. Вакуленко // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія» / редкол. : Г. Боряк [та ін.]. – Т. 20 : Історичні науки. – Ч. 1. – Київ, 2002. – С. 15–19.
172. Вакуленко Л. Олег Михайлович Приходнюк – дослідник ранньослов'янських старожитностей / Л. Вакуленко, Н. Абашина // Археологія. – 2011. – № 4.
173. Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси) / Л. В. Вакуленко. – Київ : ІА НАНУ, 2010. – 304 с.
174. Валахановіч А. Самабытны даследчык гісторыі Беларусі (Да 85-годдзя з дня нараджэння Мікалая Іванавіча Ермаловіча) / А. Валахановіч // БГЧ. – 2006. – № 4. – С. 35–37.
175. Васильев М. Анты, словене, немцы, греки: славянский культурно-лингвистический мир и его соседи в раннесредневековое время / М. Васильев // Славяноведение. – 2005. – № 2. – С. 3–20.
176. Васильев М. Рец. на : Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. – Москва, 1999 // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 109–115.
177. Васильев М. Рец. на : Седов В. Славяне в древности. – Москва, 1994 / М. Васильев // Славяноведение. – 1996. – № 4. – С. 97–103.
178. Васильев М. Рец. на : Седов В. Славяне в раннем средневековье. – Москва, 1995 // Славяноведение. – 1997. – № 2. – С. 103–107.
179. Васильев М. Славяне и анты. К проблеме этногенетических и раннеэтноисторических процессов в славянском мире / М. Васильев // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 7–14.
180. Васильев М. Следует ли начинать этническую историю славян с 512 года? / М. Васильев // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 3–20.
181. Васильев М. Этническая картина славянского культурно-лингвистического мира в эпоху раннего средневековья / М. Васильев // Белоруссия и Украина: история и культура. – Вып. 4 / под ред. Б. Флори. – Москва : Тезаурус, 2011. – С. 5–28.
182. Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира / М. А. Васильев. – Москва : Индрик, 1999. – 328 с.
183. Ващук Д. Рец. на : Марзалюк І. А. Людзі дауняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.). – Магілёў, 2003 / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – Київ : ІУ НАНУ, 2005. – С. 687–694.
184. Ведюшкина И. «Русь» и «Русская земля» в Повести временных лет и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII в. / И. Ведюшкина // ДГВЕ. 1992–1993. – Москва : Наука, 1995. – С. 101–117.
185. Ведюшкина И. «Чувство-мы» в Повести временных лет / И. Ведюшкина // ВЕДС : Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей : VI Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : А. Новосельцев (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ РАН, 1994. – С. 5–8.
186. Ведюшкина И. Этногенеалогии в Повести временных лет / И. Ведюшкина // ДГВЕ. 2002 : Генеалогия как форма исторической памяти / отв. ред. И. Коновалова. – Москва : Восточная литература, 2004. – С. 52–61.
187. Ведюшкина И. Этногенеалогии в структуре Повести временных лет / И. Ведюшкина // Генеалогия как форма исторической памяти / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. // ВЕДС. – Москва : ИВИ РАН, 2001. – С. 39–42.
188. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії. Про історичне мислення / пер. з польс. / В. Вжосек. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 296 с.
189. Вжосек В. Классическая историография как носитель национальной (националистической) идеи / В. Вжосек // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории. – Вып. 30. – Москва, 2010. – С. 5–13.
190. Вжосек В. Методология истории как теория и история исторического мышления / В. Вжосек // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / ред. Л. Репина. – 2-е изд. – Москва : Изд-во ЛПИ, 2012. – С. 102–115.
191. Видейко М. Ю. Украина: от Антов до Руси / М. Ю. Видейко. – Киев : Крион, 2009. – 240 с.
192. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкул. – Москва : Квадрига, 2009. – 408 с.
193. Вилкул Т. Ладога или Новгород? / Т. Вилкул // Paleoslavica. – Т. 16, № 2. – Cambridge, 2008. – P. 272–280.
194. Вилкул Т. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.) / Т. Вилкул // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени / ред. Л. Репина. – Москва : Круг, 2003. – С. 311–320.
195. Вилкул Т. Рец. на : Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001 / Т. Вілкул // Средневековая Русь. – Вып. 5 / редкол. : А. Горский (отв. ред.) [и др.]. – Москва : Индрик, 2004. – С. 281–293.

196. Винар Л. Михайло Брайчевський: співпраця з УІТ і УВАН / Л. Винар // Український історик. – 2009. – № 1–4. – С. 103–123.
197. Винер Б. Этничность: в поисках парадигмы изучения / Б. Винер // ЭО. – 1998. – № 4. – С. 3–26.
198. Виноградов Г. Давньоруська державність як метанаратив / Г. Виноградов // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3, ч. 1 / гол. ред. В. Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2008. – С. 106–119.
199. Винокур І. С. Археологія України : [навчальний посібник] / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Київ : Вища школа, 1994. – 318 с.
200. Винокур І. С. Археологія України : [підручник для студентів історичних спеціальностей]. – вид. 2-е, доп. і пер. / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с.
201. Винокур І. Етнос черняхівських племен Лісостепу / І. Винокур // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян : збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. – Київ ; Львів : РАС, 1997. – С. 73–78.
202. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка ; Оіюм, 2000. – 376 с.
203. Винокур І. Черняхівська культура і слов'яни / І. Винокур // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 127–133.
204. Вирський Д. Рец. на: История Украины. – СПб. : Алетейя, 2015 // Інтернет-портал «Historians», 30 грудня 2015 [Електронний ресурс] / Д. Вирський. – Режим доступу : http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya.
205. Витязь С. Полиэтничная (индоевропейская) концепция этногенеза беларусов и его периодизация / С. Витязь // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 17 / под ред. Е. Тараса. – Минск : Харвест, 2016. – С. 45–50.
206. Відейко М. Ю. Етносоціальні трансформації у Центральній та Південно-Східній Європі V–IV тис. до н. е. : дис. ... д-ра іст. наук ; 07.00.05 – етнологія / М. Ю. Відейко ; КНУ. – Київ, 2015. – 462 с.
207. Відомі археологи – дослідники пам'яток України : [біографічний словник-довідник] / укл. Г. Охріменко, С. Локайчук. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, 2014. – 140 с.
208. Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання / Т. Л. Вілкул. – Київ : ІПУ НАНУ, 2015. – 518 с.
209. Вілкул Т. Л. Хронографічна складова домонгольського київського літописання та походження давньоруських хронографів : дис. ... д-ра іст. наук ; 07.00.06 / Т. Л. Вілкул ; ІПУ НАНУ. – Київ, 2015. – 551 с.
210. Віцязь С. П. Прусы і яцвягі ў эканамічных, сацыяльных, палітычных працэсах VIII–XI стст. у Верхнім Панямонні (гістарыяграфічна-крыніцазнаўчая рэканструкцыя) : 07.00.02, 07.00.09 / С. П. Віцязь ; ДНУ «Ін-т гісторыі НАНБ». – Мінск, 2014. – 44 с.
211. Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя / С. Віцязь // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 28–33.
212. Войнаровський В. Рец. на : Козак Д. Венеди. – Київ, 2008 / В. Войнаровський // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 79–86.
213. Войтович Л. «Баварский географ»: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX в. / Л. Войтович // Studia historica Europae Orientalis (Исследования по истории Восточной Европы). – Вып. 9. – Минск : РИВШ, 2016. – С. 16–51.
214. Войтович Л. «Баварський географ»: проблеми локалізації слов'янських племен / Л. Войтович // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 42–62.
215. Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. / Л. Войтович // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 12–34.
216. Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба локалізації слов'янських князівств у IX ст. / Л. Войтович // Średniowiecze Polskie i Powszechne. – T. 2 / red. I. Panić, J. Sperka. – Katowice, 2010. – S. 35–66.
217. Войтович Л. Київський каганат? (До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком) / Л. Войтович // Хазарский альманах. – Т. 4 / редкол. : В. Михеев (гл. ред.) [и др.]. – Киев ; Харьков, 2005. – С.109–117.
218. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тис. н. е. : найдавніші князівства / Л. Войтович // Вісник Львівського університету. Серія : Історична. – Вип. 45. – Львів, 2010. – С. 13–54.
219. Войтович Л. Рец. на: Филипчук М. А. Слов'яньскі поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012 / Л. Войтович // Rossica Antiqua. – Т. 2 (6) . – Санкт-Петербург, 2012. – С. 189–200.
220. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 496 с.
221. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI в. (опыт исторической этнографии) / пер. с нем. / Х. Вольфрам. – Санкт-Петербург : Ювента, 2003. – 656 с.
222. Воронятов С. В. Сарматский и Южно-Балтийский культурные импульсы в постзарубинецких древностях горизонта Рахны-Почеп (вторая половина I – начало II вв. н. э.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 – археология / С. В. Воронятов ; ИИМК РАН. – Санкт-Петербург, 2018. – 23 с.

223. Воронятов С. Волынцевская культура и «Русский каганат» / С. Воронятов // Альманах молодых археологов. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2005. – С. 199–210.
224. Восточные славяне. Антропология и этническая история / ред. Т. Алексеева. – Москва : Научный Мир, 1999. – 336 с.
225. Вялікае Княства Літоўскае (Размова з А. Краўцэвічам) // Беларуская Атлянтыда. – Кніга другая: міты і брэнды калянізаванай нацыі. – Радыё Свабодная Эўропа. – Радыё Свабода, 2010. – С. 250–257.
226. Вялікі гістарычны атлас Беларусі : у 3 т. / ред. кал. : В. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Белкартаграфія, 2009–2013.
227. Вяргей В. Заключэнне // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. Егарэйчанка, В. Шадыра, В. Вяргей [і інш.] ; пад. рэд. В. Шадыры, В. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – С. 431–434.
228. Вяргей В. Помнікі тыпу Прагі-Карчак і Лукі-Райкавецкай / В. Вяргей // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. Егарэйчанка, В. Шадыра, В. Вяргей [і інш.] ; пад. рэд. В. Шадыры, В. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – С. 317–348.
229. Гавритухин И. Введение / И. Гавритухин, А. Обломский // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 5–8.
230. Гавритухин И. Гапоновский клад (предварительная публикация) / И. Гавритухин, А. Обломский // РА. – 1995. – № 4. – С. 136–150.
231. Гавритухин И. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И. Гавритухин, А. Обломский. – Москва : Новые строительные технологии, 1996. – 296 с.
232. Гавритухин И. Днепровское лесостепное Левобережье / И. Гавритухин, А. Обломский // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 9–72.
233. Гавритухин И. Дунайский «страт» раннеславянской археологии / И. Гавритухин // Stratum plus. – 2015. – № 5. – С. 17–26.
234. Гавритухин И. Комплексы пражской культуры с датирующими вешами / И. Гавритухин // Archeologia o początkach Słowian / pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego. – Kraków : IAUJ, 2005. – S. 403–461.
235. Гавритухин И. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак / И. Гавритухин, А. Шовкопляс // КСИА. – Вып. 208 : Средневековая археология Восточной Европы / отв. ред. И. Кругликова. – Москва : Наука, 1993. – С. 52–62.
236. Гавритухин И. Начало великого славянского расселения на юг и запад / И. Гавритухин // Археологічні студії. – Вип. 1 / ред. кол. : П. Толочко (гол. ред.) [та ін.]. – Київ ; Чернівці : Прут, 2000. – С. 72–90.
237. Гавритухин И. Новые результаты изучения раннеславянских древностей лесного Поднепровья и Верхнего Подвинья (тезисы к концепции славянского этногенеза) / И. Гавритухин, Н. Лопатин, А. Обломский // Славянский мир Полесья в древности и средневековье / под ред. А. Макушникова. – Гомель : ГГУ, 2004. – С. 39–50.
238. Гавритухин И. О времени появления славян на территории Молдовы / И. Гавритухин, М. Казанский // Древности. Исследования. Проблемы : сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова / под ред. В. Синики и Р. Рабиновича. – Кишинев ; Тирасполь : Stratum plus, 2018. – С. 333–354.
239. Гавритухин И. Понятие пражской культуры / И. Гавритухин // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 49 / редкол. : Б. Короткевич [и др.]. – Санкт-Петербург : ИГЭ, 2009. – С. 7–25.
240. Гавритухин И. Происхождение славян – две разные проблемы [интервью] // Русский обозреватель. – 2008, 11 ноября [Электронный ресурс] / И. Гавритухин. – Режим доступа : http://www.rus-obr.ru/idea/1148.
241. Гавритухин И. Раннеславянские культуры Среднего Поднепровья и локальные шкалы соседних регионов: в поисках хронологического репера / И. Гавритухин, О. Щеглова // Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья : материалы российско-германского коллоквиума / редкол. : Е. Носов [и др.]. – Санкт-Петербург : ИИМК РАН ; СПбГУ, 2013. – С. 147–157.
242. Гавритухин И. Хронология пражской культуры / И. Гавритухин // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии : в 5 т. – Т. 3 : Этногенез и этнокультурные контакты славян / отв. ред. В. Седов. – Москва : ИА РАН, 1997. – С. 39–52.
243. Гавритухин И. Хронология пражской культуры Белорусского Полесья / И. Гавритухин // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 18. – Мінск : ІГ НАНБ, 2003. – С. 123–138.
244. Гавритухин И. Заключение / И. Гавритухин, А. Обломский // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 389–393.
245. Гайденко П. Охота на химер в зеркалах историографии / П. Гайденко // Вестник СПбГУ. Серия : История. – 2017. – Т. 62, вып. 2. – С. 411–417.
246. Галенчанка Г. Да пытання аб этнічных і этнаканфесійных катэгорыях Вялікага княства Літоўскага XIV–XVI ст.: «беларусцы», «ліцвіны» і «русіны» у дыскурсах сучасных даследчыкаў і пісьмо-

вых крыніцах / Г. Галенчанка // Studia historica Europae Orientalis : науч. сб. – Вып. 1. – Минск : ИЦ БГУ, 2008. – С. 9–19.
247. Галенченка Г. Гістарыяграфія / Г. Галенченка // Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 2 / Ю. Бохан [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2008. – С. 11–37.
248. Галішевський В. Постать М. Брайчевського в українській зарубіжній історіографії / В. Галішевський // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія : Історія. – Острог, 2013. – Вип. 21. – С. 172–175.
249. Геллнер Э. Нации и национализм / пер. с англ. / Э. Геллнер. – Москва : Прогресс, 1991. – 320 с.
250. Геллнер Э. От родства к этничности / Э. Геллнер // Цивилизации. – Вып. 4 / редкол. : А. Чубарьян (отв. ред.) [и др.]. – Москва : МАЛП, 1997. – С. 95–102.
251. Гершкович Я. Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека / Я. Гершкович // Археологія. – 2011. – № 2. – С. 110–118.
252. Гжесик Р. Этногенез славян в польской исторической рефлексии XX–XXI вв. / Р. Гжесик // SSBP. – 2017. – № 2. – С. 107–121.
253. Гимбутас М. Балты: люди янтарного моря / пер. с англ. / М. Гимбутас. – Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2004. – 223 с.
254. Гиндин Л. Предисловие / Л. Гиндин, Г. Литаврин // Свод древнейших письменных известий о славянах / редкол. : С. Иванов [и др.]. – Т. 1 : I–VI вв. – изд. 2-е, испр. – Москва : ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. – С. 5–17.
255. Гиппиус А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет / А. Гиппиус // Вереница литер : сборник к 60-летию В. Живова / отв. ред. А. Молдован. – Москва : Языки славянской культуры, 2006. – С. 56–96.
256. Гиппиус А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции / А. Гиппиус // Русь в IX–XI веках: археологическая панорама / отв. ред. Н. Макаров. – Москва ; Вологда : Древности Севера, 2012. – С. 36–62.
257. Гирич І. Страсті навколо підручників з історії: підручник як головний засіб будівництва держави / І. Гирич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 16. – Київ : ІУ НАНУ, 2007. – С. 243–252.
258. Гирич І. Чи треба тужити за втраченим ім'ям? (Рец. на : Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів, 2001) / І. Гирич // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – Київ, 2002. – С. 432–435.
259. Гімпелевіч З. Дзвесце гадоў імперскай фанабэрыі / З. Гімпелевіч // ARCHE. – 2005. – № 6. – С. 311–315.
260. Гістарычная навука ў БССР і СССР. Страты і набыткі (Дыскусія пасля І паседжання) // ГА. – Т. 10. – Гародня, 2004. – С. 35–44.
261. Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. / І. Крэнь [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – 656 с.
262. Глазырина Г. Скандинавские источники / Г. Глазырина, Т. Джаксон, Е. Мельникова // Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учебное пособие для студентов вузов] / под ред. Е. Мельниковой. – Москва : ИК «Логос», 1999. – С. 408–563.
263. Гломозда К. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві / К. Гломозда // Магістеріум. – Вип. 17. – Київ, 2004. – С. 81–91.
264. Глушенкова-Капская Т. Развитие этносов и проблема взаимодействия культур / Т. Глушенкова-Капская // Менталитет восточных славян: история, современность, перспективы / под ред. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ, 1999. – С. 33–35.
265. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / пер. з англ. / Е. Гобсбаум. – Київ : УЦДК, 2010. – 288 с.
266. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / В. Е. Гончаревський ; КНУ. – К., 2010. – 18 с.
267. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В. Е. Гончаревський. – Київ : Логос, 2011. – 220 с.
268. Гончарова Н. Н. Антропология словен новгородских и их генетические связи : автореф. дисс. ... канд. биол. наук : 03.00.14 – антропология / Н. Н. Гончарова ; НИИ антропологии МГУ им. Д. Анучина. – Москва, 1995. – 23 с.
269. Горбань А. Імперський наратив «Велесової книги»: симулякр історії / Горбань А. // Житомирські літературознавчі студії. – Вип. 7. – Житомир, 2013. – С. 201–214.
270. Горєлов М. Є. Держава і цивілізація в історії України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – Київ : Еко-Продакшн, 2009. – 879 с.
271. Горєлов М. Є. Українська етнічна нація / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – Київ : Еко-Продакшн, 2012. – 174, [16] с.
272. Горєлов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – Київ : ЕксОб, 2006. – 632 с.
273. Горизонтов Л. Этноисториографические стереотипы: к постановке проблемы / Л. Горизонтов // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжнарод-

ної конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р.) / ред. Г. Касьянов. – Київ : ІУ НАНУ, 2008. – С. 6–14.
274. Горский А. Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства / А. Горский // ДГВЕ. 1995. – Москва : Наука, 1997. – С. 271–282.
275. Горский А. А. «Бещисленые рати и великия труды...» : Проблемы русской истории X–XV вв. / А. А. Горский. – Санкт-Петербург : Изд-во О. Абышко, 2018. – 416 с.
276. Горский А. Земли и волости / А. Горский // Древняя Русь: очерки политического и социального строя / А. Горский, В. Кучкин, П. Лукин, П. Стефанович. – Москва : Индрик, 2008. – С. 9–32.
277. Горский А. К вопросу об уровне развития восточнославянского общества накануне образования государства Русь / А. Горский // ВЕДС : Ранние государства Европы и Азии: проблемы политогенеза : XXIII Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2011. – С. 61–67.
278. Горский А. Кривичи и полочане в IX–X вв. (Вопросы политической истории) / А. Горский // ДГВЕ. 1992–1993. – Москва : Наука, 1995. – С. 50–63.
279. Горский А. Начало Руси: юбилейная дата и исторические реалии / А. Горский // Труды ИРИ РАН. – Вып. 10. / отв. ред. Ю. Петров. – Москва : Наука, 2012. – С. 9–18.
280. Горский А. О «племенной знати» и «племенах» у славян / А. Горский // Florilegium : к 60-летию Б. Н. Флори / сост. А. Турилов. – Москва : Языки русской культуры, 2000. – С. 61–69.
281. Горский А. О древнерусских «землях» / А. Горский // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІУ НАНУ, 2002. – С. 55–63.
282. Горский А. О летописных «племенах» и древнерусских «землях» / А. Горский // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 15–18.
283. Горский А. Приглашение Рюрика на княжение и его место в процессе складывания русской государственности / А. Горский // Истоический вестник. – Т. 1 (148) : Начало русской государственности / под ред. А. Горского. – Москва, 2012. – С. 6–23.
284. Горский А. А. Русское Средневековье / А. А. Горский. – Москва : Астрель ; Олимп, 2010. – 222 с.
285. Горский А. А. Русь. От славянского Расселения до Московского царства / А. А. Горский. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 392 с.
286. Горский А. Формирование русской государственности и «призвание» Рюрика / А. Горский // 1150 лет российской государственности и культуры: материалы к Общему собранию Российской академии наук / отв. ред. : А. Деревянко, А. Куделин, В. Тишков. – Москва : Наука, 2010. – С. 11–23.
287. Горський А. Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі / А. Горський // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 3–9.
288. Граус Ф. Ментальность в средневековье / Ф. Граус // История ментальностей и историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах / ред. Е. Михина. – Москва : РГГУ, 1996. – С. 79–80.
289. Грацианский М. Анты, венеты, вятичи, славяне: родство имен и родство племен (Ответ С. Иванову и А. Аникину) / М. Грацианский // Византийский Временник. – Т. 73. – Москва, 2014. – С. 264–277; Грацианский М. О происхождении этнонима «анты» / М. Грацианский // Византийский Временник. – Т. 71. – Москва, 2012. – С. 27–39.
290. Гримберг Ф. Л. Рюриковичи или семисотлетие «вечных» вопросов / Ф. Л. Гримберг. – Москва : Москвовский лицей, 1997. – 308 с.
291. Гринфелд Л. Национализм и разум / Л. Гринфелд // Национализм в мировой истории / ред. В. Тишков и В. Шнирельман. – Москва : Наука, 2007. – С. 105–121.
292. Гринфельд Л. Национализм. Пять путей к современности / пер. с англ. / Л. Гринфельд. – Москва : Пер сэ, 2012. – 528 с.
293. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад / Я. Грицак. – Київ : Критика, 2011. – 351 с.
294. Грицак Я. Украинская историография: 1991–2001. Десятилетие перемен / Я. Грицак // Ab Imperio. – Казань, 2003. – № 2. – С. 427–454.
295. Грицанов А. Имперский дискурс России как основа для национализма постсоветских государств / А. Грицанов // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 1 / под ред. А. Тараса. – Минск : А. Н. Вараскин, 2009. – С. 50–58.
296. Грицанов А. Судьба народа: от «тутэйшых» к людям («туда и обратно») // «Наше Мнение» : Сайт экспертного сообщества Беларуси. – 16.03.2010 [Електронний ресурс] / А. Грицанов. – Режим доступу: http://nmnby.eu/news/analytics/2634.html.
297. Грох М. Ад этнічнай групы да мадэрнай нацыі: чэшскі прыклад / М. Грох // ARCHE. – 2007. – № 1–2. – С. 162–173.
298. Грох М. Консенсусное объяснение формирования наций / М. Грох // Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 27–36.
299. Грох М. У нацыянальных інтарэсах / М. Грох // ARCHE. – 2007. – № 6. – С. 159–188; № 7–8. – С. 114–186; № 10. – С. 146–203.
300. Грынфэльд Л. Нацыяналізм і сьвядомасьць / Л. Грынфэльд // ARCHE. – 2007. – № 1–2. – С. 147–161.
301. Грыцкевіч А. Слаўны сын Беларусі / А. Грыцкевіч // Яго чакала Беларусь чатыры стагодзі : зб. дак. і мат. да 85-годзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Успаміны, творы, фотаматэрыялы.

– Мінск : [Б. и.], 2007. – С. 69–74.
302. Грыцкевіч В. Гісторыя і міфы / В. Грыцкевіч. – Мінск : БелФранс, 2000. – 205 с.
303. Губогло М. Н. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки / М. Н. Губогло. – Москва : Наука, 2003. – 764 с.
304. Гуревич А. Историк и история / А. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1993 : Образ «другого» в культуре. – Москва : Наука, 1994. – С. 209–217.
305. Гурко А. Беларуская этналогія ў XXI стагоддзі: праблемы і перспектывы / А. Гурко // Весці НАНБ. Серыя Гуманітарных навук. – Мінск, 2009. – № 1. – С. 80–85.
306. Гурко О. Білоруська етнологія в XXI столітті: проблеми і перспективи / О. Гурко // НТЕ. – 2009. – № 6. – С. 14–19.
307. Гурьянов В. Еще раз о радимичах на Десне / В. Гурьянов, Е. Шинаков // Rossica Antiqua : исследования и материалы. 2006 / отв. ред. А. Дворниченко, А. Майоров. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 74–82.
308. Гуцал В. Наукові студії І. С. Винокура в оцінках його колег / В. Гуцал // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія : Історичні науки. – Т. 25 / ред. В. Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 29–51.
309. Ґелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. / Е. Ґелнер. – Київ : Таксон, 2003. – 300 с.
310. Ґібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ. / М. Ґібернау. – Київ : Темпора, 2012. – 303 с.
311. Давня історія України : в 3 т. – Т. 3 : Слов'яно-руська доба / редкол. тому : П. Толочко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2000. – 696 с.
312. Давыдзенка А. Мы – тутэйшыя / А. Давыдзенка // Беларуская думка. – 2012. – № 4. – С. 70–77.
313. Данилевский И. Древнерусская государственность и «народ Русь»: возможности и пути корректного описания / И. Данилевский // Ab Imperio. – Казань, 2001. – № 3. – С. 147–168.
314. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) : [курс лекций] / И. Н. Данилевский. – Москва : Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
315. Данилевский И. Исторические источники XI–XVII вв / И. Данилевский // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Данилевский [и др.]. – Москва : РГГУ, 1998. – С. 171–317.
316. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – Москва : Аспект-Пресс, 2004. – 370 с.
317. Данилевский И. Проблемы Киевской Руси в современной российской историографии / И. Данилевский // Україна–Росія: діалог історіографій / редкол. : В. Верстюк [та ін.]. – Київ ; Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 7–22.
318. Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.) : [курс лекций] / И. Н. Данилевский. – Москва : Аспект Пресс, 2001. – 389 с.
319. Данилевский И. Там, где мы ожидаем увидеть одно, люди прошлого видят другое (Интервью) // Образовательный портал «Arzamas». – 2016 [Электронный ресурс] / И. Данилевский. – Режим доступа : http://arzamas.academy/materials/469.
320. Дашкевич Я. Дві рецензії (Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996; Фоменко А. Новая хронология) / Я. Дашкевич // Схід–Захід : історико-культурологічний збірник. – Вип. 3. – Харків : Майдан, 2001. – С. 183–203.
321. Дашкевич Я. Етноніміка між наукою та політикою або довкола національного імені українського народу / Я. Дашкевич // Наконечний Є. П. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. – 5-е вид. / Є. П. Наконечний. – Львів : ЛА «Піраміда», 2004. – С. 4–10.
322. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі / Я. Дашкевич // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, : ЛДУ, 1995. – С. 14–16.
323. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації: міфологізація та деміфологізація / Я. Дашкевич // Родовід. – Черкаси, 1991. – № 2. – С. 32–36.
324. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду» : історична есеїстика / Я. Дашкевич. – Київ : Темпора, 2011. – С. 79–87.
325. Дворниченко А. «Государство Киевская Русь» как историографический феномен / А. Дворниченко // Ранние формы политических систем / ред. В. Попов. – Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2012. – С. 235–278.
326. Дворниченко А. Ю. Зеркала и химеры. О возникновении древнерусского государства / А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург ; Москва : Евразия ; ИД Клио, 2014. – 560 с.
327. Дворниченко А. К вопросу о зеркалах и химерах / А. Дворниченко // Вестник СПбГУ. Серия : История. – 2017. – Т. 62, вып. 3. – С. 627–637.
328. Дворниченко А. Племенные структуры и славянские политогенезы (реплика) / А. Дворниченко // SSBP. – 2015. – № 2. – С. 152–160.
329. Дёмин В. Н. Философские принципы русского космизма : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01 / В. Н. Дёмин ; Ин-т переподготовки и повышения квалификации преподавателей социальных и гуманитарных наук при МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1996. – 34 с.

330. Денисов Ю. Н. Славяне: от Эльбы до Волги / Ю. Н. Денисов. – Москва : Флинта, 2009. – 296 с.
331. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига : Zinatne, 1975. – 403 с. (див. також 2-ге вид. 1977 р.).
332. Дермант А. Кривичи (историко-этногенетический очерк) / А. Дермант // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 211–241.
333. Дермант А. Этногенез белорусов: наука и идеология / А. Дермант, С. Санько // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 508–533.
334. Дернович О. Этническая история Беларуси (краткий очерк) / О. Дернович // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 183–210.
335. Деружинский В. В. Мифы о Беларуси / В. В. Деружинский. – Минск : Харвест, 2013. – 336 с.
336. Деружинский В. В. Тайны беларуской истории / В. В. Деружинский. – Минск : ФУАинформ, 2009. – 560 с.
337. Деружинский В. Забытая Беларусь / В. Деружинский. – Минск : Харвест, 2011. – 496 с.
338. Деружинский В. Так балты или славяне? / В. Деружинский // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 6 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2011. – С. 10–27.
339. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X–XIII вв. / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования. 1988–1989. – Москва : Наука, 1991. – С. 5–169.
340. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе: тексты, переводы, комментарии / Т. Н. Джаксон. – Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – 779 с.
341. Дзермант А. У чаканьні Івана Жахлівага: геапалітыка вачыма расейскіх еўраазіятаў / А. Дзермант // ARCHE. – 2006. – № 9. – С. 55–67.
342. Дзермант А. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / А. Дзермант, С. Санько // ARCHE. – 2005. – № 5. – С. 233–253.
343. Дзермант А. Этнагенез беларусаў II: Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе «логіка здаровага розуму» / А. Дзермант, С. Санько // ARCHE. – 2006. – № 3. – С. 185–203.
344. Дзермант А. Як можна быць літвінам (2009) [Електронний ресурс] / А. Дзермант. – Режим доступу : http://belintellectuals.eu/publications/335.
345. Дзино Д. «Становиться славянином», «становиться хорватом»: новые направления в исследовании идентичностей позднеантичного и раннесредневекового Иллирика / Д. Дзино // SSBP. – 2008. – № 2. – С. 37–58.
346. Дзярнович О. «Литва» и «Русь» XIII – XVI вв. как концепты белорусской историографии / О. Дзярнович // SSBP. – 2009. – № 1–2. – С. 234–249.
347. Дзярнович О. Сны о Византии: место цивилизационного и культурного наследия Византии в регионе Пограничья Центрально-Восточной Европы / О. Дзярнович // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2008. – № 1. – С. 35–60.
348. Добровольский Д. А. Этническое самосознание древнерусских летописцев XI – начала XII в. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / Д. А. Добровольский ; РГГУ. – Москва, 2009. – 24 с.
349. Добровольский Д. Начальная летопись как источник по истории коллективного самосознания Древней Руси / Д. Добровольский // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории. – Вып. 27. – Москва, 2009. – С. 43–61.
350. Добровольский Д. «Якоже и прародители наши погынуша»: к вопросу об этническом самосознании древнерусских летописцев XI – начала XII в. / Д. Добровольский // Вестник РГГУ. Серия : Исторические науки. – 2010. – № 7. – С. 83–95.
351. Долбилов М. «Западные окраины Российской империи» и проблема сравнительного изучения окраин / М. Долбилов // Ab Imperio. – Казань, 2008. – № 4. – С. 390–404.
352. Долгов В. В. Древняя Русь: мозаика эпохи. Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв. / В. В. Долгов. – Ижевск : ИД «Удмуртский университет», 2004. – 218 с.
353. Долгов В. В. Очерки истории общественного сознания Древней Руси XI–XIII вв. : [учебное пособие]. – Ижевск : ИД «Удмуртский университет», 1999. – 250 с.
354. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма / пер. с англ. / Э. Доманска. – Москва : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2010. – 400 с.
355. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польс. та англ. / Е. Доманська. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
356. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. 1 : Античные источники / сост. А. Подосинов. – Москва : РФСОН, 2009. – 352 с.
357. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. 2 : Византийские источники / сост. М. Бибиков. – Москва : РФСОН, 2010. – 384 с.
358. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. 3 : Восточные источники / сост. Т. Калинина, И. Коновалова, В. Петрухин. – Москва : РФСОН, 2009. – 264 с.

359. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. 4 : Западноевропейские источники / сост. А. Назаренко. – Москва : РФСОН, 2010. – 512 с.
360. Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. 5 : Древнескандинавские источники / сост. Т. Джаксон, Е. Мельникова. – Москва : РФСОН, 2009. – 384 с.
361. Дубоніс А. Рец. на : Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 1998 // ГА. – Т. 5. – Гародня, 2001. – С. 162–167.
362. Дук Д. У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.
363. Дук Д. Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў (IX–XI стст.) / Д. Дук // Спадчына. – 2003. – № 6. – С. 40–46.
364. Дулимов Е. И. Славяне средневекового Дона / Е. И. Дулимов, В. К. Цечоев. – Ростов-на-Дону : ООО «Ростиздат», 2001. – 320 с.
365. Дучыц Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагодзьдзя / Л. Дучыц // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 2, сш. 1. – Мінск, 1995. – С. 15–30.
366. Дучыц Л. Роля балтаў у этнагенезе беларусаў (па матэрыялах вывучэння касцюма XI–XII стст.) / Л. Дучыц // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : у 2 ч. – Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – С. 14–19.
367. Егарэйчанка А. Да 70-годдзя Эдуарда Міхайлавіча Загарульскага / А. Егарэйчанка // БГЧ. – 1998. – № 4. – С. 103–104.
368. Егорейченко А. А. Культуры шрихованой керамики / А. А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2006. – 207 с.
369. Егоров В. Литва или Беларусь? Взгляд со стороны / В. Егоров // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 12 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2013. – С. 82–106.
370. Емельянчык В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) / В. Емельянчык // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 11. – Мінск, 1997. – С. 5–8.
371. Емяльянчык В. Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельныцтва Полацкай зямлы X–XIII стст. (па дадзеным краніялогіі) / В. Емельянчык // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. – Полацк : НПГКМЗ, 2003. – С. 122–130.
372. Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей / В. В. Енуков. – Курск : Учитель, 2005. – 352 с.
373. Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе / В. Е. Еременко. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1997. – 232 с.
374. Ермаловіч М. І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М. І. Ермаловіч. – Мінск : Беллітфонд, 2003. – 448 с.
375. Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь : Полацкі і Новагародскі перыяды / М. І. Ермаловіч. – Менск : Мастацкая літаратура, 1990. – 353 с.
376. Етнічна історія давньої України / П. Толочко, Д. Козак, О. Моця [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2000. – 277 с.
377. Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 3–48.
378. Живов В. Об этническом и религиозном самосознании Нестора Летописца / В. Живов // Живов В. М. Разыскания в области истории и предыстории русской культуры / В. М. Живов. – Москва : Языки славянской культуры, 2002. – С. 170–186.
379. Жих М. Валентин Васильевич Седов. Страницы жизни и творчества славянского подвижника. Часть 1. Проблема славянского расселения в Восточной Европе и становления древнерусской народности в работах В. В. Седова / М. Жих // Русин. – 2012. – № 4. – С. 131–165.
380. Жих М. Валентин Васильевич Седов. Страницы жизни и творчества славянского подвижника. Часть 2. Проблема славянского этногенеза в работах В. В. Седова / М. Жих // Русин. – 2013. – № 1. – С. 131–165.
381. Жих М. Древние славяне на Волыни (I тыс. н. э.). Часть вторая / М. Жих // Исторический формат. – 2016. – № 2. – С. 59–91.
382. Жих М. О предыстории Волынской земли (VI – начало X в.) / М. Жих // Русин. – 2008. – № 3–4. – С. 35–57.
383. Жих М. О соотношении летописных «кривичей» и «полочан» / М. Жих // Исторический формат. – 2015. – № 1. – С. 31–52.
384. Жих М. Ответ Н. А. Лифанову // Румянцевский музей (2011) [Электронный ресурс] / М. Жих. – Режим доступа : http://www.rummuseum.ru/portal/node/2120.
385. Жих М. Ранние славяне на Висле и Одере (реплика по поводу статьи В. Новаковского) / М. Жих // Исторический формат. – 2015. – № 1. – С. 124–133.
386. Жих М. И. Ранние славяне в Среднем Поволжье (по материалам письменных источников) / М. И. Жих. – Санкт-Петербург ; Казань : Вестфалика, 2011. – 90 с.
387. Жих М. Рец. на : Загорульский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси. – Минск, 2012 / М. Жих // Исторический формат. – 2015. – № 2. – С. 216–222.

388. Жих М. Рец. на : Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. – Минск, 2008 / М. Жих // Rossica Antiqua. – 2014. – № 1. – С. 104–120.
389. Жмуровский С. Белорусская историография о трансформации белорусского общества / С. Жмуровский // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 4 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 14–17.
390. Жук А. Введение в этноархеологию : [учебное пособие] / А. Жук, С. Тихонов, Н. Томилов. – Омск : ИД «Наука», 2003. – 72 с.
391. Загарульскі Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII стст. : [вучэб. дапам.] / Э. М. Загорульский. – Мінск : Універсітэцкае, 1998. – 240 с.
392. Загорульский Э. М. Археология Белоруссии : [учебное пособие для вузов БССР] / Э. М. Загорульский. – Минск : Высшая школа, 1965. – 228 с. [Електронний ресурс]. – Власний архів.
393. Загорульский Э. М. Белая Русь с середины I тысячелетия до середины XIII века / Э. М. Загорульский. – Минск : Четыре четверти, 2014. – 532 с.
394. Загорульский Э. М. Вищинский замок / Э. М. Загорульский. – Минск : БГУ, 2004. – 160 с.
395. Загорульский Э. М. Древняя история Белоруссии: очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.) / Э. М. Загорульский. – Минск : Изд-во БГУ, 1977. – 136 с.
396. Загорульский Э. Место носителей культуры длинных курганов в славянском этногенезе / Э. Загорульский // Российские и славянские исследования. – Вып. 9 / редкол. : А. Сальков, О. Яновский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2014. – С. 15–27.
397. Загорульский Э. О времени и условиях формирования древнерусской народности / Э. Загорульский // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІУ НАНУ, 2002. – С. 105–111.
398. Загорульский Э. Общие этнические корни белорусов, русских и украинцев [Електронний ресурс] / Э. Загорульский // Криштапович Л. Е. Беларусь и Россия : историософское и цивилизационное единство / Л. Е. Криштапович. – Минск : АУП РБ, 2006. – С.88–93. – Режим доступу: http://newzz.in.ua/main.
399. Загорульский Э. Проблема датирования начала славянского этногенеза / Э. Загорульский // Працы гістарычнага факультэта [БДУ]. – Вып. 1 / рэдкал. : У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2006. – С. 153–168.
400. Загорульский Э. Проблема этнической атрибутации памятников второй половины I тыс. н. э. на территории Беларуси / Э. Загорульский // Веснік БДУ. Серыя 3 : Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – Вип 3. – Мінск, 1996. – С. 24–30.
401. Загорульский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси / Э. М. Загорульский. – Минск : БГУ, 2012. – 367 с.
402. Зайкоўскі Э. Балты цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў сярэдневякоўі / Э. Зайкоўскі // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мн. : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 33–41.
403. Зайкоўскі Э. Этнічная і канфесійная сітуацыя ў гістарычнай Літве на рубяжы XIV–XV стст. / Э. Зайкоўскі // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі / рэдкал. : А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 11–25.
404. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – вид. 2-ге, доп. – Київ : Бібліотека українця, 2004. – 263 с.
405. Залізняк Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу / Л. Залізняк // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – Київ, 2001. – С. 14–21.
406. Залізняк Л. Древнерусская чи давньоукраїнська народність? / Л. Залізняк // Маґістеріум. – Вип. 36. – Київ, 2009. – С. 70–75.
407. Залізняк Л. Етногенез українців, білорусів та росіян / Л. Залізняк // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13.
408. Залізняк Л. Л. Первісна історія України : [навчальний посібник] / Л. Л. Залізняк. – Київ : Вища школа, 1999. – 263 с.
409. Залізняк Л. Л. Походження українців: між наукою та ідеологією : популярне видання / Л. Л. Залізняк. – Київ : Темпора, 2008. – 104 с.
410. Залізняк Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів / Л. Залізняк // Збірник наукових праць НДІУ. – Т. XV : На пошану В. Д. Барана / ред. П. Кононенко. – Київ, 2007. – С. 223–241.
411. Залізняк Л. Походження українців. У лещатах імперських міфів / Л. Залізняк // Маґістеріум. – Вип. 20. – Київ, 2005. – С. 94–100.
412. Залізняк Л. Про давньоруську народність та її прибічників в Україні / Л. Залізняк // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – Київ, 2010. – С. 93–97.
413. Залізняк Л. Проблеми етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології / Л. Залізняк // Маґістеріум. – Вип. 6. – Київ, 2001. – С. 49–56.
414. Залізняк Л. Ранньосередньовічна версія походження українців / Л. Залізняк // Маґістеріум. – Вип. 45. – Київ, 2011. – С. 5–13.
415. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України / Л. Л. Залізняк. – Київ : Темпора, 2012. – 542 с.

416. Залізняк Л. Україногенеза в тумані міфології / Л. Залізняк // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Київ : Темпора, 2008. – С. 33–50.
417. Залізняк Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? / Л. Залізняк // Магістеріум. – Вип. 11. – Київ, 2003. – С. 82–94.
418. Залізняк Л. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? / Л. Залізняк // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». – Т. 18 : Теорія та історія культури. – Київ, 2000. – С. 55–61.
419. Заринов И. Время искать общий язык (проблема интеграции различных этнических теорий и концепций) / И. Заринов // ЭО. – 2000. – № 2. – С. 3–18.
420. Заринов И. Исследование феноменов «этноса» и «этничности»: некоторые итоги и соображения / И. Заринов // Академик Ю. В. Бромлей и отечественная этнология. 1960–1990-е годы / отв. ред. С. Козлов. – Москва : Наука, 2003. – С. 18–36.
421. Заринов И. Ю. Поляки в диаспоре. Сравнительная характеристика этнической истории польских диаспор в России, США и Бразилии / И. Ю. Заринов. – Москва : ИЭА РАН, 2010. – 268 с.
422. Зашкільняк Л. Антропоморфний вимір сучасних національних ґранд-наративів / Л. Зашкільняк // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3, ч. 1 / ред. В .Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2008. – С. 77–83.
423. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти / Л. Зашкільняк // Україна Модерна. – Ч. 9. – Київ ; Львів, 2005. – С. 7–14.
424. Зашкільняк Л. Виклики XXI століття й сучасна українська історіографія / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14 / ред. Л. Алексієвець. – Тернопіль : ТНПУ, 2014. – С. 283–292.
425. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
426. Зашкільняк Л. Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового істоіописання на початку XXI ст.) / Л. Зашкільняк // Theatrum Humanae Vitae : студії на пошану Наталі Яковенко / редкол. : Н. Білоус [та ін.]. – Київ : Laurus, 2012. – С. 595–604.
427. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. О. Зашкільняк. – Львів : Львівський державний університет, 1999. – 224 с.
428. Зашкільняк Л. Міжнародна наукова конференція у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» / Л. Зашкільняк, Р. Сирота // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 148–153.
429. Зашкільняк Л. Небезпеки історичного мислення та соціальні функції історика у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Історик і влада / ред. В. Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2016. – С. 133–142.
430. Зашкільняк Л. Про свободу і обмеження в пізнанні минулого: українська історіографія на початку XXI століття / Л. Зашкільняк // ХІЗ. – Вип. 15 / редкол. : С. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. – Харків : ХНУ, 2016. – С. 14–27.
431. Зашкільняк Л. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах» / Л. Зашкільняк // Світло й тіні українського радянського історіописання / за ред. В. Смолія. – Київ : ІПУ НАНУ, 2015. – С. 17–30.
432. Зашкільняк Л. Рец. на : Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005 / Л. Зашкільняк // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2, ч. 1 / гол. ред. В. Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2006. – С. 448–457.
433. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія : [навчальний посібник] / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
434. Зашкільняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні? (Рец. на: Stryjek T. Jakiej przyszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa, 2007) / Л. Зашкільняк // Україна модерна. – Ч. 14 (3). – Київ ; Львів, 2009. – С. 297–309.
435. Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. / Я. Г. Зверуго. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 208 с.
436. Звяруга Я. Г. Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі / Я. Г. Звяруга. – Мінск : ІГ НАНБ, 2005. – 174 с.
437. Звяруга Я. Насельніцтва Панямоння / Я. Звяруга // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 3 : Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII ст.) / пад рэд. П. Лысенка. – Мінск : Бел. навука, 2000. – С. 84–108.
438. Зинкявичюс З. Откуда родом литовцы / пер. с литовс. / З. Зинкявичюс, А. Лухтанас, Г. Чеснис. – Вильнюс : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006. – 144 с.
439. Зинькевич В. «Несвядомая» история Белой Руси / В. Зинькевич. – Москва : Книжный мир, 2017. – 426 с.
440. Зуев В. К научному портрету Д. Мачинского / В. Зуев, Г. Лебедев, М. Щукин // Петербургский археологический вестник. – 1993. – № 6. – С. 7–12.
441. Иванов С. «В тени Юстиниановых крепостей»? Ф. Курта и парадоксы раннеславянской этничности / С. Иванов // SSBP. – 2008. – № 2. – С. 5–12.
442. Иванов С. Откуда начинать этническую историю славян? / А. Иванов // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 3–13.
443. Иванов С. Рюрик Михал Иваныч, всероссийский староста (2002) [Электронный ресурс] / С. Иванов. – Режим доступа : http://supernew.ej.ru/044/tema/04/index.html.

444. Иванов С. Славянская этничность как методологическая проблема / С. Иванов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 23–26.
445. Иггерс Г. Глобальная история современной историографии / пер. с англ. / Г. Иггерс, Э. Ван. – Москва : Канон+; РООИ «Реабилитация», 2012. – 432 с.
446. Изгнание норманнов из русской истории : [сборник статей и монографий]. – Вып. 1 / сост. и ред. В. Фомин. – Москва : Русская панорама, 2010. – 552 с.
447. Измайлов И. Археологическая культура и средневековая этническая общность: теоретические и методические проблемы соотношения (на примере средневековой Булгарии) / И. Измайлов // Поволжская археология. – 2014. – № 3. – С. 138–178.
448. Ильин А. «Повесть временных лет» и вопросы этногенеза беларусов / А. Ильин // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 6 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2011. – С. 99–112.
449. Ильхамов А. Постсоветская этнография, мифотворчество и власть / А. Ильхамов // Ab Imperio. – Казань, 2005. – № 4. – С. 327–336.
450. Ионов И. Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия / И. Н. Ионов. – Москва : Наука, 2007. – 499 с.
451. Иоффе Э. Проблема идентичности в мировой и белорусской историографии (рецензия на монографию О. М. Шутовой «Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века») / Э. Иоффе // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 5 / рэдкал. : У. Сідарцоў (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БГУ, 2009. – С. 168–172.
452. Искендеров А. Историческая наука на пороге XXI века / А. Искендеров // Вопросы истории. – 1996. – № 4. – С. 3–31.
453. Исланова И. Культурная ситуация в ареале псковских длинных курганов / И. Исланова // КСИА. – Вып. 235. – Москва : Наука, 2014. – С. 327–341.
454. Исланова И. Культурные группы середины – третьей четверти I тыс. н. э. лесной зоны Восточной Европы (по материалам Верхневолжья и Валдая) / И. Исланова // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – Т. 1 / отв. ред. Н. Макаров и Е. Носов. – Санкт-Петербург ; Москва ; Великий Новгород : ИИМК РАН, 2011. – С. 41–42.
455. Исланова И. Проблемы изучения древностей I тыс. н. э. Верхнего Поволжья и Валдая / И. Исланова // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2013. – № 1. – С. 54–61.
456. Исланова И. Славянское расселение на Валдае и Верхней Волге (история решения вопроса по данным археологии) / И. Исланова // Восточная Европа в Средневековье (к 80-летию В. Седова) / редкол. : Н. Макаров [и др.]. – Москва : Наука, 2004. – С. 77–91.
457. Исланова И. Словене между Лугой и Мологой (эволюция взглядов В. В. Седова на новгородские сопки) / И. Исланова // КСИА. – Вып. 240 : Конференция памяти В. В. Седова. – Москва : ИА РАН, 2015. – С. 35–43.
458. Исланова И. В. Удомельское Поозерье в эпоху железа и раннего средневековья / И. В. Исланова. – Москва : Эдиториал УРСС, 1997. – 304 с.
459. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Данилевский [и др.]. – Москва : РГГУ, 1998. – 702 с.
460. Івакін Г. Дослідник Київської Русі / Г. Івакін // Археологія. – 2018. – № 1. – С. 3–8.
461. Івангородський К. Балтська проблематика в концепції східнослов'янського етногенезу Валентина Сєдова / К. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2017. – №. 3. – С. 13–25.
462. Івангородський К. Критика «етнологічної концепції» Лева Гумільова у сучасній російській історіографії / К. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2015. – Вип. 342. – С. 31–42.
463. Івангородський К. Сутність етносу як самостійного явища: стан проблеми на сучасному етапі / К. Івангородський // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – Вип. 80. – Черкаси, 2005. – С. 36–44.
464. Івангородський К. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів / К. Івангородський // Матеріали до української етнології. – Вип. 8 (11) / ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2009. – С. 307–314.
465. Іванченко Р. П. Історія без міфів : бесіди з історії української державності : [навч. посіб.]. – 2-е вид. / Р. П. Іванченко. – К.: МАУП, 2007. – 624 с.
466. Ідзьо В. С. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. – вид. 2-ге, доп. і перероб. / В. С. Ідзьо. – Львів : Радіо Воскресіння ; Сполом, 2004. – 288 с.
467. Імя тваё Белая Русь / уклад. Г. Сагановіч. – Мінск : Полымя, 1991. – 319 с.
468. Ісаєв Д. Рец. на : Вялікі гістарычны атлас Беларусі у 3 тамах. – Мінск, 2009–2013 / Д. Ісаєв // Критика. – 2015. – № 9–10. – С. 5.
469. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації / Я. Ісаєвич // Формування української нації: історія та інтерпретації : матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів : ЛДУ, 1995. – С. 17–22.

470. Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 306–312.
471. Ісаєвич Я. Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати / Я. Ісаєвич // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 136–143.
472. Ісаєвич Я. «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії / Я. Ісаєвич // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 242–249.
473. Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 3–17.
474. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура : статті і нариси / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : ІУ НАНУ, 1996. – 335 с.
475. Історичне джерелознавство : [підручник] / Я. Калакура [та ін.]. – Київ : Либідь, 2002. – 488 с.
476. Казакевич А. Белорусская система: морфология, физиология, генеалогия / А. Казакевич // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2006. – № 1–2. – С. 117–150.
477. Казакевич Г. М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції / Г. М. Казакевич. – Київ ; Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 358 с.
478. Казакевіч А. Пра калёнію [Електронний ресурс] / А. Казакевіч. – Режим доступу : belintellectuals.eu.
479. Казакевіч А. «Арыенталізм», альбо некалькі заўваг пра «казус Беларусь» / А. Казакевіч // ARCHE. – 2005. – № 6. – С. 55–63.
480. Казакевіч А. Ідэалягічная інфраструктура беларускае палітыкі / А. Казакевіч // ARCHE. – 2006. – № 12. – С. 31–42.
481. Казакевіч А. Кароткая генеалогія крыўскае ідэі / А. Казакевіч // Палітычная Сфера : беларускі навуковы часопіс. – 2006. – № 6. – С. 4–10.
482. Казанский М. Уличи / М. Казанский, К. Цукерман // Paleoslavica. – Vol. XXV, №. 2. – Cambridge, 2017. – P. 1–37.
483. Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд : в 5 т. / Р. М. Казлова. – тт. 1–3. – Гомель : ГГУ, 2000–2003; Козлова Р. М. Белорусская и славянская гидронимия. Праславянский фонд / Р. М. Козлова. – тт. 4–5. – Гомель : ГГУ, 2006, 2011.
484. Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд. – Т. 1 / Р. М. Казлова. – Гомель: ГГУ, 2000 . – 261 с.
485. Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії / Я. Калакура // Історик і влада / ред. В. Смолій. – Київ : ІУ НАНУ, 2016. – С. 55–76.
486. Калакура Я. Комплекс «совковості» пострадянської історіографії / Я. Калакура // Україна – Європа – Світ. Серія : Історія, міжнародні відносини. – Вип. 16. – Тернопіль : ТНПУ, 2015. – С. 163–174.
487. Калакура Я. Методологічні засади концептуалізації української історіографії / Я. Калакура // Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум. – Т. 2 : Нові сенси історичного знання / за ред. В. Масненка. – Черкаси : ЧНУ, 2017. – С. 9–20.
488. Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : [науково-методичний посібник] / Я. С. Калакура. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. – 319 с.
489. Калакура Я. С. Українська історіографія : [курс лекцій]. – 2-е вид. / Я. С. Калакура. – Київ : Генеза, 2012. – 511 с.
490. Калинина Т. Арабо-персидские географы о взаимоотношении русов и славян / Т. Калинина // ВЕДС : Политическая структура Древнерусского государства / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ РАН, 1996. – С. 30–34.
491. Калинина Т. Арабские источники VIII–IX вв. о славянах / Т. Калинина // ДГВЕ. – Москва : Наука, 1994. – С. 211–223.
492. Калинина Т. Историко-культурные области Восточной Европы (пути контактов по данным арабо-персидских источников IX–X вв.) / Т. Калинина // ВЕДС : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2008. – С. 77–82.
493. Калмыков В. Менталитет восточных славян / В. Калмыков // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы / ред. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ, 2001. – С. 56–57.
494. Калхун К. Национализм / пер. с англ. / К. Калхун. – Москва : Территория будущего, 2006. – 288 с.
495. Каменецкий И. Археологическая культура: ее определение и интерпретация / И. Каменецкий // Советская археология. – 1970. – № 2. – С. 18–36.
496. Капелюшний В. Державні кордони та етнічні межі України: минуле та сьогодення / В. Капелюшний // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 24. – Київ, 2008. – С. 5–11.
497. Каратовская В. В. «Норманнская проблема» и опыт ее интерпретации на основе сравнительного анализа историографии древнерусского и болгарского политогенеза (1990–2000-е гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / В. В. Каратовская ; Томский государственный университет. – Томск, 2011. – 27 с.

498. Карев Д. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев / Д. В. Карев. – Вильнюс : ЕГУ, 2007. – 312 с.
499. Карнаухов Д. В. Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения / Д. В. Карнаухов. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2010. – 291 с.
500. Карплюк Г. Біля витоків вивчення етногенезу слов'ян / Г. Карплюк // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія» / редкол. : Г. Боряк [та ін.]. – Т. 20 : Історичні науки. – Ч. 1. – Київ, 2002. – С. 41–45.
501. Карплюк Г. Історіографія вивчення співвідношення слов'янського етносу та археологічних культур / Г. Карплюк // Магістеріум. – Вип. 11. – Київ, 2003. – С. 59–63.
502. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : [навчальний посібник] / О. В. Картунов. – Київ : УЕП, 2007. – 192 с.
503. Каспяровіч Г. Тэарэтычныя пытанні этнакультурнага развіцця этнічных супольнасцей / Г. Каспяровіч // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 2001. – № 4. – С. 67–72.
504. Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. Касьянов // УІЖ. – 2016. – № 2. – С. 118–137.
505. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії / Г. Касьянов // Схід–Захід : історико-культурологічний збірник. – Вип. 3. – Харків : Майдан, 2001. – С. 82–100.
506. Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і посткомуністичний простір / Г. Касьянов // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжнародної конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 р.) / ред. Г. Касьянов. – Київ : ІУ НАНУ, 2008. – С. 14–34.
507. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / ред. Л. Зашкільняк. – Львів : ЛНУ, 2004. – С.57–73.
508. Касьянов Г. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті рр.) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : [мат. Всеукр. наук.-методол. семінару] / під ред. Г. Касьянова. – Київ : ІУ НАНУ, 2005. – С. 36–46.
509. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.
510. Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты / Г. Касьянов // Ab Imperio. – Казань, 2003. – № 2. – С. 491–519.
511. Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – Київ : ІУ НАНУ, 2013. – 128 с.
512. Касьянов Г. В. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. В. Касьянов. – Київ : Наш час, 2010. – 271 с.
513. Катлярчук А. Вікінгі, Русь і загадкавая адсутнасьць Полацку / А. Катлярчук // ARCHE. – 2005. – № 6. – С. 307–310.
514. Катлярчук А. Шведы ў гісторыі й культуры беларусаў / А. Катлярчук. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2002. – 296 с.
515. Кафарський В. Проблема українського етногенезу / В. Кафарський, Б. Савчук // Етнологія : [підручник]. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – С. 190–221.
516. Кениг А. В. Этноархеология как метод археологических реконструкций (на примере тазовских селькупов) / А. В. Кениг. – Екатеринбург ; Ханты-Мансийск : Изд-во АМБ, 2010. – 128 с.
517. Кибинь А. С. Верхнее Понеманье в политической, социо-культурной и этнической истории славян и балтов VIII–XIII вв. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 – всеобщая история / А. С. Кибинь ; СПбГУ. – Санкт-Петербург, 2009. – 22 с.
518. Кибинь А. С. От Ятвязи до Литвы: русское пограничье с ятвягами и литвой в X–XIII веках / А. С. Кибинь. – Москва : Квадрига, 2014. – 272 с.
519. Кибинь А. Ятвяги в X–XI вв.: «балтское племя» или береговое братство? / А. Кибинь // SSBP. – 2008. – № 2. – С. 117–132.
520. Кириенко В. Восточные славяне: к проблеме самоидентификации / В. Кириенко // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы в заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць / пад рэд. І. Крэня. – Гродна : ГрДУ, 1998. – С. 219–221.
521. Кириленко С. О. Походження Русі в радянській історичній науці (1920-ті – початок 1990-х рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.06 / С.О. Кириленко, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 22 с.
522. Кириченко Ю. Т. Концепції українського етногенезу та націогенезу в етнологічній науці другої половини XIX – початку XXI ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Ю. Т. Кириченко; КНУ. – Київ, 2017. – 280 с.
523. Кирпичников А. Великий Волжский путь и Ладожско-Волховский север Руси в эпоху раннего средневековья / А. Кирпичников // Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. – Вып. 1 / редкол. : А. Кирпичников [и др.]. – Санкт-Перебург : Нестор-История, 2006. – С. 5–12.
524. Кирпичников А. Исторические данные о 1150-летии создания Русского государства (862–2012 гг.)

/ А. Кирпичников // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – Т. 2 / отв. ред. Н. Макаров, Е. Носов. – Санкт-Петербург ; Москва ; Великий Новгород : ИИМК РАН, 2011. – С. 45–47.
525. Кирпичников А. Ладога – культурный и исторический феномен России и Балтийского моря // Полития. – 2003. – С. 10–17 // Альтернативный сайт Старой Ладоги [Электронный ресурс] / А. Кирпичников. – Режим доступа : http://altladoga.narod.ru/newsarh/2005/kirp.htm.
526. Кирпичников А. Ладога и 1150-летие Российской государственности / А. Кирпичников // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2012. – № 4. – С. 5–18.
527. Кирпичников А. Старая Ладога – колыбель российской государственности / А. Кирпичников // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2011. – № 1. – С. 144–154.
528. Кінан Е. Російські історичні міфи / Е. Кінан. – Київ : Критика, 2001. – 283 с.
529. Кіштымаў А. Падвядзеньне вынікаў альбо зьвядзеньне рахункаў? / А. Кіштымаў // ARCHE. – 2007. – № 7–8. – С. 23–30.
530. Клейн Л. Археологическая культура: теоретический анализ практики (вместо рецензии) // РА. – 1998. – № 1. – С. 187–194.
531. Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – Ленинград : ЛФ ЦЭНДИСИ, 1991. – 448 с.
532. Клейн Л. Варяги, антинорманизм и час истины / Л. Клейн // Троицкий вариант. Наука. – 2010. – № 63, 28 сент. – С. 10.
533. Клейн Л. Вокруг истории археологии (рец. на: История археологии: границы и принципы субдисциплины / отв. ред. Д. Тесленко. – Киев, 2013) / Л. Клейн // Российский археологический ежегодник. – 2014. – № 4. – С. 595–597.
534. Клейн Л. С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Евразия, 2010. – 496 с.
535. Клейн Л. С. Диалоги. Теоретическая археология и не только / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Евразия, 2018. – 368 с.
536. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов [рукопись]. – Санкт-Петербург : [б. и.] 2007. – 226 с. [Электронный ресурс] / Л. С. Клейн. – Режим доступа : http://www.archaeology.ru.
537. Клейн Л. Еще один сказ о лехитских варягах. Продолжение спора / Л. Клейн // Stratum plus. – 2014. – № 5. – С. 335–344.
538. Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности. – Т. 1 : Общий обзор и дореволюционное время / Л. С. Клейн. – Санкт-Петеребург : Евразия, 2014. – 704 с.
539. Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности. – Т. 2 : Археологи советской эпохи / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Евразия, 2014. – 640 с.
540. Клейн Л. С. Культура и эволюция. Теоретические исследования / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Евразия, 2018. – 316 с.
541. Клейн Л. Ленинградский неонорманизм – в самом деле? / Л. Клейн // Stratum plus. – 2015. – № 5. – С. 345–350.
542. Клейн Л. С. Муки науки : ученый и власть, ученый и деньги, ученый и мораль / Л. С. Клейн. – Москва : НЛО, 2017. – 576 с.
543. Клейн Л. Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии / Л. Клейн // Stratum plus. – Санкт-Петербург ; Кишинёв ; Одесса, 1999. – № 5. – С. 91–102.
544. Клейн Л. Панорама теоретической археологии: русский текст с приложениями / Л. Клейн // Stratum plus. – 2005–2009. – № 4. – С. 11–116.
545. Клейн Л. Происхождение славян, версия биохимическая (Клёсов А. А. Происхождение славян. ДНК-генеалогия против «норманнской теории». – Москва, 2013) / Л. Клейн // Российский археологический ежегодник. – 2015–2016. – № 5–6. – С. 233–246.
546. Клейн Л. С. Спор о варягах. История противостояния и аргументы истории / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Евразия, 2009. – 400 с.
547. Клейн Л. С. Феномен советской археологии / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : ФАРН, 1993. – 128 с.
548. Клейн Л. С. Этногенез и археология. – Т. 1 : Теоретические исследования / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург : Евразия, 2013. – 528 с.
549. Клейн Л. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) / Л. Клейн // СЭ. – 1988. – № 4. – С. 13–23.
550. Клейн Л. Украинская археология в России и вне ее // Троицкий вариант – Наука. – 2013. – № 128, 7 мая. – С. 4.
551. Клёсов А. А. Происхождение славян. ДНК-генеалогия против «норманнской теории» / А. А. Клёсов. – Москва : Алгоритм, 2013. – 512 с.
552. Клёсов А. А. Славяне, кавказцы, евреи с точки зрения ДНК-генеалогии / А. А. Клёсов. – Москва : Книжный мир, 2015. – 352 с.
553. Ковалев Г. Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование / Г. Ф. Ковалев. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1991. – 176 с.
554. Ковалёва Н. О месте цивилизационного подхода в изучении истории Беларуси / Н. Ковалёва // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 87–90.

555. Когут З. Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті – 1860-ті роки) / З. Когут // Схід-Захід : історико-культурологічний збірник. – Вип. 5. – Харків : ФріМайнд, 2001. – С. 7–17.
556. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – Київ : Критика, 2004. – 352 с.
557. Кожинов В. В. Пятый пункт. Межнациональные противоречия в России / В. В. Кожинов. – Москва : Яуза, Эксмо, 2005. – 480 с.
558. Козак Д. Вельбарська культура: готи чи гепіди? / Д. Козак // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 7–17.
559. Козак Д. Венеди / Д. Козак // Дьнєслово : збірка праць на пошану П. Толочка. – Київ : Корвінпрес, 2008. – С. 266–278.
560. Козак Д. Н. Венеди / Д. Н. Козак. – Київ : ІА НАНУ, 2008. – 470 с.
561. Козак Д. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині І тис. н. е. / Д. Козак // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 24–36.
562. Козак Д. Висновки / Д. Козак // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Т. 1: Археологія та антропологія / ред. С. Павлюк. – Львів : ІН НАНУ, 1999. – С. 483–502.
563. Козак Д. Вступ / Д. Козак // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Т. 1 : Археологія та антропологія / ред. С. Павлюк. – Львів: ІН НАНУ, 1999. – С. 27–30.
564. Козак Д. Давні слов'яни / Д. Козак // Давня історія України [: навч. пос.] : у 2 кн. – Кн. 2 / П. Толочко [та ін.]. – Київ : Либідь, 1995. – С. 5–78.
565. Козак Д. До проблеми походження слов'ян у Дністро-Дніпровському межиріччі / Д. Козак // Археологія. – 2006. – № 2. – С. 44–52.
566. Козак Д. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час / Д. Козак // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 8. – Львів, 2005. – С. 322–345.
567. Козак Д. Етнічні процеси в Україні наприкінці І тис. до н. е. – у І тис. н. е. / Д. Козак // Етнічна історія давньої України / П. Толочко, Д. Козак, О. Моця [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2000. – С. 118–194.
568. Козак Д. Культурно-етнічна ситуація на Волині і у Верхньому Подністров'ї в ранньозалізний та латенський час / Д. Козак // Слов'яни і Русь: археологія та історія : збірник праць на пошану Петра Толочка / ред. Г. Івакін. – Київ : Стародавній Світ, 2013. – С. 114–121.
569. Козак Д. Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в І тис. н.е. (проблема етногенезу слов'ян) / Д. Козак // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 11–14.
570. Козак Д. Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери / Д. Козак // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. / ред. С. Павлюк. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – Львів : ІН НАНУ, 1999. – С. 163–226.
571. Козак Д. Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі / Д. Н. Козак. – Київ : ІА НАНУ, 2012. – 264 с.
572. Козак Д. Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині) / Д. Козак // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 76–84.
573. Козак Д. Проблеми етнокультурної історії Північно-Західної України в першій половині І тис. н. е. / Д. Козак // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 22–33.
574. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д. Н. Козак. – Київ : Наук. думка, 1984. – 96 с.
575. Козак Д. Сармати та слов'яни на Україні / Д. Козак // Старожитності І тис. н. е. на території України / редкол. : В. Баран [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2003. – С. 64–71.
576. Козак Д. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті І тис. / Д. Козак // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 54–68.
577. Козак Д. Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. / Д. Н. Козак. – Київ : ІА НАНУ, 2016. – 118 с.
578. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / пер. з нім. / Р. Козеллек. – Київ : Дух і літера, 2006. – 436 с.
579. Козлов В. О биолого-географической концепции этнической истории / В. Козлов // Вопросы истории. – 1974. – № 12. – С. 72–85.
580. Козлов В. Проблематика «этничности» / В. Козлов // ЭО. – 1995. – № 4. – С. 39–54.
581. Козлова Р. М. Праславянское слово в генетическом гнезде: структура праславянского слова : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.03 / Р. М. Козлова. – Гомель, 1990. – 446 с.
582. Козюба В. До 60-річчя Валентини Олексіївни Петрашенко / В. Козюба // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 133–138.
583. Колесник И. Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект / И. Колесник // ХІЗ. – Вип. 4. – Харків, 2000. – С. 9–19.
584. Колесник І. «Міждисциплінарність» як концепт / І. Колесник // ХІЗ. – Вип. 9. – Харків, 2008. – С. 23–34.
585. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : [мат. Всеукр. наук.-методол. семінару] / під ред. Г. Касьянова. – Київ : ПУ НАНУ, 2005. – С. 22–35.
586. Колесник І. Історія історіографії в Україні: методологічні моделі / І. Колесник // Historia historiografii

i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie / Pod red. J. Maternickiego, J. Pisulińskiej, L. Zaszkilniaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. – S. 64–78.
587. Колесник І. Методологія історії чи історія методології: метафори історіографічного дискурсу / І. Колесник // Український гуманітарний огляд. – Вип. 5 / ред. Н. Яковенко. – Київ, 2001. – С. 55–85.
588. Колесник І. Українська історіографія як історія понять / І. Колесник // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 5 / ред. В. Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2010–2011. – С. 51–69.
589. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.) / І. І. Колесник. – Київ : Генеза, 2000. – 256 с.
590. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. І. Колесник. – Київ : ІПУ НАНУ, 2013. – 566 с.
591. Комар А. Киев и Правобережное Поднепровье / А. Комар // Русь в IX–XI веках: археологическая панорама / отв. ред. Н. Макаров. – Москва ; Вологда : Древности Севера, 2012. – С. 300–333.
592. Комар А. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии / А. Комар // Colloquia Russica. – Т. 7 / red. V. Nagirnyy. – Kraków, 2017. – S. 31–43.
593. Комар А. Поляне и северяне / А. Комар // ДГВЕ : Предпосылки и пути образования Древнерусского государства / отв. ред. Е. Мельникова. – М. : РФСОН, 2012. – С. 128–191.
594. Комар А. «Тайны Русского каганата» и другие проблемы научной графомании (заметки по поводу работ Е. С. Галкиной) / А. Комар // Ruthenica. – Вип. 9. – Київ : ІПУ НАНУ, 2010. – С. 185–196.
595. Комар А. Что такое «пастырская кульутра»? / А. Комар // Проблеми на прабългарската история и култура. – Т. 4, ч. 1. – София, 2007. – С. 35–52.
596. Комар О. Про час та обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів / О. Комар // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–X ст. – Чернігів : Сіверянська думка, 2003. – С. 102–107.
597. Комар О. Роксолани: історія та проблематика / О. Комар // Академія : гуманітарний альманах. – 1994. – № 1. – С. 31–49.
598. Комар О. Сармати Поросся та «південна» гіпотеза походження Русі / О. Комар // Vita Antiqua. – 1999. – № 1. – С. 81–88.
599. Конан У. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў: штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі / У. Конан // На шляху да праўды : [матэрыялы Міжнар. навук. канф.] / рэдкал. : А. Баршчэўскі [і інш.]. – Мінск : Беларускі Кнігазбор, 2001. – С. 155–164.
600. Конецкий В. К изучению социальных структур славянского населения Приильменья в конце I тыс. н. э. / В. Конецкий // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Вып. 6 / отв. ред. В. Янин. – Новгород : Упринформпечать, 1992. – С. 124–132.
601. Конецкий В. Славянская колонизация Северо-запада в отечественной исторической и археологической литературе / В. Конецкий // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Вып. 12 / отв. ред. В. Янин. – Новгород : НГОМЗ, 1998. – С. 226–241.
602. Конецкий В. Славянская колонизация Южного Причудья на фоне общих этнокультурных процессов Северо-запада / В. Конецкий // Псков в российской и европейской истории : в 2 т. – Т. 1 / отв. ред. В. Седов. – Москва : МГУП, 2003. – С. 206–213.
603. Конецкий В. Этнокультурные процессы второй половины I тыс. н. э. на Северо-западе: итоги перспективы изучения / В. Конецкий // У истоков русской государственности : историко-археологический сборник / отв. ред. Е. Носов и А. Мусин. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2007. – С. 256–267.
604. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова. – Москва : Восточная литература, 2006. – 325 с.
605. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси / И. Г. Коновалова. – Москва : ИФ «Восточная литература» РАН, 1999. – 254 с.
606. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. : текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова. – Москва : Восточная литература, 2009. – 220 с.
607. Коновалова И. Восточные источники / И. Коновалова // Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учебное пособие для студентов вузов] / под ред. Е. Мельниковой. – Москва : ИК «Логос», 1999. – С. 169–258.
608. Коновалова И. Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. / И. Коновалова // ДГВЕ (1992–1993 гг.). – Москва : Наука, 1995. – С. 139–148.
609. Коновалова И. Состав рассказа об «острове русов» в сочинениях арабо-персидских авторов X–XVI вв. / И. Коновалова // ДГВЕ. 1999 : Восточная и Северная Европа в средневековье / отв. ред. Г. Глазырина. – Москва : Восточная литература, РАН, 2001. – С. 169–189.
610. Конча С. Білі хорвати і населення українського Прикарпаття в IX–XI ст. / С. Конча // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – Вип. 15. – Київ, 2011. – С. 6–11.
611. Конча С. Венети/венеди римських джерел: вирішення проблеми локалізації / С. Конча // Магістеріум. – Вип. 11. – Київ, 2003. – С. 50–55.
612. Конча С. Від палеоліту до незалежної Української держави (Л. Л. Залізняку – 60) / С. Конча, Ю. Кухарчук // Кам'яна доба України. – Вип. 13. – Київ, 2010. – С. 7–27.
613. Конча С. Диференціація індоєвропейської спільноти / С. Конча // Магістеріум. – Вип. 6. – Київ, 2001. – С. 57–63.

614. Конча С. До питання про державність у Середньому Подніпров'ї перед початком києво-руської доби / С. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 8. – Київ, 2012. – С. 98–101.
615. Конча С. До питання про українську етногенетичну нішу / С. Конча // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри / упор. : І. Грабовська [та ін.]. – Київ : УВС, 2004. – С. 239–248.
616. Конча С. «Дулібський союз» між міфом та дійсністю / С. Конча // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – Вип. 9. – Київ, 2005. – С. 23–29.
617. Конча С. Етногенез і об'єктивність (відповідь В. Балушку) / С. Конча // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – Вип. 10. – Київ, 2006. – С. 30–33.
618. Конча С. Етногенез українців: верифікація на основі європейських паралелей / С. Конча // VII Міжнародний конгрес україністів. Етнологія : [збірник наук. статей] / ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2012. – С. 85–94.
619. Конча С. Ідентифікація «країни слов'ян» за «Описом північних народів» невідомого автора / С. Конча // Східний світ. – 2013. – № 1. – С. 115–123.
620. Конча С. Концепция происхождения индоевропейцев Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванова (критический этюд) // Генофонд.рф. Научно-просветительский портал наук об этногенезе. – 2015, 23 июня [Электронный ресурс] / С. Конча. – Режим доступа : генофонд.рф/?page_id=3952.
621. Конча С. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу / С. Конча // Археологія. – 2001. – № 3. – С. 35–43.
622. Конча С. «Лензяни» в контексті Київської Русі / С. Конча // Збірник наукових праць НДІУ. – Т. XV. – Київ, 2007. – С. 256–270.
623. Конча С. Місце України у світовому цивілізаційному просторі: підходи до побудови наукової парадигми / С. Конча // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – Вип. 1 (17). – Київ, 2014. – С. 5–10.
624. Конча С. Питання про історичність князя Аскольда у контексті проблематики «початків Русі» / С. Конча // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – 2015. – Т. 23, вип. 23. – С. 51–60.
625. Конча С. В. Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 – українознавство / С. В. Конча ; КНУ. – Київ, 1999. – 19 с.
626. Конча С. Проблема прабатьківщини індоєвропейців в історіографії / С. Конча // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 77–90.
627. Конча С. Проблематика природи етногенезу на тлі теорій багатоваріантності історичного розвитку / С. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 15. – Київ, 2014. – С. 22–28.
628. Конча С. Руси-луд'ана з праці аль-Мас'уді: етногеографічна інтерпретація / С. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – Київ, 2010. – С. 100–104.
629. Конча С. Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського Географа / С. Конча // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – Вип. 16. – Київ, 2012. – С. 19–25.
630. Конча С. Типологія етногенезу українців / С. Конча // Українознавчий альманах. – Вип. 18. – Київ, 2015. – С. 171–175.
631. Конча С. Ярлик Тохтамиша та українські землі в останній чверті XIV ст. / С. Конча // Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. – Київ : ЗАТ «Нічлава», 2004. – С. 83–97.
632. Конча С. Lenzaninoi Констянтина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян / С. Конча // Вісник КНУ. Серія : Українознавство. – Вип. 11. – Київ, 2007. – С. 4–7.
633. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с.
634. Копилов С.А. Українська історична славістика нового часу: витоки, становлення і етапи розвитку : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / С.А. Копилов ; ІУ НАНУ. – Київ, 2006. – 36 с.
635. Копосов Н. Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Н. Е. Копосов. – Москва : НЛО, 2005. – 248 с.
636. Копцюх Б. Р. Локалізація племінних союзів на території Прикарпаття / Б. Р. Копцюх. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. – 172 с.
637. Копцюх Б. Р. Місцинність племені як чинник в реконструкції етногенезу українців : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Б. Р. Копцюх ; КНУ. – Київ, 2011. – 18 с.
638. Копцюх Б. Р. Особливості розселення племен на Прикарпатті / Б. Р. Копцюх. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 174 с.
639. Копцюх Б. Рання етнічність з позицій архаїчних уявлень про автохтонність / Б. Копцюх // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 30. – Київ, 2009. – С. 75–81.
640. Корбут В. Мастацтва этнафутурыстычнага кравецтва, або Беларусы між славянскім небам і балцкаю зямлёю / В. Корбут // Спадчына. – 2006. – № 2. – С. 102–115.
641. Корзун В. Коммуникативное поле современной исторической науки: от размышлений историографов к опытам описания / В. Корзун, В. Рыженко // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории. – Вып. 37. – Москва, 2011. – С. 24–44.
642. Коротеева В. Энтони Смит: историческая генеалогия современных наций / В. Коротеева // Нация и национализм / ред. А. Миллер. – Москва : ИНИОН РАН, 1999. – С. 34–55.

643. Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е. / В. Г. Котигорошко. – Ужгород : Карпати, 2008. – 432 с.
644. Котляр М. Давньоруська державність: народження, розквіт, присмерк / М. Котляр // Україна крізь віки : збірник праць на пошану академіка В. Смолія. – Київ : ІУ НАНУ, 2010. – С. 137–153.
645. Котляр М. До проблеми настання феодальних відносин у східнослов'янському світі / М. Котляр // УІЖ. – 2013. – № 6. – С. 58–71.
646. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр / Україна крізь віки. – Т. 5. – Київ : ВД «Альтернативи», 1998. – 336 с.
647. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі / М. Ф. Котляр. – Київ : ІУ НАНУ, 2016. – 288 с.
648. Котляр М. Початки Русі. Довкола 862-го року / М. Котляр // УІЖ. – 2012. – № 2. – С. 28–41.
649. Котляр М. Ф. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації / М. Ф. Котляр. – Київ : Заповіт, 1995. – 288 с.
650. Котляр Н. В тоске по утраченному времени (Рец. на : Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2003. – Т. 8) // Средневековая Русь. – Вып. 7 / ред. А. Горский. – Москва : Индрик, 2007. – С. 343–353.
651. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. – 446 с.
652. Котышев Д. Начальный этап истории Киева (IX–X вв.) / Д. Котышев // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 1 : История. – Вып. 2 / редкол. : Н. Алеврас [и др.]. – Челябинск, 2005. – С. 5–17.
653. Коўкель І. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі / І. Коўкель, І. Крэнь // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. : [курс лекцый] / І. П. Крэнь, І. І. Коўкель, С. В. Марозава [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – С. 12–35.
654. Кошалеў В. Патагенэз беларускага мэнталітэту / В. Кошалеў // ARCHE. – 2000. – № 9. – С. 35–44.
655. Кравцевич А. Белорусы: нация Пограничья / А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть. – Вильнюс : ЕГУ, 2011. – 212 с.
656. Кравцов В. Н. Критика постмодернистской версии исторического знания в английской и американской историографии 1980–1990-х гг. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / В. Н. Кравцов ; РГГУ. – Москва, 2000. – 25 с.
657. Кравченко В. Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества / В. Кравченко // Ab Imperio. – Казань, 2004. – № 2. – С. 329–368.
658. Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологии / Н. Кравченко // Слов'янські культури в європейській цивілізації : збірник до 60-річчя професора Ю. Алексєєва / відп. ред. В. Наулко. – Київ : Київський інститут «Слов'янський університет», 2001. – С. 166–197.
659. Кравченко Н. Черняхівське поселення Обухів та його київське оточення (до вивчення характеру зв'язків між черняхівською та «традиційними» культурами римської доби) / Н. Кравченко // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 37–43.
660. Краўцэвіч А. Да праблемы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага / А. Краўцэвіч // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1996. – № 1. – S. 5–22; Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі / А. Краўцэвіч // ГА. – Т. 7. – Гародня, 2002. – С. 175–180.
661. Краўцэвіч А. Дыскусія ці сварка? Пра магчымасць дыялогу паміж беларускімі і летувіскімі гісторыкамі / А. Краўцэвіч // ГА. – Т. 5. – Гародня, 2001. – С. 168–172.
662. Краўцэвіч А. Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы / А. Краўцэвіч // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1997. – № 8. – S. 5–23.
662-а. Краўцэвіч А. Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага / А. Краўцэвіч // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1998. – № 9. – S. 5–25.
662-б. Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага / А. К. Краўцэвіч. – Мінск : Беларуская навука, 1998. – 208 с.
663. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – 2-е вид. / І. П. Крип'якевич. – Львів : ІУ НАНУ, 1999. – 220 с.
664. Крих С. Быть марксистом: крест советского историка / С. Крих // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 22 / гол. ред. В. Смолій. – Київ : ІУ НАНУ, 2012. – С. 153–176.
665. Крих С. Б. Образ древности в советской историографии / С. Б. Крих. – Москва : Красанд, 2013. – 320 с.
666. Крукоўскі М. Бляск і трагедыя ідэалу: філасофскія эцюды пра ідэалы, дэмакратыю і суверэнітэт. – Мінск : Нацыянальны Навукова-асветніцкі Цэнтр імя Ф. Скарыны, 2007 [Електронний ресурс] / М. Крукоўскі. – Режим доступу : http://kamunikat.org/halounaja.html?pubid=17676.
667. Куделко С. Історичний час українського народу / С. Куделко // ХІЗ. – Вип. 5. – Харків : НМЦ «СД», 2002. – С. 25–31.
668. Кузеванов Л. И. Методология исторического познания. Академизм и постмодернизм / Л. И. Кузеванов. – Москва : НЭИ «Российская историография», 2012. – 237 с.

669. Кузнецов А. Конфликты Руси с финно-угорскими племенами / А. Кузнецов // Альманах по истории средних веков и раннего Нового времени. – Вып. 3–4 / под ред. А. Маслова и А. Кузнецова. – Нижний Новгород : М-Принт, 2013. – С. 69–76.
670. Кузнецов А. Ломоносов и норманская теория в истории // Радиостанция «Эхо Москвы», программа «Не так» (ведущий – С. Бунтман), время выхода в эфир : 6 августа 2011 г., 14:12 [Электронный ресурс] / А. Кузнецов. – Режим доступа : http://echo.msk.ru/programs/netak/799397-echo.
671. Кузьменко Ю. К. Ранние германцы и их соседи: лингвистика, археология, генетика / Ю. К. Кузьменко. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2011. – 266 с.
672. Кузьмин А. Борьба за киевское наследие / А. Кузьмин // Славяне и Русь. Проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / сост. А. Кузьмин. – 3-е изд. – Москва : Флинта ; Наука, 1999. – С. 209–211.
673. Кузьмин А. Г. История России с древнейших времен до 1618 г. : [учебник для студентов] : в 2 кн. – Кн. 1 / А. Кузьмин. – Москва : ВЛАДОС, 2004. – 447 с.
674. Кузьмин А. Г. Начало Руси. Тайны рождения русского народа / А. Г. Кузьмин. – Москва : Вече, 2003. – 425 с.
675. Кузьмин А. Облик современного норманизма / А. Кузьмин // Сборник Русского исторического общества. – Т. 8 (156) : Антинорманизм / под ред. А. Кузьмина. – Москва : Русская панорама, 2003. – С. 214–256.
676. Кузьмин А. Правильная постановка вопроса и есть его решение / А. Кузьмин // Славяне и Русь. Проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / сост. А. Кузьмин. – 3-е изд. – Москва : Флинта ; Наука, 1999. – С. 430–435.
677. Кузьмин А. Проблема происхождения славян / А. Кузьмин // История России с древнейших времен до 1618 г. : [учебник для студентов] : в 2 кн. – Кн. 1 / А. Кузьмин. – Москва : ВЛАДОС, 2004. – С. 48–68.
678. Кузьмин А. Руги и русы на Дунае / А. Кузьмин // Славяне и Русь. Проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / сост. А. Кузьмин. – 3-е изд. – Москва : Флинта ; Наука, 1999. – С. 436–455.
679. Кузьмин А. Ученые мнения и легенды о славянской прародине / А. Кузьмин // Славяне и Русь. Проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / сост. А. Кузьмин. – 3-е изд. – Москва : Флинта ; Наука, 1999. – С. 3–15.
680. Кулеш Л. Об изучении курса «История Беларуси в контексте мировой цивилизации» / Л. Кулеш, Л. Осипова // Працы гістарычнага факультэта БДУ. – Вып. 2 / рэдкал. : У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 179–181.
681. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні (2012) [Електронний ресурс] / В. Кулик. – Режим доступу : http://www.historians.in.ua.
682. Курта Ф. Археология идентичностей в Восточной Европе (VI – первая половина VII в.) / Ф. Курта // SSBP. – 2008. – № 2. – С. 133–154.
683. Кутузов Е. Варяги. Славяне. Русские. – Москва : Алгоритм, 2013. – 368 с. [Электронный ресурс] / Е. Кутузов. – Режим доступа : http://readli.net/varyagi-slavyane-russkie.
684. Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість / Ю. Кухарчук // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія» / редкол. : Г. Боряк [та ін.]. – Т. 20 : Історичні науки. – Ч. 1. – Київ, 2002. – С. 10–14.
685. Куций І. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації / І. Куций // УДЖ. – 2014. – № 6. – С. 113–122.
686. Куций І. П. «Схід» і «Захід» в українській історіографії (кінець XVIII – початок XX ст.): ґенеза цивілізаційної ідентичності : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / І. П. Куций ; ЧНУ. – Черкаси, 2017. – 503 с.
687. Куций І. П. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою / І. П. Куций. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – 480 с.
688. Кучин Ю. О «полочанах» и «смолянах» в отечественной историографии середины XX – начала XXI вв. / Ю. Кучин // Вестник Московского государственного областного университета. Серия : История и политические науки. – 2014. – № 4. – С. 20–25
689. Кучин Ю. Проблема «древнерусской народности» в отечественной историографии «постсоветского» периода / Ю. Кучин // Преподавание истории в школе. – 2016. – № 1. – С. 29–32.
690. Кучин Ю. Проблема этнической идентификации кривичей в отечественной историографии середины XX – начала XXI вв. / Ю. Кучин // Вестник Московского государственного областного университета. Серия : История и политические науки. – 2013. – № 4. – С. 5–14.
691. Кучин Ю. Славянские летописные «племена» Восточной Европы в освещении российской историографии второй половины XX – начала XXI вв. / Ю. Кучин // Вестник Удмуртского университета. Серия : История и филология. – 2016. – Т. 26. – № 1. – С. 121–125.
692. Кучин Ю. Словене ильменские (новгородские) в освещении отечественной историографии середины XX – начала XXI вв. / Ю. Кучин // Вестник Московского государственного областного университета. Серия : История и политические науки. – 2015. – № 2. – С. 103–111.

693. Кучин Ю. С. Этнические образования славян Восточной Европы IX–XII вв. в отечественной историографии (середина XX – начало XXI вв.) : дисс. ... канд. ист. наук ; 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / Ю. С. Кучин ; Московский государственный областной университет. – Москва, 2015. – 310 с.
694. Кучин Ю. С. Этнические образования славян Восточной Европы IX–XII вв. в отечественной историографии (середина XX – начало XXI в.) / Ю. С. Кучин. – Москва : ИД «Городец», 2017. – 288 с.
695. Лабанаў А. Сістэмны падыход як метадалогія гісторыі / А. Лабанаў // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 2, сш. 2. – Мінск, 1995. – С. 165–172.
696. Ласков И. Откуда появился беларуский язык? / И. Ласков // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 79–95.
697. Ласкоў І. Летапісная літва: сваяцтва і лёс (кніга-пошук) / І. Ласкоў. – Вільня : Наша будучыня, 2011. – 288 с.
698. Ластовский А. Белорусская история – это вызов господству России / А. Ластовский // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 15 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2015. – С. 10–16.
699. Ластоўскі А. Непазбыўныя руіны марксізму (рец. на: После советского марксизма. – Вильнюс, 2013) / А. Ластоўскі // Палітычная сфера. – 2013. – № 21. – С. 139–147.
700. Латышонак А. Краіна Беларусь існуе з XVI стагодзя / А. Латышонак // Беларуская думка. – 2010. – № 1. – С. 80–87.
701. Латышонак А. Нацыянальнасьць – Беларус / А. Латышонак. – Беласток ; Вільня : БГТ, 2009. – 558 с.
702. Лауринавичюс Й. Литва и Беларусь / Й. Лауринавичюс // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 2 / под ред. А. Тараса. – Минск : А. Н. Вараксин, 2009. – С. 32–44.
703. Лаушкин А. В. Провиденциализм как система мышления древнерусских летописцев (XI–XIII вв.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 – отечественная история / А. В. Лаушкин ; МГУ им. М.Ломоносова. – Москва, 1997. – 24 с.
704. Лаушкин А. К вопросу о развитии этнического самосознания древнерусской народности («хрестеяни» и «хрестьяньскыи» в памятниках летописания XI–XIII вв.) / А. Лаушкин // Средневековая Русь. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 29–65.
705. Лаушкин А. Русско-половецкие контакты в свете летописной лексики этноконфесионального размежевания / А. Лаушкин // ВЕДС : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен : XX Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е.А. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2008. – С. 128–133.
706. Лебедев Г. Varangica проблемного семинара Л. С. Клейна / Г. Лебедев // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 102–111.
707. Лебедев Г. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза / Г. Лебедев // Славяне. Этногенез и этническая история / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1989. – С. 105–115.
708. Лебедев Г. Дракон Нево: на Пути из Варяг в Греки : археолого-навигационные исследования древних водных коммуникаций между Балтикой и Средиземноморьем / Г. Лебедев, Ю. Жвиташвили. – Санкт-Петербург : Нордмед-издат, 2000. – 196 с.
709. Лебедев Г. Л. С. Клейн и петербургская школа российской археологии / Г. Лебедев // Археолог: детектив и мыслитель : сборник, посвященный 77-летию Льва Клейна / отв. ред. Л. Вишняций [и др.]. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 29–42.
710. Лебедев Г. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? / Г. Лебедев // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 146–153.
711. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – Санкт-Петербург : Евразия, 2005. – 640 с.
712. Лебедев Г. Этногеография Восточной Европы по «Повести временных лет» / Г. Лебедев // Историческая этнография: традиции и современность / редкол. : Р. Итс [и др.]. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983. – С. 103–112.
713. Левко О. Н. Средневековые территорально-административные центры Северо-Восточной Беларуси: формирование и развитие / О. Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2004. – 280 с.
714. Левко О. Новейшая историография и место памятников Белорусского Поднепровья и Подвинья в проблеме ранних славян Восточной Европы / О. Левко // Материалы по археологии Беларуси. – Вып. 8 : Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья / ред. кол. : О. Левко, А. Медведев, А. Ильютик / ИИ НАНБ. – Минск, 2003. – С. 280–283.
715. Левко О. Предисловие / О. Левко // Поболь Л. Д. Древности Туровщины. – 2-е изд., доп. / Л. Д. Поболь. – Минск : Бел. Навука, 2004. – С. 5–10.
716. Лесман Ю. Скандинавский компонент древнерусской культуры (2010) / Ю. Лесман // Stratum plus. – 2014. – № 5. – С. 43–87.
717. Лєбєдєва О. Проблема етногенезу українського народу в працях Л. Залізняка / О. Лєбєдєва // Маґістеріум. – Вип. 36. – К., 2009. – С. 75–79.
718. Лєбєдєва О. Проблема етногенезу українців в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. / О. Лєбєдєва // Українознавство. – 2010. – № 1. – С. 68–72.

719. Лєбєдєва О. Проблема походження українського народу у дослідженнях М. Брайчевського, В. Петрова, В. Балушка та В. Барана / О. Лєбєдєва // Збірник наукових праць НДІУ. – Т. XX. – Київ, 2008. – С. 309–327.
720. Литвин М. Леонтій Войтович: вірний лицар музи Кліо / М. Литвин // Actis testantibus : ювілейний збірник на пошану Л. Войтовича / ред. М. Литвин. – Львів : ІУ НАНУ, 2011. – С. 5–14.
721. Литвинский А. Генезис Пражской археологической культуры в историографии конца XX – начала XXI в. / А. Литвинский // Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе / под ред. Р. Гагуа. – Пинск : ПолесГУ, 2016. – С. 30–37.
722. Литвинский А. Киевская археологическая культура в контексте локализации прародины славян: обзор историографии конца XX – начала XXI в. / А. Литвинский // Сохранение национальной идентичности белорусского общества: прошлое, настоящее, перспективы / ред. А. Никишова. – Барановичи : РИО БарГУ, 2016. – С. 46–51.
723. Литвинский А. Примордиализм и конструктивизм в исследовании этногенеза славян (конец XX – начало XXI в.) / А. Литвинский // Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе. – Вып. 2, ч. 1 / ред. Р. Гагуа. – Пинск : ПолесГУ, 2017. – С. 185–192.
724. Литвинский А. Современная белорусская историография об отношениях между балтами и славянами / А. Литвинский // Vēsture: avoti un cilvēki. XXII zinātniskie lasījumi. – Vēsture. XVI. – Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds «Saule», 2013. – P. 198–204.
725. Литвинский А. Хронология славянского этногенеза: основные концептуальные подходы в историографии конца XX – начала XXI в. / А. Литвинский // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы : [материалы Междунар. науч. конф.] / под ред. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ, 2017. – С. 161–164.
726. Литвинский А. Этногенез славян: проблема соотношения информации источников различных видов / А. Литвинский // Смена парадигм в историографии XIX – начала XXI вв. – Гродно : ГрГУ, 2012. – С. 250–260.
727. Лифанов Н. От гипотезы к фантазии (Рец. на : Жих М. И. Ранние славяне в Среднем Поволжье. – СПб. ; Казань, 2011) / Н. Лифанов // Российский археологический ежегодник. – 2012. – № 2. – С. 749–757. – С. 749 (Див. також розширену версію цієї рецензії на порталі «Археология.РУ». – Режим доступа : http://www.archaeology.ru/Download/Lifanov/Lifanov_2011_Zich.pdf).
728. Ліндзэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусы XIX – XX ст. / пер. з ням. / Р. Ліндзэр. – Санкт-Петербург : Неўскі прасцяг, 2005. – 540 с.
729. Лісовий В. Етнос і нація / В. Лісовий // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 47–57.
730. Лобач В. Восточный сосед: образ русского в белорусской традиционной культуре / В. Лобач // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 14 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2014. – С. 267–273.
731. Лойка Л. Этнагенез беларусаў на фоне гісторыі і геапалітыкі (ч. 3) / Л. Лойка // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 6. – С. 20–25.
732. Лопатин Н. Валентин Васильевич Седов и исследование Изборска / Н. Лопатин // Вестник Псковского государственного университета. Серия : Социально-гуманитарные науки. – 2013. – № 2. – С. 3–12.
733. Лопатин Н. Днепро-двинская культура как компонент культуры длинных курганов / Н. Лопатин // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии : в 5 т. – Т. 3 : Этногенез и этнокультурные контакты славян / отв. ред. В. Седов. – Москва : ИА РАН, 1997. – С. 166–176.
734. Лопатин Н. Изборск и Варяжское сказание / Н. Лопатин // Российская история. – 2016. – № 5. – С. 124–139.
735. Лопатин Н. К этногеографии Сказания о призвании варягов // Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура : к 60-летию Н. А. Макарова / редкол. : П. Гайдуков (отв. ред.) [и др.]. – Москва ; Вологда : Древности Севера, 2015. – С. 286–292.
736. Лопатин Н. В. Культурные традиции населения Верхнего Поднепровья и Подвинья в III–V вв. н. э. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06 – археология / Н. В. Лопатин ; ИА РАН. – Москва, 2000. – 24 с.
737. Лопатин Н. Новые подходы к систематике древностей раннего железного века лесной зоны Восточной Европы / И. Исланова, Н. Кренке, Н. Лопатин, О. Лопатина // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – Т. 1 / отв. ред. Н. Макаров и Е. Носов. – Санкт-Петербург ; Москва ; Великий Новгород : ИИМК РАН, 2011. – С. 340–341.
738. Лопатин Н. О роли памятников III–V вв. в формировании культур псковских длинных курганов и Тушемли-Банцеровщины / Н. Лопатин, А. Фурасьев // Петербургский археологический вестник. – Вып. 9. – Санкт-Петербург : Фарн, 1994. – С. 136–142.
739. Лопатин Н. О тушемлинской и колочинской культурах / Н. Лопатин // Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур : к 60-летию А. М. Обломского (Раннеславянский мир. Вып. 19) / отв. ред. В. Родинкова и О. Румянцева. – Москва : ИА РАН, 2017. – С. 63–69.
740. Лопатин Н. О феномене древнейшего летописного упоминания Белоозера и Изборска / Н. Лопатин // Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства / редкол. : С. Захаров (отв. ред.) [и др.]. – Вологда : Древноси Севера, 2012. – С. 21–31.

741. Лопатин Н. Основные концепции заселения славянами Северо-Запада Русской равнины / Н. Лопатин // Археология и история Пскова и Псковской земли / редкол. : И. Лабутина (отв. ред.) [и др.]. – Псков : Псковский государственный музей-заповедник, 2006. – С. 333–341.
742. Лопатин Н. Памятники верховьев Березины и Вилии в контексте культурогенеза середины I тысячелетия н. э. / Н. Лопатин // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 17. – Мінск, 2002. – С. 123–130.
743. Лопатин Н. Северо-Запад России и Север Белоруссии / Н. Лопатин, А. Фурасьев // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина, А. Обломского. – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 276–300.
744. Лопатин Н. Этнический аспект летописных известий о раннем Изборске / Н. Лопатин // Археология и история Пскова и Псковской земли : семинар им. В. Седова. – Вып. 32 / редкол. : Н. Лопатин (отв. ред.) [и др.]. – Москва ; Псков : ИА РАН, 2017. – С. 105–113.
745. Лошенков М. И. Городища милоградской культуры на территории Беларуси / М. И. Лошенков. – Минск : МФЦП, 2011. – 408 с.
746. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования / А. В. Лубский. – Москва : Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2004. – 352 с.
747. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования: концептуальная интерпретация : социально-философское исследование : автореф. дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 – социальная философия / А. В. Лубский ; Рост. гос. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2005. – 58 с.
748. Лурье С. В. Историческая этнология / С. В. Лурье. – Москва : Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
749. Луцевич Т. Этническая адаптация в современном мире: теоретические подходы / Т. Луцевич // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в. / редкол. : Т. Новогродский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2011. – С. 53–56.
750. Лучик В. До питання про автентичність так званої «Велесової книги» / В. Лучик // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Київ : Темпора, 2008. – С. 113–119.
751. Лысенка П. Уступ / П. Лысенка // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 3 : Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII ст.) / пад рэд. П. Лысенка. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – С. 5–9.
752. Лысенко П. Ф. Древний Туров / П. Ф. Лысенко. – Минск : Бел. навука, 2004. – 180 с.
753. Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П. Ф. Лысенко – Минск : Бел. навука, 1999. – 268 с.
754. Любичев М. В. Етнокультурна історія Дніпро-донецького лісостепу I–V ст. н. е. : автореферат дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04 / М. В. Любичев ; ІА НАНУ. – Київ, 2013. – 38 с.
755. Любичев М. О первоначальной территории расселения антов и их продвижении к Балканскому полуострову / М. Любичев // Древности : харьковский историко-ахеологический ежегодник. – Т. 2. – Харьков, 1995. – С. 111–121.
756. Любичев М. Опыт реконструкции исторического процесса на территории лесостепи между Днепром и Северским Донцом в середине I – начале V вв. (по археологическим и письменным источникам) / М. Любичев // Вопросы германской истории / ред. С. Бобылева. – Днепропетровск : ДНУ, 2013. – С. 193–207.
757. Любичев М. Памяти Олега Михайловича Приходнюка / М. Любичев // Древности : харьковский историко-ахеологический ежегодник. – Т. 6. – Харьков, 2005. – С. 370–372.
758. Любичев М. Рец. на : Приходнюк О. М. Пеньковская культутра. – Воронеж, 1998 / М. Любичев // РА. – 2000. – № 4. – С. 221–223.
759. Любичев М. Рец. на: Баран В. Д. Давні слов'яни / Серія «Україна крізь віки». – Т. 3. – Київ, 1998 / М. Любичев // УЖ. – 2002. – № 6. – С. 123–127.
760. Любичев М. Рец. на: Баран В. Д. Давні слов'яни / Серія «Україна крізь віки». – Т. 3. – Київ, 1998 / М. Любичев // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 157–160.
761. Любичев М. В. Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения / М. В. Любичев. – Харьков : Изд-во ХГАДТУ, 2000. – 264 с.
762. Любічев М. В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / М. В. Любічев ; ІА НАНУ. – Київ, 1994. – 20 с.
763. Магомедов Б. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії / Б. Магомедов // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 70–76.
764. Магомедов Б. Готи у Східній Європі / Б. Магомедов // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 57–64.
765. Магомедов Б. В. Керамические пряслица черняховской культуры / Б. В. Магомедов. – Киев : ИА НАНУ, 2015. – 170 с.
766. Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу : автореферат дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04 / Б. В. Магомедов ; ІА НАНУ. – Київ, 1999. – 37 с.
767. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. Магомедов. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2001. – 290 с.
768. Мазарчук Д. Рец. на : Темушев С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции. – Минск, 2008 / Д. Мазарчук // Российские и славянские исследования. – Вып. 4 / редкол. : А. Сальков, О. Яновский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2009. – С. 380–383.
769. Майоров А. А. История орловская. Славянская история с древних времен до конца XVII века / А. А. Майоров. – Орёл : Картуш, 2013. – 376 с.

770. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2006. – 209 с.
771. Макаров Н. Археологические древности как источник знаний о ранней Руси / Н. Макаров // Русь в IX–XI веках: археологическая панорама / отв. ред. Н. Макаров. – Москва ; Вологда : Древности Севера, 2012. – С. 64–89.
772. Макаров Н. Валентин Васильевич Седов / Н. Макаров, А. Артемьев // Восточная Европа в Средневековье (К 80-летию В. Седова) / редкол. : Н. Макаров [и др]. – Москва : Наука, 2004. – С. 3–12.
773. Макаров Н. Начало Руси глазами современной археологии / Н. Макаров, Е. Носов, В. Янин // Вестник РАН. – 2013. – Т. 83, № 6. – С. 496–507.
774. Макарчук С. А. Етнічна історія України : [навч. посібник] / С. А. Макарчук. – Київ : Знання, 2008. – 471 с.
775. Макарчук С. Рец. на: Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – Санкт-Петербург, 2005 / С. Макарчук // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 212–217.
776. Максимов Е. Миграции в жизни древних славян / Е. Максимов // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : [сборник научных трудов] / редкол. : П. Толочко [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 5–11.
777. Максимов Є. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III–I тис. до н. е. / Є. Максимов // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 69–83.
778. Максимов Є. Зарубинецька культура в історії східних слов'ян / Є. Максимов // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 48–55.
779. Максимович К. Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древнейших письменных источников / К. Максимович // ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ : юбилейный сборник в честь 60-летия проф. И. Чичурова / редкол. : М. Грацианский [и др.]. – Москва : Изд-во ПСТГУ, 2006. – С. 14–56.
780. Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие / О. А. Макушников. – Гомель : ГГУ, 2009. – 218 с.
781. Маловичко С. «Измельчение» исторической науки: актуальные историографические практики / С. Маловичко // ХІЗ. – Вип. 9. – Харків, 2008. – С. 35–43.
782. Маловичко С. Феноменологическая концепция источниковедения как теоретическая основа источниковедения историографии [Электронный ресурс] / С. Маловичко. – Режим доступа : http://ivid.ucoz.ru.
783. Малярчук Б. А. Полиморфизм митохондриальной ДНК у восточных славян : автореф. дисс. ... канд. биол. наук : 03.00.15 – генетика / Б. А. Малярчук ; ИОГ РАН. – Москва, 1996. – 20 с.
784. Малярчук Б. Следы балтийских славян в генофонде русского населения Восточной Европы / Б. Малярчук // The Russian Journal of Genetic Genealogy. – 2009. – Т. 1, № 1. – С. 23–27.
785. Малярчук Б. Структура русского генофонда / Б. Малярчук, М. Деренко // Природа. – 2007. – № 4. – С. 21–28.
786. Марзалюк И. Великое Княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов: от средневековья к модерну / И. Марзалюк // Ab Imperio. – Казань, 2004. – № 4. – С. 539–560.
787. Марзалюк И. Основные вопросы славянского этногенеза в трудах Л. Д. Поболя / И. Марзалюк // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период : в 2 кн. – Кн. 1 / редкол. : А. Коваленя [и др.]. – Минск : Бел. наука, 2016. – С. 20–37.
788. Марзалюк І. «Адраджэнская» гістарыяграфія: хлусьня з дапамогай гістарычных фактаў / І. Марзалюк // ARCHE. – 2008. – № 4. – С. 104–107.
789. Марзалюк І. Ад этнасу да нацыі / І. Марзалюк // ГА. – Т. 7. – Гародня, 2002. – С. 145–174.
790. Марзалюк І. Вытокі беларускага заходнерусізму і літвінізму / І. Марзалюк // Беларуская думка. – 2012. – № 8. – С. 53–59.
791. Марзалюк І. Вытокі гістарыяграфічных версій сярэдневяковай гісторыі Беларусі / І. Марзалюк // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 21 / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 76–82.
792. Марзалюк І. Гістарычная самаідэнтычнасць насельніцтва Беларусі ў XI–XVII ст. / І. Марзалюк // ГА. – Т. 5. – Гародня, 2001. – С. 3–22.
793. Марзалюк І. Да пытання аб перыядызацыі сацыякультурных працэсаў на землях Беларусі ў IX – першай палове XVII ст. / І. Марзалюк // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 205–208.
794. Марзалюк І. Да пытання пра навуковасць новай беларускай медыевістыкі / І. Марзалюк // ГА. – Т. 4. – Гародня, 2001. – С. 144–146.
795. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.) / І. А. Марзалюк. – Магілёў : МДУ, 2003. – 324 с.
796. Марзалюк І. А. Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі / І. А. Марзалюк. – Магілёў : МДУ, 2009. – 148 с.
797. Марзалюк І. Наша «кіеўская» й «літоўская» спадчына / І. Марзалюк // Спадчына. – Менск, 2002. – № 5–6. – С. 5–16.
798. Марзалюк І. Сымптомы «пажаданай гісторыі» / І. Марзалюк // ARCHE. – 2008. – № 3. – С. 37–52.

799. Марзалюк І. Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі XIV–XVII ст.: набліжэнне да рэаліяў ці стварэнне новых міфаў? / І. Марзалюк // ГА. – Т. 9. – Гародня, 2004. – С. 113–122.
800. Марзалюк І. А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI–XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларуских граждан) / І. А. Марзалюк. – Магілёў : МДУ, 2007. – 164 с.
801. Марзалюк І. А. Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы насельніцтва беларускіх зямель у X–XVII стст. : аўтарэф. дыс. на суіск. вучон. ступ. д-ра гіст. навук : 07.00.02 / І. А. Марзалюк ; Ін-т гісторыі НАНБ. – Мінск, 2003. – 39 с.
802. Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX–XIII ст. / С. Марозава // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. : [курс лекцый] / І. Крэнь, І. Коўкель, С. Марозава [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – С. 36–45.
803. Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII–XVI ст. / С. Марозава // Гісторыя Беларусі : у 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. : [курс лекцый] / І. Крэнь, І. Коўкель, С. Марозава [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – С. 302–330.
804. Мартынаў В. Этнагенез славян: мова і міф / В. Мартынаў // Спадчына. – 1996. – № 4. – С. 164–182.
805. Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. – 2-е изд. / В. В. Мартынов. – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 112 с.
806. Мартынов В. О кельто-славянских этноязыковых контактах / В. Мартынов // Этимология. 2003–2005 / отв. ред. Ж. Варбот. – Москва : Наука, 2007. – С. 132–135.
807. Мартынюк А. «Великий раскол» восточнославянской медиевистики: семь тезисов к дискуссии / А. Мартынюк // SSBP. – 2017. – № 1. – С. 146–153.
808. Марфина О. Антропологические исследования древнего и современного населения Беларуси / О. Марфина // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 29 / редкал. : А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Бел. навука, 2014. – С. 307–318.
809. Марфина О. В. История антропологических исследований в Беларуси / О. В. Марфина. – Минск : Бел. навука, 2015. – 405 с.
810. Марфина О. Разработка методологических принципов и методических подходов в антропологии / О. Марфина // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 30 / редкал. : А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Бел. навука, 2015. – С. 320–329.
811. Марфина О. Создание национальной антропологической школы в Беларуси // Беларускае падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : у 2 ч. – Ч. 1. – Наваполацк : ПДУ, 2016. – С. 117–127.
812. Масненко В. Парадокс латентної етнічності: український випадок доби середньовіччя та раннього модерну / В. Масненко // VII Міжнародний конгрес україністів. Етнологія : [збірник наук. статей] / ред. Г. Скрипник. – Київ : ІМФЕ, 2012. – С. 105–114.
813. Масненко В. Рец. на : Карєв Д. В. Білоруська й українська історіографія кінця XVIII – початку 20-х рр. XX ст. у процесі генезису й розвитку національної історичної свідомості білорусів та українців / В. Масненко // УІЖ. – 2009. – № 6. – С. 217–222.
814. Махнач А. Развіццё беларускай этналогіі ў канцы XX – пачатку XXI в. / А. Махнач // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в. / редкол. : Т. Новогродский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2011. – С. 98–106.
815. Мачинский Д. Глеб Лебедев и Ладога / Д. Мачинский // Ладога и Глеб Лебедев : Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2004. – С. 3–15.
816. Мачинский Д. Некоторые предпосылки, движущие силы и исторический контекст сложения Русского государства в середине VIII – середине XI в. / Д. Мачинский // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 49. – Санкт-Петербург : ИГЭ, 2009. – С. 460–538.
817. Мачинский Д. О прародине славян в I–V вв. и об этносоциуме русь/rōs в IX в. (чрезвычайно развёрнутый комментарий к некоторым сообщениям «Баварского географа») / Д. Мачинский // Истоки славянства и Руси : сборник статей по материалам IX чтений памяти Анны Мачинской / редкол. : Д. Мачинский [и др.]. – Санкт-Петербург : Нестор, 2012. – С. 25–165.
818. Мачинский Д. Северные народы середины IV – первой половины VI в. в «Getica» Иордана / Д. Мачинский, В. Кулешов // Ладога и Глеб Лебедев : Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2004. – С. 26–72.
819. Мачинский Д. Территория «славянской прародины» в системе географического и историко-культурного членения Евразии в VIII в. до н. э. – XI в. н. э. (контуры концепции) / Д. Мачинский // Славяне. Этногенез и этническая история / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1989. – С. 120–130.
820. Мегилл А. Роль теории в историческом исследовании и историописании / А. Мегилл // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / ред. Л. Репина. – 2-е изд. – Москва : Изд-во ЛПИ, 2012. – С. 24–40.
821. Медведев А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тыс. до н. э. – V в. н. э.) / А. М. Медведев. – Минск : Институт истории АНБ, 1996. – 200 с.
822. Медведев А. М. Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье / А. М. Медведев. – Минск : Бел. навука, 2011. – 350 с.

823. Медведев А. М. Население Центральной и Восточной Беларуси в эпоху Великого переселения народов / А. М. Медведев // Восточная Европа в древности и средневековье : [докл. Междунар. конф., посв. 75-летию Э. Загорульского] / ред. А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2004 – С. 37–45.
824. Медведев А. М. О времени прихода славян на территорию Белоруссии (характеристика источников) / А. М. Медведев // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Т. I : Проблемы славянской археологии. – Москва : Фонд археологии, 1997. – С. 203–209.
825. Медведев А. П. «Постмодернистский вызов» истории: ответ археологии / А. П. Медведев // Вестник Воронежского государственного университета. Серия : История. Политология. Социология. – Воронеж, 2007. – № 1. – С. 41–51.
826. Медведев А. П. Исследования по археологии и этногеографии Лесостепной Скифии / А. П. Медведев. – Воронеж : ВГУ, 2004. – 144 с.
827. Медведев А. П. О начальном этапе этнической истории славян в Подонье / А. П. Медведев // Исторические записки : научные труды исторического факультета ВГУ. – Вып. 8. – Воронеж : ВГУ, 2002. – С. 195–207.
828. Медовичев А. Рец. на : Обломский А. М. Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.). – Москва, 2002 / А. Медовичев // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5. – 2003. – № 3. – С. 150–154.
829. Мельников А. П. Национальный менталитет белорусов. – 2-е изд. / А. П. Мельников. – Минск : Право и экономика, 2005. – 110 с.
830. Мельникова Е. Заглавие Повести временных лет и этнокультурная самоидентификация древнерусского летописца / Е. Мельникова // ВЕДС : X Чтения к 80-летию В. Пашуто / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ РАН, 1998. – С. 68–71.
831. Мельникова Е. Зарубежные источники по истории Руси как предмет исследования / Е. Мельникова // Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учебное пособие для студентов вузов] / под ред. Е. Мельниковой. – Москва : ИК «Логос», 1999. – С. 3–20.
832. Мельникова Е. Название «русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. Мельникова, В. Петрухин // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 24–38.
833. Мельникова Е. Образование Древнерусского государства: состояние проблемы / Е. Мельникова // Ранние государства Европы и Азии: проблемы политогенеза : XXIII Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2011. – С. 188–197.
834. Мельникова Е. Путь как структурная основа ментальной карты составителя «Повести временных лет» / Е. Мельникова // ВЕДС : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2008. – С. 152–155.
835. Мельникова Е. Ренессанс средневековья? Размышления о мифотворчестве в современной исторической науке / Е. Мельникова // Родина. – 2009. – № 3. – С. 56–58; № 5. – С. 55–57.
836. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации (тексты, перевод, комментарий) / Е. А. Мельникова. – Москва : Восточная литература, 2001. – 495 с.
837. Мельникова Е. Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды / Е. А. Мельникова. – Москва : РФСОН, 2011. – С. 49–72.
838. Мельникова Е. Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X вв. / Е. Мельникова // Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды / Е. А. Мельникова. – Москва : РФСОН, 2011. – С. 103–108.
839. Мельникова Е. Юбилей «1150 лет российской государственности» и некоторые итоги изучения генезиса Древней Руси // История : электронный научно-образовательный журнал. – 2012. – № 5 [Электронный ресурс] / Е. Мельникова, А. Щавелев. – Режим доступа : http://history.jes.su/issue.2012.3.8.5-13.
840. Мельниковская О. Н. Племена Южной Беларуси в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – Москва : Наука, 1967. – 196 с.
841. Мельянцоў Д. Генеза этнічнае самасвядомасці Усходняй Беларусі ў Сярэднявеччы / Д. Мельянцоў // Палітычная Сфера : беларускі навуковы часопіс. – 2006. – № 6. – С. 60–71.
842. Меркулов В. Была ли древнерусская народность? / В. Меркулов // Научные труды Московского педагогического государственного университета / редкол. : В. Матросов [и др.]. – Москва : МПГУ, 2006. – С. 12–19.
843. Меркулов В. И. Варяго-русский вопрос в немецкой историографии первой половины XVIII века : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / В. И. Меркулов ; Московский педагогический государственный университет. – Москва, 2003. – 16 с.
844. Меркулов В. И. Откуда родом варяжские гости? Генеалогическая реконструкция по немецким источникам / В. И. Меркулов. – Москва : Амрита-Русь, 2005. – 128 с.
845. Меркулов В. Исторические истоки Руси / В. Меркулов // История и историки. 2007 : историографический вестник / отв. ред. А. Сахаров. – Москва : Наука, 2009. – С. 3–10.
846. Меркулов В. Историческое единство Руси / В. Меркулов // Русин. – 2005. – № 1. – С. 61–71.

847. Микулич А. Беларусы в генетическом пространстве (антропология этноса) / А. Микулич // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 96–182.
848. Микулич А. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии / А. Микулич // Балто-славянские исследования. 1997 / редкол. : В. Иванов (отв. ред.) [и др.]. – Москва : Индрик, 1998. – С. 584–592.
849. Микулич А. И. Геногеография населения Беларуси (экологический и исторический аспекты изменчивости) : дисс. ... д-ра биол. наук в форме научного доклада : 03.00.14 – антропология / А. И. Микулич ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1991.
850. Милитарев А. Методические проблемы лингвоархеологических реконструкций этногенеза / А. Милитарев, И. Пейрос, В. Шнирельман // СЭ. – 1988. – № 4. – С. 24–38.
851. Миллер А. Бенедикт Андерсон: национализм как культурная система / А. Миллер // Нация и национализм / ред. А. Миллер. – Москва : ИНИОН РАН, 1999. – С. 70–79.
852. Миллер А. Теория национализма Эрнеста Геллнера и ее место в литературе вопроса / А. Миллер // Нация и национализм / ред. А. Миллер. – Москва : ИНИОН РАН, 1999. – С. 19–33.
853. Мининков Н. Рец. на : Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования. – Москва, 2004 / Н. Мининков // Гумантарная мысль Юга России. – 2005. – № 1. – С. 165–173.
854. Мининков Н. А. Методология истории : пособие для начинающего исследователя / Н. А. Мининков. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦВШ, 2004. – 252 с.
855. Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии (VII–VI вв. до н. э. – VIII в. н. э.) / А. Г. Митрофанов. – Минск : Наука и техника, 1978. – 160 с.
856. Митрофонов А. Новые данные о памятниках VI–VIII вв. средней и северной Белоруссии / А. Митрофонов // Древности Белоруссии : [материалы конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий] / ред. : В. Исаенко [и др.]. – Минск : ИИ АН БССР, 1966. – С. 218–235.
857. Михайлов С. М. Логика древнерусской истории / С. М. Михайлов. – Санкт-Петеребург : СПбГИПСР, 2011. – 346 с.
858. Михайлова И. Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII вв. / И. Б. Михайлова. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2010. – 294 с.
859. Михеев С. М. Кто писал «Повесть временных лет»? / С. М. Михеев. – Москва : Индрик, 2011. – 280 с.
860. Мицик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському) / Ю. Мицик // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія» / редкол. : Г. Боряк [та ін.]. – Т. 20 : Історичні науки. – Ч. 1. – Київ, 2002. – С. 6–9.
861. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье / Д. Е. Мишин. – Москва : Ин-тут востоковедения РАН, 2002. – 368 с.
862. Мікуліч А. Антрапагенетычныя сувязі беларусаў з памежнымі этнасамі / А. Мікуліч // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 22 : Нацыянальныя пытанні / рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 18–22.
863. Мікуліч А. І. Беларусы ў генетычнай прасторы: антрапалогія этнасу / А. І. Мікуліч. – Мінск : Тэхналогія, 2005. – 138 с.
864. Мікуліч А. Фармаванне генафонду беларускага этнасу на яго памежжах па звестках антрапалогіі і генагеаграфіі / А. Мікуліч // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 3 : Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне / рэд. А. Мальдзіс [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – С. 87–90.
865. Мікуліч А. Этнічная гісторыя беларусаў паводле антрапалагічных дадзеных / А. Мікуліч // БГЧ. – 1999. – № 2. – С. 7–11.
866. Мікуліч Т. М. Мова і этнічная самасвядомасць / Т. М. Мікуліч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1996. – 159 с.
867. Мікуліч Т. Праблема этнічнага феномена ў працах Л. М. Гумілёва / Т. Мікуліч // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 2001. – № 1. – С. 69–72.
868. Мікуліч Т. Сістэмна-гістарычны падыход у этналагічных даследаваннях / Т. Мікуліч // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 1998. – № 2. – С. 103–108.
869. Мікуліч Т. Этнічная самасвядомасць беларусаў: гісторыя вывучэння і сучасны стан праблемы / Т. Мікуліч // Весці АНБ. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 1995. – № 2. – С. 97–102.
870. Мірановіч Я. Праблемы тэрміналогіі ў беларускай гістарыяграфіі / Я. Мірановіч // ГА. – Т. 4. – Гародня, 2001. – С. 136–138.
871. Момрик А. Нотатки на полях наукової енциклопедії (рец. на : Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : Енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. – Київ, 1998) / А. Момрик // Український гуманітарний огляд. – Вип. 1. – Київ, 1998. – С. 204–207.
872. Момрик А. П. Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 – етнологія / А. П. Момрик ; ІМФЕ. – Київ, 2005. – 19 с.
873. Моця А. Проблема древнерусской этнической общности // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 2 [Електронний ресур] / А. Моця, Л. Иванченко. – Режим доступа : http://archaeology.kiev.ua/journal.
874. Моця О. П. «Анти» – «Руси» – «Українці»: формування ідентичності у слов'ян Півдня Східної Європи V–XIX ст. / О. П. Моця. – Київ : Наук. думка, 2012. – 213 с.

875. Моця О. «Внутрішня» Русь у контексті уточнення меж / О. Моця // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 51–60.
876. Моця О. Давньоруська народність / О. Моця // УІЖ. – 1990. – № 7. – С. 3–13.
877. Моця О. Дві імперії – два етноси? / О. Моця // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 22–23.
878. Моця О. Де ж був центр держави русів? / О. Моця // Круглий стіл «Початок Русі: Південь і Північ» // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 21–24.
879. Моця О. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X–XIII ст.) / О. Моця // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 38–45.
880. Моця О. Етнічні процеси в часи Київської Русі / О. Моця // Етнічна історія давньої України / П. Толочко, Д. Козак, О. Моця [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2000. – С. 195–241.
881. Моця О. Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії / О. Моця // Магістеріум. – Вип. 6. – Київ, 2001. – С. 45–48.
882. Моця О. Етнічні процеси на території України за давньоруські часи / О. Моця // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 161–165.
883. Моця О. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй / О. Моця // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІПУ НАНУ, 2002. – С. 64–69.
884. Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі / О. П. Моця. – Київ : ІПУ НАНУ, 2015. – 296 с.
885. Моця О. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / О. Моця // УІЖ. – 2007. – № 1. – С. 4–19.
886. Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця, В. Ричка. – Київ : Глобус, 1996. – 224 с.
887. Моця О. Київська Русь: держава, культура, народність / О. Моця // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія». – Т. 27 : Історичні науки / редкол. : Ю. Мицик [та ін.]. – Київ, 2004. – С. 17–21.
888. Моця О. Київська Русь: етапи формування державної території / О. Моця // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 42–50.
889. Моця О. Київська Русь: етнічний розвиток / О. Моця // Давня історія України : [навчальний посібник] у 2 кн. – Кн. 2 / П. Толочко [та ін.]. – Київ : Либідь, 1995. – С. 141–149.
890. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – Київ : ІА АНУ, 1993. – 160 с.
891. Моця О. П. Південна «Руська земля» / О. П. Моця. – Київ : Корвін пресс, 2007. – 264 с.
892. Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня / О. Моця // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4 / ред. В. Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2004. – С. 95–104.
893. Моця О. Рец. на : Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005 / О. Моця // Славяноведение. – 2006. – № 5. – С. 75–78.
894. Моця О. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О. Моця // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 4–11.
895. Моця О. Робота П. П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії / О. Моця // Археологія. – 2018. – № 1. – С. 9–17.
896. Моця О. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі / О. Моця // УІЖ. – 2015. – № 1. – С. 4–10.
897. Моця О. Становлення і розвиток Київської Русі в контексті етногеографічних досліджень / О. Моця // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 64–75.
898. Мурзенок П. От чего зависит национальная свобода? / П. Мурзенок // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 14 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2014. – С. 19–27.
899. Мусин А. Серьезная заявка историко-филологического направления новейшей киевской школы истории Древней Руси (Рец. на: Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. – Київ, 2015) / А. Мусин // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 9 / ред. В. Александрович. – Львів : ІУ НАНУ, 2015. – С. 288–310.
900. Мыльников А. О феномене постэтничности: современный взгляд на некоторые идеи Ю. В. Бромлея / А. Мыльников // Академик Ю. В. Бромлей и отечественная этнология. 1960–1990-е годы / отв. ред. С. Козлов. – Москва : Наука, 2003. – С. 37–46.
901. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников. – Санкт-Петербург : Петербургское Востоковедение, 1996. – 320 с.
902. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века / А. С. Мыльников. – Санкт-Петербург : Петербургское Востоковедение, 1999. – 400 с.
903. Мядзведзеў А. Да пытання аб паходжанні беларусаў (па дадзеных археалогіі і мовазнаўства) / А. Мядзведзеў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вип. 13. – Мінск, 1998. – С. 10–15.
904. Мядзведзеў А. Насельніцтва лясной паласы Ўсходняй Еўропы і падзеі вялікага перасялення народаў (да пастаноўкі праблемы) / А. Мядзведзеў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 10. – Мінск, 1996. – С. 12–21.

905. Мядзьведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н. э. – VIII ст. н. э.) / А. Мядзьведзеў // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 1, сш. 1. – Мінск, 1994. – С. 15–37.
906. Мядзведзеў А. Рэц. на : Квятковская А. В. Ятвяжские могильники Беларуси (конец XI–XVII вв.) / А. Мядзведзеў // Беларускі гістарычна агляд. – Т. 6, сш. 1–2. – 1999. – С. 303–314.
907. Мяснікоў А. Рамантычны гісторык / А. Мяснікоў // Яго чакала Беларусь чатыры стагодзі : зб. дак. і мат. да 85-годзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча. Успаміны, творы, фотаматэрыялы. – Мінск : [Б. и.], 2007. – С. 59–68.
908. Навагродскі Т. Выданне «Беларусы» і яго ўклад у этналагічнае вывучэнне Беларусі / Т. Навагродскі // Працы гістарычнага факультэта [БДУ]. – Вып. 1 / рэдкал. : У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2006. – С. 171–174.
909. Назаренко А. Баварский географ / А. Назаренко // Древняя Русь в средневековом мире : энциклопедия / под ред. Е. Мельниковой, В. Петрухина. – Москва : Ладомир, 2014. – С. 47–48.
910. Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования) / А. В. Назаренко. – Москва : РФСОН, 2009. – 528 с.
911. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культуных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – Москва : Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
912. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий) / А. В. Назаренко. – Москва : Наука, 1993. – 238 с.
913. Назаренко А. Несколько слов о «реконструктивизме» и «деконструкции» (по поводу рецензии Т. Вилкул) / А. Назаренко // Средневековая Русь. – Вып. 5 / редкол. : А. Горский (отв. ред.) [и др.]. – Москва : Индрик, 2004. – С. 294–300.
914. Назаренко А. О языке восточноевропейских варягов IX–X вв. / А. Назаренко // ВЕДС : X Чтения к 80-летию В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ РАН, 1998. – С. 75–79.
915. Назаренко А. Рец. на : Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992 / А. Назаренко // Средневековая Русь. – Вып. 1 / редкол. : А. Горский (отв. ред.) [и др.]. – Москва : Российское университетское издательство, 1996. – С. 154–185.
916. Назаренко А. Русь IX века: север и юг / А. Назаренко // 1150 лет российской государственности и культуры / отв. ред. : А. Деревянко, А. Куделин, В. Тишков. – Москва : Наука, 2010. – С. 38–52.
917. Наконечний Є. П. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. – 5-е вид. / Є. П. Наконечний – Львів : ЛА «Піраміда», 2004. – 352 с.
918. Наконечный Е. П. Украденное имя. Почему русины стали украинцами / Е. П. Наконечный. – Киев : Изд-во Белявского, 2015. – 288 с.
919. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / С. Наливайко. – Київ : Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
920. Нариси з історії Росії / Б. Ананьїч, І. Андреєв, Є. Анісімов [та ін.] ; за заг. ред. О. Чубар'яна / пер. з рос. – Київ : Ніка-Центр, 2007. – 800 с.
921. Насевіч В. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. / В. Насевіч, М. Спірыдонаў // З глыбі вякоў. Наш край : гістарычна-культуралагічны зборнік. – Вып. 1. – Мінск : Навука і тэхніка, 1996. – С. 4–27.
922. Насевіч В. Беларусы: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя / В. Насевіч. – Смаленск : Інбелкульт, 2015. – 526 с.
923. Насевіч В. Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ / В. Насевіч // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 2 : Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. – Мінск : Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, 1993. – С. 97–100.
924. Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: падзеі і асобы / В. Л. Насевіч. – Мінск : Полымя, 1993. – 160 с. (див. також електронну версію: http://vln.by/node/59).
925. Насевіч В. Усё пачыналася з Русі // Чырвоная змена. – 1994. – № 6, 18 студзеня [Електронний ресурс] / В. Носевич. – Режим доступу : http://vln.by/node/50.
926. Наулко В. Украиснкая этнологическая наука: современное состояние и перспективы / В. Наулко // ЭО. – 2003. – № 6. – С. 115–123.
927. Науменко Л. Представления белорусов о своей славянской принадлежности / Л. Науменко // Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы / ред. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ, 2001. – С. 127–128.
928. Несцяровіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў / Ю. Несцяровіч // ГА. – Т. 11. – Гародня, 2005. – С. 195–201.
929. Нечухрин А. Развитие методологической базы исторических исследований в Республике Беларусь / А. Нечухрин // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця : у 4 ч. – Ч. 1 / пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 36–48.
930. Нечухрин А. Содержание понятия «кризис историографии» / А. Нечухрин, С. Рамазанов // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 3 / рэдкал. : У. Сідарцоў [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 35–46.

931. Николаев С. Комментарии к Повести временных лет / А. Бобров, С. Николаев, А. Чернов А. [и др.] // Повесть временных лет / пер. Д. Лихачева, О. Творогова ; коммент. А. Боброва [и др.]. – Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. – С. 183–382.
932. Николаев С. Семь ответов на варяжский вопрос / С. Николаев // Повесть временных лет / пер. Д. Лихачева, О. Творогова ; коммент. А. Боброва [и др.]. – Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. – С. 398–430.
933. Німчук В. Походження української мови / В. Німчук // Етнічна та етнокультурна історія України : в 3 т. – Т. 1, кн. 2 / ред. Г. Скрипник. – Київ : Наук. думка, 2005. – С. 351–468.
934. Німчук В. Причинки до закарпатського діалектогенезу / В. Німчук // Український глотогенез / ред. В. Мойсієнко. – Житомир : Полісся, 2015. – С. 19–37.
935. Носевич В. Белорусы: становление этноса и «национальная идея» / В. Носевич // Белоруссия и Россия: общества и государства / ред. Д. Фурман. – Москва : Права человека, 1998. – С. 11–30.
936. Носевич В. Истоки белорусской идентичности / В. Носевич // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 17 / под ред. Е. Тараса. – Минск : Харвест, 2016. – С. 51–59.
937. Носевич В. К вопросу об объективности исторического исследования / В. Носевич // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 3 / рэдкал. : У. Сідарцоў [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 47–57.
938. Носевич В. Междисциплинарный подход к проблеме происхождения славян: новые перспективы / В. Насевич // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 28 / рэд. А. Мядзведзеў. – Мінск : Бел. навука, 2017. – С. 48–60.
939. Носевич В. Основные вехи этногенеза белорусов (авторская версия) [Електронний ресурс] / В. Носевич. – Режим доступу : http://vln.by/node/174.
940. Носевич В. Основные вехи этногенеза белорусов / В. Носевич // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 467–507.
941. Носов Е. К 1150-летнему юбилею российской государственности: источники и проблемы / Е. Носов, В. Янин // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – Т. 1 / отв. ред. Н. Макаров, Е. Носов. – Санкт-Петербург ; Москва ; Великий Новгород : ИИМК РАН, 2011. – С. 9–11.
942. Носов Е. Н. Новгородская земля IX–XI вв. (историко-археологические очерки) : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.06 – археология / Е. Н. Носов ; ИИМК РАН. – Санкт-Петербург, 1992. – 40 с.
943. Носов Е. Современные археологические данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии / Е. Носов // Раннесредневековые древности Северной Руси и её соседей / отв. ред. Е. Носов. – Санкт-Петербург : ИИМК РАН, 1999. – С. 151–163.
944. Носов Е. Современные данные по варяжской проблеме на фоне традиций русской историографии / Е. Носов // Stratum plus. – Санкт-Петербург ; Кишинёв ; Одесса, 1999. – № 5. – С. 112–118.
945. Обломский А. Введение / А. Обломский // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.) / отв. ред. А. Обломский (Раннеславянский мир. Вып. 10). – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 5–9.
946. Обломский А. Введение / А. Обломский, Д. Сташенков // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов (Раннеславянский мир. Вып. 15) / отв. ред. А. Обломский. – Москва : ИА РАН, 2014. – С. 5–12.
947. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – вторая половина V в. н. э.) : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.06 – археология / А. М. Обломский ; ИА РАН. – Москва, 2001. – 442 с.
948. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.) / А. М. Обломский. – Москва : Наука, 2002. – 255 с.
949. Обломский А. Заключение / А. Обломский // Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени (Раннеславянский мир. Вып. 6) / ред. кол. : А. Обломский [и др.]. – Москва : ИА РАН, 2004. – С. 163–166.
950. Обломский А. Карта Скифии по «Гетике» Иордана / А. Обломский // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов (Раннеславянский мир. Вып. 15) / отв. ред. А. Обломский. – Москва : ИА РАН, 2014. – С. 13–25.
951. Обломский А. Киевская культура на фоне этнокультурных процессов в лесостепной зоне в III–V вв. / А. Обломский // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.) / отв. ред. А. Обломский (Раннеславянский мир. Вып. 10). – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 45–53.
952. Обломский А. Колочинская культура / А. Обломский // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.) / отв. ред. А. Обломский, И. Исланова (Раннеславянский мир. Вып. 17). – Москва : ИА РАН, 2016. – С. 10–113.
953. Обломский А. Лесостепное Подонье / А. Обломский // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. – Москва : ИА РАН, 2007. – С. 73–132.
954. Обломский А. О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона / А. Обломский // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян : зб. наук. ст., присв. 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. – Київ ; Львів : ІАУ НАНУ, 1997. – С. 63–72.

955. Обломский А. О критерии этнической однородности археологической общности / А. Обломский // Социальное и экономическое развитие древних обществ и археология. – Москва : ИА АН СССР, 1987. – С. 100–106.
956. Обломский А. О роли позднезарубинецкого населения в сложении киевской культуры Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья // Советская археология. – 1992. – № 1. – С. 34–47.
957. Обломский А. Рец. на: Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. – Люблин, 2004 / А. Обломский // РА. – 2006. – № 4. – С. 162–165.
958. Обломский А. Структура населения лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. / А. Обломский // ДГВЕ. 2010 : Предпосылки и пути образования Древнерусского государства / отв. ред. Е. Мельникова. – Москва : РФСОН, 2012. – С. 10–33.
959. Обломский А. Этнические и социальные компоненты населения Острой Луки Дона в гуннское время / А. Обломский // Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV – V вв.) (Раннеславянский мир. Вып. 16) / ред. кол. : А. Обломский [и др.]. – Москва : ИА РАН, 2015. – С. 296–308.
960. Обломский А. Этнические процессы в междуречье Сулы и Ворсклы в I–V вв. / А. Обломский // РА. – 1994. – № 2. – С. 42–55.
961. Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I–V вв. н. э. / А. М. Обломский. – Москва ; Сумы : Археол. агентство, 1991. – 287 с.
962. Обломский А. Этнокультурные процессы лесостепного Левобережья в III–V вв. / А. Обломский, Р. Терпиловский // РА. – 2003. – № 1. – С. 29–43.
963. Обломский А. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в.: хронология событий / А. Обломский, В. Родинкова // КСИА. – Вып. 235 / гл. ред. Н. Макаров ; ИА РАН. – Москва : Языки славянской культуры, 2014. – С. 381–404.
964. Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації : [матеріали Міжнародної конференції (Київ, 15–16 грудня 2005 р.)] / ред. Г. Касьянов. – Київ : ІУ НАНУ, 2008. – 264 с.
965. Обсуждение книги В. А. Тишкова «Реквием по этносу» (материалы методологического семинара Института этнологии и антропологии РАН) // ЭО. – 2005. – № 3. – С. 109–131.
966. Овчинников А. Дешевая историография // Русская линия. Православное информационное агенство (2009) [Электронный ресурс] / А. Овчинников. – Режим доступа : http://rusk.ru.
967. Осіпян О. Рец. на : Plokhy S. The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires. – Cambridge, 2012 / О. Осіпян // УІЖ. – 2013. – № 4. – С. 193–199.
968. Откупщиков Ю. Балтийские языки и индоевропейские реконструкции / Ю. Откупщиков // Балто-славянские исследования. – Вып. XVII / отв. ред. В. Иванов. – Москва : Индрик, 2006. – С. 110–115.
969. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования. – 2-е изд. / Ю. В. Откупщиков. – Санкт-Петербург ; Москва : Филфак СПбГУ ; Academia, 2005. – 316 с.
970. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии / Ю. В. Откупщиков. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2001. – 480 с.
971. Отрощенко В. Деякі тенденції політархеології в сучасній Росії / В. Отрощенко // Магістеріум. – Вип. 36. – Київ, 2009. – С. 6–9.
972. Отрощенко В. Міфологізація етноегензу українців / В. Отрощенко // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Київ : Темпора, 2008. – С. 51–66.
973. Отрощенко В. Український слід в «Истории российской археологии» Л. Клейна / В. Отрощенко // Магістеріум. – Вип. 60. – Київ, 2015. – С. 4–10.
974. Піўтарак Р. Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя. Да праблемы «Беларусь паміж Украінай і Расіяй» // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 6 : Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. – Ч. 2 / рэд. У. Конан [і інш.]. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – С. 329–334.
975. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – Київ : Фенікс, 1994. – 400 с.
976. Павленко Ю. На шляху створення наукової концепції походження українського народу (рец. на : Етнічна історія Давньої України. – К., 2000) / Ю. Павленко // Український гуманітарний огляд. – Вип. 6 / за ред. Н. Яковенко. – Київ, 2002. – С. 9–25.
977. Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті / Ю. Павленко // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІУ НАНУ, 2002. – С. 9–24.
978. Павлюк С. П. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції / С. П. Павлюк. – Львів : ІН НАНУ, 2006. – 248 с.
979. Павочка С. Г. Этнология Л. Н. Гумилева: истоки и сущность / С. Г. Павочка. – Гродно : ГГАУ, 2011. – 274 с.
980. Палиенко С. История археологии в Украине и России: основные тенденции и проблемы / С. Палиенко // История археологии: границы и принципы субдисциплины : [материалы круглого стола] / отв. ред. Д. Тесленко. – К. : ІА НАНУ, 2013. – С. 19–27.
981. Патрушев В. С. Финно-угры России / В. С. Патрушев. – Йошкар-Ола : Марийское книжное изд-во, 1992. – 216 с.

982. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы / С. П. Пачкова. – Киев : ИА НАНУ, 2006. – 372 с.
983. Пачкова С. К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам) / С. Пачкова // Vita Antiqua. – Вип. 7–8 / ред. М. Гладких. – Київ, 2009. – С. 146–154.
984. Пачкова С. Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї / С. Пачкова // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 27–39.
985. Пачкова С. Походження слов'ян / С. Пачкова // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 135–139.
986. Пачкова С. Про деякі аспекти демографічних процесів у племен зарубинецької культури (за керамічними матеріалами) / С. Пачкова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян : збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. – Київ ; Львів : РАС, 1997. – С. 36–48.
987. Пачкова С. Про оксивський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури / С. Пачкова // Старожитності I тис. н. е. на території України / редкол. : В. Баран [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2003. – С. 98–113.
988. Пачкова С. Про ступінь подібності артефактів латенізованих археологічних культур / С. Пачкова // Старожитності Русі-України / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 56–61.
989. Пачкова С. Проблема зарубинецкой и поенешти-лукашевской кульутр в зарубежной историографии / С. Пачкова // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : [сборник научных трудов] / редкол. : П. Толочко [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 12–29.
990. Пачкова С. Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури / С. Пачкова // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 6–24.
991. Пачкова С. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури / С. Пачкова // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 24–41.
992. Пашуто В. Корпус древнейших источников по истории народов СССР / В. Пашуто, Б. Рыбаков // Вопросы истории. – 1974. – № 7. – С. 49–54.
993. Персональный сайт белорусского историка Вячеслава Носевича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vln.by.
994. Першай А. Рец. на : Латышонак А. Нацыянальнасць – беларус. – Вільня ; Беласток, 2009 / А. Першай // Ab Imperio. – Казань, 2011. – № 1. – С. 331–337.
995. Петрашенко В. Соціальна та етнічна характеристика південноруських неукріплених поселень / В. Петрашенко // Археологія і давня історія України. – Вип. 1 : Проблеми давньоруської та середньовічної археології / редкол. : П. Толочко (гол. ред.) [та ін.]. – Київ, 2010. – С. 559–562.
996. Петрухин В. Древняя Русь: этнический аспект становления и развития государственности / В. Петрухин // Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / отв. ред. Т. Красовицкая, В. Тишков. – Москва : Новый хронограф, 2012. – С. 9–59.
997. Петрухин В. История славян и Руси в контексте библейской традиции: миф и история в Повести временных лет / В. Петрухин // ДГВЕ. 2001 : Историческая память и формы ее воплощения / отв. ред. Е. Мельникова. – Москва : Восточная литература, 2003. – С. 93–112.
998. Петрухин В. К дискуссии о начале славянской этнической истории / В. Петрухин // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 3–6.
999. Петрухин В. К предыстории этнокультурных связей Древней Руси. Славяне и Русь / В. Петрухин // Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей : VI Чтения памяти В. Пашуто / редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ, 1994. – С. 29–30.
1000. Петрухин В. Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии / В. Петрухин // Норна у источника Судьбы : сборник в честь Е. Мельниковой / под ред. Т. Джаксон (отв. ред.) [и др.]. – Москва : Индрик, 2001. – С. 297–303.
1001. Петрухин В. Легенда о призвании варягов и балтийский регион / В. Петрухин // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2008. – № 2. – С. 41–46.
1002. Петрухин В. Начало Руси и Начальная летопись / В. Петрухин // ВЕДС : Проблемы источниковедения : Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : А. Новосельцев (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИИ СССР АН СССР, 1990. – С. 109–112.
1003. Петрухин В. «Начало Русской земли» в начальном летописании / В. Петрухин // Восточная Европа в исторической ретроспективе : к 80-летию В. Т. Пашуто / под ред. Т. Джаксон и Е. Мельниковой. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – С. 220–226.
1004. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. / В. Я. Петрухин. – Смоленск : Русич ; Москва : Гнозис, 1995. – 320 с.
1005. Петрухин В. Норманны и хазары на юге Руси / В. Петрухин // Образование Древнерусского государства: спорные проблемы : Чтения памяти В. Пашуто / редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ, 1992. – С. 60–62.
1006. Петрухин В. Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В. Я. Петрухин, Д. С. Раевский. – Москва : Языки русской культуры, 1998. – 384 с.
1007. Петрухин В. Призвание варягов и тенденции начального летописания / В. Петрухин // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств / редкол. : А. Чубарьян [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2012. – С. 203–208.

1008. Петрухин В. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии / В. Петрухин // ДГВЕ. 1999 : Восточная и Северная Европа в средневековье / отв. ред. Г. Глазырина. – Москва : Восточная литература, 2001. – С. 127–142.
1009. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбра веры / В. Я. Петрухин. – Москва : Форум; Неолит, 2013. – 464 с.
1010. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры / В. Я. Петрухин. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Форум, 2014. – 464 с.
1011. Петрухин В. Я. «Русь и вси языци». Аспекты исторических взаимосвязей : истоико-археологические очерки / В. Я. Петрухин. – Москва : Языки славянских культур, 2011. – 384 с.
1012. Петрухин В. Славяне и кочевники в раннем средневековье: к проблеме этнокультурного синтеза / В. Петрухин // Вестник Евразии. – 1996. – № 2. – С. 49–61.
1013. Петрухин В. Славяне и Русь в «Иосиппоне» и «Повести временных лет» / В. Петрухин // Славяне и их соседи. – Вып. 5 : Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. Средние века – Новое время. – Москва : Наука, 1994. – С. 44–57.
1014. Петрухин В. Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования территории Древнерусского государства / В. Петрухин // ДГВЕ. 1992–1993. – Москва : Наука, 1995. – С. 117–125.
1015. Петрухин В. Традиция и исторический факт в средневековой историографии / В. Петрухин // ВЕДС : Мнимые реальности в античной и средневековой историографии / редкол. : Т. Джаксон (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2002. – С. 179–183.
1016. Петрухин В. Финские племена и призвание варягов / В. Петрухин // ВЕДС : Миграции, расселение, война как факторы политогенеза : XXVI Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2012. – С. 211–216.
1017. Петрухин В. «Этничность» в Древней Руси / В. Петрухин // ВЕДС : Античные и средневековые общности : XXIX Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2017. – С. 190–194.
1018. Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция / М. Ф. Пилипенко. – Минск : Беларусь, 1991. – 143 с.
1019. Пилипенко М. Ф. Этнография Белоруссии : [учебное пособие для вузов] / М. Ф. Пилипенко. – Минск : Вышэйшая школа, 1981. – 192 с.
1020. Письменные памятники истории Древней Руси / под ред. Я. Щапова. – Санкт-Петербург : БЛИЦ, 2003. – 384 с.
1021. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г. Півторак // Мовознавство. – 2010. – № 2–3. – С. 8–29.
1022. Півторак Г. Етапи формування української мови / Г. Півторак // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип. 2. – Київ, 2001. – С. 3–10.
1023. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак. – Київ : Наук. думка, 1993. – 200 с.
1024. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? / В. Підгаєцький // Україна модерна. – Ч. 4–5 / редкол. : Я. Грицак [та ін.]. – Львів, 2000. – С. 289–316.
1025. Піліпенка М. Вытокі // Беларусы : у 8 т. – Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё / рэд. кал. : В. Бандарчык [і інш.] / Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АНБ. – Мінск : Бел. навука, 2001. – С. 11–47.
1026. Піліпенка М. Канцэпцыі ўзнікнення Беларусі / М. Піліпенка // Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / Ф. Абрамаў, Я. Бабосаў, А. Верашчагіна [і інш.]. – Мінск : Белар. энцыклапедыя, 2000. – С. 6–16.
1027. Піліпенка М. Сучасныя тэарэтычныя праблемы беларускай этналогіі / М. Піліпенка // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в. / редкол. : Т. Новогродский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2011. – С. 3–7.
1028. Піліпенка М. Уводзіны / М. Піліпенка // Беларусы : у 8 т. – Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё / рэд. кал. : В. Бандарчык [і інш.] / Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АНБ. – Мінск : Бел. навука, 2001. – С. 5–10.
1029. Піліпенка М. Фарміраванне Русі / М. Піліпенка // Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / Ф. Абрамаў, Я. Бабосаў, А. Верашчагіна [і інш.]. – Мінск : Бел. энцыклапедыя, 2000. – С. 30–43.
1030. Піліпенка М. Этнаграфія і антрапалогія ў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі / М. Піліпенка, Л. Цягака // Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук. – Мінск, 1998. – № 4. – С. 83–90.
1031. Платонов О. А. Русская цивилизация. История и идеология русского народа / О. А. Платонов. – Москва : Алгоритм, 2010. – 944 с.
1032. Платонова Н. Проблемы реконструкций этнокультурных процессов на Северо-Западе Восточной Европы в раннем средневековье / Н. Платонова // V (XXI) Всероссийский археологический съезд [Электронный ресурс] / ред. А. Деревянко, А. Тишкин. – Барнаул : АлтГУ, 2017. – Режим доступа : http://elibrary.asu.ru/xmlui/handle/asu/3896.
1033. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. / С. Плохій. – Київ : КСД, 2016. – 496 с.
1034. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій. – Київ : Laurus, 2013. – 440 с.
1035. Плохій С. Між історією та нацією: Павло Роберт Маґочій і переосмислення української історії

/ С. Плохій // Критика. – 2011. – № 9–10. – С. 27–30.
1036. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / С. Плохій. – Київ : Критика, 2015. – 456 с.
1037. Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? / С. Плохій // УЖ. – 2013. – № 3. – С. 4–12.
1038. Побаль Л. Індаеўрапейскія і раннехрысціянскія сімвалы на крыжы Еўфрасінні Полацкай / Л. Побаль // З глыбі вякоў. Наш край. – Вып. 2 / рэд. А. Краўцевіч ; уклад. В. Шаблюк. – Мінск : Беларус. навука, 1997. – С. 15–22.
1039. Поболь Л. Д. Древности Туровщины. – 2-е изд. / Л. Д. Поболь. – Минск : Бел. Навука, 2004. – 142 с.
1040. Повесть временных лет / пер. Д. Лихачева, О. Творогова ; коммент. А. Боброва [и др.]. – Санкт-Петербург : Вита Нова, 2012. – 512 с.
1041. Повесть временных лет / подгот. текста Д. Лихачева ; пер. Д. Лихачева и Б. Романова ; под ред. В. Адриановой-Перетц ; АН СССР. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. – 407 с.
1042. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. Лихачева ; под ред. В. Адриановой-Перетц; [доп. М. Свердлова] ; [Рос. акад. наук]. – 2-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург : Наука, 1996. – 667 с.
1043. Подосинов А. Античные источники / А. Подосинов // Древняя Русь в свете зарубежных источников : [учебное пособие для студентов вузов] / под ред. Е. Мельниковой. – Москва : ИК «Логос», 1999. – С. 21–68.
1044. Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции (тексты, перевод, комментарий) / А. В. Подосинов. – Москва : Индрик, 2002. – 486 с.
1045. Поляков А. Древнерусская цивилизация и варяжский вопрос / А. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 4–10.
1046. Поляков А. Древнерусская цивилизация: основы политического строя / А. Поляков // Вопросы истории. – 2007. – № 3. – С. 50–69.
1047. Поляков А. Н. Киевская Русь как цивилизация / А. Н. Поляков. – Оренбург : ОГУ, 2010. – 484 с.
1048. Поляков А. О методе и некоторых итогах изучения Древней Руси как особой цивилизации / А. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2012. – № 5. – С. 94–100.
1049. Поляков А. Образование Древнерусской цивилизации / А. Поляков // Вопросы истории. – 2005. – № 3. – С. 72–89.
1050. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України : [курс лекцій] / А. П. Пономарьов. – Київ : Либідь, 1996. – 272 с.
1051. Пономарьов А. Рец. на : Етнічна історія давньої України : колективна монографія. – Київ, 2000 / А. Пономарьов // УЖ. – 2002. – № 1. – С. 126–131.
1052. Попов В. Концепт «племя», или этничность и потестарность «в одном флаконе» / В. Попов // SSBP. – 2015. – № 2. – С. 13–20.
1053. Попова Т. Историография в поисках своего обновления / Т. Попова // ХІЗ. – Вип. 9. – Харків, 2008. – С. 44–61.
1054. Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів / А. Портнов // Україна Модерна. – Ч. 16. – Київ ; Львів, 2010. – С. 153–182.
1055. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – Москва : Наука, 1966. – 212 с.
1056. После советского марксизма: история, философия, социология и психоанализ в национальных контекстах (Беларусь, Украина) / ред. О. Шпарага. – Вильнюс : ЕГУ, 2013. – 288 с.
1057. Примаченко Я. В полоні дихотомії радянського дискурсу (рец. на : История Украины. – СПб. : Алетейя, 2015) // Інтернет-портал «Historians», 28 березня 2015 [Електронний ресурс] / Я. Примаченко. – Режим доступу : http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya.
1058. Приходнюк О. Анти та авари / О. Приходнюк // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян : збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. – Київ ; Львів : РАС, 1997. – С. 142–148.
1059. Приходнюк О. Анти та Візантія / О. Приходнюк // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 133–141.
1060. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. / О. М. Приходнюк. – Київ : Наук. думка, 1980. – 152 с.
1061. Приходнюк О. Венеди в контексті української історії / О. Приходнюк // Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія» / редкол. : Г. Боряк [та ін.]. – Т. 20 : Історичні науки. – Ч. 1. – Київ, 2002. – С. 20–24.
1062. Приходнюк О. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) / О. Приходнюк // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии / редкол. : О. Приходнюк (отв. ред.) [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1996. – С. 64–79.
1063. Приходнюк О. Відносини слов'ян із тюркомовним світом / О. Приходнюк // Старожитності I тис. н. е. на території України / редкол. : В. Баран [та ін.]. – Київ : ІА НАНУ, 2003. – С. 127–134.
1064. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования) / О. М. Приходнюк. – Воронеж : Воронежский университет, 1998. – 170 с.
1065. Приходнюк О. Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу) / О. Приходнюк // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. :

П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 61–68.
1066. Приходнюк О. Рец. на : Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : [навч. посіб.]. – Київ, 1994 / О. Приходнюк // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 151.
1067. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина І тис. н. е.) / О. М. Приходнюк. – Київ ; Чернівці : Прут, 2001. – 285 с.
1068. Приходнюк О. Східні Карпати у VIII–IX ст. / О. Приходнюк // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Т. 1 : Археологія та антропологія / ред. С. Павлюк. – Львів : ІН НАНУ, 1999. – С. 309–340.
1069. Пріцак О. Походження Русі. – Т. 1 : Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Пріцак. – Київ : АТ «Обереги», 1997. – 1080 с.
1070. Пріцак О. Походження Русі. – Т. 2 : Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / О. Пріцак. – Київ : Обереги, 2003. – 1304 с.
1071. Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века / Н. Голб, О. Прицак. – Москва ; Иерусалим : Гешарим, 1997. – 240 с.
1072. Пріцак О. Що таке історія України? / О. Пріцак // УІЖ. – 2015. – № 1. – С. 177–210.
1073. Прозоров Л. Ещё раз о начале Руси: по поводу монографии В. Я. Петрухина «Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков» / Л. Прозоров // Государство и общество. – 1999. – № 3–4. – С. 219–226.
1074. Прокопьева С. Ученый до мозга костей. Интервью с В. Седовым // Псковская губерния. – 2003. – № 43 [Электронный ресурс] / С. Прокопьева. – Режим доступа : http://gubernia.pskovregion.org.
1075. Прохоров Г. М. «Некогда не народ, а ныне народ Божий...»: Древняя Русь как историко-культурный феномен / Г. М. Прохоров. – Санкт-Петербург : Изд-во Олега Абышко, 2010. – 320 с.
1076. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / пер. К. Апт / Клавдий Птолемей. – Москва : Директ-Медиа, 2008. – 133 с.
1077. Пузанов В. В. Государство и общество Древней Руси глазами современников (XI – начало XII вв.): историко-антропологические очерки / В. В. Пузанов. – Ижевск : Изд-во «Удмуртский университет», 2012. – 240 с.
1078. Пузанов В. В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты / В. В. Пузанов. – Ижевск : ИД «Удмуртский университет», 2007. – 624 с.
1079. Пузанов В. Вождь-харизматик древних славян: сакральный и этнический факторы / В. Пузанов // Ученые записки Казанского университета. Серия : Гуманитарные науки. – Т. 150, № 1. – Казань, 2008. – С. 7–13.
1080. Пузанов В. Восприятие межэтнических противоречий в Повести временных лет: к вопросу об особенностях фольклорной и книжной традиции / В. Пузанов // Rossica Antiqua : исследования и материалы. 2006 / отв. ред. А. Дворниченко, А. Майоров. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 83–92.
1081. Пузанов В. Главные черты политического строя Киевской Руси X–XI вв. / В. Пузанов // Исследования по русской истории : сборник статей к 65-летию профессора И. Фроянова / отв. ред. В. Пузанов. – Санкт-Петербург ; Ижевск : Изд-во Удмуртского унив-та, 2001. – С. 19–47.
1082. Пузанов В. К вопросу о политической природе древнерусской государственности в постсоветской историографии / В. Пузанов // Вестник СПбГУ. Серия 2 : История. – 2006. – № 3. – С. 3–17.
1083. Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства в восточноевропейской историографии : [учебное пособие] / В. В. Пузанов. – Ижевск : Изд-во «Удмуртский университет», 2012. – 152 с.
1084. Пузанов В. Отражение иерархии этнических статусов эпохи образования Древнерусского государства в «Повести временных лет» / В. Пузанов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2009. – № 1. – С. 25–28.
1085. Пузанов В. Рец. на : Юсова Н. Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-і – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005 / Н. Пузанов // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник 2005–2006. – [Вып. 3] / под ред. Б. Флори. – Москва : Индрик, 2008. – С. 343–350.
1086. Пузанов В. В. Становление древнерусской государственности: социально-политические и этнокультурные трансформации общества в контексте восприятия современников : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 – отечественная история / В. В. Пузанов ; Удмуртский государственный университет. – Ижевск, 2009. – 44 с.
1087. Пузанов В. Химеры в кривом зеркале историографии / В. Пузанов // Вестник СПбГУ. Серия : История. – 2017. – Т. 62, вып. 2. – С. 418–432.
1088. Пустовалов С. Рец. на: Приходнюк О. М. Пеньковская культура. – Воронеж, 1998 / С. Пустовалов // УІЖ. – 2000. – № 6. – С. 123–126.
1089. Пчелов Е. Начало Руси в письменных источниках и роль варягов в образовании Древнерусского государства / Е. Пчелов // Вестник архивиста. – 2012. – № 3. – С. 3–16.
1090. Пчелов Е. В. Рюрик / Е. В. Пчелов. – Москва : Молодая гвардия, 2010. – 316 с.
1091. Пшеничнов А. С. Структура генофонда украинцев по данным о полиморфизме митохондриальной ДНК и Y хромосомы : автореф. дисс. ... канд. биол. наук : 03.00.15 – генетика / А. С. Пшеничнов ; Российская академия медицинских наук. – Москва, 2007. – 32 с.

1092. Пшеничнов А. С. Структура генофонда украинцев по данным о полиморфизме митохондриальной ДНК и Y хромосомы : дисс. ... канд. биол. наук : 03.00.15 – генетика / А. С. Пшеничнов ; Российская академия медицинских наук. – Москва, 2007. – 191 с.
1093. Равченко М. Белорус в советском социуме: национальная идентификация / М. Равченко // Российские и славянские исследования. – Вып. 8 / редкол. : А. Сальков, О. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. – Минск : БГУ, 2013. – С. 115–120.
1094. Раков А. Восточные славянские этносы: их менталитет и судьбы / А. Раков // Менталитет восточных славян: история, современность, перспективы / ред. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ, 1999. – С. 96–98.
1095. Рассадзін С. Этнас поўдня Беларусі ў далетапісны час / С. Рассадзін // Старонкі гісторыі Беларусі / Н. Кривальцевич [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 12–25.
1096. Рассадин С. Е. Милоградская культура (актуальные проблемы исследования) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / С. Е. Рассадин ; ИА АН УССР. – Киев, 1989. – 20 с.
1097. Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос / С. Е. Рассадин. – Минск : ИИ НАНБ, 2005. – 106 с.
1098. Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез / С. Е. Рассадин. – Минск : Белорусский Экзархат, 2008. – 288 с.
1099. Репина Л. «Историографическая революция» и теоретические поиски на рубеже веков // Электронный научно-образовательный журнал «История». – 2013. – Т. 4, вып. 2 [Электронный ресурс] / Л. Репина. – Режим доступа : https://history.jes.su/s207987840000362-7-1.
1100. Репина Л. История историографии в пространстве современного гуманитарного знания / Л. Репина // Смена парадигм в историографии XIX – начала XXI вв. (к 60-летию А. Н. Нечухрина). – Гродно : ГрГУ, 2012. – С. 45–53.
1101. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – Москва : Кругъ, 2011. – 560 с.
1102. Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – Москва : Дрофа, 2004. – 288 с.
1103. Репина Л. Преодолевая границы государств и цивилизаций: макроисторические опыты современной историографии / Л. Репина // Реконструкции мировой и региональной истории: от универсализма к моделям межкультурного диалога / под ред. Л. Репиной. – Москва : Аквалон, 2017. – С. 9–71.
1104. Риер Я. Парадигмы исторического развития: стабильность или изменчивость (на примере средневековых цивилизаций) / Я. Риер // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / ред. кол. : В. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2004. – С. 59–61.
1105. Рикёр П. Память, история, забвение / пер. с фр. / П. Рикёр. – Москва : ИГЛ, 2004. – 728 с.
1106. Ричка В. Блукаюча столиця // Круглий стіл «Початок Русі: Південь і Північ» / В. Ричка // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 13–17.
1107. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (влада Київської Русі) / В. М. Ричка. – Київ : ІУ НАНУ, 2009. – 180 с.
1108. Ричка В. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст. / В. Ричка // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 143–158.
1109. Ричка В. Київо-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття. Дискусія / В. Ричка // Україна – Росія: діалог історіографій / редкол. : В. Верстюк [та ін.]. – Київ ; Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 22–47.
1110. Ричка В. Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) / В. Ричка // Історичні зошити. – Вип. 10 / редкол. : С. Кульчицький [та ін.]. – Київ : ІУ НАНУ, 1994. – С. 1–34.
1111. Ричков М. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур»? / М. Ричков // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 82–91.
1112. Робинсон М. Славяноведение в восточнославянских странах перед вызовами современности: информация о научном проекте / М. Робинсон, Л. Горизонтов // Российские и славянские исследования. – Вып. 3 / редкол. : А. Сальков [и др.]. – Минск : БДУ, 2008. – С. 347–352.
1113. Рогалев А. Ф. Белая Русь и белорусы: в поисках истоков / А. Ф. Рогалев. – Гомель : БАНТДИ, 1994. – 266 с.
1114. Рогалев А. Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения этноязыковой истории (на материале Беларуси) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / А. Ф. Рогалев ; БГУ. – Минск, 1996. – 39 с.
1115. Рогалев А. Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения истории Беларуси / А. Ф. Рогалев. – Гомель : Барк, 2014. – 128 с.
1116. Рогалев А. Ф. Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории) / А. Ф. Рогалев. – Гомель : БАНТДИ, 1993. – 148 с.
1117. Рогалеў А. Ля вытокаў Бацькаўшчыны / А. Рогалеў // Спадчына. – 1991. – № 5. – С. 109–112.
1118. Рогалеў А. Ф. Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі) / А. Ф. Рогалеў. – Гомель : Барк, 2008. – 216 с.
1119. Романцова Н. «Звичайна схема “русскої” історії...» М. Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених / Н. Романцова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2. – С. 58–64.

1120. Рохас К. Историография в XX веке. История и историки между 1848 и 2025 годами / К. Рохас. – Москва : Кругъ, 2008. – 164 с.
1121. Рудич Т. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I тис. – початку II тис. н. е. / Т. Рудич // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 47–57.
1122. Рудковская И. Историографическая компаративистика: возможные грани исследования / И. Рудковская // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / ред. Л. Репина. – 2-е изд. – Москва : Изд-во ЛПИ, 2012. – С. 535–554.
1123. Рудкоўскі П. Паўстаньне Беларусі / П. Рудкоўскі. – Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2007. – 252 с.
1124. Рудяков П. Рец. на: Моця О. П. Південна «Руська земля». – Київ, 2007 / П. Рудяков // УЖ. – 2008. – № 2. – С. 189–192.
1125. Русанова И. Введение / И. Русанова // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. / под ред. И. Русановой, Э. Сымонович. – Москва : Наука, 1993. – С. 5–18.
1126. Русские / Под ред. В. Александрова, И. Власова, Н. Полищука. – Москва : Наука, 1999. – 725 с.
1127. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – Москва : Наука, 1982. – 592 с.
1128. Рыбаков С. К вопросу о понятии «этнос»: философско-антропологический аспект / С. Рыбаков // ЭО. – 1998. – № 6. – С. 3–15.
1129. Рыер Я. Сярэдневяковыя цывілізацыі і Беларусь / Я. Рыер // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства : [матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.)] / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 24–27.
1130. Рябинин Е. А. Финно-угорские племена в составе Древней Руси (К истории славяно-финских этнокультурных связей) : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.06 – археология / Е. А. Рябинин ; ЛОИА АН СССР. – Ленинград, 1991. – 48 с.
1131. Рябинин Е. А. Финно-угорские племена в составе Древней Руси: к истории славяно-финнских этнокультурных связей : историко-археологические очерки / Е. А. Рябинин. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1997. – 260 с.
1132. Саганович Г. Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии / Г. Саганович // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos: tradicija ir paveldo «dalybos» / red. G. Potašenko. – Vilnius : Vilniaus Universiteto Leidykla, 2008. – S. 73–92.
1133. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. – Менск : Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
1134. Сагановіч Г. Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў (рец. на : Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.). – Магілёў, 2003) / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 10, сш. 1–2. – Мінск, 2003. – С. 280–318.
1135. Садоўскі П. Нацыянальная ідэнтычнасць як метафізічны выбар (нататкі рэтраграда) / П. Садоўскі // ARCHE. – 2004. – № 2. – С. 77–100.
1136. Садоўскі П. Пасіянарныя кампіляцыі А. Я. Тараса // ARCHE-Пачатак. – 02.04.2012 [Електронний ресурс] / П. Садоўскі. – Режим доступу : http://krytyka.by/by/page/works/natatki-tvory/7730.
1137. Садоўскі П. Яшчэ раз пра папулярызатара гісторыі А. Тараса // ARCHE-Пачатак. – 15.01.2013 [Електронний ресурс] / П. Садоўскі. – Режим доступу : http://krytyka.by.
1138. Садохин А. П. Этнология : [учебник]. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. П. Садохин. – Москва : Гардарики. 2006. – 287 с.
1139. Сакалова М. Пра разуменне паняццяў «нацыя» і «этнас» у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі / М. Сакалова // ГА. – Т. 6. – Гародня, 2002. – С. 165–180.
1140. Саливон И. И. Изменения физического типа населения Беларуси за последнее тысячелетие / И. И. Саливон. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 172 с.
1141. Саливон И. И. Физический тип древнего населения Беларуси / И. И. Саливон, О. В. Марфина. – Минск : Бел. навука, 2014. – 137 с.
1142. Салівон І. Заблытаная «таямніца» гісторыі беларусаў / І. Салівон // Беларуская думка. – 2011. – № 9. – С. 90–93.
1143. Самахвалаў Д. Вызначэнне паняццяў «этнічнасць» і «нацыянальнасць» у сучаснай навуковай думцы / Д. Самахвалаў // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в. / редкол. : Т. Новогродский (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2011. – С. 71–75.
1144. Самонова М. Скандинавы на белорусских землях в IX–X вв.: к постановке проблемы / М. Самонова // Studia Historica Europae Orientalis. – Вып. 3. – Минск : РИВШ, 2010. – С. 16–29.
1145. Самусік А. Станаўленне беларускага этнасу / А. Самусік // Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 2 / Ю. Бохан [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2008. – С. 541–567.
1146. Санкина С. Л. Антропологический состав и происхождение средневекового населения Новгородской земли : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 03.00.14 – антропология / С. Л. Санкина ; ИЭА РАН. – Санкт-Петербург, 1995. – 20 с.
1147. Санкина С. О скандинавском присутствии на Русском Севере: могильник Куреваниха-2 (к истоиографии норманской проблемы в антропологии) / С. Санкина // Археологические вести. – Санкт-

Петербург, 1998. – № 5. – С. 233–240.
1148. Санкина С. Происхождение антропологических особенностей населения Новгородской земли древнерусского времени (X–XIII вв.) / С. Санкина // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2009. – № 3. – С. 152–157.
1149. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С. Л. Санкина. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000. – 109 с.
1150. Санько С. Балцкая тэма / С. Санько // Наша Ніва. – 1993. – № 14.
1151. Сахаров А. 860 год: начало Руси / А. Сахаров // Труды Первой Международной конференции «Начала Русского мира» / редкол. : А. Сахаров [и др.]. – Санкт-Петербург : РБИЦ «Блиц», 2011. – С. 7–17.
1152. Сахаров А. Рюрик и судьбы российской государственности / А. Сахаров // Российская газета. – 2002. – № 183, 27 сентября. – С. 8 (передрук: Русин. – 2006. – № 3. – С. 190–194).
1153. Сахаров А. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности / А. Сахаров // Сборник Русского исторического общества. – Т. 8 (156) : Антинорманизм / под ред. А Кузьмина. – Москва : Русская панорама, 2003. – С. 9–17.
1154. Сборник Русского исторического общества. – Т. 8 (156) : Антинорманизм / под ред. А Кузьмина. – Москва : Русская панорама, 2003. – 345 с.
1155. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. / М. Б. Свердлов. – Санкт-Петербург : Академический проект, 2003. – 736 с.
1156. Свердлов М. Б. Историография, теория и практика изучения истории Руси VI–XIII вв. : [учебное пособие] / М. Б. Свердлов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 2002. – 96 с.
1157. Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв. / М. Б. Свердлов. – Санкт-Петербург : Petropolis, 1996. – 331 с.
1158. Свердлов М. Образование Древнерусского государства как исторический процесс / М. Свердлов // Краеугольный камень : археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – Т. 1. – Санкт-Петеребург ; Москва : ИИМК РАН, 2010. – С. 319–333.
1159. Свод древнейших письменных известий о славянах / редкол. : С. Иванов [и др.]. – Т. 1 : I–VI вв. – изд. 2-е, испр. – Москва : Восточная литература, РАН, 1994. – 472 с. (перше видання: Москва : Наука, 1991. – 472 с.); Т. 2 : VII–IX вв. – Москва : Восточная литература, РАН, 1995. – 590 с.
1160. Севастьянов А. Н. Время быть русским! Третья сила. Русский национализм на авансцене истории / А. Н. Севастьянов. – Москва : Эксмо ; Яуза, 2004. – 896 с.
1161. Севастьянов А. Н. Этнос и нация / А. Н. Севастьянов. – Москва : Книжный мир, 2008. – 192 с.
1162. Сегеда С. П Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. П. Сегеда. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 256 с.
1163. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук ; 07.00.05 – етнологія, 03.00.14 – антропологія / С. П. Сегеда ; ІМФЕ НАНУ. – Київ, 2002. – 29 с.
1164. Сегеда С. Міфологізація походження українців / С. Сегеда // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – Київ : Темпора, 2008. – 136 с. – С. 67–74.
1165. Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України / С. П. Сегеда. – Київ : Наш час, 2012. – 432 с.
1166. Седов В. Белорусское Подвинье и Смоленское Поднепровье в период великого переселения народов / В. Седов // РА. – 1998. – № 2. – С. 54–67.
1167. Седов В. Восточнославянские племенные образования и земли Древней Руси / В. Седов // ВЕДС: X Чтения к 80-летию В. Пашуто / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ РАН, 1998. – С. 106–108.
1168. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – Москва : Наука, 1982. – 328 с.
1169. Седов В. Голтескифы / В. Седов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. – Санкт-Петербург : Петербургское Востоковедение, 2004. – С. 88–95.
1170. Седов В. Днепровские балты / В. Седов // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов / ред. Р. Волкаитэ-Куликаускиенэ. – Вильнюс : Мокслас, 1985. – С. 20–29.
1171. Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – 319 с.
1172. Седов В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации / В. Седов // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 18–21.
1173. Седов В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации / В. Седов // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІІУ НАНУ, 2002. – С. 70–73.
1174. Седов В. К этногенезу волжских болгар / В. Седов // РА. – 2001. – № 2. – С. 5–15.
1175. Седов В. Литва и кривичи / В. Седов // Lietuvos archeologija. – Т. 21. – Vilnius, 2001. – P. 81–88.
1176. Седов В. Миграция готов в Причерноморье / В. Седов // Геннадіос : К 70-ти летию академика Г. Литаврина / отв. ред. Б. Флоря. – Москва : Индрик, 1999. – С. 156–169.
1177. Седов В. В. Очерки по археологии славян / В. В. Седов. – Москва : ИА РАН, 1994. – 128 с.
1178. Седов В. Предыстория белорусов / В. Седов // КСИА. – Вып. 211. – Москва : Наука, 2001. – С. 44–51.

1179. Седов В. Проблема этногенеза славян в археологической литературе 1979–1985 гг. / В. Седов // КСИА. – Вып. 195 : Славяно-русская археология / отв. ред. И. Кругликова. – Москва : Наука, 1989. – С. 3–9.
1180. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян / В. В. Седов. – Москва : Наука, 1979. – 158 с.
1181. Седов В. Рец. на: Kazanski M. Les Slavs. Les origines (I–VII-e siècle après J.-C). – Paris, 1999 / В. Седов // РА. – 2000. – № 3. – С. 198–203.
1182. Седов В. Русский каганат IX века / В. Седов // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 3–15.
1183. Седов В. Север Восточно-Европейской равнины в период переселения народов и в раннем средневековье (предыстория северновеликорусов) / В. Седов // КСИА. – Вып. 218. – Москва : Наука, 2005. – С. 12–23.
1184. Седов В. Славяне-венды в Юго-Восточной Прибалтике / В. Седов // ВЕДС : Спорные проблемы истории / редкол. : А. Новосельцев (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИРИ РАН, 1993. – С. 71–72.
1185. Седов В. В. Славяне в древности / В. В. Седов. – Москва : Фонд археологии, 1994. – 344 с.
1186. Седов В. В. Славяне в древности и раннем средневековье. – Т. 2 : Славяне в раннем средневековье / В. В. Седов. – Москва : Фонд археологии, 1995. – 416 с.
1187. Седов В. В. Славяне в римское время / В. В. Седов. – Москва : ИА РАН, 2003. – 28 с.
1188. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В. В. Седов. – Москва : Наука, 1970. – 199 с.
1189. Седов В. В. Славяне: Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – Москва : Языки славянской культуры, 2002. – 624 с.
1190. Седов В. В. У истоков восточнославянской государственности / В. В. Седов. – Москва : УРСС, 1999. – 144 с.
1191. Седов В. Формирование восточнославянской народности / В. Седов // КСИА. – Вып. 198 : Средневековая археология Восточной Европы / отв. ред. И. Кругликова. – Москва : Наука, 1989. – С. 10–15.
1192. Седов В. Этногенез ранних славян (Доклад. Заслушано в ноябре 2002 г. на заседании Президиума РАН) / В. Седов // Вестник РАН. – 2003. – Т. 73. – № 7. – С. 594–605.
1193. Седов В. Этногенез ранних славян [2003] / В. Седов // Русин. – 2006. – № 1. – С. 175–198.
1194. Селин А. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет / А. Селин // SSBP. – 2012. – № 1. – С. 117–126.
1195. Семенов Ю. Торопиться с заупокойной молитвой по этносу вряд ли стоит (Об основных идеях книги В. А. Тишкова «Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии». Москва, 2004) / Ю. Семенов // Философия и общество. – 2005. – № 2. – С. 94–106.
1196. Семянчук Г. [Выступ у дыскусіі] // Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг. : [мат. Міжнар. круглага стала (Гродна, 16–18 мая 2003 г.)] / рэдкал. : С. Каўн (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Медисонт, 2006. – С. 222.
1197. Семянчук Г. Рец. на : Кибинь А. Ятвяги в X–XI вв.: «балтское племя» или «береговое братство»? // SSBP. – 2008. – № 2 / Г. Семянчук // Białoruskie zeszyty historyczne. – 2010. – № 33. – S. 181–191.
1198. Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу / Г. Семянчук // Спадчына. – 2003. – № 6. – С. 9–21.
1199. Синиця Є. Піт-стоп (До 60-річчя Р. В. Терпиловського) / Є. Синиця // Vita Antiqua : [зб. наук. ст.] / під ред. М. Гладких. – Київ, 2009. – № 7–8. – С. 9–27.
1200. Скирда В. Определение этнической принадлежности средневековых памятников на I–VII археологических съездах / В. Скирда // Проблеми історії та археології України. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2010. – С. 77.
1201. Скирда В. Спроби етнічного визначення археологічного матеріалу на XII Археологічному з'їзді / В. Скирда, І. Скирда // Проблеми історії та археології України. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 78–79.
1202. Скирда В. Фіно-угорська проблематика на археологічних з'їздах в Україні / В. Скирда, І. Скирда // Археологія і давня історія України. – Вип. 7 / ред. П. Толочко. – Київ : ІА НАНУ, 2011. – С. 194–197.
1203. Скржинская Е. Иордан и его «Getica» / Е. Скржинская // Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Гетика) / Иордан. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1997. – С. 9–58.
1204. Скрипник Г. Історико-лінгвістичне дослідження про походження українського народу / Г. Скрипник // НТЕ. – 2015. – № 3. – С. 106–110.
1205. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / ред. В. Баран. – Киев : Наук. думка, 1990. – 488 с.
1206. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия : в 2 т. – Т. 2 : Н–Я / авт.-сост. В. Богуславский. – Москва : Олма-Пресс, 2003. – 816 с.
1207. Славянский мир раннего Средневековья: поиски формы (ответы на вопросы журнала) / А. Горский, А. Плетерский, В. Пузанов, П. Шувалов. «Племя» в славянском мире в раннее средневековье (форум) // SSBP. – 2016. – № 1. – С. 3–16.
1208. Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй / А. Смалянчук. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 322 с.
1209. Сминтина О. Етнічні процеси в ранньослов'янському культурному середовищі у V–VII ст.: археo-

логічний аспект проблеми / О. Сминтина, П. Пригаріна // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 3. – Київ, 1999. – С. 134–137.
1210. Смит Э. Д. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма / пер. с англ. / Э. Д. Смит. – Москва : Праксис, 2004. – 464 с.
1211. Смит Э. Национализм и историки / Э. Смит // Нации и национализм : [сборник статей]. – Москва : Праксис, 2002. – С. 236–265.
1212. Сміт Е. Д. Культурні основи націй: ієрархія, заповіт і республіка / пер. з англ. / Е. Д. Сміт. – Київ : Темпора, 2009. – 312 с.
1213. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. / Е. Д. Сміт. – Київ : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
1214. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
1215. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. / Е. Сміт. – Київ : «К.І.С.», 2004. – 170 с.
1216. Сміт Е. Що таке етнічність / Дж. Гатчінсон, Е. Сміт // Націоналізм : антологія. – вид. 2-е, доп. і перероб. / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 213–219.
1217. Сміт Э. Гісторыя і лёс нацый: адказы і ўдакладненьні / Э. Сміт // ARCHE. – 2007. – № 1–2. – С. 174–185.
1218. Смоленчук А. Прощание с имперским нарративом? / А. Смоленчук // Ab Imperio. – Казань, 2008. – № 4. – С. 373–389.
1219. Сокал А. Интеллектуальные уловки. Критика современной философии постмодерна / пер. с англ. / А. Сокал, Ж. Брикмон. – Москва : Дом интеллектуальной книги, 2002. – 248 с.
1220. Соколова М. Некоторые штрихи антропологического портрета украинцев / М. Соколова // Автопортрет славянина : [сборник статей] / под ред Л. Софроновой и Т. Чепелевской. – Москва : Индрик, 1999. – С. 85–101.
1221. Соколовский С. Современные концепции этнической идентификации и проблемы атрибуции археологических памятников / С. Соколовский // Этничность в археологии или археология этничности? : [материалы круглого стола] / отв. ред. В. Мосин, Л. Яблонский. – Челябинск : ЦИКР Рифей, 2013. – С. 81–114.
1222. Соловей В. Д. Русская история: новое прочтение / В. Д. Соловей. – Москва : АИРО-XXI, 2005. – 320 с.
1223. Спільний підручник: очевидна загроза й неочевидна користь (Інтерв'ю І. Капсамуна з О. Удодом) // День. – 2012. – 11 жовтня [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу : https://day.kyiv.ua.
1224. Станг Х. Наименование Руси (герульская версия) : тезисы / Х. Станг // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 119–147.
1225. Станко В. Передмова / В. Станко // Давня історія України : в 3 т. / ред. П. Толочко. – Т. 1 : Первісне суспільство / С. Березанська та ін. / редкол. тому : В. Станко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1997. – С. 10–14.
1226. Стельмах С. П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.06 / С. П. Стельмах ; КНУ. – Київ, 2005. – 33 с.
1227. Стефанеску Б. Про «хороші» та «погані» націоналізми / Б. Стефанеску // Націоналізм : антологія. – вид. 2-е, доп. і перероб. / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 551–565.
1228. Стефанович П. Идентичность Руси в «имперско-эсхатологической» перспективе составителя «Начального Свода» / П. Стефанович // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2018. – № 2. – С. 48–64.
1229. Стефанович П. «История Российская» В. Н. Татищева: споры продолжаюся / П. Стефанович // Отечественная история. – 2007. – № 3. – С. 88–96.
1230. Стефанович П. Разное отношение к половцам и печенегам в начальном летописании / П. Стефанович // ВЕДС : XXX Юбилейные Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2018. – С. 275–279.
1231. Стефанович П. «Сказание о призвании варягов» или Origo gentis russorum? / П. Стефанович // ДГВЕ. 2010 : Предпосылки и пути образования Древнерусского государства / отв. ред. Е. Мельникова. – Москва : РФСОН, 2012. – С. 514–583.
1232. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак. – Київ : Наук. думка, 1988. – 224 с.
1233. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини / О. С. Стрижак. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – 112 с.
1234. Суни Р. Конструируя примордиализм: старые истории для новых наций / Р. Суни // Антропология социальных перемен : [сборник статей к 70-летию В. Тишкова] / отв. ред. : Э. Гучинова и Г. Комарова. – Москва : РОССПЕН, 2011. – С. 52–86.
1235. Сухобоков О. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. / О. Сухобоков // Старожитності Русі-України : [збірник наукових праць] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 204–210.
1236. Сухобоков О. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян / О. Сухобоков // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 25–39.
1237. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное) / О. В. Сухобоков. – Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. – 376 с.
1238. Сухобоков О. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу)

// Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 3 [Електронний ресур] / О. Сухобоков. – Режим доступу : http://archaeology.kiev.ua/journal.
1239. Сухобоков О. Северяне посульского пограничья Древней Руси IX–XI вв. / О. Сухобоков // Археологія і давня історія України. – Вип. 1 : Проблеми давньоруської та середньовічної археології / редкол. : П. Толочко (гол. ред.) [та ін.]. – Київ, 2010. – С. 563–571.
1240. Сухобоков О. Этнокультурная история Левобережной Украины I – начала II тыс. / О. Сухобоков // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 37–46.
1241. Сюндюков І. Реставратор української нації. Михайло Брайчевський: історик, мислитель, державотворець // Сила м'якого знака, або повернення Руської правди / за ред. Л. Івшиної. – Київ : ПрАТ «Українська прес-група», 2011. – С. 434–442.
1242. Таранець В. Г. Українці: етнос і мова / В. Г. Таранець. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.
1243. Тарас А. Краткий курс истории Беларуси. IX–XXI вв. / А. Тарас. – Минск : Харвест, 2013. – 544 с.
1244. Тарас А. Кто такие белорусы? / А. Тарас // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 3–10.
1245. Тарас А. Страницы прошлого: статьи по истории Беларуси / А. Тарас. – Минск : Харвест, 2017. – 656 с.
1246. Тегако Л. Основные черты митохондриального генофонда восточных славян // Медицинская генетика. – 2010. – Т. 9. – № 1. – С. 29–37. [Електронний ресурс] / Л. Тегако, О. Балановский, А. Пшеничнов, С. Фролов и др. – Режим доступу : https://istina.msu.ru/publications/article/430719.
1247. Тегако Л. Предыстория белорусов. Культура, язык, этническое самосознание, ДНК и гены / Л. Тегако // Беларуская думка. – 2011. – № 2. – С. 64–67.
1248. Тегако Л. Славянские племена на исторической арене Европы / Л. Тегако, М. Пыжук, Д. Красноденбский // Антропология населения белорусско-польского пограничья в свете этнической истории славян / под ред. Л. Тегако. – Минск : Беларус. навука, 2009. – С. 11–53.
1249. Тегако О. Генофонд белорусов по данным о трех типах генетических маркеров – аутосомных, митохондриальных, Y хромосомы // Актуальные вопросы антропологии. – Т. 2. – Минск, 2008. – С. 53–65 [Електронний ресурс] / О. Балановский, О. Тегако. – Режим доступу : http://www.genofond.ru.
1250. Телегуз А. Епоха верхнього палеоліту на території Білорусі в контексті початкового етапу етногенезу місцевих етнокультурних спільнот / А. Телегуз // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 43. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – С. 23–28.
1251. Телегуз А. Походження білорусів з позицій концепції «давньоруської народності»: історіографічний огляд / А. Телегуз // Наукові записки ТНПУ. Серія : Історія. – Вип. 2, ч. 2. – Тернопіль : ТНПУ, 2014. – С. 189–193.
1252. Телегуз А. Походження білорусів: балтська концепція етногенезу / А. Телегуз // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. – Вип. 12 / редкол. : І. Дробот [та ін.]. – Київ, 2014. – С. 397–405.
1253. Темушев С. Рец. на : Юсова Н. Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Київ, 2006 / С. Темушев // Российские и славянские исследования. – Вып. 3 / редкол. : А. Сальков [и др.]. – Минск, 2008. – С. 265–271.
1254. Темушев С. Литва и Русь: трансформация взаимоотношений от даннической зависимости к внешней экспансии (историография проблемы) / С. Темушев // Studia Historica Europae Orientalis. – Вып. 3. – Минск : РИВШ, 2010. – С. 49–72.
1255. Темушев С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции / С. Н. Темушев. – Минск : БГУ, 2008. – 159 с.
1256. Темушев С. Н. Образование Древнерусского государства / С. Н. Темушев. – Москва : Квадрига, 2014. – 208 с.
1257. Терешкович П. Исследуя Беларусь и Украину / П. Терешкович // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2004. – № 1–2. – С. 235–237.
1258. Терешкович П. Конструируя прошлое: исторические ресурсы современных национально-государственных идеологий (Украина и Молдова) / П. Терешкович // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2005. – № 1–2. – С. 5–20. – С. 5.
1259. Терпиловский Р. К 60-летию Андрея Михайловича Обломского / Р. Терпиловский // Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур : к 60-летию А. М. Обломского (Раннеславянский мир. Вып. 19) / отв. ред. В. Родинкова и О. Румянцева. – Москва : ИА РАН, 2017. – С. 9–16.
1260. Терпиловский Р. Киевская и черняховская культуры. Проблема контактов / Р. Терпиловский // Stratum Plus. – 2000. – № 4. – С. 303–331.
1261. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. / Р. В. Терпиловский. – Киев : Наук. думка, 1981. – 124 с.
1262. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin : UMCS, 2004. – 232 с.
1263. Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н. э. / А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский. – Москва : ИА АН СССР, 1991. – 177 с.

1264. Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) / Р. Терпиловський // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 3–7.
1265. Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я) / Р. Терпиловський // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІПУ НАНУ, 2002. – С. 25–40.
1266. Терпиловський Р. Давні слов'яни та їхні сусіди / Р. Терпиловський // Археологія України : [курс лекцій] / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар [та ін.] ; за ред. Л. Залізняка. – Київ : Либідь, 2005. – С. 344–427.
1267. Терпиловський Р. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку / Р. Терпиловський // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 18–26.
1268. Терпиловський Р. До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я / Р. Терпиловський // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян : збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. – Київ ; Львів : РАС, 1997. – С. 111–118.
1269. Терпиловський Р. Населення лісової зони Подніпров'я I тис. н. е. – балти чи слов'яни? / Р. Терпиловський // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ ; Львів : РАС, 1999. – С. 291–298.
1270. Терпиловський Р. В. Олександрівка 1 – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова / Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 128 с.
1271. Терпиловський Р. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку / Р. Терпиловський // Старожитності Русі-України : [зб. наук. пр.] / редкол. : П. Толочко [та ін.]. – Київ : КАЄ, 1994. – С. 73–79.
1272. Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 – археологія / Р. В. Терпиловський ; ІА НАНУ. – Київ, 1994. – 43 с.
1273. Тесленко Д. Историография археологии: проблема структуры предметного поля / Д. Тесленко // Археологія і давня історія України. – Вип. 9 / ред. П. Толочко. – Київ : ІА НАНУ, 2012. – С. 295–301.
1274. Титов В. Этническая ситуация на территории Беларуси в железном веке / В. Титов // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 6 / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2011. – С. 44–59.
1275. Титов В. Этногенез литвинов (беларусов) в славянском контексте / В. Титов // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 441–466.
1276. Титов К. Пьер ван ден Берге / К. Титов // Вопросы национализма. – 2014. – № 4 (20). – С. 83–88.
1277. Тихоміров А. Білоруське вино в українських міхах (Булгаков В. История беорусского национализма. – Вильнюс, 2006) / А. Тихоміров // Україна Модерна. – Ч. 13 (2). – Київ ; Львів, 2008. – С. 236–251.
1278. Тихонов И. Л. С. Клейн как историк археологии / И. Тихонов // Ex Ungue Leonem : сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна / отв. ред. Л. Вишняцкий. – Сантк-Петербург : Нестор-История, 2017. – С. 24–40.
1279. Тишков В. Введение / В. Тишков, В. Шнирельман // Национализм в мировой истории / ред. В. Тишков и В. Шнирельман. – Москва : Наука, 2007. – С. 4–35.
1280. Тишков В. О феномене этничности / В. Тишков // ЭО. – 1997. – № 3. – С. 3–21.
1281. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в России / В. А. Тишков. – Москва : Русский мир, 1997. – 532 с.
1282. Тишков В. А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – Москва : Наука, 2003. – 544 с.
1283. Тишков В. А. Российский народ: история и смысл национального самосознания / В. А. Тишков. – Москва : Наука, 2013. – 649 с.
1284. Тишков В. Этнополитика в истории постсоветской России / В. Тишков // Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / отв. ред. Т. Красовицкая, В. Тишков. – Москва : Новый хронограф, 2012. – С. 380–444.
1285. Ткаченко В. О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности: взгляд с Украины / В. Ткаченко // Україна – Європа – Світ. – Вип. 10 / ред. Л. Алексієвець. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. – С. 149–167.
1286. Токць С. Праблемы даследавання працэсаў фармавання сучаснай беларускай нацыі / С. Токць // ГА. – Т. 4. – Гародня, 2001. – С. 131–135.
1287. Толочко А. Воображенная народность / А. Толочко // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 29–34.
1288. Толочко А. Воображенная народность / А. Толочко // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІПУ НАНУ, 2002. – С. 112–117.
1289. Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия / А. П. Толочко. – Москва : НЛО ; Киев : Критика, 2005. – 544 с.
1290. Толочко А. П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. П. Толочко. – Киев : Laurus, 2012. – 256 с.
1291. Толочко А. П. Очерки начальной руси / А. П. Толочко. – Киев ; Санкт-Петербург : Лаурус, 2015. – 336 с.
1292. Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. / А. Толочко // Ruthenica. – Вип. 7. – Київ : ІПУ НАНУ, 2008. – С. 154–165.
1293. Толочко О. До передісторії «Руської землі» XI–XIII ст. / О. Толочко // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 34–42.

1294. Толочко О. П. «Історія Російська» Василя Татіщева: джерела та повідомлення : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.06 / О. П. Толочко ; ІУ НАНУ. – Київ, 2005. – 35 с.
1295. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко / Україна крізь віки. – Т. 4. – Київ : ВД «Альтернативи», 1998. – 352 с.
1296. Толочко О. «Образ чужинця» в картині світу домонгольської Русі / О. Толочко // Medievalia Ucrainica : ментальність та історія ідей. – Т. І / редкол. : Г. Боряк та ін. – Київ : Інститут української археографії АНУ, 1992. – С. 26–46.
1297. Толочко П. П. Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма) / П. П. Толочко. – Киев : ИД «Академпериодика», 2007. – 104 с.
1298. Толочко П. В древней истории не было ОБСЕ // РИА Новости Украина, 12.07.2016 [Электронный ресурс] / П. Толочко. – Режим доступа : http://rian.com.ua/interview/20160712/1013065171.html.
1299. Толочко П. В Киевской Руси украинцев не было [интервью] // Газета «Культура». – 2015, 13 янв. [Электронный ресурс] / П. Толочко. – Режим доступа : http://portal-kultura.ru/articles/russian-eurasia.
1300. Толочко П. В стране товарища маузера // Российская Газета. – 2014, 14 марта [Электронный ресурс] / П. Толочко. – Режим доступа : https://rg.ru/2014/03/14/tolochko.html.
1301. Толочко П. Витоки давньоруської державності / П. Толочко // Археологія. – 2013. – № 1. – С. 7–16.
1302. Толочко П. Где находилась изначальная Русь? / П. Толочко // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років : [матеріали Міжн. наук. конф.]. – Чернігів : Вера и Жизнь ; Луцьк : Терен, 2012. – С. 4–17.
1303. Толочко П. До проблеми етнічної історії Київської Русі / П. Толочко // УЖ. – 2001. – № 3. – С. 14–15.
1304. Толочко П. П. Древнеруская народность. Воображаемаея или реальная. – изд. 2-е, испр. / П. П. Толочко. – Киев : ИД «АДЕФ-Україна», 2010. – 300 с.
1305. Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. – 218 с.
1306. Толочко П. Древняя Русь глазами нынешних московских историков / П. Толочко // Толочко П. П. Древнеруская народность. Воображаемаея или реальная. – изд. 2-е, испр. / П. П. Толочко – Киев : ИД «АДЕФ-Україна», 2010. – С. 7–16.
1307. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – Київ : Наук. думка, 1987. – 246 с.
1308. Толочко П. П. Заблудшие / П. П. Толочко. – Киев : ИД Дмитрия Бураго, 2016. – 188 с.
1309. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – Київ : Абрис, 1996. – 360 с.
1310. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. – 160 с.
1311. Толочко П. Об изначальной Руси / П. Толочко // Круглий стіл «Початок Русі: Південь і Північ» // УЖ. – 2008. – № 3. – С. 6–10.
1312. Толочко П. П. Откуда пошла Руская земля / П. П. Толочко. – Киев : ВД «Руське слово». 2016. – 292 с.
1313. Толочко П. Передмова // П. Толочко // Давня історія України : в 3 т. / ред. П. Толочко. – Т. 3 : Слов'яно-руська доба / Ю. Асєєв [та ін.]. / редкол. тому : П. Толочко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2000. – С. 5–10.
1314. Толочко П. П. Ранняя Русь: история и археология / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург : Блиц, 2013. – 208 с.
1315. Толочко П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? / П. Толочко // Ruthenica. – Вип. 7. – Київ : ІУ НАНУ, 2008. – С. 130–139.
1316. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. – 296 с.
1317. Толочко П. Русь изначальная / П. Толочко // Археологія. – 2003. – № 1. – С. 100–103.
1318. Толочко П. Русь-Україна в IX–XV ст.: історія і культура / П. Толочко // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 129–135.
1319. Толочко П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси / П. Толочко // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : [сборник научных трудов] / редкол. : П. Толочко [и др.]. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 99–120.
1320. Толочко П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України / П. Толочко // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 3–11.
1321. Толочко П. П. Украина в оранжевом интерьере / П. П. Толочко. – Киев : АДЕФ-Украина, 2012. – 192 с.
1322. Толочко П. П. Украина между Россией и Западом : историко-публицистические очерки / П. П. Толочко. – Санкт-Петербург : СПбГУП, 2018. – 592 с.
1323. Толочко П. П. Украина: государство или страна? / П. П. Толочко. – Киев : Довіра, 2008. – 208 с.
1324. Толочко П. Чи існувала давньоруська народність? / П. Толочко // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 47–57.
1325. Толстой Н. Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора «Повести временных лет» / Н. Толстой // Из истории русской культуры. – Т. 1 : Древняя Русь. – Москва : Языки русской культуры, 2000. – С. 441–447.
1326. Трафімчык А. Пра нашу і вашу гісторыю / А. Трафімчык. – Баранавічы : Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны, 2010. – 144 с.

1327. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – Москва : Наука, 1953. – 314 с.
1328. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге / П. Н. Третьяков. – Москва : Наука, 1966. – 308 с.
1329. Троицкий Ю. Историческая компаративистика: эпистемология и дискурс / Ю. Троицкий // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории. – Вып. 30. – Москва, 2010. – С. 26–32.
1330. Трофимова Т. Краниологические данные к этногенезу западных славян / Т. Трофимова // СЭ. – 1948. – № 2. – С. 39–61.
1331. Трубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси / О. Н. Трубачев. – 3-е изд., доп. – Москва : Наука, 2005. – 286 с. (перше видання : / О. Н. Трубачев ; РАН, Отд-ние яз. и лит. – Москва : Наука, 1992 – 184 + [2] с.)
1332. Трубачев О. Русь. Россия. Очерк этимологии названия / О. Трубачев // Меняющийся мир и вечные слова / сост. Г. Егорова [и др.]. – Волгоград : ЦПК, 2009. – С. 42–47.
1333. Трубачев О. Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду / О. Трубачев // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов : [доклады российской делегации] / отв. ред. О. Трубачев. – Москва : Наука, 1998. – С. 3–33.
1334. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования / О. Н. Трубачев. – Москва : Наука, 1991. – 271 с.
1335. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования / О. Н. Трубачев. – изд. 2-е, доп. – Москва : Наука, 2003. – 489 с.
1336. Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье / О. Н. Трубачев. – Москва : Наука, 1999. – 320 с.
1337. Трусаў А. Невядомая нам краіна: Беларусь у яе этнаграфічных межах / А. Трусаў. – Мінск : Кнігазбор, 2009. – 152 с.
1338. Удод О. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень / О. Удод // Академічні й доакадемічні образи української історіографії / відп. ред. О. Удод. – Київ : ІУ НАНУ, 2012. – С. 7–26.
1339. Україна – Росія : діалог історіографій / редкол. : В. Верстюк [та ін.]. – Київ ; Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007.
1340. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / редкол. : Ю. Кондуфор [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – 560 с.
1341. Фабрикант М. Белорусский народ как реальность (Особенности и проблемы национальной самоидентификации белорусов) / М. Фабрикант, Ю. Царик // Беларуская думка. – 2009. – № 8. – С. 62–67.
1342. Федорів І. Концепція етногенезу східнослов'янських націй у науковій спадщині Мирона Кордуби в контексті історіографічного дискурсу українських й зарубіжних учених першої половини XX ст. / І. Федорів // Україна – Європа – Світ. – Вип. 5, ч. 1 / ред. Л. Алексієвець. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – С. 265–272.
1343. Федорів І. Становлення наукового слов'янознавства в Україні (перша третина XX ст.) / І. Федорів // Україна – Європа – Світ. – Вип. 11 / ред. Л. Алексієвець. – Тернопіль : ТНПУ, 2013. – С. 194–206.
1344. Федорів І. Участь Омеляна Пріцака у славістичних дискурсах другої третини XX – початку XXI ст. / І. Федорів // Україна – Європа – Світ. – Вип. 17 / ред. Л. Алексієвець. – Тернопіль : ТНПУ, 2016. – С. 295–306.
1345. Федоров И. Создание виртуального учебного пособия «Этнография Беларуси» / И. Федоров // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 2 / рэдкал. : С. Ходзін (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2005. – С. 68–74.
1346. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Ф. П. Филин. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. – 294 с.
1347. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин. – Лениград : Наука, 1972. – 654 с.
1348. Филиппов В. Р. «Советская теория этноса»: историографический очерк / В. Р. Филиппов. – Москва : Институт Африки РАН, 2010. – 215 с.
1349. Филиппова Е. Понятие *ethnie* во французской научной традиции и его политическое использование / Е. Филиппова *// ЭО. – 2007. – № 3. – С. 52–73.*
1350. Филипчук А. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) / А. Филипчук // Вісник Інституту археології. – Вип. 5. – Львів : ЛНУ, 2010. – С. 61–83.
1351. Филипчук О. «Історія України» та світ уявлень літописця: різні історії? (рец. на : Данилевский И. Н. Предыстория Украины // История Украины. – СПб. : Алетейя, 2015. – С. 6–101) // Інтернет-портал «Historians», 10 березня 2015 [Електронний ресурс] / О. Филипчук. – Режим доступу : http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya.
1352. Филюшкин О. Какими глазами смотреть на историю Древней Руси? / О. Филюшкин // Український гуманітарний огляд. – Вип. 5 / за ред. Н. Яковенко. – Київ, 2001. – С. 108–124.
1353. Филюшкин А. «Мобилизация средневековья» как инструмент формирования представлений о славянском единстве / А. Филюшкин // SSBP. – 2017. – № 2. – С. 22–39.
1354. Филюшкин А. «Постмодернистский вызов» и его влияние на современную теорию исторической науки // Топос : Философско-культурологический журнал. – Вильнюс, 2000. – № 3 [Електронний

ресурс] / А. Филюшкин. – Режим доступу : http://topos.ehu.lt/journal.
1355. Финно-угры и балты в эпоху средневековья // Археология СССР. – Т. 17 / Л. Голубева [и др.] ; отв. ред. тома В. Седов ; редкол. : Б. Рыбаков (гл. ред.) [и др.]. – Москва : Наука, 1987. – 510 с.
1356. Фігурний Ю. С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Ю. С. Фігурний. – Київ : ННДІУ, 2010. – 158 с.
1357. Фігурний Ю. С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI ст. / Ю. С. Фігурний. – Київ : ННДІУ, 2011. – 142 с.
1358. Філіпович М. Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) / М. Філіпович // Український гуманітарний огляд. – Вип. 13 / за ред. Н. Яковенко. – Київ, 2009. – С. 9–29.
1359. Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху Средневековья – Раннего Нового времени / Б. Флоря // Россия – Украина : история взаимоотношений / отв. ред. : А. Миллер, В. Репринцев, Б. Флоря. – Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 9–27.
1360. Фомин В. В. Варяги и варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – Москва : Русская панорама, 2005. – 488 с.
1361. Фомин В. Страсти по Татищеву / В. Фомин // Исторический формат. – 2016. – № 1. – С. 55–72.
1362. Формозов А. А. Древнейшие этапы истории Европейской России / А. А. Формозов. – Москва : Наука, 2003. – 154 с.
1363. Фроянов И. О некоторых особенностях русской истории / И. Фроянов // Мнемон : исследования и публикации по истории античного мира. – 2013. – № 12. – С. 503–521.
1364. Фроянов И. Я. Древняя Русь XI–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть / И. Я. Фроянов. – Москва : Русский издательский центр, 2012. – 1088 [+74] с.
1365. Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки отечественной историографии / И. Я. Фроянов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1990. – 328 с.
1366. Фроянов И. Я. Молитва за Россию / И. Я. Фроянов. – Санкт-Петербург : Астерион, 2008. – 840 с.
1367. Фурасьев А. Г. Динамика культурных трансформаций в Междуречье Западной Двины и Великой во второй и третьей четверти I тыс. н. э. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 – археология / А. Г. Фурасьев ; Гос. Эрмитаж. – Санкт-Петербург, 2001. – 303 с.
1368. Фурасьев А. О роли миграций в этногенезе ранних славян / А. Фурасьев // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 49. – Санкт-Петербург : ИГЭ, 2009. – С. 26–38 (див. також електронний варіант цієї статті: http://www.archaeology.ru/Download/Furasjev/Furasjev_2009_O_roli.pdf [пагінація зігдно сторінок електронного документу])
1369. Хаванова О. Томас Эриксен: категория этничности в современной социальной антропологии / О. Хаванова // Нация и национализм / ред. А. Миллер. – Москва : ИНИОН РАН, 1999. – С. 175–187.
1370. Хаванова О. Эрик Хобсбаум: два века европейского национализма. Что дальше? / О. Хаванова // Нация и национализм / ред. А. Миллер. – Москва : ИНИОН РАН, 1999. – С. 56–69.
1371. Хапаева Д. Герцоги республики в эпоху переводов. Гуманитарные науки и революция понятий. – Москва : НЛО, 2005 [Электронный ресурс] / Д. Хапаева. – Режим доступа : https://www.litmir.me.
1372. Харьков В. Структура генофонда украинцев по гаплогруппам Y-хромосомы / В. Харьков, В. Степанов, С. Боринская // Генетика. – 2004. – Т. 40, № 3. – С. 1–6.
1373. Хлевов А. Об основных тезисах современного антинорманизма / А. Хлевов // Ярослав Мудрый. Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-культурного наследия / редкол. : М. Данилова (отв. ред.) [и др.]. – Ярославль : ИПК «Индиго», 2015. – С. 34–39.
1374. Хлевов А. Современный антинорманизм как историографический феномен / А. Хлевов // Мавродинские Чтения – 2018 : [материалы Всероссийской научной конференции] / ред А. Дворниченко. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2018. – С. 195–204.
1375. Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе / Э. Хобсбаум // Нации и национализм : [сборник статей]. – Москва : Праксис, 2002. – С. 332–346.
1376. Ходзін С. «Крызіс» гістарычнай навукі і крыніцазнаўства / С. Ходзін // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 1 / рэдкал. : С. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2002. – С. 82–88.
1377. Холсол Г. Этничность и раннесредневековые могильники / Г. Холсол // Российский археологический ежегодник. – 2013. – № 3. – С. 460–478.
1378. Хромова Н. А. Полиморфизм системы HLA у представителей разных славянских этнических групп (русской, белорусской и украинской) : автореф. дисс. ... канд. медиц. наук : 14.00.36 – аллергология и иммунология / Н. А. Хромова ; ГНЦ «Институт иммунологии Федерального медико-биологического агентства России». – Москва, 2006. – 29 с.
1379. Хутинк Г. Об этнических границах и культуре / Г. Хутинк // Этнос и политика : [хрестоматия] / сост. А. Празаускас. – Москва : Изд-во УРАО, 2000. – С. 98–100.
1380. Цветков С. Э. Русская земля. Между язычеством и христианством. От князя Игоря до сына его Олега / С. Э. Цветков. – Москва : Центрполиграф, 2012. – 462 с.

1381. Цветкова Н. Антропологический материал как исторический источник / Н. Цветкова // Славяне. Этногенез и этническая история (Междисциплинарные исследования) / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1989. – С. 18–25.
1382. Целуйко О. Леонтій Войтович: у спразі гину біля водограю / О. Целуйко // Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2011. – С. 5–9.
1383. Цітоў В. С. Этнаграфічная спадчына. Беларусь: краіна і людзі. – 2-е выд. / В. С. Цітоў. – Мінск : Беларусь, 2001. – 208 с.
1384. Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории / К. Цукерман // У истоков русской государственности: историко-археологический сборник / отв. ред. Е. Носов [и др.]. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2007. – С. 343–351.
1385. Цягака Л. І. Расавая геаграфія беларусаў і праблемы этнагенезу / В. П. Аляксееў, М. У. Вітаў, Л. І. Цягака. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 127 с.
1386. Чаквин И. Ранняя история / И. Чаквин // Белорусы / ред. В. Бондарчик [и др.]. – Москва : Наука, 1998. – С. 64–76.
1387. Чаквін І. Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми / І. Чаквін // НТЕ. – 2009. – № 6. – С. 6–13.
1388. Чаквін І. Этнічныя працэсы ў XIV – першай палове XVII ст. / І. Чаквін // Беларусы : у 8 т. – Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіцце / В. К. Бандарчык [і ін.] ; рэд. кал. : В. К. Бандарчык [і ін.] / АНБ, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 2001. – С. 48–170.
1389. Чарняўская Ю. Прырода і сутнасць этнічнасці: да падыходу мяккага канструктывізму / Ю. Чарняўская // Весці БДПУ. – 2008. – № 2 (56). – С. 103–106.
1390. Чеканцева З. Методология истории в формировании современного профессионального историка / З. Чеканцева // Мир историка : историографический сборник. – Вып. 1 / ред. В. Корзун, Г. Садретдинова. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. – С. 63–74.
1391. Челноков М. Археологічні угрупування ранньоримського часу та проблема етногенезу слов'ян на сучасному етапі / М. Челноков // Вісник КНУ. Серія : Історія. – Вип. 2. – Київ, 2013. – С. 56–58.
1392. Челноков М. В. Проблема етнокультурної інтерпретації східноєвропейських пам'яток ранньоримської доби в науковій літературі : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / М. В. Челноков ; КНУ. – Київ, 2015. – 18 с.
1393. Челноков М. Шляхи формування слов'янства за даними археології: сучасний стан проблеми / М. Челноков // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 40. – Київ, 2013. – С. 21–25.
1394. Чернецов А. Валентин Васильевич Седов – LXXX / А. Чернецов // РА. – 2004. – № 4. – С. 5–7.
1395. Чернявская Ю. Белорус: штрихи к автопортрету (этнический самообраз белоруса в сказках) / Ю. Чернявская. – Минск : Четыре четверти, 2006. – 244 с.
1396. Чернявская Ю. В. Белорусы. От «тутэйшых» – к нации / Ю. В. Чернявская. – Минск : ФУАинформ, 2010. – 512 с.
1397. Чернявская Ю. Долгий путь к себе / Ю. Чернявская // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 2 / под ред. А. Тараса. – Минск : А. Н. Вараксин, 2009. – С. 163–177.
1398. Чернявская Ю. Идентичность на фоне мифа / Ю. Чернявская // Антропологический форум. – 2008. – № 8. – С. 198–226.
1399. Чернявская Ю. Структура этнического самосознания / Ю. Чернявская // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 13 : Грамадскія ідэалы: нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню / рэдкал. : Л. Уладыкоўская-Канаплянік (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 2002. – С. 108–112.
1400. Чернявская Ю. Этничность и национализм: взаимопроникновение и трансформации / Ю. Чернявская // Вестник Молодежного научного общества. – 2004. – № 4. – С. 76–78.
1401. Чешко С. Вспомнить об «этносе»? / С. Чешко // Вестник антропологии. – 2014. – № 2. – С. 20–25.
1402. Чешко С. Рец. на: Константинов Н. Н. Советский Союз 1944–1991 гг. в историографии: репрезентация полиэтнического политического сообщества. – Екатеринбург, 2012 / С. Чешко // ЭО. – 2013. – № 6. – С. 177–181.
1403. Чешко С. Этническая история славян с точки зрения проблем этнологии / С. Чешко // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 15–22.
1404. Чигринов П. Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп. / П. Г. Чигринов. – Минск : Полымя, 2002. – 432 с.
1405. Чувак С. Ментальнасць беларуса: стэрэатыпы і рэальнасць / С. Чувак // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 22 : Нацыянальныя пытанні / рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 60–62.
1406. Чулицкая Т. Альтернативный подход к пониманию национализма (на примере работ И. Валлерстайна) / Т. Чулицкая // Палітычная Сфера. – 2004. – № 3. – С. 97–101.
1407. Чуліцкая Т. Радасныя сумневы ў існаваньні беларусаў / Т. Чуліцкая // ARCHE. – 2007. – № 6. – С. 22–27.
1408. Шадыра В. Да пытання аб ролі еўрапейскіх этнакультурных працэсаў I тыс. н.э. у этнагенезе беларусаў / В. Шадыра // Славяне и их соседи: археология, нумизматика, этнология / под ред. А. Егорейченко. – Минск : Веды, 1998. – С. 86–90.
1409. Шадыра В. Банцараўская культура / В. Шадыра // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век

і ранняе сярэднявечча / А. А. Егарэйчанка, В. І. Шадыра, В. С. Вяргей [і інш.] ; пад. рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – С. 359–376.
1410. Шадыра В. Днепро-Дзвінская супольнасць у І тыс. н. э. (соцыяльны аспект і этнакультурныя працэсы) / В. Шадыра // Беларусь у сістэме трансеўрапейскіх сувязяў у І тысячагоддзі / уклад. : В. Вяргей [і інш.]. – Мінск : НВФ «Vaukalaka», 1996. – С. 80–82.
1411. Шадыра В. І. Беларускае Падзвінне (І тысячагоддзе н. э.) / В. І. Шадыра. – Мінск : ІГ НАНБ, 2006. – 150 с.
1412. Шакурова О. Етнологічний складник концепції Володимира Барана про походження слов'янської етнічної спільноти й українців / О. Шакурова, О. Чирков // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 127–136.
1413. Шакурова О. В. Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.) / О. В. Шакурова. – Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. – 271 с.
1414. Шакурова О. В. Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / О. В. Шакурова ; Держ. ВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 18 с.
1415. Шакурова О. Проблема походження українського народу у працях П. Кононенка, В. Крисаченка та В. Балушка / О. Шакурова // Фундатор сучасного українознавства : збірник на пошану 80-річчя П. Кононенка / упор. Ю. Фігурний. – Київ : ННДІУ, 2011. – С. 165–167.
1416. Шакурова О. Проблема походження українців у сучасній українській історіографії / О. Шакурова // Українознавство. – 2015. – № 3. – С. 8–18.
1417. Шакурова О. Теорії ранньосередньовічного походження українців у дослідженнях сучасних українських вчених / О. Шакурова // Українознавство. – 2016. – № 2. – С. 18–36.
1418. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1908. – XX + 687 с.
1419. Шаш С. Д. Человек и этнос (философский аспект) / С. Д. Шаш. – Брест : БрГПИ, 1995. – 184 с.
1420. Шевцов Ю. В. Объединенная нация: феномен Беларуси. – Москва : Европа, 2005 [Електронний ресурс] / Ю. В. Шевцов. – Режим доступу: http://lib.rus.ec/b/205698.
1421. Шелов-Коведяев Ф. Плиний (комментарии) / Ф. Шелов-Коведяев // Свод древнейших письменных известий о славянах / редкол. : С. Иванов [и др.]. – Т. 1 : I–VI вв. – изд. 2-е, испр. – Москва : ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. – С. 18–36.
1422. Шелов-Коведяев Ф. Тацит (комментарии) / Ф. Шелов-Коведяев // Свод древнейших письменных известий о славянах / редкол. : С. Иванов [и др.]. – Т. 1 : I–VI вв. – изд. 2-е, испр. – Москва : ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. – С. 37–45.
1423. Шемякина О. Д. Цивилизационный подход к истории России как факт историографии и метод познания : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / О. Д. Шемякина ; МГУ им. М. Ломоносова. – Москва, 2011. – 26 с.
1424. Шибека З. Проблемы становления современной беларусской нации / З. Шибека // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 1 / под ред. А. Тараса. – Минск : А. Н. Вараскин, 2009. – С. 59–67.
1425. Шинаков Е. А. Образование дрвенерусского государства: сравнительно-исторический аспект / Е. А. Шинаков. – Брянск : Изд-во БГУ, 2002. – 488 с.
1426. Шинаков Е. Что есть «славянское племя»? Ответы на вопросы редакции журнала «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» / Е. Шинаков // SSBP. – 2016. – № 1 . – С. 17–31.
1427. Шмидт Е. А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н. э. Тушемлинская культура / Е. А. Шмидт. – Смоленск : ЦОИПИК, 2003. – 296 с.
1428. Шмидт Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е. А. Шмидт. – Смоленск : СГУ, 2012. – 168 с.
1429. Шмидт Е. О тушемлинской культуре IV–VII веков в Верхнем Поднепровье и Подвинье (к вопросу этнической атрибуции) / Е. Шмидт // Iš baltų kultūros istorijos. – Vilnius : Diemedis, 2000. – P. 113–121.
1430. Шмидт Е. Об этнической принадлежности племен тушемлинской культуры IV–VII вв. н. э. в Верховьях Днепра / Е. Шмидт // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 10. – Мінск, 1996. – С. 33–38.
1431. Шнирельман В. А. Арийский миф в современном мире. – Т. 1 / В. А. Шнирельман. – Москва : НЛО, 2015. – 536 с.
1432. Шнирельман В. Время цивилизации: цивилизационный подход как национальная идея / В. Шнирельман // Российская модернизация: размышляя о самобытности / под ред. Э. Паина и О. Волкогоновой. – Москва : Три квадрата, 2008. – С. 198–234.
1433. Шнирельман В. Единая Европа и соблазн кельтского мифа / В. Шнирельман // Национализм в мировой истории / ред. В. Тишков, В. Шнирельман. – Москва : Наука, 2007. – С. 452–485.
1434. Шнирельман В. А. Интеллектуальные лабиринты. Очерки идеологий в современной России / В. А. Шнирельман. – Москва : Academia, 2004. – 480 с.
1435. Шнирельман В. Лев Николаевич Гумилев: основатель этнологии? / В. Шнирельман, С. Панарин // Вестник Евразии. – 2000. – № 3. – С. 5–37.
1436. Шнирельман В. Национлизм и археология / В. Шнирельман // ЭО. – 2013. – № 1. – С. 9–25.
1437. Шнирельман В. Президенты и археология, или что ищут политики в древности: далекое прошлое

и его политическая роль в СССР и в постсоветское время / В. Шнирельман // Ab Imperio. – Казань, 2009. – № 1. – С. 279–323.
1438. Шнирельман В. Хазария в зеркале националистического дискурса: истоки символической конфронтации / В. Шнирельман // Хазары: миф и история / редкол. : А. Аликберов [и др.]. – Москва ; Иерусалим : Мосты культуры ; Гешарим, 2010. – С. 316–332.
1439. Шнирельман В. Этничность в археологии = реальность или фантом? / В. Шнирельман // Этничность в археологии или археология этничности? : [материалы круглого стола] / отв. ред. В. Мосин, Л. Яблонский. – Челябинск : ЦИКР Рифей, 2013. – С. 49–80.
1440. Шорковиц Д. Происхождение восточных славян и образование Киевской Руси в переоценке постсоветской историографии / Д. Шорковиц // Rossica Antiqua. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 3–53.
1441. Шостак М. В. Основні теорії утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях XX–XXI ст. / М. В. Шостак. – Київ : ННДІУ, 2011. – 141 с.
1442. Шостак М. В. Утворення Київської Русі: українська історіографія (XX – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / М. В. Шостак ; Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.
1443. Шпарлюк Р. Нацыяналізм пасьля камунізму: Расея, Украіна, Беларусь і Польшча / Р. Шпарлюк // ARCHE. – 2001. – № 5. – С. 88–106.
1444. Шпирт А. Венская школа исторической этнографии и проблема этногенеза в раннем средневековье (опыт историографического обзора) / А. Шпирт // Альманах по истории средних веков и раннего Нового времени. – Вып. 3–4 / под ред. А. Маслова и А. Кузнецова. – Нижний Новгород : М-Принт, 2013. – С. 42–52.
1445. Шпорлюк Р. Формирование современной Укарины: западное измерение / Р. Шпорлюк // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2006. – № 1–2. – С. 5–37.
1446. Штыхаў Г. Перадумовы фарміравання беларускага этнасу ў раннім сярэднявеччы (VI–XII стст.) / Г. Штыхаў // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : у 2 ч. – Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – С. 10–13; Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу / Г. Штыхаў // Гісторыя Беларусі : у 6 т. – Т. 1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2007. – С. 323–330.
1447. Штыхаў Г. В. Крывічы. Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўвночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.
1448. Штыхаў Г. В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі. – 2-е выд. / Г. В. Штыхаў. – Мінск : ВТАА «Права і эканоміка», 2002. – 94 с.
1449. Штыхов Г. У истоков беларуской народности (от индоевропейцев до балтов и славян) / Г. Штыхов // Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – С. 396–440.
1450. Штыхов Г. У истоков белорусской народности / Г. Штыхов // УІЖ. – 2001. – № 3. – С. 34–36.
1451. Шувалов П. «Изобретение народа»: *славяне* Ф. Курты и *скифы* Приска / П. Шувалов // ВЕДС : Античные и средневековые общности : XXIX Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2017. – С. 256–259.
1452. Шувалов П. Племена, общины и исторические области: к впросу об историко-географических модулях / П. Шувалов // ВЕДС : Государственная территория как фактор политогенеза : XXVII Чтения памяти В. Пашуто / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) [и др.]. – Москва : ИВИ РАН, 2015. – С. 322–328.
1453. Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. – Минск, 2007. – 191 с. – Рукопис [Електронний ресурс] / О. М. Шутова. – Режим доступу : www.shutova.com.
1454. Щавелёв А. «Племена» восточных славян: этапы завоеваия и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. / А. Щавелёв // Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура / отв. ред. Н. Макаренко, А. Назаренко. – Москва ; Вологда : Древности Севера, 2017. – С. 24–48.
1455. Щавелёв А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян / А. С. Щавелёв. – Москва : Северный паломник, 2007. – 272 с.
1456. Щавелёв А. Славянские «племена» Восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология / А. Щавелёв // SSBP. – 2015. – № 2 . – С. 99–133.
1457. Щодра О. Історичні дослідження Леонтія Войтовича / О. Щодра // Actis testantibus : ювілейний збірник на пошану Л. Войтовича / ред. М. Литвин. – Львів : ІУ НАНУ, 2011. – С. 15–29.
1458. Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура) / М. Б. Щукин. – Санкт-Петербург : Фил. фак-тет СпбГУ, 2005. – 576 с.
1459. Щукин М. Б. На рубеже Эр / М. Б. Щукин. – Санкт-Петербург : Фарн, 1994. – 324 с.
1460. Щукин М. Реплика по поводу «киевской культуры» / М. Щукин // Европейская Сарматия : сборник, посвященный М. Щукину / отв. ред. Д. Мачинский. – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2011. – С. 239–244. – С. 240–241.
1461. Щукин М. Рождение славян / М. Щукин // Стратум: структуры и катастрофы : сборник символической индоевропейской истории / ред. М. Ткачук. – Санкт-Петербург : Нестор, 1997. – С. 110–147.

1462. Щукин М. Семь миров Древней Европы и проблема этногенеза славян / М. Щукин // Славяне. Этногенез и этническая история / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1989. – С. 56–62.
1463. Щукин М. Феномен черняховской культуры эпохи Константина-Констанция, или что такое черняховская культура? / М. Щукин // Stratum plus. – Санкт-Петербург ; Кишинёв ; Одесса, 1999. – № 4. – С. 66–101.
1464. Щукин М. Чары черняховской культуры или «несостоявшаяся народность» / М. Щукин // Знание – сила. – 1988. – № 11. – С. 26–31.
1465. Элёз А. Й. Критика этнологии / А. Й. Элёз. – Москва : Наука-Интерпериодика, 2001. – 304 с.
1466. Эриксен Т. Что такое антропология? / пер. с англ. / Т. Эриксен. – Москва : ИД ВШЭ, 2014. – 238 с.
1467. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя / В. К. Бандарчык, І. У. Чаквін, І. Г. Углік [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 215 с.
1468. Этногенез и синтез наук: беседа с Л. Клейном и Е. Балановской (Интервьюер Н. Маркина. Часть 1) // Информационно-аналитический портал «Полит.ру», 7 марта 2015 [Электронный ресурс] / Н. Маркина. – Режим доступа : http://www.polit.ru/article/2015/03/07/klejn_balanovskaya_1.
1469. Этногенез и синтез наук: беседа с Л. Клейном и Е. Балановской (Интервьюер Н. Маркина. Часть 2) // Информационно-аналитический портал «Полит.ру», 21 марта 2015 [Электронный ресурс] / Н. Маркина. – Режим доступа : http://polit.ru/article/2015/03/21/klejn_balanovskaya_2.
1470. Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры / А. Л. Юрганов. – Москва : МИРОС, 1998. – 448 с.
1471. Юрій М. Ф. Етногенез українського народу : [навч. пос.] / М. Ф. Юрій. – Київ : Кондор, 2008. – 262 с.
1472. Юркенас Ю. Основы балтийской и славянской антропонимики / Ю. Юркенас. – Вильнюс : UAB «Ciklonas», 2003. – 194 с.
1473. Юсова Н. Внедрение концепции древнерусской народности в научный обиход: вклад Л. В. Черепнина / Н. Юсова // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 17. – Київ : ІУ НАНУ, 2007. – С. 39–67.
1474. Юсова Н. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Н. Юсова // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 65–85.
1475. Юсова Н. Історіографічна «правдивість» у «новій книзі про головне» (Деякі зауваги у зв'язку з виходом книги: Толочко П. П. Древнерусская народность: воображенная или реальная. – СПб., 2005) / Н. Юсова // Молода нація : альманах. – Вип. 4. – Київ : Смолоскип, 2005. – С. 187–205 (цей же текст розміщено на сайті «Historians»: http://www.historians.in.ua).
1476. Юсова Н. Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні / Н. Юсова // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2, ч. 1 / гол. ред. В. Смолій. – Київ : ІУ НАНУ, 2006. – С. 352–380.
1477. Юсова Н. М. Генеза концепції Давньоруської народності в історичній науці СРСР: 1930-і – перша половина 1940-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Н. М. Юсова ; ІУ НАНУ. – Київ, 2004. – 23 с.
1478. Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н. М. Юсова. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.
1479. Юсова Н. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» / Н. Юсова // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–129.
1480. Юсова Н. Проблема генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии: искажение историографического процесса Л. Л. Зализняком / Н. Юсова // История науки и техники. – Т. 4. – Санкт-Петербург : СПбГУ, 2005. – С. 32–36.
1481. Юсова Н. «Проблема давньоруської народності» в праці В. В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.) / Н. Юсова // Ruthenica. – Вип. 1. – Київ : ІУ НАНУ, 2002. – С. 152–163.
1482. Юсова Н. «У світлі сталінських творів з питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних процесів у СРСР на початку 1950-х рр. / Н. Юсова // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 113–138.
1483. Юсова Н. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / Н. Юсова // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 11. – Київ : ІУ НАНУ, 2002. – С. 358–383.
1484. Юсова Н. Як «скресає крига» над «искаженными» дискурсами «професіоналів» / Н. Юсова // Український історичний збірник. – Вип. 11. – Київ : ІУ НАНУ, 2008. – С. 444–470.
1485. Яблонский Л. Проблемы концепции этногенеза на современном этапе развития гуманитарных знаний / Л. Яблонский // Этничность в археологии или археология этничности? : [материалы круглого стола] / отв. ред. В. Мосин, Л. Яблонский. – Челябинск : ЦИКР Рифей, 2013. – С. 33–48.
1486. Ягодзінський С. М. Науковий дискурс в умовах інформаційного суспільства: методологічний і соціокультурний аспекти : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.02 / С. М. Ягодзінський ; КНУ. – Київ, 2008. – 20 с.
1487. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Яковенко. – Київ : Генеза, 1997. – 312 с.
1488. Яковенко Н. Нам не дано познать историю / Н. Яковенко // Деды : дайджест публикаций о беларуской истории. – Вып. 14 / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2014. – С. 274–277.

1489. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України / Н. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – Запоріжжя, 2000. – С. 61–73.
1490. Яковенко Н. Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : [мат. Всеукр. наук.-методол. семінару] / під ред. Г. Касьянова. – Київ : ІУ НАНУ, 2005. – С. 56–85.
1491. Янин В. Русь на Волхове / В. Янин // Родина. – 1999. – № 8. – С. 22–24.
1492. Янссон И. К вопросу о полиэтничных общностях эпохи викингов / И. Янссон // ДГВЕ. 1999 : Восточная и Северная Европа в средневековье / отв. ред. Г. Глазырина. – Москва : Восточная литература, РАН, 2001. – С. 116–126.
1493. Яремчук В. П. Історія України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / В. П. Яремчук ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2009. – 37 с.
1494. Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. П. Яремчук. – Острог : НУ «Острозька академія», 2009. – 526 с.
1495. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія : [посібник] / В. П. Яремчук. – Острог : НУ «Острозька академія», 2017. – С. 288 с.
1496. Ясь О. Поняття «культурна епоха» та «стиль мислення» як дослідницькі інструменти / О. Ясь // Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / за ред. В. Масненка. – Т. 2 : Нові сенси історичного знання. – Черкаси : ЧНУ, 2017. – С. 21–36.
1497. Ясь О. Рец. на : Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. – Київ, 2016 / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 27. – Київ : ІУ НАНУ, 2017. – С. 462–466.
1498. Ясь О. Рец. на : Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: монографія / за ред. О. Салати. – Київ, 2017 / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 27. – Київ : ІУ НАНУ, 2017. – С. 467–472.
1499. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення / О. Ясь // Україна Модерна. – Ч. 12. – Київ ; Львів, 2007. – С. 97–128.
1500. Яценко Б. Шляхами тисячоліть / Б. Яценко // Велесова книга. – Київ : Велес, 2003. – С. 3–9.
1501. Amory P. People and Identity in Ostrogothic Italy, 489–554 / P. Amory. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 547 p.
1502. Ankersmith F. The use of language in the writing of history / F. Ankersmith // Working with language: A multidisciplinary consideration of language use in work contexts / ed. by H. Coleman. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 1989. – P. 57–83.
1503. Aristov V. Why were Radimichi and Vyatichi «of Polish origin»? / V. Aristov // Acta Historica Posoniensia. – T. XXXV. – Bratislava, 2018. – P. 18–25.
1504. Barford P. Polish archaeology and marxism: just a passing phase? / P. Barford // Археолог: детектив и мыслитель : сборник, посвященный 77-летию Льва Клейна / отв. ред. Л. Вишняций [и др.]. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 182–197.
1505. Barford P. Slavs beyond Justinian's frontiers / P. Barford // SSBP. – 2008. – № 2. – P. 21–32.
1506. Berghe P. L. van den. Race and ethnicity: a sociobiological perspective / P. L. van den Berghe // Ethnic and Racial Studies. – London, 1978. – Vol. 1, № 4. – P. 401–411.
1507. Berghe P. L. van den. The Ethnic Phenomen / P. L. van den Berghe. – New York : Elsevier Press, 1987. – 301 p.
1508. Brather S. Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni / S. Brather // On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages / ed. by A. Gillett. – Turnhout : Brepols, 2002. – P. 149–175.
1509. Brather S. Ethnizität und Mittelalterarchäologie. Eine Antwort auf Florin Curta / S. Brather // Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. – 2011. – Bd. 39. – S. 161–172.
1510. Cohen D. Comparative History, Cross-National History, Transnational History – Definitions / D. Cohen, M. O'Connor // Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective / ed. by D. Cohen & M. O'Connor. – New York ; London : Routledge, 2004. – P. IX–XXIV.
1511. Connor W. Ethno-Nationalism: the quest for understanding / W. Connor. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – XIII+254 p.
1512. Curta F. Ethnic Identity and Archaeology / F. Curta // Encyclopedia of Global Archaeology / ed. by C. Smith. – New York : Springer, 2014. – P. 2507–2514.
1513. Curta F. Ethnicity in medieval archaeology / F. Curta // Early Medieval Europe. – Vol. 15. – Harlow, 2007. – P. 165–175.
1514. Curta F. From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology / F. Curta // On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages / ed. by A. Gillett. – Turnhout : Brepols, 2002. – P. 201–218.
1515. Curta F. Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We? / F. Curta // History Compass. – 2011. – № 9/7. – P. 537–548.
1516. Curta F. Review of Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe, by

W. Duczko (Leiden/Boston, 2004) / F. Curta // Early Medieval Europe. – 2006. – Vol. 14, № 3. – P. 328–330.
1517. Curta F. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250 / F. Curta. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 526 p.
1518. Curta F. The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather / F. Curta // Ephemeris Napocensis. – 2013. – Vol. 23. – P. 163–174.
1519. Curta F. The Making of the Slavs: between Ethnogenesis, Invention, and Migration / F. Curta // SSBP. – 2008. – № 2. – P. 155–172.
1520. Curta F. The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700 / F. Curta. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001 – 483 p.
1521. Curta F. The Slavic lingua franca (linguistic notes of an archeologist turned historian) / F. Curta // East Central Europe. – 2004. – Vol. 31. – P. 125–148.
1522. Curta F. Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy / F. Curta // Nie-Słowianie o początkach Słowian / pod red. P. Urbańczyka. – Poznań : Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk, 2006. – S. 27–55.
1523. Danylenko A. «The Name Rus» : In Search of a New Dimension / A. Danylenko // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2004. – ą 52. – P. 1–32.
1524. Duczko W. Ruś Wikingów: Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie / W. Duczko. – Warszawa : Trio, 2007. – 252 s.
1525. Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe / W. Duczko. – Leiden ; Boston : Brill, 2004. – 290 p.
1526. Dzino D. Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia / D. Dzino. – Leiden ; Boston : Brill, 2010. – 271 p.
1527. Elite ou Egalite... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII–XII вв. / ред. Н. Платонова. – Санкт-Петербург : ИД «Бранко», 2017. – 312 с.
1528. Filip M. A Tribe after all? The problem of Slovincians identity in an anthropological approach / M. Filip // SSBP. – 2018. – № 2. – P. 145–168.
1529. Fokt K. Slavic ethnopolities: a few remarks on the «tribal question» as answer to the questionnaire of «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» / K. Fokt // SSBP. – 2016. – № 1. – P. 32–37.
1530. Franklin S. The Emergence of Rus. 750–1200 / S. Franklin, J. Shepard. – London ; New York : Routledge, 1996. – 450 p.
1531. Garipzanov I. Introduction: *Gentes*, Gentile Identity and State Formation in Early Medieval Europe / I. Garipzanov, P. Geary, P. Urbańczyk // Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. – Turnhout : Brepols, 2008. – P. 1–14.
1532. Geary P. J. The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe / P. J. Geary. – Princeton : Princeton University Press, 2002. – 199 p.
1533. Geertz C. The integrative revolution: primordial sentiments and civil politics in the new states / C. Geertz // Old Societies and New States: the quest for modernity in Asia and Africa / ed. C. Geertz. – New York : Collier-Macmillan, 1963. – P. 105–157.
1534. Gillett A. Ethnogenesis: a contested model of early medieval Europe / A. Gillet // History Compass. – 2006. – Vol. 4. – P. 241–260.
1535. Gillett A. Introduction: Ethnicity, History, and Methodology / A. Gillett // On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages / ed. by A. Gillett. – Turnhout : Brepols, 2002. – P. 1–18.
1536. Gimbutas M. The Balts / M. Gimbutas. – London : Thames and Hudson, 1963. – 288 p.
1537. Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian : wybór pism / pod red. M. Parczewskiego / K. Godłowski. – Kraków : Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – 436 s.
1538. Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums / N. Goehrke. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. – 273 s.
1539. Goffart W. Does the distant past impinge on the Invasion Age Germans? / W. Goffart // On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages / ed. by A. Gillett. – Turnhout : Brepols, 2002. – P. 21–37.
1540. Hall J. M. Ethnic Identity in Greek Antiquity / J. M. Hall. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 248 p.
1541. Heather P. Ethnicity, Group Identity, and Social Status in the Migration Period / P. Heather // Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. – Turnhout : Brepols, 2008. – P. 17–50.
1542. Homza M. A few words about the identity of the Slavs, yesterday, today and tomorrow / M. Homza // SSBP. – 2018. – № 1. – P. 3–41.
1543. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict / D. Horowitz. – Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 1985. – 698 p.
1544. Hraundal T. J. The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity : Dissertation for the degree of Philosophiae doctor (PhD) / Centre for Medieval Studies University of Bergen / T. J. Hraundal. – Bergen (Norway), 2013. – 211 p.
1545. Juras A. Etnogeneza Słowian w świetle badań kopalnego DNA : Praca doktorska wykonana w Zakładzie Biologii Ewolucyjnej Człowieka Instytutu Antropologii UAM w Poznaniu / A. Juras. – Poznań, 2012. – 180 s.

1546. Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History / A. Kappeler // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / ed. by G. Kasianov and P. Ther. – Budapest ; New York : CEU Press, 2009. – P. 51–80.
1547. Kardaras G. Sclaveni and Antes. Some notes on the peculiarities between them / G. Kardaras // Slavia Orientalis. – T. LXVII, № 3. – Warszawa, 2018. – P. 377–393.
1548. Kasperski R. Ethnicity, Ethnogenesis, and the Vandals: Some Remarks on a Theory of Emergence of the Barbarian *gens* / R. Kasperski // Acta Poloniae Historica. – Vol. 112. – Warszawa, 2015. – P. 201–242.
1549. Kasperski R. Problem etnogenezy Gotów w ujęciu Herwiga Wolframa: refleksje nad metodą / R. Kasperski // Kwartalnik Historyczny. – 2011. – Vol. 118, № 3. – S. 399–430.
1550. Kazanski M. Identity and Ethnicity during the Era of Migrations and Barbarian Kingdoms in the Light of Archaeology in Gaul / M. Kazanski, P. Perin // Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World : Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity / ed. by R. Mathison and D. Shanzer. – Fanrham ; Burlington, 2011. – P. 299–330.
1551. Kazanski M. Les Slaves: les origines (Ier – VIIe siècle après J.-C.) / M. Kazanski. – Paris : Errance, 1999. – 159 p.
1552. Kazanski M. Les Slaves, des origines aux premières principautés (2002) [Електронний ресурс] / M. Kazanski. – Режим доступу : https://www.clio.fr/bibliotheque.
1553. Keesing R. Theories of Culture Revisted / R. Keesing // Assessing Cultural Anthropology / ed. R. Borofsky. – New York : McGraw-Hill, 1994. – P. 301–312.
1554. Kostrzewski J. Wielkopolska w pradziejach (Zmienione trzecie wydanie Wielkopolski w czasach przedhistorycznych) / J. Kostrzewski. – Warszawa ; Wrocław : Zakład Imienia Ossolińskich-Wydawnictwo, 1955. – 348 s.
1555. Kostrzewski J. Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p. n. e. do wczesnego średniowiecza) / J. Kostrzewski. – Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1961. – 143 s.
1556. Lind J. Problems of ethnicity in the interpretation of written sources on early Rus' / J. Lind // ДГВЕ. – 2009 : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен / отв. ред. Т. Джаксон. – Москва : Индрик, 2010. – С. 184–196.
1557. McCarthy J. Race, nation, and nature: the cultural politics of «Celtic» identification in the American West / J. McCarthy, E. Hague // Annals of the Association of American Geographers. – 2004. – Vol. 94, № 2. – P. 387–408.
1558. Murray A. Reinhard Wenskus on «ethnogenesis», ethnicity, and the origin of the Franks / A. Murray // On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages / ed. by A. Gillett. – Turnhout : Brepols, 2002. – P. 39–68.
1559. Peel J. D. The cultural work of Yoruba ethnogenesis / J. D. Peel // History and Ethnicity / ed. by E. Tonkin. – London : Routledge, 1989. – P. 198–215.
1560. Piontek J. Antropologia o pochodzeniu Słowian / J. Piontek, B. Iwanek, S. Segeda. – Poznań : Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 2008. – 155 s.
1561. Piontek J. Etnogeneza Słowian: od mitów ku faktom / J. Piontek // Archeologia Polski. – 2009. – T. LIV, z. 1. – S. 121–147.
1562. Piontek J. Spory o etnogenezę Słowian: retrospekcje i stan obecny / J. Piontek // Collection of scientific works dedicated to the academician Petar Vlahović / ed. by Z. Lakić. – Podgorica : Montenegrin Academy of Sciences and Arts, 2003. – Vol. 10. – P. 199–221.
1563. Piontek J. Wokół zagadnień etnogenezy Słowian – punkt widzenia antropologii / J. Piontek // Ethnos et Potentia: Interdyscyplinarność w polskiej etnologii / pod red. R. Vorbricha i A. Szymoszyn. – Poznań : IEiAK UAM, 2013. – S. 109–122.
1564. Platonova N. Problems of early medieval Slavonic Archaeology in Russia (a view from St. Petersburg) / N. Platonova // Post-Classical Archaeologies. – Mantova, 2016. – Vol. 6. – P. 333–416.
1565. Plokhii S. Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth Century Debate / S. Plokhii // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3, ч. 1 / гол. ред. В. Смолій. – Київ : ІПУ НАНУ, 2008. – С. 188–206.
1566. Plokhy S. The Gates of Europe: a History of Ukraine / S. Plokhy. – NY : Basic Books, 2015. – 432 p.
1567. Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus / S. Plokhy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 379 p.
1568. Pohl W. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies / W. Pohl // Debating the Middle Ages: Issues and Readings / ed. by L. Little and B. Rosenwein. – Wiley ; Blackwell : Blackwell Publishers, 1998. – P. 13–24.
1569. Pohl W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr. / W. Pohl. – München : C. H. Beck, 2002. – 540 p.
1570. Pohl W. Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response / W. Pohl // On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages / ed. by A. Gillett. – Turnhout : Brepols, 2002. – P. 221–240.
1571. Posern-Zieliński A. Antropologia kulturowa wobec archeologicznej rekonstrukcji społeczeństw pradziejowych / Ŕ. Posern-Zieliński // Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka / red. J. Ostoja-Zagórski, – Poznań : Instytut Historii UAM, 1997. – S. 93–111.

1572. Reher Diez G.-S. The «Introduction to Ethnicity Syndrome» in Proto-historical Archaeology / G.-S. Reher Diez // Atlantic Europe in the First Millennium BC: Crossing the Divide / ed. by T. Moore and X.-L. Armada. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 656–667.
1573. Rudkouski P. Powstawanie Białorusi / P. Rudkouski. – Wrocław : Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN, 2009. – 240 s.
1574. Schorkowitz D. Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetische Revision / D. Schorkowitz // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2000. – Vol. 48, № 4. – S. 569–601.
1575. Sedov V. Balti senatne / V. Sedov. – Riga : Zinatne, 1992. – 156 s.
1576. Shnirelman V. To Make a Bridge: Eurasian Discourse in the Post-Soviet World / V. Shnirelman // Anthropology of East Europe Review. – 2009. – Vol. 27, № 2. – P. 68–85.
1577. Shutova O. Culinary discourses of Belarusian nationalism: On «truly Belarusian cuisine» and «potato-eaters» / O. Shutova // Схід–Захід: іст.-культ. зб. – Вип. 16–17 : Неоантиколоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич. – Харків : НТМТ, 2013. – С. 247–268.
1578. Smith A. D. Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / A. D. Smith. – London ; New York : Routledge, 1998. – 270 p. – P. 148.
1579. Smith A. D. Nationalism: Theory, Ideology, History / A. D. Smith. – Cambridge : Polity Press, 2001. – 192 p.
1580. Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations / A. D. Smith. – Oxford : Basil Blackwell, 1986. – 312 p.
1581. Smith A. History and national destiny: responses and clarifications / A. Smith // Nations and Nationalism. – 2004. – Vol. 10, № 1–2. – P. 195–204.
1582. Smith A. D. National Identity / A. D. Smith. – Harmondsworth : Penguin, 1991. – 226 p.
1583. Stang H. The Naming of Russia / H. Stang. – Oslo : Oslo University, 1996. – 323 p.
1584. Stobiecki R. Historiografia jako kategoria metodologiczna. Współczesne głosy polskich historyków / R. Stobiecki // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 5 / ред. В. Смолій. – Київ : ІІУ НАНУ, 2010–2011. – С. 297–305.
1585. Stryjek T. Jakiej przyszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004 / Ň. Stryjek. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 849 s.
1586. Suny R. G. Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations / R. G. Suny // The Journal of Modern History. – Chicago : The University of Chicago Press, 2001. – Vol. 73, № 4. – P. 862–896.
1587. Tolochko O. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus / O. Tolochko // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery / ed. by I. Garipzanov. – Turnhout : Brepols, 2011. – P. 205–227.
1588. Tolochko O. The Primary Chronicle's «Ethnography» Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State / O. Tolochko // Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. – Turnhout : Brepols, 2008. – P. 169–188.
1589. Urbańczyk P. Slavic and Christian Identities During Transition to the Polish Statehood / P. Urbańczyk // Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. – Turnhout : Brepols, 2008. – P. 205–222.
1590. Urbańczyk P. Trudne początki Polski / P. Urbańczyk. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 420 s.
1591. Velychenko S. National History as Cultural Process / S. Velychenko. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – XXXV + 283 p.
1592. Waszkiewicz J. Odmiany wspyiczesnej biaioruskiej toïsamoњci / J. Waszkiewicz // Annus Albaruthenicus. – Vol. 11. – Krynki : Villa Sokrates, 2010. – S. 41–58.
1593. Wenskus R. Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes / R. Wenskus. – Köln ; Graz : Böhlau Verlag, 1961.
1594. Wolfram H. Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie / H. Wolfram. – 4 Aufl. – München : C. H. Beck, 2001. – 606 s.
1595. Wolfram H. Gotische Studien. Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter / H. Wolfram. – München : C. H. Beck, 2005. – 352 s.
1596. Zaszkilniak L. Historiografia ukraińska i postmodernizm: retrospektywy i perspektywy / L. Zaszkilniak // Klio Polska : studia i materiały z dziejów historiografii Polskiej. – T. 8. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2016. – S. 103–116.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БГТ – Беларускае гістарычнае таварыства

БГЧ – Беларускі гістарычны часопіс (журнал). Мінск

БДУ (БГУ) – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Белорусский государственный университет)

ВЕДС – Восточная Европа в древности и средневековье (сборник статей). Москва

Весці БДПУ – Вісник Білоруського державного педагогічного університету ім. М. Танка

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ГА – Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс (м. Гродно)

ГГТУ – Гомельский государственный технический университет им. П. Сухого

ГГУ – Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины

ДГВЕ – Древнейшиие государства Восточной Европы (сборник статей). Москва

ДРН – «давньоруська народність»

ЕГУ – Еўрапейскі гуманітарны універсітэт (м. Вільня), (литовс. Europos humanitarinis universitetas)

ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук

ИВИ РАН – Институт всеобщей истории Российской академии наук

ИИ НАНБ – Институт истории Национальной академии наук Беларуси

ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук

ИРИ РАН – Институт российской истории Российской академии наук

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІІУ НАНУ – Інститут історії України Національної академії наук України

ІУ НАНУ – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України

ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ

КНУ – Київький національний університет ім. Т. Шевченка

КСИА – Краткие сообщения Института археологии РАН (сборник статей). Москва

ЛГУ – Ленинградский государственный университет
ЛНУ – Львівський національний університет ім. І. Франка
МДУ – Магілёўскі дзяржаўны ўнівэрсытэт імя Аркадзя Куляшова
МОНУ – Міністерство освіти та науки України
НАНБ – Национальная академия наук Беларуси
НАНУ – Національна академія наук України
НДР – Німецька Демократична Республіка
НДІУ – Науково-дослідний інститут українознавства МОНУ
НТЕ – Народна творчість та етнографія (журнал). Київ
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ПВЛ – «Повість минулих (врем'яних) літ»
РА – Российская археология (журнал). Москва
РАН – Российская академия наук
РБ – Республика Беларусь
РГГУ – Российский государственный гуманитарный университет
РИВШ – Республиканский институт высшей школы (г. Минск, РБ)
РФ – Російська Федерація
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СПбГУ – Санкт-Петербургский государственный университет
СЭ – Советская этнография (журнал). Москва
ТНПУ – Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ХІЗ – Харківський історіографічний збірник (збірник статей). Харків
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Каразіна
ЧНУ – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького
ЭО – Этнографическое обозрение (журнал). Москва
SSBP – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana (журнал). Санкт-Петербург

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абашина Н. – 83, 302
Авдєєв В. – 173
Авдусін Д. – 71
Авєрьянов-Мінскій К. – 87
Агєєва Р. – 43, 294, 295
Ададуров В. – 188
Акашев Ю. – 173
Акудовіч В. – 45, 86, 149, 150
Алєксєєв В. – 35, 107, 246
Алєксєєв Л. – 99
Алєксєєв С. – 69, 179
Алєксєєва Т. – 43, 107, 296
ал-Ідрісі, арабський географ – 121
Алімов Д. – 40, 166, 336
Альтерматт У. – 36
Андерсон Б. – 28, 29,146, 203
Андрощук Ф. – 105
Анікєєв А. – 167
Анкерсміт Ф. – 16, 45, 178
Анфєртьєв А. – 121
Анціпенка А. – 151
Арістов В. – 77, 130, 132, 324, 331
Армстронг Дж. – 32
Артамонов М. – 314
Арутюнов С. – 35, 45, 141, 332
Арциховскій А. – 254
Арьєс Ф. – 12
Аскольд, київський князь – 181, 278
Асов А. – 64
Афанасьєв Ю. – 139

Бабосов Є. – 155
Багалій Д. – 95, 192
Багданович А. – 114, 161
Баженов Л. – 84, 315
Байєр З. – 70
Балановскій О. – 43, 99, 120, 173, 248, 297, 298
Балановська Є. – 36, 43, 99, 173, 297
Балушок В. – 43, 75, 81, 84, 104, 107, 135, 189, 190, 193–195, 198, 331–335, 352
Бандарчик В. – 49, 50, 51, 55, 88, 140, 147
Баран В. – 43, 69, 78, 83, 84, 95, 96, 97, 107, 108, 131, 184, 189, 196, 198, 199, 201, 255,301–306, 308–310, 314
Баран Я. – 130, 184
Барсов Н. – 271
Барт Ф. – 28, 45, 153
Бартольд В. – 117
Бастіан А. – 25
Батий, монгольський хан – 286
Батраєва О. – 144, 162
Бауман З. – 12
Бахофен І. – 25
Бенедікт Р. – 156
Берг Л. – 222
Берге П. ван ден – 26–28, 37, 153
Бернштейн С. – 222, 290
Бєлий А. – 43, 51, 53, 54, 92, 162, 233
Бєлков П. – 33
Бєлова О. – 125
Бєлявець В. – 43, 206, 213, 219, 266, 351
Бібіков М. – 117, 118, 120, 121
Бірнбаум Х. – 292
Блок М. – 13
Бобров А. – 132
Богомольніков В. – 99
Богуславський В. – 181
Бондаренко Н. – 78, 79, 82
Брайчевський М. – 8, 35, 43, 82, 84, 132, 190, 197, 253, 302, 309, 338, 339
Браманті Б. – 295
Брасс П. – 28, 31
Братачкін А. – 143
Братер С. – 39
Брікмон Ж. – 27
Брім В. – 281
Бройї Дж. – 28
Бромлей Ю. – 25, 26, 33, 39, 54, 140, 141, 149, 150, 162, 169, 328, 333
Брубейкер Р. – 37
Буданова В. – 120
Будзянкова Т. – 48
Булгакав В. – 92, 146

Булкін В. – 66, 227, 263, 275, 279
Бунак В. – 246
Бурдо Н. – 190
Бурдьє П. – 40

Вакар Н. – 140
Вакуленко Л. – 198, 302, 316
Валлерстайн І. – 186
Ван Е. – 16
Васільєв М. – 43, 64, 68, 96, 97, 118, 170–172, 258, 262, 284, 288–290, 351
Вашкевіч Ю. – 139
Ващук Д. – 233
Венскус Р. – 40, 165
Вернер Й. – 309
Вєдюшкіна І. – 45, 126, 128
Вжосек В. – 13, 15, 18, 45
Винар Л. – 338
Виноградов Г. – 137
Винокур І. – 43, 84, 108, 190, 315, 316
Відейко М. – 189, 190, 198, 201
Вілкул Т. – 45, 106, 132, 134, 294
Віцязь С. – 43, 46, 239, 240
Войнаровський В. – 84, 306
Войтех-Адальберт, церковний діяч – 324
Войтович Л. – 84, 131
Волков В. – 262
Володимир Святославович, великий князь київський – 321
Вольфрам Ґ. – 40, 165
Воронятов С. – 65, 258, 263, 279, 280
Вяргей В. – 43, 55, 206, 208 213, 220, 266

Гаврітухін І. – 43, 66, 263, 265–268, 270, 272, 275, 276, 311, 351
Галєнчанка Г. – 50, 54, 92, 148
Галкіна Є. – 67, 106
Гамкрелідзе Т. – 335
Гаріпзанов І. – 39
Гаркаві А. – 117
Геббельс Й. – 100
Гегель Г. – 152
Гедеонов С. – 70, 71, 348
Генінг В. – 67
Герке К. – 101, 102, 294
Германаріх, готський король – 256, 264, 310
Геродот, давньогрецький історик – 113, 288
Гжесік Р. – 251
Гирич І. – 45
Гімбутас М. – 335
Гімплевіч З. – 90
Гіндін Л. – 117, 121
Гіппіус А. – 65, 123
Гірі П. – 39
Гірц К. – 27
Глазиріна Г. – 117
Гобарєв В. – 64
Годловський К. – 64, 251, 309
Голдєнков М. – 53
Голомб З. – 290
Гончаревський В. – 144, 145
Гончарова Н. – 297
Горізонтов Л. – 93, 94
Горнунг Б. – 64
Горскій А. – 43, 44, 66, 69, 73, 106, 127, 165, 178, 258, 280, 281, 287, 351
Горюнов Є. – 279
Гоффарт В. – 40
Грабович Г. – 129
Граус Ф. – 156
Грацианскій М. – 121
Гребнер Ф. – 25
Греков Б. – 75
Грицак Я. – 45, 79, 82, 183, 187
Грицкевіч А. – 51
Грицкевіч В. – 90
Грігорьєв А. – 108, 318
Грімберг Ф. – 57
Грінблат М. – 56
Грінфелд Л. – 28, 29
Гріцанов А. – 86, 90
Грох М. – 45, 146
Грушевський М. – 67, 82, 93, 96–99, 304, 318, 337–340
Губогло М. – 30, 141
Гумільов Л. – 26, 61, 62, 106, 143, 150, 153, 162, 164, 173, 188, 190, 191, 194, 200, 205, 245, 277, 285
Гурко А. – 147
Гурьянов В. – 99
Гуцал В. – 84

Ґантінгтон С. – 47
Ґеллнер Е. – 28, 29, 31, 45
Ґензель В. – 64, 251
Ґерманн Й. – 102
Ґобсбаум Е. – 28, 29, 37, 45, 146
Ґолсол Г. – 279
Ґоровіц Д. – 28, 32, 34

Даниленко А. – 282
Даниленко В. – 209, 302, 309
Данілєвскій І. – 43, 57, 63, 74, 115, 120, 125, 127, 163, 282, 283, 351
Данілєвскій Н. – 164
Дашкевич Я. – 43, 104, 185, 329, 337, 338, 352
Дворніченко А. – 58, 60, 93, 96, 98, 165, 263, 327
Дебець Г. – 246
Дельпорт А. – 279
Деружинський В. – 53, 90, 91, 152, 153, 160, 248, 251
Дєнісов Ю. – 64
Дєрнович О. – 50
Джаксон Т. – 117, 122
Джилєтт А. – 40

Джино Д. – 41, 168, 353
Дзєрмант А. – 43, 47, 53, 89, 91, 151–153, 160, 162, 191, 228, 234, 235, 238, 246, 247
Добровольський Д. – 124–127, 178
Довженок В. – 302
Долбілов М. – 86, 87
Долгов В. – 125, 128
Доманська Е. – 17, 45, 145
Дубоніс А. – 229
Дугін А. – 91
Дук Д. – 161
Дучиц Л. – 214, 230
Дучко В. – 52, 123, 324
Дьомін В. – 64, 115
Дю Буа К. – 156

Еліот-Сміт Л. – 25
Ельоз А. – 173
Еморі П. – 40
Енгельс Ф. – 134, 152, 164
Еріксен Т. – 36, 45

Єгорейченко А. – 43, 88, 112, 206
Єнуков В. – 258
Єрмаловіч М. – 43, 51, 161, 227, 228, 231, 236
Єрьомєнко В. – 66, 263, 279, 313

Живов В. – 126
Жих М. – 64–68, 100, 101, 177, 180
Жмуровський С. – 139

Загарульський Е. – 43, 44, 48, 55, 56, 89, 96, 100, 101, 113, 114, 158, 161, 162, 206, 213, 221–226, 242, 252, 351
Зайковський Е. – 206
Залізняк А. – 281
Залізняк Л. – 43, 45, 59, 76–78, 80, 81, 83, 185, 192, 193, 226, 281, 333–335, 340–344, 352
Зарінов І. – 30, 31, 35, 45
Захарія Рітор, візантійський історик – 118, 304
Зашкільняк Л. – 21, 45, 183, 185–188, 343
Звяруга Я. – 43, 88, 159, 206, 216, 220, 270
Зіньковський Всєслав – 87
Зуєв В. – 65

Ібн Русте, арабський географ – 121
Івакін Г. – 84
Іванов В. – 335
Іванов С. – 43, 60, 67, 71, 117, 171, 172, 174, 177, 256, 287–290, 294
Іггерс Г. – 16, 45
Ідзьо В. – 75, 202
Іларіон, київський митрополит – 136
Іловайський Д. – 286, 293
Ільїн А. – 114
Іоан Ефеський, візантійський історик – 118
Іоан Малала, візантійський історик – 118
Іоанн, ігумен, літописець – 123
Іоффе Е. – 145
Ісаєв Д. – 235
Ісаєвич Я. – 43, 76, 84, 131, 185, 186, 337
Іскендеров А. – 178
Ісланова І. – 43, 263, 270
Істрін В. – 123

Йордан, візантійський історик – 113, 118, 121, 255, 260, 264, 288, 310, 314

Казакевич Г. – 78, 334
Казакевіч А. – 87, 90, 139
Казанскій М. – 263, 279
Казлова Р. – 43, 245
Калакура Я. – 2, 14, 17, 18, 45, 138, 139, 142, 184, 187
Калініна Т. – 121, 122
Камєнєцкій І. – 177
Каппелер А. – 24
Карамзін М. – 104, 125, 129, 157
Кардінер А. – 156
Карєв Д. – 2, 45, 48
Карл IX, шведський король – 70
Карнаухов Д. – 128
Каспарова К. – 109, 306, 310, 313
Касперський Р. – 40
Каспяровіч Г. – 153
Кассіан, монах – 114
Кассіодор, римський письменник – 255, 288
Касьянов Г. – 19, 21, 32, 45, 77, 78, 102, 183, 185, 188, 200, 204, 337, 340
Катлярчук А. – 52
Качановський П. – 251
Квятковська А. – 52, 220
Кириленко С. – 80
Кириченко Ю. – 82
Кібінь А. – 45, 154, 165, 174
Кінан Е. – 104–106
Кіріл, патріарх (В. Гундяєв) – 76
Кірпічніков А. – 179
Кіштимав А. – 140
Клакхон К. – 156
Клейн Л. – 8, 35, 38, 39, 43, 58, 62, 65, 69, 70, 83, 107, 164, 174, 175, 239, 263, 273, 279, 294, 298
Кльосов А. – 298
Ключевський В. – 96
Кляшторний С. – 67
Ковальов Г. – 127
Ковальова Н. – 143
Когут З. – 102
Кожинов В. – 182
Козак Д. – 43, 44, 69, 78, 82–84, 107, 109, 130, 198, 202, 255, 264, 301, 302, 305–309, 314, 336, 352
Козеллек Р. – 14

Козлов В. – 26
Козюба В. – 84
Колесник І. – 17, 21, 45, 145, 183, 200
Комар О. – 43, 93, 106, 108, 196, 258, 318, 319
Конан У. – 146
Конєцкій В. – 43, 263, 270, 271
Коннор У. – 32, 34, 45
Коновалова І. – 117, 121, 122
Конча С. – 43, 84, 108, 131, 195, 201, 334–337, 340
Копилов С. – 80
Копосов Н. – 19
Копцюх Б. – 203
Корбут В. – 52, 56
Косінна Г. – 7, 8, 38–40, 176, 198
Костшевський Ю. – 8, 251
Костянтин Багрянородний, візантійський імператор – 121, 336
Котишев Д. – 98
Котляр М. – 43, 49, 75, 93, 96, 104, 106, 107, 128, 129, 133, 185, 194, 203, 327–329, 352
Кошалєв В. – 156
Кравцевич А. – 43, 47, 52, 149, 216, 229, 230
Кравцов В. – 167
Крип'якевич І. – 131
Круковський М. – 148
Крюков М. – 141
Кузєванов Л. – 167
Кузнєцов А. – 70
Кузнєцов С. – 271
Кузьменко Ю. – 295
Кузьмін А. – 43, 60, 61, 68, 71–73, 106, 123, 124, 164, 181, 283
Кулєшов В. – 66, 169
Куль-Сяльвестрова С. – 47
Курта Ф. – 38–41, 45, 62, 78, 123, 135, 168, 174, 268, 353
Кухарчук Ю. – 340
Куций І. – 144, 184
Кучін Ю. – 59, 60, 96
Кучма Л. – 92, 187
Кьолнер Х. – 13

Лабанав А. – 151
Лант Г. – 41
Ласков І. – 56, 244
Ластовський А. – 87
Латишев В. – 117
Латишонак А. – 43, 52, 53, 144, 228, 250
Лаул С. – 65
Лаурінавічюс Й. – 91
Лаушкін А. – 43, 125, 126, 128, 287
Лесман Ю. – 176
Лєбєдєв Г. – 53, 61, 65, 66, 81, 88, 108, 127, 263, 271, 273, 274, 277–279, 306, 351
Лєбєдєва О. (див. Шакурова О.)
Лєр-Сплавіньський Т. – 274, 290, 291
Лисенко П. – 43, 96, 99, 100, 112, 115, 159, 206, 209
Литвинський А. – 49, 151, 247
Лінд Дж. – 132
Лінднер Р. – 45
Лісовий В. – 33
Літаврін Г. – 117, 121
Ліфанов Н. – 66, 67
Ліхачов Д. – 115, 123, 283
Лобач В. – 86
Ловмяньський Г. – 131
Лойко Л. – 229
Ломоносов М. – 63, 70, 165, 282, 286, 348
Лопатін Н. – 43, 65, 261, 263, 266–271, 310, 351
Лошенков М. – 52
Лубський А. – 163, 167
Лукашенко А. – 47, 90, 139, 209
Луцевич Т. – 152
Любічев М. – 84, 198, 316–318
Людовік І, франкський король – 123
Лявко О. – 43, 52, 56, 206, 209, 219

Маврикій, візантійський історик – 118
Мавродін В. – 341, 342
Магомедов Б. – 43, 130, 189, 302, 308, 314, 315
Мазарчук Д. – 231
Майоров А. – 170, 174, 179
Макаров Н. – 119
Макарчук С. – 78, 80, 84, 105, 226, 326, 327
Максимов Є. – 197, 302, 309
Максімовіч К. – 60, 295
Макушнікав А. – 55, 56, 89, 112, 159, 161, 206
Малярчук Б. – 298
Мамзер Х. – 251
Маньчак В. – 251
Марзалюк І. – 43, 45, 53, 54, 92, 109, 151, 152, 161, 162, 218, 231–238, 283, 351
Маркс К. – 152, 191
Марозова С. – 140, 230
Марр Н. – 59
Мартинов В. – 43, 68, 95, 157, 222, 242, 243, 291
Мартинюк А. – 95
Марфіна О. – 146, 250
Масненко В. – 2, 45, 76, 192
Матвєєва Г. – 66, 212, 263
Махнач А. – 147
Махно Є. – 302
Мачінскій Д. – 43, 65, 66, 88, 98, 100, 108, 109, 123, 129, 164, 167, 169, 179, 263, 274–277, 279, 284, 310, 351
Медушевська О. – 110
Менандр, візантійський історик – 118
Мєдвєдєв (Мядзведзеў) А. М. – 43, 52, 112, 114, 206, 212, 218–221, 230, 238, 270

Мєдвєдєв А. П. – 168, 175
Мєдвєдєв Д. – 105, 331
Мєльніков А. – 154–156, 161, 162, 227
Мєльнікова Є. – 45, 58, 62, 70–72, 117, 124, 125, 181
Мєльніковська О. – 209, 211
Мєльянцов Д. – 54, 55, 148, 161
Мєркулов В. – 61, 72, 173
Мильніков А. – 35, 162
Миролюбов Ю. – 129
Михайло Олелькович, князь – 114
Мікуліч А. – 43, 53, 99, 153, 160, 246, 248–251
Мікуліч Т. – 50, 111, 141, 146, 150–152, 243, 244
Міллєр А. – 86
Міллєр Г. – 70
Мільков В. – 115
Мінінков Н. – 163, 167
Мірановіч Я. – 53
Мітрофанов А. – 220
Міхайлов С. – 125
Міхайлова І. – 164, 181
Мішин Д. – 122
Момрик А. – 80, 200
Монгайт А. – 177
Морган Л. – 25
Моця О. – 43, 44, 75, 78, 79, 85, 96, 185, 192, 194, 329–331
Мошиньський К. – 100, 290
Мусін А. – 132
Мюрей А. – 40
Мясніков А. – 51

Назаренко А. – 43, 67, 69, 102, 106, 117, 123, 131, 294
Наконечний Є. – 85, 104
Насєвіч В. – 43, 54, 233, 235–239
Наулко В. – 93, 97
Науменко Л. – 162
Нессельман Г. – 215
Нестор, літописець – 114, 115, 125–127, 132–137
Несцяровіч Ю. – 54, 148
Нечухрін А. – 143
Никон, літописець – 123
Нідерле Л. – 7, 340
Ніколаєв С. – 181, 295
Ніколай І, російський імператор – 101
Новак А. – 251
Носов Є. – 65, 70, 181, 263, 277

Обломскій А. – 40, 260, 263–267, 272, 276, 279, 308–311, 351
Овчінніков А. – 177
Оккам В. – 236
Олег, князь київський – 318
Орлов В. – 159, 229
Островський Д. – 132
Откупщіков Ю. – 295
Отрембський Я. – 290
Отрощенко В. – 83, 107, 196

Павленко Ю. – 80, 82, 84, 108, 194, 195, 203
Павочка С. – 150
Панарін С. – 164
Парчевський М. – 251
Пачкова С. – 43, 109, 302, 308, 312, 313
Пашкевич Х. – 101
Пашуто В. – 117, 278
Перен М. – 279
Першай А. – 52
Петраускас О. – 302
Петрашенко В. – 84, 199, 318
Петров В. – 302
Пєтрєй (Пер Перссон), дипломат – 70
Пєтріков П. – 139, 140
Пєтрухін В. – 43, 64, 69, 71, 95, 96, 115, 118, 121, 123, 127, 170, 171, 175, 177, 179, 181, 232, 255, 258, 283–286, 288, 289, 294, 341
Півторак Г. – 129, 190, 244
Підгаєцький В. – 186
Піл Дж. – 29
Піліпенко М. – 43, 50, 51, 52, 55, 56, 88, 91, 100, 111, 115, 147, 148,230, 231
Піонтек Я. – 251, 252
Пічета В. – 96
Платонова Н. – 279
Пліній, римський історик – 118, 120, 288, 290, 310, 314
Плохій С. – 43, 77, 103, 105, 133, 136, 185, 186, 194, 204, 320–322, 352
Поболь Л. – 52, 89, 159, 206, 209, 210, 235
Погодін М. – 64, 107, 335
Подосінов А. – 117, 120
Поль В. – 40, 165
Поляков А. – 66, 166, 181
Пономарьов А. – 84, 185, 194
Попова Т. – 16
Поппер К. – 236
Портнов А. – 154
Поршнєв Б. – 156
Посерн-Зеліньський А. – 252
Претвич Е. – 193
Прєсняков О. – 96
Пригаріна П. – 131
Приходнюк О. – 43, 133, 197, 198, 279, 302, 316–318
Пріск Панійський, візантійський історик – 118
Пріцак О. – 41, 129, 131, 132, 191
Прозоров Л. – 285
Прокопій Кесарійський, візантійський історик – 118, 121
Пруденцій, абат – 122
Птолемей, римський історик – 118, 120, 215, 276

Пузанов В. – 43, 58, 60, 63, 64, 66, 71–73, 95–97, 99, 101, 125, 127, 165, 181
Путін В. – 71, 87, 179, 180
Пчєлов Є. – 70
Пшенічнов А. – 299

Равченко М. – 142
Радим-Гауденцій, церковний діяч – 324
Раєвський Д. – 170, 171, 177, 179, 284, 294
Рассадін С. – 43, 52, 88, 89, 100, 101, 111, 157, 158, 206, 210–212, 241, 243, 351
Ратцель Ф. – 25
Рєпіна Л. – 45
Рибаков Б. – 8, 62, 68, 75, 98, 115, 117, 118, 167, 241, 254, 285, 304, 314, 325
Рибаков С. – 156
Ричка В. – 44, 74, 78, 79, 84, 104, 134, 329
Ричков Ю. – 246, 249
Рієр Я. – 141, 144
Рікер П. – 13
Рогалєв А. – 43, 48, 52, 56, 100, 111, 150, 161, 244, 245
Розенберг А. – 100
Ростафінський Ю. – 65, 100
Ростовцев М. – 117
Рохас К. – 12, 14
Рудич Т. – 131
Рудковський П. – 148, 153
Рудніцкій М. – 290, 291
Рудяков П. – 331
Русанова І. – 59, 68, 176, 220, 263, 274, 309
Рюзен Й. – 15, 24, 45
Рюрик, князь – 58, 70, 71, 119, 180, 278
Рябінін Є. – 181

Савіцкій Н. – 277
Сагановіч Г. – 45, 228, 229, 233–235, 245
Садовський П. – 49, 90
Сакалова М. – 146, 158
Салівон І. – 43, 53, 153, 248, 251
Самонова М. – 161
Самусік А. – 140, 155
Санкіна С. – 43, 297
Санько С. – 47, 53, 56, 89, 160, 228, 238, 246, 247
Сахаров А. – 69–72, 165, 181, 286
Свєрдлов М. – 63, 66, 69, 101, 166, 182
Сегеда С. – 107, 131, 190, 201, 251
Семен Олелькович, князь – 114
Сєвастьянов А. – 173
Сєдов В. – 7, 8, 43, 44, 48, 55, 58, 60, 61, 64–69, 75, 88, 89, 95, 100–102, 107, 108, 112, 119, 120, 131, 157, 159, 169, 171, 175, 176, 180, 181, 189, 193, 210–212, 215, 216, 219, 220, 221, 227, 230, 231, 238, 247, 250, 253–264, 266, 269, 270, 274,279, 285, 288, 291, 294, 296, 300, 301, 304, 305, 309, 317, 318, 331, 341, 351
Сєлін А. – 277
Сємянчук Г. – 43, 47, 139, 154, 229
Сильвестр, ігумен, літописець – 116, 132–136, 323, 324
Синиця Є. – 84
Скирда В. – 80
Скирда І. – 80
Скржинська Є. – 121
Смалєнчук А. – 45, 53, 230
Сминтина О. – 131
Сміленко А. – 302
Смірнов А. – 67
Сміт Е. – 27, 28, 31, 32, 34, 37, 45, 146, 153, 189, 320
Смолій В. – 102
Соболєвскій А. – 271
Сокал А. – 27
Соколова М. – 170
Соколовскій С. – 169
Солженіцин А. – 90
Соловєй В. – 61, 173
Соловйов С. – 96, 102–104
Сталін Й. – 8, 59, 63, 75, 148
Станг Х. – 282
Станкєвіч Я. – 140
Станко В. – 196
Стельмах С. – 187
Стефанеску Б. – 37
Стефанович П. – 40, 98, 128
Стриєк Т. – 186, 188
Стродбек Ф. – 156
Суні Р. – 28
Сухобоков О. – 43, 75, 108, 130, 318

Тарас А. – 49, 53, 87, 91, 100, 143, 238, 247, 249
Татіщев В. – 63, 98, 129, 286
Тацит, римський історик – 118, 120, 121, 202, 215, 284, 307, 310, 314, 336
Тереножкін О. – 68
Терешкович П. – 50
Терпиловський Р. – 43, 44, 69, 78, 83, 84, 107, 109, 199, 255, 263–266, 279, 301, 302, 308–311, 314, 316, 352
Тєгако Л. – 43, 53, 246–248, 259
Тєгако О. – 248
Тємушев С. – 43, 49, 88, 92, 111, 112, 115, 162, 231
Тізенгаузен В. – 117
Тітов В. – 150, 158, 238
Тішков В. – 26, 30, 61, 165, 173, 180
Ткаченко В. – 186
Токть С. – 147
Толочко О. – 43, 44, 79, 93, 98, 102, 115, 116, 123, 129, 132–137, 183, 184, 186, 194, 293, 320, 322, 323, 352
Толочко П. – 43, 49, 59, 74, 76–79, 84, 93, 96, 98, 103–106, 108, 115, 129, 132, 134, 187, 189, 191, 192, 194, 198, 203, 226, 324– 329, 333, 352

Толстой Н. – 125, 290
Трафімчик А. – 86
Трєтьяков П. – 58, 59, 65, 68, 227, 273, 302, 309, 315
Троїцький Ю. – 23
Трофімова Т. – 296
Трубачов О. – 43, 64, 67–69, 88, 108, 131, 176, 274, 285, 288, 290–294, 304
Трусов А. – 92

Урбаньчик П. – 39, 252
Устрялов Н. – 104

Фабрикант М. – 142
Фасмер М. – 121
Федорів І. – 80
Фейєрабенд П. – 200
Феофіл, візантійський імператор – 123
Филипчук А. – 130
Фігурний Ю. – 81
Філін Ф. – 141, 189, 222, 241, 255, 290, 294, 317
Філіпович М. – 145
Філюшкін А. – 93, 146, 163, 167, 282
Фішман Дж. – 32
Флоря Б. – 261, 262
Фомін В. – 69, 70, 71, 98, 164, 165, 286
Формозов А. – 66, 174
Франклін С. – 101
Фробеніус Л. – 25
Фроянов І. – 66, 76, 98, 115, 164, 181, 182
Фуко М. – 15
Фурасьєв А. – 43, 65, 263, 266, 269–272, 276

Хабургаєв Г. – 290
Хаванова О. – 29
Хапаєва Д. – 19
Хізер П. – 40
Хлєвов А. – 70
Холл Дж. – 39, 40
Хомза М. – 178
Хромова Н. – 299
Хутінк Г. – 29

Царик Ю. – 142
Цвєткова Н. – 120
Цвєтков С. – 181
Цукерман К. – 71, 123, 285

Чаквін І. – 43, 47, 50, 51, 161, 230
Чернєцов О. – 254
Чернявська Ю. – 35, 45, 149, 153–155, 161, 351
Чешко С. – 26, 45, 171, 172, 289
Чигринов П. – 140
Чирко О. – 81
Чубар'ян О. – 106
Чувак С. – 156
Чуліцька Т. – 87, 146

Шадиро В. – 43, 112, 206, 212, 218, 220, 221, 270
Шакурова (Лєбєдєва) О. – 81
Шаскольський І. – 71
Шафарик П. – 6, 64, 68
Шахматов А. – 115, 116, 123, 132, 140, 331, 341
Шаш С. – 150, 151
Шевцов Ю. – 228
Шелов-Ковєдяєв Ф. – 120
Шепард Д. – 101
Шибека З. – 156
Шилов Ю. – 64
Шинаков Є. – 66, 99, 165, 178
Шльоцер А. – 115
Шмідт Є. – 43, 65, 89, 221, 263, 270
Шнірельман В. – 45, 61, 94, 143, 164, 166, 293, 294
Шовкопляс Г. – 266
Шорковіц Д. – 60
Шостак М. – 81
Шпірт А. – 40
Шрамм Г. – 101
Штихов Г. – 43, 44, 55, 89, 95, 99, 100, 160, 161, 206, 208, 209, 212, 216, 219, 221, 231, 301, 326
Шувалов П. – 165, 263, 279
Шутова О. – 45, 48, 139, 142, 145, 351

Щавєлєва Н. – 117
Щавєльов А. – 58, 63, 126, 127
Щапов Я. – 117, 123
Щеглова О. – 67
Щукін М. – 8, 43, 60, 61, 65, 66, 88, 97, 100, 108, 172, 175, 210, 256

Юрас А. – 252
Юрганов А. – 168
Юрій М. – 194
Юркенас Ю. – 243
Юсова Н. – 43, 49, 59, 76, 78, 80, 85, 88, 92, 93, 95, 192, 226, 342–344

Яблонскій Л. – 177
Ягодзінський С. – 20
Яжджевський К. – 251
Яковенко Н. – 45, 79, 80, 183, 186, 187, 194, 200, 321
Янін В. – 65, 96, 98, 277
Янукович В. – 185
Яремчук В. – 2, 76, 77
Ярослав Мудрий, князь київський – 137, 167, 283, 321

SUMMURY

Kostiantyn Ivangorodsky. The Ethnic History of East Slavs in the contemporary historiography (Ukrainian, Belarusian and Russian discourses).

In the study are analyzed modern historiographic discourses of Ukraine, Russia and Belarus, devoted to the ethnic history of Eastern Slavs communities during the pre-Mongol era. Exactly scientific analysis of that problem is of great importance on the background of the great pressure of ideologies and political engagement, including the absence of such a historiographic study (especially based on a broad comparative approach) until now. We have established that for now in all the historiography, mentioned above, are dominated the models of the Slavs' ethnic history, constructed in the Soviet era.

In the study have been found out the state of that topic scientific development, its factual priorities, has been formed representative base of sources, have been developed the conceptual and methodological foundations of the research, has been determined the theoretical specificity of ethno-historical reconstruction, taking into account the main trends in the development of modern ethnological science.

Also have been characterized the source study approaches in the newest Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies, and have been traced the potential of the corresponding verification of sources by historians in the course of «east-slavic» ethnic history study. Described theoretical and methodological models and the difficulties of their application in the ethnohistorical reconstructions of Eastern Slavic communities offered by modern researchers, are convinced us in the urgent need for a radical improvement in this segment of the entire post-Soviet humanities.

A detailed analysis of available sources, as well as outlining the weaknesses in theory, methodology and terminology that are involved in solving the problem, allowed us to reveal more deeply the essence of the latest concepts of the Eastern Slavic communities ethnic history proposed by modern Ukrainian, Belarusian and Russian scholars, to identify the main research strategy in this area, synchronously comparing the development of the corresponding historical thought in the designated national historiography areas.

According to Soviet tradition, archaeologists pay most attention to the Eastern Slavs communities ethnic history in modern post-Soviet historiographs. Although in the Belarusian discourse this problem is covered rather fragmentary and often depends on the specific scientific explored object of one or another archaeologist – usually from a certain archaeological culture associated with ethnogenesis and early East Slavic ethnic history. In general, modern Belarusian historiography cannot yet boast of any conceptual achievements in the field of Eastern Slavs ethnic history reconstruction, including the Belarusians ethnogenesis.

The most developed and popular, but at the same time extremely debatable, schematized and biased in modern Russian historiography is the V. Sedov concept. His controversial hypotheses receive many criticisms and refutations in the framework of «east-slavic» historiography. It does not stand up to criticism his apologeticism regarding the so-called «Old-Rus' nationality», which the scientist seeks to prove (completely arbitrarily) solely on archaeological materials.

Most of the modern Ukrainian historiography versions of this problem study are also represented primarily by archaeologists. But it is worth to note, that within the framework of historical and ethnological reconstructions of Eastern Slavs ethnic history, represented by Ukrainian experts, there are more variability of concepts and hypotheses, compared with similar discourses in Belarus and Russia. Although, as in the last two, the "nationalized" approach is also dominant in Ukrainian.

Наукове видання

Івангородський
Костянтин Васильович

Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії

(український, білоруський і російський дискурси)

Монографія

Дизайн обкладинки – *К. Орлова*

Комп'ютерне складання – *К. Івангородський*

В оформленні обкладинки та назв розділів використано зображення з фресок Софії Київської – «Скоморохи» та сцени полювання (графіка В. Прохорова, 1870-і рр.)

Підписано до друку 19.12.2018. Формат 70х100/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 43,0. Зам. № 1974. Тираж 300 прим.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com